

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

XI. KÖTET, 1—4. SZÁM

1957

I. OSZT. KÖZI.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI
BÓKA LÁSZLÓ, LAKÓ GYÖRGY, SZABOLCSI BENCE

A SZERKESZTÉSÉRT FELEL

BÓKA LÁSZLÓ
OSZTÁLYTITKÁR

SEGÉDSZERKESZTŐ
VARGA JÓZSEF

Szerkesztőség: Budapest V. Széchenyi rakpart 3., I. 145.

Kiadóhivatal: Budapest V. Alkotmány utca 21.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

Acta Linguistica
Acta Orientalia

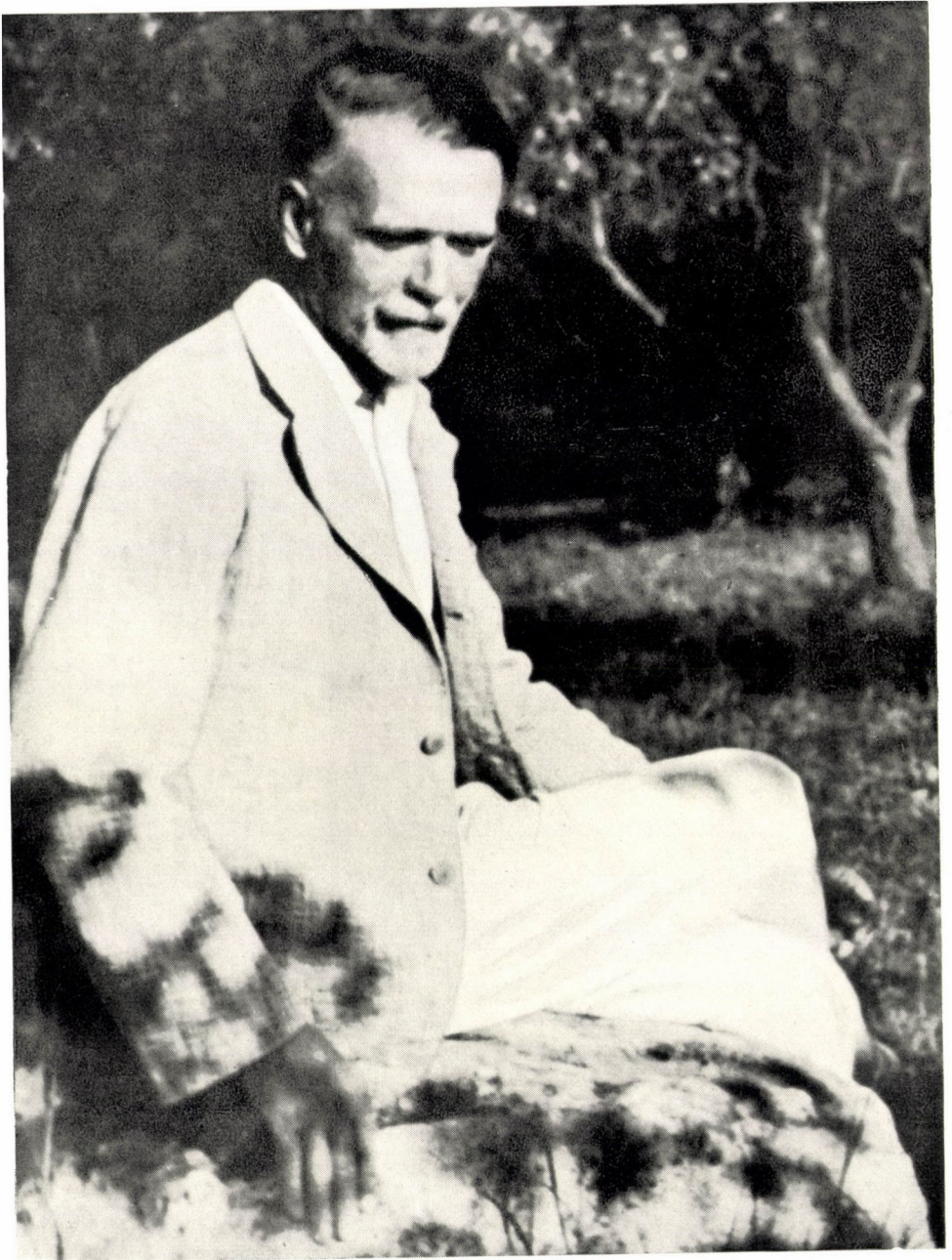
A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának, valamint a Társadalmi-Történelmi Tudományok Osztályának közös folyóirata:

Acta Antiqua

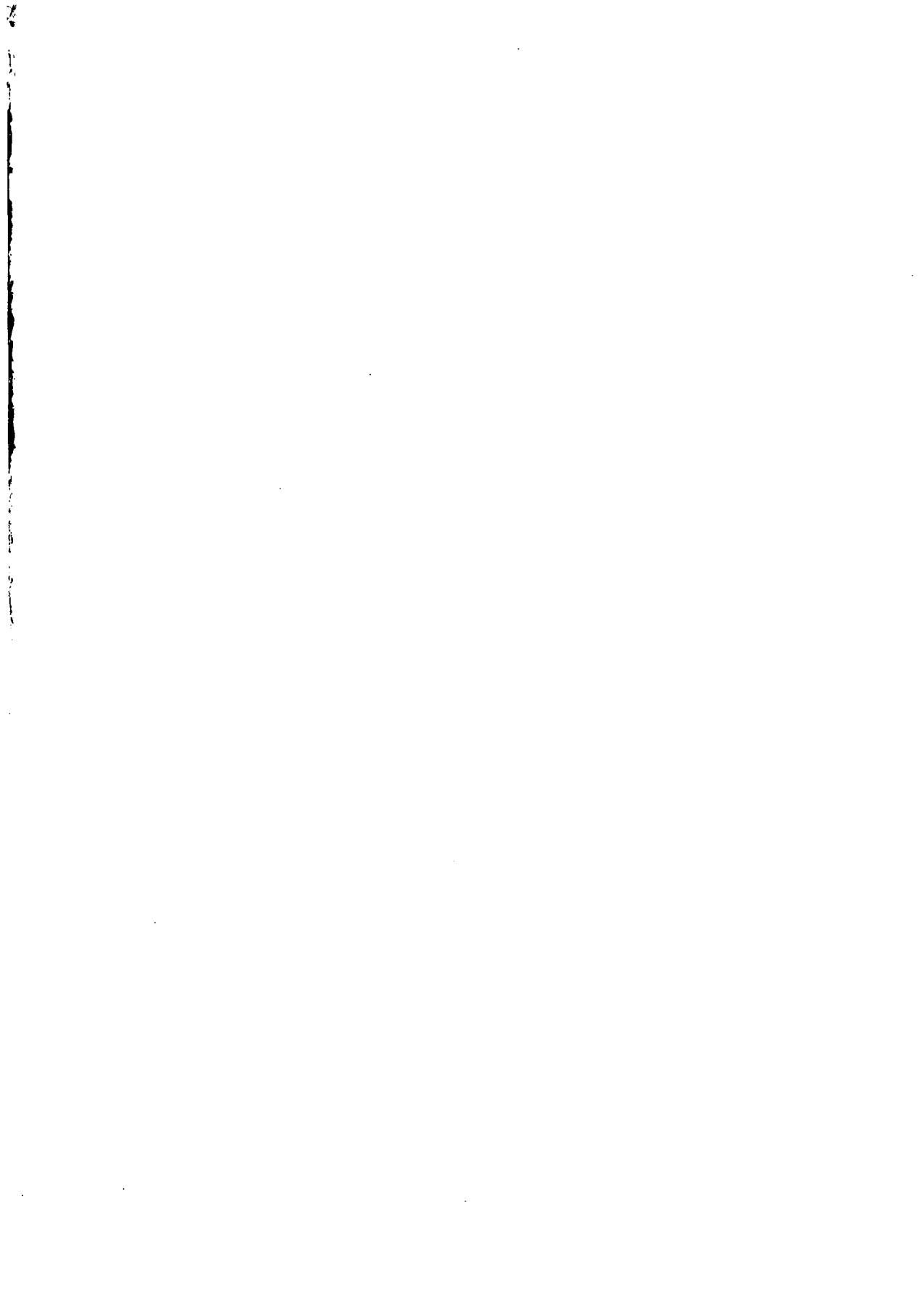
Az Actákban orosz, német, angol, francia nyelven (az Acta Antiquában latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika-filológia köréből. A közlés nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven, vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségének küldendők be. Az Acta Linguistica szerkesztősége: Budapest V. Szalay u. 10., az Acta Orientalia és az Acta Antiqua szerkesztősége: Budapest V. Alkotmány u. 21.

A Közleményekben megjelent munkák tiszteletdíja nyomtatott ívenként 400 Ft, valamint 100 különlenyomat. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de a kéziratok megőrzéséért felelősséget nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára kötetenként (egy kötet négy füzetből áll) bel-
földi címre 40 Ft, külföldi címre 60 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó
(Budapest V. Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 05-015-111-44),
külföldi megrendelések a „KULTÚRA” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat
Budapest VI. Népköztársaság útja 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám:
43-790-057-181) útján eszközölhetők.

(Gách Marianne felvétele)

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

XI. KÖTET

1957

I. OSZT. KÖZL.

A 75 ÉVES KODÁLY ZOLTÁN

Magyarország, a magyar társadalom, a magyar szellemi élet, a magyar nép, mely ezidén egyik legnagyobb művésziát ünnepli a 75. évét betöltő Kodály Zoltánban, egy emberöltőnyi munkát ünnepel benne, olyan művet, mely a hősi és tragikus erőfeszítésekben oly gazdag magyar történelemben is párját ritkítja.

Hősi és nagyszerű ez az életmű, mert nemzedékek munkáját sűríti magába; messzireható és általános érvényű, mert egyben erkölcsi példaadás; mert mérföldkövet jelent műveltségünk történetében; s mert egy kis nemzet határát messze túllépő jelentőségre nőtt az egész világ számára.

Művész és tudós, költő és nevelő Kodály Zoltán, min.legyenek nagyszabású, a maga útján járó, új távlatokat nyitó tünemény. Alkotóművész, aki a magateremtette szókinccsel beszél s a magateremtette világ szépségével ajándékozta meg mindnyájunk életét; aki felfedezte és feltárta a magyar nép ősi zenei anyanyelvét s ezt a nyelvet nemzeti műveltségünk középpontjába állítva, megtanította egész népét erre az ősi-új zengésre; aki európai távlatot nyitott egész gondolkodásunk számára, valósággal új tudományos közszellemet teremtve Magyarországon; s aki nevelőmunkájával újjáformálta egész pedagógiánkat. Az ő műve, ha a magyar zenei műveltség, messze elhagyva múlt századi féltudású állapotát, ma az egész világ megbecsült szellemi kincse, emberi és nemzeti rangunk egyik legszebb és legnemesebb biztosítéka.

Ez a nagy mű nem jött létre könnyen s Kodály Zoltán útja nem volt sima út. Útjába állott minden idegenség, lomhaság és közöny, a magyar múlt minden kárhozatos, rossz, visszahúzó hagyománya. Évtizedekig tartott, amíg nagy kortársával és barátjával, Bartók Bélával kivívta az igazi népdal egyenjogúságát, amíg hazát szerzett neki saját hazájában; amíg újhangú remekműveiben kivívta egy forradalmi erejű új magyar zeneművészet létjogát, világszerte való elismertetését; amíg megalapozta és győzelemre vitte a mai magyar zenetudomány alapvető és példaadó eredményeit. Sokszor küzdött egymaga a dölyfös rosszindulattal és értetlenséggel; de mindig ott tudta maga mögött s őt érezte magában népe, a névtelen milliók roppant élet-

erejét s ez az erő eleve eljegyezte Kodály Zoltánt a végső győzelemmel. Ha ma végigtekint munkája — hat teljes évtized! — eredményein, ott látja maga előtt az egész megújhodott Magyarországot, mely forró szeretettel és odaadó hálával néz fel reá, nagy művészfíára és tanítómesterére.

*

1882. december 16-án született Kecskeméten. Iskoláit Galántán és Nagyszombatban végezte, 1900-ban Koessler János zeneszerző-növendékének iratkozott be a budapesti Zeneakadémiára s az Eötvös-kollégium tagjaként a bölcsészkarra. 1905-ben kezdte meg nagyjelentőségű népdalgyűjtő, országjáró körútjait, 1906-ban „A magyar népdal strófászerkezete” című értekezésével doktorált az egyetemen, közzétette Bartókkal az első népdalsorozatot s 1907-ben a Zeneakadémia tanára lett; ugyanebben az évben hangzott fel Budapesten első nagyszabású zenekari műve, a „Nyári este”. Külföldi tanulmányutak következtek: Berlin, Páris, Róma. 1910-ben első szerzői estjét rendezte meg a fővárosban, a Waldbauer-vonósnégyes közreműködésével; ugyanebben az évben kötött házasságot a kitűnő zenei tehetségű Sándor Emmával, egész későbbi munkásságának kongeniális társával. 1911-ben az Új Magyar Zeneegyesület létrehozásán fáradozott Bartók Bélával együtt, egyelőre tartósabb eredmény nélkül. 1910–18 között hangzottak fel első kamarazeneművei külföldön, 1918-ban — második szerzői estjén — kerültek bemutatásra az első Kodály-dalok. 1919-ben, a Tanácsköztársaság idején, a Zeneakadémia igazgatója s egy zenei direktórium tagja volt, ami miatt 1919 őszén hosszantartó fegyelmi vizsgálat és ellenséges hajsza indult ellene. Ezekben az években kerültek a nyilvánosság elé első alapvető tudományos munkái, a népnek és történelminek felbonthatatlan egységét bizonyító mesterművek: 1917-ben az „Ötfokú hangsor a magyar népzeneben”, 1921-ben az „Árgirus nótája”, 1923-ban a Bartókkal sajtó alá rendezett „Erdélyi magyar népdalok”, 1924-ben a „Nagyszalontai gyűjtés” dallamai; ezeket követte 1926-ban a „Kelemen kőműves balladája”, 1933-ban a „Néprajz és zenetörténet”, 1935-ben a „Sajátosságos dallamszerkezet a cseremisiz népzeneben”, 1937-ben a „Magyar népzene” (azóta több kiadásban, 1956-ban németül is), — megannyi mérföldkő a magyar zenetudomány fejlődésében, s kívülük hosszú sora a cikkeknek és kisebb tanulmányoknak.

Az 1923-as év döntő fordulatot hozott Kodálynak a magyar zeneéletben elfoglalt helyzetében: bemutatásra került a „Psalmus Hungaricus”, az a monumentális kórusmű, mely egy csapásra a nagy nemzeti zeneköltőt revelálta szerzőjében, immár nemcsak a szakemberek, hanem a legszélesebb nyilvánosság, az általános köztudat számára is. Ettől kezdve minden új művével nőttönött a jelentősége a magyar, majd hamarosan a külföldi közönség előtt. 1925-ben csendültek fel az első gyermekkarok, melyekből hamarosan országos énekkari mozgalom indult útnak, 1926-ban került bemutatásra Operaházunkban a „Háry János” s szólaltak meg vele az első igazi magyar népdalok az ország vezető színpadán; ugyanez az év hozta meg a „Psalmus” első külföldi bemutatóját, melyet azóta az előadások beláthatatlan sora követett a világ minden táján. Kodály ez időben mint műveinek dirigense is ismertté vált a külföldön. „Háry János”-t a „Marosszéki” és „Galántai táncok” (1930–33), a „Székely fonó” (1932), a „Budavári Tedeum” (1936), a „Páva”-változatok és a „Concerto” (1938–40), a „Missa Brevis” (1942) és a „Czinka Panna” (1948)

követték, nem szólva a dalok, kórusművek és népdalfeldolgozások hatalmas soráról. A második világháború fojtó éveit minden eddiginél tudatosabban megérelték a művészen a jövő megmentésének, az ifjúság nevelésének gondját (Iskolai Énekgyűjtemény 1943–44, Bicinia Hungarica sorozat) s írásainak is mind sűrűbben visszatérő alapeszméje az eljövendő „magyarabb és emberebb” nemzedék. A zenei, irodalmi, nyelvi mozgalmak, melyeket megindított, kivétel nélkül ezt a célt szolgálják.

A felszabadulás már e hatalmas munkában találta. Az azóta eltelt tizenkét esztendő régi terveit és kezdeményeit bontotta virággá s a reáharult vezető-tisztségek csak Kodály hatalmas nemzet- és népnevelő programját szentesítették. Elnöke volt a Művészeti Tanácsnak s 1946-tól 49-ig a Magyar Tudományos Akadémiának; háromszor tüntették ki Kossuth-díjjal, legutóbb 1957-ben, a díj legmagasabb fokozatával. Angol, amerikai és szovjetunióbeli vendégszereplései világszerte öregbítették zeneszerzői hírnevét s mióta a Magyar Tudományos Akadémia 1951-ben megkezdte a Magyar Népzene Tárának rendszeres kiadását, az egész világ zenetudománya fokozódó megbecsüléssel ismeri fel Kodály és Bartók népzene-kutatói, zenetörténeti és néprajztudományi kezdeményezéseinek nemzetközi jelentőségét. A legutóbbi évek Kodály Zoltán zeneszerzői, írói és tudományos munkásságának valósággal új kivirágzását hozták: nemcsak „Zrínyi szózatát” és a „Talpra magyar”-t érlelték meg (1955–56), hanem Arany János népdalgyűjteményének nagyszabású kritikai kiadását (1952) és a kisebb Kodály-tanulmányok gazdag antológiáját is („A zene mindenkié”, 1954).

*

Egyik kezünket a keleti testvérnépek fogják, a másikat Bach és Palestina — írta egyik tanulmányában. — „Össze tudjuk-e fogni e távoli világokat? Tudunk-e Európa és Ázsia kultúrája közt híd lenni s talán mindkettővel összefüggő szárazföld? Feladatnak elég volna újabb ezer évre.” Ez a program egyben azt a küldetést jelzi, melyet Kodály Zoltán kezdettől fogva önmagában és művészetében érzett.

Csak ilyen történelmi küldetés tudatában válhatott a művész útja egyben a teremtő humanista útjává, nemcsak a magyar műveltség, de az emberi szellem egyre mélyebb tárnái felé. Műveiben sorra felvonultak a magyar tájak, sorsok és évszázadok, egyben a régi és új, időtlenül időszerű emberi fájdalmak és ujjongások. Megszólalt a magyar biblia tragikus hangja a *Psalmus Hungaricus*-ban, a *Jézus és a kufárok*-ban, a magyar erdők zengése a *Mátrai képek*, a *Hegyi éjszakák*, a *Nyári este*, a *Marosszéki* és *Galántai táncok* nagyívű dallamaiban. Megszólalt a régi és új magyar költészet: Balassi és Zrínyi, Berzsenyi és Kölcsey, Vörösmarty és Petőfi, Arany és Ady „megkészt melódiája” a Kodály-dalokban és kórusokban, a magyar nyelv e páratlan melodikus kivirágásaiban; a népköltészet drámává és szimfóniává hevített monumentális hangja a *Székely fonó* s a *Háry János* színpadán, a *Felszállott a páva* árnyékos és ragyogó freskóin; Európa és a magyarság nagy találkozására a *Tedeum*, a *Mise*, a *Concerto* szárnyas pompájában és mély lélegzetében. De nem volt-e mindez Európa vajudó problémáinak megoldása is, nem volt-e

válasz az egyre visszatérő kérdésre : lesz-e még zenéje, lesz-e nagy melódiája a születő új világnak, lesz-e még olyan emberség, mely a felbomlásban, elmerülésben és újjászületésben összetart? Ami a régi magyar zeneiségben érték volt, ígélet és elindulás egy megálmodott európai magaslat felé, sorra megvalósult és beteljesült Kodály műveiben; ami évszázadokig mindig csak kibontakozni készült, de újra meg újra elakadt és homokba fúlt, itt életre támadt győzelmes erővel; „felkelt és járt”. A klasszikus nyugati zene régi, nagyszerű eredményeinek megkésett, de talán legjobbkor érkezett kelet-európai társaként megszületett a nagy magyar énekkari művészet, melynek ma sehol sincs párja a világon; megszületett az az újfajta dallamosság, mely az Ezeregyéjszaka szivárványszíneit egyesíteni tudta az északi hősköltemények heroizmusával, a biblia mennydörgését a reneszánsz tavaszi édességével. *Melodia humana* — ez lett Kodály zenéje, nemcsak kicsiny hazája számára.

S így érthető, ha kezdettől fogva maga mellé tudta állítani korának szinte minden jelentős előadóművészt, Toscaninitól és Furtwänglertől Mengelbergig, Ojsztrahig és Casalsig; hogy nemcsak apró magyar falvak tanítói, hanem azok a nagy művészek is megérezték az egyetemesen újuak lehetőségét ebben a magyar zenében; s hogy nemcsak nálunk sarjadt a nyomában az énekes és hangszeres előadóművészetnek új iskolája, hanem idegen országokban is.

Így van, így történt: Kodály Zoltán nagy álma, a Nyugatot Kelettel összekötő híd, a magyar zene európai hivatása valósággá vált az ő művészetében, s amit teremtett, immár valóban kibékítő és összefogó híd gyanánt áll e távoli világok között, az ezerarcú s mégis egyetlen melódia, az ősi és mindig új humanizmus jegyében.

UJFALUSSY JÓZSEF
KODÁLY PSALMUSA

1923. november 19 nevezetes dátum a magyar zenetörténetben. Két nagy mester két nagy alkotását hallotta először aznap a magyar közönség: Bartók Béla III. szvitjét és Kodály Zoltán Psalmus Hungaricusát.

A bemutatott művek igazi jelentőségének megértése érdekében ne sajnáljunk egy pillantást vetni létrejöttük és bemutatásuk körülményeire. — Az ország fővárosa, az egyesített Pest-Buda ünnepelte a bemutató napján ötvenéves fennállását. Maga az egyesülés 1873-ban, s ezzel a „székesfővárossá” való rohamos fejlődés valamennyi jó és rossz vonásával együtt jellegzetesen az 1867-es kiegyezés talaján, a kiegyezés-teremtette társadalmi-gazdasági helyzet következményeként ment végbe, mint az idegen nagytőke és a magyar nagybirtok egységének legszembetűnőbb eredménye. A gyors felvirágzás ára mindenesetre 1848—49 forradalmi örökségének, a függetlenségi gondolatnak feladása volt. Az 1919—20-ban győztes reakció tehát bizonyos joggal tarthatta magáénak ezt az ünnepet, hiszen győzelme voltaképpen a kiegyezés urainak hatalmát hosszabbította meg további 25 évre. A hivatalos főváros pedig hiánytalanul reprezentálta ezt a hatalmat.

Ilyenkor mindig nagy a keletje a fegyverzajjal elriasztott múzsáknak. Mézes mosollyal és mázos szavakkal igyekeznek megszólalásra bírni a megszorodott, emberséget gyászoló művészeteket, s mint Arany János Ali basája a Szondi két apródjában, a mindenkori győztes mindig Szondi hű dalnokainak szájából szereti hallani saját dicsőségét. Úgy édelebb! Megbízást kapott hát Bartók Béla és Kodály Zoltán is a rendezendő díszhangverseny nagyszabású új zeneműveinek megírására.

A két nagy mű megszületett, méghozzá valóban nagyak született meg, mert a történelem során annyiszor eltiport magyar nép dalának tudósai és szerelmesei nem lettek hűtlenek sem népiükhöz, sem önmagukhoz. De hogyan is lehettek volna hűtlenek az egyikhez a másik elárulása nélkül, amikor annyira egy a kettő! Valami furesza zenekíséret volt a nagy ünnepléshez ez a két mű, amely nem a győztesek, hanem a legyőzöttek dicsőségét hangoztatta. Az a Bartók Béla, aki három évvel azelőtt állta a magyar sovinizmus orvtámadását a román zenefolklór gyűjtéséért és tudós kutatásáért, megkomponálta a nemze-

tiségek elnyomójának, könyörtelen zsarnokának ünnepére a népek testvériségének nagy apoteozisát, a Tánceszvitet. Az a Kodály Zoltán, aki nemrég ment keresztül az új „rendszer” különböző szekatúráin, megalázó „vizsgálatain” azért, mert a Tanácsköztársaság zenepolitikai célkitűzéseit magáénak vallotta és megvalósításukban segített, megírta a Psalmus Hungaricust.

Szinte hihetetlen, hogy a megrendelők ne vették volna észre a kiáltó ellentétet megrendelésük célja és a megvalósult Psalmus-kompozíció valóságos mondanivalója között. Az önmagát ünneplő győztes saját díszruhás arcképét várja valamiféle megrettent és alázatos mestertől, s kap helyette olyat, amelyben Dorian Gray módjára kénytelen felismerni velejéig romlott maga-magának minden ocsmányosságát. A mű tükrében ünnepének fonákját kell jó arccal végignéznie, azok nyomorúságát, akiknek igaz véréből-könnyéből a maga győzelme fakad.

Kodály témáért és szövegért a magyar történelem régi emlékeihez tért vissza. Azt az utat járta, amelyet a magyar költők, írók már nemegyszer követtek az elnyomás sanyarú éveiben: régi témát keltett új életre. Kecskeméti Vég Mihály szövege a XVI. században íródott, olyan szakaszában a magyar történelemnek, amikor a magyar nép a három részre szakadt országban egyaránt szenvedett saját uraitól, külső ellenségtől és belső árulóktól. Már maga Vég Mihály is a távoli múltban keresett témát, s kora szokása szerint a bibliából merített ihletet, hogy Dávid király álorcájában mondja el panaszát-átkát, hitét-bizalmát saját reménytelen helyzetében.

Ezt a kétszeresen allegorikus szöveget keltette életre és töltötte meg saját, népe sorsán érzett fájdalomával Kodály Zoltán, azoknak a nagy alkotó lángelméknek a tervező-formáló géniuszával, akik egyéni sorsukban elválaszthatatlanul forrnak egybe népük életével. A próféta haragjának, hazafiúi felháborodásának történelemidéző lángja csap fel a mű első ütemeiben, szinte a szellemidézés evokatív ereje ragad magával. Mikor a zenekar hangja hirtelen egy-két lobbanással elesenededik, a történelem füstjének oszoltáival a keretben megjelenik a múlt idők megidézett krónikása, amint szintén a múltak könyvében lapozva rója a sorokat:

*Mikoron Dávid nagy búsultában
baráti miatt volna bánatban,
panaszolkodván nagy haragjában
ilyen könyörgést kezdé ő magában.*

Ez az unisono-hang már nemcsak magát a krónikást jeleníti meg, hanem mögötte évszázadok magyarsága, fel és lemenő nemzedékek sora veti hosszú árnyékát s panaszolja mindig közös, mindig sanyarú sorsát. — Ettől kezdve hatalmas ívű rondóformában kovácsolódik eggyé a szöveg és a zene minden rezdülése. A ronlóban tér vissza újra meg újra a mű alaphangja, a szöveg

„kerete”. A változó epizódokat a túlfeszített, elgyötört lélek egymást kergető, az egy nyomorúságot mindig más és más oldaláról mutató képei adják.

A krónikás — most már Dávid király szavával — istenhez fohászkodva sorolja fel ellenségeitől elszenvedett nyomorgatásait, keserveit. A nép, amelynek nevében beszél, ezúttal hangos jajszóval kíséri panaszát: *Csak sívok-rivok nagy nyavalyámban*. Később pedig, amikor könyörgése megújul, a kórus, mint szavát visszhangzó néptömeg, mondja majd utána mesteri imitációban: *Én pedig, uram, hozzád kiáltok, reggel és délben, este könyörgök*.

Kiutat keres a halálra keserített ember, s első gondolata a társadalomból való menekülés: *Hogyha énnékem szárnyam lett volna, mint az galamb, elröpültem volna. . . Akarok inkább pusztában laknom, vadon erdőben széjjelbujdosnom, hogynem mint azok között lakoznom, kik igazságot nem hagynak szólanom*. Nemesak Dávid Király és Keeskeméti Vég Mihály, hanem Kodály Zoltán nagyon is személyes bánata is ott izzik e sorokban. Ki élne szívesen azok között, kik igazságot nem hagynak szólnia? Az Apokalipszis elnyelt könyve, s minden elhallgatott igazság megkeseredik annak gyomrában, aki lenyelte, akibe beléfojtották. — Ezt az utat járja meg Bartók Béla is először egy évtizeddel később, amikor a román kolindaszöveg erdejébe menekül, majd másodszor húsz év múlva, amikor valóságosan is kénytelen itt hagyni azt a társadalmat, amely gyilkosa igaz szónak, igaz tettnek, igaz embernek.

A zenekar veszi át a kórus síró panaszát, az énekar pedig az első szakasz, a keret-hang, a rondó megismétlésével jelzi, hogy új rész kezdődik Sodoma és Gomora bűneinek felsorolásában. A zenekar torlódó tizenhatod-imitációiban már ott nyüzsögnek az igazság ellenségei, „seregestül senkik jönnek”, hogy az igaz prédikátort megnyomorítsák, hogy „fogságán ők vigadhassanak”. Lehet-e az egyesülés jubileumán pöffeszkedve ünneplő Budapestet találóbban és kiábrándítóbban jellemezni, mint Vég Mihály váteszi soraival: *Egész ez város rakva haraggal, egymásra való nagy bosszúsággal, elhíresedett gazdagsággal, hozzá fogható nincsen álnoksággal. — Gyakorta köztük gyűlések vannak, özvegyek árvák nagy bosszút vallanak, isten szavával ők nem gondolnak, mert jószágukban felfuvalkodtanak*. Talán felesleges újra elmondani, hogy ezt a sötét képet is mennyire a maga ecsetjére vehette Kodály Zoltán, akit szintén szerettek volna „megfogni”, „beszéde miatt vádolni” nem sokkal azelőtt.

De még sokkal mélyebb tengere árad ki ezután keserűségének azok fejére, akiket barátainak hitt, s végül elkeseredett, égető felháborodással kell felismernie: *Főellenségem most látom, hogy az volt!* — Elhibázott kísérlet volna, hogy a krónikás-vers szavait gépiesen alkalmazzuk Kodály személyes életkörülményeire. Az ilyen „aktualizálás” nevetséges és nem mond sokat. Mégsem tudjuk teljesen elhárítani magunktól a kísértést, hogy ne gondoljunk azokra a moeskolódásokra, támadásokra, amelyeket ebben az időben is és ettől kezdve még hosszú ideig éppen a szakma „nemzetvédő” zenészei árasztottak Bartók és Kodály fejére. Ezeknek a „magyarkodóknak, köd-evőknek” ez a

két nagy lángelme éppúgy nem volt magyar, mint Ady a maga Szabolcskáinak. Ahogyan Bartók Béla levelezéséből és más dokumentumokból mind részletebben tárul eléink ennek a hajszának a képe, mind jobban megértjük a prédikátor izzó átkát, a Psalmus első nagy csúcspontját: *Keserű halál szálljon fejére. . . Űgy zúdul a feltartóztathatatlan, ószövetségi erejű átok a nép minden ellenségére, ahogyan Szondi dalmokai átkozták rettenetes átokkal Ali basát: Apadjon el a szem, mely célbavevé, száradjon el a kar, mely őt lefejezte, irgalmad ó isten ne legyen övé, ki miatt lőn ily kora veszte!*

Most egyszerre különös hang töri meg az átok és a kórus szaggatott könyörgésével, majd félelmében követelző kérésével egybekapcsolódó prédikátóri hang szavát. Formailag trió kezdetén érezzük magunkat. Hangja líraibb, szélesívű, $\frac{6}{4}$ adagio dallam hárfakísérettel. Csak azt nem értjük első pillanathban, hogy a tartalom rendjében hogyan illeszkedik ide ez a részlet? Eltűntek talán a fenyegetőző ellenségek és álnok barátok, idilli nyugalom veszi körül krónikásunkat, hogy ráér erre az önfeledtnek látszó elmélkedésre? Nem, éppen nem. Egészen más történik itt. Most sikerült a prédikátornak valóban elmenekülnie az életére törő társadalomból, de nem galambszárnyon és nem a pusztába, hanem a vallásos révület erejével istenhez. A hárfa, a pengető és üveghangú vonósok, a suttogó fuvolák mixtúrás menetei, a tonális többértelműségek és egészhangú utalások mind nyilvánvalóvá teszik, hogy nem az idilli nyugalom, hanem egy fajta önkívületi állapot hozhat megnyugvást átmenetileg a valóságos félelmeiktől. Ennek a résznek a hangja a maga álomszerű átszellemültségében ellentét mind a megelőző felkavart forgataghoz, mind a következő apokaliptikus vízió fenségéhez képest. A nagy istenlátomás, az utolsó ítélet felidézett képe itt is az igazságszolgáltatás, az elnycmott milliók tudatában megrentült világrend helyreállításának transzcendens eszköze.

A „mikoron Dávid” $\frac{2}{4}$ -re keményedett dallamával, az utolsó ítélet harsonái között jelenik meg az igaz isten, ítélni eleveneket és holtakat. De milyen is hát, kiesoda is voltaképpen Vég Mihály és Kodály Zoltán istene? Ahogyan itt elébünk áll, mindenesetre „rex tremendae maiestatis”: félelmes fenségű király. De nem a minden bűnöket bosszuló uraság, aki előtt — mint a Dies irae mondja — „vix iustus sit securus”, azaz a bűntelen ember is aligha állhat meg a lábán. De nem is a minden bűnöket (különösen persze a gazdagokét és hatalmasokét) kegyesen és nyájasan bocsátó isten, hanem a szegények, az elnyomottak istene, akinek nevével a XIV—XVI. század nagy népi mozgalmi, parasztháborúi, huszita-táborita felkelései lezajlottak. Pártos isten, akinek keresztje alatt Dózsa népe vonult hadba urai ellen. Azért „igaz ítéletében”, mert a vérszopóknak nem ád hosszú életet a földön, mert az igazakat mind megtartja (csodálatos kvártimitációk tornyán emelkedünk fel a megtartott igazakkal!), a kegyeseket megoltalmazza, a szegényeket felmagasztalja, a kevélyeket pedig a mélységbe aláhajigálja. Az az isten, aki a *Jézus és a kufárok*

monumentális bibliai freskóján a kufárokat, pénzváltókat, mindenkit, aki a nép életének igaz templomát adás-vétel, haszonlesés piacává tette, ostorral zavar ki a templomból. Azért rettegnek tőle mindenféle szentséges rablók, főpapok és írástudók, mert a nép rája hallgat és követi.

A Psalmus most következő, második nagy csúcspontja ellenképe az első csúcspont elkeseredett átkozódásának. Itt a felmagasztalt szegények és igazak szállnak magasba esodálatos fényben, harsonaszóval, ujjongással, ragyogva. A „mikoron Dávid”-dallam durba harmonizált, szélesen ujjongó, jubiláló hangjai között szinte Michelangelo utolsó ítéletének boldog lelkeit látjuk mennybe menni, vagy még inkább: a szabad, jogához jutott népet halljuk életének örülni. De a jubiláció tetőfoka, a tündöklő D—E-dur fanfárhangzatok fénye hirtelen elsötétül: a D-dur akkordból egyszerre h-val tetéztett moll-szubdomináns válik, s most már azonos a bevezető zene csúcspont-ról lezuhanó kétségbeesésével, szellemidéző misztikumával. A nagy igazságlátomás eloszlott, a valóság vigasztalanabb és sötétebb, mint volt. Újból a krónikás görnyed előttünk, versének utolsó sorait írja: *Szent Dávid írta az zsoltárkönyvben, ötvenötödik dicséretében, melyből az hívek keserűségben vigasztalásért szörzék így versekben.* — A vigasztalás sehol, a zárósor dallamának leverő, a kialvó gyertya szemrontó homályát idéző párhuzamos kvintjei közül még egyszer kisikolt a „keserűség” szava, majd a nagyított dallamvégződés basszus-pizzicatóiban enyészik el a hatalmas látomás. Petőfi sorai jutnak eszünkbe: *Közel s távolban semmi fény nincs, csak mécsvilágom s honszerelmem ég.*

Ugyanilyen nagy vízióban festette meg Kodály néhány évvel később a magyar nép történelmi igazságát a *Háry Jánosban*. Ugyanilyen hatalmas erővel mutatja be a népi képzelet naiv-színes mesetükrében, hogy a világ ha jó tengelyen forogna, mi volna a jussa a magyarnak a nagy osztozkodásban. Való igaz, hogy a magyar katona hősiességére, vérére-verítékére, a magyar földön termett búzára s a vele együtt aratott bánatra, búvetésre támaszkodott a Habsburg császári hatalom az örökösödési háborúktól 1919-ig. Való igaz, hogy a magyar népnek ezért legalábbis „császár lánya, fele királysága” járt volna, amint az a mesében dukál a legkisebbik fiúnak, ezúttal a vitéz Háry Jánosnak. De a Háry-daljáték betelt dicsősége is a nagyabonyi kocsmá füstös, sötét ivójában enyészik el, a potrohos bíró és a furfangos diák kiábrándító társaságában. Élesebben művészek az elképzelt és az ábrázolt társadalmi igazságot a reménytelennek látszó valósággal még aligha sikerült szembeállítania, mint Kodálynak a Psalmusban és a Háryban.

Valami szárnalmas és földhözragadt „esztétika” volna mármmost ezért Kodályt egyszerűen „pesszimiztának” elkönyvelni. Ellenkezőleg. Csak a nép megtörhetetlen erejébe vetett hit, az igazság győzelmének feltétlen hite adhat ahhoz is erőt művészeknek, hogy ilyen erővel mutassa be a valóságot akkor is, ha pillanatnyilag reménytelennek látszott. Mottójául mindig Kisfaludy ismert

félsorát kell tekintenünk : . . . *a múlt csak példa legyen most.* — Hogy így van, más oldalról Kodály kórusainak, gyermekkarainak, egyéb műveinek sora bizonyítja. A sötét és a világos egymást egészíti ki életművében, s tanulságát Kodály maga Köleseyvel szólva fogalmazta meg a Husztban: *Hass, alkoss, gyarapíts, s a haza fényre derül!**)

*) Az „Új Zenei Szemle” 1952. decemberi számában megjelent cikk átdolgozása.
(Szerk.)

KODÁLY ZOLTÁN

BARTÓK BÉLÁRÓL

*Elnöki megnyitó a Magyar Bartók Béla Emlékbizottság 1956. szeptember 25-én tartott
dicszülésén*

Hogy itt ma Bartók nevében összegyűltünk, messze meghaladja a halálozási évfordulók szokásos megünneplését. Bartók neve, függetlenül évfordulótól, nagy gondolatok szimbóluma. Az első ilyen gondolat az abszolút igazság keresése művészetben, tudományban egyaránt, s ennek egyik előfeltétele: a minden emberi gyengeségen felülemelkedő erkölcsi komolyság. A másik gondolat az elfogulatlanság különböző fajok, népek sajátságai iránt, aminek következménye a kölcsönös megértés, majd a népek közötti barátság. Jelenti továbbá Bartók neve a népből való megújulás elvét és követelményét művészetben és politikában egyaránt. Jelenti végül a zene áldásának kiterjesztését a legszélesebb néprétegekig.

E nagy gondolatok jegyében keressük az összefogást és együttműködést minden népek legjobbjával. Bartók nevét használjuk zászlóul, mert nem találunk a közelmúltban alkalmasabb gyűjtőnevet e sokoldalú törekvések kifejezésére. Összefogásra szükség van, mert a komoly zenét veszély fenyegeti. Jelentősége világszerte zsugorodik, mert nem tart lépést az általános műveltség terjedésével. Nem terjed azzal egyenlő arányban. Küzdeni kell a jó zenéért, s ezt a küzdelmet egy ország sem folytathatja eredményesen egyedül, határain belül.

Ha nem is osztjuk nemrég elköltözött társunk, Honegger Artúr végletes pesszimizmusát („Je suis compositeur” c. könyvében), nem tagadhatjuk, hogy az emberiség érdeklődésében a zenét világszerte háttérbe szorítja a sport és technika.

Szeretnők hinni, hogy ez a kultúra fejlődésének gyermekbetegsége. Ha visszagondolunk a görög kultúrára, el tudjuk képzelni, hogy újra eljön az a kor, melyben a test és lélek kultúrája szerves, harmonikus egységbe olvad. A technika sem lehet tartós ellensége a zenének. Hisz zenei vonatkozású találmányai soha nem sejtett eszközeit teremtették meg a zene terjesztésének és csak idő és nevelés kérdése, hogy mindezek az eszközök az igazi, értékes művészetet szolgálják.

A zenei világirodalom kora közeledik, részben már itt van. Schumann mondása szerint a világ zenéje olyan, mint egy nagy fűga, melybe

a nemzetek felváltva szólnak bele. Bartók új témával folytatja a nagy világfűgát, és már mindenfelé mutatkoznak a téma ellenpontjai, kommentáló kísérő szólamai.

Schumann egy másik mondatával szeretném befejezni szavaimat : „Mindennidőben áll a rokon lelkek titkos szövetsége. Fűzzétek szorosabbra a kört, kik összetartoztok, hogy a művészet igazsága egyre világosabban ragyogjon, örömet és áldást terjesztve mindenfelé.”

BÓKA LÁSZLÓ elnöki megnyitója

Tisztelt Akadémia!

Mily hosszú idő s mennyi megrendítő esemény után török meg a csend s hallatja szavát ismét a tudós! De végre eljött ez a perc is, kívánatos szükség-szerűséggel, hogy elmondhassuk — talán nemcsak egymásnak, hanem minden-
kinek — : a vér és könny idején, mikor rengett a föld, munkánkat nem mosta el az ár, asztalunk nem mozdult el helyéből ; dolgoztunk, dolgozunk s dolgozni fogunk, tisztünk szerint. Nem a vak közöny, nem az öntelt gőg adott erőt munkánkhoz! Mi nem mondtuk azt a történelemnek : „ne zavard köreim!” Éppen mert népünk e nép, mert sorsa a sorsunk, mert a nagyvilágon e kívül ninesen számunkra hely, sem a valóságos tengereken túl, sem az üveghegyeken s óperenciákon túli Utópiákban, éppen ezért tartottunk ki munkánk asztalánál. Ha kellett : gyertyafényben, tört földemek alatt, hideg, réves falak közt nem vetve ügyet a szirének énekére. Mi tudtuk, ha majd elzúg a vihar s az ember előbúva odvaiból, nekilát, hogy újra megépítse házát, akkor nemcsak téglára, cserépre s habarcsra lesz szüksége, hanem a műveltség kincseire s az emberi társaság kötőanyagára, az igazságra. Ezt őriztük, ezen munkáltunk s ezt hozzuk most elő a kényszerű némaságból, ezt tesszük le, feloldhatatlan hűséggel, népünk asztalára. Ha azt mondjuk : tudomány, azt értjük ezen : a nép szívébenfogant tudomány, a népért művelt tudomány, a népnek való tudomány. Ha azt mondjuk : tudományos élet, akkor azt értjük ezen : rendületlenül helytállni s szakadatlanul alkotni. Ha azt mondjuk : a tudomány szabadsága, akkor azt értjük ezen : tántoríthatatlan hűség, kiolthatatlan szenvedélyű szerelem az élet igazához. Ha azt mondjuk : a tudomány célja, akkor nemcsak a kutatás gyönyörűségére, a felismerés győzelmes örömeire gondolunk, hanem arra, amiért minden mi munkánkat végezzük : az igazság fegyverével felövezett, művelt nép, a szabadság rendjében élő társadalom, emberséges békében együttthaladó emberiség. Erről tanúskodunk azzal, hogy ezért élünk.

Ezzel a vallomással nyitom meg Akadémiánk Nyelv- és Irodalom-tudományi Osztályának ez évi első felolvasó ülését s felkérem Marót Károly akadémikust, hogy „A szirének” című székfoglaló értekezését adja elő.

MARÓT KÁROLY

A SZIRÉNEK¹

Székfoglaló előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1957. április 29-i ülésén

I. A PROBLÉMA

*Kodály Zoltánnak, a magyar zene
hetvenöt éves atyjának — hódolat al*

Talán a Múzsákat kivéve, nincs a görög mitológiának több olyan alakja, amely világok pusztulásával és évezredek viszontagságaival dacolva, annyira makaesul és vitálisan élne a klasszikus ókortól modern napjainkig, mindig még a maga antik értelmét, mint a Szirének. Mindnyájan ma is tudjuk, mit jelentenek az ógörög Múzsák és Szirének alakjai, sőt maga az is antik örökség, hogy ez a máig érvényes jelentés már az ókorban is egyértelműbb volt a Múzsák és több színbe játszó a Szirének esetében.

Utóbbiaknál maradva; nagyjában tudjuk, mit értsünk „Szirén” alatt és körülbelül ugyanazt is értjük mindnyájan; ez az értésünk csak akkor válik egyszerre teljesen bizonytalanná, ha fogalmilag is közös nevezőre próbáljuk hozni a már az ókorban is ingadozó megjelenéseiket.

Tanulságos igazolása ennek az állításunknak az a kísérlet, amelyet — egy példa a sok közül — SCHRADER, Die Syrenen 1868 című munkája alapján, 1897-ben, a múlt század végének kiváló magyar klasszikus filológusa, LATKÓCZY MIHÁLY tett, hogy a Pallas Lexikon megfelelő címszavával, — ahogy éppen tudta, és a hely szerint sokban szükségképp felületesen is tehette, — a művelt nagyközönséget ezeknek a Sziréneknek mivoltáról tájékoztassa. Szerinte ugyanis ezek a mitikus lények a tenger háborgásának, zajának a megismerésért volnának, akik dalukkal magukhoz vonzzák, azután pedig felfalják a hajósokat. „Utóbb” — mondja bizonyos következetlenséggel, miután ezt így nyilván már *előbb* is kellett tenniük — „a dal csábját és” — folytatja minden indokolt megokolás nélkül — „a halottakat sirató kegyelet zokogását is képviselik, különösen a képzőművészetben, mely a síremlékeket velük díszítette.” Mégis, mindezek elenyésző logikai bukfencek ahhoz a kora egész tudományosságának szintjére is jellemző ugráshoz képest, ahogy ezek után

¹ Problémánkat csak rövidületben tudtuk „A Görög Irodalom Kezdetei” (= GIK) c. 1956 elején megjelent könyvünkbe beilleszteni, de jelen frontális tárgyalásunk sem törekszik monografikus teljességre. Be kell itt érniünk néhány olyan fontos vonás kiemelésével, amely — egyfelől — a probléma most nem tárgyalható (későbbi) fejleményeire is előkészít, másfelől — mint példa — bizonyos, a mítoszfejlődést általában illető törvényszerűségek megállapításának és a hozzájuk fűzhető módszeres meggondolásoknak is alkalmát szolgáltatja.

LATKÓCZY kénytelenül elhagyja a megszemélyesítés gondolatszálát és átmenet nélkül allegorikus magyarázgatással kísérletezik. „A borzalmasnak és csábító-nak egyesítése nyilván onnan eredt, hogy a Szirének a *kísértés* szellemei, melyet nyomon követ a romlás. Ábrázolásuk is erős változásokon ment által. A legrégebb idők vázakepein (Vulei[?] stb.) — írja, nem abszolút kronológiai és tárgyi pontossággal — „leányfejű madarak, akik Odysseust és társait veszedelembe ejtik. Később (attikai sírköveken) a leányfej már női testben folytatódik, mely madárlábakon pihen : utoljára már szárnyak nélkül is megjelennek és így (ritkábban szárnyasan) különféle hangszereken versenyeznek a múzsákkal (szarkofágok domborművein).”

Hogy ezekben a sorokban mik és milyen végzetes összeviesszaságban vannak tanácstalanul összekeverve, éppen a következő rendteremtési kísérletünk fogja teljes jelentőségében megvilágítan. Felesleges már itt részleteznünk. Ehelyett hadd mutassunk elismeréssel LATKÓCZY-nak kétségtelenül helytálló és pontos megállapításaira, t. i. arra a konklúzióra is, hogy az így kevés sikerrel jellemezni próbált Szirének alakját már az ókor „madártestükénél fogva sokszorosán összetévesztette [pontosabban : egybenézte] a hársziakkal, míg a középkor [és — hozzátehetjük — az újkor] halfarkú testet adott nekik és így mentek által a népmesékbe, mint halfarkú tündérek, sellők. *Modern* értelemben a Szirének csábító (többnyire félvilági) asszonyok, különösen olyanok, kiknek szerelme testi-lelki, avagy vagyoni romlást okoz.”

Tévedne persze, aki LATKÓCZY cikkének minden következetlenségét és logikai kihagyását egy lexikon-cikk szorító korlátaiból eredőnek, vagy SCHRADER kora tudományos színvonalából, esetleg LATKÓCZY tudásának fogyatékoságából folyó, régen meghaladott következménynek szeretné magyarázni és ezzel mintegy „elbeszélgetni.” Kár és felesleges volna itt azoknak az eseteknek a számát szaporítani, amelyek a szakirodalomban is még mindig megismétlik ugyanezeket vagy az ehhez hasonló hibákat, sőt még ennél súlyosabbakat is elkövetnek. Annak igazolására, hogy a kutatás általában milyen zsákutcában topog, legyen elég néhány mondatot a görög—római mitográfiának abból a valóban modern és napjaink tudásának színvonalán álló összefogásából ideiktatni, amely az elismerten kiváló bécsi kutató, HERBERT HUNGER tollából csak a minap, 1954-ben jelent meg a „Lexikon der griechischen und römischen Mythologie” című, és — ami nyilván minden elismerő kritikánál jobban dicséri használhatóságát — egy év alatt három kiadásban elkapkodott munkában. „Die Sirenen sind — mondja HUNGER — göttliche Mischwesen aus Vogel- und Maedchenleiber, deren Aufenthalt man sich im Hades, oder in himmlischen Sphaeren dachte. Als Himmelssirenen sind sie mit bezauberndem Gesang, oder instrumentalem Spiel begabt, als Hadessirenen sorgen sie freundlich für den Verstorbenen, oder klagen um ihn”. Ez a definícióféle is nevezetesen részben elnagyolt, mert a Szirének nem istenségek, legfeljebb démoni lények, nem járnak az égben, vagyis az Olymposon és a halottakról való gondoskodá-

suk felől a Hadesben szintén csak gyér, bizonytalan és kései híradásaink vannak; részben szintén elhanyagolja a történeti fejlődést, jelesül ennek kezdő szakaszát és nem vonatkoztatható éppen azokra a Szirénekre, amelyek a cikk írójától is legismertebbnek mondott Odysseabeli hajóslegendában, mint egyáltalán nem kevereslények, hanem mint énekükkel csábító hajadonok szerepelnek, sőt a jelek szerint így szerepeltek már az Argo hajó régebbi énekében is. Ezenfelül az sincs benne megmagyarázva, hogy értsük ezeknek az égi és alvilági Szirénekek ezt a furesa kettős hovatartozását. Általában — úgy látszik — HUNGER nyilván a meg nem nevezett WEICKER és BUSCHOR hatása alatt, azokhoz a későbbi képzőművészeti ábrázolásokhoz szabta definícióját, amelyekről ezt mondja: „Die Mischgestalt aus Vogel und Mensch übernehmen die Hellenen *erst aus der orientalischen Kunst*” és nem veszi észre, vagy valami okból nem akarja észrevenni, hogy a keleti műalkotások hatása előtt ezeket a Sziréneket, ahogy az Odysseia is teszi, éneklő hajadonoknak szokták elképzelni. Így érthető azután, miért kell neki magának is méltán elégtelennek éreznie a Szirének nevének a *σειριος* („égető”) tövéből való magyarázását illető, saját kényszerű javaslatát, amely csakugyan csak e lények ártó oldalával számol, s amúgy sem helytálló, amint bizonyítani fogjuk.

Mindent összevéve: ennek a teljesen elhibázott, mert legfeljebb bizonyos Sziréneket, illetőleg a Szirének bizonyos oldalát érintő definíciónak és etimológiai származtatásának legfeljebb ha egy negatív előjelű haszna volt, ti. maga éppen ez az elégtelenség, amely nem engedte meg HUNGERnek, hogy szerves egységbe próbálja fogni a maga részizagságait és különösen eleve képtelenné tette őt a ragadozó és az éneklő madárszirének egymásnak ellentmondó vonásai közt a kívánatos harmóniát létrehozni. Ezek a negatívumok ti. őt is, hasonlóan mint LATKÓCZY esetében láttuk, önkéntelenül ahhoz az egyetlen kiúthoz vezették el, amelyen vígasztalódva, legalább azt (helyesen) felismerhette, hogy a Szirén-alakok nincsenek élesen elhatárolva a Kérek, Harpyiák, szárnyas Szelek és hasonlók alakjai felé, illetve pillanatnyi konflációjuk a ragadozó madarak és a vámpírok (lidérek) képzeivel állandóan lehetséges.

Hogyan van mégis és mik lehettek okai, hogy a Sziréneket illetően nemcsak éppen az esetleges példakul felhozottak, hanem amint céloztunk rá, az eddigi kísérletek általában nem segítettek zöldágra?

Az egyik, és pedig az általánosabb, a történeti főokot, már CH. PICARD éles megvilágításba helyezte, amikor 1938-ban — ugyancsak a Szirénekek és a Néreidáknak, mint a „tengeri istenségek” két csoportjának problémájával birkózva, — helyesen rámutatott², hogy a görög polytheizmus komplex al-

² Néréides et Sirènes, Observations sur le folklore hellénique de la mer, Annales de l'École des Hautes Études de Gand, tome II. Études d'Archéologie Grecque, École des Hautes Études, Gand 1938, 127. l. — A tőle csak éppen megemlített CH. MICHEL belga tudósna 1908 előtt a Collège de France-ban a görög népvallás és parasztfolklor köréből tartott előadásairól, sajnos nem tudok többet.

kotmányának studiuma ma még csak a kezdet kezdetén áll. Sok még itt a tanulnivalónk — írta — „et sur les *circonstances* historiques qui ont préparé la religion grecque évoluée des temps classiques, et sur le sort fait alors aux personnalités, aux groupements *du vieux monde surnaturel pré-hellénique*, si profondément remaniés lors du passage des Indo-Européens à travers ce qui est aujourd' hui la péninsule balkanique.” Ez a megállapítás ti. a Szirének szóban forgó problémájára alkalmazva is, parancsolón írja elő (ami eddig nem történt, vagy nem kielégítő mértékben történt meg), hogy a leíró mitográfiából kilépve mindenekelőtt a hagyomány olyan kronológiai elrendezésére kell törekednünk, amely — bármily hézagos és bizonytalan is lesz egyelőre — mégis valamelyest bepillantunk enged az ősi hiedelmek történetének azokba a ma még felkutatható titkaiba, amelyek megpillantása nélkül sohasem fogjuk a görög vallástörténet jelenségének és jelesül a Szirének mitikus alakjának is, a kielégítő magyarázatát megtalálhatni.

De a történeti vonalvezetésnek ilyen, helyesen kipellengérezett elégtelensége mellett, van a Szirének körül folyó, nyilvánvalóan tanácstalan és eredménytelen kísérletezésnek még egy másik, nem kevésbé fontos és jellegzetes oka is. Ez: a tudományos discernálásnak mindvégig felületes volta vagy pozitíve kifejezve: a jelenségek leegyszerűsítésére (szimplifikálásra, sematizálásra) való túlságos hajlandóság. Ahogy ez pl. a szentiváni tűzre vonatkozó ceremóniák és mítoszok egyes vonásainak elhanyagolása, az egész ritus elharmarkodottan egyértelmű felfogása útján is, kiegyenlíthetetlen ellentmondások esődjéhez vezette a kutatást.³ És ahogy a Szirének madár- és főleg kevercs alakját illető, túlságosan leegyszerűsítő, azaz a bizonyos, igen fontos „mellékvonásokat” teljesen elhanyagoló értelmezési kísérletek, illetve ezeknek kiegyenlíthetetlen eredményei is, hasonló helyzetet teremtettek és hasonló alapon hasonló korrekciót követelnek meg. Ezért kell megpróbálnunk alantiakban, az így posztulált történeti és ritológiai elveknek az érvényesítésével, vagyis a gesztió árnyalatainak következetesebb megfigyelésével és tekintetbe vételével, a Szirének eredeti mibenlétét meg a Szirének fejlődését, és pedig ezúttal nagyjában legalábbis a hellenizmus koráig, megfelelőbb világításba helyezni.⁴

Természetes azonban, hogy ilyenféle elveinknek a szolgálatában annál inkább a Szirének első görög megjelenéseitől, tehát a Szirén-fogalom megszületésétől kell elindulnunk, minthogy a görög Szirének alakjának többértékűsége és elfolyó jellege már a róluk való ismereteinknek legkezdetén olyan kiáltó,

³ Vö. a Szent Iván ünneppel kapcsolatosan eredetileg az *Ethnographia* hasábjain 1939/40-ben megjelent tanulmány sorozatunkból (összefogva: Fejezetek a magyar néprajz módszertanához, Budapest, 1940) főleg annak második részét: Ritus és Ünnepek. Egy magyar ritológia körvonalai. *Ethn.* 1940, 143 kk. (44 kk.), „A közfelfogás hibái” c. I. és részben „A ritus és élete” c. II. fejezetben (153 kk.—54 kk.).

⁴ A Szirén-típus egyes alakulási mozzanataihoz az ókortól a jelenig vö. a CH. PICARDnak legújabbán J. CH. LAUER et CH. PICARD, *Les statues Ptolemaïques du Sarcophage de Memphis* 1955, 222/223 felsorolt munkáihoz főleg EDM. FARAL, *La queue de poisson des Sirènes* Romania 296, 1953, p. 433—506 is.

hogy az ezeknek a különös lényeknek az alaptermészetéhez látszik tartozni, ami nélkül nem is lehet magyarázatukat elképzelni.

Nézzük tehát mindenekelőtt pontosabban, miről is vallanak ezek a Szirénekről szóló, első híradásaink?

Ami legrégibb számunkra : az Odysseia (μ) kétségtelenül mint énekelve bájoló ikerhajadonokat ismeri őket és mit sem tud madárkeverees szörny-voltukról. FRAZER nyilván helyesen állapította meg⁵ abból, hogy Homeros semmit sem szól a Szirének félmadár voltáról, józan logikával csak arra szabad következtetni, hogy nem is tudott ilyesmiről, más szóval „that they were purely women.”⁶ Eszerint határozottan el kell vetnünk minden olyanféle, sokat járt kiút-keresést, mintha a Szirének kevert alakú „lélekmadárnak” képzelése annyira közönséges lett volna, hogy külsejüknek részletezését az Odysseia költő bizvást engedhette el magának ; még ha ezzel a kiúttal egy WILAMOWITZ is kísérletezett.⁷

Amikor az Odysseia költő csak emberi vonásokról tud, megengedhetetlen volt a madárkeverees-vonások teljes hiányát pusztán mint a szemléletesség ellen elkövetett, érthető hibát mentegezni és úgy okolni meg, hogy „der Rapsode mag wohl nicht mehr aussprechen, was doch in der Kunst dauernd hielt, dass sie Vögel sind, nur um die göttlichen Vogelwesen kenntlich zu machen, einen menschlichen Kopf erhalten”. Avagy miért merte ugyanaz a rapsodos a Skylla és a Charybdis, vagy kivált a Kyklops alakja és gesztiója leírásánál az ennél sokkal nagyobb szörnyűségeket kimondani? És miért is hallgatta volna épp ezt el, — ha a költő egyáltalán tudott valamit a Szirének „közismert” szörnyalakjáról? Hiszen egyenesen kínálkozott Odysseust Kirke által erre a ráváró csodálatos meglepetésre is előkészíteni ; azért is, hogy ezt óvatosságra intse, azért is, hogy figyelmünket a kaland érdekességére és fontosságára is felhívja, vagyis Odysseus jelentőségét kiemelje. Józan kritikával, egyszerűen, csak azt lehet jogosan képzelnünk, hogy a mi költőnk mitsem tudott a képzőművészetek későbbi keveresalakú Szirénjéről, számára a Szirének — függetlenül a későbbi, főleg képzőművészeti Szirén elképzelésektől — csak olyanok lehettek, amilyeneknek μ kifejezetten leírja őket : afféle Kirkéhez hasonló, ráolvasó énekekkel varázsoló, veszedelmes hűbájosok ; vagy (JENSEN szerint⁸

⁵ Apollodoros, The Library II. 1921, 291 k.

⁶ A kérdéshez vo. a GIK 48, 108 l. stb. is. Hasonlóan írta CH. PICARD, Néréides et Sirènes 138, 144 : „Ce sont semble-t-il des femmes, sans tératologie”, akik csodásan énekelnek és jövendölnek, hasonlítanak valahogy a Múzsákhoz, amint sokszor ábrázolták is őket, hangszerek a kezükben, miközben játszanak és tekintetükkel egy elhaladó hajót követnek. A PICARDTÓL idézett MÜLLER—WIESELER, Denkm. d. alten Kunst I. 16, 910, 100 d. t. II. 750—758 adatait a mű egy újabb kiadásában Szilágyi János Gyöngy volt szíves számomra ellenőrizni, aki ennek az i. e. II. sz.-ből ismert etruszk (volterriai) típusnak a H. BRUNN, I Rilievi delle urne Etrusche, Roma 1870, 91—94 sz. tábláin látható reprodukcióra is figyelmeztetett.

⁷ Der Glaube der Hellenen I, 268 kk. — WEICKER, ZWICKER, MEULI és mások hasonló felfogásához l. GIK 104, 106 k. stb.

⁸ L. GIK 104, 46 j. 106. l.

kivált Istar-féle) csábító *κηλίδονες*, „welche die vorüberfahrenden durch ihren Gesang so anzulocken und zu fesseln wussten, dass sie auf der Stelle blieben und Hungers (?) starben” — ahogy FAESI⁹ értené.

De lényegileg ugyanebbe az irányba mutatnak —, hogy ti. az Odysseia költő nem ismert madárkeveres, vagy általában teratologikus Sziréneket —, az olyan, ebben az összefüggésben figyelemre méltó tények is, amilyen az, hogy a Sziréneknél μ 158 használt *θεσπεσιάων* (a. m. „göttlich redend”) jelzője sehogyan se illenék egy madárszörny elképzeléséhez, és főleg, hogy az Odysseia nyomán a költők és írók még századokon át azonosítják vagy legalábbis bizonyos vonatkozásokban egy sorba állítják a Sziréneket azokkal a Múzsákkal, Charisokkal, Nymphákkal stb., akiket pedig mindig emberi (hajadon, azaz *νόμωη*) alakban szoktak elképzelni és nem szörny-kevercseknek.

Így dicséri pl. Alkman híres 10 B. fragmentuma, *ἡ Μῶσα κέκλαγ’, ἡ λίγεια Σειοῖν* szavakkal, egy leány csengő énekét, miközben a *Μῶσα* és *Σειοῖν* szavakat nyilván szinonímákként használja¹⁰, s ugyanígy kell értenünk Euripides Helenájában is a gyászdalt, amelyben a *περοφόροι νεανίδες Σειοῖνες* lényeg és szerep szerint is azonosaknak vannak gondolva a 174. sorban aposztrofált *Μοῦσᾶν*al, vagy talán még ezeknél is inkább a Politeia X.p. 617 híres helyét, ahol Platon — a „Pamphyliai Ér” víziójában — a szférák harmóniájának egyes hangjait nyolc Szirén (és nem Múza) által azért képviseltette, mert a Sziréneket ugyanúgy csak a bűbajos ének hajadonhordozóinak képzelte, aminők a rokon, de már régebben istenné avatott Múzsák is voltak, és mert egyfelől még az utóbbiaknak démoni eredetét, másfelől amazoknak a misztikus természetfeletti szerep vitelére az író korához képest már nagyobb alkalmatlanságát is megérezte.¹¹

Van azonban a Szirének eme kronológiailag elsőként fogható elképzelésének, ember (hajadon) alakjukon kívül, még egy másik, nemkevésbé szilárdan ülő, sajátos vonása is: makacs ikerségük (dualitásuk), amelynek eredete és jelentősége később annyira elhomályosodott, hogy e vonás mellett, a több madárszirén képzetének elterjedtsége korában, mégis makacsul kitartó alexandriai tudósok konzervativizmusát, a „jelen” fokainak képviselői szokszor különcödésnek próbálták feltüntetni; holott itt is hasonlóképpen áll a dolog, mint az alak elképzelését illető kiút-kereséssel. Meddő fáradság, ha ma valaki valamit másképp és jobban akar tudni olyan homályos dolgokról, amelyekhez az a

⁹ Ad μ 39.

¹⁰ Így WILAMOWITZ is, Der Glaube I. 1931, 269. l., aki visszavonva régebbi felfogását, még további adalékokkal is (Pindaros: II. Partheneion 13. sor: *σειρῆνα κόμπων . . μιμήσομαι*; és az epidaurosi Panhymnus: IV, 1, 130, amely a *syrinxet ἐν θεῶν σειρῆνα*-nak nevezi) erősíti ezt a felfogásunkat. WILAMOWITZ és BUSCHOR (Die Musen des Jenseits 1944, 5. l.) ellen POLLARD argumentálása, Cl. Rev. 1952, 62 („playful sense”) aligha jelent többet a szerzőnek előre-eltökéltésénél.

¹¹ Jellemző itt Plutarchos, qu. conv. IX, 14, 5. tiltakozása, aki egy hosszú fejlődés sokkal későbbi szakaszában — érthetően — már csak a Múzsák és Szirének közt idővel erősen megnövekedett különbségeket tartotta szem előtt. L. GIK 99 k. és Kik voltak a Múzsák, az MTA I. O. Közleményei 8/1956 90. k.

korszak mégis kétségkívül közelebb állott.¹² A makacs alexandriai ragaszkodás ti. csak azt jelentheti, hogy volt mihez ragaszkodni, okkal ragaszkodtak, és így nem térhetünk ki a válaszdásnak a kényszerűsége elől, hogy egy korszakban, amikor a plurálist már nyilván egy értelemben lehetett a dualis mellett használni, sőt az ilyen alakok általában visszaesőkben haldoklottak, miért ragaszkodott — metrikai nehézségek ellenére is — az Odysseia-költő, sőt még később Sophokles is¹³ e különös lények kettőssége kiemeléséhez? Magától a madárszirének alakjától nevezetesen semmi sem idegenebb, mint a köteles dualitás: egy, három, vagy több szokott a számuk lenni.

Eszerint: az Odysseianak (sőt látni fogjuk, már az Argo-dal költőjének is), szorosán és eredendően a csábító hajadonok elképzelésével kellett e kettősség-elképzelést örökölnie, mert mi legalább sem abba nem tudnánk beletörődni, amire többször gondoltak, hogy az Odysseiaköltő ezt a dualist egyszerűen a Skylla-Charybdis elképzelésének befolyása alatt, sem abba kivált, amint JENSEN próbálta javasolni¹⁴, hogy a Gilgames-eposz skorpió óriásainak a hatására gondolta volna el, akik a Masa hegyen a nagy kaput kétfelől őrzik.

Más kérdés, hogy *kitől, honnan* örökölhette? És mi itt nemcsak kényszerből volnánk hajlandók idegen, közel-keleti tradícióra gondolni, mert a görög múltnak Homeros előttről semmi hagyománya nem ismeretes, hanem azért is, mert Babylontól kezdve viszont közismertek az olyan isten- és démon elképzelések, amelyek a természetfelettinek a rendesét meghaladó erejét az illető lények kettős számával, reduplikálásukkal, ikeralakjukkal és ezekhez hasonló eszközökkel szokták kifejezésre juttatni; mint ahogy a nyelvtani duális az indoeurópai, sőt a finnugor nyelvekben is sokszor nem annyira a kettősséget, mint a nyomatékot, összetartozást stb. látszik jelezni.

Ezt a „keleti behatást”, amely egyelőre csak mint feltevés álljon itt, a Szirén-alakot illetőleg talán sikerülni fog az alantiakban más oldalakról is valószínűvé tennünk. Enélkül és ez előtt is azonban nem nehéz észrevennünk, ami támogatja feltevésünket, hogy míg a görög, de általában az indoeurópai Szirén-mítoszban semmi sem követeli meg a csábító hajadonok kettősségét, sőt *egy* ilyen Loreley-féle alak a görög gondolkodás szerint nyilván jobban is megfelelt volna, addig az efféle „felesleges” kettősség eseteire, az egyfunkciójú, de kéttestű, kétarcú, androgyn, iker stb. lények fantazmáinak sokaságára a babyloni Ea környezetében már M. RIEMSCHEIDER¹⁵ hozott fel meggondolkoztató analógiákat, amelyek mellé állítva mi¹⁶ — ugyancsak az ő figyelmeztetése nyomán — ilyen iker-lényekként véltük: Motnak a San-

¹² L. A GIK 48, 108 stb.

¹³ Az adatokat l. GIK 109 kk.

¹⁴ Das Gilgameschepon in der Weltliteratur, Ztschr. f. Assyrologie 16/1906.

¹⁵ Augengott und Heilige Hochzeit 1953, 288 kk. — Kevésbé találók már az ugyancsak tőle felhozott germán és egyáltalán nem találók a görög ikerségi analógiái.

¹⁶ GIK 113 k.

chunjaton istengenealógiájában szereplő utódai közül Mysort és Sydikét (a.m. Egyenes és Igazságos), Samas gyermekei közül Kittut és Misorut, sőt talán még Lót, a Bibliában azonos funkcióra indokolatlanul páros leányait is, felismerhetni. És vélhettük annál inkább, minthogy RIEMSCHNEIDER elgondolását számunkra most szerencsésen támasztja alá amaz opisthosymmetrikus (?) ugariti istenség megkettőzéssel nyomatékosított konkubitusának az analógiája is, amelyet közben AISTLEITNER JÓZSEFnek¹⁷ egy ugariti szöveg 32. soráról készült új fordítása és a hozzá adott plauzibilis magyarázat, de mindenekfelett minden valláslélektani és történeti valószerűség is enged, sőt parancsol érvényesítenünk.¹⁸ Annyit tehát máris bizvást megállapíthatunk, hogy e mitológémák nyelvén Keleten a duális, (sőt látni fogjuk : a triális is) sokszor nem egyéb egy rendkívüli erősítési törekvésnél.¹⁹ Legfeljebb az szorul még bizonyításra, hogy egy ilyen idegen gondolkozásmódnak a szülötteként a Szirének, hogyan találhattak az Odysseia költője, vagy ennek görög elődje előtt is befogadásra. Murt — ahogy TH. MANN fogalmazta meg egy helyen — „senki sem kaphatja meg azt, ami születésétől fogva nem az övé, hasztalan áhítózunk olyasmire, ami tőlünk idegen.” Szerencsénkre azonban sok nyoma van még a görögség történeti korszakából is annak, hogy a talaj egy ilyenféle „idegen” gondolat befogadására itt is alaposan elő volt készítve s a recepció útja simán nyitva állt. Ilyen nyom — többek közt —, hogy annak az ősi Poseidonnak, aki a Thessalia és Boiotia előző égéi főistenének helyébe lépett és később is bizonyos fokú elsőbbséget látszik tartani^{19a} a hagyomány feltűnően sok, kifejezetten ikerfiát ismeri, illetőleg ezt a legrégebb prachellen istent

¹⁷ Götterzeugung in Ugarit und Dilmun, Acta Orientalia Hungarica III/1953, 296. l. (l. GIK, 114, 71).

¹⁸ AISTLEITNER persze csak mint az egyik lehetőséget említi, hogy az ugariti költeménynek „az egészen rendkívüli vonása”, ti. „der simultane Konkubitus mit beiden Frauen”, eredet a kétfejű vagy testű és négy szemű, fülű stb. babyloni istenségek képzetéből, mint ahogy szövegében az ugaritiak mellett astrális istenségek is szcrepelnek, sőt áldozatban részcsülnek stb., miközben ő a maga részéről, mintha inkább hajlana ahhoz a — szerintünk kevésbé plauzibilis — felfogáshoz, hogy a kettős gamos valamiféle „vallási szinkretizmus” eredménye is lehetne.

¹⁹ Ennek kihatásához a fogalmi-logikus nyelv grammatikai duális alakjainak kialakítására: vö. a GIK 115 k.

^{19a} A Zeus vagy Poseidon anterioritásának kérdését némileg másként vetném fel, mint PICARD, 1938, 129 k. l., aki a NILSSON és EVANS közti vitát tisztán kronológiai oldalról nézi. Ha jogos is nevezetesen a szóban forgó „végzetmérleg” megkérdőjelezése és igaza is van annak a tagadásában, hogy a kyprosi amphora mérlegtartó alakja Zeus volna, — az anterioritás kérdése, mégis, nem ezen fordul; bizonyos helyeken és törzsek-nél a prachellen jellegű tengeristen, Poseidon, kétségkívül bírhatott nagyobb jelentőséggel, annak ellenére is, hogy más helyeken más törzsek nem vették át uralkodó tiszteletét az őslakosságtól és itt Zeus volt a kezdet. PICARD mindenesetre helyesen idézi (130 l.), hogy E. BOURGUER a lakón dialektusról szóló tanulmányai jól hangsúlyozták a peloponnézosi Poseidonnak égéi fontosságát és főleg helyesen, hogy Aristophanes is, Plutos 1050, a vénasszonyt megúnt ifjúval stílszerűen a tengerek Poseidonát és az „ősiség” egyéb isteneit emlegettéti: Poseidon itt kétségkívül a „tízezeréves” anyák isteneként szerepel: öregebb Zeusnál. Általában a tengerkultusz primitív ősiségéhez a görögöknél l. PICARD, 129 kk. („Le plus puissant des dieux y fut d'abord, un dieu de la mer, Poseidon”, 138 l.). De legdöntőbb talán mégis az, hogy γ142 szerint Zeus maga mint *πρεσβύτατος και ἀριστων*-t nevezi Poseidont, a „fivérét”.

általában páros hősök nevezhetik apjoknak. Ilyenek Otos és Ephialtes (λ 308), Eurytos és Kteatos, vagyis halandó apjok, illetőleg anyjok (?) után: Ἄκτοριωνε, illetőleg Μολιωνε (Α 709 és Ψ 638), Pelias és Néleus (λ 254). És ilyenek a többi kiváló „ikrek”, így — ami a származást annyira számon tartó görögök előtt aligha lehetett jelentőség híjával, — elsősorban a Zeus-fiúk, mint Amphion és Zethos, Kastor és Polydeukes, Minos és Radamanthys, Herakles és Iphikles, Bellerophontes és Pegasos stb.^{19b} Sőt mintha egy esetben legalább — Eurytos és Kteatos esetében — ennek az ikerségnek eredeti, „babyloni” elképzelése is átlátszanék: a két Aktor fiút Ibykos fr. 16 B, ἐπίγυιοι-nak mondja és a schol. Α (vö. Leaf, Iliad I², 514. l.) egyenesen διυφεῖς-nek, azaz afféle „szíami ikreknek” tudja. De ilyen nyom az is, amely közvetlenül a Szirének ikersége pontján enged ezeknek a lényeknek már Homeros előtt régen hagyományos voltára következtetni. Nem lehet ugyanis kétséges, hogy az Odysseia egyes részeiben (főleg természetesen épp a mese-szerűekben), ha nem is a jelen megformáltságban, de anyagában feltétlenül régebbi az Iliasnál, bátran úgy mondhatjuk: ősrégi²⁰ elemi motívumok feldolgozása. Ősrégi, amennyiben μ 69 k. már mint a nép száján közkedvelt dalt ismeri az Argokalandról szólót (Ἄργὸν πᾶσι μέλοισα παρ’ Αἰήτιοι πλέουσα), amelyről MEULI óta²¹ kétségtelen, hogy a Szirénkalandot is tárgyalta, sőt mintha ez a kaland központi szerepet is játszott volna benne. Ahogy még az i.sz. szerinti IV. sz.-ban kelt ún. orphikus Argonautika is valahogyan — a közben Apollonios Rhodiostól tett korszerű engedmények ellenére²² — őrzi és ezzel is igazolni látszik az eredeti Argonautika-elképzelés nyomait: a Szirének ebben a verselményben is még, minden fejlődésük ellenére, kifejezetten hajadonok (κοῦραι: 1275. sor) és ha már többszámban is szól róluk a költemény (mint az Odysseia, is sokszor, ahol a vers követeli és mint ez az O A korában már különösen indokolt), az 1285 k. sorok szerint számuk is még: az ősi kettő. Fel kell tennünk — egyszóval —, hogy már az Argoének sem tudott kevercsszirénekről, csak az Odysseia két hajadonáról, amit persze az a jóllehet szubjektív érzésünk is támogathatna, hogy egy dalverseny elképzelése a Muzsafi Orpheus és madárpartnerek között epikus momentumként groteszkül hatott volna.²³

^{19b} Vö. most TRÜB, Kataloge in der griechischen Dichtung, Univ. Zürich, 1952, 63 k.

²⁰ Vö. általában E. BETHE, Homer I., 1914, 33 k. és Maerchen Sage, Mythes é. n. X. l. Speciálisan a Sziréneket mint a κ — μ kalandjainak egy fontos részletét, már WILAMOWITZ, Homerische Untersuchungen 1884, 1276 úgy tekintette, mint bár formailag későbbi, mégis: mondai (azaz mesei) tartalmában mindennél régebbi feltalálást.

²¹ Odyssee u. Argonautika 1921, 25 kk. és passim.

²² L. a GIK 118 k.

²³ Vö. fent ad η 158: θεοπεσιῶν is. — A GIK 116. l. az eredeti két (hajadon-) Szirén elképzelése mellett, persze inkább csak ötletszerűen, azt az érvet is felhozhatni véltem, hogy a sikyoniak delphii kincesháza metoponjának archaizáló építetője néhány század múlva is nyilván két Szirén varázsereje ellen ültetett két dalnokot az Argora, mert e két Szirén — egy korszerű elképzelés szerint, úgy látszik — két dalnokot követelt ellenfélként (l. hozzá GIK III. t. 4. á.). A dolog persze nem tiszta. A két dalnok onnan is származhatott a metoponra, hogy majd Orpheusnak, majd Philammonnak nevezték

Tekintet nélkül tehát arra, hogy az ókortól máig mi mindent vontak és vonnak a Szirének képzete és fogalma alá : az Odysseia-költőnek, mint számára a VIII. századig egyedül feltehető és általa kétségtelenül egyedül kifejezésre juttatott hiteles elképzelést, a tanúságtételek szerint kizárólag a Sziréneknek két bűbajos hajadonként való felfogását szabad, illetőleg kell tulajdonítanunk.

Szemben azonban az Odysseia ilyen Szirén-képével, az antikvitás főleg a képzőművészetek alkotásaiban egy időrendben valamivel későbbinek, merőben másféle és összeegyeztethetetlennek látszó, sőt a fejlődés folyamán bizonyos mértékben a régebbi képet elhomályosító Szirén-elképzelést is hagyott ránk örökségül. Vegyük ezt is szemügyre.

Ennek a másik Szirén-képnek a kezdetét persze nehéz volna lerögzíteni, mert a „Szirén” nevet általában meglehetősen ötletszerűen engedélyezték bizonyos néma formációknak, amelyeket talán — kevesebb félreértést okozva — a prae-Szirének nevével nevezhetnénk meg. Itt tehát a Szirén-elnevezés használatának már jogosult vagy még nem jogosult volta kérdésében kell mindenekelőtt bizonyos rendteremtésre törekednünk.

E. KUNZE²⁴ a Szirén-ábrázolások köréből óvatosan kikapcsolta azt az attache-típust, (WEICKER még ebbe az összefüggésbe veszi fel), amelyet egy kiterjesztett szárnyakat viselő, üstféle edények falára applikált emberi felsőtest szokott képezni. Kikapcsolja, mint olyat, amely a Szirén-típus kialakítására semmi befolyást nem gyakorolt: ettől függetlenül készen vétetett át Keletről.²⁵ Ezzel szemben ugyanó mint „legrégebbi görög Szirén-ábrázolást” hajlandó elfogadni három (a WEICKER-féle mongráfia megjelente-kor eléggé ismeretlen), a VIII/VII. sz. fordulójára datálható, orientalizáló stílusban tartott madárszörny- (Vogelädaemon-) ábrázolást. — Ezeket ti. — feltevése szerint ugyanúgy, mint a rokon, de a görögöknél egyelőre jóval elterjedtebb Szfinxeket²⁶ — nemcsak a keleti fantázia teremtette bűvös-vallásos

az Argo költőhajósát (a kérdéshez l. GIK 120, 87), noha másfelől a hagyomány ingadozása mögött eleve az is állhatott, hogy az eredetileg utaztatott két dalnok szükségességét idővel nem értették meg, illetve a másodikat ugyanarra a funkcióra már feleslegesnek érezték és így maradt az egy, általában inkább Orpheus.

²⁴ Sirenen. Mitteilungen des deutschen Archäologischen Instituts, Ath. Abteilung 52/1932, 130. l.

²⁵ „Die Sirene der orientalisierenden Zeit steht also noch durchaus jenseits der mythischen Sphaere. Darin ist sie wesentlich verschieden von Chimaira und Minotaurus, zu denen vom Anfang an die mythische Handlung gehört . . . Sphinx und Greif dagegen kennen wir im 7. Jhd. wie die Sirene nur in Bildern zustaendlichen Seins” (131 l.). Különös megállapítás, mert hiszen nem a mi tudomásunk számít, viszont bizonyos, hogy semmiféle ábrázolás soha *μῦθος* nélkül nem készülhetett, még ha ennek tartalmát ma nem is tudhatjuk. (Azt a, mégis valami istenséghez kötni kívánó kísérletet, amit KUNZE 131 kk. olvashatunk, nem tartjuk sikerültnek.)

²⁶ A tell-halafi (guzana-i) templom (IX/VIII. sz.) ún. fátyolos (azaz fejkötős) hurri-mitannii Szfinxeiről l. HELMUTH TH. BOSSERT—R. NAUMANN, Altsyrien, Tübingen 1951, NNo 448, 451, 452 és a magyarázó szöveget (a Tell Halaf Museum „Vezetője” 1934. elavult, az emlékmű ma a Pergamon Museum második termében látható; 1955-ben: „katalógusa készül”). Ennél is régebbi az enkomi-i (Kypros) bronz üstkocsi (1100—1000 i. e.), amelynek elülső oldalán egymással szembenézve két emberfejű, szárnyas és négy

félelem- és borzadály-keltés céljával, de a görögök is — a lényegét ugyan nem igen értve meg — csak mint ilyet vették, illetve vehették át. Ezek : egy rhodosi kanná, egy spártai elefántesont pecsétnyomó (KUNZE, l.á.) és egy parosi amphora (WEICKER 146. l. 70. á.) ún. Szirén-ábrázolásai.²⁷ Ezenfelül ezekkel egykorúnak és KUNZE, valamint BUSCHOR szerint²⁸ még görögnek tekintendő az az ephesosi Artemis szentélyéből való faragott „Szirén-ábrázolás” is²⁹, amelyet KUNZE merész, ha nem is minden ponton végleges rendteremtési kísérletében, 128. l., véleményem szerint nem jogtalanul használt fel messzemenő történeti következtetések levonására.

Csak éppen e kérdések távolról sincsenek KUNZE döntésével véglegesen lezárva. Így ami először az attache-okat illeti, KUNZENAK kétségkívül igaza van, hogy ezek *nem* úgynevezett Szirének. Annál inkább összefüggték azonban bizonyos lélekmadárképzetekkel, amelyeknek ugyan — amint ezt *ma* már látjuk, ha soká nem is láthattuk — eredetileg semmi közük a független Szirénképzetekhez, de amelyek ezekkel mégis (ha nem is totálisan, vagyis a Szirén a. m. lélekmadár fokáig, mint WEICKER máig kísértő elmélete képzelte), a műalkotásokon itt-ott mégis csak kontaminálódtak. Bizonyos ti., hogy az ilyen típusú attacheok ősrégiak és eredetileg mielőtt díszítéssé koptak, nyilván jelentettek valamit. Ezekhez az attacheokhoz hasonlóan néz bele nevezetesen a berlini Pergamon-múzeum egyiptomi osztályán látható nagy mészkö medencéjébe (Amarnakor, 1360 kör.) egy parókás férfialak, vagyis maga a készítettő herceg; kezét az edény peremére téve és a medence elé térdelve, amely a túlvilági élethez olyan becses és nélkülözhetetlen vizet tartalmazza. És ugyanígy ugyanezt mutatják — amiről KUNZE még nem tudhatott — az urartui ásatások (Szovjet-Örményország, Jereván mellett) leletei, amelyeken emberfejú, kitergetett szárnyú madarak, az üstök széléhez tapadva tekintenek az edényekbe. Úgy, ahogy az éhes-szomjas halott megertetése-itatása nemcsak Egyiptomban, hanem a pogány beduinoknál is elterjedt volt, akiknek hite a lélek továbbélését egyenesen ettől tette függővé : a halottnak sírjából madáralakban kiszállva kell — amint WIEDEMANN írja, *Ägyptischer Seelenglaube* 15. l. — táplálékát megkeresnie.³⁰ Tehát: az egyiptomi és urartui üstbe-

lábú Szifinx-féle szörny látható (BOSSERT—NAUMANN, 301. á.). Jóval későbbiek (VI. sz. eleje) a BOSSERTÉKNÉL 69. és 70. sz. a. reprodukált, festett agyagszobortöredékek Salamis vidékéről, amelyek négy lábbon álló szárnyas Szifinx-féle alakokat emberfejjel, rajta hegyes „frigiai” sapkaféle, ábrázolnak.

²⁷ L. KUNZE i. h. 124 kk.

²⁸ I. k. 16. l.

²⁹ HOGARTH, Ephesos 26 t. 4, KUNZENÉL 2. á. — L. BUSCHOR 19. l. és 21. l. 9. á. is.

³⁰ L. v. NEGELEIN, *Globus* 1901, 382. a., aki JACOBOT idézi : *Beduinleben* 143, *Ztschr. f. d. d. morgenländische Gesellschaft* 12, 63, 44, 115. Találkozunk persze a hit olyan megnyilvánulásaival is, ilyen esetet enged meg pl. GOLDZIHNER, *Der Seelenvogel im arabischen Volksglauben*, *Globus* 1903, 303 b.), amikor egy arab monda hasonló vonása esetleg óegyiptomi lélekmadár-képzetektől függhet, de maga az átvételnek ténye máris csak a gondolat arab otthonosságát bizonyíthatja. Egyébként GOLDZIHNER, 301. k. a pogány-arab költők nyilatkozatai alapján eleven képet fest a szomjas lélek-

nézők tekintetbevételével mondhatjuk, hogy az attacheoknak eredetben csakugyan nem volt semmi összefüggésük a Sziréekkel, csupán valahogy a sivatagok vidékén és szomszédságában elterjedt „szomjas halott” gondolatával³¹ és csak később, illetve azoknak és annyiban lehetett itt úgynevezett Sziréneket feltenniük, akik elhamarkodottan az „egyiptomi” lélekmadár és a Szirének alakjait, különböző asszociációk folytán — amelyekről szó lesz —, egybenézték, illetve egybenézni hajlandók. Ennek a lehetősége azonban csak utólag, később következett be és a görög lélekhit másféle volta miatt akkor is csak sporadikusan.

De a „kezdeteknek” ilyen tisztázása után és az így nyert eredményekkel felkészülten, próbáljuk most már annak a 3—4 orientalizáló stílusban tartott, VIII/VII. századbéli görög „Szirénnek” a problémáját is felgöngyöltetni, amelyeket KUNZE mint legrégebbi görög Szirén-ábrázolásokat kíván számon tartani, vagyis mint kvázi előképeit azoknak a madárhajadon Sziréneknek, akik később az Odysseiabeli hajadon-Sziréneknek a szerepét és nevét átvették. Ennek azonban vannak különböző, mindenekelőtt kronológiai nehézségei.

Ilyen legfőképp, hogy emlékeinkből kimutathatóan ez a szerepátvétel aligha történt előbb és főleg általánosan, a VI. sz. második negyedénél, vagy még KUNZE saját tanúsítása szerint is³² e század közepénél, amikor is egy fekete alakú korinthosi aryballoson, amely az Odysseia Szirén-történetét, — bár szövegünk szerint nem hűen, de mégis kétségtelenül azt —, madárszirénekké ábrázolta, először találkozunk valójában ebben a szerepben ilyen alakjakkal. És még azt is, hogy ez az ábrázolás csak valamiféle kísérlet, kezdeményező „javaslat” lehetett, az azonosítás kezdeti bizonytalanságában, amely — úgy látszik — bizonyos részeiben karriert csinált, erősen valószínűsíti nemcsak ennek az ábrázolásnak eltérése az Odysseia elgondolásától, (Kirke szigete és háza, alakjával együtt, össze van kötve a Szirénekével),³³ hanem valószínűsítik főleg a szakállas Sziréneknek bizonyos, egészen a VI., sőt V. századig is ismétlődő ábrázolásai, (amilyen éppen a legismertebb példány is : a syrinxen játszó Louvre-beli férfiszirén³⁴), mert tagadhatatlannak látszik, hogy BUSCHOR³⁵

---

madár hite régi arab életéről : a halott lelke különböző madárfélék (Hamah, vagy Manah) képében kiszáll a megölt ember fejből és a sír körül : „aszkuní” (ítassatok meg) kiáltással repdes, vö. BASTIAN, Mensch in der Geschichte 3, 26 ; HELLER BERNÁT, Jubilee Volume Goldziher 1941: Goldziher Ignác és a néprajz 319 kk. és az MTA. I.O. Közleményei 8/1956, 125 k. 1. sat.

³¹ Vö. tőlem: Refrigerium, Acta Univ. Szeged. 1937, 102 kk., és TRENCSENÝI-WALDAPFEL IMRE, Libanon 1938, 113—116 olvasható hozzászólását.

³² I. h. 124. l.

³³ BOSTON O I 8100: BULLE, Strena Helbigiana 31, 17 fig. (nem láttam), reprodukálva: BUSCHOR 36, á. (45. l.) Más felfogás szerint a két madárszirén mögött Chthon, az anyjuk ül.

³⁴ VIGNEAU II, 1590. l. — Vö. BUSCHOR 33. á. is.

³⁵ I. h. 21 k. szerint: a Σειρήν név nemének eredendő bizonytalanságára alapozva BUSCHOR feltehetőnek tartja, hogy a korai görög hit eredetileg genus-nélkülinek hagyta a Szirén elképzelését, vagy az idegen ábrázolásokon megzavarodva megingott

„mentési” kísérletei távolról sem mondhatók eredményeseknek. Ezekben az esetekben sem lehet tehát szó igazi, „Szirénekről”. A szakállas madáremberek mint lélekmadárképzetek hordozói, vagyis megint csak mint nemszirének egyszerűen mint férfilelkek ábrázolásai lesznek értendők, legfeljebb hogy, ahol ez nekünk kizártnak, vagy valószínűtlennek látszik, — mint pl. a berlini múzeum egyiptomi osztályán látható, i.e. 1500 körül készült homokkő ábrázolás esetében, amely Hatsepsut királynő szfinx-fejét (királyi) szakállal ábrázolja —, talán szabad lesz a szakállviselés mágikus értékére gondolnunk. Ahogy ennek a megengedhetőségére most VAJDA LÁSZLÓ, *Investigations on the ancient insignia of rank*, (*Acta Archaeologica* 6/1951) 36 kk. hívja fel a figyelmet és pedig a következő fejlődésképlet szerint: the beard as a common trait of old age → the beard as an attribut of the leading elders with an abundance of mana → the beard as a mark distinguishing the leaders, viz. the persons who command an excess of mana. (38.l.) Semmi okunk tehát tekintettel lenni rá, hogy milyen nemű az eredetileg, alighanem a nem kategóriájától, — mint BUSCHOR sejteti — függetlenül, esetleg kétneműként elképzelt keverés.

Ákárhogy is, bizonyos, hogy *ilyen* „lélekmadár — nemszírén” alapon de csakis ilyen alapon, különösebb nehézség nélkül megmagyarázhatók arhadosi kanna, a spártai elefántcsontpecsét, sőt a valamivel fiatalabb parosi amphora esetei, különösen ha elfogadjuk, hogy a spartai pecsét Szirénje előtt álló tárgy se nem „a pomegranate bud” (gránátalma mag) mint Dawkins rajza mutatja, se nem egy fejletejére állított hal, ahogy KUNZE szeretné,³⁷ hanem ivókorsó, serleg-féle, amely — mint a XIV. sz.-beli mészkőmedence, vagy az urartui üst — a halott lelke számára kívánatos hűsítő vizet kell tartalmazza.³⁸ Ezt az elképzelést legfeljebb az módosíthatja némileg, ha elfogadjuk, amit maga KUNZE vet fel, mint helyes ötletet, amikor — abból indulva, hogy az

és a szakállas vagy szakálltalan egyiptomi Bá-alakokat mint Sziréneket szokta megemliteni: amiben csak annak a megőrzése fogadható el helyesnek, hogy a nemnek a viszonylagos lényegtelensége a lélekmadár képzetekkel — és nem a Szirénekkal — függ össze.

³⁶ I. h. 62 k. a madárférfi-alakokat, amelyek szerinte csak a régebbi hagyományban túltengők, mint komplikáló momentumokat fogja fel a homerosi Szirének és a keleties műalkotások egymáshoz való viszonyát tisztázni törekvés kérdésében, s igyekszik ezeket részben mint dekoratív célú, részben alaktalan erőket („amorphous powers”) reprezentáló ábrázolásokat (mint a Kérek? sat.), osztályozni.

³⁷ L. nála I. á. 124. l. és 125 l.

³⁸ Tudvalevő, hogy a ’hűvös víz, lehűteni, hűsnek lenni’ hieroglyphje a korsó. L. Marót, *Refrigerium* 102 kk. is. Hogy ez az idegen szimbólum a görögség számára is leginkább tűnhetett ismerősnek, tehát átvételre alkalmasnak, a Zeus Ktesios kultuszában használatos korsó rítusa támogatja, amiről most l. — A. B. COOK és SJÖVALL nyomán — H. I. Rose *The Religion of a Greek Household*, 1954, *Euphrosyne*, moderante Fr. Rabels Gonçalves, I. vol. *Olisipone in Lusitania*, 100 kk. 11. A görög penateskultusznak ez a szent korsója „contains samples of all the things a household needs most, *pure water*, . . .” stb., egyszerűval „things found, which are lucky, are to go into the jar”. Természetesen Zeus ebben az egyszerű mágikus hitben csak: „a kind of blank-name”, l. no. 102 o. l. — M. P. NILSSON „*Romana and Greek Domestic Cult*” c. tanulmányát: *Opuscula Romana* vol. I. Lund, Glerup 1954, 77–85, amire Rose is csak utólag figyelmeztet, nem volt még alkalmas olvasni.

egyébként erősen stilizált, dekorációszerű ephesosi tábla stílusával keleti mintára látszik utalni —, észreveszi, hogy az ilyen „koragörög Szirének” tulajdonképp nincsenek is kifejezetten egyiptomi stílusban tartva, hanem mint kimutathatóan majdnem minden ember—állat kevercs-lényé, a Szirén típusa is általánosabban az ázsiai Keletről, feltevése szerint asszir vagy egy ettől függő termőhelyről került — valószínűleg főníciaiak közvetítésével — a görögökhöz. Emellett szólnak mindenesetre olyanfélék, mint a leningrádi Múzeumban Urartuból kiállított szárnyas, de négylábú, állattestű-emberfejű szörnyek, vagy mint az igazi közép-keleti fantáziával létrehozott Chimaira, Szfinx, madárkevercek stb. És emellett szól már talán a fentebb említett emkomii üstkocsi is a berlini Antikváriumban (BOSSERT 301. á.)³⁹, ahol is együtt vannak: magas kocsi tetején a víztartó üst, a kocsi-sarkok és az üst érintkezésénél a szegleteken egy-egy madár és a kocsiderék mellső oldalán egymással szembeállítva a már tárgyalt rokon, szárnyas Szfinx-félék.⁴⁰

Így viszont már mintha a posthomerikus Szirének fejlődésének és alakulásának a legfőbb állomásai, nagyjában legalábbis, rögzíthetőknek látszanának: A VIII/VII. századra tehető a sivatagi lélekmadarak képzetének a görögök által való szórványos megismerése és recepciója, amely századokig függetlenül külön élt, míg a VI. sz. közepe táján a fekete alakú korinthusi aryballoson mi először láthatunk az Odysseia hajadon Szirénjei és a lélekmadár alakja egybeolvadásából alkotott, kétségtelen madársziréneket⁴¹, hogy azután innen kezdve e szerencsés invenció, ezek a félmadár-félhajadon alakok a képzőművészetben eluralkodjanak, sőt a Homeros-utáni epikába is (pl. Apollonios Rh. IV, 898 k.) lassan behatoljanak. Ezzel indul meg azután a nemhomerosi, a madárkeveres hajadonszirének alakjának határozott eldifferenciálódása. Az ti. csak első lépés volt, hogy ilyen kevercsalakok foglalták el a varázsoló hajadonok helyét, akiknek ezzel már ikervolta is lényegtelenné vált; számuk rendszeren 3, később, a „sivatagi” lélekmadár képzetekkel való mind intenzívebb kontaminálódás után több is, aszerint, ahogy ezt éppen a művészi anyagszerűség, vagy az alkotó fantáziája az egyes esetekben megkövetelték.

³⁹ Geschichte d. Kunstgew. I. 1928, 283 l. vö. Handbuch der Archaeologie I, Tafel 191. l.

⁴⁰ Részünkről egy olyan dekorációszerű, stilizált alkotást, mint az ephesosi tábla „Szirén-ábrázolása”, hajlandók volnánk — ha részletekben és a levont következtetésekben nem is értve egyet Buschorral, (19. l.) — a rágadozókörmű vagy oroszlán manesű és gorgófejű Szirén-ábrázolások között, azok mellé a hasonlóan ijesztő koresalakulatok mellé állítani, amelyeken a madártesthez nem-szirén módra, oroszlán, párdue, bak vagy griff feje sat. tartozik, de amelyeket inkább mégis az elragadó haláldémonokhoz (*Kήρες*) kell közelítenünk.

⁴¹ Az Odysseia Szirén-kalandját illusztráló kétségkívül legismertebb ábrázolás számunkra az az i. e. V. sz. első negyedéből származó attikai stamnos a British Museum-ban, amelynek képét a GIK II. 1. 3. á. többek közt mi is reprodukáltattuk és tárgyaltuk. Itt mégis az uralkodó felfogással szemben nem venném biztosra, hogy alkotója a 3 Szirén öngyilkosságát is kívánta volna jelezni, amelyről az Odysseia nem tud és az irodalomban először Lykophron-nál 712 kk., 1463 kk. olvashatunk. Vö. GIK 101, POLLARD 60. l. sat.

Ez után az első lépés után viszont nem lehetett ritka eset, hogy ezek a későbbi, az import-képzetekről befolyásolt másféle Sziránek, leoldatva arról a vékony szárlól, amely őket az Odysseia-hagyományhoz fűzte, mint a Harpyiáktól, Kéréktől, Erinysektől stb. démoni lényektől élesen elhatárolhatatlan, rokon figurák, mint visszajáró vagy általában hadesi (gonosz) halottak lelkei és a legkülönfélébb démoni cselekedetek hordozói, főleg mint haláldémonok, külön életet is élhessenek; ami nagyon is érthető az ilyenféle alakoknál.

Így váltak ezután, de csak ekkor és így, az ilyen Sziránek valóban azokká, amiknek főleg CRUSIUS⁴² után WEICKER⁴³ — a homerosiakat eleve radikálisan kikapcsolva — általában vélte a Sziránek alakját megrajzolhatni, és ahogy ezek máig is élnek a köztudatban: „Würgende Totergerister, als solche blutdürstig und wollüstig, aber auch sanges- und zukunfts-kündig, die in Graebem, in der Unterwelt und in deren Nahe hausen oder frei umherschwirren.”⁴⁴ Mint ilyenek váltak idővel különböző démoni aktivitások vivőivé,⁴⁵ chthonikus istenségek attribútumaivá, sírsziránekké, Dionysost kísérő holtlelkekké és a III. sz.-tól, még mielőtt teljesen dekoratív elemmé koptak volna, a halottakat lótuuszvirággal az Elysiumba fogadó, táncoló, zenélő Karrá (pl. a chiosi Metrodoros síremlékén), ahogy ezt a felfogásukat legjobban a későbbi korok képzőművészeti alkotásai mutatják, de itt-ott a drámában és a filozófusoknál is átlátszik. Ezek az a Szirénfajta, amelyet szem előtt tartva WEICKER joggal állapíthatta meg, hogy „der Kunsttypus der Sirenen ist der des Seelenvogels, der Vogel mit dem Menschenkopf”; csak abban hibázott, hogy túl a „Kunsttypus” határán ezt a relatíve ritka esetet már ő a Sziránek típusának igyekezett elfogadtatni és még inkább, hogy hagyta: mohó követői is évtizedeken át ebben az értelemben értelmezzék tévesen a tanításait.

Összefoglalva: az antikvitásból két, egyformán Szirénnek nevezett, de alakban és tartalomban is lényegesen különböző, sőt egymásnak döntő pontokon ellentmondani látszó típus maradt ránk, amelyeket egyvonalú fejlődésképzéssel szemlátomást lehetetlen egy nevezőre hozni, bár ugyanakkor az sem volna reális, ha ezeket az ún. „homerosi” és „képzőművészeti” típusokat két, egymás mellett párhuzamosan haladó, külön fejlődési síkban próbálnók elképzeltetni: Ennek egyenesen ellene mondanának maguk már az Odysseiaiabeli jelenetnek a madársziránekkal való ábrázolásai,⁴⁶ amelyek mellett még „epikus típus”-sal, vagyis hajadonsziránekkal való képzőművészeti ábrázolások is, a III/II. századig, sűrűn szerepelnek, legfeljebb annyiban térve el az Odysseia-szövegtől, hogy ennek a hajadonjai már — a korszaknak és az idők múltával változott néphitnek megfelelően — hármashban, és nemesak

⁴² Philologus 4/1891.

⁴³ Már disszertációjában is, De Sirenibus quaestiones selectae, Leipzig 1895.

⁴⁴ ROSCHER, M. L. IV, 1909—15, i. h., 602.

⁴⁵ Vö. G. JACOPI, Un askos di bronzo configurato da Crotona, *Archaeolog. Classica*, 5/1953, 13. l.

⁴⁶ Vö. a GIK II. t. 3. á.

vészthozó hangjukkal (*φθογγή οὐλομένη*), de hangszerekkel is bájolták a megköltözött Odysseust.⁴⁷ Más szóval: ez a kétféle ókori Szirén-elképzelés semmiképp sem viselkedett egymással szemben semlegesen, hanem csak egymást — bár kiegyenlítetlenül — állandóan befolyásolva és különféle asszociációknak is állandóan nyitottan, egyelőre ismeretlen elvek szerint el-elkeveredve, futhatott.

A kérdés tehát, amely így sürgős választ követel: hogyan lehetséges ez a közönséges fejlődéselképzelés szerint kiegyenlíthetetlen ellentmondás? Elképzelhető-e egy olyan fejlődésvonalnak a kiépítése, amelyben ezek az ellentmondások élüket vesztik és érthetővé válik, hogyan következhetett be és fogadtatott el az Odysseiában szereplő legrégebb Szirének nevének a tőlük merőben idegen, későbbi félmadár Sziréneknek a típusára való zökkenésmentes átvitele, illetve kiterjesztése? És hogyan válhatott a kettőből 1, 3 vagy több?

II. EGY KÍSÉRLET

Pais Dezsőnek, a bájlás mesterének — barátsággal

Válaszadás előtt tegyük — mindenestre — mérlegre azt a megoldási kísérletet, amelyet 50 évnel jóval hosszabb ideje, általában el szoktak a nyílt kérdések válaszául fogadni. Járható-e az az út, amelyet WEICKER próbált a kronológiai rend fontosságát feledve, és amelyen számos követője akad mindmáig? Járható-e az az út, amely a Szirén művészettörténeti típusát tekinti a Sziréneknek, tehát — ami ezzel egyértelmű — a Szirének Odysseia-beli kettős számának elhanyagolása mellett is, a démoni lényeket *ab ovo* és *toto* genere az „egyiptomi” lélekmadarakkal azonosítja, miközben az Odysseia leírásait elszigetelt egyéni esetnek vagy jelentéktelen deviációnak iparkodik feltüntetni.

G. WEICKER, aki már disszertációját ennek a témának szentelte, főleg a *Der Seelenvogel in der alten Literatur und Kunst*, 1902, című művével, majd a már újabb leleteket is számba véve, ROSCHER M.L. IV. 1909/1915 lexikoncikkével (601—639 II.), nagy érdemeket szerzett magának a Szirén-ábrázolások gazdag anyagának összegyűjtésével és irodalmi kérdésekre is kiterjeszkedve, általában a problémák mozgásba hozatalával. Ugyanakkor azonban — előre-bocsáthatjuk — talán akaratlanul, de aligha végig jóhiszeműen, egy olyan esabítóan önkényes hipotézis mellékösvényére vitte a kutatást, amely ezt évtizedekre visszavetette.

WEICKER nevezetesen tisztában volt, nem is lehetett másként, a legrégebb Odysseia-hagyomány mindennél nagyobb jelentőségével és mélyen a közhitbe való gyökerezettségével, sőt ugyanekkor a Szirén-kalandnak a messzi

⁴⁷ Vö. GIK I. t. 2. á. Ad Apollonios Rh. IV, 895, (vö. FRAZER, Apollodoros II, 290. l.) a scholionok, ha nem is egyformán, de név szerint is ismerik őket, mint Acheloos és Terpsichore leányait. Számuk sem lehetett okvetlenül és mindig három, mert legalábbis az Argonauta-hagyomány alapján álló crphikus Argonautika még az i. u. IV. sz.-ban is két hajadont emleget (l. fent 23. l.).

Kelet felé visszamutató eredetét is észrevette. Mindennek ellenére: álutakon mindent elkövetett, hogy ezt a nyilvánvaló elsőséget eleve eltökélt elmélete érdekében elbeszélgesse, nem törődve tovább a nyitva hagyott belső ellentmondással, hogy a későbbi képzőművészeti alkotásoknak ismerniök kellett az Odysseia régebbi elbeszélését, amelyet — több-kevesebb alkotóművészi szabadsággal — ismételten illusztráltak is. Így WEICKER, mivel lehetetlen volt látatlanná-hallatlanná tennie, hogy a későbbi képzőművészeti alkotások szükségszerűen posztulálják az Odysseia Szirén-elbeszélésének ismeretét, arra hivatkozva — ami igaz is volt, csak éppen az Odysseiát nem érinthette —, hogy az ő korabeli allegorikus magyarázatkísérletek ezt a jelenetet teljesen diszkreditálták,¹ eleve arra törekedett, hogy a képzőművészetek animisztikus Szirén-szemléletét ültethesse trónra, vagyis minden erejével és elfogultságával kereste a módját, hogy a μ 39—54, 166—200 érzése szerint renitensül másféle elbeszélését diszkvalifikálva, azt eleve mint „einen *kleinen*, für einen ganz bestimmten Zweck gewählten Ausschnitt aus einem umfassenden Vorstellungskreis des Volksglaubens”, hatálytalanítsa. Ezért nem átalotta a két hajadon-Szirén elképzelését úgy tüntetni fel, mintha ez egyedül az alexandriai tudósok fixa ideája, a makacs „*Ομηρον ἐξ Ομηρον* „rögeszmének” a hátrányos következménye lett volna és nem az Odysseia szövegéhez való indokolt ragaszkodásból eredne. S ugyanígy: jelesül tudva, hogy a Szirén-kaland nyilván praehomerikus hagyományban gyökerezik, igyekezett mint döntő argumentumot azt állítani az előtérbe, hogy az Odysseia nem ismeri a Szirének tengerbe zuhanásának a vonását (amely persze Lykophron-nál fogható először) és ezt az ürügyet is jogcím gyanánt használta fel az Odysseia-szöveg elsőségi jogának elvitatásához, ami pedig abszurdum. Ezekkel és a hasonló álokokkal azután elérte, hogy a képzőművészeti alkotások viszonylagos gazdagsága, de a dráma (főleg Euripides és a komédia), valamint a filozófusok egyes helyei alapján is, a Sziréneket gátlás nélkül és eleve azonosíthatta a halottak bolygó lelkeivel, a lélekmadarakkal, ahogy ezt a típust főleg Egyiptomban ősrégi idők óta, de más népek is, ismerték. Mint haláldémonok váltak így a Szirének sírszirénekké, chthonikus istenségek attributumaivá, Dionysost kísérő holt lelkekké, majd a mítoszfejlődés törvényeinek megfelelően, a halottakat lótuszvirággal az

¹ Jogosult természetesen WEICKER reszenzusa bizonyos valóban tarthatatlan magyarázatkísérletekkel szemben, amelyek a maguk annak idején korszerű etiko-szimbolikus tendenciáival, méltán járatták le magukat; amennyiben pl. az árbochoz kötözött Odysseusban a keresztényt kívánták látni, aki a templom hajójában Krisztus keresztjébe kapaszkodva áll ellen a világi csábításoknak és veszélyeknek (vö. KRAUS, Realenc. d. christl. Altertümer s. v. Odysseia, és WEICKER, Seelenvogel 83 k., P. M. L. 617), és it. Mégis, egy ilyen jogos reszenzus az ilyen valóban hibás, erőszakos és efemer feltevésekkel szemben, távolról sem jogosíthat a szöveg tényének ignorálására és az ezen az alapon levonható, nem kevésbé önkényes következtetésekre. Mentheti csupán WEICKER eljárását, hogy az éppen akkor publikált olyan csábító kísérletek, mint ROHDE után O. CRUSIUSÉ (Die Epiphanie der Sirenen, Philologus, N. F. 50/1891, 93 kk.), könnyen tünbettek olybá előtte, mintha hosszú úttalanság után valóban valami eleven, ha nem is éppen görög réphit felé látszottak volna kaput nyitni.

Elysiumban fogadó, táncoló, zenélő Karrá (pl. chiosi Metrodoros síremlékén) stb., amint már említettük.

Pillanatra sem lehet azonban kétséges, hogy az ilyenfajta, önkénnyel elért egyoldalúság nem adhatta a Szirén-kérdés kielégítő magyarázatát; ugyanekkor viszont érthető, hogy különösen a műtörténészeket könnyen csábította WEICKER megejtő gondolatainak követésére és propagálására.

Tanulságos és jellemző ebből a szempontból a RE Szirén-cikke ZWICKER-től, aki tulajdonképp nem ért egyet WEICKER gondolatmenetével, de nem meri nyíltan kifejteni ebbeli elégedetlenségét, inkább továbbépíteni segít ezt a neki cáfolthatatlanul uralkodónak tűnő felfogást. Holott ő inkább filológus nyomokon indulva érzi, sőt akaratlanul érezteti is WEICKER felfogásának egyoldalúságát és hogy a súlypontot mint legrégibbre az Odysseia elbeszélésére kellene áttenni.² Ehhez mérten jut ő a csodálányek mivoltának sokban eltérő magyarázatához és kész a WEICKER élességével szemben egymás mellett két: egy (elhanyagolt) epikus és egy (tőle a műalkotásokra korlátozott) folklór-hagyományt engedélyezni. Az „igazi” vagyis a „teljesebb” néphit persze azért szükségképp nála is marad a lélekmadár-hit, míg a varázsdallal-rontás gondolata szerinte is inkább csak az alexandriaiak tudakosságától erőszakolódott volna bele egy tökéletlenebb és szűkebbkörű néphitbe.³ Így, tagadott megingásában próbálja ZWICKER a maga Szirén-elképzeléséhez mégis csak a homerosi elbeszélésből vonni ki a Szirének három-négy, valóban jellemző vonását, s ezeket az ókori, illetve az általános folklór-irodalommal legitimálni. Szekek között a vonások között — úm. az emberek vesztére felhasznált *φθογγή οὐλομένη* (ami még az OA-ban is 127 2. Á. visszhangzik); a szeleken (időjáráson) gyakorolt uralmuk; emberfeletti (jós-)tudásuk; a velük való szóbaállás veszélyessége — valóban nemegy van, amely mint közös, innen mehetett át a lélekmadár-szirén-képzetek körébe is, de a *hogyan* és *miért* kérdéseit ZWICKER függőben hagyja, sőt ugyanekkor az ellenkező irányban még szekundál is WEICKERnek s a maga részéről is elfogadja az olyan értelemellenes kibúvókat, hogy az Odysseia mint feleslegeseket nem részletezi, nem tartja fontosnak részletezni, bár jól ismeri a Szirének külső (keveres) alakját; belemegy az alexandriai tudomány okolásainak a tudománytalan játékába⁴ stb. Így azután végeredményben igazat kell adnunk KUNZE szigorú kritikájának, aki szerint ZWICKER „vermehrte das Material, ohne eine neue Ordnung, oder neue Gesichtspunkte zu bringen”.⁵ ZWICKER valóban sokkal tanácstalanabban áll WEICKER csábító elmélete árnyékában, semhogy többet könyvelhetnénk el érdeméül, mint a negatívumot: ő is ismételten hangsúlyozta a helyénvaló figyelmeztetést, hogy minden egyes esetben jól meg kell néznünk, vajon a

² Vö. a GIK, 102 kk.

³ ZWICKER, i. h. 292 k.

⁴ Vö. a GIK 105 k.

⁵ I. h. 124. l.

sok madáralakú démon között melyiket és mennyi joggal tekinthetjük valóban Szirénnek.

Viszont minél helyesebben látott KUNZE a ZWICKER állásfoglalása dolgában, csak annál feltűnőbb, amit már itt meg kell jegyeznünk, hogy ő maga sem próbálja meg WEICKER megtámadhatatlannak látszó tekintélyével szemben állást foglalni, sőt még annak a helyes hangoztatását is,⁶ hogy „Die Vogelgestalt hat im Seelenglauben der Griechen niemals eine Rolle gespielt”, tapintata gondosan és a maga mondanivalójától függetlenül úgy rekeszti el egy jegyzetbe (130 k. 2. j.), hogy annak letompított éle ne irányuljon valahogyan WEICKER ellen, akinek monográfiáját „alapvetőnek,” (124) a görög Szirén ősképeinek pedig „zweifellos” (129 l.) az egyiptomi lélekmadarat tartja.

És — ami ennél is feltűnőbb, talán legfeltűnőbb — még 1944-ben E. BUSCHORT is⁷; míg azt hitte, hogy sikerült WEICKERT helyesbítene, végeredményben ugyanezek a látszatok tévesztették meg és vitték csábításukkal hasonló téves következtetésekhez: WEICKER hibáit variálta és ismételte meg. Ő is nevezetesen, ezeknek a démonoknak a lényegét, animisztikus elképzeléssel, a túlvilági zenélő Sziréneknek az antik sírsztélék tetején gyakori ábrázolásaiban pillantotta meg. Ő is épp oly kevésbé vette számba az embermadár keveresalaknak a hatványozottan többértékű szimbólum voltát, a survival és revival különbségeit; ugyanoly felületes könnyedséggel általánosított és a népi jelleget ugyanoly önkényesen foglalta le eleve a képzőművészetben gyakori kevertlények számára, ahogy WEICKER cselekedte volt. Abban is követte WEICKERT, hogy — bár tompítottabb stílusban — minden törekvésével igyekezett „Homerost” a maga döntő és kétségtelen prioritásától megfosztani, (ahogy ezt már POLLARD is észrevette és kifogásolta,⁸) holott nyilvánvaló, hogy a fejlődéselképzelésnek csak az Odysseia Szirénjeivel lehet megindulnia. A különbség csak annyi, hogy nála a lélekmadárból azonos egyiptomi eredetre visszavezetendő sírkép (sírszobor) lett. S ez a magyarázata, hogy míg BUSCHOR már könyve címével a Sziréneknek a Múzsákkal (és nem a lélekmadárral) való lényegi rokonságaira céloz, a Múzsá fogalmat inkább csak felületes-képletesen húzta rá a Szirénekre és nem juthatott el az eredeti Szirének és az eredeti Múzsák lényegi azonosságának, a bájoló voltukban rejülő közösségnek megpillantásáig. Ugyanakkor érthetően, a képzőművészeti formák és a mítosz-menet elemeit sem tudta megfelelően discernálni és ezért a kétféle elem közé ő is olyan „archeologusi” rangkülönbséget ékelt, aminőt ZWICKER próbált; szerinte is csak a képzőművészeti ábrázolások hordozhatták az *igazi* néphitet. Így azután neki sem sikerülhetett az elbeszélő és az ábrázoló hagyomány egymásnak élesen ellentmondó sarkait lecsiszolnia, vagyis a két

⁶ L. már NILSSON, Existiert ein primitiver Seelenbegriff? Actes du Ve Congrès Internat. d'Histoire des Religions, Lund 1930, 90 kk. és Éranos, 15/1916, 183 k.

⁷ Die Musen des Jenseits, 1944.

⁸ Cl. Rev. 1952, 61. l.

hagyományt egy nevezőre hoznia. Amikor végre — írja rezignáltan és enigmatikusan, 71.1 —, a hellenisztikus fejlődés áthidalhatta volna (?) a két hagyomány közt tátongó szakadékot, késő volt: az igazi hit már elinalt és „zu wahrhaft ergreifenden Darstellungen der menschlich gebildeten Sirenen ist es nicht mehr gekommen”.⁹

Az indokolt óvást, hogy WEICKER sematizáló „lélekmadár”-elmélete nem állhat meg, sőt egyenesen összeegyeztethetetlen a közgörög lélekhitről való ismereteinkkel, — ha nem számítjuk WILAMOVITZ gúnyos, ad hoc felhorkanását, amelyből ném volt le további következtetéseket¹⁰ — legelőször és frontálisan csupán M. P. NILSSON emelte. (I. 6. j.) Csak ő utána lett napról-napra világosabb, hogy WEICKERTől BUSCHORIG ez az „archeológus” iskola a felfedezés lázában általánosítva, eltúlozta bizonyos ábrázolások vélt jelentőségét és az az értelem, amelyet WEICKERÉK, nyilván látszatoktól inspiráltatva, bizonyos lények ábrázolásainak elhamarkodottan tulajdonítottak, legfeljebb ha egy-egy ritka esetben állhatott fenn; ily értelmű *általános* görög felfogásról — lélekmadár hitről mint a Szirének mivolta generális magyarázatáról — semmi jogunk beszélni. A 461. sz. jénai lekythoson¹¹ (V. sz. közepe) Hermes Kerykeionnal és varázsvesszővel a halottak lelkei gyanánt kizárólag szárnyas emberalakokat evokál egy pithosból. NILSSON így, 183. l., egyenesen odáig mehetett, hogy még későbbi időkből származó ábrázolásokat is idevéve, mindössze *egy* ábrázolást volt hajlandó „mit einiger Wahrscheinlichkeit” lélekmadár-ra-gyanúsna elismerni, ti. egy, az V. sz. közepéről Prokris halálát ábrázoló londoni vörösalakos krateren az összeeső Prokris alakja felett lebegő emberfejű madárnak a képét,¹² amely *esetleg* — mondta — a leroskadó halott elszálló lelkét ábrázolhatná.

Akárhogy is; bátran kimondhatjuk, hogy a Szirének mivolta és ehhez képest a Szirén-fogalom evolúciója WEICKER kísérletével nem tisztázódott megnyugtatóan. Súlyos hiba volt az erőszak, amellyel WEICKERÉK minden áron el akarták a fejlődés éléről az Odysseia legrégibb tanúságát tüntetni,

⁹ A dologhoz és a hozzáfűzhető megjegyzésekhez I. a GIK, 147 k, l.

¹⁰ Der Glaube der Hellenen, I, 269. l. 2 és 3. j.: „Ist etwas Tolleres auszudenken, als der Einfall, die Sirene auf dem Grabe waere, ein Seelenvogel, die Seele des im Grabe ruhenden Menschen, der als seliger Geist Musik macht. Ist der Engel auf vielen Graebem unserer Tage auch solch ein Seelenvogel?”

¹¹ A jénai lekythos kérdéséhez I. Wagenvoort, Studies in Roman Literature, Culture and Religion, 1956, 125 kk. (irodalommal). De vö. már WF. OTTO, Die Manen o. von den Urformen des Totenglabens stb. 1923. 13. l. is: „mag also in der nachhomerischen Literatur die „Seele” zuweilen als Vogel entschweben, mögen bildnerische Vogelgestalten in diesem Sinne auffeassen sein, Homer jedenfalls kennt nur eine Psyche, die dem menschlichen Leib an Größe und Gestalt gleich ist.”

¹² L. Brit. Mus. Cat. Vas. III. E. 477; RML s. v. Kephalos, II, 1502; Beazly, Att. R. F. V. P. 392 11. Jellemző, hogy éppen még ezt az egy kivételt is, K. LATTE. i: h. 71. l. 4. kép — két más példájához esatolva — másként, ti. daemom meridianusnak próbálja minősíteni, vagyis egy, a mítosz szerint is kifejezetten délidőben játszó jelenet keretében a dráma felett rekkenően terjengő hőség megszéméyesítőjének; bár aligha jogsosan; amire visszatérünk.

vagyis hogy annak jelentőségét minimumra csökkenteni és a lélekmadár-képzetet a Szirének képzetével azonosítani törekedtek. Nehéz volna ugyanis WEICKER útmutatása nyomán megmagyarázni, hogyan válhatott az időben kétségtelenül első, az Odysseia-beli, reális elképzelést sejtető ikerhajadonokból rövidesen három, vagy több félmadár szörnyeteg, azonos funkcióval és pedig úgy, hogy az eredeti forma eredeti értéke sem halt el, ellenkezőleg: a hagyományhoz hű alexandriai tudományosság hatására, ennek korszakában is — mind a képzőművészetek, mind a költészet terén — termékeny revivaljét élhette meg, míg közben, mint survival, a kevercsforma is folytatta életét. És főleg nehéz elképzelni, hogyan lehetett volna e két annyira eltérő és annyi kombinációt engedélyező alakzatnak az egész kacskaringós fejlődésment folyamán egy és ugyanaz az állandó neve: a Szirén név.

Kétségtelen egyszóval, hogy NILSSON érvei után fel kell adnunk a WEICKER-féle megoldásba vetett bizalmunkat, amelyet félszázadig fogadtak el megengedhetetlenül a megoldásnak: a görög Sziréneket nem lehet — az Odysseia letagadásával — Egyiptomból a lélekmadár hitének klasszikus földjéről importált ábrázolatoknak, illetőleg képzeteknek átvétele gyanánt felfognunk és nem lehet belőlük, mint kezdetből, a hajadon Sziréneket sem leszármaztatnunk: ez az út járhatatlan. Ellenkezőleg: szükségképp csak nagyon csekély lehet azoknak az eseteknek a száma, amikor a madárember kevercs-ábrázolások alatt egy-egy „tudós” művész éppen ilyen lélekmadarakat akar a maga közönségével értetni. Eredetileg az ilyen ábrázolások zömének kétségkívül *mást* kellett szimbolizálniok, sőt nyilván nem is mindig ugyanazt, mint ahogy árnyalataikban maguk ezek az ábrázolások sem lettek mindenben egyfélék.

Ez így persze nem több negatív eredménynél, de a tévedések kiiktatása, illetve a tévesnek felismert utak berekesztése bizonyos mértékben mindig már pozitívum is. Előbbre visz magában azzal, hogy egy rossz út tévelygéseitől megkíméli a kutatót; ahogy ezt az elvet különösen DARWIN szerette hangoztatni. Megint más dolog, hogy az elfogadható pozitív megoldást megkeresni, vagyis a zsákutcából visszafordulva az Odysseia bűvös énekű hajadonjaitól indulni és ezek elsőbbségi jogainak megóvása mellett jutni el a velük tulajdonképp összeegyeztethetetlen későbbi kevercsszörnyek természetes folytatásként való felfogásának a lehetőségéig, távolról sem könnyű feladat.

WEICKER nem ok nélkül törekedett magát az Odysseiával való kényszerű kezdés alól kivonni. Evvel a kitéréssel olyan kérdések felvetődése ellen akarta magát biztosítani, amelyek egyfelől megakadályozták volna őt a maga eleve eltökélt gondolatának gátlástalan érvényre juttatásában, másfelől olyan nehézségekkel kényszerítették volna megbirkóznia, amelyekre érthetően nem érezte magát felvértezettnek, ahogy ő utána félszázaddal se nagyon érezhetjük. Mindamellettt ma már „vestigia terrent” és többé nem engedhetjük meg magunknak a kitérés fényűzését. Minden áron választ kell keresnünk a kérdésre:

hogyan juthattak a később rendszeren hármás vagy többesszámban, félmadár félnő alakban fellépő kevercslények is feltűnően ugyanahhoz a „Szirén” névhez, amelyet előbb az Odysseia két varázsdallal csábító hajadonja viselt? Mik tehettek ezt a feltűnő egybefogást lehetségessé?

És itt különösen fájjalandó, hogy arról az oldalról, ahonnan elsősorban várhatnánk valami választ kérdésünkre, mindenféle segítséget nélkülözniünk kell. Ami nevezetesen a Szirén név *etymonját* illeti, máig jogosult LEO MEYER megállapítása: „dunkeln Ursprungs,”¹³ vagyis a felmerült javaslatok egyikét sem fogadhatjuk teljes megnyugvással magunkévá. Mindazokat a kísérleteket legalábbis, amelyek a nevet valami közgörög szótóvel próbálják összehozni, véleményünk szerint, alimine bátran tekinthetjük tarthatatlanoknak. Így azt elsősorban, amely az ó- és újkorban egyaránt sokszor próbálta a Szirén nevet (úgy ahogy erre még a Louvre szakállas Szirén ábrázolása is céloz) a *σειρά*, *σειριγξ* szavakkal való összehozás útján magyarázni meg. Vagy azt, amely a *σειρά* (kötél) szó tövéből származtatta, ahogy ezt H. GÜNTERT is támogatta¹⁴ és WEICKER¹⁵, valamint ZWICKER¹⁶ el is fogadták, és amely szerint a görögök a maguk „kötél” szavára emlékezve, mint 'Fesslerinnen' 'Umstrickerinnen' (megkötöző, gúzsbakötő) démonokat próbálták volna az idegen lényeket görögül megnevezni; holott ezt eleve valószínűtlenné teszi a tény, hogy a keleti típusú, hurokvető démonok képze a görögöknél se közismertnek, se elterjedtnek nem, inkább — a jelek szerint — idegennek és szokatlannak tekintendő.¹⁷ Vagy azt, last and least, amely újabban (LATTE, HUNGER) újra a *Σείριος* vagyis a hőséghezó csillag neve, illetőleg a *σειριος* („forró, „égető”) szó körül keresné, a daemon meridiánusokká megtett Szirének nevének a magyarázatát. Keresné nem *azért* helytelenül, amiért BOISACQ¹⁸ s. v. veti el, vagyis mert WILAMOWITZ ugyanennek a szónak „verderblich” értékét volt kénytelen igénybe venni: ez a két érték nevezetesen Délen egyáltalában nem zárja ki egymást. Elsősorban *az* ellenzi ezt a származtatást, hogy kedvéért a teljesen *à-part* és kései daemon-meridianus képzet prioritását kellene elfogadnunk, ami már magában tarthatatlan, és ellenzi az a tény is, hogy általában ilyen madárszirénnel azonosítható daemon meridianus, ahogy LAISTNER után¹⁹

¹³ Handbuch der griechischen Etymologie, IV, 49.

¹⁴ Kslypso 1919, 174. l.

¹⁵ RML. IV, 602.

¹⁶ R. E. i. h. 299.

¹⁷ Ilyen jel, ahogy Herodotos VII, 85 beszél, a perzsákkal rokon *sagartusok* nomád népéről, amely — *feltűnően* — szíjakkól font, a végén hálóval felszerelt lasszófélével harcol, amit kidobnak és az embert, lovat stb., ami beleakadt, maguk után vonszolva ölik meg. Pausanias I, 21, 8, hasonló szokást a *s:armatákra* tart jellemzőnek; Suda s. v. *σειρά* ugyancsak mint idegen, azaz *párhuz* sajátját is ismeri. Ez tehát az a tipikusán ázsiai harcmodor, amellyel később a hunok és az alánok is éltek. De eszerint az ércfegyverekhez szokott görögök előtt a lasszózással pusztító ázsiai démonok képzeinek is idegeneknek kellett lenniök: a kötélvető Szirén távoleső gondolat lett volna számukra, s általános megértésre nem számíthatott.

¹⁸ Wilamowitz, Timotheos 1903, 44 alapján.

¹⁹ Das Raetsel der Sphinx I/II. 1887—9.

CRUSIUS²⁰, majd K. LATTE a göttingai akadémia Festschriftjében 1951. képzelte el alakját, a valóságban valójában sehol sem fogható. Végül ellenzi az, hogy ez a tipikusan hellenisztikus gondolat adataink szerint legkevesbé sem élhetett az V. század közepén, vagyis a kérdéses Prokris-ábrázolás idején, ahogy ezt LATTE éppen erre az esetre vonatkozólag²¹ feltehetőnek gondolta. Hiszen még a hellenisztikus korban, még Theokritos, 15, Ovidius Fasti IV 761 k, Lucanus Pharsal. III. 423 kk. is, csak arról tudnak, hogy a déli óra szent és veszedelmes: ilyenkor — azt halljuk — Apollont és Dianát, Pánt és Faunust, a Dryásokat és a Nymphákat még papjaiknak sem tanácsos háborgatni: ²² de soha nem halljuk és sehol nem látjuk kifejezetten, hogy ennek az órának veszedelmességét egy ilyen külön daemón képviselné, vagy azt kivált, hogy ezt holmi a Szirénekkal azonosítható madár-keveres-szörny alakjában megszemélyesítve képzeltek volna el.²³ LATTE feltevését illetőleg tehát hátran oszthatjuk PICARD diszkrétan fogalmazott meggondolásait,²⁴ sőt mint indiszkrétábbul személyeset, annak az aggályunknak a kifejezését is hozzátehetjük,²⁵ hogy a Szirénekek a daemón meridianusszal való azonosításai mellett talán mégsem vehető komolyan egy olyan argumentum, amely szerint LATTEnek, amikor egyszer egy antik temető utcáin végigment, önkéntelenül Erinnának a *σγά δ'εν νεκείσσι* szava jutott eszébe. (!)²⁶

²⁰ Philologus 1890.

²¹ L. fent 12. jegyzet

²² Vö. PICARD, Neréides, 1938, 145. l.

²³ Vö. még lent a III. részben is.

²⁴ Encore démons du midi, Revue Arch. 39/1952, 111 k. — Pótlásokkal és a kérdés irodalmának összefoglalásával is l. azóta: LAUER & PICARD, Les Statues Ptolémaïques du Sarapieion de Memphis, Paris 1955. 222/223 l.

²⁵ L. GIK 133 k.

²⁶ Utólag látom különben, hogy maig a kérdés eldöntöttnek vehető FR. ALTHEIM és RUTH SRIEHL legújabb publikációjával: Porphyrios und Empedokles, Tübingen 1954. Ugyanis ez az eddig érdeme szerint megfelelően nem méltányolt fontos munka, amely arab forrásból Porphyrios *φιλόσοφος ιστορία*-jának kivonatolt formáját mutatja ki és ezt a lehetőséghez képest hűen le is fordítja, nemcsak Empedoklest, sphettsói Aischinest és másokat illető gyér tudomásunk gyarapításának tett igen jó szolgálatokat. ALTHEIM itt sikert, sőt bizonyos fokig úgynevezett kasszasikert azzal a könyvük 2. függelékeként lazán és inkább csak „a változatosság kedvéért” ehhez a nehéz olvasmányhoz csatolt „válaszával” aratott, amelyben a szokása szerint igazságtalanul támadó, ill. válasz nélkül visszavonuló KURT LATTÉnek csattanósan felel meg. (Vö. EPhK 1926, 232 és németül uo. 27 k., és a rákövetkezett hallgatást!) E függelék második pontjában nevezetesen (i. h. 70 kk., amihez vö. ALTHEIM, Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum II, 1950, 260 k. is) ALTHEIM főlényesen éles fogalmazása ugyanúgy utasítja vissza a LATTÉtől melengetett felfogást, ahogy mi is, másképp, de épp olyan határozottan mondandók: Szirén alakú daemón meridianus voltaképp csak a CRUSIUS—LATTEék elképzelésében, illetőleg értelmezésében van, sehol de facto nem volt az antik irodalomban és így a Szirén szónak a *σείρη*-szal való összehozására irányuló kísérlet (LATTÉNél és HUNGERNél) is elvetendő. Ahogy ALTHEIM — csakugyan — kritikájában követésre méltóan, daemón meridianus helyett a „*daemonium meridianum*” szavát szokta használni és NIELSON is (GGR I, 234/5 1. és 2. j.) helyesen állapította meg: a déli óra veszélyességét illető elképzelés „haftete damals mehr an dem Anführer der Nymphen, Pan, bezog sich aber unzweifelhaft auch auf die Nymphen. Der daemón meridianus ist spaet oder nachantik.” A kiasszikus helyeken — még Psalm. 61 is ideszámítva („von der Seuche, die im Mittag verderbet”: Luther) — mindig (mint Kallimachos Demeterhymnos, 38, 72 kk.) az istenek déli pihenőjének a *μεσημβριὰ ἀστυία*-nak megsértéséről van szó, amit sohasem torol

Egyszóval: az etimológiai „származtatások” valamennyi felsorolt esetben legfeljebb *utólagos* spekulációval való igazolásról, onomatopoeitikus-asszociációs, aitiologikus, etimológiai eljátszadozásról („népetimológiáról”) lehet szó, aminővel az emberek általában a homályos és titokzatos képzeteket ad hoc szokták magukhoz közelebb hozni, magyarázni és bizonyos vélt hatalommal felruházni. Az anyanyelvből való etimologizálás nem vezet eredményhez.

Ezek után és miatt gondoltuk mi járható útnak, ha a Szirén szónak is, mint annyi koragörög fogalomnak, ottan próbáljuk az eredetét keresni, ahová eddig is sok jel mutatott és fog is még mutatni: a Keleten, valamely Keletről átvett idegen szóban, amelynek átvétele a görögben valahogyan elő lehetett készítve és amelyet, befogadtatva, a körülmények mint valami saját szót tudtak tovább forgatni és formálni, ahogy ez már szabályszerű.

És itt bocsássuk előre: Osztjuk azoknak a bizalmatlanságát, akik nehezen tudnak hinni egy olyan fegyelmezetlenül dús fantáziájú kutatónak, amilyennek V. BÉRARD lépten-nyomon — nagy tudása ellenére vagy éppen ezért is — mutatkozik. Viszont BÉRARD²⁷ nem kezdeményezte, hanem csak átvette és némileg a maga ízlése szerint szabta át, megtoldotta azt, amit előtte és utána mások, a semitológus H. LEWY, H. WIRTH és többen mondtak már, hogy ti. a görög $\Sigma(\epsilon)\iota\rho\eta\nu$ szó első szótagja a héber-föníciai *sir* (a. m. „ének, varázsdal, ráéneklés”) szó átvételéből ered.²⁸ Ezt ti. mi itt készek vagyunk elfogadni azzal, hogy egy ilyen átvétel befogadására éppen a fent említett és hasonló népetimológiai asszociációk a talajt messzemenően előkészíthették és valószínűvé tették. Ez az út tehát szerintünk megkísérelhető. Már mindenesetre problematikusabb, de kevésbé is fontos, mennyire jogosult BÉRARD egy csatlakozó feltevése, amely a $\Sigma\epsilon\iota\rho\eta\nu$ szó második szótagját egy állítólag az összes sémi nyelvekben meglevő, olyan többletredetzeti, amelyet az arabok pl. a ráolvasással való megkötésnek, a kötélnek (g. *σειρά*), gyepplőnek, a megkötő szerelni

---

meg holmi Szirén-alakú külön démon, érte mindig maga a megzavart istenség áll bosszút, mint az idézett Theokritos, Ovidius- és Lucanus- helyek is mutatják, sőt mint Kallimachos i. h. 100. sor Pallas ki is mondja: ezt a rendet egyenesen Kronos örök törvényei (*Κρόνοι λόγοι*) szabályozták. Déli pihenőjűnkben megzavart Szirénekről viszont schol sem hallunk. — Más lapra tartozik, hogy mi ALTHEIM helyesen elutasító magatartását a Szirének daemon meridianus formájában való elképzelésével szemben, nem terjesztenők ki odáig, ahogy ő Literatur u. Gesellschaft i. h. 261 kk. Vergilius II. Eclogáját igyekszik, különben finom művészettel analizálva, annak az igazolására felhasználni, hogy a dél a szenvedély és megszállottság évadja, az este viszont az ezektől való megszabadulásé. Annak ugyanis, hogy ezt a gondolatot Vergilius bármily rejtetten „hátsó” gondolatának itt elfogadhassuk, — maga az ecloga 67 k. sora látszik ellentmondani: „*Sol crescentes decedens duplicat umbras: me tamen urit amor*”. (BRAMMER, Antike u. Abendland IV/1954, 42 kk. Latteval szemben tett ellenvetésről csak hivatkozásban olvastam.)

²⁷ Les Phéniciens et l' Odyssée II, 1903, 334. l.

²⁸ Egy hasonló hangzású és rokonértelmű babiloni hangsoportnak (*sir*) a fenti származtatás erősítésére RIEMSCHEIDER, Augengott I, 1953, 164, ill. 174 kk. alapján, bár nem az ő felfogása tengelyében, felvetett ötletemet — érezve ezen a területen való járatlanságomat — szerénytelennek és feleslegesnek tartanám GIK, 136 k. lapról itten megismételni.

varázsnak (impuissance sexuelle) megnevezésére használtak fel; a héberek többek közt egy homályos értelmű ige képzésére is, amely BÉRARD feltevése szerint (bár ez a nála olvasható alakban nem látszik túlságosan meggyőzőnek) azt jelentené, hogy „se livrer a des operations magiques,” „soit de divination, soit de fascination” stb. Mindennek helyeslő eldöntésére, mégis — bármilyen örvendetes is volna, — nem tekinthetem magamat illetékesnek. Viszont enélkül is bizonyos, hogy már magának a szó első tagját illető feltevésünknek helytállása esetében nemcsak a keleti, de a görög gondolkozás, illetve az ennek kínálkozó asszociációk alapján is: az ének (*ἀοιδή*) csak varázskének (*ἐπιρδή*), a Szirének csak „des femmes qui lient par leur enchantements” lehetnek: varázslónők, akik dalukkal elbűvölve „megkötik”, azaz elvarázsolják az elhaladó hajósokat (*θέλωουσιν ἀοιδή*²⁹). Az asszíroknál „bogozni”, illetőleg „kibogozni” őseredeti kifejezései voltak a varázs gyakorlásának, illetve feloldásának;³⁰ a héberben, arameusban és az etiopiai nyelven *kheber* (annyi mint: „kötni”) mágiikus értelemben értendő és a *κατάδεσμος* (varázsos „megkötés”) gondolata olyan ősgondolat, amely Ausztrália és Afrika benszülőtteinél ugyanúgy kimutatható, mint Babilon, India és Egyiptom területén, de természetesen a görögöknél és a rómaiaknál is (defixiones): kötésről és bogról (*κρικιάδεια*), mint a nemzés vagy szülés akadályairól,³¹ de általában mint rituális cselekedetek gátlóiról³² és fordítva: kibogozásról, kulcsról stb., mint a hasonló processzusok lefolyásának megkönnyítőiről, FRAZER után³³ felesleges sokat beszélnünk. S ha a görög *κατάδεσμος*-ok, a római defixiók hitéről a régebbi időkből mindenestre nem is sok a félreérthetetlenül nyílt, akár írott, akár archeológiai tanúságunk, azt, hogy a hitnek a régi görögségben is mélyen begyökerezve kellett ülnie, kielégítően bizonyíthatják az olyanféle, már Homerosnál bőven található metaforikus kifejezések, mint χ 5 az *ὄλοϊη Μοῖρα πέδησεν* (*πέδη* am. „lábbéklyó”)! vagy τ 457: *ἐπαιοιδῆ δ' αἶμα κέλαινον ἔσχεθον*; vagy az olyan, a varázsló műveletet körülírók, mint ν 168: *νηα θοῶν ἐπέδησε* (ti. Poseidon) *οἰκαδ' ἐλανομενην*; sat. És bizonyítják az *ῥδῆ δεσμίη, ὕμνος δέσμιος* fogalmának főleg Aischylosból jól ismert gyakori felbukkanásai; mert ahogy pl. Eum. 331 k.W. beszél a *ὕμνος ἐξ Ἐρινύων, δέισμος φρενῶν, ἀφόρμηκτος, ἀδύνα βροστοῖς*-ről, azt az Odysseia Szirénjeinek az énekéről, e kétségtelen varázskénekről is ugyanígy el lehet mondani: lekötik a lelket és kiaszalják a testeket. Semmi kétség tehát, hogy ha az énekükkel gúzsbakötő varázslónők elképzelését a görögség nem is magából termelte volna ki, a talaj megfelelően elő volt

²⁹ Érintettük, hogy H. GÜNTERT, Kalypso 1919, 174. l. a *σειρά* szóra építve, igyekezett a Szirén szó eredeti jelentéseként a „Fesslerin”, „Umstrickerin” értéket elfogadtatni.

³⁰ DOUTTÉ, *Magie et Religion dans l'Afrique du Nord* 1909, 88 k.

³¹ Vö. Schol. ad T 114 kk. Plin. XXVIII, 6. 17; Malleus Maleficarum 6. fej. és a GIK, 138. l.

³² Tilalmukhoz vö. NILSSON, *Griechische Feste*, 1906, 345. l.

³³ TAROÜ, 1911³, 294 kk. stb. vö. W. KÖHLER, ARW VII., 229 k. és *Homericus Comparatus* EPhK 1913, meg Addenda 1916, 1928, passim.

készítve a valahogy megismert keleti megfogalmazás átvételére: az elébemenés egy ilyenféle mediterrán átvétel elé olyan mérvű volt, hogy annak majdnem törvényszerű kényszerűséggel be kellett következnie.³⁴ Az viszont már nagyon is természetes, hogy a keleti *sír* (varázsének) képzetkörének színeit hordozva, a valószínűleg a föníciaiak útján göröggé fogadott Szirének mint új, görög mitológiai lények, megújra ki voltak további asszociációknak is szolgáltatók és most már nemcsak a *σειρά* tövével való önkénytelen egybenezés, de különféle jelentőségeltolódások formájában, itt-ott pl. még a *σολίζω* (*σολιγῆς*) vagy éppenséggel a *σειριος* képzetkörével való elhamarkodott etimológiai összehozás következményeit is kénytelenek voltak vállalni.

El tudjuk persze képzelni, hogy a Szirén-képzet átvételének ilyen úton való elgondolása bizonyos oldalról bizonyos skepszissel találkozhat s ezért nem tartjuk feleslegesnek a figyelmeztetést, hogy az ilyen eredeztetés minden inkább, mint egyszeri kivételes kaland. Így eredeztette pl. hasonló körben hasonló helyről és hasonló módon JOH. SCHMIDT³⁵ a szintén Odysseia-beli *Skylla* görög nevét a föníciai *scol* szóból, illetőleg ennek eredeti „romlás”, „halálos veszedelem” (vö. *ἀπρηκτος ἀνίη!*) jelentőségéből, amely később is tovább élt a bruttiumi Scyllacium „Solacium”-nak hangzó (eredeti?) alakjában. Viszont az az asszociáció is, amely a föníciai szó görög átvételét előkészítette, és ennek tényét támogathatta, világosan átlátszik *μ* 86 k., ahol a költő a *Skylla* hangját a *σκόλαξ* ugatásával hasonlította össze,³⁶ vagy Aischylos (*Choeph.* 621 *ἄ κυνόρρων*) megjelölésében, amely ugyanerről az etimologizáló asszociációról árulkodik. Ahogy sem az ókori, sem a modern tudósok nem tudnak a *Skylla* ugató kutyakölyökként való felfogásának a bűvöletéből szabadulni. Végre, amint a Szirén név átvételének is voltak más oldalról is támogató népetimológiai erősítései, ugyanúgy hivatott itt is az is emelni elképzelésünk hitelét, hogy — túl az eredeti föníciai jelentőségén és függetlenül annak a kutyakölyök hangjához fűzött görög interpretációjától is — mások az idegen szót a görög *σκόλλειν* (*schinden, zerrausen, zerzausen*) értelméből érezhették levezendőnek és eszerint töltötték meg azt közelebbi, önkényes tartalommal.³⁷ Vagy hogy befejezésül még egy további példát is mondjunk: nyilván hasonló alapon és hasonló — de ugyancsak csalóka — képzetkeltés útján kellett a bizonyos fokig szintén a Szirénnel rokon-körbe tartozó *Σκύγῆ* fogalom és név idegenből való recepciójának is bekövetkeznie, amit nyilván a tő eredeti értékétől többé-kevésbé függetlenül, az döntött el a görögök számára, hogy az ide-

³⁴ A *római* religio szó „religare”-val feltehető összefüggésének kérdéseiről és a mágikus képzetekben gyökerező római joggyakorlat eredet szerint kötést-feloldást jelentő műszavainak (*descriptio, obligatio, solutio* sat.) ugyancsak a képzetkörbe tartozásáról l. GIK 138 k. és különösen Vallás és Mágia, Ethnogr. 1933, főleg 33 kk. is.

³⁵ R E III. A 1, 1927, 658. l.

³⁶ A helyet, mint „ellentmondót” Aristarchos persze alaptalanul próbálta átvetelni.

³⁷ Így pl. ΒΕΘΑ, de orthogr. (Grunim. Lat. VII. 289): *Scylla* a *spoliando* sive a *vexando nautas*; vö. CURTIUS Etymol. 5. 169, No. 113, 114 és SOLMSSEN, Beitr. z. Gr. Wortforschung I, 261. l. is.

gen szót fülüknek ab ovo a görög σφιγγω (am. „serrer, lier etroitement”) ige származékaként kellett érzékelnie.³⁸

Mindezek alapján tehát részünkről el tudnók hinni, hogy úgy valahogy, amint BÉRARD gondolta, lehetett egykor egy, a két bűbajos hajadon „Varázsszigetéről”, valami Λειμών Ἐπωδῆς-féléről (ἴμεναι ἐν λειμῶνι mondja a μ 45. sora!)³⁹ regélő föníciai hajóslegenda, amelyet ezek a hajósok a velük érintkező görög hajósoknak is elmondottak, akik aztán tapasztalataik, az ᾠδῆ δεσμῆη náluk jól ismert fogalomköre és az említett népetimológiák alapján, a legendát azonnal a magukénak érezhették és ezeket a „Sziréneket” a görög mitológiába felvették. Így született meg a görög Szirénekek alakja, akiket távolról sem lehet annyi joggal akár a tenger, akár a túlvilág, mint a ráéneklés (ἐπαιοιδίη) a bájolás Múzsáinak nevezni. Hogy ti. ilyesmiről a hajósok egymás közt beszélgettek és hogy a görög hajósok a föníciaiak titokzatos állításait a saját élményeikkel is felerősítve besorozhatták a magok rege-inventárába, azok előtt, akik ismerik az ilyenféle szóbeli hagyományok születése és terjedése módját, alig szorul „okmányszerű” bizonyításra; ami elvileg is lehetetlen volna, nemcsak gyakorlatilag.

Az tehát, hogy az első görög Szirén-képzetek honnan eredtek és hogyan keletkeztek,⁴⁰ számunkra legalább, többé nem volna probléma. Ez a kezdet mégis, már a mitologema-történeti folytatódását is determinálja. Ugyanakkor ugyanis, amikor az Odysseia varázsénekekkel csábító és megkötő két hajadonját lehetetlenség a későbbi madárkeveres Szirénekből levezetni, a varázsénekekkel bájoló szüzek felől indulva, módunk lesz — igenis — megérteni, hogy a talán a VI. sz. képzőművészeti alkotásaitól kezdve kimutatható, ugyancsak Szirén néven nevezett, rendszeren már nem duálisan, hanem hármasan, vagy többes-számban jelenő, félmadár alakú kevereslények is valahogy ésszerűen megkaphatták ezt a, varázsdallal rontó ikerszüzekre szabott elnevezést és így a merőben különböző lények közt lehetővé válhatott a töretlen folytatódás többé-kevésbé jogos elképzelése: a bűbajosoknak és a csodaszörnyeknek, egy név — a Szirén-szüzek régi neve — alá való egybefogása.

S valóban a két jelenség közti távolság csak felületről nézve látszik reménytelenül áthidalhatatlannak. Így mindjárt azok a lényeges vonások, amelyeket ZWICKER talált a homerosi Szirénekre jellemzőknek, nagyjában olyanok, amelyeket egyaránt joggal tulajdoníthatunk az Odysseia hajadonjainak, mint a képzőművészetek keveresszörnyeinek. Ha ti. a Szirének szélcsend-csináló

³⁸ A dologhoz l. a GIK 140 125 k.

³⁹ BÉRARD i. h. az Ótestamentumból ismert „Akácok szigete”, „Szőlők szigete”, „Tánc szigete” es hasonló helymegjelölésekre emlékeztet. Ehhez hozzátennők egyfelől, hogy ilyen tartózkodási helymegjelölések főleg babyloni démonokkal kapcsolatban is közönségesek, amihez vö. a GIK 136 115; másfelől, hogy Passas, a PICARD-ék ólosi öreg csodakösz, ugyanígy fix helyről, állítólag többször hallotta a „Szirének éneklését” (PICARD, Néréides et Sirènes, 144. l.)

⁴⁰ TH. ZIELINSKI es G. MURRAY önkényes magyarázatai ellen l. már PICARD, Néréides 142 k.

(meteorológiai) jellemvonása és a velük való szóbaállás veszélyességének vonásai az Odysseiában nem is okvetlenül lényegesek, illetve jellegzetesek, a népi hiedelem ilyesmit is könnyen szokott ugyanúgy pusztán emberi, mint keveres vagy átváltozó lényeknek tulajdonítani. Ami viszont ZWICKER további, kétségtelenül lényegesebb vonásait illeti: az ének és a (jós)tudás képessége mindenütt a világon és különösen a Keleten már-már egynek vehető,⁴¹ olyan vonások, amelyeket valóban ugyanoly könnyűséggel lehet az Odysseia hajadon Szirénjeire és a képzőművészeti madár-nő keveresekre jellemzőknek tartanunk. Nemcsak az Odysseiában hallunk a hajadon Szirének *ἔπρωδι*-járól, de a néma madárképek ábrázolói is sokszor nyitott száj, vagy valami hangszer érthetőbb attributumával szokták a numinosus hangadás fennforgását aláhúzni, sőt a Louvre E 803, különben ritka és feltűnő subscripciója ΣΙΡΕΝΙΜΙ, a madárkeveres aktivitást jelző szárnycsapásai mellett, szintén mintha erre célozna. Annyi tehát bizonyos: mihelyt egyszer a félelmetes madársziréneknek fellépését történelmileg rögzíteni tudjuk a mesés-legendás-homerosi hajadonszirének mellett, semmi nagyobb elvi nehézsége többé nem foroghat fenn, hogy emezeknek az ismerteknek neve egy szerenesés névadási ötlet elfogadásával és a különböző félreértő népetimológiáktól támogatva, — miközben az alakváltoztatás (átváltozás) mozzanata is közbejátszhatott —, amazokra az ismeretlenekre és még névtelenekre is kiterjesztessék. Új dolgokat általában a régebben ismertről szoktak elnevezni és a meglepett rómaiak is pl. bizonyos ideig elfogadottan „bos Lucanus” néven nevezték Pyrrhosnak elefántjait⁴². Végül elősegíthette e kétféle „Szirén” egy kalap alá vevését az is, hogy mind a két típusnak van valami köze a halálossághoz, Halálhoz; stb. Így viszont az előzők alapján már remélhetjük, hogy elgondolásunk hitelesítésére nem lesz lehetetlen a Szirén név eme feltűnő határkiterjesztésének és az összeeső történelmi fordultnak időpontját is megállapítanunk.

Láttuk, hogy a görög világban a VIII/VII. sz. fordulója körül válhattak ismeretesekké azok a buja keleti fantáziával és idegen vallásos képzetek alapján megalkotott (madár)keveres ábrázolások, amelyeket mint az ugyancsak recipiált Kentauros, Chimaira és főleg Szfinx alakok rokonait, mi a prae-Szirének nevéen neveztünk meg: félelmet és a numinosum szent borzadályát keltő szimbólumai voltak bizonyos, szavakkal aligha is konkretizált, de a görögökben is aktualizálódó kifejezési szükségleteknek. Ezekről is előkészítve, csak

⁴¹ Így a héber *nabba* szava nemcsak a jóslást, hanem a zenélés jelentését is magába foglalja, ahogy H. WIRTH, *Homer u. Babylon* 1921, 103. l. is mondta: „Ein zur priesterlichen Zunft der Leviten gehöriger *Musiker* war zugleich auch *Seher*”; az assziri *nabu* is egyszerre bír a „rufen, verkünden, nennen” stb. jelentőségével. Ahogy ezt a két vonást még a nagy görög mitikus énekesek is — Orpheuson kezdve — egység gyanánt mutatják. Így ha pretenció nélkül is, legyen szabad itt azt a talán laikus feltevésünket is (GJK 136 k. 115. j.) esatasorba állítani, amely a Szirének nevével összehozni kívánt sumer *sir* szónak mind a *jósló* sorsvetés, mind az *ének* értelmeit, egyaránt vélte tulajdoníthatni.

⁴² L. lent III. 18.

éppen mélyebb elébemenésbe ágyazódva és már nevezetesen az Odysseiabeli hajadon-démonok képzetétől is módosítva, léptek be azután, valamivel később a VI. század folyamán, a görög fejlődésbe a majd férfi- majd női fejjel, tehát „semlegesén”, ill. mindkét nemre illően elképzelt és főleg Egyiptom lélekhitéből ismertté vált Bá-alakoknak, a „lélekmadaraknak” elgörögített fantazmái, amelyek ott, és úgy látszik az arab sivatagban is (GOLDZIEHER 302 k.), eredetileg a halottak túlvilági továbbélésének elképzelmódját tükrözték. Ez a sivatagvidéki lélekhít természetesen nem volt azonos a görög nép lélekhitével, mint ahogy az egyiptomi és a sivatagi lélekmadár *eredetileg* valóban *madár* is volt és a görög Szirén a maga emberfejét részben bizonyos másfajta — emberfejű állati — kevercsények Keletről való megismerésének, részben az Odysseia hajadon Szirénjeivel való kontaminálódásának, és csak részben köszönhetette bizonyos későbbi, emberfejű egyiptomi lélekmadaraknak. De hát az ilyen átvételek általában elhamarkodott azonosítások alapján szoktak történni. És volt főleg *egy*, fontos pont, amelyen keresztül a tévedés könnyen — bár *nem* a görög Szirénképzet felől,⁴³ — előkészíthette az új Szirén-elképzelés nosztrifikálását: ti. a lélek „repülése” elemi gondolatának a pontja.

Ha ugyanis nincs is szó emberfejű „Seelenvogel”-képzetéről, a *felszállás* és a *τολζειν* madár-vonása már Homerosnál jellegzetesen a halottak továbbélése képzetköréhez kapcsolódva szokott előfordulni. A vitát, amelyben E. BICKEL, (Homemerischer Seelenglaube, 1925, 39) ellen E. KUNZE (Sirenen, Ath. Mitgen 1932, 130₂) W. F. OTTO, Die Manen 1923, 11 k. mellé esatlakozik, nem fontos itt részleteiben ismertetnünk. Tény, hogy a halott lelke már *II* 856, *X* 362, *Ψ* 880 sat. és *A* 207, 211 kk. *úgy* repül ki, a hangja úgy *τολζει*, ha nem is madár, *ahogy* a madár szokott, tehát lehet, hogy itt-ott már Homeros előtt is a halott elszálló lelkét ad hoc madárnak is képzelték, amint ezt a theriomorphi istenhit szerint WEICKER már a mykénei korra vonatkozóan feltette.⁴⁴ De mint mindenesetre elterjedt népgondolat, az is élhetett valami formában a görögöknél is, amint sokhelyt él, hogy ti. az elhunyt ősök madarakban inkarnálódva, az erdőkben szoktak tartózkodni és az élőket, mint pl. a kuvik, maguk után csalogatják a halálba;⁴⁵ vagy hogy mint a szláv néphitben, a halott lelke madár, esetleg lehellet, vagy szellő (*duše* a.m. 'Hauch') alakjában repül ki a testből és örmény hit szerint — pl. — az udvaron egy fára telepszik, míg a testet el nem égetik.⁴⁶ Hiszen Platon szerint is a lelkeknek szárnyuk nő és a Taotze-szekta híveinek repülni kell tanulniok, hogy istennel egyesülendő, az égbe juthassanak.⁴⁷ Végül szerte a világon sokszor, mint szárnyasak szoktak elképzeltetni: az

⁴³ Vö. GIK 143₁₂₈/144.

⁴⁴ Seelenvogel, 21., ahol meg is meg kell jegyeznünk, hogy *Ψ* 101 k. a lélek nem mint madár, hanem *ήδτε κωνός/ήχερο*, legfeljebb, hogy — mindenesetre — *τετρύγνια*.

⁴⁵ NEGELEIN, 358 a/b.

⁴⁶ NEGELEIN, 383. l.

⁴⁷ L. v. NEGELEIN vonatkozó adatait, 359. l., köztük Daedalos, a régi Faust-monda és a magyar néphit említésével.

istenek (Hermes, Tkat), a szelek (Harpyiák), Babylonban stb. a villám, a csillagok stb. is.⁴⁸ És ha ennek a felszállási gondolatnak nincs is kimutathatóan eredendő köze az Odysseia Szirénjeihez, a tényt nem szabad elhallgatnunk, hogy a Homerosnál már kopottá vált közönséges utalás a halálgondolatra: az *ἀπὸ δ' ἔπτατο θυμός* fordulata és az ehhez hasonló, valamikor döntő készítője lehetett az egyiptomi—babiloni sivatagi lélekmadár ábrázolások felületes görög átvételének, sőt talán elengedhetetlen előzmény is volt ahhoz a történeti fordulathoz, amikor ezek a fantazmák valahogyan megszűntek az a Bá lenni, amelybe az egyiptomi hit szerint a halott átváltozott s egyszerre a görög néphit új jelenségének „értetődtek félre”. A félreértés sokszor előfeltétele az átvételeknek és így a haladó fejlődésnek is. Ha nem is mindjárt, mindig és okvetlenül fogták fel őket lélekmadár-Sziréneknak (mert óvatosaknak kell lennünk a néma dokumentumokkal), inkább a rokonlények valamelyikének, aminőknek a Kéreket⁴⁹ a *ΦΟΥΣ*-t (?), a Harpyiákat, az Erinyseket stb. kell tekintenünk, s amelyektől a néma ábrázolásokban, ahol a művész intenciói homályban maradnak, nem igen lehet, csakugyar., az amúgyis aligha gyakori lélekmadárábrázolásokat, megkülönböztetni. A határozottan Sziréneknak minősítés általában csak egy későbbi folyamat eredménye lehetett, amikor már a sokértékű szimbólum egy speciálisabb vonásához tapadó, utólagosan etimologizáló asszociáció játéka is lassan hatni kezdett és itt-ott, aligha sokkal előbb a VI. sz. közepénél,⁵⁰ a kevercs lények bizonyos ábrázolásait a homerosi Sziréneknak funkciójának ellátására is megfelelőnek nézték. Mégis, ebben az átmeneti időben a Szirén fogalma az emberek fantáziájában — azt hisszük — sokáig inkább a *syrinx*-szel volt összekapcsolva, mint az Odysseia hajadonjainak képzetével, ahogy ezt még az V. sz.-ból való, *syrinx*-játészó, szakállas férfiszirénnek WEICKERTől és BUSCHORTól is reprodukált, louvrebeli ábrázolása is igazolhatja.⁵¹

Részünkről mindenesetre, a hellenizmus korának végéig menően, nagyon óvatosak volnánk abban a tekintetben, hogy mikor lássunk a madárkevercs (emberfejű madár) ábrázolásokban kifejezetten ún. Sziréneket, mikor az említett rokonfigurákat (legtöbbször Kéreket, vagy Harpyiákat), és mikor (főleg a fejlődés második szakaszában észrevehetőbben) a kísértet-lidérc-vámpírhit irányába mutató, alvilági-misztikus-démoni lényeket, illetőleg ezeknek a szimbó-

⁴⁸ V. NEGELEIN 360 k.

⁴⁹ A Kérek, Kuretes, Telchines stb. alakjának más alapon könnyű összeolvadásához l. már I. E. HARRISON, *Prolegomena* 1905, 171 k. A más célú és főleg a IV. sz.-nál későbbi historikus forrásokra építő JEANMAIRE, *Couroi et Courètes*, 1939 pretenciózus *appendix* (*La tradition antique sur les Courètes stb.*) 593 kk. II., Strabon X, I. III, pp. 467—475 „theologikus” exkurzusát és Diodoros V, 64 kk-et analizálva, szempontunkból keveset mond a lényekről. A kompilátor, akit Strabon használt, főleg — úgy látszik — a szakrális zene alapján, a Dionysos kultuszának bizonyos ázsiai típusokkal való hasonlóságát, illetve ázsiai, vagy thrák-phryg eredetét akarta bizonyítani és a görög vallástörténeiszek, főleg skepsisi Demetrios „mythosait” gyűjtötte össze.

⁵⁰ Vö. a GIK V. tábla. 7. á.

⁵¹ L. most BOSSERT—NAUMANN, 146. á.

Jumait.⁵² Valóságos „lélekmadarokról” — amint már NILSSON rámutatott — a mi véleményünk szerint is, legfeljebb igen ritkán lehet szó, ha ugyan — mint a közönséges néphittel ellenkező elképzeléseket — *egyáltalán* szabad ilyenféle ábrázolásokat görög részről feltenni.

A döntés nehézségét és az itt uralkodó határ-perek komolyságát illetően talán álljon itt figyelmeztetőnek egy példa.

Az egykori Fröhner-féle gyűjtemény szép, ma elveszettnek tekintett reliefjében, melyet először TH. SCHREIBER adott ki, Hellenistische Reliefbilder pl. LXI, majd CRUSIUS, Philologus I/1890 pl. L. és NILSSON GGR, I.¹, Tafel 50,5 is reprodukáltatott, felületesen és sokszor meg is érzett helytelenséggel, egy Szirént szoktak látni és a szakirodalom máig, bár tudja ennek a tarthatatlanságát, nem szűnt meg az objektumot „Sirène chevauchant un berger nu” címke alatt számontartani.⁵³ Ez azonban így nyilván nincs elintézve. A szárnyas, szoborszerűen szép, és amint dublettjein látható, bájos fejű női test, a mellretérdeles (symplegma) póza, a madárláb uszonyai stb., sem az Odyszeia Szirénjeinek ismert vonásait, sem a lélekmadár jellegzetességeit nem mutatják. Éppen ezért gondoltak daemon meridianus ábrázolásra is, aminek alaptalanságát viszont már fentebb megmutattuk. Mások több alappal egy lidérc-féle „Alpdaemon,” NILSSON (213,235₂) jelesül valami a Strinxhez, vagy Ephialtes-hez közelálló lény ábrázolását sejtette a reliefen. Magunk⁵⁴ GOLDZIEHER IGNÁC arab analógiái alapján⁵⁵ — azt tettük fel, hogy itt egy költő ihlető női démo...féléről van szó, arab nevén dzsinről és hogy ábrázolásunkon valami olyanféle jelenet párjával állanának szemben, mint amikor Hassán b. Tâbit, a próféta későbbi dicsőítője, még mint ifjú, Medina utcáján találkozott egy Siflat démonnal (Hadramautban ilyet még a múlt század 90-es éveiben is ismertek és Halibának hívták), aki mellére térdelve 3 vers kikényszerítésével ihletett költővé tette. Ahogy Arábia földrajzi konstellációja szerint a motívumhatás sem kizárt (az ábrázolás párját: egy gipsz medaillonon Begramban — Afganisztán — találták meg!), de a hellenisztikus gondolat: egy javasembernek, vagy költőnek lidércnyomás által való ihletése „magától” vagyis az „alap” hasonlóságából is — amint ennek lehetőségét NILSSON hangsúlyozta⁵⁶ — megszülethetett. Megint másképp, de végeredményben ugyancsak az incubus „Szirén” által való ihletés gondolatának a szálán, jutottak legújabban J. PH. LAUER és CH PICARD, Les Statues Ptolémaïques du Sarapieion de Memphis

⁵² Vö. Kik voltak a Múzsák, i. h. 125 k. — A Múzsák és Szirének egymáshoz való viszonyára ebben az összefüggésben felesleges kitérnünk. Bőven szóltunk erről a most idézett értekezésben, ill. — a határvonás lehetetlen voltának a kérdéséhez is — a GIK 83—149, főleg 145 kk. és it.

⁵³ Így hagyományosan PICARD is, Néréides 146. j. A PICARDTÓL i. h. szintén idevont, a Barracco-féle gyűjteményből származó, Schreiber-féle LX. táblát nem tudtam ellenőrizni.

⁵⁴ Kik voltak a Múzsák? i. h. 123 kk.

⁵⁵ Abhandlungen zur arabischen Philologie I, 1896, 3. és 213. l.

⁵⁶ L. ARW 1918, 105. Idézve III. rész.

1955, 225 kk., a Fröhner-kollekció darabjának két újabban talált dublettje: egy begrami (afganisztáni) stukk-medallonnak⁵⁷ és egy most a könyvükben 123. ábraként I. BOUSQUET engedélyével először kiadott, Kallistos nevével szignált, jelenleg Rennes-ben (I.-et-Vilaine) levő érdekes lámpajelenetnek analízise alapján arra a megállapításra, hogy a hellenisztikus jelenetben nem hogy Szirénről, de még csak egy eltikkadt „paraszt” erotikus hallucinációjáról sem, hanem a dionysosi thiasos egy alakjáról van szó: vagy (a begrami gipszmedallonon) Silenosról, vagy (BOUSQUET görög lámpáján) magáról Pánról, és „la Sirène hellénistique était parfois un démon infernal (?) associé au cycle dionysiaque”. Ahogy SCHREIBER a Fröhner-kollekció darabján eredetileg csakugyan Silenos és egy Szirén (de persze Szirén) találkozásait látta ábrázolva és PICARD máshol⁵⁸ kimutatni törekedett, hogy az alexandriai vélt parasztjelenetek általában dionysosiak. Itt is, a társszerzők mind a rennes-i lámpa, mind a begrami medallion alvó alakjának mellette fekvő objektumaiban kymbalonokat és tympanont, vagyis a dionysosi kultusz zenéjének szerszámaikat, tehát: műzsai eszközöket ismertek fel.⁵⁹ Feltették és elfogadták eszerint, hogy az egész találkozási jelenet a dionysosi mámor érzéki szimbolizálása gyanánt értékelendő. Ezt a felfogást azonban — bátran mondhatjuk — legfeljebb egy hajszál választja el a *költői* mámor-keltés szimbolizálásának a gondolatától, vagyis attól a gondolattól, amelyet mi az arab analógia alapján feltehetni véltünk.⁶⁰ Sez — azt hisszük — az a helyes ösvény, amelyen a mi hellenisztikus symplegma-jelenetünknek, illetve ennek az úgylátszik messze elterjedt ábrázolási típusnak az eredeti jelentőségét keresnünk és felismernünk kell. Így azonban ez a „Szirén” már minden inkább, mint Szirén a szó eredeti, akár VIII. sz. előtti, akár VI. sz. utáni értelmében: a két alak hasonlósága *lényegileg* semmi, de külsőleg is csupán nagyon távolinak és felületesnek mondható.

⁵⁷ Vö. O. KURZ: I. HACKIN, Nouvelles recherches archéologiques à Begram (ancienne Kâpici, 1939—1940), p. 119—120, n. 18: symplegma d'une Sirène et d'un homme endormi stb. (l. LAUER—PICARD fig. 122, 226₁)

⁵⁸ L. i. h. 226₁.

⁵⁹ Ez az a felismerés, aminek hiányzását Kik voltak a Műzsák, 124. l., magammal szemben hangsúlyoztam. Így nyilván feltehető, hogy PICARD avatott szeme ezt a kérdést eldöntötte. Azt viszont, hogy a begrami medallion fent a levegőben libegő kis „Eroszát” tekinthetjük-e a fiatal, szárnyas Dionysosnak, amint LAUER—PICARD, 227. l. a feltevést szerényen megkockáztatják, nem tudnók eldönteni. A feltevés nekünk Catull. 64, 251 kk.-et juttatta eszünkbe, ahol az elhagyott Ariadne felé „florens volitabat Iacchus Cum thiaso Satyrorum et Nysigenis Silenis, Te quaerens Ariadne”, de ez a felnőtt Bacchos *mégsem* a medallion „amoretteje”, természetesen.

⁶⁰ Amint előrebocsátottuk: fejtegetéseinknek itt nem lehetett célja, hogy a Szirének lényegváltozásait elejétől máig, vagy akár csak az antikvitás végéig is kövessük. Így bármily érdekes is volna, szignáltan le kell mondanunk LAUER—PICARD arra vonatkozó fejtegetései (210 kk.) megbeszéléséről, amelyben azt igyekeznek igazolni, hogy a miphisi dromos két éneklő—táncoló Szirénalakja „comme enchanteressees dionysiaques, comme chanteuses d'un Choros”, a magok korában dionysosi tulajdonokkal bíróknak érződtek, ilyenekként „entraient dans le cycle funéraire et paradisiaque”, azaz kerültek a dromos körébe, ugyanúgy, mint a Sarapieion rokonértelmű két Sphinx is.

Így végül úgy érezzük, hogy a Szirének lényegi megváltozásának nyomon követése és megkísérelt magyarázata után nyitottan már csak egy kevésbé lényeges és sokkal könnyebb probléma vár magyarázatára: a számuk kettőről (dualishól) háromra, majd többre változásának az ó és újkorban is erősen vitatott problémája.

Közismert, hogy az ókori hagyományban a Charisok, Múzsák, Szirének, Kérek és hasonló lények száma állandó ingadozásnak volt alávetve. Ezt a körülményt máshol⁶¹ bővebben tárgyaltuk, ha a kérdés gyökeréig és az egyes esetek történeti nyomonkövetéséig nem is hatolhattunk. Ehhez nevezetesen az összes ilyenfajta lények számának a nyilvánvalóan legkülönbözőbb helyi és alkalmi okokra visszavezetendő legkülönbözőbb ingadozásait lett volna elengedhetetlen előzetes mérlegre tennünk, ami sok-sok külön vizsgálatot követelt volna. Ezt ebben az összefüggésben nem vállalhattuk, de éppen a Szirénekkel kapcsolatban nem is volna reá különösebb szükségünk.

Közönségesen ugyanis az ilyenféle ingadozásokat *egy* eredeti alak idővel való, ill. helyi okoktól indikált megsokszorozódásának szokták felfogni és magyarázni: Ez azonban legfeljebb, ha a Charis-alakot illetően látszik némi valószínűséggel bizonyíthatónak. Így bár NAEGELSBACH is a többség másodlagos voltának a feltévéseiből indult ki, már az ő idejében indokoltnak látta a kételkedést az alapelvnek a helyességét illetően, ahogy ennek ő maga is hangot adott: „aber wer will behaupten, dass sie (vagyis a pluralitás, illetőleg a dualitás) nicht in homerischer Zeit schon eintreten konnte?“⁶² S ami éppen a Sziréneket illeti, felesleges is a „kétség“, amikor itt okmányszerűen igazolt a tény, hogy az Odysseiában, ahol először találkozunk velük, már kettő van belőlük, sőt dualisan való említésük olyan kopott formában történik, amely eredetileg Keletről megismert ikerdémonokra engedett következtetnünk, ahol közönséges gondolat volt az istenek és hőszok a rendesnél nagyobb, természetfeletti erejének alakjaik reduplikálásaival való érzékeltetése. Itt tehát *elsőnek* a kettősség mutatkozik és csak a VI. századtól találkozunk majd egyes⁶³ és hármas Szirénalakokkal⁶⁴, végül inkább csak a fejlődés végén — amikor a lények eredeti jelentősége (vagyis a bűbajos hajadon-ikrek elképzelése) lassan már elhomályosodott és az importált orientalizáló félmadár-szörnyeken át egyre jobban az ősök kultuszának szimbólumaivá, a sivatagi halálmadár-képzetekké színeződtek át, vagy sirornamensekké váltak — nagyobb számú Szirénalakokkal is. Itt tehát ha mindent, amit Szirénnek szoktak nevezni, annak veszünk, a számszerű fejlődés rendje: 2→1 és 3→több, és — au comble — úgy,

⁶¹ GIK 111. kk., 116 sat.

⁶² NAEGELSBACH—AUTENRIETH: *Homerische Theologie*, 1884³, 117 k. és 420. l. 93. j. — Vö. GIK 111 k.

⁶³ Vö. GIK IV. t. 5, V. t., VI. t. X. t., sat.

⁶⁴ Uo. II. t. 3. á. sat. E hagyomány ősenek Hesiodos látszik; vö. R. M. L. i. h. 291. és hozzá A. TRAVERSA, *Hesiodi Catalogi sive Eorum Fragmenta*. Napoli 1951 96. l. CAT 52. (schol. Laur. ad Apoll. Rh. IV 892 Hesiodosból idézi a három Szirén nevét is: *Θελξίοπη η Θελξινόη. Μολπή. Αγλαόφορος.*)

hogy a klasszikus ókor hosszú századain át lényegileg ingadozás csupán az egyhárom szám közt forgott fenn. És ez az éppen, ami a számuk ingadozásának kérdését éppen ebben a Szirének esetében kutatásunk számára kivételesen leegyszerűsíteni alkalmas. Ez a tény nevezetesen azt mondja, hogy e Szirén-képzet az ókorban lényegileg egy olyan duális elképzelést jelentett, amely eredetileg egy erősítő singuláris értékével bírt és (később a kevercslények átvételét követő periódusban) olyan triálisban való elképzelést is megengedett, amelyről könnyű igazolnunk, hogy a folklórban éppoly gyakran bírhat ugyancsak az „egynek” értékével. A helyzet tehát itt lényegesen egyszerűbb, mint akár a Múzsák, akár a Charisok, akár a többi, a Szirénekkel sokban rokon lények (*Αἴσα, Μοῖρα, Ἐρμώς, Κήρ*) sat.⁶⁵ számváltozásainak eseteiben, amelyekben ennél sokkal nagyobb és csak a helyi viszonyokból nehezebben is magyarázható ingadozásokat kell tapasztalunk.⁶⁶ Itten elég, ha a matematikailag persze feltűnő három = egy tételnek a hiedelmekben és a folklórban természetes voltát igazoló, már GIK 116. l. röviden felhozott argumentumainkra utalunk, illetve ezeket némileg megszerezve, megismételjük.

Rámutattunk ti. *egyfelől* a babyloniai asztrális ikeristenségek (Nap, Hold) ábrázolásához használt, körféle jelölések bár egyet jelentő, sokszor háromszoros megismétléseire, ami annál súlyosabban esik latba, hogy ezekben az esetekben nem is mitikus, hanem erősen kultikus tiszteletben részesített lényekről van szó; de lehet, hogy ezt egyesek igen messzeeső és igen problematikus argumentumnak fogják minősíteni. Ezért látjuk tanácsosnak itten, amire *másfelől* i. h. szintén, jóllehet éppen csak céloztunk, közelebb fekvő és kétségtelenebb folklór-argumentumainkat olyan, nem is mindig „széténekelte” közösségi alkotásoknak néhány tipikus példájával, is továbbmenően felerősíteni, amelyek sablonosan három személy említésével szoktak intonálni, miközben a dalban magában lényegileg csak egy személynek az esete van elmondva. Olyan közönséges folklór-példákkal — egyszerűen —, ahol a három nyilván annyi, mint egy, és amelyeknek tanulságai a képzőművészeti alkotásokra is minden további nehézség nélkül vonatkoztathatók.

Ilyen „szereptelenül”, sőt zavaró módon fordul elő a hármas szám többek közt: HERDER, *Stimmen der Völker gesammelt*⁶⁷ „das Lied vom jungen Grafen” c., több változattal feljegyzett darabjában, amely ugyanígy kezdődik: „Ich steh auf einem hohen Berg, | Seh nunter ins tiefe Thal, da | sah ich ein

⁶⁵ Ezeknek az általánosabb többszámáról l. GIK 110₆₅ és k.

⁶⁶ POLLARD, *Muses and Sirens*, Cl. Rev. 1952, 62. l. véleményünk szerint tendenciózusan akarja a Szirének és Múzsák közötti határt azon az alapon is elmélyíteni, hogy amazok duálisban, emezek „primarily” úgy szoktak szerepelni, mint egy *Kar* tagjai. Ebből ti. csak annyi bizonyos, hogy *egy* Múza költői felhívása, vagy képzőművészeti ábrázolása nem zárja ki a kórusba tartozásukat; viszont ilyen elképzelésüknek egvedüli jogosultsága semmivel sem bizonyítható, sőt a legrégebb Múza-ábrázolás — az Ithakából származó középkorinthusi kotyle 600—575 közt, BSX XLIII, 18 no. 39., amelyet POLLARD s említ 60₂ — ennek éppen ellentmondani látszik (vö. GIK 110₆₆ k. is.).

⁶⁷ Hgg. v. D. H. MEYER, *Deutsche National-Literatur* 74, B. 440 l.

Schifflein schweben, | Darinnen *drey Grafen* sass'n)", de mint a cím is mutatja, magában a dalban — ezzel az átmenettel: „*Der allerjüngst, der drunten war*” — csak *egy* grófnak a történetéről van szó, a másik kettő csak olyan, a hangulat (?) okából aláhúzó, erősítő staffage-féleként szerepel. Vagy egy további példa ugyanerre: A. v. ARNIM & CL. BRENTANO *Des Knaben Whorn.*, II, 204 (Bremer-nél 434. l.) meg van ugyan említve, hogy „es sind der Töchter drei”, de az egész költeményben csak a legfiatalabbról van szó.⁶⁸ Vagy: *des Knaben Wunderhorn* I. 48 kk. (Das Lied vom Ringe): egy gróf *3 katonát* fog el, a leány elmegy kikérni „*den Gefangenen . . . zu der Eh'.*”, vagyis végig csak ennek az egynek a története szerepel. De hasonló a helyzet a *Der verlorene Ritter* c. (u. i. I, 32 kk.) és a *Müllers Abschied* (I. 102(3) c. költeményekben is. És hogy a hármas és egyes számnak ez a különös, jól megférő egymásmellettisége nem lehet véletlen, vagy kivált egyszerűen szövegzüllés következménye, talán legékebben az a már-már áttekinthetetlenül sok variáns alkalmas igazolni, amely ezzel a hármas ballaszttal küszködve, beszél el az eredetileg nyilván *egy* lánytól az ablakon kitett szerelmes esetét, tehát ugyancsak egy rosszakaró esábitási esetet⁶⁹, amelyhez staffage-ként, vagy néma személyként ugyanúgy tartozik a leány két — lényegileg teljesen passzív—nővére is, amint nem véletlen, hogy a londoni stamnos Odysseust esábitó szirénjei is hárman vannak, bár közöttük aktívnak — akárhogy is értelmezzük ennek lerepülését⁷⁰ — csupán az egyik van feltüntetve.

És ezt az utolsó példát a magunk részéről csak annál frapánsabbnak tartjuk a 3—1 folklorisztikus egyenértékűségének a bizonyítására, hogy a három lánytestvér egyikétől az ablakon (ajtón) esellel kiugratott (kitett)

⁶⁸ Vö. hozzá ERK—BÖHME, *Deutscher Liederhort*, 1893, *Nachtfahrt* 157^a—c, 500 kk. igen tanulságos változatait is, amelyek közt egyik-másik a két másik nővérnek is igyekszik — zavarosan, mindenesetre — bizonyos szerepet juttatni.

⁶⁹ Modern értelemben esábitó (beugrató) szerepet ad a Szirének (beszédei)-nek már Eurip. Andr. 936 (*Σειρήνων λόγοι*), ahol Hermione Sziréneknek a szavaikkal őt rosszra esábitó nőket jelöli meg.

⁷⁰ Részünkről nem hinnők, hogy a stamnos a „versenyt” elvesztett Szirének öngyilkosságát akarta volna ábrázolni, ahogy sokszor és jóllehet régen is már félreértették. Csak az egyik Szirén „bukik le” és az Odysseiában nem versenyen való győzelemről, hanem a Szirének ravsar kijátszásáról van szó. Természetesen ezzel nem kívánók tagadni, hogy a Muzsafi Orpheus az Argo-mitoszban valóban versenyezhetett a Szirénekkel, akik aztán ott életükkel fizethettek, mint később is a hasonló agónoknak vesztesei, Marsyas és a többiek, igen sokszor. POLLARD szerint is, 61. l., bár Homeros nem említi Orpheus nevét, a Szirénekon aratott győzelme története régebbi lehetett az Odysseiánál, „as he is included among the Argonauts in a Delphic relief (P. DE LA COSTE-MESSELIÈRE, *Au Musée de Delphes* pl. XI. 180) and by Pindar (Pyth. 4, 177)”. De itt nemcsak erről van szó, és azt továbbá is hangsúlyoznunk kell, hogy a lebukó Szirének sziklává változásának gondolata, és ami ehhez tartozik, aligha Lykophron-előtti, jóllehet, természetesen — a mítosz alakítás bonyolult útjai-módjai mellett — elhamarkodott dolog volna a biztosan tudni-vélésnek, vagy akurásnak minden pretenciója. Különben hitünk szerint a stamnoson a főszirén lecsapása a esábitó körülrepedését kívánta megfesteni és a három közül annak az egynek a kiemelését célozta, amelviket a művész a hármas egység aktivitása horlójának szánt, sőt azt is meg kell engednünk, hogy éppen az ilyenféle ábrázolások félreértése is támogathatta a hellenisztikus gondolatnak: a vesztesek öngyilkossága elképzelésének a kialakulását.

szerelemes esetének olyan gyakori variánsai is vannak, amelyekben csak az egy, az aktív leány (nő) szerepel. Mint ahogy nyilván ez volt az eset a magyar Toldi-monda „özvegyasszony-kalandjának”⁷¹ máig keresett mintájával, illetve szükségképp ez forog fenn Ilosvai feldolgozásában és az Arany-féle átköltésben is, egyszóval mindig, ahol költőileg célszerűbbnek látszott a „négy szem között” való csábításnak a menetét aktualizálni.⁷² A 3 tehát *nyilván lehet 1*, amint ezt az összes felhozott és fel nem hozott népdal variánsoknál kétségtelenebbül igazolhatják a magyar népmesének⁷³ „Hová mégy te három árva”, vagy a még ismertebb magyar népdalnak „Ne menj el te három árva Hosszú útra, szolgálatra” az egyes és hármas számot (a singulárist és a triálist) utólérhetetlen plaszticitással keverő fordulatai. A mitológomenonok triálisa is eszerint, amint ezt a duálisról már kifejezettebben bizonyítottnak vehetjük,⁷⁴ szintén lehet nem több egy erősített singulárisnál. Amit a Szirénekre konkretizálva: legalábbis a Seelenvogel-képzetekkel, vagyis az östisztelettel való szinkretizmusuk és dekoratív motívumként való felhasználásuk kései korszakáig, a Szirén-mitoszok is, három ember-madár alakjukkal is lényegileg mindig csak *egy* démonizmust kívántak jelképezni.

Ami végül az ókor vége felé erősebben megnövekedő számviszonyokat illeti, az alapjaik sokkal bonyolódottabbak, semhogy kibogozásukat itten megkísérelhetnők. Különböző is messze esnék most kitérőtől feladatunktól. Így csak félve, hadd mutassunk rá a Seelenvogel alakjában elképzelt halott megsokszorozásának egy egészen sajátos esetére az araboknál, amely bizonyos mértékben számunkra is ujjmutatásul szolgálhat. Itten halljuk ti.⁷⁵, hogy a halott körül madáralakban repdeső lélek, megmaradva nyilván az illető halott lelkének, madársereggé is szokott nőni úgy, hogy miközben a maga jelentőségét túlzó módon megsokszorozta, mellesleg és önkéntelenül a halott fölött valamiféle díszőrséget is látszik teljesíteni és ezzel is emelni az eset jelentőségét. Ez a gondolat lappanghat ti. esetleg a Metrodoros-síremlék 16 Szirénes ábrázolása mögött is, más szóval feltehető, — hogy néha a magas szám („raj”) sem kíván egyebet, mint az egyest erősíteni.

⁷¹ A kalandot l. Ilosvainál, Sziládi Á., O. K. kiadása 1895², 60—61 l. 170—194. vsz. A jelenetet már Sziládi „nem magyar ízü tréfának” jellemezte és Arany (Előszó a T. SZ.-hez) azok közé sorozta, amelyeket nem látott „modern költői feldolgozásra alkalmasnak.”

⁷² A dologhoz l. tőlem. Néhány szó a Toldi-monda egy epizódjához. It. Közl. 19/1909. 174 kk. (főleg 176 k.) és vö. FÓTI JÓZSEF LAJOS, A Toldi-monda két idegen eredetű epizódja uo. 18/1908, 257 kk. (főleg 260 kk. 266 kk.).

⁷³ Arany—Gyulai I. 185. l. 26. sz.

⁷⁴ L. a GIK főleg 115 kk. Lényegében ugyanide tartozhatnék, ha helytállna feltevésünk és „A vadász” c. idylliumnak nevezetes sorát: „Mily szépen énekel tengeri Szirénes”, Zrínyi szóhasználati gyakorlatával igazolhatóan, jogunk volna úgy érteni, hogy itt a — görög—latin formájú! — többes (mint duális?) szám van egyszámú magyar állítmánnyal konstruálva.

⁷⁵ Vö. SCICIN, *Diwán aus Centralarabien II*, idézve GOLDZIEHERNÉL, *Globus* 303. l.

III. AZ ELVEK

*Ortutay Gyulának, aki talán
elsőnek értett meg — hírlíval.*

Visszatekintve a Szirénalak történetére, úgy ahogy ezt a Homeros előtti időktől a hellenizmus végéig terjedő szakaszon összefogni próbáltuk: láttuk, hogy kezdetét az Odysseia elbeszélésében, illetve az Argodalról szóló híradásainkban kell keresnünk. Ezek szerint: a Szirének eredetileg a keleti szigetvilágból alkalmasint föníciai hajósoktól átvett, mitikus ikerlények, két bűbajos hajadon voltak, akik énekükkel (sem: *sír*) megejtették és *κατάδεσμος*-ban elveszejtették az elbűvölt hajósokat. De biztosra vehetjük, hogy amint Passas, a PICARD-említette delosi esónakos, még napjainkban is sokszor vélte hallani, a Szirének varázséneket, úgy mint régi hajósnép, mára Homeros előtti kor görögjei — az átvétel előtt, önállóan is — sokszor éltek meg ilyenféle „eseteket”, azaz potenciálisan szükségképp „ismerték” már az idegen lények legendáját, amelynek átvételét nagymértékben megkönnyítette a nevükben, vagy a velük kapcsolatos leírásban elhangzó *sír* hangsoport is. Ebben ti. a görögök szükségképp anyanyelvük bizonyos szavait — majd a *σειρά*, majd a *σφιζειν* vagy *σφιγξ*, majd esetleg a *σειριος* szót — vélhették felismerni.

Természetes azonban, hogy amint minden, bizonyos „adjuztálással” járó befogadás kényszerűen von maga után bizonyosfokú meghamisítást, úgy az ilyen „elébemenések” alapján átvett keleti Szirénlegenda, az interpretatio Graeca által, további, mintáitól idegen árnyalatokkal is kényszerűen módosult. A vélt értelmezés nem lehetett többé a „föníciai” értelemmel azonos és már az átvétellel (főleg a *σφιζειν*—*σφιγξ*-szel érzett összefüggés által) a görög talajon való sajátos továbbfejlődésnek, jelesen: a komplexustól eredetileg független szörnyek varázssal rontó *κηληδόνες*-szé való kifejlődésének az útja is elő volt készítve.

Történelmileg ez a kezdettől csirázó, az eredeti menettől divergáló elfejlődés először, mint érintettük, a VIII/VII. sz. határa körül, akkor válik különösen érzékelhetővé, amikor a görögök bizonyos, Kisázsziából importált, számukra egyelőre érthetetlen, de kétségkívül vallásos-mágikus borzadálykeletés céljával készült és fantasztikus voltukkal rájuk is mély benyomást gyakorló különféle kevercs-lényábrázolások közt¹ a tőlünk prae-Sziréneknek

¹ KUNZE i. h. 125 ezek közül Szfingeket, Kentaurosokat, Chimairákat említ. Magunk csak azért utalunk itt a Chimaira-kérdést illető régebbi fejtegetéseinkre (az MTA I. Osztályának Közleményei 1952, 540 kk.), mert már ezekben alkalmunk volt a szabad asszociálásnak és az alkotó népetimológiának a monda- sőt kultuszalakításban tulajdonítható szerepére és közben egyes kitűnő nyelvészek, illetve vallástörténészek ismételt próbálkozásaira rámutatni, hogy Bellerophontesben egyszerűen népetimológia-csinálta meschést pillantsanak meg, aki azután epikussá lépett elő. Nemkülönbön utalunk azokra a rokon próbálkozásokra, amelyek az idegen, de hangilag a görög *χίμαιρα* — *χίμαιρα* szóra emlékeztető szörnyalakot csak a görög interpretációban születettnek tekintenek, amennyiben a kecske-rész nem is volt volna benne az inspiráló szörnyeteg eredeti elképzeléseiben és a homerosi szörnyalakot, ebben a *πρόσθε λέων . . . χίμαιρα* formájában, csak a szörny eredeti idegen nevének és a görög, kecskét jelentő szó hangképletének a hasonlósága hívta volna életre. (Vö. Ovid. Metam. IX. 647 k.: *medius in partibus grem . . . habelat.*)

nevezett típussal is megismerkedtek, amelyeknek eredetileg semmi közük nem lehetett a Szirénekhez. És — még inkább — akkor, amikor ez a görögség a VII. sz. folyamán az egyiptomi-sivatagi „lélekmadár” képzeteknek (vagyis a halott lelkek ki- elszállásáról világszerte elterjedt ösgondolatnak) befogadása elő is kaput tárt, amihez az út bizonyos fokig kétségtelenül náluk is elő volt készítve. Mi ti. ezeknek az idegenből idegenekként kínált, görög elnevezéssel nem rendelkező, de a görögökben is rezonáló új képleteknek a Szirén-képpzellet érintkezésbe kerülését és „Sziréneként” való megnevezését egy olyan korban, amikor a föníciai-odysseiabeli *κηληθόνας* képe már amúgy is homályossá lett, úgy valahogy képzelőik, ahogy a rómaiak mint legközelebbieknek ismert hasonló lények nevével „lucaniai ökör-”nek nevezték a Pyrrhos addig ismeretlen elefántjait.² Annak is nevezetesen, hogy ama titokzatos prae-Sziréneket, majd a külsőleg amazokra emlékeztető egyiptomi lélekmadarakat valaki egyszer egybenézze, és felületesen Sziréneknek minősítse, vagyis ezt a nevet rájuk is kiterjessze, sőt ez szerencsésen elfogadásra is találjon, ugyanúgy, mint a névtelen elefántok római elnevezésének, megvolt láthatóan az asszociációs alapja. Megvolt ez a jelenségek numinosus külsejének vonásaiban, illetőleg a megjelenésükkel összefüggő *σφοδίζειν—τοφίζειν* hangképzetekben, sőt további esetlegességekben is, amikre még fényt kellene deríteni. De ez messze vezetne és nincs is okvetlenül szükség rá, főleg mert olyasmi sincs kizárva, hogy a görög név javasolója a prae-Szirénekről, vagy a lélekmadarakról kapott idegen nyelvű információk keretében nem nevükként is hallhatott valami, a Szirénekre emlékeztető, de nem pontosan értett hangsoportot, amely aztán őt épp ezzel a névvel biztathatta beérnie, és it.

Az is viszont, csak nagyon is érthető, hogy a Szirén-névnek ez az alkalmi, mondhatni *faute de mieux* használata, vagyis a Szirén-fogalom ilyen, ad hoc kitágítása, szükségképp különféle következményeket vont maga után. Legszembetűnőbbek ezek közül azok a termékeny és hatásos ábrázolási lehetőségek, amelyek e kitágítás után már a VI. századtól a képzőművészek alkotásaiban olyan feltűnően elszaporodtak és némaságukkal jelentősen hozzájárultak a Szirén-fogalom körüli bizonytalanság keltéséhez, a Szirén-elképzelés határainak elmosódásához. Mert ha a kevercsjellegben rejlő szimbólumértékek színjátszásának gazdagságát ki is hagyjuk a számításból, pusztán már a madár alak, amely belépett a Szirén-képpzellet körébe, vagyis az, hogy a madár-jellemvonások, különböző mozdulatok, hangadások stb. ábrázoltattak, ez maga is százféle, egymásnak sokszor szögesen ellentmondó képpzellet és gondolat hordozását tette lehetővé és ennek megfelelő asszociációk billentyűit volt alkalmas — részben akartan, részben önkéntelenül — a szemlélőkben megütni.³ Így érthető, hogy az Odysseia bűbajos hajadonszirénjeinek a funkcióját kétségtelenül átvevő madárszirén-ábrázolások mellett, mind sűrűbben mutat-

² L. fent II. r. 42. l.

³ L. GIK, 128 kk.

koznak olyan különféle titokzatos „madárszírén-ábrázolások”, amelyeknek ilyensége talán csak egy-két esetben tekinthető kétségtelennek, egyébként majd a Harpyia és Kér-féle lényekre emlékeztetőknak, majd — különösen a IV. sz.-tól — bizonyos olyan, babonás hiedelmek kifejezőinek látszanak, amelyeknek a „Szírénjei” (ahogy bizonyítani igyekeztünk⁴) megindultak már a titokzatosan madáralakokat váltó boszorkányok és „európai” (nem okvetlenül ártó) tündérek hitének a kialakulása, illetve az ilyen hitekkel való összeolvadás irányában, vagy (mint zenélő sírszírének stb.) épp ellenkező úton, elsablonosodva, pusztán a dekoratív hatásoknak célja felé látszanak igyekezni.⁵

A görög Szírén-alak antik fejlődésfázisainak ilyen nyomonkövetése közben annyi mindenesetre már sejthetővé lett, hogy az ebben a fejlődésképletben ható erők nem teremtődtek kizárólag arra, hogy a Szírén-mitológia kialakításaira hassanak, hanem nyilván általánosabb érvényűek. Amennyiben azonban csakugyan sikerülne az esetünkben működőknek képzelt motorok hatásmódjának ezt a feltett általánosabb érvényét is bizonyítanunk, világos: ezzel nemcsak bizonyos törvényszerűségeket volna módunk megállapítani, hanem visszahatólag: a Szirénekre vonatkozó speciális bizonyításunk helytállását is nagymértékben valószínűsíthetnők. Ezért látjuk itt indokoltnak mindenképp az általános tudatfejlődés képletét vázolni fel, majd — ennek alapján a Szírén-mítoszon túlmenőleg — bizonyos, a mítoszkeletkezés és alakulás fontosabb forgópontjaira vonatkozó elvi megállapításokat is megkísérelni.

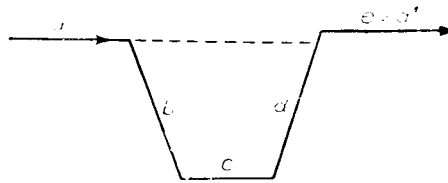
— Legutóbb a GIK 204 kk. 11. részletesen foglalkoztunk azoknak az ideiglenesen patológikus tudatfelbomlásoknak és következményeiknek kérdésével, amiknek megértése elengedhetetlen alap többek közt a mítosz mibenlétének tisztánlátásához is. Rávilágítottunk tudatfejlődési mechanizmusunk ama sarkalatos pillanatainak jelentőségére, amelyekben a logikus gondolkodás normál fonala mentén haladó, alkotó ember eljut a maga kapacitása határaihoz (a) és önkénytelen kiutat keresve, vagy magát önkényesen behajszolva (b), egy outlaw-állapotba, szublogikus mámorába (c) érkezik, ahol ennek a pillanatnyi — révülettől, ihlettől, álmodozástól, intoxikációktól stb. provokált — állapotnak segítségével olyan („szublogikus”) gondolkozásmódja válik lehetővé, amellyel (d) egy második számú, az elsőnél tökéletesebben logikus szinten ($e = a^1$), ercdeti logikai készségét meggyarapítva végül az

⁴ Főleg GIK 169 kk.

⁵ Az egy-két, kétségtelenül Szirént ábrázoló képzőművészeti alkotás megemlékezésével elsősorban a Louvre-nak a VI. sz. közepére datált, fekete alakos hydriájára gondoltunk, ahol a Szírén lábánál különben szokatlan módon egy ΣΙΠΕΝΕΙΜΙ-féle, hitelesítő felirat áll, míg maga az ábrázolás, legalábbis a gyanútlanul szemlélő mai embert, (átváltozott), boszorkányos lényre emlékezteti. A Szírén-ábrázolásokhoz szokatlanmód járuló felirat ilyen körülmények közt csak azt jelentheti, hogy az ábra a sok hasonlótól eltérően, ezúttal igazi Szirént kíván ábrázolni, ill. mint egy „Cave canem”, valami okból ennek az ábrázolásnak a veszedelmes kvalitásaira figyelmeztetni.

azelőtt még lehetlent is, ha nem is végleges érvennyel, meg tudja már fogalmazni. Úgy, ahogy ezt az itt következő séma szemléltetheti:

Tudjuk természetesen, hogy egy ilyen, tudatfejlődésünk egyes mozzanatait csak vázaltszerűen kiragadó sematizmus mennyire tökéletlen és milyen távol marad a valóságos folyamatoknak hű kimerítésétől. Nekünk mégis megkönnyíti a mítosz jelenségének hozzávetőleges elhelyezését valahol a szükségképp metaforikus-képes gondolkozási vonalnak „d”-vel jelzett pályáján. Ahogy a mítosz, ez a sokaktól sokféleképp értett jelenség, céljainkhoz szabottan leegyszerűsítve, valóban nem is más, mint egy mondott, írott, vagy táncban, képzőművészeti alkotásokban stb. kifejezett, nem abszolút és nem végleges, mintegy „félálomban” átgondolt magyarázatkísérlet; úgy, ahogy azt éppen valami, akár a külvilágban fellépett, akár belvilágunk reflexeként megnyilatkozott rendkívüli (természetfeletti), más szóval pillanatnyi és egyéni tudatunk felkészültségét túlhaladó jelenség, vagy a magunk megmozdulása (egy „ritus”) tudta, mint a körülményekhez képest adaequat elintézés, értelmünkől kikényszeríteni. Mintha VICO mondása az emberről, aki „non intelligendo fit omnia,” bizonyos fokig a mítosz definíciója is lehetne.

Hogy tehát egy mítosz létrejöhessen, okvetlenül szükség van a bennünk egymástól elválaszthatatlanul egybeműködő mindkét produktív emberi erőfajta szerepvállalására. Amint semmi, főleg a vallásos élet körébe sorozható jelenséget nem lehet pusztán az ésszerűség alapján „megérteni” és már Aristoteles szerint is *νοεῖν οὐκ ἔστι ἀνευ φαντάσματος*.⁶ Így mutatkozott pl. a Szirén-mitologéma megértéséhez is elégtelennek a filológus és archeológus közönséges racionális gondolkozása és így kellett egy globálisabb, a költőiművészi alkotás külön törvényeit tekintő szemlélet segítségét is igénybe vennünk. Minden mítosznak szükségképp van eszerint egy része, amely inkább az ösztönös, sőt már-már biológiai és így általános érvényű, de értelmünkkel pillanatnyilag ki nem meríthető, legfeljebb szimbólumokban nyilatkozni tudó, félig csak bizonytalanul „érzett” (szublogikus) világ nyelvén szól (ösmítosz, mítoszmag); és van egy része, amely többé-kevésbé meggyőző (kimerítő)

⁶ L. P. Nat. de Memoria I. 44 b. 31 meg a hasonló helyeket: P. FRUTIGER, Les Mythes de Platon 1930, 187. — Az „ein Ritus hat immer einen Zweck” felfogásának féligazsága ellen, ahogy ezt DEUBNER megfogalmazta, vö. Ethn. 1940, 148 k. (A tett előbbvaló, mint a gondolat!)

módon az értelem nyelvét beszélő fogalmi szavakban⁷ keresi kifejeződését, illetőleg fogható (ezek a különböző mítoszok).

Valamely mitológéma ehhez képest úgy fog létrejönni, hogy valahol valaki egy logikus fokon még nem, csak szimbólummal kifejezhető ősi elképzelést (gondoljunk a madárkeverecsek misztikumára), látszólag az értelem síkján, helyhez és időhöz kötötten próbál realizálni és így hoz létre arról — szükségszerű belcértések és elnagyolások árán — egy már a szó mindkét értékében *μῦθος*-ként jelenő, de logikailag soha még nem tökéletesen kimerítő és nem megnyugtató biztonsággal megfogalmazott fordítási kísérletet. Így lesz minden mítosz, tehát a Szirén-mítosz is, minden esetben szükségszerűen: szublogikus megfogalmazása valamely — aránylag kis számmal található — elemi gondolatnak, és ugyanakkor: megjelenésében egyike az illető gondolat — végtelen számban lehető — nemzetileg és egyénileg, időben és hely szerint *más és másféle* módon sikerült, logikus „fordításainak.” Együtt lesz ez a kettő egy corpusban és pedig *vagy* egy már homespun megfogalmazástól elébbemenően siettetett, esetleg félreértő és meghamisító kész (idegen) „fordítás” átvétele útján; *vagy* a homályos szublogikus ősképzet közvetlenül és önállóan megkísérelt logikus „fordításának” eredményeképpen⁸; *vagy*, — ami leggyakoribb és a szublogikus illetve logikus lelki folyamatok szétválaszthatatlansága folytán legtermészetesebb is — úgy, hogy az illető „fordítás” egyszerre kap történeti-logikus és ösztönös-szublogikus impulzusokat, illetve hozzájárulásokat. Mindig mégis, oly módon, hogy az egybehozás nehézségei ellenére szemlátomást tudományos magyarázatra törekedve, a *μῦθος*-ok inkább csak egy művészi-ideiglenes hatásfokig lesznek képesek felemelkedni és ottan állapodnak meg. Mindezekben a „fordításokban” azonban — megfelelően a tudatfejlődési processus ama skálafokának, ahol eredetük keresendő — lesznek szükségképp szublogikus és már-logikai kezdetek csíráit hordozó összetevők, amelyek közül — érthetően — az előbbieket főleg a képzőművészeti, utóbbiak inkább a mítoszok szóval való kifejezéseiben játszanak majd feltűnőbb szerepet; bár a kétféle csírát úgy ahogy együtt hatnak, nem lehet természetesen egymástól szótszakítani. Aminek szemléltetésére éppen ez a mi, az ókortól kezdve annyira elterjedt és szívós Szirén-mítosznak is jó például szolgálhat.

Így — ami az első momentumot illeti — a madárember keveres sokértékű szimbóluma telve van szublogikus csillámlással, szoros összefüggésben

⁷ Sokszor figyelmeztettek már rá, hogy a görög *μῦθος* szó egyaránt jelenti a nyelvtani szót és a mítoszt, sőt ezen indulva, egyesek — mint pl. E. BENVENISTE és L. RENOU, *Vrtra et Vrθragna* (Cahiers de la Soc. Asiatique, 2. l.) — messzemenő következtetésig is jutottak, amely szerint „un fait mythologique est à premier chef un fait de langue” és ehhez hasonlók. Részünkről már Ethn. 1940, 178 igazat adtunk I. PRZYLUKINAK, *Linguistique et Mythologie* stb., *Revue de l'Histoire des Religions* 1937, 224 l., aki ezt a fogalmazást kifogásolta. Magában ti. igaz lehet, de csak fele az igazságnak.

⁸ Abogy már NILSSON, *AfRW* 1918, 105 általában a szokástradálás kérdésével kapcsolatban megállapította: „Wenn sachliche und innerlich verwandte Brauche sich bei zwei verschiedenen Völkern finden, darf daraus nicht ohne weiteres auf einen geschichtlichen Zusammenhang geschlossen werden.” A dologhoz vö. *Ethnographia*, 1940, 150. l. is.

főleg a madáralakzat átláthatatlan (kimondhatatlan) misztikájával, amely a primitív és a túligényes embert egyaránt könnyen szokta a logikus síkról való elugrás kényszerére elé állítani.

A madár *ilyen* jelentőségét több mint 50 év előtt JULIUS VON NEGELEIN-nek egy, ma már persze sok tekintetben elavult, de kora legjobb lélektani tudásával és relatíve gazdag példatárral dolgozó értekezése⁹ próbálta először rendszerben áttekinteni, miközben sikerült neki — mellesleg a görög Szirénmitoszt illetően is —, nem hatolva ugyan a misztikusan ijesztő, csodálatos keleti szörnyalakokig, de legalább az Egyiptomból megismert lélekmadár jelensége körül mindenesetre, bizonyos világosságot terjeszteni. Egyébként, természetesen, a madár mint ilyen, sok egyéb okon és könnyen lesz logikailag megoldhatatlan feladattá és provokálhat szublogikus megoldásokat. Így „nem-emberi” maga már a tojásból való titokzatos születése, amely vonás a legkülönbfélébb népek kozmogóniájában juttatott a madár(tojás)nak főszerepet. Feltűnő az is, hogy az ember mellett egyedüli kétlábú állat, ami már a Véda-szövegekben olyan irreális „magyarázatra” visz, hogy a madár valami degenerált ember, emberkores,¹⁰ emberselejt. Ezek és a hasonló további „érthetlenségek” mégis jelentőségben eltörpülnek amellet a megmagyarázhatatlan csoda mellett, hogy a madár — az emberi képességeken túlmenően — repülni tud, ami a természetfeletti magyarázatoknak egész sorát provokálta számára. A repülés isteni erőnek, a repülni-tudás emberfeletti képesség adományának, hatalomnak stb. magyarázódik és ehhez képest jön létre azután egy sereg rítus, szokás, mitológéma stb. „Der Vogel gilt — írja NEGELEIN, 360 l. — als Symbol aller sich scheinbar widernatürlich durch den freien Raum fortbewegenden Wesen . . . deshalb wurden alle Gestirne, der Blitz, die Wolke, der Sturm mit Schwingen ausgestaltet.” De szárnyasak, azaz bizonyos fokig a titokzatos madárerőt szublogikusan magyarázzák Babylon istenei és hősei a, görög Szirének, Harpyiák, Kérek¹¹ stb. is; Athene még az Odysseiában is gyakran változik madárrá és Kelettől Nyugatig, az ókortól máig mindenütt

⁹ Seele als Vogel, Globus LXXIX/1901, 357—361 és 381—384. — F. CHAPOUTHIER (A. Bisson de la Roque, Le Trésor de Tód 1953, p. 37—42): L'homme-oiseau et l'origine de la Sirène e., sokat ígérő appendixét, amelyben állítólag egy, a Szirén ázsiai eredetéről szóló elméletét fejt ki, eddig nagy sajnálatomra nem olvashattam.

¹⁰ A korcsállatok születésének a babyloni papoktól a mantikában tulajdonított nagy szerep tekintetbe vételével, és a védai vallásos gondolkozásmód jellegzetességének alaposabb ismerete alapján, talán nem volna hálátlan feladat ennek a gondolatnak mai pszichológiával való alaposabb elmélyítése: a madármisztika jelentős mértékben épp innen látszik eredni.

¹¹ Ezzel szemben meghaladottnak tekintendők V. NEGELEIN felfogását 360^b₃₃, amely szerint az α 241, § 371 (vö. v 67 és 77) és Z 344 kifejezett gondolatok „unzweifelhaft” egy olyan történeti korszakra mennek vissza, amikor a temetés módja a szeleknek és ragadozó madaraknak való átengedés volt. Ugyanebben a „korszakban” nevezetesen a kutyák is hasonló szerepet játszanak (44), viszont ez a „korszak” élt a halottégető és temető korszakokban is, és képzeteket tudott provokálni. Különbö a Ganymedes elrablásának és az Etana ugyancsak sasszárnyain szerencsétlenül megkísérelt kalandjának az idevonását (NEGELEIN, 381) sem tartom szerencsésnek. (Utóbbihoz vö. M. RIEMSCHNEIDER, Der Wettergott, 1956, 39 k. és 89. l. is.)

elterjedt a madárrá változó és visszaváltozó „tündérek” mesemotívuma; ismert az arab, perzsa és görög mítosz hőseinek, legismertebb Daidalos és Ikarosznak törekvése a repülés erejének megszerzésére, vagyis a „fakultatív” madárrá válásra stb. De — azt hisszük — még a repülés megfejthetlenségénél is jobban és többször készítette az emberi gondolkozást elugrásra, vagyis szublogikus magyarázatra: a madárképnek — némasága vagy legfeljebb titokzatos hangadásai miatt, de egész megjelenése miatt is — feltűnő *numinozitása*, azaz titokzatossága, amely legjobban valóban csak a „túlvilággal” vagyis az ősök szellemének a képzetével volt magyarázható.

Említettük már, hogy az egyiptomi hieroglyphék a madár képletével ábrázolják a lélek fogalmát és hogy az egyiptomi hit szerint az éhező-szomjazó halott madáralakban jár-kelel a sírból, hogy táplálkozzék.¹² Amint erről a hitről nemesak WEICKER könyve hoz hatalmas anyagot, de GOLDZIEHER idézett, kitűnő dolgozata¹³ is ad: először további irodalmat az ókor egyéb nagy kultúrépeit illetően (i. h. 301_{1,2}), majd igen értékes új adatokat a zsidóságra és főleg az arab világra vonatkozóan. Adatokat, amelyek a madár titokzatos, magyarázatprovokáló értékei közt — úm: természetfeletti erők megtestesítője, embersorok tudója és égi jelentője (a Korán XVII, V, 14 szerint ugyanúgy, mint az etruszk-római religio szerint) stb. — főleg a lélekmadár hitnek az egyiptomi mellett jelentős mérvű sémi visszhangosságát és elterjedtségét is igazolják. Így GOLDZIEHER szerencsésen egészíti ki v. NEGELEINnek főleg 382 k. — sajnos — elég szűkkeblűen és ötletszerűen mért, a mozlím, japán, ind, védai, görög, szláv, germán-angolszász és primitív néphitből inkább csak „ráadásként” szemelgetett adalékait.

Itt azonban nincsen okunk-módunk sem ezt a gondolatszálát végig gombolyítani, sem a madarak további jellemvonásaihoz, mozdulataihoz, hangadásához¹⁴ stb. fűződő és szublogikus elmélyülésekre kényszerítő „megfejthetlenségek” egész sorát nyomon követni, nem is szólva az egyes madár-speciesek sajátlagosan titokzatos vonásairól,¹⁵ jöllehet már a Szirén-ábrázolások

¹² V. NEGELEIN, 382b.

¹³ Globus 1903, 301—4. 11.

¹⁴ Hogy az állati hangadások és énekek hangok a primitív gondolkozás számára közelebb állottak és állnak ma is még az emberhez (vö. a „kuvik” szavát, vagy a lidérc-„tyukfi” pityegését!) v. NEGELEIN i. h. 358. l. kívül, különösen az indiánokkal kapcsolatban pl. K. TH. PREUSS is ismételtelen figyelmeztetett. Vö. most M. RIEMSCHNEIDER, Fragen II. Der Wettergott 1956, 8: „der Vogelflug ist nicht das Primaere, sondern die Stimme. Melampus hörte die Vögel, Teiresias ist blind. *Der Vogel sagt an*”. Akárhogy is álljon ez, bizonyos, hogy főleg a madarak beszédének kérdése, amelynek ismerete a mindentudást jelenti népmeséinkben és nevezetesen a Szirénképzetek kialakításában is szerepet játszott (vö. Kik voltak a Múzsák? 125 k. l.), további vizsgálatot érdemelne.

¹⁵ Az araboknál, mint már GOLDZIEHER megállapította, a lélekmadár speciesét illetően nem volt merev hagyomány, de ilyen funkcióban a bagoly látszik a legközönségesebbnek (Der Seelenvogel, 302 stb., l. GIK 143_{128/144}), mint a legkülönfélébb népek (így a magyarság hite) szerint is tipikusan az „a'világhoz” tartozó „halálmadár”. A különös tény, hogy a Szirének a ránk maradt ábrázolásokon semmi vonással soha nem sejtetik, hogy az *Athena noctua* vagy a latin *strix* speciesét kívánták reprezentálni, már most idézett jegyzetemben foglalkoztatott. Ez is egyfelől ellene szól a Szirének lélek-

áttekintése megtanított, mindenestre, hogy a szublogikus szférában születő szimbólumok osztályozásánál nem lehetünk elég körültekintők a fő- de még az ún. mellékkörülmények mérlegelésében sem. Így csak pár vonást még futtában, amelyeket könnyen lehet a néma madarakba belesajtenni, illetve szimbólumértéküként feltenni — és netalán károsan általánosítani. Tehát : szublogikus megérzéseinkben jelenthet még a madár, amint annak idején rámutattam,¹⁶ komor gyászt és repeső örömet, vadságot és szelídséget, vagyis kegyetlen ragadozást és jámbor tehetetlenséget, borzalmat és szépséget, halált és életet, Alvilágot és Eget, gyorsaságot és mozdulatlanságot, a vámpír vagy lidérc démoni természetét, illetve egy isteni lény epifániáját, bujaságot és szüziességet, szaporaságot vagy meddőséget, jövendőlnitudást és állati fásultságot, rossz, vagy jó óment, alakváltoztató könnyűséget és mechanikus dekoratív egyformaságot stb. : „madárvonásokat”, amiket a művészek — ami ritkább — jónak láthattak egy-egy horgasabb orral, szelídebb, vagy vadabb nézéssel, a száj nyitottságával, vagy keménységével, álló, vagy repülő helyzettel és hasonló indiciumokkal bizonyos mértékben jelezni; de — többször — ilyenek nélkül az összefüggésre és a szemlélő tájékozottságára hagyták rá a közelebbi értelmezést, amit sokszor nem is szándékosság (a numinosum kiszolgálása stb.). csupán helyszűke, technikai nehézségek, az ábrázolás mai romlott állapota stb., kényszerűen tesznek nehezzé.¹⁷ Hogy viszont e vonások bármelyikének általános érvényreemelése milyen veszedelmekkel jár, számunkra a legjobban a Sziréneknek a lélekmadarakkal való elhamarkodott azonosítása illusztrálhatja : *egy* szimbólum-érték sosem okvetlenül az érték.¹⁸

madár funkciójá feltett kizárólagosságának, vagyis WEICKER hipotézisének, másfelől csak azt jelentheti hogy a bagolynak, miut ilyennek, nyilván többféle szimbólumértéke volt és éppen a görögységben (vö. Athene *γλαυκῶπις* és az athéni baglyokat) valami másfajta értékük vált elterjedtté. Mint ahogy sokhelyt máshol is (vö. GIK 144. l.) egyéb értékük, pl. a vogul-osztyák kultúrkörben, de a dévai csángóknál is többek közt, a „táltosmadár” értékük látszik uralkodónak, az orosz oneirokritikusok szerint a bagoly találkozás jelentett, Kelet-Poroszországban valami a szaporodással összefüggő óment képviselt és itt jegyzem meg, hogy az i. h. RÓHEIM után egyszerűen közölt tényvt, miszerint a toboiszi és tomszki múzeumokban látható, D. N. ANUCSINNÁL reprodukált egyéb madarak mellett, szétterpesztett szárnyú, 1—2—3 fejű bronzbaglyok is láthatók, amelyeknek mellén vagy hátán emberarcok ábrázolvák, valahogy hajlandó volnék (persze pusztán a leírások alapján) ama feltűnő etnológiai analógia mellé állítani, amelyet FROBENIUS nyomán (Ursprung der Kultur I, 329) v. NEGELEINTŐL ismertem meg, hogy ti. Neu-Mecklenburg templomaiban poleokon óriási szárnyakkal madárfejek voltak kitéve, míg a hatalmas szárnyak közben-közben emberfejekhez is illeszkedtek. Ez a melléállítás persze még nem ad magyarázatot, de talán nem nagyon tévednénk, ha egyelőre ezekben az esetekben, bár nem éppen azonos, de hasonló értékű (keresztény) szimbolikát tennénk fel.

¹⁶ GIK 129. l.

¹⁷ A szimbolika megértésének nehézségeiről, vagy ahogy ott a dolgot pozitív oldaláról mérve neveztük : a szimbólumok sokértékűségéről és az ebből könnyen folyó elsmatizálás veszedelmességéről, először a (szentiváni) tűzritusokkal kapcsolatban : Ritus és Ünnepe, Ethnogr. Népelet 1940, 144 kk., fejtettük ki felfogásunkat.

¹⁸ Ugyanennek az általánosításnak ugyanerre a veszedelmére a szentiváni ritusokkal kapcsolatban a most idézett helyen is figyelmeztettünk : az *egész* tűzugrási ritus *nem* egyszerűen szerelmi (házassági) értékű szimbolika stb.

Érintettük azonban, hogy tudatfejlődésünk folyamatának azon a skálafokán, ahol a mítoszok keletkeznek, nemesak szublogikus, hanem — másodsor — *logikusan* formálni törekvő összetevők is szükségképp hatékonyak és ezek közül a mítoszkeletkezés szempontjából nyilván azok bírnak legnagyobb jelentőséggel, amelyek a szublogikus megértésből a logikus magyarázatba való átmenésnek a stádiumára jellemzők. Ezért tartjuk itten kívánatosnak, mint a tudnitörekvés összetevőjének főleg egy, ezen a fokon legjellegzetesebb megnyilatkozási formájára, annak az annál fontosabb, minél inkább még a szublogikussal interferáló, logikus összetevőnek a szerepére is kitérni, amelynek mi a Szirén-mitologéma kialakulása körül jól tapasztalhattuk a módszertani jelentőségét. Annak az embervoltunkkal adott vitális jelentőségű logikai törekvésünknek a szerepére, egyszóval, amely — egyenes vagy kerülő úton —, de mindig végére járnunk hajt, hogy azoknak a szavainknak (fogalmainknak), amelyek vagy már eredetileg nem voltak világosak (apóriori szublogikus névadások) vagy — bizonyos okokból — megszűntek értelmünk számára tisztán felfoghatók lenni, tulajdonképp mi az „eredeti” értelme (etymonja)? Mi sem közönségesebb nevezetesen, minthogy az idők folyamán egy akár hagyományosan is átvett név (szó) — elavulás, hangjeltoelodások, alakromlás stb. okán — elveszíti közérthetőségét és mert élni akar, átengedi magát az éppen eleven nyelvteremtő erőknél és esetleg hamis asszociációk vagy téves analógiák útján kap, sokszor ugyan erőltetett és hamis új értelmet,¹⁹ teremt ahhoz alkalmazott másféle aitiológiát, mítoszt stb. és így készíti elő a logikai-lag magasabb szinten álló „magyarázatot”.

Tehát: még ennek a féltudományos fokon vesztelő, tőlünk ún. „alkotó népetimológiá”-nak²⁰ mibenlétét és hatóerejét szükséges annál inkább közelebről és működésében megvizsgálnunk, minthogy éppen ezt a motort a Szirén-mitologéma kialakulása körül többször kellett igénybe vennünk.

— Az egész tudatfejlődési processzust úgy, ahogy azt fent vázoltuk, de különösen a népetimológia (angolul: suggested etymology) mítoszeremtő

¹⁹ Vö. már MAX MÜLLER, *Beitraege zu einer wissenschaftlichen Mythologie* (ford. H. Lüders) I. 1898, 55 k. és USENER, *Götternamen* 1896 passim.

²⁰ Vö.: MAX MÜLLER, *bearb. von K. Böttger, Vorlesungen über die Wissenschaft der Sprache*, II. Serie von 12 Vorlesungen, 1870², XII. felolvasás: *Neuere Mythologie* 559 kk. Az alantiakhoz általában I. SMSR 1932, 205 kk.; *L'Antiquité Classique* 1936, 249 kk.; EPhK 1939, 181 kk. főleg 24 j.; *Ethnogr.* 1940, 178^{1,19}; *Zum römischen Managlauben* 1943/44, II. 5 kk. (= EPhK 1946, 74 kk.) stb. A jelenség kiterjedt irodalmából SMSR 1932, 208₃ adtam címekhez vö. még, mint tudománytörténetileg fontosabb helyeket: PALMER, *Folk-Etymology, a Dictionary of Verbal Corruptions of Words perverted in Form or Meaning by False Derivation or Mistaken Analogy*, London 1882; NYROP et GAIDOZ, *L'Étymologie populaire et le Folk-lore, Melusine IV*, 505 (pótlásokkal az V. kötetben); THURNESEN, *IF* 31, 279; H. PAUL, *Prinzipien* 1920, 5. 218 k. I. irodalommal; E. KALUZIACKI, *Wesen und Bedeutung der Volksetymologischen Attribute christlicher Heiligen, Jagié Festschr.* Berlin, 1908, 504 kk.; O. WIESE *zur Charakteristik der Volksetymologie*, *Z. f. Völkerpsych. u. Sprachwissenschaft* XII, 20; L. MACKENSEN *Name u. Mythos* 1927: igen sok az értékes adat PH. P. ARGENTI — II. I. ROSE, *The folklore of Chios* c. 2. kötetes művében 1949 (vö. E. FRANKEL, *Gnomon*, 1951. 112. 1.); stb.

jelentőségét is, igen plasztikusan illusztrálja az a görög világteremtési mítosz, amelyet éppen az etimológiák észrevett játéka segítségével próbáltam évek előtt „Kronos und die Titanen” c. tanulmányomban²¹ rekonstruálni. Itt ti. — a magas kultúrára valló mítosz tárgya szerint is — a processzus minden mozzanata bizonyos mértékben mintegy fel van nagyítva.

A világ keletkezésének a primitív ember számára megfejthetetlen kérdése érthetően olyan csődbe torkollik, amelyet a világ számos helyén, ahol ezt éppen a földrajzi adottságok így készítettek elő, szublogikus síkban igyekeztek az Ég és Föld eredeti, állandó *ἑρῶς γάμος*-a erőszakos megszüntetésének a gondolatával feloldani. Így vetnek véget pl. a polynesiai mitológiában a Földet állandó esővel elárasztó Ég, Rangi és a Föld, Papa fiai, a már tűrhetetlenül termékeny symplegmának, amely anyjukat, a Földet, megfuladással fenyegeti. Az „erdőisten” Tane-Mahuta s fivérei: Rango-ma-tane, Haumia-tikitiki, Tanga-roa, Tu-mata-nenga az égig növő nagy fák (= *κίονες*, a 52 k.) segítségével feltaszítják az Eget a Földtől és ezzel a *χωρισμός*-szal megteremtik a *κόσμος*-t, vagyis a normális világrendet. Ennek a kínálkozó megoldásnak az útját azután, ezt a szublogikus ősi elképzelést — függetlenül, vagy valami közvetítés útján? mellékes — a görögök is felhasználták egy (elveszett) mitológiai meséhez, tehát egy görög variáns kiépítéséhez, amelynek bizonyosságai mégis megmaradtak és tanúskodnak Uranos és a később *Τιτῆνες* (*Ἰτιταῖνοι*)-ként összefoglalt, lázadó fiúk árulóan „adjusztált” neveiben. Ezek a nevek ti. nyilván idegen hérosz-illetve istennevekből úgy vannak beszélőre alakítva, hogy egyszerre vallanak egy ilyenfajta kozmogóniai mese megvolta és a népetimológiának a mítosz teremtésben vitt döntő jelentősége mellett. Így az apa *Ὀυρανός* neve, — amely alighanem mégis csak az ind Varunas nevével volt azonos és a védai *√var* ('*couvrir*') tövéből származott, bár ez az értelme régen feledésbe ment, — nyilván az *οὐρεῖν* és *οὐρανή* („Nachttopf”); ad SMSR 60 és 211 vö. még F. MÜLLER, Gr. Wb. s. v., és hozzá WAGENVOORT is, Orcus SMSR 1938, 63 k. *Studies in Roman Literature, Culture and Religion*, 1956, 129, /130. l.) szavakra emlékező alakíttatásával tette az állandóan esőző Égistent a mítoszmenet hordozására (és egyben a népetimológia mítoszalkotó erejének igazolására is) alkalmassá. És hasonlóan áll a dolog a *χωρισμός*-t végrehajtó „lázaszó” fiúk idegenből ad hoc kölcsönvett alakjai, illetőleg alakított nevei körül. *Κρόνος* eredetileg (akárhogy is hangozott egykori neve), csak valami Baálszerű Napisten lehetett, akit a *χωρισμός*-mítoszba nyilván a *κραίνων* vagy *κρίνων* vagy *κρέων* (= creator mundi) szavakkal — hamisan — érzett etimológiai összefüggés kvalifikált;²² *Προμηθεύς*, aki jellege szerint nyilván (idegen) tűzhérosz volt, a szóban forgó mitológémban a *μανθ* — *προμηθεόμαι*

²¹ SMSR 1932, 48–82, 189–213 ll.

²² USENER többek közt a szó igazi származását kereste, a *κραίνω* igében. — Egy-egy más, tudós eredeztetést a *κρόνος* és a *κράν* (*κρινῶν*) töveivel összehozó etimológizálások stb. látszottak támogatni. (l. SMSR 211. l.)

tövével érzett összetartozás alapján válhatott a tervet kieszelő titánná; Ἰάπετος, aki alighanem a bibliai Japhet²³ nevéből eredt, a „feltaszító” (ἰάπτω) szerepkörének betöltőjeként grecizálódott a χωρισμός-mese résztvevőjévé; hasonlóképp kapta Ἄτλας is nevéből (ἄτλαντες = κίονες) a mennyboltot tartó oszlop őrének a szerepkörét²⁴ és it. Azt ugyanis, hogy ennek a Homeros előtt szóhagyományban élt és elveszett mítosznak, amelyet ma csak rekonstruálni tudunk, valóban így valahogy kellett hangoznia, illetve alakulnia, megfelelő előzők után ismételten kifejtett véleményen szerint²⁵, mindennél bizonyosabbá teszi Kronosnak már Homerosnál állandó ἀγκυλομήτης és a jámbor Ἔγδαρónak ὀλοόφρων jelzője, amelyek az írásosan reánk maradt klaszszikus szövegek alapján egyébként indokolatlanok és értelmetlenek volnának.²⁶ Ugyanúgy viszont, ahogy a népetimológiának nevezett áltudományos össze-tevő kihatása nem merült ki a Szirén név átvételének előkészítésében és rögzítésében, hanem folytatólag a Szirén-mitologéma fejlődésének egész menetében is aktív szerepet játszott, a kozmogónikus mítosz kiépítésében is, tovább is valóban, észlelni tudjuk még a racionalizáláshoz szükség szerint mindig elő-előrántott népetimológia hathatós közreműködését: ez az erőösszetevő — szóval — állandóan aktív marad. Így ugyanez a tényező szerezte meg pl. az Uranos-Gaia és Zeus-Héra házaspár között ésszerűen kiépülő középső istendinasztia számára, amelynek eredetileg csak férfialakja volt a lázadó vezérfiúval adva, az asszonyt, a hiányzó feleséget is, Πεία—Πείη személyében, akiknek nyilván idegen nevét és alakját csak a ῥεῖν tövével való összefüggéshez igazítható és igazított névalak legitimálhatta. Ahogy ennek az Uranos kor-szerű megértése jegyében született és Kronost megfelelő feleséghez juttató népetimológiának a népies közelségét Proclus igazolhatja számunkra ad Platon,

²³ Vannak tudósok, akik ennek a merőben idegen alaknak a Τιτήνης közé sorolódását azzal látják indokolva, hogy Japhet is egy kasztrált apa fia volt(?).

²⁴ USENER, 39. l. szerint „der Gleichgewicht herstellende”, „der Himmel und Erde durch Stützen in gleicher Lage hielt” (ἔχει ἀτάλαντον ἀπάντη μεσσηγγὺς γαῖαν, ahogy ARATOS 22. mondja) s ennyiben Indra v. Varuna, vagy a Rgveda-beli istenpár Mitra—Varuna szerepét viszi (a helyeket l. USENER, 38 j.). Ebbe az elképzelésbe mégis már régtől, ha nem éppen eredetileg, egy égtartó hegyi vagy erdőség-démon vonásai is belejátszottak. A gyermek Ullikummit vállán tartó Atlas-félc alakot, a hurri Upellunit illetőleg vö. még — a GÜTTERBOCK szövegkiadásához, illetve dolgozatához fűzve — : Die Trennung von Himmel und Erde, Acta Ant. Hung. 1/1951, 35 k. l. mondottakat is.

²⁵ Zur religionsgeschichtlichen Wertung Homers, Yearbook of the New Society at Lund 1924, 162 kk. és Ἄτλας ὀλοόφρων, Ph. Wo. 1926, 585 l.

²⁶ Önkényes és ötletszerű H. GÜNTERT álláspontja, Über Reimwortbildungen im Arischen und Altgriechischen, 1914 212. l., hogy a népetimológia legtöbbszörre nem nyúl istennevekhez: ilyenféle eseteket, mint „papoktól és tudósoktól” eredőket a 257. l. (Nachtraege u. Berichten) maga is engedélyez, holott a papok nyilván döntő befolyást gyakorolnak hívőikre és „tudósok” még a legtunulatlanabb nép fiai közt is vannak. Amennyiben pedig GÜNTERT, bár kissé mechanisztikus elképzeléssel, annyit mégis hangsúlyoz, „dass man zu Götternamen sehr häufig gerade solche Wörter wachlt, die nicht ganz durchsichtig sind, d. h. die den Zusammenhang mit lebenden Wörtern, verloren haben”, ez csak annyit jelenthet, hogy éppen az istennevek eleve olyan szavak, amelyek legnagyobb mértékben provokálhatják a népetimológiát.

Krat. p. 85 (Ábel frgm. 305, 1. most Kern, O.F. 1922 frgm. 132, 183 k. l.:) *Ῥεή τοι νοεῶν μακάρων πηγὴ τε ῥοή τε*. És it. és it.

Természetes azonban, hogy a népetimológiának ez az alakító ereje nemcsak a példánkban, a görög világteremtési mítoszban, sőt általában nemcsak a mitológiában,^{26a} hanem a ritológiában, vagyis az isteni lények vallásos jelentőségének az alakításában is nagy szerepet visz. Így utaltam már SMSR i.h. 209 kk. bizonyos új istenelképzeléseket teremtő és ennek megfelelően kultuszokat is módosító etimológiai félremagyarázások eseteire (Athéné *Πρόνια* → *Πρόνοια*; Apollon *Λύκειος* → *Λυκοκτόνος* vagy *Λυκόεργος*²⁷; *Πάν* → *Πάν* stb.) amikre felesleges visszatérnem.

Ugyanilyen fajta etimologizálás okozta a konfúziót, illetve az isten mivoltának eltolódását Juppiter Feretrius (valószínűleg < fero. feretrum) esetében, amikor a származtatás tudata már nem volt eleven és a homályos istennevet *a ferire* igével hozták összefüggésbe, ami az eskütevés fő aktusára emlékeztetve, ezen az alapon az eskü-silexet őrző templom urává (Juppiter Lapis) tette meg Feretriust.²⁸ De Artemis Alpheiaia (*Ἀλφειοαία*; Strabonnál VIII, 3. 12: *Ἀλφειονία* és *Ἀλφείουσα*) nevének ugyanilyen félremagyarázása adott alkalmat egy az Alpheios folyó nevéhez kapcsolt mítosz kialakulására, amelynek egy syrakusai (ortygiai) változatában az Alpheios folyóistentől üldözött Artemist²⁹, a geológiai viszonyoktól is módosítatva és az istennőt mentesítve, patak alakjában a kísérője, Arethousa, az ad hoc teremtett nimfa, szokta

^{26a} Egyes görög költőknek, mint Aischylos és Euripides, különös előszeretetérről a mítoszalkotó etimológiai játékokkal szemben vö. SCHMID—STAEHLIN, GGL I., III. 1, 19.0, 540, 556 k. 619, 662, 803. 1. stb.

²⁷ Nyilván elősegítette ezt az értést az *Ἀπόλλων* név többé-kevésbé szintén érzett népetimológiája is, amelyet Archilochos 30 frgm. D. ismert már (*Ἀπολλων—ὀλλύεις*) és még egy USENER is, 309 kk. komolyan kitarított mellette. Az eset lényegileg azonos a *Ζεὺς Λύκαιος* vagy *Λυκαῖος*-ével. Vö. FRAZER Apollod. III, VIII-hoz, 1921 I. 389 kk. (Lykaon és 50 fia története): „These traditions were told to explain the savage and cruel rites which appear to have been performed in honour of *Lycæan Zeus* on Mount Lycæus down to the second century of our era or later” (391, 1. és főleg 393. 1. is:), „The subject has been learnedly discussed by Mr. A. B. COOK, *Zeus* I. 63—99. He regards Lycæan Zeus as a god of light rather than of wolves and for this view there is much to be said.” L. FRAZER jegyzetét is: Pausanias, VIII. 38, 7, vol. IV pp. 385 sq. és it.

²⁸ Paulus p. 115 M., ill. 92 M. és vö. Plut., Sulla 10. A dologhoz DEUBNER, I. N. Jhbb. 1911, 334/5. 1. és MARÓT, Der Eid als Tat. Acta Litterarum, Szeged, S. Ph.—II. tom. I. fasc. 1. 1924, 137 (19) 167₁₅₀ (49), 1. — Fordítva, de aligha helyesen: WISSOWA, aki szerint a név okvetlenül *ferire*-ből származik és a *feretrum*-mal való összekapcsolás volna „Hypothese alter Grammatiker” (RKR 1912², 119). A mítoszt kifejtő, sőt ritust is változtató etimologizálásoknak további példáit hoztam fel: Ethnogr. 1940, 158. 1. és 178₁₄, is. Ezt folytatja az is, hogy a graeco-egyiptomi theológia (Philon stb.) korában, amikor Isis már Sophiával lett egyenlő, Plutarchos is, De Iside et Os. 2. azt igyekezett egy „calembour étymologique”-kal igazolni, hogy *Ἰσις* neve az *ιδεῖν* tönéből (*Ἑλληνικὸν γὰρ ἡ Ἰσις ἐστίν*) származik, míg *Ἔρος*. . . *αὐτὸς ἐστὶν ὠρισμένος καὶ τέλειος* (Plut., 55), amit a gnosztikusok egy része a Megváltóra vonatkoztattott. Irenaeus V, 22 szerint Horus, aki az Atya képmására volt alkotva, azért küldetett tőle, hogy Sophiát elválassza az alsó világtól. (Vö. H. JEANMAIRE, La Sibylle et le retour de l'âge d'or 1939, 28 k., ill. 33. 1. stb.)

²⁹ Paus. VI, 22, 9, szerint maga Artemis az Alpheios kedvese és Telxilla tőredékben is (Bergk III, 380) így: *ἄδ' Ἀρτεμις, ἧ κόραι, φεύγουσα τὸν Ἀλφειόν*.

helyettesíteni, aki menekültében a folyóisten elől Elisben bútt le a föld alá, hogy Sziciliában onnan előtörjön.³⁰ S amint itt az eredeti név féreértése egy mitikus istenszemély megteremtéséhez vezetett, úgy okozta — ami vallástörténetileg sokkal nyomósabb bizonyíték — a thrák-phryg Sabazios nevének a zsidó Zebaothéhoz való hasonlósága és az így kínálkozó kontaminálódás a thrák isten egész kultuszának megváltozását, vagyis Sabaziosnak bizonyos fajta sémi ritusokkal való utólagos tiszteltetését.³¹ S ugyanígy magának az istennek a lényegét és különböző időkben, különböző funkcióit változtatták meg az elhomályosult név értelmezésének mindig hely-és korszerűen adódó lehetőségei a hatalmas ókeleti istenkirály, a filiszteus Dagan esetében, aki kb. 2700 óta Babyloniában, később Assyriában, 2000 körül Kappadokiában és kb. 1500 óta Palesztinában is kimutatható, és aki eredetileg nyilván a föld termékenységének a szélben és viharban földek és hegyek felett uralkodó istensége volt (*Dagan* héberül annyi, mint gabona; emblémája egy föníciai pecséten: a rozskalász); de amikor mégis a tengermelléki filiszteusok Palesztinában átvették alakját a kánaanitáktól, a változott alapnak megfelelően (miután *dag* halat jelent héberül), az isten jelentősége inkább a halban való bőség árnyalata felé tolódott el, úgy hogy Hieronymus már egyenesen mint halistenségről tudott róla beszélni.³²

Végül: vannak az ilyen népies etimológizálatásnak még ennél is végtetesebb és gátlástalanabb szabadságokba esábító esetei olyankor, amikor nem valami, egy szomszéd néptől elevenen átvett idegen, nem is az anyanyelvnek egy elfeledett jelentőségű homályos szavával folyik az aszszociáló játék, hanem valahogy irodalmi úton egy talajából gyökértelenül kiszakított, visszhangzó szó ad alkalmat sokszor inkább már csak játékos

³⁰ Ibykos, 22. frgm.-hoz l. FREEMAN — LUPUS, Geschichte Siziliens I. 1815, 306 kk. is.

³¹ Vö. CUMONT, Die orientalischen Religionen im römischen Heidentum, G. Gebreich ford., 1910, 77 h. és BERTHOLET, Wortanklang und Volksetymologie in ihrer Wirkung auf religiösen Glauben und Brauch. Abhandl. der Pr. Akad. d. Wissenschaften 1940, 14. l.

³² BERTHOLET i. h. 4₃ főleg HARTMUT SCHMÖKEL nyomán. — Itt csak éppen megjegyezzük, hogy a népetimológiának ez az alakító kihatása — természetesen — nemcsak az antikvitásban és nemcsak isteni lényekkel kapcsolatban lehetett eleven és lehet ma is hatékony. Hogy el ne vesszünk a hatalmas anyagtömegben, legyen elég itt egy rövid utalás az orosz bylinaköltők gyakorlatára, pl. R. ABICHT, Die russische Heldensage, Habilitationsschrift, 1907, 27. l. nyomán. Eszerint *Sv'togor* < sv't (világ) + gore (csapás, baj) eredetileg „világcsapása”, epitheton, „arnansa” volt a valójában Kolyvan nevű óriásnak; amikor azonban ez a bylina lovagjai közé került, a népetimológia a nevet a kiejtésben azonos hangzású Svjatogor < svjat (szent) + gora (hegy) névvel egybeolvá értelmezte és a svjatogorszkij bogatyryj (Held vom heiligen Berge) körülírással is szokta jelölni; de előfordul a bylinaénekeseknél a Svjatigor alak (a. m. a Szt. Igorj = György), sőt Iegor Svjatogor forma és érték is stb. Ahogy a szavatai székely mese Katoma Jánosnak nevezi hőse segítőtársát, akit a hasonló tárgyú orosz mesében, idegen és magyarul értelmetlen névvel, Katama-nak vagy Koltomának hívnak (A Magyarország Néprajza, III.² 227 k. l.). Ez a játék a névvel viszont nem korlátozódik nyilván a mondai hősök személyeire. Vergiliusból, aki kétségtelenül élt és költői alkotásokat hagyott maga után, nem annyira életkörülményei és költészeti hagyatéka alapján, mint részben nevének a *virga* szóval való könnyű összehozása, részben anyja, *Magia* Polla nevének hamis értelmezése következtében, a középkori népetimológia ugyanilyen módon csinált híres varázslót, akit azután ebben a minőségében egész, ennek megfelelő legendakör vett körül.

új-alkotásokra. Így módosult pl. rendkívüli mértékben ellentétésre a kegyetlen azték isten, Uitzilopochli lényege, amikor neve — BERTHOLET sejtése szerint a bázeli missziósház közvetítésével — alemann területre került át, ahol végül a szóba valószínűleg az alemann *fitze* (annyi, mint 'schlagen, prügeln') és a *Butz* (a.m. 'kobold') szavak értelmét érezték bele³³ és ez szolgáltatta ki az azték istent — Heine szellemének. „Man spielt nicht ungestraft mit Worten” írja most R. PETTAZZONI³⁴ és idézi MAX MÜLLER valóban klasszikus fogalmazását: „We begin by playing with words, but in the end the words will play with us.”

De felesleges volna példáinkat tovább szaporítanunk. Ennyi is bőségesen igazolhatja, hogy az a szerep, amelyet a téves gondolatkapcsolásoknak a görög Szirén-képzet létrejötte és alakulása körül, az Odysseia hajaklonjaitól kezdve a Strabon-említett nápolyi Szirén-kultusz^{34a} tulajdonítottunk, reális volt: az élet valósága szempontjából az értelemváltozásoknál nem annyira a tudós etimológia, mint a mindig éppen élő-vulgáris etimológiák számítanak. Helyesen írják STOLZ-SCHMALZ³⁵: „*Entscheidend für die Bedeutungsentwicklung eines Wortes ist nicht sein logischer- (begrifflicher) Inhalt, sondern der von O. ERDMANN (Bedeutung des Wortes 3, 106 f.) festgestellte Assoziationsgehalt (Nebensinn) und der Gefühlswert oder Stimmungsgehalt. Um den Nebensinn der Worte festzustellen und damit das Wort im Einzelfall dem sondersprachlichen Kreis zuzuweisen, in dem es vor dem durch das Hochkommen der Begleitgefühle bedingten Bedeutungswandel festsetzt, ist mit SPERBER als ein brauchbares Mittel, die Beobachtung der sogenannten Konsoziationen anzusehen, d.h. der innerhalb gewisser zeitlich und individuell begrenzter Räume vorherrschenden Assoziationsverhältnisse (Verbindungen) eines Wortes.*” Ezeknek megfigyelése ti. nyilván csak ugyanazon elgondolás érvényességét fogja igazolni, amelynek alapján mi is a fentiekben, mint lelki mechanizmusunk működő értelmi-gondolatos erői közül a mítoszteremtésben a legaktívabbnak, legdöntőbb jelentőségűnek tekinthető összetevőt, éppen ezt kívántuk bemutatni.

Összefoglalva tehát: a Szirén-mítosz, de általában a mítosz alakításában két összetevő: egy szublogikus és egy logikus szerepét találtuk igazoltnak. Közülük a szublogikus tendálás egy vague, lehetőleg minden logikus elemet kikapcsoló és *így* termékeny alaktalanság állapotában delel; a logikus törekvés ennek a megfogalmazatlan, inkább csak érzett mondandónak lehetőleg maximálisan tudományos-logikus megfogalmazására törekszik; már amennyire a kör egyáltalán négyzögesíthető.

³³ L. már CONRAD VON ORELLI, Allgemeine Religionsgeschichte II.², 1913, 404₅.

³⁴ Numen III/1956, 159. l.

^{34a} G. PUGLIESE-CARRATELLI, Sul culto delle Sirene nel golfo di Napoli, La Parola del Passato, 6/1951, 68—75 ll. megjelent dolgozatára CH. PICARD professzor figyelmeztet; eddig nem tudtam megszerezni.

³⁵ Lateinische Grammatik 5., teljesen átdolgozott kiadás MANU LEUMANN és J. B. HOFFMANN tollából, 1928, 22—29 ll. (24. l.)

Azt is megkíséreltük kijelölni, hogyan történik ezeknek a különböző síkokban ható összetevőknek összeműködése, vagyis hogyan tekinthető a szellemi előrehaladás vonalvezetése a logikus gondolkodás lökhajtásszerűen egybemosó, állandó önfeladásainak útján biztosítottnak és melyik éppen az a konstelláció, az a foka ennek a vonalvezetésnek, amelyben egy mítosz megteremhet.

Nem lesz felesleges ezek után a kutatás mai állásának megfelelően, arra is vesztegetni néhány szót, hogy e processzus nyomon követésében milyen, a praelogikus-evolúciós elképzelésmódok esőkevényeként kínálkozó kisiklásokat kell *kerülnünk*, illetőleg — ezek helyett — milyen pozitív elgondolásokkal fogunk eredményesebben próbálkozhatni.

Így a legesábítóbb, tehát nyilván a leggondosabban kerülendő, annak a hibának típusa lesz, amely a tudattermékeknek hagyományozási, illetve terjedési módját egyvonalú folytonosságban szokta elképzelni és egy ideális arche-típushoz viszonyítva állapítja meg a fejlődésnek menetvonalát, illetőleg a haladás mértékét. A tudat ti. *nem* ezen az úton fejlődik, pontosabban: a hagyomány követése és számontartása csak egyik eleme a fentírt tudatfejllesztési processzus megindulásának. Emellett, mint a szublogikusba-elugrás trambulinja és mértékének determinánsa, tekintetbe veendő még bizonyos aktív közösségi és egyéni összetevők is, amiknek révén azután a fejlődés-processus nem annyira a tudományos, mint inkább a költői alkotásmód útján fog lezajlani. Ezek azok az összetevők, amelyek következtében a dallal bűbájt űző hajadonok, a Szirének reális gondolatából szublogikus úton át kitermelődött ősmítoszok és a hasonlók, mindenütt és mindenkor természetesen, más-más fogalmazásokban lesznek megjelenendők. Másféleként alakul az optimista görögök vezető mítosza, ahol a gonosz szándék legyőzötése hangsúlyozódik, másféleként a szentimentális germán, ahol ők győzedelmeskednek áldozataikon. Minthogy ugyanúgy változhat, miközben csak a reális mag marad azonos, pl. a lehántott halott-ág(bot) kezdeti szemléletének szándékolt magyarázata is, a közösség beállítottsága és a költők egyéni célja szerint különbözőképpen, majd egy csodatételt (Áron botja), majd egy az *εξώλεια*-t (keleti ráolvasások, Achilleus esküje), majd egy a tiszta szerelem megváltó erejét (Tanhaeuser,) majd egy, valami lehetetlen megvalósítását (különböző népmesékben) példázó mítosszá stb.

Eszerint valamely igazán új mítosz nem úgy jön létre, hogy szerzője kihagy vagy hozzátesz valamit egy régebbi eredeti fogalmazáshoz, de mindig újból mint egész születik meg. Nem filológus-munka eredménye, hanem elevenből való költői alkotás kell legyen, még ha költője csak névtelen ember is, aki logikus képességei esődjéből menekülendő lett mítoszköltővé. Aki viszont *így* alkot, az nyilván élete legkülönfélébb hagyománykineseinek egyéni birtoklásához és a maga speciális adottságainak parancsaihoz képest, úgy fog minden, neki éppen kellő atomot a maga legjobb költői érzéke és tudása szerint ad hoc,

bárhonnan aktualizálni, ahogy velük a maga megálmodott, mindig új mítoszt legjobban tudja felépíteni. Az, amit sokszor hibásan úgy láttak, mintha egy archetípus jobb vagy rosszabb feldolgozásáról volna szó, lényegében egészen másféle, sokkal összetettebb produktum: Pált, ha egy „szót” (*μῦθος*) *mondani* és nemcsak reprodukálni akar, soha a Péter alkotása teljességgel nem determinálhatja. Semmi archetípus egyes elemeinek bármilyen ügyes, de gépies kombinálása soha azt nem tudja eredményezni, amit a görögök vártak mítoszaitól és fejeztek ki az alkotásmódot szemléletesen érzékeltető *παροποιεῖν* igében rejlő követelménnyel, vagy ahogy egy francia kutató ügyesen nevezte meg a lényegét: a *contre-imitation*³⁶ fogalmával. Az ún. archetípusok nem azonosak valamely speciális mítosznak holmi alap- vagy ősmítoszával, amely mindig csak potenciálisan élhet és távol attól, hogy az első megfogalmazott formával azonosítható volna, sőt éppen csak a fejlődésnek végén teljesedik ki a maga tökéletes alakzatában. Mint költészet élni csak azok a „magyarázatkísérletek” (mítoszok) fognak, amelyeket az éppen aktuális közösségi tudatstádiumról elugrott vezető egyéniségek a tőlük jelentett saját külön tudatfejlesztési pályájuk eredményeképpen és amaguk logikus magasságához, illetve szublogikus mélységéhez képest szerencsésen teremtettek meg. Így a mítoszok valamelyikében nemcsak egyszerően egy bizonyos mítosz magja szokott folytatódni. Az új mítosz kialakításában előnyösen vehet részt bármely kipróbált és esetleg a hagyománykincs más skatulyáiban leltározott, mondjuk: máshol otthonosabb, de megfelelően beépítve ugyancsak vívőképes, sőt bizonyos esetekben egyenesen nélkülözhetetlen, *minden* olyan örök szemer is, amilyenekhez — ENGELS szava szerint — „mindig szükségképp vissza-vissza kell térnünk”. Ahogy ezt a fejlődésképzésünket — egy példa a sokból — akár a Loreley-monda feldolgozásának azok a távolról sem teljes számú, mégis százféléképp asszociált és disszociált változatai is igazolhatják, amelyeket HERM. SEELIGER könyve, *Die Loreleysage in Dichtung und Musik*, 1898 gyűjtött össze³⁷, már eleve abban a helyes megsejtésben, mindenesetre, hogy a „singende verderbliche Nixe” gondolata aligha Brentano és a többi romantikus agyából pattant ki³⁸, ahogy ezt sok irodalomtörténetünk máig tanítja. E monda ősgondolata és egyes szemerei nevezetesen ugyanúgy megvoltak előzőleg a nép tudatában, ahogy máig is élnek („Die Loreley ist heute noch am Leben” — írta LOUISE OTTO³⁹) és a romantikusok több-kevesebb sikerrel, csak bizonyos szemereknek az ősgondolat köré kristályosításával próbálkoztak; leg-

³⁶ Vö. MTA I. Oszt. Közleményei, II/1952, kül. 538 k. és GIK 123 k.

³⁷ A ritka könyvet TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF szívésségéből olvashattam.

³⁸ A címük szerint a népmonda keletkezésével foglalkozó, részben megszereshetetlen SEYBERTH (*Die Loreleysagen*, Programm-Wiesbaden, 1863 és 1873) és HERTZFÉLE (*Über den Namen Lorelei, Lorelay, Lurlei*; *Sitzungsber. der Münchener Akademie*, Phil.-hist. Cl. 1886) dolgozatokat egyelőre nem láttam; a *Handwb. d. Deutsch. Aberggl.* sajnálatosan kevesebb érdemlegesen tud a Lorelei kérdéshez mondani, mint akár a Meyers Lexikon.

³⁹ Vö. SEELIGER, főleg 14. és 117. l.

sikeresebben nyilván Heine, aki tudomásunk szerint alaposan foglalkozott éppen folklórral is.⁴⁰ Így viszont már azt is rögtön meg lehet, sőt meg kell állapítanunk, hogy ez a monda gyökerében egyáltalán nem „német” (H. WERTHAL már 1840-ben „Lurley, die *Sirene* des Rheins” címet adta balletjének),⁴¹ de még nem is európai monda. Itt valami másról, a világ legkülönbélebb népeinek tudatába, részben rejtett utakon eljutott vagy (ki tudja?) ott eleve potenciálisan szunnyadó (aránylag nem nagyszámú), elemi ösgondolatok egyikéről van szó, amely ugyanolyan kristályosodási központként volt adva az európai népek hitében, mint pl. a Garo-Hills vidékén, a mai Észak-Pakisztánban élő, tibeti-birmán nyelvű garo törzs fantáziájában.⁴² Központként, amely mondatípusunknak számtalan fajta új és új alakját volt alkalmas (a garoknál maradva például egy leginkább a russzalka-elképzelésekéhez közelállót,) helyi adottságokból növekvő szemerkombinációkban kitenyészteni.

(1956 szeptember)

*

UTÓSZÓ

„Nagy dolog—ugy lehet—a valóságot leutánozni, de nagyobb, sokszorta nagyobb, fe'találni azt” (Verdi, l. Aida. Reclam kiadása, 25. l.)

Az I. O. K. X. k. 415—450 11. SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY (=Sz.) a Görög Irodalom Kezdetei c. könyvemhez fűz „Megjegyzések”-et, amelyek közül legtöbb éppen a Szirénekérdésre vonatkozik. Így — bár a lényegyet nem érinti — előre kell bocsátanom, hogy a fenti, könyvem új kiadása részéül szánt székfoglaló előadás 1956 szeptember óta lezárva várta bemutatását, amire a körülmények folytán, csak 1957. áprilisában került sor; tehát sem Sz. a fentiekre, sem én, szövegem írásakor, az ő megjegyzéseire nem

⁴⁰ Vö. TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF, Heineproblémák, az MTA I. O. Közleményei, IX/1936, 82. l.

⁴¹ Ahogy SEELIGER, i. h. 104. l. a Musikalisches Zentralblatt, 1881, 17. száma alapján megállapította.

⁴² BODROGI TIBOR szívességéből ismerem és jegyzem ide a jeggecesedési központ és a szemerkombinációk lehetősége szempontjából egyaránt igen tanulságos példát, A. PLAYFAIR szavaival, *The Garos*, London, 1909, 116. l.: „Most deep, still pools in rivers are regarded with superstitious dread by all Garos, for they are thought to be the abodes of the Bugarik, a lovely siren who devours human beings. She has beautiful hair which floats on the current, for in no other way can it be kept from getting entangled. She has the body of a woman, and arms, but no legs. The opinion regarding her character is not quite unanimous, for while some think she is a well-disposed spirit, others declare(!) that she kills women in order to add their hair to hers, and will kill men if she can catch them. A kind of iguana, called *aranga*, is said to be the Bugarik's servant, and is believed to seize men and women for her”.

lehettem tekintettel. Egyébként: Sz. a Szirének mivoltának és alakjuk történeti fejlődésének kérdésében (2. §) az én „dualisztikus” felfogásom mellé „mint lehetőséget”, de mégis az archeologus magabiztos hangján, egy másik, „unitárius” felfogást kíván állítani. Elismeri: az Odysseia csakugyan nem említi Szirénjeinek madáralakját, de — mondja s erre mint alapkőre épít — arról sem szól, hogy emberalakúak lettek volna! Felteszi tehát (mint előtte annyian), hogy már Homeros is halálmadaraknak képzelte a Sziréneket és így — bár a költő egykorú képzőművészeti mintájára nem lehet gondolni — visszafelé is meghosszabbítani kívánja a történeti kor „töretlen” ikonográfiai vonalát: a Szirének kezdetől haláldémonok, lélekmaradak voltak és a kései „etruszk mintakönyvek” hajadonszirénjei csak egy „fokozatos humanizálódási folyamat” eredménye. Nem ok nélkül való tehát védekezése (436. l.) a WEICKERhez való visszatérés vádjá ellen: Sz. végeredményben azt a, könyvemben elvetett archeológus-utat járja, amelyre csak az Odysseia tanúságtételének teljes hatálytalanítása árán lehet rálépni. De megállhat-e az a kiindulás, hogy a költő semmit sem tud a Szirének madárvoltáról, amikor Szirénjei beszélnek Odysseushoz, énekelnek neki és a legrégebb költők az V. sz. végéig (ahogy Sz. is elismeri 437. l., sőt azután is, ahogy láttuk), hajadon-alakúaknak emlegetik őket? Hiszen ha — mondjuk — egy tengeri moszat énekelne, esetleg madárszörnyek beszélnének, vajon ezt az eposzköltő nem érezte-e volna épúgy említésre kötelezőnek, mint Achilleus Xanthos lovának megszólalását *T* 404 k., akit Héra tesz ad hoc megszólalóvá (*αὐδήεργα*). Másfelől: vajon nem mozognak-e az eposzban százával alakok anélkül, hogy embervoltuk csak egy szóval is külön hangsúlyozódnék? Végül: Ha valóban számolnunk kell a Szirének esetében is, a nem-konkrét, azaz több alakban lehetséges elképzelés elvével, nem érvényes-e ugyanúgy ennek a Sz.-tól magától is hangsúlyozott olyan korlátozása, hogy az átmeneteknek „jól nyomon követhetőknék” kell lenniök? (Vasorrú bábát pl. lehet gonosz erdei szellemnek, boszorkánynak, vérszomjas vénasszonynak stb. elképzelni, de már Szirénnek, vagy delfinnek aligha.) S hasonlóképpen: megállhat-e a halált hozás gondolatának olyan, kizárólagosan a madárszirének elképzeléséhez való kötése, amely tiltaná, hogy pl. a távolról sem Hádeshlakó, Loreley-féle „tündérek”, a megkötő hülbájósok, vagy akár a közönséges rablógyilkosok is ne ölhetnének? A Szirén a döntőnek szánt Fleissig-féle lekythos ábrázolásán sem tesz halottrabló mozdulatot és az emberalak elutasító gesztusa is (ugyanúgy, mint a tárgyaltam eseteiken) sokkal inkább fogható fel a romlásba esábító vázár elutasításának, egy „apagé Satanas”-féle mozdulatnak. Logikusan is csak az természetes, hogy a felületesen nosztrifikált keleti lélekmadár-hit fokozatosan lépjen életbe és erősítse a görög Szirének Hádeshhez-tartozásának gondolatát. Egyébként a már történeti idők fejlődésének rekonstruálásáról feleslegesnek tartom Sz.-val vitázni és régebbi érveimet megismételni vagy számukat szaporítani. Szememben maga az eldőnti a kérdést, hogy az ő konstrukciója értelmében (vö. 416 k.) a költő állítólagos reticenciáját végső soron valami, a hagyománnyal való *tudatos* szembehelyezkedésnek kell magyaráznia, amit lélektanilag és költőileg éppen a szájhagyományozó gyakorlatnak abban a közalköltészeti korszakában, amelybe Homeros kétségkívül tartozott, csak valami olyan rendkívüli ok indokolhatja meg, aminőnek pedig — nyoma sincs.

Ezt persze Sz. (1. §) két okból sem láthatta világosan: 1./mert megrekedt a „mű- és népköltészet” antitézisének, holott ezekkel a terminusokkal

legfeljebb a végsőkig differenciálódott, másodlagos formáit jelölhetjük az olyan közköltészeti („common Muse”) alkotásoknak, amelyeknek páratlanul tökéletes esete éppen az a „Homeros” volt, akiben a hagyomány kínesei és az egyéni géniusz ereje a „Mindeki” igényeit ideális egységben tudták megelégtíteni. Úgy ahogy az ilyenfajta megelégtetés szerintünk (l. pl. Ung. Jahrbh. 1938, 129; vö. ORTUTAY: Népköltészet és Műköltészet, Úr és Paraszt 1941. 161—181 H. stb.) máig célkitűzése maradt minden igazi költészeti törekvésnek. Nálunk a „fentre” és „lentre” hasadás, az „úri” és „népnyelvnek” úr és nép dalainak stb. (sohasem teljes) elkülönülése kb. csak Mátyás korával következett el, aminek igazolására már Ethnogr. 1947, 170. l. idéztem KODÁLY ZOLTÁN megállapítását (vö. még az ő hozzászólását SZABOLCSI BENCZE, Népi és egyéni műalkotás a zenetörténetben c. előadásához, I. O. K. IV, 273 kk.; valamint SZABOLCSI: Mozart és a népi színháték, I. O. K. IX, 277 kk. is). S ez csak fokozottabb mértékben áll a görög múlt hősdalaira, amely feltevéssünket bizonyos fokig — mint máshol fejtjük ki —, még a pylosi táblák ugyancsak köznapi szövegei is támogathatják. Hellasban ti. a régtől írott eposz „irodalmi” értelme és jellege (amit Sz. praesupponál) aligha válhatott a VI. sz. előtt tudatossá, amit közvetve az a tarthatatlan, modern tendencia is bizonyít, amely mindenáron idáig hozná le az eposzköltő Homeroszt. — De 2. Sz. nem láthatott világosan azért sem, mert az eposz létrejöttének kérdésében eleve túlzott jelentőséget tulajdonított az írás — ezzel állítólag összeeső — felfedezésének. Jól tudjuk nevezetesen, hogy nemcsak az orális irodalom, de legalább a mykenei kor óta írás is volt Hellasban, s azt a „kétségtelen” tételt, hogy a „lineáris B” és a későbbi kadmosi írás kora között, ún. „sötét” századokban az írás egyáltalán hiányzott volna, még egy olyan kiváló archeologus, mint WACE sem fogadta el. De ha Homeros, aki nyilván a szájhagyományozás alapjain állt, eleve csak teremtette és nem volt *célja* is irodalmat teremteni, akkor egy (új) írásfajta bevezetésének eleve nem lehetett demarkáló szerepe a görög irodalmiság kialakításában: költészet virulhat írás nélkül, de az írástudás, a gyakorlati életnek függvénye, és akárhol is aligha hívott még létre költészetet. A távol-keleti népek műzenéje évezredekben át írás nélkül hatott tovább és nálunk is a leírt, azaz lekottázott zeneművet az előadók nemrégén még csak vázlatnak tekintették. (l. KODÁLY, Úr és Paraszt, 212—222 H.). Mintahogy a görögöket illetőleg ugyanígy: a papírusváriánsok, sőt a kodexírók gyakorlata is, (amire PASQUALI mutatott rá), egyhangúlag azt tanúsítják, hogy az eposz ókori „kiadásai” sem voltak „Teubner”-szövegek, hanem ezeket néha olyan önkényesen kezelték, mint egyes mai dramaturgok szokták az írásban született substratumokat. Stalán ennyi is elég az „unitárius” Sziréntan cáfolatául, holott arról nem is szóltunk még, hogy ez a felmelegített archeológus „megoldás” semmi magyarázatot nem kínál a Szirének eredeti, még a korinthusi aryalloson és Sophoklesnél is tartott duális elképzelését és ennek később 3. illetve több Szirénalakkal való felváltását illetőleg.

Továbbra is tehát — azt hiszem — meg kell maradnom az alexandriaiak és a magam „dualizmusa” mellett, amely a Szirén-kérdésben szükségképp a két különböző alak egyazon névvel való jelölését tekinti a középponti problémának; legfeljebb megjegyezve, hogy sohasem ragaszkodtam a már könyvemben is csak *laute de mieux* beillesztett BÉRARD-féle feltevés elfogadtatásához; csak nem éppen etimológiai aggályok miatt (mert itt „népetimológiai” azonosításról volna szó), inkább azért, mert erre a korszakra vonatkozólag se *pro se contra* semmit se tehetünk fel kétségbevonhatatlanul.

Egyébként a Múzsákat illető 3. és az általánosságnál maradó 4. §§-ban nem látok köztünk vitára kötelező ellentéteket. Ha csak azt a módszertanit nem vesszük, hogy míg — megfelelő emléanyag híján — mindketten aggályosnak tartjuk a történeti rekonstrukció vállalását, Sz. állítólag megáll ennél az aggálynál, én viszont (bár úgy érzem: mindig a legszerényebb, feltételes formák közt) többször kockáztattam a „nem biztos” adatok kiegészítését és így a bírálatok veszélyeit is.

Pár szót tehát arról még, hogy ezt a különben hízelgő és tudós, csak nem meggyőző értekezést, a mondottaktól eltekintve is, mért nem tudom pozitív érték gyanánt köszönettel nyugtázni. Nem tudom, mert furcsán átnéz számos — nemcsak a fent a VIII. kötetben a Múzsákról közölt publikációból, de már magából könyvemből evidens — egyezésünkön és sokszor a magaménak tudott tételekkel és anyaggal vállal ellenem mondva csinált skiomachkiákat (pl. a 428, 433, 442, 446 kk. 11. stb.). És nem tudom, mert állandóan zavaró vitatkozásokban fejt ki azt, ami függetlenített egyvég-tében sokkal világosabb, bár persze ugyanannyival átlátszóbb is lett, és az olvasónak a felfogásaink közti választást annál könnyebbé tette volna. Avagy nem volt-e felesleges, ha (tudva) ellenemre hozza elő bizonyos, jóval utánam, velem egyetmondó Kalevala-kutatók olyan megállapításait (420. l.), amelyeket már annakidején én is csak mint elődeim megállapításait továbbítottam? Vagy ha (426 l.) látszat szerint kitanít olyasmiről, amit soha senki s én legkevésbé vontam kétségbe, hogy ti. a ránk maradt képzőművészeti emlékeken a madártestű elképzelés előbb fordul elő, mint a nőalakúak? Nem kellett volna az ilyesmiket, ha már fontosnak tartotta, könyvemtől függetlenül kinyilvánítania? Jobb, mindenesetre, ha az ilyenfélék maradnak — cum bona pace hacc loca incolentium — szónoki kérdéseknek. M. K.

BÓKA LÁSZLÓ elnöki zárószava

Tisztelt Akadémia!

Alig hiszem, hogy e körben s ez alkalommal szükség lenne arra, hogy elmondjuk, kicsoda Marót Károly, mit alkotott, mit köszönhet neki nemcsak a klasszika-filológia, de a néprajztudomány, a magyar irodalomtudomány, sőt a magyar kritika is. Összefoglaló s értékelő méltatása művének már csak azért sem sikerülhet, mert ez az életmű *élő-mű*, mozgásban van, növekszik, ágakat hajt, virágot nyit s gyümölcsöt hoz. Barátai, munkatársai, tanítványai alig készültek el hetvenedik születése napjára a Marót-bibliográfiával, máris elavította azt, többek között egy oly művel, mint „A görög irodalom kezdetei”.

De ha már épp e művét megemlítettük — s vajon nem kellene-e többször megemlegetnünk? — hadd fűzzük ehhez a műhöz azt, amit mégiscsak el lehet s el kell mondanunk Marót Károlyról. Mikor könyvét az új könyvnek kijáró mohósággal először végiglapoztam, nem elolvasva, csak beleolvasva, elámultam gazdag problematikáján s talán még gazdagabb találatain. Mi minden sűrűsödött e kineses könyvbe s mennyi újat tudott mondani a nemzetközi viszonylatban is visszhangot verő „Les Origines du Poète Homère”, a „Homeros és a görög közköltészet” és Homeros-monográfiája után is! Mennyi egész irodalomtudományunkat érintő kérdést vont új fénybe az irodalom folytonosságának és egységének kérdésétől a ritmus problémájáig! Ám in'kor az első ismerkedésen túl, hozzáláttam, hogy megolvassam részekbe hatoló alapos-sággal könyvét, a „Bevezető”-ben ezt olvastam: „Legyen tehát ez a könyv ígérete és előlege ama nagyobb és részletező feldolgozásnak, amelyre előkészíteni hivatott és amely majd teljes konkrét igazolásokkal fogja kitölthetni a most csak kipontozott kereteket, sőt — remélhetően — az itt bevezetni kívánt látásmódunkat is képes lesz végérvényesen hitelesíteni és igazolni. Legyen egy olyan „első kiadás” — más szóval —, aminő valójában minden igényesebb tudományos műnél kívánatos volna: előterjesztés a hozzáértők minél nagyobb köre felé, akiknek elvárt kritikája alapján a nehéz kísérletből relatíve véglegesebb formájú mű, esetünkben a tervezett nagyobb kézikönyv, majd annál tökéletesebb kivitelben fog megszülethetni”. Megrendülten olvastam: ígéret, előleg, előkészíteni hivatott, első kiadás, előterjesztés, nehéz kísérlet . . . így, ilyen szavakkal szóló művéről, eredményeit szerényen kiseb-

bítve, további tervei elé a legnagyobb igényt állítva. Alighogy megírta, máris túllépett művén és új feladatokra fordította tekintetét. Azt gondoltam akkor megrendülve, azt mondom most meghatottan: íme, a Magister, a mester, Akademos ligetének méltó tanítója, aki nem sarkalatoskodik tegnapi eredményei csúcsán, aki nem márványt keres, hogy abba megállapításait bevésse, hanem új ormok felé indul s meglelt igazain túl a teljes igazságot keresi. Ilyen múlttal a háta mögött, arcán a jövő fénye ragyog.

Növekvő, friss ágat hajtó, virágnitító, gyümöleshozó eleven fának neveztem életművét. Az is, s ha cserje-perspektívából, bokor-magasból öreg fának látjuk is, irigykedve nézzük, hogyan kering benne a föld.méhének, éltető esőnek, napsugárnak kincseit sodró nedvesség, a *humor* s ha volna *culleus*-nyi *Bacchi humorunk*, mindet ráköszöntենék s azt mondanók: „a legrégebb és legjobb”.

Midőn Akadémiánk rendes tagsági oklevelét átnyújtom neked, tisztelt barátunk s munkádhoz kedvet, erőt, egészséget kívánok, magunknak, Akadémiánknak, a magyar tudománynak kívánok jót.

BÓKA LÁSZLÓ

ÁNYOS PÁL EMLÉKEZETE

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1957. VI. 17-i felolvasó ülésén

Az elmúlt esztendő decemberében észrevétlen múlt el egy ünnep. 1956. december 28-án volt Ányos Pál születésének kétszázadik évfordulója. Csendes, meghitt, bensőséges ünnep lett volna amúgyis, a kis magyar család ünnepe, — hiszen Ányos nevét nem fogják megtanulni más népek fiai, irodalmunk történetének sem tartozik nagyjai közé. De ha az emléknep el is múlt jeltelenül, késve bár, mégiscsak emlegessük meg Ányos Pált. Legnagyobbjaink életművében ott a nyoma az ő szerény kezdeteinek is, irodalmi népiességünk egyik előfutára ő, politikai indulatú líránk egy sokáig kéziratban lappangó verséből is merített ihletet s a magyar szentimentalizmus történetének nem jeltelen alakja. Batsányi, ki szerette Ányos „bánkódó múzsájá”-t, méltán írta róla : „Valamíg a magyar nép helyet foglalhat a nemzetek között, nem fog elfeledkezni e poetájáról ; mert azoknak számában volt, akik egész életeket őnéki szentelték, s nyelvét, és ez által nemzeti létét, fentartották”.

Egész életében . . . Egész élete : huszonnyolc esztendő! S ebből is tizenkettőt rendházak falai közt töltött, Remete Szent Pál ősi magyar szerzetesrendjének fehér csuhájában. Költőnek is szerzetes, írói munkássága a múzsák szerzetesrendjének belső körében folyik. Nem sokkal nagyobb számú összes verséből ötvennyolc költői levél, panegyricus, emléksor s ezek javarésze költőkhöz szól. Szerzetes társain és költő társain kívül alig tudja más, hogy él és ír, legfeljebb még néhány rajongó kisdíák.

Élete térben is ilyen szűk. Életének terepe, Nagy-Esztergár, a szülőfalu, Komárom, Győr, Pápa, Székesfehérvár, a Dunántúl s innen csak noviciátusa viszi egy évre Mária-Nosztrára, az egyetemi esztendők Nagyszombatba és Budára s szerzetesi pályája Felső-Elefántra. Ennyit látott a magyar világból. A Duna—Tisza köze, a Tiszántúl, Erdély, sőt a Dunántúl déli része is ismeretlen marad számára. Külföldön sohasem járt.

Mi eshetett volna e kurta esztendők alatt, e szűk körbe zárva? Vizsgák, családi látogatások, ritka baráti találkozások, egyházi ünnepek, püspöklátogatások, egy-egy halálhír érkezte. A legnagyobb eseménye életének az, hogy egy eleven költő, egy valóságos lovaskapitány, Barcsay Ábrahám, barátságába fogadta s kurta együttlétük után leshette-várbatta leveleit. A szerelem csak

ábránd ebben az életben, valószínűleg testetlen ábránd, vagy egy lopva megpillantott arc, egy véetlen találkozáson váltott néhány merészebb szó szívdobogtató emléke, de talán csak olvasmányokból táplálkozó képzelgés, melynek izgalma annyi csak, hogy ez is tilos. Az élet örömeit korlátozottan, az élet gondját, harcát pedig sehogyan sem ismeri. Valóságos gondok csak akkor ködlenek láthatárán, midőn a jozefinizmus a szerzetesi életformát létalapjában látszik megingatni. Közvetlenül ez sem érinti; munkás, de védett és gondtalan élete változatlanul folyik tovább. A baráti aggodalom, a magány mélabúja, a nagyszombati és budai élet után való nosztalgia, a honfibú, az emberiség sorsán való merengés hullámozgatja kedélyét s midőn az első valóságos támadás éri, a betegség, rövid küzdelem után a halál győztes ércsarka alá hanyatlik. A kor nem kínál férfias küzdőteret számára. Rákóczi fegyvereit kimarta mára rozsdá, mikor megszületett, s halála esztendejében Martinovics Ignác lebergi professzor még csak azzal kelt érdeklődést személye iránt, hogy a Montgolfier-testvérek példája nyomán, egy léghajó költségeire bocsát ki gyűjtőívet. A kényszerű tétlenség s a passzív rezisztencia esztendei ezek.

Ezek a korlátok, az életkor, az életkörülmények, az életmód és a közéleti lehetőségek korlátai, így együtt, rabjukból fogékony és érzékeny költőt formálhatnak csupán. Nyilvánvaló, hogy nyolc évtizednyi élet önmagában nem elég ahhoz, hogy valaki Goethévé nőjön s hiába forog meg valaki a vándorélet nyomorúságában s a politikai harcok csataterein, attól még nem lesz Petőfivé. De amennyire nem szabad egy költői életmű magyarázatából kifelenni azt, amit a személyi adottságok, a kivételes tehetség mértéke magyarázhat meg csupán, épp annyira hiba lenne nem látni, hogy a tehetség kibontakozásához idő s megfelelő életkörülmények, társadalmi viszonyok is szükségesek. Nem tudjuk, mire jutott volna az aggastyán Ányos, — éppúgy nem, mint azt sem, hogy milyen költővé formálódott volna egy kolostor keringőjén, olvasóját morzsoló, reverendás Petőfi. De Ányos művének ismeretében bizvást mondhatjuk, hogy a lét három döntő lehetőségében korlátozott Ányos e korlátok között vált azzá az érzékeny költővé, amilyennek ismerjük s szeretjük.

Nem ötletszerűen nevezem őt érzékeny költőnek. Költői nyelvének leggyakoribb jelzője és főneve az *érzékeny*, az *érzékenység* :

De magad mosolyogj érzékeny szívedben (Gyöngyösi árnyékához)
 Oly érzékeny szívvel áldozol Keménynek (Egy Nimfa ditséri Keményt)
 Közölhettyük máskor érzékenységedet (Alexis)
 Tetézve rajzoltad érzékenységedet (Virág Benedeknek)
 Verseimmel edgyütt érzékenységeim (Gadótzai Róth Klárának)
 Érzékeny örömmel töltse el napjait (uo.)
 Hogy érzékennyé lett az embernek szíve (Hérits Vintzének Rómában)
 Mellyel részegednek érzékeny részeim (uo.)

Melly érzékeny szívvel néz hazánk könyvedre (Az „Orvosi Oktatások”
szerzőjéhez)

Érzékeny hálát adj *Nagy Theresiának* (uo.)

Melyre méltán hevül minden érzékenység (Egy elenyészendő rósához)

Ah! töltse szívedet érzékeny vigasság (Titkos Polyxena)

Érzékeny fellegbe borulnak szemeid (Megyesi Somogyi Jánosnak)

Kik gyenge szikrái érzékenységimnek (Bessenyei Györgynek)

Érzékeny gondolatok (egy versciklus címe)

Közlöm szerelmemet érzékeny sipommal (Érzékeny gondolatok, XI.)

Árulj el mellyemnek érzékenységéről (uo. XIII.)

Érzékenyebb tüzzel gyullasztya szívünket (uo. XXII.)

Kit a sors irigylett érzékeny ölednek (uo. XXIX.)

Hol trónussán látom érzékenységet (uo. XXXVIII.)

S így majd két szív vérzik érzékenységeden (Bessenyeinek)

Örül az ifjúság érzékeny tüzének (uo.)

Ó boldog békesség! melly gyönyörűséget

Osztasz bajnokinkra s melly érzékenységet (Barcsey Kapitánynak)

Dobogni fog szíved érzékeny ölében (Krajnik Lászlónak)

Kapott is borostyánt érzékenységeddel (Barcsey Kapitánynak)

Mely emberré tész érzékenységedbe . . . (uo.)

S nem néz hála-adó érzékenységedre (Az isteni gondviselés)

Mely érzékeny eset egy szűz életében (Kártigám nevezetes írójához)

Tartsd fenn Sándorodhoz érzékenységedet (uo.)

S festvén énekjekkel érzékeny szívedet (uo.)

S festvén nagy szívedet érzékeny versekben (Barcsey Kapitánynak)

Érzékenységed egy kedves atyámfiaid előtt történt halálán

(vers-cím)

Melly lehömpölgetvén érzékeny tsöppeit (Egy terhes álomtalan éjjelemkor)

Boldog érzékenység, áldott buzgóságok (A régi magyar viseletről)

Battyáni Károly Eő hertzege halálán egy poetának érzékenységei (vers-cím)

Jelenti, keserve mély érzékenységedet (uo.)

Érzékeny levelek (ciklus-cím)

Nézd el, barátom, az érzékeny szívnek rajzolásait (Érzékeny levelek I.)

Mert oly isten érzékenységedet (uo. V.)

Nerinne érzékenysége (uo. a VII. levél címe)

Elég, hogy én bírom érzékeny hűségét (uo. VII.)

Van-é nyugodalma érzékeny szívedben (Barcsey Kapitánynak)

Hol mennyei elméd érzékeny álmában (Barcseynek)

Hány szívre repdeztek érzékenységed (A megaggott világtiának emlé-
kezete)

Kik kétségbe ejtik az érzékenységedet (uo.)

Mivel érdemlettem érzékenységedet (Horváth Ádámnak)

*Kárpát bértzekeit vélnéd formájából,
Vagy Etnát lángokat okádni torkából,
Ugy nyulik felfelé setét tornyaival,
Megrázzván a földet buss morgásaival,*

(Az isteni gondviselés)

akár a ragadó karvalyt :

*A karval pediglen hajnal hasadtával
Kirepül az égre, s ott lebeg szárnyával,
Vigyáz minden felé, hol kapna prédára,
Azután, mint villám, letsap a pajtára,
Felfüggeszt egy szeléd galambot körmére. . .
Ó láttam, hogy vitte kegyetlen fészkére!*

(uo.)

Ez az „ó láttam”, mint a valóság védjegye, mint hitelesítő bélyeg, ott van majd minden ábrázolásán. Ismerjük a szülői házat „Bakony erdeinek kies rejtekében”,

*Ott, hol egy dombotska fejebb emelkedik,
Mely díszességében szinte kevékedik,
Két eleven forrás tsergedez tövében,
Kastalust képeznéd folynia képében.
Oldalát a gazdag gyümölsz fák szépítettik,
Hellyel veteményes kertek ékesítettik,
Sárgult kalászokkal kérkedik környéke,
Mellyet öntözgetett polgár verejtéke.*

(Gadótzi Róth Klárának)

Tudjuk, hogy szeretett a Gellért-hegyen üldögelni, hogy Komáromban megnézte a várat, „Hol egy szűz mosolyog Márs koszorújával” s a Dunaparton elnézte a rakodást s a hajósok mulatságát („Az hajók tsendesen uszák uttyaikat, Messzéről köszöntvén füstös partyaikat, S kirakván a révbé gondos javaikat, Vig áldozatokkal töltik oltárokat” Kónyinak); neki köszönhetjük, hogy ismerjük 1780 budai tavaszának tündéri képét :

*Bértzes hegyeinkről harsogó zajjával
Dől az olvadó hó zavaros habjával,
Melly az élő fákot pusztító árvával
Kidönti tövéből s elviszi magával.*

*Látnád itt uszkálni madárcák fészkeit,
Gerlitzék s rigóknak menedék helyeit ;
Kik szemlélvén Thetis kegyetlenségeit,
Egy asszu ágotskán átkozzák vizeit.*

*Szóllós kerteinknek gazdag határában
Már gyöngyök fénylenek tökéek bimbójában.
Ezek a jövőndő nyár hanyatlásában,
Bóvséget ígérnek mives sajtójában.*

*Tiszta patakoknak pásitos széllyében
A: apró viola felélléd tövében,
Órül, hogy majd kies tavasz közepén
Bokrétává válhat Kloris szép kezében.*

*Az erdők készülnek zöld öltözetekkel
Szemeknek tetszeni vidámult színekkel
Mellyeknek leveli játszván Zefirekkel
Sóhajtást képzelnek lassu zergésekkel.*

(Kapitány Barcsaynak)

Elefánti remeteségének szomorú idején felvillantja egyik költői levelében hajdani farsangi örömeit („Itt van farsang vége, s még fánkot sem ettem, Mellyet néha-napján annyira szerettem! Nem látok ifjakat repülő szánokkal, Futni paripákat tsergő szerszámokkal” (Mészáros Ignátnak) s tudjuk, hogy magános bolyongásának társa a szelíd pásztori zeneszerszám volt: „Néha forrás mellett, néha árnyékokban Fújom furuglyámat tavaszi napokban” (Generális báró Orczinak).

Ez a költő nyitott szemmel lát s érzékeny szívvel érez. Költészetének behatóbb elemzése azt is megmutatja, hogy okos fővel gondolkodik. Világából csak egy hiányzik majdnem teljesen: a tett, a harc. Mély érzéseket s elmélyült töprengéseket visszhangzó költészetéből ezért hiányzik a szenvedély drámaisága, a stílus tettekesztő, magávalragadó ereje, költői nyelvéből a tett-értékű szavak súlya. Érzékennyé nem egy introspektív, világtól elforduló, csak befelé élő magatartás teszi, hanem mert akárhonnan nézi a világot, minden törekvés hiábavaló voltáról kell meggyőződnie. Ez a költő öröme született s az öröm minden kis alkalmának örül, sőt igyekszik megteremteni azt szűkös lehetőségei közt, ez a költő tele van „magyar buzgóság”-gal; ha az ősi Universitas Budára költözik, ha egy magyar tudós könyv, vagy egy regény megjelenik, ha egy új verset olvas, felajánlja magát a reménységre. Ámde nem történik egyéb, csak annyi történik, hogy az egyetem helyet változtat, hogy egy-egy könyv napvilágot lát. Minden más: állókép, vagy a mozdulatlanságnál is kétségbeejtőbb tett, oktan háború. Nem éri meg a kalapos király halálát, sem a franciaországi változásokat, életében csak annyi történik, hogy II. József lehántja kíméletlen kézzel azt a vékonyka ostyát is, amibe Mária Terézia keserű patikaszereit burkolta, az alkotmányos látszatú, nyájas abszolutizmust az alkotmányosságot nyíltan felrúgó, brutális abszolutizmus váltja fel.

Minden hiábavaló: ez a szentimentális költő meggyőződése. Egy Besenyeihez írott szép költői levelében a természet, az emberi élet, a történelem példáit idézve, olykor Kölcseyhez méltó keserűséggel teszi fel a mulandósággal küzdő ember örök kérdéseit. De a vers vége nem keserű kacaj, nem eget ostromló lázadás, hanem szelíd, rezignált sóhaj:

*Már az éjjelt hallom szólni értz szavával.
Nyugodj író tollam természet álmával;
Mit ügyelsz mulandó világ folyásával,
Mit meg nem változtatsz ezer lant hangjával.*

(*Bessenyeinek*)

Ezeket a sorokat egy huszonhárom esztendőös férfi, egy ifjú költő írta! S ha a pesszimizmus nem is áll távol ez életkortól (Petőfi is huszonhárom esztendőös volt, mikor a Felhők-et írta), de ez a majdnem békélt szívű pesszimizmus igen. Az ifjonti rajongást könnyen követheti a kiábrándulás, a kamasz-ábrándok felszálló köde mögül előbukkanó valóság könnyen kelthet kétségeket az élet értelme felől. De az nem életkori sajátság, hogy az ifjú költő aludni küldi tollát s azzal kél fel asztalától, hogy a világ folyásán ezer toll sem változtathat. Ezer toll talán nem, de az enyém igen! — ez lenne a természetes, vagy az, hogy eltöri tehetetlen tollát. De az semmiképp nem természetes, hogy aludni küldi. Kölcsey, a rajongó idealista majdnem a cinizmusig keseredik, Petőfi néha a feketét feketével tetézi. Ez a természetes. Ányos is eljut odáig olykor, hogy nem tudja feloldani pesszimizmusát a békés megnyugvás szelíd szavával. Egy ugyancsak „Bessenyeinek” írt versében, melyben Bessenyei költői sorsának konkrét problémájával küszködik, nem tudja elnyugtatni kétségeit, hanem a hiábavalóság falának rontó kérdés után, maga is majdnem a cinizmus vígaszát küldi barátjának :

*De mit nyersz végtére mélly gondolatiddal?
Tsatába jön szived bus indulatiddal, —
S Gellért tetejére ülén mucáiddal,
Jajgatol Hunyadi s Buda játékiddal.*

*Hányszor, midőn Zefir pihegő szárnyával,
Röpdős ablakodnál estvél homályával,
Búra fakad szived hegedüd hangjával!...
Mintha Mohátst látnád magyar nap nyugtával!*

*Sirva játszadozik a szél hangjaiddal,
Nyög a levegő ég sóhajtásoiddal!
Ki is nedvességet bus fogásaiddal
Harmatra olvasztva, s könyvez nótáiddal!*

*Szomorú barátom! áldd a végzéseket,
Kik már úgy rendelték nagy teremtéseket,
Hogy egy tsak kacagjon, más lehelléseket
Borult szemmel tégyen, s írjon bus verseket!*

(*Bessenyeinek*)

Ez az áldás átokkal ér fel, keserű gúnnnyal szól a végzésekről, a sors kegyetlen részrehajlásáról. Ám siet prózában hozzáfűzni : „Már elég, — mert

majd ismét megszorodol". A vers alaphangja ugyan visszacsap még egy mondat erejéig: „Mitsoda keserves viszontagság! alig merjük az igazat megmondani, már könyvbe merülnek szemeink!" De aztán jó a remédium: „Éljünk mi a barátság boldogságával! nem esmértem még ennél tisztább gyönyörűséget . . ." S hogy a kesergető igazságtól a barátság öröméhez fordul, az nem kivételes fordulat. Ami a Bessenyeihez írott verséből a prózai kísérszövegbe szorul, az több versének befejezése. 1779-ben ezt írja egy verse végén:

*O te szent barátság! emberi nemünkre
Hogy folyasz, mint balsamom, sebesült szívünkre
Tsak te nyújtasz íreket letapodt ügyünkre,
Midőn nem jön senki már segéltségünkre!*

(Kónyinak)

Ezt az októberben kelt verset, egy ugyancsak Kónyihoz írt vers követi 1779 decemberében:

*Ládd, melly végzés nyomja hallandóságunkat.
Ezer jajj követi kis boldogságunkat,
Azért ne keseregj, s hív barátságunkat
Éljük vigan, bizván az égre sorsunkat!*

(Kónyinak)

Mi van ennek a magatartásnak a mélyén?

Ányos Pál szentimentalizmusának kérdésében az utolsó szót WALDAPFEL JÓZSEF mondta ki „A magyar irodalom a felvilágosodás korában” című munkájában, sajátos módon nem a szentimentalizmusról, hanem a nemesi ellenállás irodalmáról szóló fejezetben. „Fiatal korában belépett a pálosrendbe. Azok közé tartozott, akik a család kívánságára éretlen fővel választott szerzetes étellel hamar meghasonlottak . . . Az igazi hajlamai és a szerzetesség közti összeütközés kivált az egyetem elhagyása, egy nyitramegyei kolostorban való remetéskedése idején vált súlyossá. Ezért is lett a szentimentalizmus első magyar költője . . . De elégedetlenségének nemzeti-politikai okai is vannak. Mindjárt II. József uralkodása kezdetén, 1782 májusában írja azt a költői levelét Barcsaynak, amelyben gyarmati népek gyötrelmeire utalva szólal fel az idegen elnyomás ellen” (i. m. 36—37 l.) Abban van igazság, hogy a szerzetesi élet, különösen annak Felső-Elefánton töltött szakasza, súlyosabbá tette Ányos csüggeteg, lemondó lelkiállapotát. Csakhogy az idéztem versek boldog egyetemi éveiből származnak, Budán keltek. Az is igaz, hogy elégedetlenségének nemzeti-politikai okai voltak, de semmiképp sem helyes ezeket II. József nyílt abszolutizmusához kötni, de nem is lehet, hiszen az idéztem versek II. József trónralépte előtt keltek. Azt hiszem, hogy nem szabad egész szentimentalizmusát szerzetesi életmódjából magyaráznunk, elégedetlenségét a jozefinizmushoz kötnünk.

Nincs annak semmi nyoma Ányos élete emlékei között, hogy családja a papi pályára kényszerítette volna, a család anyagi helyzete sem volt olyan, hogy az indokolná ezt a feltett kényszert. Sokkal valószínűbb, hogy Ányos, a pálosok pápai iskolájának neveltje, mint oly sokan, akik szerzetesi iskolában tanultak, maga választotta pályájának a szerzetességet. Családja vallásos hitben nevelte, valaha a család őrizte Basilides vértanú fejét ezüst ereklyetartóban s a család egy tagja, Ányos Kristóf, száz évvel előbb pálos szerzetes volt. A pápai iskola különösen alkalmas volt arra, hogy megszeresse a rendet. Ányos előbb a komáromi jezsuiták növendéke volt s a jezsuita iskoláztatás után, mely úgyszólván kizárólag latin grammatizálásból állt, a pápai pálosok magyar nyelvű oktatása, az a szabad szellem, mely a humaniorák mellé tanrendjükbe iktatta a számtant, a geometriát, a természetrajzot, földrajzot, csillagászatot és a kronológiát, az a hazafias szellem, mely a magyar nyelv, a helyes írás és fogalmazás oktatását célul tűzte ki, az évente kétszeri magyar színjátszás öröme oknak elegendő. Az első évek buzgalmát váratlan siker koronázta, 1774 őszén Nagyszombatba küldték az egyetemre. A nagyszombati egyetemen éppen akkor kezdtek szabadabb szelek fújdogni, olyan tudós tanárok nevelték, mint Dugonics András, a historikus Katona István, a Martinovics baráti köréhez tartozó, szabadgondolkodó Gyurkovics Ferenc. A budai teológiai tanulmányok alatt meglehetősen sok szabadsága volt, nincs nyoma költészetében sem, magánleveleiben sem annak, hogy terhesnek érezte volna a szerzetesi életet. Csak a Felső-Elefánton töltött esztendő volt terhére, csak az ottani kolostor szerzetesei ellen fakad ki egy versében. De magát a szerzetet, mely oly barátokkal kapcsolta egybe, mint Virág Benedek, Kreskay Imre s melyben bizonyos büszkeséggel nézték azt, hogy országos hírével költőkkel levelez, szerette. Bizonyára szabadabban gondolkodott szerzetes társainál s talán az ifjú vér buzgása megbánatta vele néha pályaválasztását. De hitében igazában nem rendült meg soha. A felvilágosodás nem volt egyértelmű a hitetlenséggel minden esetben. És Ányos versben ünnepli Bessenyei katolizálását. „A szeléd egeknek látlak árnyékában” — így kezdi versét s éppen a filozóf Bessenyei igaz hitén örvend:

*Mennyi változások egy ember kedvében,
Ki, noha filosof, tűz, villám eszében,
Mégis szüntelen nyög titkos keservében,
Míg az igaz hitnek nem nyugszik ölében.*

(*Bessenyeinek*)

1780-ban írja „Az isteni gondviselés”-t, 1781-ben „Gróff Eszterházi Pálnak pétsi püspökségre lett felemeltetését innepló versek”-et ír s nemcsak a versben mondja el, hogy Eszterházi pálos volt maga is („Pálma árnyékának hives rejtekében Lépett Eszterházi élte zsenyéjében . . . Vélte, hogy magános ájtatosságában, Töltheti napjait szent Pál barlangjában”), de a címhez írott jegyzetében külön is közli, hogy „Eszterházi Pál minekelőtte ezekre a méltó-

ságokra lépett, Első Remete Szent Pál rendének generálissa volt” s megjegyzeteli versének más pálos vonatkozású részeit is. A „Kalapos király” történetfelfogása jellegzetesen a hivatalos katolikus egyházi felfogást tükrözi s leveleiben is megeléjük mind rendjéhez való ragaszkodásának, mind pedig eleven hitének nyomait. „Édes anyánknak közelgető utolsó órájáról tudósított a napokban bátyánk” — írja öccsének — „esmered szívemet, hogy fájni tud, de nem tud sírni; én mind sz. áldozatommal, mind pedig minden napi imádságommal könnyörgök érte az égnek”. Talán ennyi elegendő is volna bizonyosságul. De hadd idézzem még azt a verset, melyet Ányos legbizalmasabb barátja, Barcsay Ábrahám írt hozzá, felszentelése alkalmából:

*Miért az-időben, midőn Istenednek
Első áldozatot nyújtottál Egeknek,
Nem engedték nékem azon oltár mellett
Repdesve szent lelket látni fejed felett;
Egyfelől atyádat leborult orcával,
Egekre felemelt reszkető karjával,
Másfelől anyádat templom közepében
Némult testvéridnek gyászos seregében
Áldani rettegve s félni az atyától,
Ki megfosztva házok legszebb virágjától;
Lakodalmi pompa néked és idvesség,
De nékik áldozat s örök keserűség.
Nem látnak ők soha töled unokákat! . . .*

(Barátja fölszentelésére)

Ez a vers hiteles bizonyosság arról is, hogy Ányos szüleinek nem lehetett részük szerzetessé lételeben. — Változatlanul az a véleményem, hogy a papi-szerzetesi életforma csak korlátozó hatású volt Ányos életében, de ezt a korlátot, — a való világgal, a küzdelmes, harcossá válni való közvetett kapcsolatoktól elzáró korlátot, — ő maga csak elefánti magánccságában ismerte fel, ott sem a világi és papi élet ellentétére döbbent rá, hanem a pápai, nagyszombati, budai élethez, a szabadabb életű, derűsebb rendházakban töltött napjaihoz mérte az elefánti komorabb fegyelmű rendház életét. Ahhoz volt szokva, hogy költőtársai leveleit körözik, lelkesülten olvassák rendfőnökei, rendtársai, — Felső-Elefánton cenzurálták, sőt elrekkentették leveleit, idegen címekre íratott magának. De ez csak egy esztendő fájdó tapasztalata volt. Ha Ányost belekényszerítették volna a papi-szerzetesi életbe, ha a szerzetesi életformát nyűgnek érezte volna, talán eljutott volna ezen keresztül a lázadásig, a tette-reindító szenvedélyig. De költészetére — mint az már az eddigiekből is kiséjlik — nem a lázadás, hanem a hiábavalóság tudata, a már-már békélt lemondás jellemző s mi ennek keressük nyitját:

Nem kevésbé elfogadhatatlan SZERB ANTAL nézete, ki egyébként igen gazdag „Magyar preromantika” című tanulmányában, a felvilágosodás

lényegét kilúgozó elméletét alkalmazza Ányosra : „Egész egyénisége mintegy azt bizonyítja, hogy az új stílustörekvésnek, ha igazi lírai hangokat akart találni, szakítania kellett a klasszicizmussal és felvilágosodással és a pre-romantikához kellett csatlakoznia” — írja s „enyészetromantiká”-ról, „enyészet-fantáziák”-ról beszél s oly vágyakat tulajdonít Ányosnak, mint az „egyesülés a halottak birodalmával” s úgy látja, hogy számára „lassanként az egész világ kísértetivé lesz”. SZERB morbid Ányosa épp oly idegen a valóságos Ányostól, mint SZERB idegen Ányos korától, annak nyelvétől. A történetietlen látásmódnak megdöbbentő elszólása az, hogy Ányossal kapcsolatban „mulatságosan régies és esetlen sorok”-ról ír. Nem kevésbé hibás SZERB történeti antitezise sem : „Mária Terézia korában” — írja —, „mikor a magyarság legszámottevőbb eleme „letépte fényes nemzeti bélyegét”, a magyar írók külön magyar kultúra megteremtéséért hadakoznak, — II. József korában, mikor a nemzet passzív ellenáll a király törekvéseinek, az írók felismerik ezeknek a törekvéseknek a szellemi termékenységet és melléjük szegődnek”. Irodalmunk viszonya a jozefinizmushoz nincs ugyan máig sem megnyugtatóan tisztázva, hogy azonban ilyen elmés paradoxia jellemezné, azt éppen Ányos példája cáfolja.

Ányos első ismert költői munkája egy Ovidiusfordítás, mely a XVIII. század hetvenes éveinek derekán készült. Ezzel jegyezte el magát a magyar nyelvű költészettel. 1777-ben költői levéllel fordul Virág Benedekhez s ebben többek közt ezt írja :

*Ne álmélkodgy pedig, hogy magyaról írok,
Mert ha emlékezem, örömben sírok !
Miként műveltetik édes anya nyelvünk
S ezzel sír szélyéről életre jön nevünk !*

(Virág Benedeknek)

1778 júliusában Kreskay Imréhez írt levelében így ír Budáról :

*A magyar íróknak gyullaszt serénsége,
Kik tollával ujjul nyelvünk ékessége.
Hidd el, alig hittem szikrázó szememnek
Midőn fényét láttom született nyelvemnek.
Hogy magyaról olvas ! idegennem véltem,
Míg végre eszemtől bizonyosságot kértem.*

(Kreskay Imrének)

S a versben rajongva ír Orcziról („Aggott Orczit látom mint a sast ifjadni”), Barcsayról, Bessenyeiről s végül az ég s föld teremtőjéhez fohászkodik „Hány istápot küldesz István országának, Hogy fényét emeljék holt magyarságának”. Első nyomtatásban megjelent verse Rátz Sámuel budai orvosprofesszor „Orvosi Oktatások” című művének 1778-ban kiadott második kiadása elején

látott napvilágot. „Lefüztetted, hidd el, nagy részét adódnak, Mellyel adós voltál anya országodnak, A midőn éltető szerekl segített, Kitől magad előbb életedet vetted” — írja s naiv lelkesültséggel festi a közegészségügy előhaladásának hatását („Bátran danol már most a polgár mezein . . . Mert nem fél mostoha halál kaszájától”) s dicséri Mária Teréziát, ki „Ebben is akarta, hogy javuljon hazánk”, végül pedig rajongó képet fest a meg újhódó Budáról, melynek olvastán Eötvös „Bucusi”-jának soraira kell gondolnunk („Császárról szól a francia fiának, Büszkén mutatja Róma ó falát, Hellásznak kincse egy elomló rom”):

*Mérsékelheted-e öröm könyveidet,
Ha Buda várára veted szemeidet?
Egek, miként derül régi fényessége,
Miként terjed világ előtt ditsősége;
Hogy kutfeje minden szép tudományoknak,
Melly első tzimere híres országoknak.
Görögök Athénást égig magasztalták,
Mások Capitolnak tudósit tsudálták,
Frantziák Párisnak élnek nagy nevével,
Kérkedik Anglia Londonnak hírével:
Magyar, elégedgy meg anya városoddal,
Könnyen azokkal érsz okoskodásoddal.*

(Az „Orvosi Oktatások” szerzőjéhez)

Mikor verseit először gyűjti kötetbe kiadási szándékkal, az „Elöl járó beszéd”-ben, amely 1778-ban kelt, végigpillant az emberiség fejlődésén, attól a kortól, amikor „senki sem uralkodott polgár társain”, azokig az időkig, midőn „a fegyverek vér özönnel kezdték sülleszteni a világot” és felteszi a kérdést: „. . . vallyon melly százod volt emberi nemünkhöz illendösebb? Az-é, melly a szép tudományokat bötsülte, vagy melly szüntelen háborúba foglalatoskodott? Ez nemzeteket hódolt, járomba fogva a természet szerint szabad embert, rablásokból tárházat épített; amaz pedig jó polgárokat alkotott . . . Kérdezzük tsak e valóságot édes hazánktól! Könyves szemekkel fogunk az elfolyt időre vissza tekénten, és mostani boldogságunkból fogjuk inkább mérsékelni, minémű szörnyűségeket okoztak a véghetetlen hadakozások. De már magyar nemzetünknek is megengedték a kegyes végezések kostolni azt az édességet, melly a szép tudományoknak gyakorlásából szívárkodik . . . Titkos öröm könyvekkel láttyuk most, mind egyéb tudományoknak hazánkban bötsét, mind pedig főképpen anya nyelvünknek míveltetését.” Hadd idézzem még itt egy levelét, melyet ugyanez esztendőben Bárótzai Sándornak írt: „Hányszor könyveztem szívembe, midőn sok nagyra született elméket inkább gyönyörködni láttam egy tzifra paripában, egy vonyott tsévés puskában, hogy sem a szép tudományok gyakorlásában! Sőt pirulva hallottam, midőn tsak az idegen nyelveken való beszédeket folytatták, mintha szégyenlettek volna magyarul szólni!”

Ezek az első megszólamlások tele vannak elszántsággal és reménységgel, de ugyanakkor egy súlyos helyzet veszedelmének tudatával. A magyar nyelv felvirágzásában, az irodalom és a tudomány hatalmában bízik, ezek szolgálatára szánta el magát. De ugyanakkor a sír szélén látja a híre vesztett nemzetet, melyet az elnémetesedés és az oktalan háborúk értelmetlensége fenyeget. Ezek ellen érzi fegyvernek a nemzeti nyelv művelését, az irodalom és a tudomány fejlődését. Ez a felvilágosodás szelleme, az enciklopedisták biztakai így a műveltség világfordító erejében. A török harcokban, a vallásháborúkban, a függetlenségért vívott küzdelmekben kivérzett nemzet ifjú költője azért nyitja meg szívét a felvilágosodás eszméi előtt, mert ettől várja a művelt és dolgos polgárok békés világát. Van ebben a bizalomteli hangulatban valami labilitás. A nyugati népek felvilágosodása más körülmények között indult meg. Ott nem arról volt szó, hogy jó polgárokat kell nevelni, hanem helyet kellett biztosítani a már meglevő polgárság számára az államvezetésben. És ott nem volt már szó a nemzeti nyelvért folyó harerről, — ezt tőlünk nyugatra lényegében a renaissance megvívta a latinnal szemben s szomszédos nép gyarmatosító törekvései sem az angolokat, sem a franciákat, sem a németeket nem veszélyeztették. Nyugaton a felvilágosodás a nemzeti lét új minőségét, magasabb szintjét kellett hogy biztosítsa, nálunk ezt is, de egyben a pusztaság létét is. Ott tehát az enciklopedisták kulturális optimizmusa nem volt olyan abszurd, mint nálunk, ahol a társadalmi felemelkedés egyik feltétele gyarmati sorsunk megszüntetése volt, hol egyszerre kellett a belső és a külső haladást gátló tényezőket legyőzni. Ányos mindezt nem látta, nem is láthatta át, szóhasználatára elárulja, hogy valamit érzett ebből, egy kicsit a fülődő öröme érzik abban, ahogy a felvilágosodásnak minden csekélyke szalmaszálnyi eredménye után kap. S közben nyugtalanító és valóságos élményként ott folyik előtte Bessenyei ügye. 1778 óta Bessenyei helyzete elbizonytalanodott s ennek egyes fázisai világosan megmutatták, hogy bécsi pártfogói olyan eszköznek tekintik politikájuk kezében, akiért komolyan nem hajlandók exponálni magukat s minden jelentős érdeme is kevés ahhoz, hogy egyetlen magyar olygarcha ellenében a közvélemény, egyháza, barátai meg tudják védeni. Bessenyeihez 1779 koratavaszán írott s részben már idézett versei megmutatják, hogy Ányosban milyen kétségeket ébresztett a Bessenyei-ügy.

De nem kétséges, hogy pályájának kezdetén az elszántság és a reményesség uralkodik költészetében. A pálos atyák pápai iskolája nemzeti nyelvünk tiszteltetére és szeretetére nevelte, nagyszombati professzorai a múlt tiszteletét, tüzes magyarságot s felvilágosult eszméket tanítottak neki. Barcsay barátsága kiábrándította egyfelől számos illúzióból („Voltam dicsőségnek szomorú mezején: láttam, mennyi vér foly koszoruk tetején. Látom nem abban áll az igaz dicsőség, Aminek a neve minálunk vitézség. Mely szégyenre vál az emberi nemünknek, Mily vad indulatja vagyon még szívünknek!” — ilyeneket ír neki), másfelől egy oly körbe ragadta, melynek feje Bessenyei György, aki a

francia akadémiák példáján elindulva egy hasonló testületet akar létrehozni Budán. Ennek szervezésében, Bessenyeivel közös barátjának, a pesti pálosok tudós könyvtárosának, Kreskay Imrének révén Ányos tevékenyen részt vehet. Így jut el ez a munka odáig, hogy 1779 májusában megtartják alakuló ülésüket. Társaságuk neve: Hazafiúi Magyar Társaság. Elnöke Orczy Lőrinc, főtitkára Bessenyei, másodtitkára pedig az ifjú Ányos. Az alapítók közt ott van Horányi Elek, a nagynevű piarista professzor, kinek „Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum” című munkája 1145 magyarországi író művéről ad hírt a világnak s ama Ányos megénekelte orvos professzor, Rátz Sámuel, aki egyben a magyar orvosi műnyelv egyik megteremtője is, de virtuálisan ott van az egész magyar irodalom körükben. Ennek a nagyramenendő egyesülésnek lesz harmadik tisztségviselője a fiatal Ányos. Nemcsak lovaggá ütötték azzal, hogy Orczy és Bessenyei baráti körükbe fogadták, de mindjárt vezérré is tették, mert hiszen nyilvánvaló volt, hogy országos hírű társai közül ő rá vár a munka dandárja, a magyar írók és tudósok megszervezése, egyesülésük irányítása.

Nem csoda, hogy ezekben az időkben több benne a bizakodás, mint a kétség. Ám a fényes látkör, mely egy jó ügy szolgálatában országos hírűvé tehetné a pályakezdő költőt, hamarosan elborul. Egy ilyen társaság működéséhez az uralkodó engedélye szükséges és Mária Terézia, kit Ányos Rátz Sámuelhez idézett levelében „Anyánk”-nak nevezett, megtagadja az engedélyt. Ezzel a megalakult társaság szűk baráti körré szűkül, meg van fosztva a szervezkedés, a nyilvánosság elé lépés, a társadalmi hatás lehetőségétől.

Ez az elutasítás megrendíti Ányost, pontosabban rezignálttá teszi. Mert hiszen a felvilágosodás eszményeibe vetett hite nem rendül meg, az a meggyőződése, hogy az irodalom és a tudomány felvirágzása megjavítja az emberi életet, annyira épen marad, hogy ha erre később valami lehetőség látszik nyílni, azonnal fellángol benne a lelkesedés, amint azt „A szép tudományoknak áldozott versek” bizonyítja, melyben a budai egyetem felavatását ünnepelte. De kudarcuk arról győzi meg, hogy a fennálló rend nem támogatja, sőt elgáncsolja az irodalom és a tudomány fellendülését, hogy egyelőre nem lehet semmit sem tenni. 1779 szeptemberében már Diogen házába invitálja Kónyit, hol is „megfontolván mindent világ piatzában, Mondgyuk, hogy múlandó s semmiség magában” (Kónyinak) s ez az a „letapodt ügyünk”, melyről ugyancsak Kónyinak írt 1779 októberében. Novemberben Barcsaynak ír költői levelet s ebben már azzal biztatja hadakozó barátját versírásra, hogy a múzsák „kedvellették hallani szavunkat, S hogy köttyük versekbe bús magyarságunkat” (Barcsay Kapitánynak). Nem valamely enyészet-fantázia, hanem őszinte rezignáció szól ugyanez év decemberében írt költői leveléből: „Hiszen ez a rende ember életének, Minden nap új sebéet érezi szívének. S tsak akkor talállya végét gyötrelmének, Midőn sirt készítnek hideg tetemének!” (Kónyinak.)

Innen kell nézni Felső-Elefánt-i magános kétségbeesését is: reménységeinek pusztulása után, együttérző barátaitól elszakadva került ide s ami elviselhetetlennek látszott Mária Terézia nyájas felszínű uralma alatt, az fokozódott II. József trónraléptével. De innen kell nézni azt a sajátos gazdagodását gondolatvilágának, melyet naplószerű pontossággal rögzítettek költői levelei. A derű, személyes sorsának érdeke mindörökké eltűnt ezekből a levelekből. Költészetének lírai alaphangja immár végképp ez marad: „Nehéz itt nem sirni! — vérezni kezd szívünk, Mért lettünk emberek, azon is kesergünk . . . Ó hát jó meghalni! Fussunk az élettől, Kérjünk szállást sírban nyugovó lelkektől. Ott van birodalma megelégedésnek, Nem mendereg ege ezer szenvedésnek!” (Barcsaynak, 1781. XII. 30.). De ez a könny nem valami testetlen világbánattól csordul ki a szeméből, a halált nem valami morbid enyészet-romantika váltja ki belőle, embervoltát azért szegényli, mert a földi istenségeket látja: „Látom, ő barátom, látom méltóságát, Látom hány fortélyok őrzik boldogságát. A szegénység s rabság kinos igájával Egy fényes oszlopon nyugszik pompájával” (uo.)

Valóságra érzékeny szeme még jobban megnyílt s meglátja a szegénységet és a rabságot. „Eltűnt már az arany százod boldogsága” (Barcsay Kapitánynak, 1780. I. 5.) — inti Barcsayt, aki aranykori pásztori álmokba menekülne a való világ előtt:

*Tsak kórók teremnek most Arkád rétein,
Ninnsen nyáj, nints juhász néhai mezein!
Nem ballagnak ökrök ezres seregekkel
Kik a kősziklákat rázták bögésekkel.
Hogy fáj szívünk ama telek nézésével,
Mellyet polgár öntöz buss verejtékével!
Ki bár asztagokat rak aratásából,
Mégis szároz kenyért eszik tarsolyából!*

(Uo.)

Az emberiség aranykorának, ahogy Ányos nevezi, a „nagy tavasz”-nak elmúltával többször is foglalkozik s látja, hogy az „ingyen készült étkek”, a „nem aratott boglyák” bősége elmúltán „Sóhajtással épül szegény uraságunk”:

*. . . Nem foly már most a méz fáknak leveléből,
Vagy tej a Dunának sziklás kutfejéből,
Sem lángok magoktól tűzkő rejtekéből,
Munkával verünk ki sziklákat eréből.*

(Kapitány Barcsaynak, 1780. III. 13.)

Így fordul szeme ennek a fejlődésnek felháborító antinómiáira. Mint láttuk, észreveszi az asztagokat rakó szegény polgár (paraszt) száraz kenyerét, de így nyílik rá szeme a „szegény szeretsen kinos igájára” is:

*Ember vagy és azért érdekel insége,
Ládd, mint ádázkodik népek fenesege !
Ezt okozta arany bünös fényessége,
Gazdagság bálvány, haszon dühössége !*

*Kikkel a fősvénység szomju birtokáról,
Prédálni megy egész föld gojóbítsáról,
S leoldván tajtékos jáрмаit rudjáról,
Ember nyakra veti barmoknak nyakáról !*

*Lántzon, guson hordja halandó társait,
Kikkel rokon agyag alkotta tagjait.
Nem nézi könyveit, nem zokogásait,
Tsak vad nyeresége töltse tárházait.*

(Barcsaynak, 1782. V. 4.)

A szegény paraszt verejtékéről így fordul szeme az állati sorba döntött színesek gyarmati kizsákmányolására s innen csak egy lépés, hogy felismerje az idegen célokért hadba hajtott szolgáló népek sorsát. Ányos ekkor már nem híve semmiféle hódító vérontásnak, de mégis különbséget tesz a nemzeti háborúk között, mikor „ha kikeltek szoros határokból . . . Hadat irtak önnön vérekből, honnyokból” s a mai állapot közt :

*Már most az áll elöl a vér feredőnél,
Kinek semmi köze nints nyereségénél,
Hal, vész, raboskodik más ditsőségénél,
S még is fázik ügye hívsége tüzénél.*

*Boldogtalan nemzet, ki így hurtzoltatol,
Tsillagos nyaklókkkal pórázon tartatol,
S ezer tselék által addig vakittatol,
Mig hazád s javadbul ki nem pusztittatol.*

(uo.)

Ennek az ellentett, visszás világnak fényénél ragyog fel szemében a szabadság eszménye, így ébred fel benne a zsarnokság gyűlölete. Nemcsak Caesart és a cézárokat gyűlöli, de a forradalmárt is, ha úgy hiszi, hogy a levert lánc helyett új békót hoz csak („Mit használt Londonnak Cronvel buzgósa, Mit király vérevel festett szabadsága, Ha ez is tsak azért verte le lántzait, Hogy önnön békóin lássa polgárait!” Egy jó barátomnak), benne szeplőtelen él a teljes szabadság eszméje, úgy ahogy az a felvilágosodás korában feltündökölt az emberiség szemében :

*O arany szabadság ! hogy szülsz ily fiakat,
Kik felemelhetik ellened karokat?
Hiszen a természet kit-kit pályájára
Szabadon helyezhet élet piatzára ;
Nem tsügg lántz, nem békó gyenge kezeiről,
Nem hull a rabságnak könyve szemeiről !
Ki foszthat meg tehát szivünk illy kintsétől,*

*Hogy életünk függjön másnak kegyelmétől,
Ha tsak a természet szentelt törvényeit
Őszve nem tapodja végzéseik rendeit?*

(110.)

„Hidd el, oly szív dobog nekem is mejjemben, Mellyet a szabadság lelkesít testemben” — írja Barcsaynak — s ő ki a „Kalapos király”-ban Boeskey, Thököly, Rákóczi harcáról még azt írta, hogy „Ezek szabadságnak arany zászlójával Hiteket keresték hazájok kárával” s II. Józsefet azért ostromozta, mert „oly káboságha” esett, hogy Lutherrel, Kálvinnal lépett barátságra, immár ezt írja:

*Ugy van, ne irtózzunk egymás vallásától,
Bár ezt Luthér szülte, s amaz Genevától
Költönözött hitel: egy vérből születünk,
Egy szabadság éaes tején neveltünk.
Mennyen bár barátom tornyatlan házában,
Hogy ott Istenének áldozzon magában,
S én fényes templomom márvány küszöbére
Lépjek teremtőmnek ditsősittésére:
Tsekély meghasonlás — ez nem ad hatalmat,
Hogy megtapodgyak egy szabad birodalmat.*

(Barcsaynak, 1782. II. 4.)

S valami növekvő belső szorongással érzi a felelősséget. A tudomány felelősségét, melynek haladása nem a remélt felvirágzást hozza, hanem az elnyomás, a szenvedés fokozását. Mintha az atomkor tudósainak belső háborgását hallanók feljajduló kérdéséből:

*Mi szükség volt tehát London piatzára
Kastélyt építeni Minerva számára,
Vagy büszke Leidennek szabad tájékára
Annyi tudóst hozni Rajnának partyára?*

*Ha tsak ezt tanulják Lock s Newton könyvéből,
Miként lehet hizni emberek véreből,
S e fölött dühösség gazdag méhelyéből
Ujj s meg ujj bünöket szedni kebeléből...*

*... O egek! nem elég hogy titkos szerekkel
Vész törvény, igazság altató mérgekkel?
Szükség még villogó kinzó eszközökkel,
Szegény világunkat dulni menykövekkel?*

(Barcsaynak, 1782. V. 4.)

Az egész nemzedék nevében érzi a felelősséget: „A jövő százok számot kérnek tőlünk, O bár ne szólának zokogva felőlünk!” (Barcsaynak,

1782. IV. 2.) Így jut el a csalódott, a világtól elzárt magános lélek a század uralkodó eszméinek csillagkörébe, így ismeri fel egyre elmélyültebben azokat az orvoslásra váró társadalmi bajokat, melyek ellen valaha az irodalom és tudomány fegyverével akart küzdeni s így válik, tehetetlenségre kárhozhatóva, egyre kevésbé tevékeny s egyre inkább érzékennyé. Nem marad más számára, mint ami mindenkié, aki a sürgető felismerés és a kényszerű tétlenség kettős korlátja közé szorul, mint a háborgó érzés. Ne képzeljük a szentimentális költőt úgy, hogy könnyekké ocsítja gondjait, még kevésbé úgy, hogy örömet leli a könnyekben. Komor gondot s béklyózott kezet képzeljünk, világebresztő jajt és tehetetlen iróniát keressünk.

A hegyek árnyában sáppadó tavasz remete-magányán ül a költő, kezében Horatius vagy Jung, Bessenyei, Virág vagy Popé és Mármontel, Racin vagy Voltér, Cato vagy Lukánus s levelet ír egyre ritkábban válaszólgató barátainak: „Irtóztató igazságok között hánykolódunk; bár csak az egész világ hallaná sohajtásainkat, talám találkozna valaki, a ki a letapodott emberiségnek kezeit nyujtaná. — Ugy de melly százodnak nem voltak Márk Auréliusai, Senekái? Munkájuk az égig magasztaltatik, de még általok nem jobbul a világ. — Mindenkor hasonló bűnöket átkozunk, s tselekszünk; és bár csak azok mellett maradnánk, de addig ingereljük a szelíd természetet, míg egészen ki nem forgattyuk sarkából és legalaa tsonabb tselekedetekre nem kényszerítjük! Mikor aztán szégyellei kellenne gyegeségünket, akkor ujj nevetek gondolunk ki, hogy bűneinket erkölcsöknek lenni hidje a világ. Ezt jövendölte az én kedves Lukánusom, imigy énekelvén: . . . Ferrique potestas Confundet ius omne manu, scelerique nefando Nomen erit virtus!” (Barcsaynak, 1782. V. 4.).

A szentimentális Ányos nem nagy költő, de nagy lélek. Mert míg reményből kétségbe fordul sorsa, míg önmagát feladja, önboldogságáról rezignáltan lemond, nem kétkedik eszméinek igazában, nem adja fel elveit. Barcsay Ábrahám valaha mestere volt Ányosnak a felvilágosodás útján. Ám a tanítvány nagyon jól megtanulta a leckét s ő válik Barcsay mesterévé, midőn az megtorpan az úton s elfordulna a tudománytól, irodalomtól, a kultúrától s valami aranykori primitívizmushoz menekülne vissza. Lerontja Barcsay idillikus képzelgéseit s az áhított primitívizmust leleplezve a műveltség emberré nevelő erejét emeli magasra:

*Mégis, ha tekéntyük régi századinkat,
Midőn szekerinken vittük házainkat,
S ló husból készitvén vad vatsoráinkat,
Szünetlen rablással éltük napjainkat:*

*Irtóztunk! . . . s öleljük Apolló hugait,
Hogy elhagyván Hemust s Athénás falait,
Ide lakni jöttek Dunának partjait,
Pallérozván népek szilaj szokásait . . .*

... *Mennyi gyönyörűség szeléd ideinkbe,
Mivel már Apollo lakik hegyeinkbe,
Ki oly nyájosságot öntött sziveinkbe,
Melly emberré téssen érzékenységekbe...*

(*Barcsay Kapitánynak, 1779. XII. 21.*)

„O ne mondd, barátom, jobb a magánosság S pásztori kunyhókkal népesült pusztaság” — inti barátját magános cellájából —

*Hidd el a természet futtya vadságait,
Ki nagy társosságra alkotta fiait.
Mi volna, ha most is Caucasus hegyénél
Nyilakkal küszködnénk Tánais vizénél?
Nem ismernénk London s Páris ékességét,
Hol az ész remekké tette mesterségét.
Tudom Kleist és Viland nem volt Indiában,
Sem frantzia Cornel Mogol országában...*

(*Barcsay Kapitánynak, 1780. I. 5.*)

Nem törik meg hite az emberi haladásban, az irodalom és tudomány felvilágosító, emberré nevelő hatalmában, bízik az emberi társadalom alkotásra ösztönző erejében. Ha a múltba fordul a tekintete, nem illúziókat kerget, hanem ösztönző példákat a szabadságra, a hősiességre, az emberségre. Ő is visszanez a Tánais partjára („Máskép esküdtünk mi Tánais partjánál, Vándorló atyáink első szállásánál” (Barcsaynak, 1782. II. 4.), de csak azért, hogy így sóhajtson a honfoglaló atyák utódaihoz: „Boldog együgyűség, szabadság ölében, O maradj fenn Árpád fiai szívében!” (uo.). Mátyást invokálja: „Mátyás, lám te erre hordván fegyveredet, Irgalom templomán hagytad nagy nevedet” (Barcsaynak, uo.) s ha a nagy temetőre fordul gondolata, azért idézi, hogy vissza fogja népét:

*Mennyit énekeltünk Spárta romlásáról,
Mennyit Lacedemon szomorú sorsáról.
Romát is megnéztük, Nilus vidékénél,
Hogy sirt Pompejusnak buss temetőjénél.
Térjünk már most vissza Moháts mezejére,
Boruljunk őseink elhullott vérére,
Kérjük zokogással szent árnyékaikat,
Ne hadják rabságra jutni fiaikat!*

(*Barcsaynak, 1781. VII. 27.*)

S ha nem is lett költőnek akkora, mint szellemnek, de igazi költővé nőtt nehéz sorsának igája alatt. Utolsó esztendeit, az elefánti s a székesfehérvári esztendőket nemcsak a haza s az emberiség sorsa felhőzi, de a növekvő testi szenvedés is: A kortársak ellentmondó s olykor naiv vallomásain ma már

nehéz eligazodnunk, de annyi bizonyos, hogy fiatal szervezetét nem egy baj támadta meg s hogy tudta halála közelgetését. A költő, kit a nyilvánosság tekintete, szerkesztők szigora, bírálók tanító szava nem irányított, kit a szavak korlátatlan áradására csábító Zrínyi-vers nem fegyelmezett, haláláról epigrammatikus tömörséggel ír:

*Érkezik már élttem vég szempillantása,
Kített lelkem agyag s romlandó szállása;
Megunta zsellérjét! kifogy erejéből,
Ezer kinnyainak kegyetlenségéből;
E nagy játék helynek vétkes piatzáról,
Színes örömeknek csak fővény halmáról!*

(A végső óra)

A vers kulcsa ígéinek minősége. Az egyetlen aktív cselekvés a halálé, az *érkezik*, a többi — *kített*, *megunta*, *kifogy* — csak a múltást, közönyössé válást, passzív elporlást idézi s a hatsoros vers harmadik sorába jut az utolsó ige (kifogy) s utána a siratók gondolatritmusos szerkezetével sorolja fel, miből fogy ki a romlandó test, honnan fogy ki az agyagból épült, szállását elhagyó lélek. A vers másik titka az a tömör plaszticitás, ahogyan a test és lélek viszonyát kifejezi (megunta zsellérjét), ahogy egy-egy jelzős kifejezéssel a világot jellemzi: nagy játékhely, vétkes piac, fővény halom. Ez a tömörség teszi széppé az utolsó két epigrammát, a Pálóczi Horváth Ádámnak írott befejező sorait: „Nem vagyok sem véred, sem régi barátod, Tsak azolta szeretsz, hogy kinomat látod” s a Pyrkernek ajándékozott Officium Rákócziánumba írottat („Egy-két szent sóhajtást tégy, kérlek, érettem”), melyben a sóhajtás szokatlan jelzője, a *szent*, az egyszerű szavakat áhítattal tölti s nemcsak a búcsúzózt, de Pyrkert is jellemzi. Megírja a maga „Balázsolás”-át, az „Ájtatos ének”-et, melyben mint gégeműtéte előtt Babits Szent Balázst, ő a gyógyítást ígérő de halálát hozó kép előtt brunduziai boldog Lőrincet invokálja, ki a Székesfehérvárt védő magyarokat megsegítette, aki az elvágott erű asszonyt meggyógyította, „Más, ki rákot érezte Tüzesedni ki mellyéből, Tsak Lőrinczet nevezte S mindgyárt kigyógyul sebéből”, őt unszolja: „Testi, lelki sebeinket Látván, gyógyíts bennünket”

*S mint Fehérvár tájékán
Meggyőzted ellenségünket,
Ugy lelkünk nagy tsatáján
Segéltsd erőtlenségünket,
Hogy a véglehellések
Legyenek szerentsések.*

Ennyi csak, amit önmagáról ír,
A többi?

Néhány idegen mintákat követő, részben idegenből is vett divatos költői játék, mint a képeket illusztráló „Érzékeny gondolatok” s a heroidával

kísérletező „Érzékeny levelek”, egy hitbuzgalmi vers, melyet Batsányi szabad fordításnak tart, alkalmi versek (A szép tudományoknak áldozott versek, Gróff Eszterházi Pálnak pétsi püspökségre lett felemeltetését inneplő versek, Battyáni Károly halálán, Gróff Nádasdy Ferentz halálakor) s néhány valóban eredeti darab, köztük a híret megalapozó, kéziratban terjedő „Kalapos király” s a magyar szentimentalizmus örök minta-versei, anthológia-versei, az „Egy boldogtalannak panaszszai a halavány holdhoz”, a „Hív barátnak hívétől fájdalmas elválása”, az „Egy hív szívnek kedvesse sírja felett való panaszai”, stb. Ez utóbbiakról itt csak annyit, hogy ezeket nyilvánosságra szánta s hogy ezek világi, sőt szerelmes versek. Ezt érdekesebbnek tartom, mint azt a problémát, hogy vajon valóságos asszonyszemély-e ihletőjük, vagy egy fiktív szerelmi bánat ürügyén alkalmak csak arra, hogy a költő elsírhassa könnyeit. Mert ez a felvilágosodás első lépése, a világiasodás s ezt követi, feltarthatatlanul a másik, a népi formákkal való kísérletezés. Milyen meghatóan együgyű az első ilyen kísérlet, az „Esdeklés”, melyben még a műköltészet kifejezőskínese, sőt a mitológia is visszakísért, de amelyben már ott csendül valami az eltalált hang örömeiből:

*Tsak egy tsókot lophatnék le ajakadról,
Vagy egy rósát gyengén piruló artzádról!
Rabbá tett szép szemed,
Gyönyörű termeted.
A tiszta erkölts mosolyog személlyedről;
Venus tüzhelye füstölög a szivedről.*

*Ollyan vagy, mint a tavaszi vidám erdők,
Rósák illatnyáival játszó szelek, mezők.
Szív gyönyörüsége,
Éltem édessége!
Bár tsak isteni személyed enyim lenne!
S kezed által szerentséssé az ég tenne!*

A „Feő Generál gróf Nádasdy Ferentz halálakor” írott versben már néha a kuruc költészet hangjait halljuk halaványan visszhangozni:

*Hová hanyatlasz, virágzó hazánk?
Hát már nem tud más, csak bu, jönni ránk?
Nem is reményli nemzetünk többé hajnalát,
S éjjelében,
Kék egében,
Tsüllagot sem lát? . . .*

*. . . Lásd, így hagynak el a nagy férfiak,
Dítsóségedre nőtt haza-fiak.
Édes hazánk! te is velek immár vonaglasz,
Hatsak nem jó
Tsuda erő,
Melly megoltalmaz.*

Ebben már ott lüktet a „Tyukodi pajtás” énekének férfias-keserű ritmusa, hogy aztán megszülessék „A víg társaságról” vagy „Ivóének” címen ismert verse, melyről HORVÁTH JÁNOS azt írja, hogy „Ányos énekei közül legdalszerűbb, egyszersmind legfesztelenebb (s ennyiben legnépibb)” s azt, hogy „Még ekkor s jó sokáig (egészen az 1840-es évekig) ritka ez a tizenegyes sorfaj, mely oly eleven fordulattal ad igazi „dalszó”-jellegét a különben egyszerű strófának”:

*Éljen mái társaságunk,
Igaz magyar barátságunk!
Nem bántódik meg így Isten, sem ember:
A ki pedig ezt irigylé, gazember . . .*

*. . . Távozz tőlünk képmutatás,
Politzia, pallérozás;
Takarodgyál foszlánkosok közibe,
Akiknek születélt ravasz szívébe!*

*Nem tud a magyar szív ahhoz,
Mert hívség illik bajszához!
Nosza pajtás! pederjük meg, s vigadgyunk;
Lesz még idő, hogy a buról aggódgyunk.*

Míg a magyar tizenegyesek perdülését hallgatjuk, már idehallik valami az igazi népdalból is, de két emberöltővel későbből is, Vörösmarty fóti boros kedvéből (Fölfelé megy borban a gyöngy, Jól teszi), Petőfi kecskeméti dínomdánomozó vígságából (Hegedűszó, furulyaszó, cimbalom), a jövődéből. S szinte el is feledjük már, hogy ezeket a szerelmes verseket, ezt a bordalt, ezt a kuruc dalokat idéző funerátor verset egy fehér csuhás, sápatag ifjú szerzetes írta, kit nemcsak az alázatosság szőrharája s a vezeklő kötél fog vissza a világtól, szerelemtől, hortól, harctól, hanem a napjait számláló halál.

Így siklik ki szinte a sír előtt mégis a szentimentalizmus könnyzáró rácsa megöl s jut el a jövődbe. Megteszi az első lépést azon az úton, mely a népet teszi majd úrrá hatalmasabb költők lantján az irodalomban s hozzákezd nagy pasquillusához, melyet csak a halál nem enged befejezni: „Még sem szünsz, kegyetlen, szívünket gázolni?” . . . Felcsattan a nyílt kérdés: „Melly Isten ád néki arra igazságot, Hogy ő rabszíjakra fűzze szabadságot?” A hang egyre keményebb: „Erőszakos úr vagy, nem pediglen király” . . . „Ha olly nagy tsászár vagy, szégyeld el magadat”. Nem jut verse végére, a megindult gondolatsor is nyitva marad. Nem baj. Petőfi végiggondolja s kimondja. Ez Ányos Pál emlékezete: Vörösmartyra, Petőfire gondolunk.

A LOGIKA ÁLLÍTMÁNY-FOGALMA ÉS AZ ÁLLÍTMÁNYI NÉVSZÓ

I.

Viták és nehézségek az alany és állítmány elemzése körül

A Magyar Nyelv XLIX. évfolyamában (69—76 ; 370—380) megjelent tanulmányomban vizsgálat alá fogtam az alany és az állítmány mondattani fogalma és meghatározásai körül mutatkozó ellentmondásokat, és megkísérletem e mondattani fogalmak világosabb szétválasztásával és szabatosabb műszóhasználattal az elemzést egyértelműbbé, a mondat valóságos szerkezetének megfelelőbbé tenni.¹ E vizsgálat során kiderült, hogy külön kell választani a mondatnak mint tények, folyamatok ábrázolásának a szerkezetét a mondatnak mint a közlés eszközének a szerkezetétől.² Az előbbi szerkezet pillérjei a mondat igéje (melyet a grammatika közönségesen igei állítmánynak nevez) és az ige határozói (beleértve az ige alanyát és tárgyát is). Ez adja a mondat tulajdonképpeni grammatikai szerkezetét. A másik szerkezet pedig két pilléren nyugszik, melyeket lélektani alanynak és lélektani állítmánynak szoktak nevezni. Ez nem a szavak grammatikai alakjában, hanem a mondat szórendjében és intonációjában (hanglejtésében, hangsúlyozásában, tempó- és időtartam-módosulásaiban) jut kifejezésre.

Hangsúlyoztam azt is, hogy nem minden mondatban érvényesül mind a kétféle szerkezet. Történésábrázoló szerkezetről csak igés mondatban beszélhetünk. Igétlen mondatban csak a másík, a predikatív szerkezetnek van szerepe. Figyelmen kívül hagytam azonban azt a körülményt, hogy a közlés szándéka és a mondat intonációja nemcsak az igés mondatba vihet más-más predikatív szerkezetet, hanem az igétlen mondatba is. Példával megvilágítva: nemcsak a *Bodri ugat* szószerkezet fejezhet ki más-más mondanivalót aszerint, hogy melyik tagjának adok állítmányi hangsúlyt (*A Bodri u g a t* vagy *A B o d r i u g a t*), hanem a *Bodri kócos* szószerkezet is mást fejez ki akkor, ha a második

¹ Hasonló szempontokat alkalmaz a mondat elemzésében SECHEHAYE is, kinek munkáját (Essai sur la structure logique de la phrase. Paris, 1950.) idézett dolgozatom készítésekor még nem ismertem.

² SECHEHAYE, munkájának záró fejezetében (215) a logikai és a szemléletes viszonyok közt tesz különbséget: „A côté de ces rapports logiques on a vu qu'il y a des rapports dans l'ordre de l'imagination ; ceux-ci naissent de la vision des idées sous la forme concrète d'un spectacle ; psychologiquement ils précèdent les rapports logiques qui s'inscrivent pour ainsi dire dans les formes de l'imagination.”

tagját hangsúlyozom : *A Bodri kócos*, mint akkor, ha az első tagját emelem ki állítmány gyanánt : *A Bodri kócos*. Tehát nominális mondat esetében is megváltoztathatja az eltérő hangsúlyozás a mondat jelentését a mondanivaló, a közlés szempontjából ; de az is kétségtelen, hogy a hangsúlyozástól függetlenül mégis ugyanazt jelenti a mondat — az objektív tények kifejezése szempontjából.³

Ez az objektíve állandó összefüggés azonban — mely *A Bodri kócos* típusú mondatokban a közlés szándékától és a hangsúlyozástól függetlenül megvan — nem azonos azzal, amit az igés mondatok ábrázolnak. Az ige mozgást jelenít meg, a névszói állítmány esetében azonban nincs szó semmiféle mozgásról, ennél fogva mozgó képszerúségről sem. Itt egyszerűen két fogalom viszonyításáról van szó. A fogalmi viszonyok részletes tárgyalása pedig a logikába tartozik. Ezért itt ki kell térnünk a nyelv és a logika, ill. a mondat és a logika közti összefüggésekre.

A mondat és a logika közé eső határterület több helyen nagyon ingoványos. Ilyen pl. a műszóhasználat kérdése. A *logikai alany*, *logikai állítmány* műszókat különböző nyelvészek, nyelvtanírók és nyelvtanörökusok más-más értelemben, rendszerint éppen ellentétes, szinte egymást kizáró értelemben használják, vagy pedig nem is tisztázzák a pontos értelmüket.⁴ Ennek a többféle vagy bizonytalan értelmezésnek a megmagyarázása e dolgozat egyik célja.

TOMPA JÓZSEF az 1953. évi akadémiai nagygyűlésen többek közt ezt mondta : „Van . . . egypár mondat típusunk, amelyben a nyelvtani (és az ezzel egybeeső logikai) alanyt és állítmányt igen-igen nehéz meghatározni ; t. i. mikor mindkettő főnév vagy főnévi értelemben használt más szó, . . . Pl. : „Az *élmunkás a mintaképünk*. *A tied az.*” (A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei IV. k. 51—2.) Később ilyen példákat idéz régi nyelvtani vitákból : *Magyarország legnagyobb tava a Balaton. Ki a mi szolgabíránk?* Felfogása szerint *Az élmunkás a mintaképünk* mondatban mindenképpen az *élmunkás* szó az alany, a *mintaképünk* az állítmány, függetlenül attól, hogy a mondat milyen kérdésre ad választ, ill. hogy melyik tagját hangsúlyozzuk (i. h. 53). BÁRCZI GÉZA az előadáshoz csatlakozó hozzászólásában úgy nyilatkozott, hogy ezt az igen egyszerűnek látszó kérdést nem látja megoldottnak, sőt nem is egyhamar megoldhatónak. „Nem egy olyan nominális mondat típus van, melyben ez a kérdés egységes elvek szerint, megnyugtatóan nem dönthető el” (i. h. 61). Helyesnek tartja a „lélektani alany

³ A közlésnek és az objektív összefüggésnek a szempontja a legtöbb mondatban egyidejűleg érvényesül, de különböző eszközökkel jut kifejezésre. E kettősség észre nem vétele nemcsak az alany és az állítmány értelmezésében, hanem a mondat meghatározásában is sok vitának volt már az oka, így pl. BRASSAI SÁMUEL és BALOGH PÉTER heves hangú, de tanulságos összevágóalkozásának (Nyr. XIX—XX).

⁴ SECHÉHAYE, bár idézett munkája címe szerint a mondat logikai szerkezetéről szól, nem beszél sem logikai alanyról, sem logikai állítmányról, hanem csak nyelvtaniról és lélektaniról. Egy jegyzetében (129) okát is adja ennek.

és állítmány” fogalmát kiküszöbölni a nyelvtanból, *Az élmunkás a minta-képünk* típusú mondatban mégis a hangsúlyozástól tenné függővé annak eldöntését, hogy melyik az alany és melyik az állítmány (61–62).

Ez a kérdés nemcsak tudományos nyelvtanban jelent problémát. Felmerülhet minden általános iskolában és vagy a nevelőt hozza zavarba, vagy a tanulóknak hagy tisztázatlan fogalmakat.

Saját tapasztalatomból idézek még egy példát, ha nem is közvetlenül az iskolai tanítás köréből. A pedagógus-továbbképzés keretében általános iskolai és középiskolai nyelvszakos tanárok ülnek együtt orosz nyelvi és irodalmi tanulókörön. Mind olyanok, akik már túl vannak az általános iskolai szaktanári alapvizsgán. A csoport vezetője nyelvileg és irodalmilag kitűnően képzett pedagógus. Mondattani elemzést végzünk SCSEBBA és MATYIJCSENKO középiskolai nyelvtana alapján. A példaanyagot magyar tankönyvből vesszük (Szovjet-orosz irodalmi olvasókönyv a gimnáziumok IV. osztálya számára. Вр., 1951). Gorkij *Мать* c. regényének ismertetésében a következő mondat van soron : „Главные герои романа участники борьбы, в дённой в Сормове, участники п рвзмáйской демонстра́ции 1902 го́да.” A tanulókör vezetője a Главные герои романа tagot értelmezte alanynak, a mondat hátralevő felét (участники б рьбы stb.) állítmánynak. A tanulókör egyes jó nyelvtani érzékű tagjai kifogásolták ezt az elemzést, és éppen ellenkezőleg elemezték volna az alanyt és az állítmányt. Meglehetősen heves vita keletkezett. A csoportvezetőt nem sikerült meggyőzni, de ő sem tudta meggyőzni a másképp elemzőket. (Az orosz mondatban rejlő nehézség ugyanúgy jelentkezik, ha magyarra fordítom : „A regény fő hősei a Szormovban vívott harc részvevői, az 1902. évi május elseji tüntetés részvevői.”)

TOMPA JÓZSEF idézett állásfoglalásának, BÁRCZI GÉZA óvatos habozásának és az orosz tanulóköri vitának közös a forrása : az alany és az állítmány fogalmában rejlő többértelműség, melynek felfedése csak akkor válik lehetségessé, ha jobban a mélyére tekintünk a mondat predikatív szerkezetében megnyilatkozó jelentésviszonyoknak és funkcióknak. E feltárás megkezdése akart lenni a bevezetőben említett cikkem, további elmélyítése pedig jelen dolgozatomnak másik fő célja.

II.

Mit nevez állítmánynak a logika ?

Miután a *lélektani alany*, *lélektani állítmány* kifejezések meglehetősen egyértelműek (bár szerintem nem helyesek, mert a predikatív viszony lényegére nézve félrevezetnek),⁵ a *grammatikai alany*, *grammatikai állítmány* értelme

⁵ WUNDT sem helyesli ezt az elnevezést (Die Sprache. Leipzig, 1900. II, 162). — Úgy látszik, PAUL nagy tekintélyének köszönhető, hogy a két mondattagnak ez a GABELLENTZ-féle elnevezése a magyar nyelvészetben is eléggé elterjedt. Vö. KLEMM : Magyar történeti mondatlan (a következőkben : MTM.) 38.

pedig attól függ, hogy az *alany* és *állítmány* műszónak más vonatkozásban milyen értelmet adunk, most először is azt kell megnéznünk, mit szoktak logikai alanynak, logikai állítmánynak nevezni. Egyáltalán mit is szoktak a nyelvvel vagy a mondattal kapcsolatban logikainak nevezni?

Amikor például GOMBOCZ a syntagma fogalmát meghatározza, lényeges jegyének tartja, hogy „tagjait határozott logikai viszony fűzi össze” (MNy. XXV, 3), de nem világítja meg, hogy milyen viszonyokat nevez logikainak. Óvatosabban ugyan, de PAIS is használja a *logikai* jelzőt hasonló helyzetben, amikor a mondat lényegét fejtegeti (MNy. XLVII, 135—6): „A mondat képzetek váltakozását foglalja magában, de különösen képen olyan természetű képzetváltakozást, amely egységes, bizonyos mértékig lezárt tudattartalomba, tudatállapotba torkollik bele. Vagyis az ilyen esetben a képzetek logikai szempontból szerves viszonyban állanak egymással.” Majd a mondat egyik meghatározásában: „a mondat — logikai minősítés szerint — szerves viszonyban álló képzetsorozatnak, egységes tudattartalmat nyújtó képzetváltakozásnak nyelvi kifejezése”.

„Logikai” itt kb. azt akarja jelenteni, hogy „a dolgokat tükröző fogalmaknak v. maguknak a dolgoknak belső, egymásközi viszonyaival összefüggő”. Erre gondol GOMBOCZ, amikor azt mondja: „Akármelyik mondatrészt kiemelhetem, de azért nincs jogom állítmánynak nevezni, mert a hangsúlyozással nem változtatom meg a mondatban kifejezett ítélet logikai alkatát.” (Syntaxis. Első fejezet IV. Könyomatos jegyzet, 1949. 46) Képzetek logikai viszonyáról beszél RIES is, mint amelyek a ragozási formákban, formaszókban és más formai eszközökkel kifejeződnek (Was ist ein Satz? Prag, 1931. 37). Vö. még KLEMM (i. m. 36) és PAPP ISTVÁN (MNy. XLVIII, 97; L, 7; I. O. K. IV. 74) szóhasználatát.

A *logikai* szónak ilyen értelmű használata közvetlenül WUNDT-ra vezethető vissza, aki a nyelvről szóló művében többé-kevésbé következetesen használja ilyen értelemben. WUNDT maga nem fogalmazza meg világosan, mit nevez logikainak. Egy helyütt ugyan tesz ilyen kijelentést: „Das grammatische Subject des Satzes ist immer auch im logischen Sinne »Grundlage der Aussage«” (i. m. II, 261), de azt, hogy „Grundlage der Aussage”, idézőjelbe teszi. Pedig az egész kérdés azon fordul meg, hogyan értelmezzük azt, hogy „az alany logikai értelemben a kijelentés alapja”. Csak a szó használatából következtethetjük, hogy WUNDT itt a dologi, objektív összefüggéseket (pontosabban: ezek vetületét a fogalmi viszonyokban) nevezi logikainak, továbbá abból, hogy elítéli WEGENER szóhasználatát, aki az ún. lélektani alanyt és állítmányt nevezi logikainak (i. m. II, 260, jegyzet).

Nézzük meg, Logik c. munkájában hogyan értelmezi WUNDT a logikát (1919⁴. I, 1): „Während die Psychologie uns lehrt, wie sich der Verlauf unserer Gedanken wirklich vollzieht, will die Logik feststellen, wie er sich vollziehen soll damit er zu wissenschaftlichen Erkenntnissen führe, ...”

Eszerint WUNDT lélektani alapon fogja fel a logikát: a gondolatok lefolyását, a gondolkodást vizsgálja. Lélektan és logika közt csak annyi különbséget tesz, hogy a lélektan leíró, a logika normatív tudomány: a logika keresi azt a kapcsolatot, amely a gondolkodást az objektív valósággal összeköti.⁶

WUNDT pszichologista felfogására talán legjellemzőbb az, hogy nála a logikában is képzetek szerepelnek. Az ítélet szerinte a teljes-képzetet kettébontja tárgyképzetté és valamely tulajdonság vagy állapot képzetévé: a tárgy képzete e folyamatban alany, a tulajdonsága vagy állapoté pedig állítmány (i. h. 152). Hangsúlyozza továbbá, hogy bár az eredeti ítélet a gondolkodás folyamán bővílhet, változhat, az alany mégis mindig tárgya, alapja a gondolkodásnak („Gegenstand des Denkens”) s ehhez az állítmány mindig mint változó alkatrész járul (153). Egy helyen ezt így fejezi ki (uo.): „Die O b j e k t e des Denkens sind die S u b j e k t e des Urteilens”. WUNDT tehát az ítéletben nem lát mást, mint a képzetfelbontásnak ill. képzetkapcsolásnak és így a gondolkodásnak az alapformáját, melynek alapja, magva mindig egy tárgyképzet.

WEGENER a WUNDT idézte helyen (Untersuchungen über die Grundfragen des Sprachlebens. Halle, 1885. 29) így nyilatkozik: „Der Exposition gegenüber steht das *logische Prädicat*. Schon oben war darauf hingewiesen, dass dieses nicht mit dem grammatischen Prädicate zusammenfällt, obgleich allerdings ein naher Zusammenhang besteht. Das Glied des Satzes, welches den Ton trägt, *der betonte Satzteil ist das logische Prädicat*.” Itt nyilván mást jelent az, hogy „logikai”, mint amit WUNDT akar vele mondani.

Pedig WEGENER nem áll egyedül az alanynak és állítmánynak ilyen „logikai” értelmezésében. Hasonlóképpen értelmezi a *logisches Prädicat*-ot már STEINTHAL (Grammatik, Logik und Psychologie. Berlin, 1855. 199), bár néhány példában mégis elárulja, hogy bizonytalan a fogalom értelmezésében. Nálunk BRASSAI használja először egyes munkáiban (különösen kezdetben) ilyen értelemben az *alany*, *állítmány*, ill. *subjectum*, *praedicatum* műszókat (Pesti Napló, 1853. febr. 11-12.; Okszerú vezér I., Kolozsvár, 1855⁵. V; Logika. 1858. 72; Paraleipomena kai diorthoumena. 1873. 111), máshol azonban (Szórend és accentus. ÉNySzK. XIV. 9, 30; A magyar mondat: Ak. Ért. III, 246) más értelemben használja, és éppen e jelentéskeveredés miatt sokszor tudatosan el is kerül a kifejezéseket és más műszókat alkot helyettük.

⁶ WUNDT persze csak az egyik (bár nyelvi vonatkozásaiban talán a legjelentősebb) képviselője a logika ama lélektani irányának, mely a múlt század vége felé egészen elhatalmasodott. J. St. MILL szerint a logika a lélektanok egy ága vagy része (An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy⁵ 461. Idézi E. HUSSERL: Logische Untersuchungen I. Halle, 1900. 51). Ehhez az irányhoz közeledett SIGWART is, akinek Logik (Tübingen, 1873. I, 9-10; Freiburg, 1889². I, 10) c. munkájára hivatkozva KOCSIS LÉNÁRD kijelenti (NyF. 3. sz. 1902. 25): „az ítélet első sorban lélektani kategória”. HUSSERL (i. m. 56) SIGWARTnak ugyancsak a helyét idézve felhívja a figyelmet arra, hogy SIGWART — és utóbb WUNDT is — szembeállította ugyan a logikát mint normatív tudományt a leíró jellegű lélektanmal, mégis a lélektani irány keretei közt mozog.

KICSKA EMIL csaknem mindenütt ebben az értelemben használja az *alany* és *állítmány* műszókat, akár mondattani, akár logikai elemzést végez. De ugyanezt a két mondattagot nevezi logikai szubjektumnak és prédikátumnak РОПОВ is (Суждение и предложение. Vinogradov: Вопросы синтаксиса... Москва, 1950. 26-35), sőt hozzáteszi, hogy a hagyományos mozdulatlan (tehát a pillanatnyi beszédhelyzettől, a mondat alakulásától független) logikai szubjektumot és prédikátumot már régesrég ideje archivumba tenni (i. h. 28—9).⁷ ALEKSZEJEV és KOLSANSZKIJ szóhasználatában is erre vonatkozik a „logikai” jelző, amikor azt írják, hogy a mondathangsúly által egy mondatrész logikai prédikátummá válhat (О соотношении логических и грамматических категорий. Вопросы языкознания 1955. № 5. 13). Ez az öt-hat (egyébként a kérdést más-más oldalról megközelítő, más filozófiai iskolához és nem is egy nemzethez tartozó) szerző körülbelül ugyanazt a fogalmat nevezi logikai alanynak és állítmánynak. De egyikük sem azt érti logikai alatt, mint WUNDT, az ő nyomán GOMBOCZ és mások, legtöbbször KLEMM is (l. pl. MNy. XLIV, 124—7). Mind a négyen mondattani szempontból, a mondanivaló szempontjából közelítik meg a kérdést és a logika egyik alapegységével, az ítélettel vetik össze, annak két elemét keresik a mondatban. Kiindulásukban egyetlen biztos fogódzó van: az, hogy az alany és az állítmány fogalmát ők is az ítéletre akarják visszavezetni. Ebben az egyben közös alapon állnak WUNDTtal, aki így ír (Die Sprache 1900. II, 257): „Dass das Urtheil aus Subject und Prädicat besteht, ist ein Ergebniss der Analyse desselben, welches aus der Aristotelischen Logik... mit Recht unerschüttert in die neuere Logik überging.” Pedig ők nem dologi, objektív viszonyokat vagy képzetviszonyokat látnak a logikai alanyban és állítmányban, hanem az ítélet két tagját, melyek közül az egyik alapul szolgál arra, hogy a másikkal valamit állítsunk vagy tagadjunk róla. Ebben az értelemben beszélnek más nyelvészek is logikai kiemelésről, logikai hangsúlyról, pl. GOMBOCZ (Magyar fonétika. 1940. 49, 50; vö. HORGER: Általános fonetika. 1929. 19), aki nyilván nem vette észre, hogy itt mást nevez logikainak, mint a Syntaxis előbb idézett helyén. (Vö. még РОПОВ i. m. Вопросы синтаксиса... 28.) Ilyen értelemben beszél logikai hangsúlyról ALEKSZEJEV és KOLSANSZKIJ közös tanulmánya is (i. m. 4. fej.).

⁷ SECHENAYE idézett munkájára is hivatkozhatnánk, hiszen címe alapján az is a mondat logikai szerkezetét vizsgálja. De az itt tárgyalt két mondattagot sohasem nevezi logikainak, hanem legtöbbször egyszerűen *sujet*-nek és *prédicat*-nak (26—31), olykor pedig *sujet psychologique*-ről is beszél (45, 46). Egy másik helye (116) viszont arra enged következtetni, hogy „a mondat logikája” alatt nem a mondatban kifejezett dologi összefüggéseket érti, hanem a mondat részeinek a közlés szándéka szerinti megosztását. Munkája záró fejezetében pedig (212) még világosabban kifejti, hogy az objektív összefüggéseknek megfelelő eszmék, tehát végelemzésben lélektani tartalom közlésére gondol, amikor logikáról beszél: „Nous avons voulu mettre en lumière... l'ossature psychologique de la phrase considérée dans son expression grammaticale. Or, c'est la communication des idées..., qui a fourni à la grammaire les éléments essentiels de ses constructions.”

Ha tehát az ítéletet ennyire különböző módon lehet elemezni, akkor magában az ítéletben kell összefutnia több különböző mozzanatnak, melyeket eddig nem választottak kellően szét. Legjobb, ha visszanyúlunk az ítélet első elemzőjéhez és egyúttal az alany és állítmány fogalmának megalkotójához, ARISZTOTELÉSZHEZ.

ARISZTOTELÉSZ a *Metaphysiká*-ban (4. könyv 7. fej.) ezt írja: „*Τὸ γὰρ τὸδ' εἶναι τὸδε, σημαίνει τὸ συμβεβηκέναι τὸδε τῷδε.*” Magyarul: „Mert az [vagyis amikor azt mondjuk], hogy az az, az azt jelenti, hogy az amannak járuléka.” Világosabban kifejtve: amikor egy névszóval egy másikról állítunk valamit, azzal azt fejezzük ki, hogy járulékos tulajdonságként vagy állapotként (az ontológia nyelvén: accidensként) tartozik a másikhoz. Ezt a megállapítást olyan példákból vonja el, mint *az igazságos m ű v e l t, az ember m ű v e l t, a művelt e m b e r, a művelt é p í t.*

Érdemes ezt összevetni a *Topiká*-nak azzal a fejezetével, ahol a *πρότασις*-ről (melyet németül *Satz*-nak szoktak fordítani, magyarul azonban nem *m o n d a t*-nak, hanem inkább *t é t e l*-nek fordítanám) azt mondja, hogy valamely dologról vagy a lényegét (*τὸν ὄρον*), vagy lényeges tulajdonságát (*ἴδιον*), vagy a nemét (*γένος*) mondja ki, vagy pedig valami járulékos, esetleges dolgot (*συμβεβηκός*) (*Topika* 1. könyv III—IV, fej. Idézi STEINTHAL: *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern*. Berlin. 1863. 216). Az első és a harmadikat nyilván főnév, a másodikat melléknév fejezi ki, a negyediket pedig többnyire ige. Mármost a *Metaphysika* előbb idézett helyén azt akarja megmutatni, hogy nem csak ige, hanem névszó is lehet *συμβεβηκός*.

ARISZTOTELÉSZ filozófiai munkáiban és így nyelvtani megfigyeléseiben is mindig számolnunk kell azzal, hogy egyfelől igen finom megkülönböztetéseket tesz egyes jelenségek, egyes fogalmak közt, másfelől azonban összeros, nem határol el egymástól különböző dolgokat. Pl. sokszor nem tesz különbséget létező dolog és annak nyelvi kifejezője, a névszó (pontosabban: főnév, ill. főnévi használatú melléknév) közt. A nyelvtan ARISZTOTELÉSZNÉL még beleolvad egyrészt az ontológiába és a logikába, másrészt a retorikába és a poétikába. A nyelvvel és a gondolkodással foglalkozó későbbi szerzők ezt aránylag hamar észrevették. Már a késői ókori görögöknél különvált a grammatika a logikától (DIÓNYSOS THRAX, APOLLONIOS DYSKOLOS), a filozófia újabb fejlődése során pedig a logikából önálló tudományágként hasadt ki az ismeretelmélet, majd később a tárgyelmélet.

Egy dolog azonban kétezer év alatt is alig tűnt fel valakinek, és még az ókori szerzők nyelvtani nézeteit tárgyaló STEINTHALNAK is elkerülte a figyelmét: az a kettősség, mely ARISZTOTELÉSZNÉL az 'állítás', a 'valamiről valamit mondás' fogalmában rejlik. Az olyanféle mondatokban ugyanis, amelyeket ARISZTOTELÉSZ eleméz, mint *az ember á l l a t, ez az ember m ű v e l t, a művelt ember é p í t, a két fogalom, a két tag predikatív értelmű egymáshoz helye-*

zése két mozzanatot fejez ki: 1. azt, hogy a két fogalom közül egyik a másikhoz tartozik (akár mint lényegét, nemét kifejező, akár mint járulékos, esetleges állapotát kifejező fogalom), 2. azt, hogy ezzel a mondattal az említett hozzátartozást kimondom, tehát egyik taggal a másikról mondom valamit.⁸ ARISZTOTELÉSZ, de a későbbi logikusok és nyelvtanírók is, egészen a XIX. századig, mindig olyan példákból indultak ki, amelyekben a meghatározandó tagról⁹ mond ki valamit a másik, a meghatározó tag, vagyis amelyekben a mondattal éppen azt akarjuk mondani, hogy valamely dolog, fogalom bizonyos fogalomkörbe tartozik, bizonyos tulajdonsággal rendelkezik vagy bizonyos állapotban van. Az ilyen mondatokban mindig egybeesik a mondanivaló lényege azzal, amit egy bizonyos szóban forgó dolognak tulajdonítunk. Nem vizsgálunk azonban olyan mondatokat, ahol ez a kettő nem esik egybe, hanem esetleg éppen fordítva viszonyul egymáshoz: *az ember épít, az építő művelt*. ARISZTOTELÉSZ műveiből még azt sem tudjuk meg, hogy az ő idejében egyáltalán éltek-e az emberek ilyenféle mondatokkal. De hiszen ARISZTOTELÉSZ nem is akart különösebben nyelvi problémákkal foglalkozni. Organon c. munkájának tárgya az, amit ma a logika szokott tárgyalni. Ennek *Κατηγορίαι, Περὶ ἔρμηνείας* és *Αναλυτικὰ πρότερα, Αναλυτικὰ ὑστερα* c. részei a fogalommal, az ítélettel és a következtetéssel akarnak foglalkozni. Természetesen ARISZTOTELÉSZ sem tudta a gondolkodás elemeit másképp vizsgálni, mint nyelvi formájukban. Az ítélet fajtait abban a formában vizsgálja, amelyben a gondolati tartalom a legtisztábban fejeződik ki. Márpedig a valamilyen nembe való tartozás vagy valamilyen tulajdonságnak a megléte bizonyos dologban úgy fejezhető ki és úgy elemezhető legvilágosabban, ha a dolog a mondat alánya, a faj, nem, tulajdonság, állapot pedig a mondat állítmánya. Ezzel a mindig egyféle mondatszerkezetből való kiindulással függ össze az is, hogy ARISZTOTELÉSZ gyakran megkülönböztetés nélkül használja az olyan kifejezéseket, mint *λέγεσθαι κατὰ τινας* 'hogy vmiről mondunk (vmit)' és *ὑπάρχειν τινί* 'hogy vmi alá tartozik (vni)', pedig ezek nyilván két különböző dolgot jelentenek (vö. STEINTHAL i. m. 211). A *κατηγορεῖν* ige volna arra hivatva, hogy ezt a kettős jelentést egybefoglalja, együtt fejezze ki, és ez az ige ARISZTOTELÉSZnél valóban sokszor annyit jelent, mint 'kimondani azt, hogy vmi egy általánosabb fogalomba, *κατηγορία*-ba, beletartozik' (STEINTHAL i. m. 208).

⁸ Úgy látszik, a középkori nominalistákkal bizonyos mértékig szembenálló ABÉLARD látta meg legelősebben az 'állítás' fogalmában levő kettősséget, melyet azonban mindjárt hármasságra bont: „Tribus autem modis »praedicari« sumitur, uno quidem secundum enuntiationem vocabulorum ad se invicem in constructione, duobus vero secundum rerum ad se inharentiam, aut cum videlicet in essentia cohaeret sicut materia materiali, aut cum alterum alteri secundum adiacentiam adhaeret, ut forma materiae. Ac secundum quidem enuntiationem omnis enuntiatio . . . praedicatum et subiectum habere dicitur” (Dialect. p. 367; idézi Carl PRANTL: Geschichte der Logik im Abendlande. Leipzig, 1855–1870. II, 183).

⁹ SZABÓ DÉNES kifejezésével: az alaptagról (A mai magyar nyelv. Sokszorosított jegyzet, 1955. 278; vö. ROZWADŃSKI: Wortbildung und Wortbedeutung. Heidelberg, 1904. 65).

A *κατηγορία* kifejezést, melyet KLEMM (MTM. 36 ; majd MNy. XLIV, 119) ARISZTOTELÉSZ logikai műszavaként említi,¹⁰ ARISZTOTELÉSZ valójában csak alkalmilag használja (*Περὶ ἐρμηνείας* 11. fej.), nem pedig állandó műszóként. 'Állítmány' értelemben inkább *κατηγορούμενον*-t, *λεγόμενον*-t ír, majd a *ἐρμηνεία*, sőt olykor a *κατηγορία* is szerepel ilyen értelemben (vö. STEINTHAL i. m. 203, 212, 232). Maga ARISZTOTELÉSZ nem fejti ki e műszók jelentésének különbségét. Amikor az ARISZTOTELÉSZBŐL kisarjadt logika önálló tudományágként jelentkezik (először dialektika néven a sztoikusoknál), a *κατηγορία*, ill. *praedicatum* műszók tovább viszik magukkal ezt az ARISZTOTELÉSZBEN gyökerező kettős értelmet. sőt ugyanez a műszó más vonatkozásban egészen a legújabb időkig az ige fogalmával azonosul. (A sztoikusok a *verbum finitum*okat, különösen az intransitív személyes igéket nevezik *κατηγορήματα*-nak ; vö. STEINTHAL, i. m. 291—2 ; 288—9 ; PRANTL : *Geschichte der Logik* I. 439 ; továbbá Max POHLENZ : *Die Begründung der abendländischen Sprachlehre durch die Stoa. Nachrichten der Gesellschaft der Wissenschaft v. Göttingen. 1939. Fachgruppe I, Neue Folge. Bd. III. Nr. 6. 178—79.*) Így találkozunk később a *praedicatum* műszónak az alanytól és ítélettől függetlenül használt 'általánosabb fogalom ; kategória' értelmével, vagyis olyankor is, amikor az nem mint a predikatív szerkezet egyik tagja, nem mint egy ítélet állítmánya szerepel (PRANTL : *Gesch. der Logik* I, 91 ; III, 157—61 ; Edmund HUSSERL : *Formale und transzendente Logik. Halle, 1929. 58, 116, 127, 184.*) A *praedicatum, praedicari* kettős értelmének középkori azonosításáról l. PRANTL : *Geschichte . . . II, 147.*

Amikor a mondat legújabb kori elemzői logikai állítmánynak ezt vagy azt akarják nevezni, nem gondolnak arra, hogy maga a logika is többféle értelemben használja az *alany* és az *állítmány* műszót, és hogy e többféle értelmet a logikusok sem fejtik ki eléggé. De arra is aligha gondolnak, hogy talán nincs még egy tudományág, mely a saját területét és a saját mivoltát olyan különböző és sokszor egymásnak ellentmondó módon határozná meg, mint a logika.¹¹ A logika kétezer éves fejlődésében csak igen lassan bontakozott ki a logikumnak többféle értelme. Ha például megnézzük egy olyan logikatörténeti összefoglalást adó munkát, mint POZSONYI FRIGYESÉ,¹² azt találjuk, hogy az évszázadok során egymásnak ellentmondó, egymással vitatkozó munkák jelentek meg, melyek közül némelyik egy-egy másik munkának a gondolatait építi tovább vagy annak egy-egy részletét helyesbíti. mások

¹⁰ Nyilván más források nyomán, pl. EISLER : *Wörterbuch der philosophischen Begriffe. Berlin, 1904². II, 131.*

¹¹ MILL ide vonatkozó észrevételét idézi és alátámasztja HUSSERL : *Logische Untersuchungen* I. 3—4 ; 35.

¹² A logika tárgyköre és feladata, történeti áttekintéssel. 1942. ; magyar nyelven újabb, marxista logikatörténet tudommal még nem jelent meg. Némi kitekintést ad a középkor és a korai újkor logikájára NÁDOR GYÖRGY (*Spinoza mint logikus. SPINOZA : Ifjúkori művek. Bp., 1956. 139—61.*)

pedig egészen új irányt kezdenek és logika címén egészen másfajta dolgokról beszélnek, mint az előzők. POZSONYI típusokba sorolja ezt a sokféle logikát aszerint, hogy mit tekintenek tulajdonképpeni tárgyuknak. Ezt az osztályozást alapul véve próbálhatjuk meg nyelvi vonatkozás tekintetében is tipizálni az ott felsorolt logikai munkákat. Az egyik típus szerint a logika a dolgok általános viszonyainak a rendje (természetesen abból a szempontból, ahogy megismerjük, felfogjuk őket). Az ilyen szempontú logika az ontológiához, a létezés tudományához áll legközelebb. (Pl. HEGEL logikája.) Röviden a dologi összefüggések logikájának nevezhetjük.¹³ Más típusú munkák szerint a logika a gondolkodás és a megismerés törvényeivel foglalkozik. A valóság és a megismerés viszonyát kutató tudományággal, az ismeretelmélettel érintkező logika-típus (SCOTUS ERIUGENA, DUNS SCOTUS, részben a heurisztikus BACON, DESCARTES, SPINOZA,¹⁴ újabban a logikai pszichologizmus ellen fellépő HUSSERL) mellett a XIX. sz. közepe óta találkozunk egy másik típussal, mely a lélektanba vezet át (SIGWART, WUNDT logikája). Az ismeretelméleti és a lélektani típusú logikákat általában az jellemzi, hogy az objektív összefüggések és a kimondott (tehát szubjektív vonatkozású) ítélet közötti kapcsolatot, a felismerés és gondolattá válás problémáit tárgyalják. A mi szempontunkból ezeket összefoglaló néven a gondolkodás logikájának nevezhetjük. Egy további típus szerint a logika a közlés, a tárgyalásmód, a bizonyítás rendjének törvényszerűségeit vizsgálja. (Ilyen a sztoikusok, majd BRASSAI, részben DESCARTES logikája.) Eszerint a logika nem más, mint a régiek dialektikája, vitatkozástan. Röviden a közlés logikájának nevezhetjük. Végül külön típusba foglalhatjuk azt a kevés számú munkát, melyek szerint a logika a szavak összefüggésének törvényeit vizsgálja. Ez a nominalista logika. (A középkori nominalistákon kívül ismertebbek: HOBBS, LOCKE.)

Ha a nyelv, a mondat szempontjából tekintjük ezeket a logikai irányokat, a négy fő irány közül csak kettőt kell külön számításba vennünk. A nominalista logika ugyanis kiesik azért, mert a szavak végeredményben mindig csak jelölik a fogalmakat és ezen keresztül a dolgokat, és nem azonosak velük. A nominalista logikák nem annyira tárgyukban, hanem inkább módszerükben különböznek a többi logikától. A gondolkodás logikája pedig — ámbár a logikai irányok jelentős többsége ide sorolható — itt azért nem jön önállóan tekintetbe, mert önmagában hordja kettősségét: egyfelől a dolgok összefüggéseinek a gondolkodásban való tükröződését vizsgálja, másfelől számolnia kell azzal, hogy a felfogott gondolat mindjárt nyelvi formát is ölt, mert csak így válik kifejezhetővé, közölhetővé. (A gondolkodásnak és a dolgok rendjének

¹³ Nem tévesztendő össze ezzel a *dolgok logikája*, mely a köznyelvben és FOGARASINÁL is maguknak a dolgoknak az ésszerű összefüggését jelenti (i. m. 1953². 11 ; 1955³. 13). Amit itt a dologi összefüggések logikájának nevezünk, az az ilyen összefüggéseket tárgyaló logikai irány, ill. tudományág. L. még HUSSERL: *Formale und transzendente Logik*. 24.

¹⁴ Vö. NÁDOR, i. m. 154.

megfelelése sok filozófusnál megjelenik, így LULLUS, SPINOZA, NATORP logikájában, HEGEL pedig azonosnak veszi a kettőt. Ez a kettősség az ókori dialektikában is megvan. Vö. SZABÓ ÁRPÁD: Zur Geschichte der griechischen Dialektik. Acta Ant. Hung. I. 3—4. 1953. 378.) A mondattani elemzésben tehát a logikának csak két irányát — mondhatni: két szélső, végletes irányát — kell szemmel tartanunk: a dologi összefüggések logikáját és a közlés logikáját. Egyes logikusok (mint SCOTUS ERIUGENA) kezdték is megkülönböztetni ezt a kétféle logikát. A leghatározottabban PAULER ÁKOS tesz különbséget. Nála a Logika két teljesen külön részből áll: az egyik a „tisztá logika”, a másik az „alkalmazott logika”.¹⁵

PAULER ÁKOS logikája — bár az objektív idealizmus filozófiáján alapszik — ebben az elhatárolásban olyan mozzanatot tartalmaz, melynek magvát, ha PAULER felfogásától eltérően nem idealista módon értelmezzük, párhuzamba állíthatjuk a mondatbeli predikatív viszony kettősségével. A tisztá logika tárgyaiban nem valami agytól független gondolatokat kell látnunk (ahogy PAULER próbálta látni), hanem az agyunktól független reális világ dolgai közti összefüggéseket. A dialektikus materializmus azt tanítja, hogy a világ tudatunktól függetlenül, önállóan, objektíve létezik. Észert is más az, hogy az objektív világ összefüggései a tudat számára hozzáférhetően fennállnak, és az, hogy ezeknek a tudatunkban való tükröződését mint gondolatot mi valamilyen formában rendezzük és kimondjuk, például azért, hogy valamit bebizonyítsunk. Az előbbi, az objektív viszonyok fennállásában mutatkozó összefüggés, a tisztá logika tárgya, ennek közlés céljára szubjektív módon felhasznált nyelvi ábrázolása pedig az alkalmazott logikáé. Más szóval: az egyik a dolgok logikája, a másik a közlés logikája. Az egyik objektív összefüggés, a másik szubjektív elrendezés. A dialektikus materializmus nemcsak megengedi, hanem kívánja ennek a kettősségnek az elismerését.

Olykor ARISZTOTELÉSZ is használja a *λογικά, λογικῶς* szavakat, mégpedig inkább 'a közlés logikája' értelemben; ezzel szemben a dolgok logikáját, a valóság összefüggéseit és megismerhetőségét *Ἀναλκτικά, ἀναλκτικῶς* néven tárgyalja; idevágó könyveinek címe is alighanem az ő szóhasználatára megy vissza (PRANTL i. m. I. 116). — A *logika* műszónak mint az egész tudományág nevének kialakulásáról PRANTLnál olvashatunk (I, 536), de mondattani problémánk megoldásához ott nemigen találunk fogódzót.

FOGARASI BÉLA is említi a logika kettős természetét, ámbar az ő Logikájának nem ez az alapja. Könyve 1. kiadásának mindjárt az elején ezt írja: „Marxista szempontból a logika objektív értelme: a dolgok logikája.” Pár

¹⁵ A logikának ezt a két ágát másképp különbözteti meg KANT (Kritik der reinen Vernunft. Herausg. von Benno Erdmann. Leipzig, 1880. 80). Vö. HUSSERL: Logische Untersuchungen. I, 30—1. HUSSERL később ismét más irányban fejleszti tovább ezt a kettősséget (pl. Formale und transz. Logik 91—2, 112, 119) és egy helyen (75) a tisztá logikát a formális ontológiával azonosítja. A mondatbeli viszonyok szempontjából ez felel meg loginkább annak, amit — a közlés logikájával szemben — a dolgok logikájának nevezhetünk. Ennek további tárgyalása itt túlságosan messze vezetne célunktól.

mondattal később: „A logika általában a gondolkodás formáinak és törvényszerűségeinek tudománya. Ez a logika szubjektív értelme.”

FOGARASI — Lenin és Sztálin műveiből vett idézetek alapján is — tisztán elkülöníti a dolgok logikáját, de ezzel nem a közlés logikáját, hanem a gondolkodás logikáját állítja szembe. Még tisztábban fogalmazza ezt meg a Logika 3. (és ehhez hasonlóan már a 2.) kiadásában (1955³. 13): „A »logika« kifejezésen egyrészt bizonyos objektív összefüggéseket értünk. Ezt az összefüggést a marxizmus objektív logikának, a dolgok logikájának nevezi. . . . — Ha azonban nem objektív logikáról, hanem logikáról (jelző nélkül) beszélünk, ez alatt rendszerint a logika tudományát értjük. . . . Pontosabban a logika a gondolkodás formáinak és törvényszerűségeinek tudománya.” Ez utóbbi körülbelül egybeesik azzal, amit WUNDT nevez logikának. Így a logika kettősségének a problémája FOGARASINÁL nem az, ami minket a mondat elemzése közben érdekel. Nincs különösebb figyelemmel a közlés logikájára, csak a gondolkodás és a megismerés formái érdeklik. Fejtegetései inkább ismeretelméleti vonatkozásúak, mint mondattaniak.

A logikának ez a kettős, sőt többféle értelme még mélyebben gyökerezik: a görög *λόγος* sokértelműségében (vö. HUSSERL: Formale und transz. Logik 16). Hiszen a *λόγος* értelmezésénél — mint MARTICSKÓ JÓZSEF szíves szóbeli közléséből értesültem — csupán HÉRAKLEITOSZ töredékeiben hét-nyolc különböző jelentéssel kell számolni. ARISZTOTELÉSNÉL a *λόγος* általában szókapcsolatot jelent, tehát pl. jelzős főnevet is; a *λόγος*-nak csak egyik faja a mondat, az *ἀποφαντικός λόγος*¹⁶ (STEINTHAL, i. m. 237). Messzire vezetne most ennek a további elemzése, azért csak annyit kívánok említeni, hogy a *logosz* kikövetkeztethető alapjelentése az ókori bölcselek szóhasználatában, úgy látszik, ilyesmi: 'a dolgok közti belső összefüggés, mely a fogalmaink sajátos összefüggéseiben és kapcsolódásában kifejeződik'.¹⁷ Ilyenformán benne rejlik az objektív összefüggés, ennek tükröződése a tudatban mint fogalmak kapcsolata, és ennek nyelvi kifejezése mint szavak kapcsolata. A köztudatban ma *logikus* körülbelül annyi, mint 'ésszerű objektív összefüggést mutató'. A köznyelvi szóhasználat tehát a logikum objektív oldalát emeli ki és csak másodlagosan fűzi hozzá annak ésszel felfogható és helyeselhető voltát. Ezzel a köznyelvi értelemmel függ össze többek közt a logikának WUNDT-féle és az ő nyomán a magyar nyelvészetben is eléggé elterjedt értelmezése.

Amíg csak fogalmakról van szó, addig a logika ilyen értelmezése nem is ütközik nagyobb nehézségbe. Az ítélet tárgyalásakor azonban minduntalan felvillan a logika szubjektív vonatkozása. A két vonatkozás összejátszása okozza a zavart a legtöbb logikában. Ezt akarja elkerülni PAULER, amikor világosan különbséget tesz egyfelől a tiszta logikában logisma, tétel és syllogismus, másfelől az alkalmazott logikában fogalom, ítélet és következtetés közt.

¹⁶ Innen a HUSSERL-féle „Apophansis” mint a logikai ítélet alapformája (i. m. 45). Vö. még PRANTL I, 140—1, 352.

¹⁷ HUSSERL (i. h.) a *logosz* sokféle jelentését a *λέγειν* ige sokértelműségére vezeti vissza.

Az alanynak és az állítmánynak azt a kétféle logikai értelmét, melynek kereszteződése a mondatban a legtöbb elemzési nehézséget okozza és melynek keveredése sok vitát és félreértést okoz, kapcsolatba hozhatjuk a más-más szempontú és tárgyú logikák egymástól különböző meghatározásaival. Az alany és az állítmány objektív értelmezése (mint tárgyfogalomé és jegyfogalomé) lényegileg az, amiről FOGARASI BÉLA ezt írja: „Az alany logikai értelemben a tárgy, amelyről állítunk valamit. Az állítmány a tárgy jegyeit, vagyis tulajdonságait, sajátosságait, vonatkozásait fejezi ki” (Logika. 1951. 147; hasonlóan 1953². 161; 1955³. 160). Szubjektív értelmezésük pedig (mint ismerté és újé) összevethető PAULER alkalmazott logikájának következő helyével (Logika. 1925. 136): „Az ítélet . . . mindig a *tudásvágy* kiegészítése . . . Énnyiben az ítélet nem egyéb, mint bizonyosságra való törekvés abban a formában, hogy valamely gondolati tartalom logikai hiányát meg akarjuk szüntetni azáltal, hogy azt megfelelő más gondolati tartalommal egészítjük ki. Az előbbi az ítélet *alanya*, az utóbbi annak *állítmánya*.” Világos, hogy ez a két meghatározás nem ugyanazt a két fogalmat határozza meg. FOGARASI a dologi összefüggések logikájának alanyáról és állítmányáról beszél, PAULER pedig olyasmiről, ami inkább a közlés számára megfogalmazott gondolat, vagyis az ítélet alanyának és állítmányának felel meg, annak, amit KICSKA a mondat alanyának és állítmányának, WEGENER és POPOV pedig logikai alanynak és állítmányának nevez. A dologi összefüggések logikája szerint nem is fejez ki ítéletet az olyan mondat, mint *Ez az ember Sokrates*, a közlés logikájában pedig¹⁸ ez is egyik fajta ítélet. (A *dialektika* szónak hasonló kettős, sőt többszörös jelentéséről l. SZABÓ Á., i. h. 384 5: 405.)

III.

Az ún. állítmányi névszó a mondatban

(Jelentésváltozatai, kapcsolatban a jelző és az értelmező jelentéseivel)

Miután így tisztáztuk — a logosz többértelműségével egybevetve — a logikának, a logika alanyának és állítmányának többféle értelmét. rátérhünk arra: hogyan érvényesül ez a kétféleség a kettős igealanyú (és ígétlen) mondatban, ill. a mondattagok, mondatrészek elemzésében és elnevezésében?

Ani az elnevezést illeti, már most megmondhatjuk, hogy sehogys sem. Azaz talán mégis inkább a dolgok logikájának megfelelő, objektív összefüggés szerinti értelemben használják az *alany* és *állítmány* műszókat, kivéve ott, ahol mindkét tag főnév. Ez a tisztázatlanság az oka a következetlenségnek és annak, hogy oly sok meddő vita folyt arról, hogy bizonyos mondatokban mi az alany és mi az állítmány.

¹⁸ Sőt a lélektani vonatkozású logikában is, pl. SIGWART: Logik 1889². 62; 1911⁴. 67 s köv.

Mielőtt a kérdés részletes tagolásába fognánk, előrebocsátom, hogy *a mondat alanya* és *a mondat állítmánya* műszókat ezúttal is abban az értelemben használom, amint idézett cikkemben kifejtettem: a közlés szempontjából tagolt mondat két tagját (két „felét”) jelölöm velük, ugyanazt, amit lélektani alanynak és lélektani állítmánynak szoktak nevezni. E műszóhasználat megokolására egyelőre csak annyit, hogy az *állítmány*, *praedicatum* szó inkább tükrözi a görög *λεγόμενον*-t ('amit mondok vmiről'), mint a *κατηγορημα*-t ('általánosabb fogalomba való besorolás'-t), és természetesen adódó jelentésénél fogva inkább alkalmas arra, hogy a közlés szempontjából tagolódó mondat közlő, újságoló részét jelöljük vele, mint hogy objektív logikai viszony feltüntetésében használjuk. Azt is meg kell gondolnunk, hogy bár a logikusok többsége logika alatt inkább a dologi összefüggések logikáját (és a kettős arcú, ti. szubjektív alapú, de az objektív összefüggésekre irányuló gondolkodás logikáját) érti, semmint a közlés logikáját, a mondatot elsősorban mégis mint a közlés egységét kell felfognunk és csak másodsorban mint a gondolat tükrözésének eszközét.¹⁹ Igazat kell adnunk mindenekelőtt PAPP ISTVÁNNAK, aki a már említett nagygyűlésen TOMPA nyelvtani előadásához kapcsolódó hozzászólásában világosan kifejtette a nyelvnek ezt a kettős funkcióját: „Én két fő nyelvi funkciót különböztetek meg. Az egyik a logikai [értsd: objektív, tárgylogikai] funkció, azaz a nyelv szerepe a gondolat realizálásában; a másik a kommunikatív funkció, azaz a nyelv szerepe a gondolatközlésben, az egymással való érintkezésben.” (I. O. K. IV, 74.) PAPP I. mind a két funkciót egyaránt fontosnak tartja. Ezen túlmenően azonban mégis inkább CSIKOSAVÁVAL kell tartanunk, aki a nyelv társadalmi szerepének elsőbbségét hangoztatja — bár hozzáteszi, hogy a nyelv nemcsak az érintkezés eszköze, hanem gondolatot is testesít meg (Вспросы языкознания в свете трудов И. В. Сталина. 1952. 81; 88). Még pontosabban kifejezve azt kell mondanunk, hogy ha nyelvnek a gondolat kifejezésére és közlésére szolgáló jelrendszert, beszédnek pedig ennek az alkalmazását nevezzük, a beszéden belül pedig — BÜHLER nyomán — megkülönböztetjük a nyelvi művet és a beszédcselekvést, akkor a mondatnak mint a legelemibb nyelvi műnek valóban az ábrázolás, a gondolat realizálása a lényege, viszont a mondatnak mint a beszédcselekvés legkisebb egységének a közlés. A szavak, szókapcsolatok, szó szerkezetek, mondat szerkezetek a nyelvnek egyszerű vagy

¹⁹ Ugyanígy tett különbséget logikai és nyelvtani elemzés közt BRASSAI SÁMUEL (Pesti Napló 1853. febr. 12.): „Mídon . . . azt mondom: repül a madár, azt fejezem ki, amit így mondanék másképp: repülő állat a madár: melyben logicaileg véve madár a subjectum, s repülő állat, mint felsőbb fogalom, a praedicatum; holott nyelvtanilag, a kijelölt hangnyomatékkal ejtve, épen megfordítva áll a dolog.” — A „constructio”, vagyis alanyból és állítmányból álló, tagolt mondat kettős szerepéről már DUNS SCOTUS írt a maga sajátos skolasztikus módján (Grammatica speculativa LIV. 1–2. Opera omnia I. Lugduni, 1639. 74–5): „Finis propinquus, est expressio mentis conceptus compositi, secundum distantiam. . . Finis autem remotus constructionis est generare perfectum sensum in animo auditoris, ex constructibilium debita unione”.

összetett egységei, maga a mondat azonban nem a nyelvnek, hanem a beszédnek az egysége. „A mondatnak lényeges jegye az, hogy *mondjuk*” — írja PAPP ISTVÁN (Nyr. LXXVI, 105–6). Beszéd és nyelv egymást kölcsönösen feltételezik, ezért a kettő egymásra van utalva és csak egymásból fejthető meg (I. N. S. TROUBETZKOY: *Principes de phonologie*. Paris 1949. 1). Nem beszélhetünk szavak nélkül, de a szavak sem jöhettek volna létre mondanivaló közlése, vagyis mondatok nélkül, beszéd nélkül. Amint a beszéd és a nyelv kölcsönösen egymásra vannak utalva, olyanféleképp van kölcsönös összefüggésben a beszédnek — és egységének: a mondatnak — két funkciója: az objektív viszonyokat kifejező v. ábrázoló és a szubjektív, ill. interszjektív érdekű közlő funkció. A kifejező funkció sorsa a közlési funkciótól függ, mint CSIKOBAVA írja (i. h. 90), de hozzá kell tennünk, hogy a kifejezés (nem az expresszivitás, hanem inkább a ténykifejezés, az ábrázolás) a nyelvi műnek, a közlés pedig a beszédcselekvésnek funkciója.

Csak érdekességként említem, hogy az a két XVI. századi magyar író, akiket BÁRCZI mint a nyelv szerepének legrégebbi magyar kifejtőit idéz (Bevezetés a nyelvtudományba. 1953. 119), a nyelvnek más-más szerepét emeli ki. Telegdi Miklós a nyelvet mint a gondolatkifejezés eszközt értelmezi: „az külső szózat magyarazója a nagy tolmacha az belső gondolatnac”, Beythe István pedig mint a közlés eszközt: a nyelv az az eszköz, „ki által egymast értjük, és tanachunkat fele barátinkal közöljük”.

Ha mármost állítmánynak egyértelműen csak azt a mondattagot nevezük, mellyel a másik mondatról, a mondat alanyáról valamit mondunk, és melyet ezért jellegzetes kiemelő hangsúllyal ejtünk, csupán a közlés célját, lényegét tekintve, függetlenül a szavak nyelvtani alakjától, szintaktikus összefüggéseitől és objektív jelentésétől, akkor azt a kérdést kell megoldanunk: hogyan nevezzük azt a két ragtalan, rendszerint nominatívusi értékű mondatrészt, amely ígétlen mondatban — de némely kopulaszerű ige mellett is — objektív logikai vonatkozásban áll egymással? Arra keresünk műszót, amit TOMPA J. így fejez ki (I. O. K. IV, 53): „meg kell néznünk, hogy mivel akartuk valakinek (valaminek) a minőségét, mivoltát meghatározni, s mi az, amit így — minősége, mivolta szerint — meg akartunk határozni.”

Ennek megállapítása előtt vizsgáljuk meg az ilyen predikatív logikai viszonyok egyes típusait a mondatban. Ehhez egyelőre nem is egy-két új műszóra, hanem az új terminusok egész sorozatára lesz szükség, hogy ezeknek a mondatrészeknek olyan neveket adjunk, melyek nem adnak majd alkalmat a mondat alanyával és állítmányával való összetévesztésre. Igyekezzem olyan műkifejezéseket találni, melyek — látszólagos sokaságuk ellenére is — rámutatnak az azonosságra a sokféleségben, természetesen, könnyen érthetően kifejezik a megfelelő fogalmak lényegét és nincsenek ellentmondásban a nyelvtani terminológia egyéb műszavaival.

1. Induljunk ki a legkönnyebben elemezhető típusból, ahol az ún. állítmányi névszó melléknév, s ennek is a legegyszerűbb esetéből, ahol e melléknévvvel éppen azt állítjuk, hogy a főnévvel megnevezett dolog valamilyen tulajdonságú: *Ez a rózsza piros.* Erről a rózsáról mondok valamit, tehát a mondat alanya: *Ez a rózsza.* Azt állítom róla, hogy *piros.* E mondat állítmánya: *piros.* E mondat tehát mint közlési egység predikatív viszonyt tartalmaz s mint ilyen alanyból és állítmányból áll. Ugyanakkor azonban a mondat alanyában és állítmányában kifejezett két fogalmat objektív logikai viszonyba is állítottam egymással: az alannyal megneveztem egy dolgot, az állítmánnyal meghatároztam a dolognak egy tulajdonságát. Ebben az objektív logikai vonatkozásban az ilyen mondat alanyát megjelölőnek, állítmányát tulajdonsághatározónak nevezhetjük.²⁰ Ez az objektív logikai viszony változatlanul fennáll a mondatban akkor is, ha mást akarok vele közölni és ezért más hangsúlyozással ejtem. *Ez a rózsza piros.* Így ejtve a mondatot *ez a rózsza* az állítmánya, *piros* az alanya. De *ez a rózsza* most is megjelölő, *piros* pedig tulajdonsághatározó.²¹

A tulajdonsághatározó elnevezés kapcsán ki kell térnünk néhány lehetséges ellenvetésre. A kifejezés első eleme, a *tulajdonság* ellen KELEMEN JÓZSEF tehetne ellenvetést, aki a megfelelő *tulajdonságjelző* helyébe az általánosabb *minőségjelző* elnevezést ajánlotta (előadása során a Magyar Nyelvtudományi Társaságban, 1954. nov. 2.). A *tulajdonsághatározó* jogosultságának megvédését itt elhagyom, mert ez a további elemzésből úgyis ki fog derülni. Komolyabban kell azonban számolnunk azzal az ellenvetéssel, hogy miért nevezzük ezt *határozónak*. Nos, ezzel kapcsolatban megint KELEMEN-re hivatkozhatok, aki egy régebbi alkalommal (TÓTH PÁL LÁSZLÓ előadásához fűzött hozzászólásában, 1953. június 9.) megemlítette, hogy a határozók nem mindig az ígét határozzák meg, hanem vannak névszóhoz kapcsolódó határozók is, melyeket ő adnominiumoknak nevezne (pl. *nagyon szép*). Ilyen vonatkozásban a határozó másfajta mondatrészt jelent, mint ha csupán a mondat igéjéhez kapcsolódó határozószókat és ragos, névutós névszókat értjük alatta. E kétféle „határozó” mellett a tulajdonsághatározó a határozóknak egy harmadik csoportjába tartozik, melyet az jellemez, hogy rendszerint ragtalan, tipikusan a nominális mondatban fordul elő és nem az ige jelölte történés valamely körülményét, hanem egy másik névszónak, rendszerint főnévnek — a megjelölőnek — valamely sajátosságát határozza meg.²²

²⁰ KALMÁR ELEK vetette fel ezt a műszót (NyK. XXXII, 239; majd különnyomatban: A mondatrészek. 1904. 99), de sokkal tágabb értelemben: beleértette az állítmányi névszó minden fajtáját és egynek vette az állapothatározóval is.

²¹ A kétféleképp ejtett mondat azonosságát és különbségét eddig is számontartották azok, akik megkülönböztették a lélektani alanyt és állítmányt a nyelvtani alanytól és állítmánytól, így SECHEHAYE is (i. m. 119–20).

²² Ezzel egyúttal helyesbíttem korábbi dolgozatomnak azt az egyoldalú felfogását, mely szerint minden határozót — BRASSAI nyomán — hajlandó voltam egyszerűen az igehatározók közé sorolni. — Jelen dolgozatom anyagának a Társaságban 1955. február 22-én történt előadása alkalmával pedig felmerült az az ellenvetés, hogy az itt alkalmazott terminológia ellentétben áll azzal a terminológiával, melyet idézett korábbi dolgozatomban alkalmaztam. Nos, ez az ellentét nem áll fenn, mert mindaz, amit most megjelölőnek, tulajdonsághatározónak és más egyéb (csakis összetétel alakjában hasz-

Önként kínálkozik az a gondolat, hogy a tulajdonsághatározót bizonyos párhuzamba vonjuk a tulajdonságjelzővel (vagy KELEMEN javaslata szerint : minőségjelzővel). Ezzel kapcsolatban még egy rokon fogalomra kell kitérnünk : az attributum fogalmára.

Az attributum is azok közé a fogalmak közé tartozik, melyeket a filozófia különböző ágai különböző jelentésárnyalatokban használnak. Az *attributum* műszó először a skolasztikus filozófiában fordul elő, itt 'lényeges tulajdonság'-ot, 'vminek a lényegét jellemző ismertető jegy'-et jelent, vö. EISLER, Rudolf : Wörterbuch der philosophischen Begriffe. Berlin, 1899. 72. Ebben az értelemben használja a szót DESCARTES, majd SPINOZA is (EISLER, i. h.), később egyes marxista filozófusok is. ENGELS egy helyen (Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása. Marx—Engels válog. művei II. Bp., 1949. 356) Hegellel kapcsolatban ezt írja : „Hegelnél korántsem valóságos minden, ami van. A valóság attribútuma szerinté csak azt illeti meg, ami egyszersmind szükségszerű is.” Ugyanilyen értelemben használja RUDAS LÁSZLÓ is, amikor azt írja (Materialista világnézet. 1950. 165) : „A mozgás . . . az anyag alap-tulajdonsága, filozófiai nyelven *attribútuma*.” Vagy egy másik helyen (i. m. 198) : „a mozgás a mindenség *abszolút*, elidegeníthetetlen, benső tulajdonsága, *attribútuma*, *létezési módja*”. Régi magyar bölcséleti műszóval az attributumot h a t á r o z m á n y n a k nevezik (pl. PAULER : Logika 196). KANT logikájában az attributum a fogalom lényeges alkotó (konstitutív) jegye (EISLER, i. m. 73). Némileg más értelemben használja e szót FOGARASI BÉLA (Logika. 1951. 94 ; 1953². 106 ; hasonlóan 1955³. 109), amikor a fogalom jegyei közt ilyen különbséget tesz : „elsődleges vagy konstitutív, a szó szűkebb értelmében lényeges jegyek és attributumok, amelyek levezetett jegyek”. Még tágabb értelemben az *attributum* általában sajátságot, tulajdonságot jelent. Mivel pedig a logikai elemzésekben a tulajdonság állítmányul szokott szerepelni, kialakult az *attributum*nak 'állítmány'-féle jelentése is. GOCCLENIUS szerint az attributum használatos „1. pro praedicato propositionis, 2. pro alicuius proprio, passione, operatione” (Lexicon philosophicum 1613. 131 ; idézi EISLER, i. m. 72). MILL is ilyen tágabb értelemben használja a műszót, amikor az accidens (vagyis a járulékos tulajdonság) fogalmát az attributum egy fájának tekinti (EISLER, i. m. 11).

Az *attributum* valamennyi filozófiai jelentésárnyalatára jellemző azonban, hogy inkább ontológiai, mint logikai fogalom, és amennyiben a logikában szüksége van rá, csakis a dolgok (legfeljebb a fogalmak) logikájában használja,

nált) -határozónak nevezek, belefér a határozónak abba a tágabb kategóriájába, melyet BRASSAIHOZ hasonlóan íg-határozónak is neveztem. Tehát : az ige határozói közé tartozik az ige alanya, tárgya és egyéb határozói (ti. a szűkebb értelemben vett határozók), az ige alanyai közt azonban most megkülönböztetek megjelölőt, tulajdonsághatározót és — ezután tárgyalandó — sok más típust akkor, ha egy ige nek (rendszerint a létigének) két alanya van és ezek egymás közt is bizonyos — főleg logikai — viszonyban állnak.

semmi esetre sem a közlés logikájában. Az *attributum* ugyanis általában véve nem jelent sem jelzőt, sem „állítmányi névszót” (vagyis tulajdonsághatározót), hanem egyszerűen valamely dolog tulajdonságát. (Hasonlóan a görög *epitheton*; l. POHLENZ: i. m. 166.) Amikor az *attributum* műszó — tágabb, tehát nem ’lényeges sajtáság’, hanem egyszerűen ’tulajdonság, sajtáság’ értelmében — belekerült az újkori nyelvek nyelvtanába, sajtáságos jelentésmegoszláson ment át. A német nyelvtanokban az *Attribut* még ma is rendszerint jelzőt, melléknévi jelzőt jelent. A francia *attribut* viszont nem jelző, hanem „állítmányi melléknév”, vagyis tulajdonsághatározó, megfelelően a latin *attributum praedicativum*nak (pl. Charles BRUNEAU—Marcel HEULLUY: Grammaire pratique de la Langue Française. Paris, 1937. 68—74; vö. BRASSAI: A mondat dualismusa 84—5), vagy legalábbis a főnévhez lazábban kapcsolódó, azt értelmezőszerűen követő jelző, szemben a főnév előtt álló, ahhoz szorosan tapadó jelzővel (M. GRAMMONT: Traité de Phonétique. Paris, 1946³. 416—7). STEINTHAL szerint (Grammatik, Logik und Psychologie. Berlin, 1855. 185) a logika nem is különböztet meg „prädicativ” és „attributiv” kapcsolatokat. Ebből az következik, hogy a nyelvtan — de csakis a német nyelvtan! — éles különbséget tesz a kettő között és attributívnek csak a jelzős kapcsolatot nevezi.

Amikor az *attributum praedicativum*-ot *állítmányi jelző*-nek fordították (pl. NÉGYESY LÁSZLÓ: Magyar nyelvtan. 1900. 25), akkor a jelző fogalmát azonosították az *attributum* fogalmával. A *jelző*-nek ilyen értelmű használata azóta is és már előbb is felbukkan a magyar nyelvtanokban (pl. IHÁSZ G.: Magyar nyelvtan az I. és II. oszt. gymnasiumi ifjúság számára. Eger, 1858⁶. 141; RIEDL SZENDE: Magyar nyelvtan. Pest, 1864. 216; Ua.: Kisebb magyar nyelvtan. 1866. 147; SIMONYI: Kis magyar nyelvtan... 1882. 48; 1884. 48; MAKLÁRI PAP MIKLÓS: Magyar nyelvtan népiskolák számára. 1892. 70; 1897². 65) és a magyar nyelvű latin nyelvtanokban is (pl. BARTAL—MALMOSI—GYOMLAY: Latin mondattan. 1896⁴. 1—2). Némelyik régebbi nyelvtanban ugyan (mint TORKOS LÁSZLÓ: Magyar nyelvtan. Pest, 1869. 100; 1874³. 108; 1887⁷. 96) nem ilyen tág értelmű a jelző fogalma, de azzal, hogy szerzője az *attributum*mal azonosítja, némi bizonytalanságot visz bele a fogalom értelmezésébe. Ezt a bizonytalanságot találjuk meg a jelzőnek abban a mai napig visszatérő hibás értelmezésében, melyet először alighanem SZINNYEI fogalmazott meg (Rendszeres magyar nyelvtan. 1894⁴. 162): „A *jelző* (*attributum*) azon mondatrész, amely egy más mondatrésznek valamely *ismertető-jegyét* (tulajdonságát, számát, birtokosát) fejezi ki.”

Ez a meghatározás jó az *attributum*ra, de nem jó a jelzőre. Állítsuk egymás mellé ezeket a példamondatokat: *Ez a piros rózsza szépen virít.* — *Ez a rózsza, a piros, szépen virít.* — *Ez a rózsza piros.* — *Ez a rózsza piros.* A *piros* mind a négy mondatban ennek a rózsának tulajdonságát fejezi ki,

tehát mindegyikben a *rózsa* attribútuma, mégsem jelzője mind a négyben, hanem csak az elsőben. Még egy kitérést kell tehát tennünk az attribútum és a jelző, valamint a jelző és az értelmező közti különbségre, hogy azután visszanyarodhassunk fő gondolatmenetünkre.

A jelző lényeges ismertető jegyének kell tartanunk, hogy jelzett szavával együtt egy mondatrészt alkot. Nem elég tehát SZINNYEIhez hasonlóan csak fogalmi meghatározását adni a jelzőnek (mert akkor az attribútum fogalmához jutunk el, nem a jelzőéhez), hanem hozzá kell tennünk, hogy a jelző nem közvetlen része a mondatnak, hanem csak közvetve, mint egy mondatrész része, mint valamely jelzős szerkezet tagja.²³ Ezen a ponton ki kell tartanunk BRASSAI mellett (A magyar bővített mondat. Pest, 1870. 8): „Jelző széles értelemben minden szó vagy szócsoport, melyet egyszerű határozóval párosítunk a mondatban a végett, hogy ketten együtt *egy* eszmét jeleljenek. Ebből foly, hogy a kettő együtt csak is *egy* határozót képez.” SZVORÉNYI és még inkább SIMONYI nyelvtanaiban találjuk meg ennek az elvnek következetesebb alkalmazását. GOMBOCZ syntagma-tanában éppen azért nem szerencsés az *attributív viszony* elnevezés, mert attribútumra és nem jelzőre utal. Ugyanezért vigyáznunk kell pl. САНМАТОВНАЛ is (Синтаксис русского языка. Leningrad, 1941². 290—2), mert az атрибутивная связь nála jelzős szerkezet, de az определение több, mint jelző: általában attribútum, melynek csak egyik formája az атрибутивная связь.

A jelzőnek és a jelzett főnévnek ebből a szoros szerkezeti összetartozásából következik, hogy az értelmező nem jelző, csak bizonyos rokonságot mutat a jelzővel. Ha ugyanis a mondatot közlési egységnek tekintjük, akkor az értelmezőt elsősorban nem az különbözteti meg a jelzőtől, hogy gyakrabban főnév (míg a jelző gyakrabban melléknév), hanem az, hogy az értelmező nem tartozik olyan szorosan egy tagba a jelzett főnévvel, hanem mintegy külön állításként, pótlólag utána téve, csak objektív értelme szerint tartozik hozzá, a mondatrészek szubjektív elrendezése szerint elválik tőle: külön hangsúllyal ejtjük, írásban vesszővel választjuk el tőle. (Vö. SIMONYI: A jelzők mondat-tana. 1914. 113.) Persze az értelmező sohasem tartalmazza a mondat fő mondanivalóját, hanem vagy állítmányt kíván, vagy magához az állítmányhoz csatlakozik és vele együtt alkot értelmezős szerkezetet. Ilyenformán az értelmező mintegy közbülső helyen áll a jelző és az állítmány közt, de sem az egyikkel, sem a másikkal nem azonosítható. Az értelmezős szerkezet a RIES-féle „halbenge Gruppe” típusa (i. m. 18). Ebben az értelemben találjuk a múlt századi nyelvtanok közül SZVORÉNYINÁL, eleinte értelmezvénynek nevezve (Magyar nyelvtan tanodai és magánhasználatra. 1864². 46; ugyanígy az 1866. és 1876. évi kiadásokban is, továbbá: Elméleti s gyakorlati nyelvkönyv.

²³ Bizonyos fajta „enge Gruppe”, mint RIES mondaná (Zur Wortgruppenlehre. Prága, 1929. 18).

Pest, 1871. 85—7), SZINNYEINÉL (Iskolai magyar nyelvtan. Első rész. 1884. 80 ; de már az 1896. évi kiadás 85. oldalán olyan példát is ide sorol. mely nem tartozik ide), KIRÁLY PÁLNAI (Magyar nyelvtan mondattani alapon. A polgári és középiskola I. o. sz. 1887. 80). A külön hangsúllyal ejtés kritériumának megtartása mellett azzal a megszorítással is gyakran találkozunk. hogy csak a főnevet tekintik ilyen helyzetben értelmezőnek. PL. MAKLÁRI PAP : Magyar nyelvtan . . . 1892. 47 : NÉGYESY : Magyar nyelvtan. Első rész. 1900. 24. — SIMONYI A jelzők mondattanában (113) azt írja : „Értelmezői viszonyban szerepelhetnek mindazok a beszédrészek. a melyeket az eddig tárgyalt jeizői szerkezetekben láttunk. leggyakrabban a főnév . . .”.

Ezek után térjünk vissza a valamely dolog és a hozzá tartozó tulajdonság kapcsolatának mondatbeli megnyilvánulására. A dologi összefüggés valamely tárgy v. fogalom és annak valamely minősége. tulajdonsága közt ontológiai viszony : szubsztancia és attributum (ill. olykor szubsztancia és accidens²⁴) viszonya. Példával megvilágítva a továbbiakat : hogy ez a rózsza csakugyan piros-e, azt eldönteni az ontológia és az ismeretelmélet feladata, a logika segítségével. A mondat elemzésében elég annyit tudnunk, hogy *ez a rózsza* mint szubsztancia és *piros* mint attributum három- ill. négyféle nominatív viszonyba kerülhet egymással (nominatív = alany-alakban szereplő. a létigéhez mint az ige alanya kapcsolódó). 1. Ebben a kifejezésben : *ez a piros rózsza virít*, a *piros* attributum (nyelvileg melléknév) jelzője. mégpedig tulajdonságjelzője a *rózsza* szubsztanciának (főnévnek mint jelzett szónak). 2. *Ez a rózsza, a piros, virít*. Itt a *piros* attributum értelmezője, mégpedig melléknévi értelmezője a *rózsza* szubsztanciának mint jelzett szónak. 3. *Ez a rózsza piros*. Ebben pedig a *piros* attributum tulajdonsághatározója a *rózsza* szubsztanciának mint megjelölőnek. Ebben a kapcsolatban azonban két változatot kell megkülönböztetnünk : a) *Ez a rózsza piros* ; b) *Ez a rózsza piros*. Ha ez a predikatív kapcsolat arra a kérdésre felel (a) : *Milyen ez a rózsza?* — akkor a *piros* tulajdonsághatározó a mondat állítmánya, *ez a rózsza* megjelölő a mondat alanya. Ha pedig erre felel (b) : *Mi piros?* vagy *Melyik rózsza piros?* — akkor *ez a rózsza* megjelölő a mondat állítmánya, a *piros* tulajdonsághatározó pedig a mondat alanya. A *piros* tehát a 3. típusú szerkezetben bármilyen hangsúlyozás

²⁴ Az attributum és az accidens fogalmát a régebbi filozófusok nemigen használják egymás mellett, elhatárolásukat nem is fejtik ki. Szóhasználatuk azonban azt mutatja, hogy az attributum valamely dolognak inkább lényeges, állandó sajátysága : tulajdonsága, az accidens pedig alkalmi, időleges, járulékos sajátysága : állapotszerű minősége. Az accidens az ARISZTOTELÉSZ-féle *συμπεβηκός* megfelelője, az attributum pedig vagy szemben áll ezzel (*συμπεβηκός καθ' αὐτό*), vagy összefoglaló név az alkalmi és a lényeges sajátyság közös megjelölésére (mint MILL i. h. ; I. EISLER i. m. *Accidens és Attribut* címszavait). A magyar mondat szerkesztésben ennek a különbségnek nincs jelentősége, de van az oroszban, ahol a melléknévi v. attributív állítmánynak nevezett tulajdonsághatározó rövid alakban használatos, ha időleges, esetleges minőséget jelöl, és teljesebb alakban, ha állandó tulajdonságot fejez ki (I. САХМАТОВ : СИНТАКСИС. 1941². 291). Hasonló megkülönböztetést idéz BUDENZ Finn nyelvtanából BEKE ÖDÖN (NYR. LXXVIII, 43).

esetén tulajdonsághatározó, de csak akkor állítmány, ha a fő mondanivalót fejezi ki és ezért rajta van a mondat főhangsúlya.²⁵

2. Térjünk a következő, még mindig könnyen elemezhető típusra, ahol az ún. állítmányi névszó számnév, vagy mennyiséget jelentő főnév vagy melléknév. Pl. *Ez a dió huszonöt* (SZVORÉNYI: Magyar nyelvtan tanodai és magánhasználatra. 1864². 40; 1876⁴. 39). *Ezer a bajom. Minden botnak kettő a vége* (HALÁSZ IGNÁC: Rendszeres magyar nyelvtan a közép- és polgári iskolák III. osztálya számára. 1897. 68). *Sok a szelük, kevés az eszejük* (uo. 70). *Ez a tej három liter. Ez mind, ami megmaradt.* (KIS-ERŐS FERENC: A magyar nyelv rendszeresen vizsgálva. Kalocsa, 1915. 509.) — Ezeket közösen mennyiség határozónak nevezhetjük. Külön számhatározót (a számjelzőnek megfelelően) már azért sem tanácsos megkülönböztetni, mert a számhatározó név már le van foglalva egy ragos igehatározónak (rendszerint a -szor, -szer, -ször ragos határozónak) a jelölésére. KELEMEN JÓZSEF nemrég javasolt osztályozása szerint különben a számjelző (már tí. a tő- és törtszámnévi jelző) csak egyik alfaja a mennyiségjelzőnek.

A mennyiséghatározó bizonyos esetekben (ha a kifejezett mennyiséget ki akarjuk emelni egy ellenvetett, vagy lehetségesnek gondolt kisebb mennyiséggel szemben) a jelen idő 3. személyében is maga mellé veheti a létigét: *Ez a tej van három liter.* Tulajdonsághatározó mellé csak akkor tehetjük ki a *van* igét, ha nagyságot jelent, vagy ha fokozó (tehát mennyiségi vonatkozást is tartalmazó) jelzője van: *A' virágyi vannak akkorák, mint a' fejér Lilium* (LippPKert. 1: 72); *van-e olyan szép, mint azelőtt.* (BethlÉlet. 2: 9. Idézi KLEMM, i. h.)

A szubsztancia és a vele kapcsolatos mennyiségfogalom viszonya is három-, ill. négyféleképp jelentkezhethet a mondatban: 1. jelzős viszonyban mint mennyiségjelző és jelzett szó (*huszonöt dió, három liter tej*); 2. értelmezős viszonyban mint jelzett szó és mennyiségi v. számnévi értelmező (*ez a dió, huszonöt, volt a táliban; volt otthon tej, három liter*); 3. predikatív viszonyban mint megjelölő és mennyiséghatározó. Ez utóbbi formának két változata lehetséges aszerint, hogy a mondatnak mi a mondanivalója: a) a megjelölő a mondat alanya, a mennyiséghatározó a mondat állítmánya (*Ez a dió huszonöt. A tej három liter*); b) a mennyiséghatározó a mondat alanya, a megjelölő az állítmánya (*Ez a dió huszonöt. A tej három liter*).

A predikatív viszonynak erre a típusára alig térnek ki a nyelvtanok. Először SZVORÉNYI említi külön (Elméleti s gyakorlati nyelvkönyv. 1871. 31):

²⁵ BRASSAI, a közlés logikájának magyar képviselője, ugyanilyen értelemben használja a *praedictum* műszót, amikor egy jegyzetében ezt írja (Paraleipomena kai diorthoumena. Pest, 1873. 111): „mondatban lehet subiectum adiectivum s praedictum substantivum s ezt az esetet magyarul az accentus csupán maga jelöli. P. o. Australiában fehérek a sások, feketék a hattyúk.”

„Arról, a mit megnevezünk, mondani is szoktunk valamit... Megmondhatjuk... azt is, hogy: mennyi az? a mit megnevezünk.” VERESS IGNÁC („Van” alak- és mondattana. Pótkötetek az EPhK-höz. II. 1890. 184) itt is jelzőről, számjelzőről beszél. Ehhez a Pétófi-sorhoz: „Neked kevés van ilyen csillagod” megjegyzi: „Számjelzők állhatnak elválva is főnevektől.”

A mennyiséghatározóval rokon az *-n* ragos számhatározó: *Mi tán mindössze kétszázan valánk.* RÉVY FERENC és SZEGŐ ARNOLD „Rendszeres magyar nyelvtan”-a (a leányközépisk. III. o. sz. 1920. 76) az állítmánykiegészítők közt tárgyalja. Erre most nem szándékozom kitérni.

3. Teljesen figyelmen kívül hagyták a nyelvtanok a következő típust, pedig ha elfogadjuk a jelzők KELEMEN-féle felosztását minőségjelzőkre, mennyiségjelzőkre és helyzetjelzőkre, a predikatív viszony taglalásában is külön csoportba kívánkozik a helyzethatározó. A melléknévi állítmányok közé szokták besorolni az ilyeneket: *ez a polc az alsó; én vagyok a második.* Pedig itt a melléknév nem tulajdonságot, minőséget jelent, hanem helyzetet. IMRE SAMU idéz idevágó példákat a Bécsi Kódex névelőhasználatával kapcsolatban, amikor megállapítja, hogy az állítmányként használt sorszámnév névelőtlen (MNy. XLIX, 351—2): „mert senki nincsen rokona töldegtől megvalua ki *elő vag*” [= első vagy] (BK. 8).

A szubsztancia és a helyzetet jelölő melléknév viszonyának mondatbeli megjelenési formái: 1. jelzős viszonyban mint helyzetjelző és jelzett szó (*alsó polc; második könyv*); 2. értelmezős viszonyban mint jelzett szó és melléknévi v. sorszámnévi értelmező (*az a polc, az alsó, kissé meglazult; az a könyv, a második, nagyon érdekel*); 3. predikatív viszonyban mint megjelölő és helyzethatározó. Ennek két változata a közlés lényege szerint: a) a megjelölő a mondat alanya, a helyzethatározó az állítmánya: *Az a polc az alsó. Az a könyv a második. Én harmadik vagyok*; b) a helyzethatározó a mondat alanya, a megjelölő az állítmánya: *Az a polc az alsó. Az a könyv a második. Én vagyok a harmadik.*

4. Ismerősebb a következő típus, csupán megfelelő állandó nevet nem adtak neki. *Ez a toll Péteré. Enyém a fa.* Először VERSEGHY tárgyalja ezt a formát, de csak azért, hogy kimutassa: az *-é* toldalékkal ellátott névszó nem genitivus, hanem nominativus (Magyar Grammatica avagy Nyelvtudomány. Buda, 1818. 131).²⁶ Ezzel tulajdonképpen arra akart rámutatni, hogy az *-é* nem rag, hanem képző, mely a „genitivust titkos nominativussával együtt fejezi ki”, vagyis magában foglal egy *ki* nem tett főnevet mint birtokot. A genitivust szerinte a *-nak, -nek* rag fejezi ki. VERSEGHY álláspontjának fejtegetése helyett inkább egy másik régi nyelvtanírót idézek, STANCSICS MIHÁLYT, aki formálisan így fogalmazta meg az *-é* toldalék használatának szabályát (Magyar nyelvtan... Második osztály. Pozsony, 1844². 86): „Az *é*

²⁶ Vö. HEXENDORF EDIT, MNy. I, 301.

rag akkor használtatik, midőn a' *birtokos név*, azaz azon név, mellyhez valami mint birtok tartozik, *háttul* áll, a' *birtoknév* pedig elül, s közönségesen e' kérdésre felel: *kié?* . . . Ez é képzőt tehát nem kell a' *nak nek* raggal össze-zavarni." SIMONYI az *atyáé* alakot *birtokos szónak* nevezi (Magyar nyelvtan mondattani alapon. I. 1877. 65 ; 1879². 65), HUNFALVY pedig rámutat arra (Nyelvtudomány és nyelvtanítás. 1884. 149), hogy a latinnak, németnek, franciának csak egy nominativusa van, de a magyarnak három: 1. *alma*, 2. *almáé*, 3. *almám, -d, -ja* stb. Minket mindebből most nem az *almáé* alak nominativus volta érdekel, hanem az, hogy a magyar birtokviszonyban egészen más alakú a birtokos, ha jelző, mint ha állítmányszerű. Ez utóbbi esetben — hogy az *állítmány* műszót a továbbiakban is csak a közlés lényegé-ként kiemelt mondattagra alkalmazzuk — *birtokos határozó* ról beszélhetünk. De mindegyik esetben arról van szó, hogy egy szubsztancia valamely másik szubsztanciához tartozik. Az eddig kipróbált sémát erre a viszonyra alkalmazva a következő mondatbeli formákat találjuk: 1. jelzős viszonyban mint birtokosjelző és birtokszó (*Péter tolla ; az én fám*) ; 2. értelmezős viszonyban mint főnév és annak birtokos-értelmezője (*az a toll, a Péteré, nagyon jó ; a fa, az enyém, nem hoz gyümölcsöt*) ; 3. predikatív viszonyban mint megjelölő és birtokoshatározó. Itt is két változat: a) a megjelölő a mondat alanya, a birtokoshatározó az állítmánya: *Ez a toll Péteré. A fa az enyém*; b) a birtokoshatározó a mondat alanya, a megjelölő az állítmánya: *Ez a toll Péteré* (,nem a másik). *A fa az enyém* (,nem pedig a ház).

A birtokviszonynak az az érdekessége, hogy értelmezős szerkezetben a birtokos formailag a birtokoshatározóval egyezik, nem pedig a birtokosjelzővel, holott az előző három típusban a melléknévi, ill. számnévi értelmező a megfelelő jelzőhöz áll közelebb. Ez is amellet szól, hogy az értelmező nem a jelzőnek egy faja, hanem olyan közbülső szerkezet tagja, mely csak bizonyos pontokon mutat rokonságot a jelzős szerkezettel.

*

Most érkeztünk el a nehezebben elemezhető típusokhoz, ahol az alany és névszói állítmány objektív viszonya sem szófaji sem formai alapon nem állapítható meg, mert mind a kettő ragtalan főnév. Itt mindenekelőtt jól el kell határolnunk egymástól három fő típust, hogy ezeknek azután jellegzetes alfajait is felsorolhassuk. A három fő típust a következő mondatok szemléltessék: *A fa növény. Major Tamás Hamlet. Ez az ember Horváth Péter.*

Ha azt mondom: *a fa növény*, akkor a fát valamely más fogalom segítségével akarom meghatározni, mégpedig az adott példában történetesen azzal, hogy melléje teszek egy tágabb körű fogalmat. *A fa növény* mondat értelme részletesebben kifejtve: 'a fa a növények közé tartozik, a növény fogalmába tartozik'. A *növény* állítmányt az ilyen esetben nevezhetjük *fogalom-határozónak*.

Major Tamás Hamlet. Ez semmiképp sem jelenti azt, hogy Major Tamás a Hamletek közé tartozik, sem pedig azt, hogy Major Tamás Hamlettel azonos, hanem inkább azt, hogy Hamlet szerepét tölti be, Hamlet szerepét játssza. A *Hamlet* állítmányt az ilyen mondatban szerephatározónak nevezhetjük.

Ha egy ismeretlen embertől búcsúzó barátomat utólag megkérdem: *Ki ez?*, ő pedig azt feleli: *Ez az ember Horváth Péter*, akkor ezzel a mondattal semmi fogalmi dolgot nem tudtam meg az illetőről, sem a lényegét, sem a szerepét vagy foglalkozását illetően, csupán azt tudtam meg róla, hogy Horváth Péter a neve. Az ilyen állítmányszerű névszót tehát névhatározónak nevezhetjük.

Lássuk közelebbről ezeket a típusokat.

5. A fogalomhatározók egyes fajait a logikák igen részletesen szokták tárgyalni. Itt először arra szeretnék röviden kitérni: miért nevezem fogalomhatározónak azt az állítmányszerű névszót, mely főnév, és miért nem neveztem annak pl. a tulajdonságot jelentő melléknevet, holott vannak tulajdonságfogalmak és más. nem főnévi jellegű fogalmak is (viszonyfogalmak, mennyiségfogalmak. történésfogalmak stb.)? Erre azt mondhatom: igaz, hogy fogalmaink nemcsak szubsztanciaszerű dolgokat tükröznek, hanem minőségeket, viszonyokat, változásokat, jelenségeket és sok egyebet is, de amikor a fogalmat nyelvileg önállóan ki akarom fejezni és úgy akarom megnevezni, hogy világosan a tudatom (vagy más ember tudata) előterébe állítsam, akkor szubsztanciális formát, főnévi alakot adok neki. A logikák nemigen beszélnek „cselekszik” fogalomról, „kék” fogalomról, hanem rendszerint a cselekvés fogalmáról. kékség fogalmáról (vagy ha olykor a 'kék' fogalmáról beszélnek, ez esetben a *kék* főnévi értelmű). Idézhetjük például FOGARASI BÉLÁT, aki azt írja: „az absztrakt fogalom nyelvi kifejezése úgy jön létre, hogy valamely melléknévből főnevet képezünk (magyarul a *-ság* képzővel).” (Logika. 1951. 104; hasonlóan 1953². 115 és 1955³. 117.)²⁷ Jogosan használjuk tehát a *fogalomhatározó* elnevezésben a *fogalom* szót ebben a szűkebb értelemben, mert a fogalmakat főnévi alakban szoktuk megnevezni.

a. *Osztályhatározó.* Ide tartozik a fogalomhatározó típusaként idézett példa: *A fa növény. Ilyenek még: Az alma gyümölcs. A sas madár.*

²⁷ A fogalmi absztrakció eredményét a főnévben látja POPOV is, aki „Sztálin I. V. tanítása a nyelv és a gondolkodás egységéről és a logika feladatai” c. cikkében (Вестник Московского Университета 1951. Серия общественных наук. Выпуск 4. 9. sz. 47–61) különösen hangsúlyozza, hogy a logikának a nyelvi anyagból, a nyelv szemantikájából kell kiindulnia: „Minden elvonás alapján véve főnév segítségével fejeződik ki; itt szem előtt kell tartani a nyelvnek azt a sajátágát, hogy a fogalmi jegyek [признак attributum] főnevekké alakulhatnak; ez a főnevekké alakulás vagy szubsztantíválás kiterjedhet minden szófajra” (i. h. 58). Vö. СЕЧЕНАЯ (i. m. 103): „Toute idée, quelle que soit sa catégorie naturelle au point de vue de la logique, peut être ramenée à la catégorie de l'entité”; továbbá HUSSERL: Formale und transz. Logik 272. — A 'fogalom'-nak tágabb és szűkebb értelméről szól már BECKER is (Organism der Sprache. II. 143. Idézi STEINTHAL: Grammatik, Logik . . . 191).

Ebben a mondatban: *A fa növény* — a *növény* nemcsak általában határozza meg fogalmilag a *fa* megjelölőt, hanem olyan fogalmi osztályt nevez meg, amelybe a megjelölővel megnevezett tárgy vagy szűkebb körű fogalom beletartozik. Az ilyen nominális mondatokban csak az egyik főnév — a megjelölő — szolgál arra, hogy valamely tárgyat vagy fogalmat a maga mivoltában megnevezzen, a másikat annak a kifejezése végett tesszük melléje, hogy abba a fogalmi osztályba beletartozik a megnevezett tárgy vagy fogalom. Nyelvileg éppen a beletartozásnak, az aláfogalásnak ez a mozzanata, a szubszumpció, nincs kifejezve: a mondatban csupán egymás mellé tesszük a két fogalom nevét.²⁸ Csak a két főnév jelentéséből, fogalmi tartalmából értjük meg, hogy itt a fogalmi tartalmak körének egymáshoz való viszonyítása történik.²⁹ Ezt akarta SZVORÉNYI kifejezni, amikor azt írta (i. h.): „Az állítmány, tekintve jelentményét, különböző lehet...: a) Jelentheti az alany miségét... Az alma gyümölcs.” (Vö. SZVORÉNYI: Elméleti és gyakorlati nyelvkönyv. 1871. 76.)

A fogalomkörök alárendeltségi viszonyából az osztályhatározót aránylag még mindig nem nehéz felismerni akkor sem, ha nem az osztályhatározó a mondat állítmánya. Megjelölő az állítmány és osztályhatározó a mondat alánya akkor, ha az előbbi egyszerű példák valamelyikét megfordítom: *Az alma gyümölcs*, (nem pedig a répa).³⁰ Osztályhatározó lehet névmás is, pl. határozatlan főnévi névmás: „*Az is valami*” (KIRÁLY PÁL: Magyar nyelvtan mondattani alapon. 1887/8. 65). Itt az *is* miatt elég problematikus, hogy melyik tag a mondat alánya és melyik az állítmánya, az azonban bizonyos, hogy a *valami* osztályhatározó ('a valamik közé tartozik'), az pedig megjelölő. Kérdő névmásra KLEMM ad példát, amikor a nyelvfejlődés kezdetlegesebb fokán kísérli meg jellemezni a lélektani, logikai és grammatikai állítmány egybeesését (MNy. XLIV, 125).

Értelme szerint osztályhatározónak tekinthetjük az állítmányt az olyan esetekben is, ahol az formájára nézve nem egyéb, mint a megjelölőnek szó szerinti megismérlése: *A szabály szabály. A kecske, ha csupa jaggyu is, csak kecske.* (CSŰRY: A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. MNyTK. 22. 1925. 41).

²⁸ Az indoeurópai nyelvek legtöbbjében használatos létige sem tartalmaz semmit ebből a szubszumuló mozzanatból, ezért az itt következő fejtegetések jórészt a kopulás nyelvekre is érvényesek.

²⁹ Érdeemes ezzel összevetni SZÁSZ KÁROLY észrevételét a múlt század első feléből bár nem csak osztályhatározóra, hanem általában a fogalomhatározóra illik — (Magyar nyelvtudomány. Magyar tanítók és tanulók számára. Nagy-Enyeden, 1839. II. k. 92): „Én ember vagyok, az az bennem megvagynak azon tulajdonok mellyeknek bírásáért valamit ez a név illet”. Továbbá (94): „a' név, csak akkor igazán név, mikor tárgyat jelent: mikor pedig tulajdonítványul használtatik, nem egyéb mint emlékezetbe hozója... azon tulajdonoknak, mellyekért őt magát lehetne névül adni a' tárgynak 's mellyeket akarunk tulajdonképen mondattaknak érteni erről”. *Tárgyat jelent* itt annyit, mint: szubsztanciát jelöl, megjelölő.

³⁰ BRASSAI nyomán JOANNOVICS GYÖRGY idéz ilyen példát (Nyr. XXXII, 362): „(Sokféle ám a madár): madár a *strucz*; madár a *sas*; madár a *kolibri* is.”

Az osztályhatározónak megfelelő jelző nem szokott előfordulni, a megfelelő jelentésű értelmező is csak ritkán található, ilyenféle, rendszerint erőltetett szembeállító szerkezetekben: „a fa, a növény, meghatározott életjelenségeket mutat, a másik fa, a tüzelőanyag, akkor jó, ha már kiszáradt.” (Szokottabb és természetesebb az ilyen szerkesztés: „a fa mint növény . . . ; a fa tüzelőanyagnak akkor jó, . . .”.)

b. Jelzővel szűkített körű, ill. egyedített fogalomhatározó. Az ilyet tartalmazó mondatok a legnehezebben elemezhetőkhöz tartoznak és igen sok vitára adtak már okot. Ez a típus azért nehezebb az osztályhatározónál, mert az osztályhatározó fogalmi köre rendszerint nagyobb a megjelölőénél, a szűkített körű vagy egyedített fogalomhatározó köre viszont gyakran egyenlő a megjelölő fogalmi körével. Tágabb körű a fogalomhatározó az ilyenekben: *Budapest szép város. Ez nagy munka volt.* De a megjelölőével egyenlő körű az ilyen mondatokban: *Budapest Magyarország fővárosa. Minden ember eszes-érzéki lény* (PAULER: Logika 74). Vagy akár: *Az ember eszes-érzéki lény.* (Az emberen kívül ugyanis nincs eszes érzéki lény.) Különösen a mutató névmási, felsőfokú melléknévi jelzővel, általában helyzetjelzővel vagy birtokosjelzővel és rendszerint határozott névelővel egyedített fogalomhatározó okozott mindig nehézséget az alany és állítmány szerinti elemzésben. FÁBIÁN ISTVÁN idézi a főnévi praedicatumra a következő példát (A magyar szókötés szabályai. Pest, 1846. 229): „ez az a' történet (dieses ist die Geschichte)”. A megfelelő német mondat is azt igazolja, hogy *az a történet* nem állítmánya a mondatnak, hanem alanya, de egyúttal fogalomhatározója. Miért fogalomhatározó a névmási jelzővel ellátott *az a történet*, és miért megjelölő a puszta mutató névmás: *ez*, holott mindkettő ugyanarra az egy dologra, ugyanarra az egyedi fogalomra vonatkozik? Azért, mert ugyanazt a dolgot másképp fejezi ki az egyik és másképp a másik mondattag. Az egyik egy tágabb fogalmat egyedít egy melléknévi értékű jelzői mutató névmással, a másik pedig egyetlen arra való szócskával, egy főnévi mutató névmással elemzés, körülírás nélkül mutat rá a dolog lényegére, csak azért, hogy megjelölje. A puszta névmás egy határozott fogalmi tartalmat kifejező (akár jelzős) főnévvel szemben mindig megjelölő. Nézzünk meg egy másik, sokat vitatott példát:³² *Magyarország legnagyobb tava a Balaton.* Ebben *a Balaton* lehet a mondat alanya is, állítmánya is aszerint, hogy a mondani-valónk lényegének megfelelően hogyan hangsúlyozzuk, — de mindkét esetben

³¹ Ezt a két fajtát összefoglalhatjuk egyetlen altípusba, mert az egyedítés nem más, mint a fogalomkör szűkítésének szélső esete.

³² Ehhez hasonló, de nem konkrét, hanem elvont fogalomhatározóra ad példát WUNDT (Logik. I. 1919. 153): „die Tugend ist das höchste Gut”. Itt a megjelölőt és a fogalomhatározót — melyeket ő persze alannak és állítmánynak nevez — így jellemzi: „Gleichwohl ist auch hier das Subjekt der konstanter gedachte Begriff, und das Prädikat bleibt, wenigstens für mein Denken, eine veränderlichere Vorstellung.”

megjelölő a *Balaton*, mert ezzel a szóval nevezzük meg a dolog vagy képzet lényegét, *Magyarország legnagyobb tava* pedig egyedített fogalomhatározó, mert a 'tó' önmagában tágabb körű fogalom, mint a 'Balaton', csupán a jelzők szűkítik le a körét egyetlen egyedre, mely így objektíve azonos lesz a Balatonnal. Azt is megállapíthatjuk tehát az ilyen azonosító mondatokra, hogy az egyedi tulajdonnév a (jelzős) köznévvvel szemben mindig megjelölő.

Amikor bármilyen fogalomról meghatározást adunk, akkor a fogalom neve a megjelölő, más, nagyobb körű fogalom segítségével történő körülírása pedig jelzővel szűkített körű vagy esetleg egyedített fogalomhatározó. Rendszerint a megjelölő a mondat alanya, a fogalomhatározó az állítmánya. „A meghatározás egy ítélet, amelynek tárgya a meghatározandó fogalom, állítmánya a legközelebbi magasabb faj, vagy nem és a sajátos faji különbség.” (FOGARASI: Logika. 1951. 128; 1953². 140; 1955³. 142) Emellett a meghatározáshoz az is hozzátartozik, hogy a meghatározó és a meghatározott (vagyis a szűkített körű fogalomhatározó és a megjelölő) terjedelmének egyenlőnek kell lennie. Ebből az egyenlőségből következik az ítélet eme fájának, a meghatározásnak megfordíthatósága. Ez a megfordíthatóság azt jelenti, hogy az ítélet akkor is érvényes marad, ha a meghatározás alanyát teszem meg állítmánnyá. Ha azt mondom (FOGARASI példáját alapul véve): *A marxizmus az igazi társadalomtudomány*, akkor azt is mondhatom: *Az igazi társadalomtudomány a marxizmus*. Ha igaz az első mondat, akkor igaz a második is. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a két mondat ugyanaz. Az első mondat alanya *a marxizmus*, a másodiké pedig *az igazi társadalomtudomány*, tehát a két mondatnak más az állítmánya is, más a mondanivalója. De e kétféle mondanivaló ellenére is azonos a két mondatban a *marxizmus*-sal jelölt fogalomnak és *az igazi társadalomtudomány*-nyal jelölt fogalomnak az objektív logikai viszonya. Ezt az objektív logikai viszonyt mondatnailag úgy fejezhetjük ki, hogy mindkét mondatban a *marxizmus* a megjelölő és *az igazi társadalomtudomány* a fogalomhatározó, akár melyik legyen is a mondat állítmánya. FOGARASI még egy egészen hasonló jellegű mondatpárt mutat be (172) és hozzáteszi: „Ez a két ítélet nem teljesen egy és ugyanazt a gondolatot fejezi ki. Pontosabban: egy gondolat különböző vonatkozásait fejezi ki” (i. m. 1951. 172; rövidebben: 1953². 187; 1955³. 186). Ehhez még csak azt fűzhetjük hozzá: FOGARASI a mondattagok sorrendjével akarja éreztetni, hogy melyik az ítélet állítmánya. Úgy látszik, nem gondol arra, hogy a sorrend megváltoztatása nélkül, csupán a hangsúlyozás megváltoztatásával is a másik tagot tehetem meg állítmánynak. Ha így mondom: *A marxizmus az igazi társadalomtudomány*, akkor a második mondattag az állítmány; ha azonban így mondom: *A marxizmus az igazi társadalomtudomány*, akkor az első tagot tettem meg állítmánynak. Ez utóbbi hangsúlyozás esetén a mondat értelme ugyanaz, mint ha azt mondom: *Az igazi társadalomtudomány a marxizmus*.

PAULER a „tisztá logiká”-ban beszél az „adaequatiós tételek”-ről (Logika 74). Három típusra (universalis-universalis, pluralis-pluralis és singularis-singularis, ti. a tételek tagjainak, a „logismák”-nak köre szerint) a következő mondatpárokat adja példának: a) *Minden ember eszes-érezki lény* és *Minden eszes és érzéki lény egyáltal ember*; b) *Némely ember beteg* és *Némely beteg (lény) ember*; c) *A legnagyobb magyar lírikus Petőfi* és *Petőfi a legnagyobb magyar lírikus*. Ez a három példapár mondatnailag szemponthól

nem azonos értékű. Az a) típusban ugyanis az *eszese-érzéki lény* az első példában állítmány és fogalomhatározó, a megfordításban pedig alany és megjelölő. Az első példa megjelölő-alanyából (*minden ember*) a megfordításban nemcsak állítmány lett, hanem fogalomhatározó is (*ember*). A b) típus megfordítása még több megváltozást mutat: *beteg* az alapmondatban tulajdonsághatározó (világos a szó melléknévi értelme), a megfordításban megjelölő lett belőle, az alapmondat megjelölőjéből pedig osztályhatározó. A *beteg* szó, mely melléknévi értelemben állítmányként (ill. tulajdonsághatározóként) oly gyakori, csak főnévi értelemben képzelhető el megjelölőnek, és PAULER is azért tesz oda zárójelbe egy főnevet, mert az első mondat melléknévi értelmű *beteg* szava után nem váltunk át önként a *beteg* főnévi értelmére.³³ Végül a c) típus megfordításában az alapmondat állítmánya (*Petőfi*) a megfordítás alanya lesz, de ott is megmarad megjelölőnek. A három típusban tehát a tagok cseréje különböző jellegű: a c) típusban csupán az alany-állítmány viszony fordul meg, az a) típusban az alany-állítmány viszonyon kívül a megjelölő és a fogalomhatározó is helyet cserél, a b) típusban pedig mindehhez még egy harmadik változás: szófajváltás is társul. Megvizsgálandó lenne, hogy ez a háromféleség szükségszerűen összefügg-e a fogalmak egyes, többes és egyetemes jellegével (vagyis velejárója-e PAULER osztályozásának), vagy pedig csak a példák kiválasztásából folyó esetlegesség, pusztán véletlen-e.

A szűkített körű és az egyeditett fogalom nemcsak mint a mondat alanya vagy állítmánya állhat fogalomhatározóként predikatív viszonyban a megjelölővel, hanem mint értelmező is tartozhat egy főnévhez. *Magyarország legnagyobb tava* állítmány és fogalomhatározó ebben: *A Balaton Magyarország legnagyobb tava*; a mondat alanya és fogalomhatározó ebben: *Magyarország legnagyobb tava a Balaton*; fogalmi értelmező ebben: *A Balaton, Magyarország legnagyobb tava, a Dunántúl középső részén található*. Jelzőként nem szokott előfordulni.

c. **Egyedi fogalomhatározó.** Körére nézve ez is ugyanolyan, mint az egyeditett fogalomhatározó: egyetlen egyedre korlátozódik. De más a kifejezési formája. Az egyeditett fogalomhatározó jelzős szerkezet, melynek jelzett szava nagyobb körű fogalmat jelent s az egyedités csupán a jelzővel történik. Egyedi fogalomhatározó névvel viszont az azonosító mondatoknak azt a tagját illelhetjük, mely éppúgy egyetlen szóval fejezi ki az illető egyedi fogalmat, mint a megjelölő. Ilyen példákra gondolok: *Ő az. Ez az. Ez ő.* Vagy a TOMPA előadásában idézett német mondat: *Ich bin es* (I. O. K. IV, 54). Ezek elemzése még az előző csoportnál is megfeszítettebb gondolkodást igényel. Ez az a szélső típus, amelynek elemzésében még azok is hajlandók a hangsúlyozást alapul venni, akik egyébként nem tulajdonítanak fontosságot a

³³ A logika persze a maga szempontjából eltekinthet a tétel tagjainak szófaji értékétől és tekintheti annak pusztán fogalmi magját. „Indessen achtet man darauf, da vom Standpunkt der Syllogistik etwa beim Schluß *alle Menschen sind sterblich, alle Sterblichen sind vergänglich* usw. das *sterblich* und die *Sterblichen* als derselbe Terminus gelten und symbolisch durch denselben Buchstaben bezeichnet werden . . .” (HUSSERL: *Formale und transz. Logik* 274).

„lélektani alany és állítmány” fogalmának a mondatelemzésben. A hangsúlyozás alapján persze valóban könnyen megkapjuk az ilyen mondatok alanyát és állítmányát. *Ő az.* Alanya : *az*, állítmánya : *ő*. — *Ez az.* Alanya : *az*, állítmánya : *ez*. — *Ez ő.* Alanya : *ez*, állítmánya : *ő*. Így elemzi ezeket a mondatokat már VERESS IGNÁC (Pótk. EPhK. II, 133) s az idézett nagygyűlésen elmondott felszólalása alapján alighanem így elemezné BÁRCZI GÉZA is. Ezzel szemben TOMPA JÓZSEF — tiszteletre méltó következetességgel — erre a típusra sem a beszélő mondanivalóját és az ezt kifejező hangsúlyozást, hanem a két fogalom objektív tartalmának egymásra vonatkoztatását tartja az „alany” és az „állítmány” jellemzőjének (I. O. K. IV, 53): „meg kell néznünk, hogy mivel akartuk valakinek (valaminek) a minőségét, mivoltát meghatározni, s mi az, amit így — minősége, mivolta szerint — meg akartunk határozni.” Valóban ezt keressük ebben az azonosító mondatfűtűsban is, csak hogy a két azonosított fogalmat a mondanivaló céljától függetlenül tekintve nem alanynak és állítmánynak, hanem megjelölőnek és fogalomhatározónak (ez esetben egyedi fogalomhatározónak) neveznénk.

A kérdés tehát az : hogyan ismerhetjük fel, hogy az ilyen mondatban melyik a megjelölő és melyik az egyedi fogalomhatározó, amikor mind a kettő ugyanarra az egyedre mutat?

Itt sok minden függ a beszédhelyzettől. A névmási tagok jelentése ugyanis esetenként, helyzetenként más és más lehet. Pl. egy meghatározott személyt várunk, és egyszerre csak feltűnik a távolban egy emberi alak. Azt mondom : *Ő az.* Ebben az esetben az észrevett alakot az *az* mutató névmással jelölöm meg, az *ő* személyes névmás pedig az éppen várt, tehát szóban forgó személy egyedi fogalmát jelöli, ill. a vele való azonosítást fejezi ki. Tehát ekkor *ő* egyedi fogalomhatározó, *az* megjelölő. Ti. mindig a megjelölő a konkrétabb a másikhoz képest. A megjelölő mutat rá egy érzékelt szubsztanciára, a fogalomhatározó pedig ugyanannak az egyednek a fogalmát fejezi ki.³⁴ Az elemzett példában az egyedi fogalomhatározó a mondat állítmánya. — Ha azonban több jelenlevő ember közt keresek valakit, akit csak hírből ismerek, és a barátom az egyikre rámutat : *Ő az,* — akkor más a helyzet. Ebben a mondatban az *ő* személyes névmás fejezi ki a konkrét rámutatást, az *az* mutató névmás pedig a fogalmi megnevezést és azonosítást. Ekkor tehát *ő* a megjelölő és *az* az egyedi fogalomhatározó. A mondat állítmánya a megjelölő.

Hasonló helyzetben előfordulhat az is, hogy azt kérdezem a barátomtól :

³⁴ SECHERHAYE a kéttagú mondatot az egytagú mondatból vezeti le olyanformán, hogy az egytagú mondat rendszerint valamely konkrét helyzetre, külső valóságra vonatkozik, a kéttagú mondatban pedig ez a konkrét, külső vagy egyedinek tekintett valami is nyelvi formát ölt s ezt képviseli a mondat alanya, ehhez kapcsolódik belülről, a beszélő aktivitása eredményeként az állítmány mint magának a mondanivalónak a kifejezője (pl. i. m. 112-3). Hogy az ilyen „praedicatum” valóban fogalomhatározó, nem pedig konkrét dolog, azt a középkorban ABÉLARD hangoztatta (PRANTL i. m. II, 174 : „res de re non praedicatur”).

Melyik ő? s ő a csoport egyik tagjára rámutatva felel: *Ő az*. Ekkor a személyes névmás jelöli fogalmilag az illető egyént, a mutató névmás pedig konkrét rámutatással. Itt tehát megint *ő* az egyedi fogalomhatározó és *az* a megjelölő. Egyszersmind *ő* a mondat alanya, *az* a mondat állítmánya.

Persze az *az* mutató névmás egyéb jelentésben is használható. Pl. ha erre a kérdésre: *Van-e itt Szeged vidéki ember?* valaki egy személyre rámutatva az feleli: *Ő az*, akkor *az* annyit jelent, mint 'Szeged vidéki ember', tehát szűkített körű fogalomhatározó. De felelhetünk így erre a kérdésre is: *Ki rosszkedvű közületek?* Ha valakire rámutatva azt felelem: *Ő az*, akkor az *az* mutató névmást melléknévi értelemben használtam, és az *ő* megjelölőhöz mint tulajdonsághatározót kapcsoltam³⁵. Így még többféle szerepe is lehet a mondatban az *az* mutató névmásnak aszerint, hogy aktuálisan milyen jelentésben használjuk.³⁶

Szándékosan időztem oly sokat az *Ő az* predikatív szó szerkezet elemzésénél, mert ennek mindkét tagja lehet az adott beszédhelyzettől függően megjelölő vagy fogalomhatározó. Más hasonló szerkezetű mondat, pl. *Ez az*, már nem használatos annyiféle értelemben. Itt akár az *ez* névmás, akár az *az* névmás az állítmány, mindig *ez* a megjelölő, mert ez csak konkrét rámutatást fejezhet ki, míg *az* vele szemben mindig gondolt vagy szóban forgó (egyedi) fogalomra mutat rá. „Melyik a te táskád? — *Ez az*.” (Itt *ez* megjelölő és állítmány.) „Van-e itt jó töltőtoll? — *Ez az*.” (Itt *ez* megjelölő és a mondat alanya.)

Kissé bonyolultabb a helyzet ebben: *Ez ő*. VERESS I. (i. h.) ebbe a mondatba: *Ez az ember atyám*, pusztán névmásokat tesz a fogalomszók helyébe s az így kapott *ez ő* szókapcsolatban az *ő* tagot mondja állítmánynak. Ez valóban így is van, ha atyámra rámutatva olyan embernek mondom, aki az atyámat nem ismeri és azt kérdi: *Ez ki?* Ebben az esetben az *ő* állítmány egyúttal egyedi fogalomhatározó is. De ha az illető történetesen azt kérdi, a sok ember közül melyik az atyám, és én megmutatva azt mondom: *Ez ő*, akkor is *ez* a megjelölő és *ő* a fogalomhatározó, de ekkor nem a fogalomhatározó az állítmány, hanem a megjelölő. — Ha beszélgetés közben elmondanak valakiről egy rá jellemző történetet és megjegyzem utána: *Ez ő*, akkor megint *ez* a mondat alanya, *ő* az állítmánya, *ez* megjelölő, *ő* egyedi fogalomhatározó, a különbség a VERESS IGNÁC példája kapcsán vázolt beszédhelyzet és e közt csak abban van, hogy itt az *ez* megjelölő nem deiktikus rámutatást, hanem

³⁵ Hasonló példát ad TOMPA (I. O. K. IV, 53) az *az* névmás melléknévi értelmére és tulajdonsághatározó szerepére: (Kinek a töltőtolla igazán jó?) „*A tied az*.” Vagy ilyen Petőfinél: „ő becsületes lelkű, igaz; Azt gondolá, hogy minden ember az” (István öcsémhez). — A következőkben Petőfitől és Aranytól idézett sorok legnagyobb részét VERESS I. említett munkájának gazdag példaanyagából vettem, néhol a szöveget az eredeti alapján helyesbítve.

³⁶ Osztályhatározó pl. Petőfi következő versében (Milyen lárma, milyen vigadalom!): „Mi légyen ez? talán lakodalom? Nem a biz' a”. Az első *a* osztályhatározó és a mondat állítmánya, a második *a* megjelölő és a mondat alanya.

anafórikus visszamutatást fejez ki. — Viszont ha valakiről részletes és nem éppen kedvező jellemzést adnak és rosszállóan rámondjuk: *Éz ő*, akkor az *ő* alany megjelölő, az *ez* állítmány pedig inkább tulajdonsághatározó, mint fogalomhatározó.

TOMPA JÓZSEF német mondatok elemzését is idézi előadásában (I. O. K. IV. 54). mindegyik elé zárójelben odatéve a mondatot megelőző, vagy odagondolható kérdést: „(Wer ist da?) *Ich bin es* . . . (Wer ruft mich?) *Es ist der Herr* . . . (Was war das?) *Es war ein Pfiff*.” Az *es* névmást mindhárom mondatban ritkítva szedeti, mert arra akar rámutatni, hogy nyugati nyelvtanok gyakran az ilyen *es* névmást elemzik alannak. A mondat többi része eszerint mindhárom esetben állítmány: *ich bin*; *ist der Herr*; *war ein Pfiff*. TOMPA ezzel az elemzéssel nem ért egyet. BÁRCZI viszont TOMPÁVAL nem ért egyet. Mi is hát a helyzet ezekben a mondatokban?

Eddigi elemzéseink alapján és a kellő terminológiai szétválasztással megadhatjuk rá a feleletet. Az *es* valóban alanya mindhárom mondatnak, mert ahhoz csatlakozik új közlésként a mondat másik tagja. Amit azonban TOMPA nevez alannak, az voltaképpen megjelölő, legalábbis az első mondatban. *Wer ist da? Ich bin es*. Ebben az *ich* a megjelölő, *es* egyedi fogalomhatározó. *Wer ruft mich? Es ist der Herr*. Ebben viszont *es* megjelölő, *der Herr* egyedített fogalomhatározó. *Was war das? Es war ein Pfiff*. Itt is *es* a megjelölő, *ein Pfiff* (egyedített) fogalomhatározó. — Vajon mi vezethette TOMPÁT, amikor a második és a harmadik mondatban is kifogásolta az *es* alannak való értelmezését, holott ő mindaddig a megjelölőt nevezte alannak az ilyen mondatokban? A második mondatban alighanem az, hogy a felelet a kérdés mondatrészeivel kiegészítve így is hangozhatna: *Der Herr ruft mich*. Ekkor pedig *der Herr* volna az *ig e a l a n y a*. Itt tehát az *alany* műszóval jelölt fogalomba a mondat alanyán és a megjelölőn kívül egy harmadik fogalom is belekeveredik: az igealany fogalma. A harmadik mondatban még ezzel sem magyarázható TOMPA felfogása, hiszen ott a kérdésben is két alanya van az igének, tehát ezen az alapon egyik sem inkább alany, mint a másik. TOMPA ennek elemzését csak az előző mondat analógiájának hatására nehezményezhette. Ezen a ponton megbillen TOMPA eddigi következetessége és jogot adhat BÁRCZINAK arra, hogy ilyen mondatokban a hangsúlyozás alapján elemezze az alanyt és az állítmányt. Valójában azonban BÁRCZI nem vette észre a TOMPA-féle mondatelemzésnek ezt a legsebezhetőbb pontját. De nem is ez, hanem egy másik szempont teszi némileg jogosulttá BÁRCZI mondatelemzését, melyre e fejtegetések végén még egyszer visszatérek annak a kérdésnek kapcsán, hogy mit is nevezhetünk voltaképpen „nyelvtani állítmány”-nak. (A nyelvteni állítmány fogalmának tisztázását azonban nem látom jelen dolgozatom céljának.)

Ide kívánczik azonban egy másik kitérés. Hogyan vélekedjünk ARISZTOTELÉSZNEK arról a kitételéről, hogy az egyedi és az egyes nem mondható ki

semmiféle alanyról („*Ἀπλῶς δὲ τὰ ἄτομα καὶ ἐν ἀριθμῷ κατ' οὐδενός μὲν ὑποκειμένον λέγεται*” . . . *Κατηγορίαι* II. fejj.; idézi STEINTHAL. i. m. 209).
 ha van egyedi fogalomhatározó?

Itt ismét utalnunk kell arra, hogy ARISZTOTELÉSZ nem a nyelvet, nem a mondatot vizsgálja, hanem a gondolkodás elemeit, természetesen úgy, ahogy nyelvi formájában megfogható. Nem a szavak, hanem a fogalmak viszonyítására fordítja fő figyelmét. Márpedig a fogalmakat a fogalomszók (BÜHLER terminológiájával pontosabban: nevező szók) jelölik. A fogalomszók egyedi vagy általános fogalmakat jelölnek (vagy PAULER osztályozása szerint: egyes, többes és egyetemes fogalmakat). A fogalomhatározók előbbi altípusaiban mindig valamely általános fogalom áll szemben az egyessel. (Még az egyedített fogalomhatározóban is csak a jelző egyedíti azt a fogalmat, melynek a puszta főnévvel való megnevezése általános fogalmat jelöl.)³⁷ Az egyedi fogalomhatározó esetében azonban a mondat két tagja közül legalább az egyik (a megjelölő), de rendszerint a másik tag is (maga a fogalomhatározó) nem fogalomszó, hanem mutató szó: önmagában nincs fogalmi tartalma, hanem mindig csak egy egyedre való rámutatást fejez ki. Az ilyen mondatok, mint: *ez ő, ez az*, csak nyelvi szempontból érdekesek, logikai szempontból — legalábbis a logikának azon a fokán, melyen ARISZTOTELÉSZ áll — nem, ezért ő nem is gondol ilyen mondatokra, amikor azt állítja, hogy az egyest és az egyedít nem mondjuk, nem állítjuk semmiről. Az ilyen mondatokban nem két fogalomnak egymásra vonatkoztatása történik, hanem egy egyedi fogalomnak a z o n o s í t á s a egy valóságos egyeddel, melyet nyelvi szintén megjelölünk, de csak egy főnévi névmással.³⁸

A megjelölőre másképp is vonatkoztathatunk valamely egyedít vagy egyest, de azok az esetek a szerephatározó és a névhatározó körébe tartoznak. ARISZTOTELÉSZ megállapítása tehát csak szűkebbre szorítva érvényes: az egyedi nem lehet osztályhatározó. Ez persze magától értődik.

Az egyedi fogalomhatározó csak névmással kifejezett megjelölővel áll vonatkozásban. Az ilyen predikatív szerkezetben, mint láttuk, lehet állítmány a fogalomhatározó és lehet állítmány a megjelölő. A köztük levő objektív logikai viszony azonban sem értelmezős, sem jelzős szerkezet formájában nem szokott előfordulni, hiszen főnévi névmás nem szokott egy másik főnévi névmásnak sem jelzője, sem értelmezője lenni.³⁹

³⁷ „Subjekt und Prädikat sind im normalen logischen Urteil *nie* identisch” (Á. SZABÓ: *Zum Verständnis der Eleaten*. Acta Ant. Hung. II [1954], 258, jegyzet).

³⁸ FOGARASI BÉLA (*Logika* 1951. 96; 1953² 106; 1955.³ 109) beszél „úgyv. individuális fogalom”-ról (mint pl. Franciaország), de később (1951. 102; hasonlóan 1953.² 112; 1955.³ 114–5) megjegyzi, hogy az individuális fogalom nem igazi fogalom.

³⁹ A közönséges mutató névmási jelző nem az egyedi fogalomhatározónak, hanem a megjelölőnek felel meg. *Ez az asztal* jelzős szerkezet ennek a predikatív szerkezetnek felel meg: *Az asztal ez*. Ez vagy értelmetlenség, vagy — ritkán — ilyenféle kérdésre felelhet: *Melyik az asztal?* Itt pedig *az asztal* nem megjelölő, hanem fogalomhatározó. Tehát nyilván a *melyik?* kérdőszó és a rá felelő *ez* a megjelölő.

Van azonban az egyedi fogalomhatározónak egy másik változata, mely nem névmás, hanem tulajdonnév. *Ki ez az ember?* — kérdezem, és ezt a feleletet kapom: *Ez Tóth Aladár.* A személynév itt többet mond nekem pusztán névvel, mert hírből ismerem Tóth Aladárt és sok mindent tudok róla. Ha semmit sem tudnék róla, akkor a neve ebben a mondatban névhatározó volna. Mivel azonban névről már ismerem, itt *Tóth Aladár* egyedi fogalomhatározó az *ez* névmással mint megjelölővel kapcsolatban. Ilyen helyzetben egyúttal a mondat állítmánya. A mondat alanya, ha erre a kérdésre felel: *Melyik ember itt Tóth Aladár?* A felelet így hangzik: *Ez Tóth Aladár.* A tulajdonnév ilyen vonatkozásban értelmezője is lehet a főnévi névmással megjelölt fogalomnak: *Ez, Tóth Aladár, szerkesztette a Zenei Lexikont.* Jelzőként nem szokott előfordulni.

d. **Viszonyított fogalomhatározó, ill. viszonyhatározó.** Olyan főnévi fogalomhatározókat sorolhatunk ide, melyek rendszerint birtokos szerkezetben szerepelnek és azt fejezik ki, hogy birtokosuk (birtokosjelzőjük) milyen viszonyban van a predikatív szerkezet másik tagjával. Önmagukban gyakran nem is fejeznek ki meghatározott körű fogalmat. Ilyen viszonyhatározó pl. a következő mondat állítmánya: *Ez az ember az apám.*⁴⁰ (Ha rámutatok és olyannak mondom, aki apámat nem ismeri.) Ez a mondat egészen mást jelent, mint ha azt mondom: *Ez az ember apa.* Nem az apaság állapotát, hanem a megjelölt személynek hozzám való viszonyát fejezem ki a személyragos *apám* fogalomszóval. Az adott predikatív szerkezetben lehet *az apám* a mondat alanya is: *Ez az ember az apám.* Ekkor is *ez az ember* a megjelölő, *az apám* viszonyított fogalomhatározó vagy viszonyhatározó. A két tag ilyen objektív viszonya értelmezős szerkezetben is előfordul: *Ez az ember, az apám, nagyon szorgalmas.* Jelzőként nem szokott előfordulni, legfeljebb az olyan állandósult régi családias megnevezésekben, mint *az öcsém Sándor* (Jókai: Kedves atyafiak). ZOLNAI GYULA idézi a Domonkos-kódex egy helyét (237. l.) annak bemutatására, hogy az *asszonyunk, szűz Mária* értelmezős szerkezet gyakorisága, állandósulása folytán az *asszonyunk* ragozatlan marad akkor is, ha mint tárgyat ragozni kellene: „vgyan ezen frater zokta vala tyztelny *azzonyonk zyz mariat* ez keppen” (NyK. XXIII, 51–2). Az *asszonyunk* itt viszonyt jelentő főnévi jelző ('úrnőnk'), melyet a viszonyhatározónak megfelelően röviden talán viszonyjelzőnek is nevezhetnénk. A mai nyelvben alig fordul elő ilyesmi.

Személyrag nélkül, birtokviszonyon kívül is előfordul a viszonyhatározó, de rendszerint többes számban: „Az én táblabíróm és Latóczy Endre Régi *ellenségek*” (Petőfi: A táblabíró. II. §). Létigével: „Mi *kortársak* vagyunk” (KLEMM,

⁴⁰ Vö. még: *A te barátaid az én barátaim* (I. KLEMM: MTM. 44). *Mi ő k volt nékik az agy cseléd?* (AR. I: 165. Idézi Klemm: MTM. 133) *Öcsém* (ti. *nekem*) *a katona.* (KLEMM, MNy. XLIV, 125).

Nyr. LXXVIII, 167, vö. uo. 170, valamint MOLNÁR JÁNOS, MNy. V, 366).

A viszonyhatározó és a viszonyított fogalomhatározó közti különbség fejtegetésére itt nincs hely. E kettő annyira egymásba mosódik, hogy szinte azonosnak vehető. Szorosan érintkezik a birtokosjelzővel egyeditett fogalomhatározóval, valamint a rögtön tárgyalandó szerephatározó bizonyos alfajjaival is.

Mielőtt rátérnék a szerephatározóra, összefoglalásul néhány megjegyzést tennék a fogalomhatározók jelentőségéről általában.

A fogalomhatározóknak tudományos meghatározásokban, a mindennapi élet azonosítást vagy alásorolást kifejező mondataiban és a logikában van nagy jelentősége. A szillogisztikus szerkesztés mintapéldáiban az altétel állítmánya fogalomhatározó (míg a főtétele gyakran tulajdonsághatározó, pl. FOGARASI: Logika VI, 3. §). Persze csak a legelső mintapéldákban szokott ez így lenni, mert mielőtt a logika szerzője továbbmegy és eltér a legtipikusabb példaktól, már gyakran hoz az ítéletre olyan példát, melynek éppen a megjelölő az állítmánya, mint pl. FOGARASI (i. m. 1951. 160; 1953.² és 1955.³ 176): „Két pont között a legrövidebb út az egyenes.”

A téves következtetések nagy része onnan származik, hogy valaki megfordíthatónak vél egy ítéletet, mely nem megfordítható, azonosításnak véli az alásorolást, egyeditett fogalomhatározónak az osztályhatározót. Ezért hibás pl. a mondat meghatározásának a következő levezetése: „Ha valamiről valamit gondolunk és azt értelmesen kimondjuk... akkor mondat keletkezik. *A mondat tehát gondolatunknak szó- vagy írásbeli kifejezése*” (SZEMKŐ ALADÁR: Magyar nyelvtan. Helyesírási szótárral. Ismeretek Tára 1. sz. [1914] 8). Az első mondat ígétlen mondattá átalakítva ezt tartalmazza (persze jóval nehezekebb formában, de a mondatok világos feltüntetésével): „A valamiről valamit gondolás értelmes kimondásának eredménye mondat.” *A mondat* előtt nincs névelő, tehát nem egyeditett fogalomhatározó, hanem osztályhatározó. Ez az egy szó a mondat állítmánya, és mint osztályhatározó ezt a jelentést tartalmazza: 'a mondatok közé tartozik', nem pedig azt, hogy 'a mondat fogalmával azonos'. Ennek alapján a mondat fogalma nem is határozható meg. A meghatározást bevezető mondat tartalma helyes, maga a meghatározás téves. Téves nemcsak azért, mert az érzelmek kifejezését kirekeszti a mondat fogalmából (s erre a kirekesztésre a mondat keletkezésének megelőző leírása nem ad alapot), hanem azért is, mert beleveszi az írás mozzanatát, pedig arról az előzményben nincs szó.

A logikusok általában sokat foglalkoznak az ítélet megfordíthatóságával és ezért részletezik a fogalmaknak körük szerint való jellemzését. De ha emellett külön foglalkoznának az alany-állítmány viszonyának és a megjelölő és fogalomhatározó (ill. tulajdonsághatározó stb.) viszonyának keresztezésével, sokkal pontosabb, a tudományos gyakorlat és a mondattan, valamint a jelentéstan számára hasznavehetőbb lenne az eredmény.

6. A szerephatározókhöz is — hasonlóan a fogalomhatározókhöz — többféle jellegzetes altípust sorolhatunk, melyek egymás közt meglehetősen eltérő sajátságokat mutatnak. A lényeges különbség a két típus közt az, hogy a fogalomhatározó azt fejezi ki, hogy micsoda a megjelölő lényegében, lényegénél fogva és minden viszonylatban, ezzel szemben a szerephatározó azt fejezi ki, hogy mi a megjelölő alkalmilag, bizonyos meghatározott viszonylatban, minek tekinthető, kinek vagy minek a szerepét tölti be.

a. *Színjátászó szerephatározó.* Nem a leggyakoribb a szerephatározók közt, de olyan jellegzetes, hogy alkalmas az egész típus jellemzésére. *Major Tamás Hamlet.* Ennek a mondatnak alanyával megnevezek, megjelölök egy személyt, egy színészt, akinek ez a saját neve. Az állítmány hozzáfűzésével azt akarom kifejezni, hogy abban a darabban Hamlet szerepét játssza. Hamlet most, amikor a mondatot mondom, nem valóságosan létező személy, hanem csak a drámai mű személyeinek egyike s mint ilyen csak a drámai cselekmény során létezik. Nem valóságosan, hanem a költő elképzelése szerint, elképzelt helyzetek sorozatában van szerepe, mint fő hősnek. Ha ezt az elképzelt alakot a színpadon megjeleníti valaki, az nem lesz lényegileg, valóságosan azonos Hamlettel. Major Tamás akkor is Major Tamás marad, ha a színpadra lép. A drámai cselekmény szempontjából viszont ő nem Major, hanem Hamlet.

Előfordul az a változat is, hogy a szerephatározó nem állítmánya, hanem alanya a mondatnak: *Major Tamás Hamlet* (nem Várkonyi Zoltán), vagy gyakoribb formájában: *Hamlet — Major Tamás* (vö. KÁROLY S., I. O. K. IV, 95). A szerephatározónak megfelelő értelmezőt zárójelbe szoktuk tenni, vagy pedig a praepositio-szerű használatú *mint* kötőszóval bevezetni:⁴¹ *Major Tamás (Hamlet) v. Major Tamás mint Hamlet ma is gúnyosan fanyar volt.* Ha csak vesszővel választanánk el, nem volna elég világos, milyen viszonyban van egymással a két személynév. Jelzőként is elképzelhető, bár nagyon ritkán használatos, pl. ilyesemben: *A Wurm Major Tamás jobb, mint a Hamlet Major Tamás.*

A szerephatározó tehát nem valóságos, hanem alkalmi vagy látszatszerű viszonyt fejez ki a megjelölőhöz. Major Tamás Hamlet és ugyanakkor mégsem Hamlet. Itt érvényesül igazán a „látszat”-ban rejlő belső, dialektikus ellentmondás. Vö. SZABÓ Á., Acta Ant. II, 262—3.

b. *Foglalkozást, beosztást v. alkalmi viszonyt jelentő szerephatározó.* Induljunk ki egy olyan tipikus példából, melyet BENKŐ LORÁND és KÁLMÁN BÉLA is elemez Magyar nyelvtan-ában (1951. 141): „*Bátyám lakatos.* . . . A *lakatos* szó főnév. Állítmányként hasz-

⁴¹ KELEMEN J. a *mint* szócskát ilyen esetben főnév előtt álló határozói alakítóknak nevezné. (A szótár néhány nyelvtani vonatkozásáról. Hozzászólás Országh L. előadásához. I. O. K. VI, 166)

nálva itt azt jelenti, hogy az alany (*bátyám*) foglalkozása lakatos, vagyis megállapítom, hogy a lakatosok közé tartozik." Az értelmezés utolsó mozzanata alapján azt gondolhatnók, hogy ez ugyanaz, mint az osztályhatározó, hiszen ez is alásorolást fejez ki. Igen ám, de az osztályhatározó olyan fogalmat fejez ki, amelybe a megjelölő szükségszerűen lényegénél fogva és ezért állandóan beletartozik. *A fa növény.* A fa mint (élő) fa szükségszerűen mindig növény. Bátyám azonban nem szükségszerűen és talán nem is állandóan lakatos. Valamikor nem volt az és talán nem lesz mindig az. Ahogy a BENKŐ—KÁLMÁN-féle értelmezés helyesen mondja: „foglalkozása lakatos”. Ez a foglalkozás nem a lényegét, hanem a társadalomban vitt — és viszonylag állandó — szerepét jelenti. A foglalkozást jelentő szerephatározó némely esetben alig határolható el az osztályhatározótól. Általában közel áll hozzá — inkább, mint a színjászó szerephatározó — abból a szempontból, hogy állandó jellegét fejezi ki a megjelölőnek. De az az állandó jelleg a megjelölővel kifejezett, megnevezett dolognak v. személynek nem tartozik a lényegéhez. ARISZTOTELÉSZ az ilyet nem az οἰσια, hanem a συμβεβηκα csoportjába sorolja.

Ennek az állítmányféleségnek a többitől eltérő voltát egyes nyelvjárások is tanúsítják, amikor a jelentő mód jelen idő 3. személyében kiteszik az ilyen szerephatározó mellé a *van* igét: *Az én hugom ott van cseléd* (KLEMM: MTM. 54).

A szerephatározónak ez az altípusa alváltozatokat mutat aszerint, hogy határozatlan-e, vagy határozott, ill. viszonyított, továbbá hogy állandóbb foglalkozást vagy alkalmibb viszonyt jelent-e. Alkalmi viszonyt fejez ki pl. ezekben: *ők most vendégek nálunk. Bendegúz és Rof élő tanú lenne* (Ar.: BH. III. 40; idézi KLEMM, Nyr. LXXVIII, 169). VERESS IGNÁC (i. h. 132) három mondatot állít egymás mellé, hogy az alany és az állítmány kritériumait megállapíthassa bennük: *Bem vezér; Bem vezérünk; végül: Mi ne győznénk? Hisz Bem a vezérünk* (Petőfi: Az erdélyi hadsereg). Most ne térjünk ki e mondatok alanyának és állítmányának különféle elemzésére, csak a két tag objektív logikai viszonyának mondattani szerepét nézzük. Az első példa Bem történelmi szerepét, ill. katonai beosztását mondja meg általában, állítmányként. A második példa hozzánk való viszonyát mondja meg s a viszonyhatározótól csak abban különbözik, hogy nem állandó viszonyt, hanem alkalmi, Bem szerepével együttjáró viszonyt nevez meg. A harmadik példában már inkább Bem az állítmány, és a mondat azt fejezi ki, hogy van vezérünk, tehát egy bizonyos meghatározott szerepet tölt be valaki velünk kapcsolatban, és ezt éppen Bem tölti be. *Vezér, vezérünk és a vezérünk* a szerephatározókon belül kb. úgy viszonylik egymáshoz, mint a fogalomhatározókon belül az osztályhatározó, a viszonyhatározó és az egyedített fogalomhatározó. VERESS I. másik két példája is hasonló különbséget világít meg (i. h. 133): *Ferenc József király és Ferenc József a király.* Az első példa Ferenc József foglalko-

zását, társadalmi állását mondja meg általában, állítmányként.⁴² A második példában, melynek állítmánya *Ferenc József*, a névelős *a király* Magyarország királyát jelentette abban az időben, amikor az emberek természetesnek tartották, hogy Magyarországnak van királya.

Nem egészen ugyanez a különbség jelentkezik az oroszban, ahol az „állítmányi névszó” alanyesetben van, ha lényegyet vagy állandó foglalkozást jelent, de eszközhatározó esetben van, ha alkalmi foglalkozást vagy beosztást, hivatalbeli állapotot jelent. Я пионер; de: Он у нас сторожем; Он здесь учителем (SCSERBA: Грамматика русского языка, часть II. Учебник для 6 и 7 классов. Москва, 1951. 12, 16, 19), vagy Его жена — кассиром в банке (VINOGRADOV: Вопросы синтаксиса современного русского языка. 1950. 47).

A KTO ON? orosz kérdésnek a magyarban két kérdő formula felelhet meg: *ki ő?* és *mi ő?* A *ki ő?* kérdő szavára egyedi fogalomhatározó, névhatározó vagy szűkített körű, esetleg egyedített szerephatározó felel, a *mi ő?* kérdő szavára pedig csak szerephatározó felelhet. Pl. erre a kérdésre: *Ki az öcséd?* ilyen felelettipusok lehetségesek (leszámítva azt az esetet, amikor a *ki?* megjelölő után kérdez és *öcséd* nem megjelölő, hanem viszonyhatározó): a) *Öcsém értelmes fickó* (szűkített körű fogalomhatározó); b) *Öcsém a házi orvosunk sógora* (viszonyhatározó); c) *Öcsém az intézet könyvtárosa* (egyedített v. szűkített körű, foglalkozást jelentő szerephatározó); d) *Öcsém Király Pál* (névhatározó). Viszont erre a kérdésre: *Mi az öcséd?* kisebb körben mozog a válaszlehetőség: *Öcsém könyvtáros* (foglalkozást jelentő általános szerephatározó); *Öcsém az intézet könyvtárosa* (foglalkozást jelentő egyedített v. szűkített körű szerephatározó); *Öcsém a csapatunk kapusa* (alkalmi beosztást jelentő szerephatározó).⁴³

Nem akarok kitérni arra a szófajtani kérdésre, hogy egyesek szerint (pl. PORZIG i. h.) a névelő nélküli köznévi szerephatározó — akárcsak az osztályhatározó — nem is igazi főnév, hanem némileg a melléknév felé hajlik el. Elég, ha rámutatok arra, hogy VERESS I. (i. h. 155) „A melléknév alanya rejtett” feliratú csoportban említi ezt a példát: „Temetőbe kit kísérek? Akárki; már nem földi rab” (Petőfi: Temetésre szól az ének). Ezzel az *akárki*-t melléknévnek minősíti, pedig nyilván nem melléknévi, hanem főnévi névmás. Csakhogy itt mint az előzményekre vonatkozó állítmány szerephatározói (esetleg fogalomhatározói) értékű, ezért nem fejez ki olyan határozott rámutatást, mint ha megjelölő volna.

⁴² Hasonló példákat elemez PORZIG a névelő főnevesítő szerepével kapcsolatban (Aufgaben der indogermanischen Syntax. Festschrift f. Streitberg, 1924. 14. Idézi BÜHLER: Sprachtheorie. Jena, 1934. 304). BRASSAT szerint (AkÉrt. III, 246) a névelős szerephatározó („tulajdonítmány”) esetén „a két nevező nem csak egyrangu fogalmat jelöl, hanem ugy lehet tekinteni, mint azon tárgy két nevét”.

⁴³ Hasonló példák egymás mellé állításával felveti jelen problémánk magyát KLEMM is (MNy. XLIV, 125), de az elnevezések és a kereszteződő szempontok kellő elhatárolása híján megreked néhány egyszerűbb példa felsorolásánál.

Még egy szempontból érthető (bár nem helyeselhető), ha a foglalkozást jelentő általános szerephatározónak valaki melléknévi értelmet tulajdonít. Az általános (tehát névelő nélküli) foglalkozáshatározónak megfelel egy gyakran használatos jelző-típus, míg a fogalomhatározó vagy nem, vagy csak nagyon ritkán alakítható át jelzővé. De a szűkített körű vagy (jelzővel, névelővel stb.) egyedített szerephatározó sem használatos jelzőként. — Így kapjuk a foglalkozást jelentő határozatlan (névelőtlen) főnév és a megfelelő szubsztanciális főnév közt a következő mondattani szerkezeteket : 1. jelzős viszonyban mint főnévi jelző és jelzett szó (*lakatos bátyám ; mérnök sógorom*) ; 2. értelmezős viszonyban mint főnév és annak főnévi értelmezője (*bátyám, a lakatos jól keres*) ; 3. predikatív viszonyban mint megjelölő és foglalkozást jelentő általános v. határozatlan szerephatározó. Itt is két változat van : a) a megjelölő a mondat alanya, a szerephatározó az állítmánya (*Bátyám lakatos*) ; b) a szerephatározó a mondat alanya, a megjelölő az állítmánya (*Bátyám lakatos*).

c. Ragtalan állapothatározó. Aránylag kevés szó szerepelhet ilyen szerephatározóhoz hasonló állapothatározóként : *Húgom menyasszony* (KLEMM. MNy. XIII, 265). *Marika még gyermek. Nagypám erőtlen aggastyán*. Nem tartozik valakinek a lényegéhez az, hogy gyermek, ifjú, vőlegény vagy aggastyán, de nem is olyan szerep ez, melyet cserélni lehet, még annyira sem, mint a foglalkozást. Ez olyan — viszonylag állandó, hosszabb ideig tartó — állapotot jelent, melyben a megjelölővel kifejezett lény egy ideig benne van, de nem volt mindig benne és nem lesz mindig benne.

Ez a kis csoport adhatott ösztönzést BALOGH PÉTERnek arra, hogy az ún. állítmányi névszókat — tehát mind azt, amit e dolgozat a tulajdonsághatározóktól kezdve a fogalom- és szerephatározóig, sőt tovább is (bár kevésbé részletezve) különböző neveken mint a nominális mondat objektív logikai viszonyba állított két tagja közül a megjelölővel szembeállított, állítmányszerű tagot tárgyal — közös néven általában állandó állapothatározóknak nevezze (Nyr. XXVI, 354). De az állítmányi névszóban látja az igazi állapothatározót KALMÁR ELEK is (NyK. XXXII, 241 ; különnyomatban : A mondatrészek. 1904. 101), úgyhogy — felsorolt példáiból következtetve — az osztályhatározóban, a tulajdonsághatározóban is állapothatározót lát (*az alma gyümölcs ; a rózsza piros* ; vö. még KLEMM : A létige mondatbeli szerepe. Pais-Eml. 228). KLEMM is (MTM. 134) hajlandó volna esetleg mindezeket ragtalan állapothatározóknak venni. Újabban is felbukkan az „állapothatározó” ilyen tágabb értelme (SZABÓ DÉNES, i. m. 291, 312—4 ; vö. TOMPA J., I. O. K. IV, 502 ; MNyTK. 83. sz. 202). — Azt hiszem, az állítmányi névszók részletes objektív-logikai és jelentéstani elemzése már eddig is megmutatta, hogy mindez nehezen fér bele az állapothatározó fogalmába.

A most elemzett állítmányi névszó-féleség viszont valóban alig nevezhető másnak, mint állandó állapothatározónak (melyben az állandóság persze

viszonylagos!), vagy ragtalan állapothatározónak. Ide tartozik pl. a *dög* ebben: „Gunnyaszt, vagy dög is már?” (Ar. T. III.) A többes számú és többtagú megjelölő-alannyal való nem egyezés is az állapothatározó jelleget emeli ki olyan esetben, mint „Tornyai, bástyái, mellvédei most rom” (Ar.: BH. XI. 101; vö. KLEMM, Nyr. LXXVIII, 165). Az ilyenként szereplő főnév szófaji értékében egy kis félrebillenés áll be: mintha a melléknév felé közeledne, sőt olykor átesapna a melléknévi értelembé. Nézzük meg az állapotot jelentő névszónak ezt a sorát: *csecsemő, gyermek, ifjú, legény, hajadon, asszony, férfi, öreg, aggastyán*. Bizony nem mondhatjuk, hogy mind kizárólag és egyértelműen főnév. Az *öreg* elsősorban melléknév, de az *ifjú* is inkább az, mint főnév. A *hajadon*-nál is habozunk, hogy főnévi vagy melléknévi értelmét tüntessük-e fel elsőnek. Hiszen jelzőként mindegyik egyaránt használatos.

Állítsuk egymás mellé az azonos tartalmi viszonyban levő két szóból álló különböző mondattani szerkezeteket: 1. jelzős viszonyban főnévi (?) jelzőként és jelzett szóként (*a gyermek Marika nagyon sokat olvasott*), 2. értelmezős viszonyban főnévként és állapotot jelentő értelmezőként (*Marika, a gyermek, sokat olvasott*; szemben pl. ezzel: *Marika, a nagylány, szerette a társaságot*; szokottabb azonban *mint*-tel: *Marika mint gyermek sokat olvasott*; *Marika mint nagylány szerette a társaságot*), 3. predikatív viszonyban megjelölőként és ragtalan állapothatározóként (*Marika gyermek*). Ez utóbbi esetben a ragtalan állapothatározó lehet *a*) a mondat állítmánya (*Marika g y e r m e k*), *b*) a mondat alanya (*M a r i k a gyermek, nem Zsuzsa*).

d. Használatot, ill. viszonyt jelentő szerep-határozó. Rokonságot mutat a foglalkozást, beosztást jelentő szerep-határozóval, csak hogy az rendszerint személyre vonatkozik, ez pedig gyakran dologra, sőt elvont dologra, gondolatra, eszmére vagy ilyesminek nyelvi kifejezőjére, nyelvi alakjára. Ilyen pl. ennek a Petőfitől kiragadott (némileg egyszerűsített) részletnek az állítmánya: *ősi jelszó*: „*Ejh, ráérünk arra még!*” (Pató Pál úr). Az idézett mondatról azt állítja a költő, hogy jelszó, mégpedig ősi jelszó. Az idézet tehát a mondat alanya, *ősi jelszó* az állítmánya. De mi az objektív logikai viszony a *jelszó* és az „*Ejh, ráérünk arra még!*” közt? Ez az „*Ejh, ráérünk arra még!*” önmagában véve nem jelszó, hanem mondat. Ha azt állítom róla, hogy mondat, akkor az állítmányom osztályhatározó. Ha azt állítom róla, hogy felkiáltó mondat, akkor az állítmány szűkített körű fogalomhatározó. De a költő nem azt állítja róla, hogy mondat, hanem azt, hogy ősi jelszó. A *jelszó* itt azt mondja meg, hogy ez a mondat Pató Pál hazájában milyen viszonylatban, milyen szerepben használatos. Ezért nevezhetjük a *jelszó*-t az ilyen mondatban használatot jelentő szerep-határozónak. Ennek a körét aztán jelzővel éppúgy lehet szűkíteni, sőt egyedíteni, mint a fogalomhatározóét. — Ilyen még többes számú megjelölő-alany

mellett egyes számban a KLEMM idézte példák közt: „Dalai nőink kedvenc olvasmánya” (Gyulai: kritikai dolgozatok 294. l. Nyr. LXXVIII, 165). „E példák felelet arra a kérdésre” (Lehr: Toldi 22; l. uo. 168).

A használatot jelentő szerephatározó inkább szokott a mondatnak alanya lenni, mint állítmánya. Az idézett szó vagy szavak, vagy a megnevezett fogalom a megjelölő, de egyúttal az szokott a mondat lényege, fő mondani-valója lenni. Pl. ennek a mondatnak: *Az életcél boldogság* (Petőfi: Egy könyv-árus emlékkönyvébe) *az életcél* az alanya és egyúttal használatot jelentő szerephatározója, *boldogság* pedig az állítmánya és egyúttal megjelölője. Hasonló szerkezetűek a BÁRCZI (I. O. K. IV, 62) említette példák: *Vezérszó: ildom*, valamint *Vezérelvünk az ildom*. Mindkettőben *ildom* (ill. *az ildom*) az állítmány, ha azon van a mondat főhangsúlya, de ez az állítmány itt megjelölő, és *vezérszó*, ill. *vezérszavunk* használatot jelentő szerephatározó.

Ebbe a csoportba tartozó szerephatározóval van dolgunk ebben a bevezetőben említett és akadémiai nagygyűlésen vitatott mondatban is: *Az élmunkás a mintaképünk*. Ennek a mondatnak lehet állítmánya *a mintaképünk* (ha erre a kérdésre felel: *Mi az élmunkás?* vagy *Mi az élmunkás nekünk?*), és lehet állítmány *az élmunkás* (ha erre a kérdésre felel: *Ki a mintaképünk?*). De akármelyik az állítmány, mindenképp *az élmunkás* a megjelölő, *a mintaképünk* pedig viszonyt jelentő szerephatározó. — Hasonló fajta szerephatározó van a Gorkij-regény fő hőseiről idézett orosz mondatban is. A legtöbb regénynek van egy vagy több fő hőse, tehát Главные герои романа nem mond újságot. A mondat újságoló része, tehát állítmánya az, hogy kik is ezek a főszereplők. Ez az állítmány itt megjelölő, mert konkrét személyeket jelöl meg, akiket az író a regényében mintául vesz, ábrázol. Ezzel szemben a mondat alanya: *a regény fő hősei*, azt akarja mondani, hogy a megjelölt személyek milyen viszonyban is vannak a regénnyel, milyen szerepet töltenek be abban. Главные герои романа tehát viszonyt jelentő szerephatározó (egyúttal a mondat alanya), участники борьбы, ведённой в Сормове, участники первомайской демонстрации 1902 года pedig megjelölő (egyúttal a mondat állítmánya). A nehézséget és a vitát itt is, mint annyi más esetben, az okozta, hogy a mondat alanya nem esik egybe a megjelölővel.

Az állítmányi mellékmondatok gyakran kapcsolódnak ilyen típusú főmondatokhoz: *Ennek az az oka, hogy . . . ; az a következménye, hogy . . . ; az az akadály, magyarázata, lényege, hogy . . . ; az itt a nehézség, hogy . . .* (SZATHMÁRY ISTVÁN: A mai magyar nyelv. VI. Könyvismertető jegyzet 1954. 133). Ezekről is sok vita folyik, hogy valóban állítmányi mellékmondatok-e (vö. KÁROLY S., MNy. XLVIII, 106–8). Nos, állítmányi mellékmondatok, mert a mondat újságoló részét tartalmazzák, de egyúttal megjelölő mellékmondatok. A főmondat alanya, ill. alanyi tagja: *az oka, a következménye, az akadály, a nehézség* stb. nem megjelölők, hanem viszonyt jelentő szerephatározók.

A valamiként való használatot, szereplést jelentő névszó nemcsak mint szerephatározó kapcsolódhat a megjelölőhöz alanyként vagy állítmányként (*Vezérelvünk az ildom*, ill. *Vezérelvünk az ildom*), hanem mint értelmező is járulhat a főnévhez: *Az ildom, vezérelvünk, mindig célra vezetett.* Jelzőként azonban az ilyen vonatkozású szó nem használatos.

e. Hasonlító szerephatározó.⁴⁴ Az ide tartozó predikatív viszonyításnak különösen stilisztikai értéke van, és a jelentésváltozások egy fajára szolgálhat magyarázatul. Költői túlzással, allegorikusan, hasonlat-szerűen igen sokszor azonosítanak az írók valakit v. valamit valamivel, de ezzel nem akarják teljes komolysággal és a szó eredeti fogalmi jelentése szerint azt mondani, hogy az az, hanem csak azt, hogy — bizonyos vonatkozásban — az ahhoz hasonlítható. Amikor Petőfi azt írja: „Fa vagyok én, lelkem a gyökér” (Nem megyek én innen sehova!...), akkor ezt a predikatív, formája szerint azonosítást kifejező szerkezetet expresszív tömörség kedvéért használja egy ilyenféle hasonlító szerkezet helyett: „Olyan vagyok, mint egy fa, lelkem olyan, mint annak gyökere”. A predikatív szerkezet mégis valamivel többet fejez ki a hasonlításnál. Van benne valami az azonosításból olyanféleképp, ahogyan a színész a színpadon alkalmilag, meghatározott időre azonosul azzal a személlyel, akinek a szerepét alakítja. Az idézett összetett mondatban *fa* és *a gyökér* ilyen hasonlító szerephatározók, *én* és *lelkem* megjelölők (együttal a részmondatok alanya mindegyik, míg *fa vagyok* és *a gyökér állítmányok*).

A hasonlító szerephatározónak is különféle árnyalatai vannak, melyek közül egyik-másik a szerephatározó más alfajaihoz, vagy esetleg a fogalomhatározók valamelyikéhez, különösen a viszonyhatározóhoz áll közel. Hogy a predikatív szerkezetben melyik tag a megjelölő és melyik a szerephatározó, azt oman ismerhetjük fel, hogy a megjelölő a dolgot vagy személyt konkrétan, saját eredeti nevén, a szó eredeti jelentésével vagy főnévi névmással nevezi meg, a hasonlító szerephatározóban vagy szerephatározóként pedig mindig valamely névszónak nem elsődleges, hanem átvitt értelme szerepel. Petőfitől még ilyen mondatokat idézhetünk a hasonlító szerephatározó különféle árnyalataira: „a sirás nem kenyerem!” (Lánggal égő teremtette!) Itt a szerephatározó a mondat állítmánya. „A hazaszeretet napom volt, mely melegíté lelkemet” (Változás). A szerephatározó itt is a főmondat állítmányában foglal helyet. „A nagy világ az életiskola” (Hazámban). Itt is *az életiskola* hasonlító szerephatározó a mondat állítmánya. „Gyermek vagyok, gyermek lettem újra” (Szülőföldemen). Bár a két részmondat itt inkább tagolatlan, de ha mégis erőltetjük az alanyra és állít-

⁴⁴ Egyelőre nem látok alkalmasabb kifejezést ennek a jellegzetes altípusnak az elnevezésére. Úgy gondolom, nem téveszthető össze sem a hasonlító határozóval, sem a hasonlító jellegű egyéb határozókkal, melyeknek egymáshoz való viszonyát B. LŐRINCZY ÉVA meg lehetős alapossággal tisztázta (MNy. L, 50–60).

mányra való tagolást, a *gyermek* hasonlító szerephatározó akkor is inkább állítmánya, mint alanya a mondatnak, — de nem megjelölő, mert a megjelölő az igének külön szóban ki nem tett alanya: *én*. Egyébként ebben is, akár csak a következőben: „Magad is gyermek vagy, az urad is gyermek” (Ar.: TSz. II. 44) — a hasonlító szerephatározói jelentés állapotszerű jelentéssel keveredik. — Inkább viszonyt jelentenek a birtokos jelzővel szűkített körű hasonlító szerephatározóféle képes értelmű főnevek az ilyenekben: „A sas a madarak királya”. „A történelem az élet mesteré”.

Jellemző példa arra az esetre, amikor a hasonlító szerephatározó nem állítmánya, hanem alanya a mondatnak: „Habár fölül a gálya s alúl a viznek árja, Azért a víz az úr” (Föltámadott a tenger). A főmondat állítmánya *a víz*, de ez konkrét dolgot jelöl meg, tehát megjelölő. *Az úr* itt nem konkrét urat jelent, hanem viszonszerű szerepet: 'olyan v. az (a kettő közül), aki v. ami parancsolni, rendelkezni szokott'. — Példák Aranytól: „Ö r d ö g itt Belül minden nemes” (A walesi bárdok). „R u s z t e m maga volt ő” (Szondi két apródja). Ez utóbbiban szinte látomászerűen keveredik és egyesül, azonosul a hasonlatul említett személy a hasonlított személlyel; vagy nyelvi-leg: a hasonlító szerephatározó nagyon közel jár az egyedi fogalomhatározóhoz.

Főnévi névmás is lehet hasonlító szerephatározó. Ez azonban rendszerint csak a beszédhelyzetből derül ki. Ilyenkor a másik tag konkrétabb megjelölést fejez ki. Pl. „M i az ember? Mondják: virágnak gyökere” (Petőfi: Az őrült).

A hasonlító szerephatározóra mint állítmányra, de a szerephatározóra általában is áll az, amit KICSKA EMIL a predikatív viszonyba állított fogalmak köréről ír (A subjectum és praedicatum a grammatikában. 1908. 39): „Nem megkülönböztető jele az állítmánynak az sem, hogy a tágabb fogalom. Ki tudná hamarjában megmondani, melyik a tágabb s melyik a szűkebb fogalom ebben: *Alles Vergänglichliche ist nur ein Gleichnis?*” Valóban, a szerephatározónak nem aláfogalás, nem fogalmi meghatározás, hanem azonosítás a feladata. De ez az azonosítás nem fogalmi, hanem csak szerepet, viszonyt, hasonlóságot, tehát csak bizonyos vonatkozásokban való azonosságot jelent. Mi is az értelme pl. ennek a BRÜNOT idézte francia mondatnak (La pensée et la langue. Paris, 1936. 294): *Il est elle, elle est lui?* Csak az *il* és *elle* alanyok fejeznek ki valószínűs személymegjelölést, az állítmányul szereplő *elle* és *lui* azt fejezik ki, hogy 'vele (a másikkal) azonos érzelmű, azonos természetű; szinte eggyé vált vele'. De valószínűs azonosságról nem lehet szó, mert ez értelmetlenség volna. Az állítmányok itt is hasonlító szerephatározók.

A hasonlító szerephatározó a predikatív kapcsolatnak állítmányi tagja szokott lenni. Ez érthető is: amit az író ilyen módon hasonlítani akar valamihez, az nem új, az ismert dolog; az új rendszerint az, amihez hasonlítja, amivel azonosítja. Persze, ritkábban bár, előfordul az is, hogy hasonlító szerephatározó a mondat alanya, szemben a megjelölővel mint állítmánnyal:

Legjobb szakács az éhség (vö. KLEMM : MTM. 44). Ilyen a már idézett Petőfi-versben : *A víz az úr*. Vagy egy újabb versben, Kosztolányi Őszi koncert-jében, ahol méginkább hasonlítást fejez ki az azonosítás : „Most itt az ősz és én vagyok az ősz.” Az *ősz* itt hasonlító szerephatározó, de nem állítmány. Gyakran előfordul azonban ilyen hasonlító-azonosító jelentésben a főnévi értelmező, de rendszerint melléknévi jelzővel. Pl. *Szívem, te árva rabmadár* (Petőfi). Szintén gyakori a hasonlítást kifejező főnévi jelző : *alabástromnyak, cukorgyerek*. Ilyen helyzetben bizonyos gyakran használt főnevek könnyen melléknévi értelmet vesznek fel, sőt teljesen melléknévekké is válhatnak (*szamár, gyöngy; ravasz; behemót, mahomet*). SECHÉHAYE (i. m. 57) a névszófogalom ilyen értelmű használatával magyarázza a melléknév szófaji kategóriájának kialakulását.

*

Mielőtt továbbmennénk a névhatározóra és még néhány más állítmányszerűen kapcsolódó névszó jelentésének elemzésére, rá kell mutatnunk a fogalomhatározóknak és szerephatározóknak mint az ún. állítmányi főnevek legfontosabb és leggyakoribb típusainak néhány közös problémájára.

Eddig csak VERESS IGNÁCNÁL találkoztam az így — objektív értelemben — állítmánynak nevezett főnevek jelentésének részletezésével (Pótk. EPhK. II, 158) : „A főnév kevésbé alkalmas állítmányi szerepre mint a melléknév. Mindazonáltal ahol a tárgyak tulajdonát elvont alakban, a személyek minőségét hivatal, rang, osztály szerint kell feltüntetni, vagy azokkal egy hasonlatot párhuzamosítani, jobb szolgálatot tesz a főnév a melléknévnél.” VERESS itt három jellegzetes csoportra mutat rá : az osztályhatározóra, a foglalkozást v. beosztást jelentő szerephatározóra és a hasonlító szerephatározóra.

Határozottabban osztályozza a „főnévi állítmány”-okat KÁROLY SÁNDOR (I. O. K. IV, 95) olyanokra, amelyek minősítést, és olyanokra, amelyek azonosítást fejeznek ki. Szerinte az előbbieken az alany és állítmány viszonya állandó jellegű, független a hangsúlytól, az utóbbiakban az alany-állítmány viszony a hangsúlyozással megcserélhető.

Ez a KÁROLY-féle megállapítás igen fontos, és úgy látszik, igen sok nyelvtani elemzőt vezetett és vezet ez a szempont az alany és az állítmány gyakorlati megkülönböztetésében VERESS IGNÁCTÓL kezdve BÁRCZI GÉZÁIG. E dolgozatnak azonban nem célja az, hogy a nyelvtani állítmány fogalmának különféle értelmezését elemezze, ezért KÁROLY S. megállapításának erre a részére csak röviden fogok utalni dolgozatom legvégén. Az azonosító és az alásoroló mondat megkülönböztetésére már STEINTHALNÁL is van utalás (Grammatik, Logik . . . 202). Ami a két típus szétválasztását illeti, kétségtelen, hogy az osztályhatározó, a foglalkozást, beosztást jelentő, valamint sokszor a használatot, viszonyt jelentő szerephatározó, a ragtalan állapot-

határozó, legtöbbször a viszonyhatározó és gyakran a szűkített körű fogalomhatározó ilyen értelemben minősítést fejez ki, míg az egyedi fogalomhatározóban és a szerephatározók más alfajaiban azonosítás van.

Mármost vannak olyan határjelenségek, melyekről nehéz megállapítani, hogy a fogalomhatározók vagy a szerephatározók típusába illenek-e inkább, annyi azonban bizonyos, hogy minősítést fejeznek ki. Ilyenek: *A lovam gebe. Szomszédom tolvaj. Utánam, ki legény! Mind hősök ök, mind férfiak. Nem ember az ember, mikor öltözetlen* (Arany: TSz. IV, 60). *Egyszer ember csak a magyar* (Petőfi: Rózsavölgyi halálára). *Az volt ám az eszem-iszom* (vö. KLEMM: MTM. 40; KIS-ERŐS: A magyar nyelv rendszeresen vizsgálva. Kalocsa, 1915. 509; VERESS, i. h. 159). Itt a *gebe, tolvaj, legény, hősök, férfiak, ember, eszem-iszom* a mondatnak, ill. a megfelelő predikatív szókapcsolatnak minősítést kifejező főnévi tagjai. Nem igazi fogalomhatározók, mert a velük jelölt fogalomnak csak bizonyos jellemző tulajdonságait képviselik. De nem is szerephatározók, mert Kont harminc nemese valóban férfi, a magyar valóban ember stb. A mondat itt mégsem azt akarja jelenteni, hogy a harminc nemes a férfiak osztályába tartozott, vagy hogy a magyar — sőt: az ember! — az emberek osztályába tartozik. Inkább azt fejezzük ki az ilyen mondattal: 'róluk igazán és méltán mondhatjuk, hogy férfiak, hősök; jöjjön utánam, aki igazán bátor legény; az aztán nagy evés-ivás volt' stb. Ezeket minősítő fogalomhatározóknak lehetne nevezni. Gyakran az állapotszerű szerephatározóhoz vannak közel, különösen ha jelzót kapnak: *igazi férfi, igazi kislány*, vagy a *kész* jelzővel csak állítmányként használatos ilyen főnevek: *kész orvos, kész háziasszony, kész művész*.

Egyes nyelvjárásokban az ilyen minősítő fogalomhatározó mellé a jelen idő 3. személyében kiteszik a *van* igét: *Noiszen van maga legény! Noiszen vannak maguk katonák* (KLEMM: MTM. 55).

Ilyen minősítő fogalomhatározó-féle (tehát mégsem igazán fogalomhatározó) a következő, főleg dologra, eseményre vonatkoztatott típus is: *Igy elhajítani a gyermeket, mint Az elviselt bocskort, czudarság* (Petőfi: Az apostol V.). *Kétségbe esni! milyen gyáva ság!* (Pet.: Várady Antalhoz). *Az ily kifejezések esztele nésegek* (A Pesti Hírlap Nyelvőre. Idézi KLEMM, Nyr. LXXVIII, 167). A régiségben: *nem czuda ha meg rettenek* (JókK. 45. Id. KLEMM: MTM. 45).

Emberre vagy más élőlényre vonatkoztatva egy bizonyos szerephatározó-féle is minősítést fejezhet ki. Minősítő szerephatározóknak is nevezhetnők. Ez is átjátszik a melléknévi értelembé. *A kutyam tolvaj = Mon chien est un voleur* (SECHEHAYE, i. m. 58—9).

Van ezenkívül olyan átmeneti, ill. keverék típus is, melyben nem a fogalomhatározó és a szerephatározó, hanem a tulajdonsághatározó, a helyzethatározó és a fogalomhatározónak egy jellegzetes alfaja: az egyeditett fogalomhatározó keveredik egymással. Elég gyakori eset az, amikor egy

fogalmat, dolgot valamely tulajdonsága alapján egyedítünk, de magát az egyedtet nem is nevezzük meg a saját nevéen, hanem csak a megkülönböztető „jelzőjét” tesszük ki, mégpedig határozott névelővel, tehát itt a melléknevet alkalmilag főnévként használjuk. Az egyébként tulajdonságot, minőséget jelentő melléknév ilyen kapcsolatban nem is minőségjelző, hanem helyzetjelző lenne (KELEMEN említett rendszerezése szerint), csakhogy itt nem jelző, hanem alkalmilag főnevesült melléknév: *Ő a nagyobb.* (Nem jó mind a két ceruzám,) *a barna a jó.* Világos, hogy ezekben *a nagyobb* és *a jó* meghatározott egyedeket jelentenek, de nem főnév, hanem névelős (és ezért főnévi használatú) melléknév segítségével. Nem igazi fogalomhatározók és nem is igazi helyzethatározók. Talán inkább azonosító tulajdonsághatározónak lehetne az ilyesmit nevezni s ezzel a névvel mindjárt arra is rávilágítanánk, hogy a típus a KÁROLY-féle felosztásban az azonosítást jelentő állítmányféleségek közé tartozik. Mivel pedig egyedtet jelöl és azonosítást fejez ki, azért fel is cserélhető a predikatív szerkezet másik tagjával, amint erre SECHEHAYE is céloz példájában: *Jacques est l'ainé — L'ainé est Jacques* (i. m. 58).

Az egyedi fogalomhatározó és a hasonlító szerephatározó keveredik az ilyen azonosítást kifejező mondat állítmányi névszójában: *Ha én ő volnék* (vö. SZABÓ D., i. m. 357).

7. A névhatározó elég élesen különválnak a fogalomhatározótól és a szerephatározótól, de sokkal kisebb a jelentősége. Ha a fogalomhatározó azt fejezi ki, ami a megjelölő valóban, a szerephatározó azt, aminek a megjelölőt valamilyen oknál fogva nevezhetjük v. amivel azonosíthatjuk, akkor a névhatározó nem fejez ki egyebet, mint: aminek a megjelölőt nevezük. Csak két alfaját érdemes megkülönböztetni.

a) Egyéni v. egyedi névhatározó. Állítmányként szokott előfordulni: *Ez Horváth Péter. Ez a folyó a Hernád.* A mondat alanyaként nagyon nehezen képzelhető el, mert ha azt mondom vagy hallom: *Ez Horváth Péter. Ez a folyó a Hernád.* — akkor *Horváth Péter* és *a Hernád* már ismertnek vagy legalább említettnek tüntetik fel az illető személyt vagy folyót, tehát nem névhatározók, hanem egyedi fogalomhatározók. Lehetséges, de ritka az olyan helyzet, amelyben a tulajdonnév a mondat alanya és mégis világos, hogy nem egyedi fogalomról, hanem csupán a névről van szó. Pl. *Nálunk a folyó Sajó, nem a kutya.* A tulajdonnév gyakran kapcsolódik a másik főnévhez mint nevet kifejező értelmező: *Ez az ember, Horváth Péter, volt itt tegnap. Ez, a Hernád, áradt meg tavasszal.* Jelzőként csak főnevek előtt állhat, névmás előtt nem: *Horváth Péter tanító; Bakos kartárs; Pali gyerek; a Hernád folyó.*

b) Köznévhatározó. Ha egy ismeretlen növényt látok és azt a felvilágosítást kapom, hogy *ez gyűszűvirág*, akkor — ha nem ismerem a

gyűszűvirág fogalmát és nem tudok róla semmit — ez a mondat semmi más nem mond nekem, mint a virág nevét. Az adott esetben tehát a mondat állítmánya névhatározó, mégpedig köznévhhatározó. Ugyanígy a következőben: *Hát ez miféle madár? — Ez kolibri.* De köznévhhatározó bármilyen tárgynak, szerszámnak, sőt elvont fogalomnak a neve is minden olyan mondatban, mely ezt a hallgató előtt ismeretlen nevet akarja közölni. Ha egy logikai meghatározást úgy fordítok meg, hogy nem a fogalom nevével kezdem mint megjelölővel, hanem a fogalom körülírásával, és ehhez állítmányként kapcsolom a fogalom nevét, akkor ez, ha ismeretlen nevet vagy új elnevezést akar közölni, szintén köznévhhatározó: *A négy egyenlő oldallal határolt derékszögű négyszög a négyzet.*

Nem névhatározó a tulajdonnév az ilyen mondatban: *Nevem Szilveszter* (Petőfi: Az apostol VII). Azért nem, mert a mondat másik tagja nem megjelölő. Itt *Szilveszter* a megjelölő, *nevem* viszonyhatározó.

A *ki? mi?* főnévi kérdő névmás a helyzetnek megfelelően lehet névhatározó, fogalomhatározó és szerephatározó is. Ha egy ismeretlen embertől kérdezem: *Ki vagy?*, a kérdő névmás általában névhatározó. Ha ismerősömtől kérdek: *Ki vagy te?*, a *ki?* sok minden egyebet jelenthet, de semmi esetre sem azt, hogy az illetőnek a neve után tudakozodom.

8. A megjelölőhöz állítmányszerűen kapcsolódó névszó sok esetben olyan jelentést fejez ki, hogy sem a fogalomhatározó, sem a szerephatározó, sem a névhatározó típusába nem sorolható be fenntartás nélkül. Ezek részletes elemzése és rendszerezése helyett elégedjünk meg itt néhány jellegzetes típus bemutatásával. Minden ilyen szerepű névszónak — mint általában a logikában az állítmánynak — az a jellemzője, hogy csupán hozzákapcsoljuk az alanyhoz (pontosabban: a megjelölőhöz), és legfeljebb a létige valamelyik alakja vagy más hasonlóan tartalmatlan ige szerepel mellette „kopula”-ként; de még a kopula-igében sincs voltaképpen az a viszony kifejezve, amely a predikatív módon összekapcsolt két tag közt fennáll. Ezekben a predikatív kapcsolatokban tehát valamit mindig elhallgatunk, éppen a kapcsolat tulajdonképpeni jelentéstartalmát nyelvileg nem fejezzük ki, nem fejtjük ki.⁴⁵ Még a tulajdon-sághatározó, mennyiséghatározó, helyzethatározó, birtokoshatározó esetében a szófaji vagy alaki különbségek jól tükrözik ezt a viszonyt s ez a különbség kifejeződik a megfelelő kérdőszavakban is: *milyen? mennyi? melyik? kié? v. mié?* A fogalomhatározók, szerephatározók, névhatározók esetében azonban a kérdőszó egyformán *ki?* v. *mi?* Ezért csak behatóbb jelentéselemzéssel tudjuk kifejteni annak a predikatív kapcsolatnak a jelentését, amelyet ezek alkotnak a megjelölővel. Így kapjuk az egyes alfajokra az ilyen körülírt kérdé-

⁴⁵ Erre a tényre LENGYEL LAJOS kártyásam volt szíves felhívni a figyelmemet. SECHEHAYE (i. m. 60) gyermeknyelvi példákban mutatja meg, hogy a gondolati tartalom pontos megjelölése voltaképp kifejezetlen marad.

seket : *kik* v. *mik* közé tartozik? (osztályhatározó); *kinek* v. *minek* a *mije*? (jelzővel szűkített körű v. egyedített fogalomhatározó); *kivel* v. *mivel* v. *melyikkel* azonos? (egyedi fogalomhatározó); *milyen viszonyban van vele*? (viszonyhatározó); *melyik szerepet* v. *kinek a szerepét játssza*? (színjátszó szerephatározó); *mi a foglalkozása, beosztása*? (foglalkozást, beosztást jelentő szerephatározó); *milyen állapotban, milyen korban van*? (ragtalan állapot-határozó); *mije vminek* v. *vkinek*? (használatot v. viszonyt jelentő szerephatározó); *kihez, mihez hasonlítható* v. *bizonyos szempontból kivel, mivel azonosítható*? (hasonlító szerephatározó); *milyen elnevezés illeti meg méltán*? (minősítő fogalomhatározó); *mi a neve*? (névhatározó).

Elhallgatunk azonban másfajta kapcsolatokat is. Amikor Marx azt írja : „Az arany és ezüst természeténél fogva nem pénz, de a pénz természeténél fogva arany és ezüst” (FOGARASI : Logika 172), akkor az első részmondatban *nem pénz* azt jelenti, hogy 'nem azért van, hogy a pénz szerepét töltsse be' (tehát használatot jelentő szerephatározó-féle), a második részmondatban pedig *arany és ezüst* azt jelenti, hogy 'arany és ezüst formájában jelenik meg'. Ez utóbbit *f o r m a h a t á r o z ó* nak nevezhetnénk. Formahatározónak fogható fel az idézett szó, szövegrész vagy mondat is az ilyenekben : „Vég szavam : szabad halál” (Petőfi : Beaurepaire). Elemezhető így ez is : „Vezérszó : ildom”. Ekkor *vég szavam*, ill. *vezérszó* megjelölők, az idézett szavak pedig : *szabad halál*, ill. *ildom* formahatározók. (Ha az idézett szót v. szavakat fogjuk fel megjelölőnek, akkor az idéző mondat vagy annak állítmánya használatot, viszonyt jelentő szerephatározó, l. a 6. d. pontot.)

Más jelentés rejlik ebben a predikatív szerkezetben : „Kis furulyám szomorú fűz ága” (Petőfi). Itt az állítmány azt jelenti, hogy 'szomorúfűz ágából készült v. abból való'. Joggal nevezhetjük ezt a *n y a g h a t á r o z ó* nak. A megadott értelmezés kettősségéből is látszik ennek kettős szófaji természete : ha tisztán állítmányszerűen értelmezem, akkor tisztán főnév ; ha melléknévi igenévvel, attributumszerűen értelmezem, akkor melléknévi értelmű. Mivel az anyagnév igen gyakran használatos jelzőként, a szótári értelmezés közben sok vita folyik arról, hogy feltüntessük-e az ilyenek melléknévi értelmét. (Hogy melléknévi értelmű ellenére is különbözik a valóságos melléknévtől, azt megvilágítja BEKE : NyK. LVI. 278—82.) Anyaghatározóval van dolgunk a HB. első mondataiban is : „Latiatuc... mic vogmuc. ysa pur es chomuv uogmuc.” Egy középkori keresztény papról nem tehetjük fel, hogy porban és hamuban látta az ember lényegét ; *pur es homuu vogymuk* nyilván azt jelenti : 'porból és hamuból vagyunk ; testünk anyaga por és hamu'.

Miből van? a dolog anyagát, *miből áll?* a dolog tartalmát kérdezi. Ilyen *t a r t a l o m h a t á r o z ó* van Petőfi következő soraiban (bár hasonló szerephatározó is lehet) : „Az élet rövid béke s hosszú harc És a halál rövid harc s hosszú béke” (Ujonnan visszajött a régi baj). KÁROLY S. példái

közt is tartalomhatározó a következő két mondat állítmánya (MNy. XLVIII., 105): *A bútor a sztal. A sztal a bútor.* Még tisztábban tartalomhatározók a következők, 'abból áll, abban telik el' jelentéssel: „Munka, tett az élet” (Állj meg, feleségem); „Örök törődés naptok s éjetek” (István öcsémhez). Látszólagos tartalomhatározó, Petőfi Salgó-jának utolsó előtti szakaszából: „mosd meg arcomat, Hiszen merő vér” ('vérrel van beborítva; teljesen véres').

Első pillanatra mennyiséghatározónak gondolná az ember az ilyet „Hány mély földnyi Posony Bécs-hez?” (Pereszl., CorpGramm. 525. Idézi KLEMM: MTM. 45.) „Három mélföld Herborna Marspurgtól” (Molnár Albert nyelvtana, Corp Gramm. 281. Idézi VERESS, i. h. 159). Ha *Herborna távolsága* volna a mondat alanya, ill. megjelölője, akkor *három mélföld* mennyiséghatározó volna. De itt a *távolság* sincs kimondva, hanem csak két helységnév (az egyik *-tól* ragos alakban) és egy távolságot jelentő számjelzős mértéknév. A *három mélföld* itt azt jelenti: 'három mérföld távolságra van'. Itt t á v o l s á g h a t á r o z ó ról beszélhetünk. Ilyen az *egy iramat* is ebben: „Közel a határszél, egy iramat Prága” (Arany: TSz. IV, 8).

Mennyiségfogalom van ebben az állapotszerű tulajdonsághatározóban is: *már húszéves múlt*, melyet talán korhatározónak is nevezhetnénk (vö. BALOGH P.: Rendszeres magyar nyelvtan. Középiskolák III. o. sz. 1918.³ 65). A mennyiséghatározóhoz hasonlóan *van* igével is: *Dehogy van húszéves, 18 éves sincs még* (vö. KLEMM: MTM. 55).

Egészen másféle jelentés rejlik ebben: „Milyen boldogság most a jó meleg szoba” (Petőfi: A téli esték). Itt *boldogság* annyi, mint 'boldogságot jelent, boldogságot okoz'. Talán *o k o z a t h a t á r o z ó*nak nevezhetjük.

Okhatározói jelentésű a következő kérdés kérdőszava és a rá felelő állítmány: „Mi volt e találkozás? Csak azon tűnődik elmém: Véletlen vagy számítás?” (Petőfi: Nem csoda, ha újra élek.) Ilyesféle van ebben is: „Arca pirul: harag ez vagy szégyen?” (Petőfi: Pusztai találkozás.)

Ez a két típus érintkezik a következővel, melyet *j e l e n t é s h a t á r o z ó*nak mondhatunk: „Piros betűk az ünnep napjai” (Pet.: Ujjonnan visszajött a régi baj). A mondat állítmánya: *piros betűk*, de ez egyúttal megjelölő, mert saját jelentésében szerepel, míg *az ünnep napjai* értelme: 'jelentik az ünnep napjait'. Ilyen jelentéshatározó-féle *a legfőbb érték* is ebben: *A legfőbb érték a dolgozó ember.* Ilyesfélék az *áruulás, kár* állítmányok is ezekben: „öt Áruulás szeretni” (Petőfi: Oh ne bántsd); „Isten drága napját Egyre lopni kár” (Állj meg, feleségem). — Jelentéshatározói és tartalomhatározói értelem keveredik az ilyen latin mondat állítmányában: *Vivere est cogitare* (vö. Kicska: A subj. és praed. 169).

Az 'azt jelenti' értelem közel áll ahhoz, hogy 'értéke annyi'. Ilyen *é r t é k h a t á r o z ó* rejlik a következő mondat állítmányában: „ez ítélet a törvényben semmi” (Arany: TSz. XI, 134).

A főnévi használatú melléknévi igenév mint állítmányi névszó rokon a szerephatározóval és a tulajdonsághatározóval is (ez a kevert jelentés összefügg a kettős szófaji értékkel), sőt fontos szerephez jut benne az igeszó jelentés-tartalma is: „(Csók az észnek könnyen zavarója” (Pet.: Szilaj Pista I, 7) a. m. 'a csók könnyen megzavarja az ész't. Talán érdemes ezt is külön típusba foglalni mint *e s e l e k v é s h a t á r o z ó t*.

Néha könnyen kifejtethetjük a predikatív viszony értelmét az adott mondatban, mégsem tudunk neki találó összefoglaló elnevezést adni. „Kedélyed gyermek, szíved asszony” (Petőfi: Három madár). Körülírással kifejtve: 'Kedélyed olyan, mint a gyermeké, szíved olyan, mint az asszonyé' vagy 'kedélyed gyermeki, szíved asszonyi'. De külön nevet bajos volna ennek az állítmányszerű névszótípusnak adni, mert a tulajdonsághatározó, a birtokos-határozó és a hasonlító szerephatározó keveredik benne.*

9. Miután így a predikatív viszonyban rejlő objektív logikai és jelentés-tani viszonyok nagy területét bejártuk és láttuk, hogy ez milyen sokféle lehet, találunk kell olyan elnevezést, amely a sokféleségben az egységet, az azonos-ságot fejezi ki. Láttuk, hogy a dolgok logikája vagy a jelentések objektív viszonya szempontjából a predikatív szerkezet egyik tagja, az alányszerű tag, mindig a *m e g j e l ö l ő*. De hogyan nevezzük a vele szembeállított, predikatív viszonyban hozzá kapcsolt, állítmányszerű másik tagot, ha nem akarjuk állítmánynak nevezni? Mert kell egyetlen közös elnevezésnek lennie arra a fogalomra, amivel „valakinek (valaminek) a minőségét, mivoltát meghatározni” akarjuk (vö. TOMPA, I. O. K. IV, 53), amit eddig típusonként külön-külön tulajdonsághatározónak, mennyiséghatározónak, helyzethatározónak, birtokoshatározónak, fogalomhatározónak, szerephatározónak, formahatározónak, anyaghatározónak stb. neveztünk.

Nevezik ezt a mondatrészt *á l l í t m á n y i n é v s z ó* nak. Először „Az iskolai műszók” c. névtelen közlemény (Nyr. VIII, 266) nevezi hasonlóan: *á l l í t m á n y i n é v*-nek. Ezt az elnevezést azonban csak akkor tarthatjuk meg, ha lemondunk arról, hogy a mondat újságoló részét nevezzük állítmánynak. Ha pedig arról lemondunk, akkor megint nem tudunk kikerülni abból a kátyúból, amelyben a mondattan az alany és állítmány elemzése közben megrekedt. (Vö. SZABÓ DÉNES más szempontból kiinduló, de a kérdés nehézségeit ugyanígy feltáró fejtegetésével: i. m. 312—4.) TOMPA JÓZSEF is észrevette, hogy a ma használatos mondattani terminológiában nem tudunk nevet adni az igenevek mellett alany-alakban álló névszónak, mint: „Nem kell azért *p a n a m i s t a l e n n i*” (I. O. K. IV, 44). Pedig itt *panamista* olyan jelentésű mondatrész, mint ebben: *Ő panamista*, vagy: *Ő panamista volt*. Az *állítmányi névszó* elnevezés feltételezi, hogy az „állítmány” vagy névszó, vagy ige, vagy igéből és névszóból álló egyszerű szerkezet. Terminológiánk

* A költői nyelvet általában nehéz sémák alá rendelni! (TAMÁS LAJOS lektor megjegyzése.)

e hiánya, ill. egyoldalúsága miatt kénytelen TOMPA is nem teljesen kielégítő szükségmegoldással állást foglalni abban a vitában, mely három évig folyt a Magyar Nyelvőrben (LXXIX, 199—203; vö. LXXVII, 114—21; LXXVIII, 42—3; LXXIX, 17—23; 195—8; 285—9).

Jobban megragadta ezt a fogalmat a régi *állítványkiegészítő*ből rövidült *kiegészítő* elnevezés. Amit mi tulajdonsághatározónak, fogalomhatározónak stb. nevezünk, azt régebben közös néven egyszerűen kiegészítőnek mondták. Nem a német Ergänzung-nak, a francia complément-nak megfelelő *kiegészítőre* kell itt gondolnunk, mert az mintegy negyven évi használat után teljesen kiveszett a magyar mondattani terminológiából. (Először⁴⁶ IHÁSZ GÁBOR: Magyar nyelvtan az I. és II. oszt. gym. ifjúság számára. Eger, 1857.⁵ 126; utoljára MAKLÁRI PÁP MIKLÓS: Magyar nyelvtan népiskolák számára. Népiskolai könyvtár IV. 1897.² 51; közben olyan jelentős, sok kiadást megért iskolai nyelvtanok tartalmazzák, mint SZVORÉNYI JÓZSEF, IMRE SÁNDOR, TORKOS LÁSZLÓ, KIRÁLY PÁL nyelvtanai.) Arról a kiegészítőről van most szó, amelyet először SIMONYI nevezett *állítványkiegészítő alanyesetnek* (Magyar nyelvtan felsőbb osztályoknak és magánhasználatra. 1879. 130), majd az ő nyomán ugyanúgy SZINNYEI (Iskolai magyar nyelvtan. 1884. 86), később rövidebben *kiegészítő alanyesetnek* (A magyar nyelv rendszere. 1887. 29), még később röviden *kiegészítőnek* (Rendszeres magyar nyelvtan. 1894.⁴ 108), SZEMÁK ISTVÁN pedig (Magyar mondattan a középiskola I. o. sz. 1885. 11) az állítvány alanyi kiegészítőjének v. állítványi alanynak (subjectum praedicativum). 1889-ben már SIMONYI is *kiegészítő alanyesetet* ír (A magyar nyelv. 300). ZOLNAI GY. a Mondattani bűvarlatok-ban (NyK. XXIII, 151) még állítványi kiegészítőről szól, de később — alighanem SZINNYEI Rendszeres magyar nyelvtan-ának hatására, aki az idézett helyen a mondatrészek közt külön felsorolja a kiegészítőt — általánossá válik az egyszerű *kiegészítő* elnevezés, melynek terjedését elősegíthette a *kiegészítő* régi értelmének kiveszése is. De ez az új értelemben használt *kiegészítő* sem érthette meg a mai napot, mert a húszas évek végén kiszorította az *állítványi névszó*.⁴⁷ Pedig az, amit 1890-től 1930-ig kiegészítőnek neveztek,

⁴⁶ KALMÁR (NyK. XXXII, 105) szerint már A magyar nyelv rendszere 1846-ban megkülönbözteti a kiegészítőt a határozótól. Ennek a megkülönböztetésnek ott nyomát sem találni, mert A magyar nyelv rendszere egyáltalán nem is szól mondatrészekről. Ott a mondatban a régi hagyomány alapján a szóegyeztetésről, a szóvonzatról és a szórendről szóló fejezetekből áll. A szófajok közt szerepel a *határozó* 'határozószó' értelemben.

⁴⁷ SIMONYI maga sohasem szakadt el az „állítványi kiegészítő” fogalmától (I. TOMPA: Simonyi Zsigmond mint tankönyvíró. I. O. K. V, 537). A „névszói állítvány” fogalma KLEMM indítására (MNY. XIII, 265—9) kezdte kiszorítani az „állítványkiegészítő” fogalmát; elterjesztésében GOMBOCZ mondattani előadásainak is nagy szerepe volt, vö. SZABÓ DÉNES i. m. 312—3, 357, továbbá KUBINYI LÁSZLÓ, Nyr. LXXIX, 197. Az „igei-névszói állítvány” fogalmát szintén KLEMM vezette be a magyar és a finnugor nyelvtan terminológiájába, de csak hat évvel később (MNY. XIX, 31; vö. még MNY. XXIII, 328). — Indoeurópai nyelvekkel kapcsolatban mellékesen később is találunk említést az „állítványi kiegészítő” elnevezésről ALSZEGHY-SIK-TECHERT: M. nyelvtan... I. O. 1938. 27; TECHERT: M. nyelvkönyv... VII—VIII. O. 1941. 95).

sokkal egyértelműbb, tisztább nyelvtani fogalom volt, mint az, amit ma állítmánynak neveznek. Amikor 1901-ben BALOGH PÉTER és KALMÁR ELEK „Alany vagy kiegészítő?” címen hozzászóltak egy vitás mondat-tani kérdéshez (Nyr. XXX, 165—170), sokkal tisztábtan látták, miről folyik a vita, mint azok, akik — akár manapság, akár régebben — ahhoz szólnak hozzá, hogy mi az alany és mi az állítmány. A *kiegészítő* elnevezésben csak az a hiba, hogy hozzáértjük — akár kifejezzük külön szóval, akár nem —, hogy ez az állítmány kiegészítője, mégpedig úgy, hogy *állítmány* alatt mindig a mondat igéjét értjük. Mióta megdőlt az a nézet, mely mindig a verbum finitumban látta az állítmányt, azóta kiveszett az ige mellett alany-alakban álló és mégis állítmányszerű funkciójú névszónak *kiegészítő*, *állítmánykiegészítő* neve is. Pedig a *kiegészítő* név arra is jó volt, hogy az igenevek mellett alanyalakban álló, állítmányszerű jelentésű névszót jelöljék vele, így pl. SZEMKŐ ALADÁR 1914-ben megjelent nyelvтанában (Ismeretek Tára I. sz. 47).

Még régebben a *mondomány* szóval akarták jelölni a logikai ítélet állítmányának megfelelő mondatrészt, pl. SZILÁGYI ISTVÁN (A magyar szókötés főbb szabályai. Pest, 1846. 25, 28, 29), TORKOS LÁSZLÓ (Magyar nyelvtan. Pest, 1869. 86; 1874.³ 104; 1887.⁷ 93)⁴⁸. A *mondomány* azonban majdnem ugyanazt az utat futotta be, mint az *állítmány*: hol a mondat igéjét, hol a létige mellett használatos állítmányi névszót, hol a kettőből álló szerkezetet jelölték vele, úgyhogy ez sem lett alkalmas a különböző jellegű mondatrészek világos elhatárolására.

Van azonban egy ennél is régibb műszó, mely megközelítőleg sem ment keresztül olyan jelentésmegoszláson, mint az *állítmány*. Ez a szó a *tulajdonítmány*. Először VAJDA PÉTERNÉL találtam (Magyar nyelvtudomány. Kassa. 1835. 89). VAJDA mondattant a logikával párhuzamosítva tárgyalja. Így állapítja meg a következőket: „Nyelvtudományosan tekintve annyi része van a' mondásnak, a' hány szó van benne, — oktudományilag pedig csak három: a' tárgy (*alapszó*), az ige, a' tulajdonítmány.” SZÁSZ KÁROLYNÁL ugyan ez az eredetileg logikai műszónak indult kifejezés szintén megindul azon az úton, melyen későbbi utódai, a *mondomány* és az *állítmány* útvesztőbe jutottak: a logika praedicatumával azonosítja a mondat igéjét is (Magyar nyelvtudomány. Nagyenyed, 1839. II, 6; 21). STANCSICS MIHÁLY azonban (Magyar nyelvtudomány kérdések- és feleletekben, nagyobb tanulók számára. Pest, 1840. 66, 67; 1842.² 64; későbbi nyelvtanaiban is, 1867-ig) VAJDA PÉTER fogalmazásában viszi tovább a *tulajdonítmányt*: nem keres minden igés mondatban ítéletet, hanem egyszerűen magát az ítéletet nevezi „mondás”-nak; az ítélet formájú mondatnak természetesen névszó van az

⁴⁸ A szó alighanem FOGARASI JÁNOSTÓL származik, aki 'praedicatum, categoria' jelentésben, tehát nem pontosan körülhatárolt értelemben filozófiai műszóként használta (A magyar nyelv metaphysicája. Pest, 1834. 22, 26—8, 31—6, 115). A *mondomány* 'mondat' jelölésére, melyet KOVALOVSKY MIKLÓS említ (Nyelvünk a reformkorban 289) nem találok adatot.

állítmányában, ezért joggal írhatja STANCSICS: „a' tulajdonítmány csak a' tárgynak *minőségét, tulajdonságát* jelenti”. Így billen át a *tulajdonítmány* műszó jelentése a 'praedicatum'-tól az 'attributum' felé. Ezen nem változtat az sem, hogy egyesek az állítmánnyal, a praedicatummal azonosítják (mint IHÁSZ: Magyar nyelvtan 1852. 62). Hiszen ez csak azt mutatja, hogy az ingadozó, több jelentésű *állítmány* műszónak volt (és van) 'tulajdonítmány' jelentése is, de nem enged arra következtetni, hogy a *tulajdonítmány* felvette mindazt a jelentést, amit az *állítmány* kifejezett. IHÁSZ nyelvtanának BARBARICS-féle átdolgozásában (1876—77.¹⁸ 147) a mondatrészeket tárgyaló fejezet egyik alcíme ez: „J e l z ő (tulajdonítmány)”. Ez is a *tulajdonítmány*-nak 'attributum' jelentésére utal. IMRE SÁNDOR (Magyar mondattan az irány és verstan rövid vázlatával. Debrecen, 1862. [= 1863.²] 23; 1868.³ 5; 1875.⁴ [= 1881.⁵] 5) a „mondomány-kiegészítő” egyik fájának tekinti azt, amely „egyez az alanyval (utól álló jelző, az alany tulajdonítmánya)”. LUTTER NÁNDOR (A magyar nyelvtan elemei. 1863.⁴ 19) nem egészen ugyanezt nevezi tulajdonítmánynak, de az ő eredeti értelmezései meglehetősen elszigetelten állnak.

A *tulajdonítmány* műszó, mely nem vált gyakori használat által sokértelművé, alkalmasnak látszik arra, hogy lefűjjük róla az avultság porát és annak a névszói mondatrésznek az elnevezésére foglaljuk le, amely a megjelölővel együtt predikatív jellegű kéttagú szerkezetet alkot, de olyan szerkezetet, mely két fogalomnak, vagy egy névnek és egy fogalomnak objektív, állandóbb viszonyát fejezi ki, függetlenül attól, hogy a beszélőnek mi a fő mondanivalója, a mondatnak hol van a súlya, melyik az újságoló része.

IV.

A mondattan különböző állítmány-fogalmai

A bevezetőben tárgyalt félreértések és viták gyökere abban van, hogy alanynak nevezik a mondat alanyát is és a megjelölőt is (sőt az ige alanyát is), állítmánynak nevezik az állítmányt is és a tulajdonítmányt is (sőt a mondat igéjét is). Ebbe a hibába magam is beleestem akkor, amikor az állítmány fogalmát igyekeztem elválasztani attól, amit a mondat igéjének nevezhetünk. Nem vettem észre, hogy még így sem elég egyértelmű az állítmány fogalma. Az azóta megtett út után mondhatom: állítmányt is, tulajdonítmányt is értettem alatta. De beleesett ebbe a hibába jóval előttem már KICSKA is, aki az attributumot egynek veszi az állítmánnyal (A subj. és praed. 24). TOMPA JÓZSEF következetessége és elméleti igazsága abban van, hogy — az említett egy-két eset kivételével — ígétlen mondatban mindig a megjelölőt

nevezi alannak és a tulajdonítmányt állítmánynak. Ezzel egyezik KLEMM IMRE újabb álláspontja (MNY. L, 452—3). Nagyjából ennek megfelelően elemezte az alannyt és állítmányt SIMONYI is egy szerkesztői üzenetében (Nyr. XXXVII, 192; vö. KICSKA: A subj. és praed. 107). Ezzel szemben BÁRCZI GÉZA (mint már régen VERESS IGNÁC és mások is, pl. — nem egészen tudatosan — KICSKA, i. h.) és KÁROLY SÁNDOR (MNY. XLVIII, 103—5; I. O. K. IV, 95) felemás álláspontot képviselnek: a megjelölőt és a tulajdonítmányt nevezik alannak és állítmánynak mindaddig, míg a tulajdonítmány nem főnév. Mihelyt főnév a tulajdonítmány, akkor — legalábbis az azonosítást kifejező mondatokban — a mondat hangsúlyozása szerint elemeznek, és a mondat alannát nevezik alannak, állítmányát állítmánynak.

Gondolkodóba ejthet: vajon ez a felemás elemzés valóban következetlen-e, pusztá ötletszerűsége vagy bizonytalanságon alapszik-e? Egy kis körültekintés után azt mondhatjuk: nem, hanem ennek is megvan az alapja vagy legalább magyarázata. Magyarázatául szolgálhatnak olyan nyelvi tények, mint az ige (főleg a létige) és különösen az -e kérdőszócska szórendi elhelyezkedése. Maga a nyelv, a mondatszerkesztés gyakorlata igazolja azt, hogy nominális predikatív kapcsolatokban világosan felismerhető jelentéskülönbség esetén (szófaji különbség, egyértelmű, egyszerű alásorolás) az objektív jelentéstartalom szerint érződik valamelyik névszó bizonyos szempontból a mondat fő szavának, alig felismerhető, bonyolultabb jelentéselemzést igénylő kapcsolatok esetén azonban (ahol azonosítás történik) a kollektív nyelvérvék is a közlés — szubjektívebb jellegű — súlypontjára támaszkodik. (A hangsúlyozás szerepére az ún. megfordítható ítéletekben, vagyis főnévi tulajdonítmányú mondatokban SZABÓ DÉNES is felhívja a figyelmet: i. m. 268.)

Mindebből az következik, hogy a *grammatikai állítmány*, *lélektani állítmány*, *logikai állítmány* elnevezések valóban három különböző fogalmat takarnak,⁴⁹ sőt a nyelvi mondatelemzésben négy-, esetleg ötféle állítmányfogalommal kell számolnunk. Állítmánynak ugyanis a következő mondattani fogalmakat szokták nevezni:

1. A mondat *verbum finitum*át. Mai hivatalos nyelvtanaink igei állítmánynak, igeállítmánynak nevezik. Az a felfogás, mely egyedül az igtét tartotta állítmánynak, ma már elavult. Helyesebb, ha egyszerűen a mondat igejének nevezzük.

2. A mondat tulajdonképpeni mondanivalóját, újságoló részét; azt, „amit az alannról mondunk”. Ez igen gyakran nem egy szó, hanem sokszor szókapcsolat, sőt olykor a mondatnak hosszú, bonyolult szakasza. Némelyek logikai állítmánynak, a mai magyar nyelvtanok általában lélektani állítmánynak nevezik. A róla alkotott fogalom tiszta, de elnevezése nem

⁴⁹ Hogy az *alann* a mondatban három különböző fogalmat jelenthet, arra már Kocsis célzott egy jegyzetben (i. m. 50).

helyes, mert az „állítmány” fogalom más változatainak is van lélektani oldala. Ezt neveztem és nevezném továbbra is a mondat állítmányának.

3. Azt a járulékfogalmat, melyet valamely dologfogalomhoz állítás-szerűen kapcsolunk, vagy azt a tágabb körű fogalmat, melybe valamely szubsztanciát belesorolunk, vagy általában olyan fogalmat, mellyel egy másiknak nivoltát meghatározzuk. Ez sokszor egyetlen névszó, máskor jelzős szerkezet, esetleg többszörös jelzővel. Nominális mondatokban így értelmezte az állítmányt régebben határozatlanul SIMONYI, újabban KLEMM és egészen határozottan TOMPA. Egyesek ezt nevezik logikai állítmányoknak. A logika többirányúsága miatt ez az elnevezés nem egyértelmű és nem alkalmas a megfelelő fogalom tiszta kialakítására. Ezt tulajdonítmánynak nevezném, hogy világosan megkülönböztessem az *állítmány* más értelmétől.

Bizonyos mondatfajtákban — melyek a legegyszerűbbek és alighanem igen régiek — ez a három állítmányféleség egybeesik. Másokban csak kettő esik egybe, a harmadik különvállik. Ismét másféle mondatokban akár mind a három külön utakon járhat.

4. Van azonban egy negyedik állítmányfogalom is: az, amelyet felemás volta ellenére is igazol bizonyos pontokon a magyar nyelvhasználat. Ez az állítmány szükségképpen egybeesik a három előbbi állítmányféleség valamelyikével: vagy a mondat igéjével, vagy a mondat állítmányával, vagy a tulajdonítmánnyal. A nehézség csak ott van, hogy különböző mondatfajtákban mással és mással esik egybe. Erre a negyedike egyelőre nem találok alkalmas kifejezést, csak így tudom nevezni: nyelvtani-gyakorlati állítmány. Ha kellő számú különböző jellegű példamondat elemzése alapján erre megfelelő szabatos meghatározást tudunk adni, akkor alighanem jól megközelítettük azt, amit nyelvtani, grammatikai állítmánynak szoktak nevezni. Nominális mondatokban ilyenféleképp értelmezi az állítmányt VERESS IGNÁC, KICSKA, majd utóbb BÁRCZI és KÁROLY.

5. Az, amit igei-névszói, összetett állítmánynak szoktak nevezni, nem egyéb, mint a tulajdonítmánynak — vagy azonosító mondatokban az állítmányi funkciójú megjelölőnek — és a létigének vagy más tartalmatlan jelentésű igeének a kapcsolata. Ennek névszói része azonos vagy a 3., vagy a 4. pont alatt jellemzett állítmány-fogalommal.

Az alany és állítmány fogalma, értelmezése körüli viták mélyén az *állítmány* szónak körülbelül ez az ötféle jelentése lappang. Az ötféle — most már talán nagyjából tisztázottnak tekinthető — állítmányfogalom helyett régebben csak egy, de bizonytalan, ingadozó állítmányfogalommal dolgoztak. Jól sejtette ezt BRASSAI, amikor többször kikelt az alany és állítmány „dualismusa” ellen s végül is elvetette a határozatlan, „csélesap értelmű” *alany* és *állítmány* kifejezéseket (vö. KOCsis L., i. m. 19; l. még Laelius . . . Kolozsvár, 1874. 64). Kiutat ő sem talált, de fejtegetéseivel megtette az első lépést ahhoz, hogy megtaláljuk ezt a kivezető utat.

E főleg leíró szempontú és elsősorban a fogalmakat tisztázni akaró tanulmánynak ezzel befejezéséhez értem. Tudom, még sok újabb kérdésre nem adtam választ. A dolog elméleti részének megvilágítása után hátra van a nem kevésbé nehéz feladat: eldönteni, mindebből mit, mennyit és hogyan alkalmazzunk a nyelvtanítás és nyelvtanítást gyakorlatában. Külön tanulmányba kívánkozik a téma történeti részének és filozófiai vonatkozásainak az elmélyítése is. Érdeemes lenne végigkísérni: hogyan alakul részleteiben az alany-állítmány viszony értelmezése ARISZTOTELÉSZ után a filozófiában és a logikában, hogyan adnak újabb felfogások más és más irányt a logikai kutatásnak és a mondatelemzésnek; hogyan alakul és terjed a magyar nyelvtanokban egyik vagy másik rendszerező elv. szempont vagy műkifejezés? Ha mindezt nem telt is erőm ezúttal, talán nem volt hiábavaló kihámozni néhány vezérszálal abból a kusza fonatból, melynek tisztázatlansága a gondosabb nyelvtanítónak amnyi bajt okozott. Egyik célomat talán sikerült elérnem: rámutatni arra, hogy a mondat elemzésében, a mondattani viszonyok tisztázásában mennyire fontos szem előtt tartani egyfelől a logikai, másfelől a jelentéstani szempontokat. A nyelv törvényeit nem a logika törvényei szabják meg. Nem kell minden szintaktikus szerkezetben logikai viszonyokat keresnünk és minduntalan a logikára utalnunk. De vannak a nyelvi elemzésnek olyan területei, ahol logikai ismeretek nélkül nem boldogulunk. A nominális mondatokban rejlő jelentésviszonyok kérdése ilyen terület. Itt valóban logikai viszonyokkal van dolgunk, ha nem is mindig tisztán. A logikai elemzés pedig nem vezet célra beható jelentéselemzés nélkül. „A logika a szemasziológia folytatása” — írja РОРОВ (Вестник Московского Университета №. 9—1951. 56). Láttuk, hogy a szavak alakjára nézve azonos mondat többfélét jelenthet nemcsak aszerint, hogy hangsúlyozással melyik részét emelem ki közölnivalóként, hanem aszerint is, hogy egyes tagjainak jelentése és a köztük levő objektív viszony jelentése különböző lehet.

*

Ez úton is köszönetet mondok azoknak, akik munkám összeállításában segítségemre voltak, így elsősorban lektoraimnak: Tamás Lajos tanár úrnak, Deme Lászlónak és Nádor Györgynek, akik bírálatukkal hozzájárultak egy-egy félreérthető vagy éppen helytelen fogalmazású részlet helyesbítéséhez vagy világosabbá tételéhez és útmutatást adtak a hatalmas szakirodalom néhány nélkülözhetetlen alkotásának áttanulmányozásához. Köszönetet mondok továbbá Balázs János és Lengyel Lajos kartársaimnak, akik a nyelvtan, ill. a logika egyetemes történetének nehéz kérdéseiben adtak útbaigazítást és segítettek a görög szövegek értelmezésében, valamint Klemm tanár úrnak, akitől a magyar nyelvtan történetére vonatkozóan kaptam néhány hasznos eligazítást.

MUTATVÁNY AZ AKADÉMIAI NAGYSZÓTÁRBÓL

I. Az utóbbi évek folyamán nyelvészeti folyóiratainkban és szakmunkákban sűrűn történt hivatkozás az Akadémiai Nagyszótár adataira, vagyis arra a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének birtokában levő nyelvészeti gyűjtésre, amelynek alapján az újabb magyar irodalmi nyelv szótára készül, a felvilágosodás korától napjainkig. E sok kötetes mű terve tulajdonképpen egyidős Akadémiánkkal: már a múlt század 30-as éveiben komolyan foglalkozott az Akadémia I. Osztálya a magyar nyelv teljes szótárának tervével, s csak a 40-es években, amikor a nagy terv kivitelezése rendkívül távolinak látszott, került előtérbe ama kisebb értelmező szótár gondolata (vö. Nyr. LXXXI, 86—91), amely végül is Czuczor Gergely és Fogarasi János hat kötetes műveként 1862 és 1874 közt A magyar nyelv szótára címen látott napvilágot. A régebbi és újabb irodalmi nyelv szótári feldolgozásának kérdését azonban ez a munka csak részben oldotta meg: éppen ezért a XIX. század végén — elsősorban Szily Kálmánnak, az Akadémia akkori főtitkárának kezdeményezésére — az Akadémia ismét felvette az immár hosszabb ideje szünetelő nagyszótári munkálatok fonalát, s 1898-tól rendszeres gyűjtés folyt — sajnos mindmáig elégtelen anyagi eszközökkel s ennek következtében a tervhez mérten elenyészően kevés munkaerővel. Már 1902-ben a munkálatok akkori vezetője, Zolnai Gyula mintaszócikket is dolgozott ki: a magyar nyelv „teljes” szótárának első szemelvényeként a *világ* szócikket mutatta be. A teljességre való törekvés, a régi és az új irodalmi nyelv valamenyny korszakának egy szótárban való feldolgozása azonban — talán éppen e mintaszócikk hatására — csakhamar hiú ábrándnak bizonyult, s ezért már 1910 körül a nyelvészeti közfelfogás inkább afelé hajlott, hogy a Nagyszótár, 1772 és 1900 közt megjelent irodalmi forrásokra támaszkodva, majdan elsősorban a XVIII. század első felénél lezárult Nyelvtörténeti Szótár folytatása legyen. Ez az elgondolás, amelyet a 10-es években leghatározottabban Zolnai Gyula utóda, Tolnai Vilmos képviselt (minderről vö. Nyr. LXXVII, 408—410), jóformán egészen 1953-ig uralkodott, amikor is az Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága — szem előtt tartva többek közt a Szovjetunió Akadémiájának kiadásában 1950 óta megjelenő monumentális művet, A mai orosz irodalmi nyelv szótárát (Словарь современного русского литературного языка) — úgy határozott, hogy a XVIII. és XIX. századi források adatait ki kell egészíteni megfelelő arányú XX. századi gyűjtéssel (vö. MNy. XLIX, 257—261). Így tehát a szótár munkálataira rendelt akadémiai Nagyszótári Osztály feladata az lett, hogy lényegében véve az utolsó két évszázad irodalmi nyelvnek lehetőleg teljes szótárát alkossa meg, a felvilágosodás korától napjainkig terjedő adatgyűjtés alapján.

A szótár munkálatai azóta is folynak, sajnos még mindig olyan anyagi és személyi feltételek közt, amelyek a feladat nagyságával egyáltalában nincsenek arányban. Minden nehézség ellenére azonban a Nagyszótári Osztály fokozatosan gondoskodik eddig összegyűjt közel 4 millió adata rendezéséről, könnyű kezelhetőségéről, s emellett pillantást szeretne vetni a jövőbe is: a jelen mutatóval, valamint más, hasonló szemelvényekkel világosan ki akarja jelölni azt a célt, amely felé a nagyszótári munkálatoknak haladniuk kell. Szilárd meggyőződésünk ugyanis, hogy az elérendő cél fogalmának tisztázása munkánk jobb megszervezésének új lendületet ad, felhívja tudósaink és a nagyközönség figyelmét a tervezett mű fontosságára, s egyben világosan megmutatja, milyen helyet foglal majd el egykor az Akadémiai Nagyszótár a megszerkesztendő magyar szótári trilógiában (vö. I. OK. VI, 124).

2. E trilógia középső tagja, a magyar nyelv értelmező szótára (a továbbiakban: ÉSz.) immár rövidesen megjelenik; egyes szemelvényei évek óta közkézen forognak (vö. MNy. L, 225—233;¹ Nyr. LXXIX, 81—87). Szükségesnek tartjuk tehát mindenekelőtt félreérthetetlenül tisztázni a szerkesztendő Nagyszótárnak az Értelmező Szótárhoz való viszonyát. A két mű közt ugyanis igen szoros a kapcsolat: mindkét szótár a mai nyelvből kiindulva tekint vissza a jelenlegi nyelvállapot klasszikus és — ha szabad így mondanunk — „preklasszikus” előzményeire, továbbá köztudomású, hogy forrásanyagunk is ezer szállal fűződik össze, amennyiben az Értelmező Szótár XIX. századi dokumentációjának legnagyobb része — mintegy félmillió adat — az 1949-ig végzett nagyszótári gyűjtésből származik. Amint a jelen szemelvényből kiderül, mindezen összefüggések a jövőben még élesebben kidomborodnak majd, hiszen természetes, hogy a Nagyszótári Osztály — a maga sajátos szerkesztési szempontjainak következetes érvényesítésével egybehangolva — felhasználni igyekszik mindazon lexikográfiai módszereket, amelyeket az Értelmező Szótár szerkesztősége annyi körültekintéssel és megfontolással alakított ki. A Nagyszótár cikkeinek szerkezete, amennyiben azonos címszavú cikkekről van szó, lehetőleg követi az Értelmező Szótár beosztását, hiszen eleve számítanunk kell olyan olvasókra, akik az Értelmező Szótár ismeretében, annak használatára utána nyúlnak a Nagyszótárhoz, s akiknek gyors tájékozódását bizonyára megkönnyíti majd, ha a Nagyszótárban az Értelmező Szótár megfelelő részeihez legalább beosztásban hasonló szócikkeket találunk. Természetes azonban, hogy a szótárszerkesztésben is — Babits szavával élve — „a dal szüli énekesét”, vagyis a szótáríró, különösen ha 200 év történeti adataival van dolga, nem tehet mást, mint lehetőleg az anyagnak azt a beosztását követi, amely magából az anyagból adódik. Az egyes cikkek tagolása tehát a legnagyobb hűséggel igyekszik tükrözni azt a képet, amely forrásadataink beható elemzéséből kiviláglik.

3. Az Értelmező Szótár és az Akadémiai Nagyszótár közt azonban nemcsak hasonlóságok, hanem igen mélyreható különbségek is vannak. Az Értelmező Szótár csupán „szókincsünk magvát, legfontosabb 50—60 000 szavát dolgozza fel” (MNy. L, 225), a Nagyszótár címszóanyaga viszont minden valószínűség szerint ennek mintegy 10-szerese lesz, s így meghaladja a fél-

¹ Ez a szemelvény számunkra különösen értékes volt: az ÉSz.-adatokat innen idéztük.

milliót.² Pedig már szó sincs a „teljesség” ábrándjáról! Az irodalmi nyelvben tükröződő köznyelv szavai természetesen helyet kapnak a Nagyszótárban, de sem a szakmai szókészlet, sem pedig a nyelvjárások teljes feldolgozására többé nem gondolhatunk egész tervünk veszélyeztetése nélkül. Szaknyelvi szókészletünk aligha fogja meghaladni a középiskolán alapuló *al t a l á n o s m ű v e l t s é g* kereteit, s tájszókat főleg akkor veszünk fel, ha az irodalmi nyelvben is előfordulnak. A tájszóhoz hasonlóan kell eljárunk a bizalmas társalgási nyelv, valamint a különböző réteg- és osztálynyelvek szókincsével kapcsolatban. De még az utolsó 200 év írott forrásaiból sem szedegethetünk ki minden előforduló szóegyedet, hanem a ritkább szavak esetében latolgatnunk kell egész sor problémát, elsősorban e ritkább szók elterjedési körét és legtágabb értelemben vett *t á r s a d a l m i j e l e n t ő s é g é t*. Ez az elv szorítja majd meglehetősen szűk határok közé például az alkalmi összetételek, a kérészetű nyelvújítási szók és számos más szókatégória regisztrálását is.

4. A továbbiakban — nem lévén ezúttal célunk tájékoztatást adni a Nagyszótár valamennyi szerkesztési elvéről — csupán a mutatványok helyes megértését szeretnők alábbi megjegyzéseinkkel megkönnyíteni.

a) Minden szócikket félkövér nagybetűkkel szedett címszó kezd, a mai helyesírás szerinti alakjában. Elavult, kihalt szavak esetében a címszó helyes alakjának megállapítása esetről esetre alapos megfontolást igényel. Homoním címszavakat a címszó után felül elhelyezett kis arab indexszámmal különböztetünk meg egymástól (pl. *ár¹*, *ár²*, *ár³*).

b) A mai helyesírás szerint közölt címszót a szükségnek megfelelően szögletes zárójelben követi a szó kiejtésének jelzése (pl. az *e* hang nyíltságának vagy zártságának jelölése).

c) Ugyancsak a cikk elején kívánjuk közölni a címszóként felvett szóegyed legfontosabb alakváltozatait, rövid utalással néhány lelőhelyre (esetleg pusztá évszámmal valamelyik alább közölt szövegpéldára).

d) A szócikk fontos bevezető része a szófaji minősítés, melynek jelentősége van a cikkek elrendezésének szempontjából is. Ha más-más szófajhoz tartozó homoním címszókat tárgyalunk, a homoním ige (pl. *él¹* 'vivere; leben') megelőzi a különböző névszói kategóriákat (pl. *él²* 'acies, cuspis, acumen'; Schneide, Schärfe, Spitze'), tehát a szófajok általánosan elfogadott sorrendjét alkalmazzuk. Ehhez a sorrendhez nem ragaszkodunk azonban akkor, ha egyazon szó több szófaji kategóriában, tehát pl. főnévként és melléknévként használatos. Ilyenkor célszerűbb az etimológiai szempont alkalmazása; így pl. anyagneveknél (*arany*, *beton*, *fa* stb.), a főnévi használat megelőzi a melléknévit, viszont pl. főnevesített melléknevek esetében (*sárga*, *eladó*) helyesebbnek látszik előbb a melléknévhez, majd a főnévhez fűződő jelentések tárgyalása. A szócikkeken belül teendő szófaji különbségeket félkövér római számmal jelezzük.

e) A címszóhoz járul még a „nyelvtani szerelés”. Ez nagyjából meg egyezik az ÉSz. gyakorlatával, de talán némely tekintetben több következetesség kívánatos. Így például a főneveknél a ragozás ismeretéhez szükséges

² Az 1900 előtti forrásokból készített, ún. „régí gyűjtés” ideiglenes címszójegyzékét most állítjuk össze. Hozzávetőleges tájékoztatásként közölhetem, hogy az eddig nyilvántartott, *A* betűvel kezdődő címszavak száma kb. 20 000, vagyis sokkal több, mint bármely más eddigi szótárban. A Nagyszótár várható címszavainak számáról vö. Vértes E.: Nyr. LXXXIX, 332-6. Az *A* betűből nyert címszómennyiség Vértes E. becslését (kb. félmillió címszó) teljes mértékben alátámasztja.

egyes számú esetalakon (vagy esetalakokon), továbbá a birtokos személyragos alakon kívül minden esetben közölni kívánjuk a többes szám alanyesetét is; így látjuk ezt számos újabb kétnyelvű szótárunkban is.

Itt jegyezzük meg, hogy a nagyszótári gyűjtők alaktani szempontokra a múltban, sajnos, alig voltak figyelemmel; egyelőre nem látjuk tehát biztosítottnak, vajon elavult és ritka szavak esetében tudunk-e minden esetben forrásszerűen igazolható paradigmát adni. A *c)* pontban jelzett alakváltozatok ragozásának felderítése bizonyára még kevésbé lesz könnyű feladat.

f) A szócikk alapvető fontosságú része a címszó fő jelentéseinek és ezeken belül a további jelentésárnyalatoknak közlése. Az arab számokkal jelölt fő jelentéseket esetleg nagyobb csoportokba foglalja a szófaji megkülönböztetést mutató római szám (vö. *sárga*), továbbá az igék tárgyias és tárgyatlan használatát jelző nagybetű (vö. *kiad*). Az egyes jelentések felsorolásában a szótár — amennyire lehetséges — az általánostól halad a speciális, a konkrétól az absztrakt jelentés, nyelvi rétegeződés szempontjából pedig a köznyelvi jelentéstől a szaknyelvi és a tájnyelvi felé. Mivel így a jelentések felsorolásában bizonyos logikai gondolatmenet érvényesül, a jelentések szótári sorrendje természetesen nem felel meg az adatok időrendi felbukkanásának. Mindegyik jelentésnél azonban előbb a szótári adatok (vö. *g)*), majd a szövegidézetek (vö. *h)*) szigorú időrendbe soroltattak.

g) Értelmezéseink fő forrása az ÉSz., tehát a Nagyszótár szerkesztősége lényegében elfogadja az ÉSz. általános értelmezési elveit (MNY. L, 225). Értelmezéseinknek azonban éppen úgy, mint a Nagyszótár minden más elemének, elsősorban adatainkhoz kell simulniuk; ez okból nem egyszer az ÉSz. javasolta értelmezést módosítjuk, illetve már források (CzF., Ball.: TeljSz., Bal., kétnyelvű szótárak) segítségével kiegészítjük. Minden értelmezésünket fél-idézőjellel (' ') választjuk el szöveggörnyezetétől, követve ezzel az EtSz., valamint most induló más szótári vállalkozások — így A magyar szókészlet finnugor elemei — szerkesztési elveit. A magyar értelmezéseket, ugyancsak az EtSz. nyomán, latin és német értelmezés egészíti ki, de csupán akkor, ha a kérdéses szóhoz, illetve jelentéshez ún. kiemelt szótári forrásaink (vö. *h)*) latin, illetve német értelmezést is szolgáltatnak.

h) Ellentétben más irodalmi nyelvek nagy szótáraival (pl. a Grimm-féle szótárral), szükségesnek tartjuk az egyes szavakra, illetve a különböző jelentésárnyalatokra vonatkozó szótári adatoknak nem ötletszerű, hanem rendszeres figyelembevételét. Módszerünk e tekintetben az új orosz Akadémiai Szótár eljárásához hasonlítható: ott azonban a szótári adatok petit-szedéssel, jelentésük közlése nélkül, mintegy kiegészítésképpen csatolnak az egyes szócikkekhez. A Nagyszótárban a szótári adatok magukba a szócikkekbe kerülnek, s ahhoz a jelentéshez, amelyhez a különböző szótári forrásokban megadott jelentések alapján illenek. A Nagyszótár használója így világosan láthatja majd, melyek azok a jelentések, amelyeket már a XVIII. században szótároztak, s melyek azok, amelyeknek szótári feljegyzése jóval újabb keletű.

A XVIII., XIX. és XX. század magyar szótáriródalma oly gazdag, hogy valamennyi jelentősebb forrásértékű szótár feldolgozására aligha gondolhatunk. Tervünk sokkal szerényebb: a legközelebbi jövőben magyar, latin és német értelmezéseket tartalmazó szótáraink közül óhajtjuk kiválogatni azt a legfeljebb 20–25 kiemelt művet, amelynek összes történeti fontosságú adatát

felvesszük. E szótárak közt lesz majd Simai Kristófnak monumentális, de mindmáig kéziratban maradt Gazdag Szótára is, amelyből már Czuczor és Fogarasi annyit merített. Simai latin és német értelmezéseit az értelmezések közé, frazeológiai példáit pedig — ha szükséges, fordításukkal együtt — a szövegidézetek közé illesztjük be. Ugyanígy járunk el más szótári forrásainkkal is. Amit szemelvényeink jelenleg szótári adatként nyújtanak, pusztán a módszer érzékeltetésére szolgál; a kiemelt szótárak teljes feldolgozása a jövő egyik feladata.

A kiemelt szótárakon kívül tervezzük persze egyéb szótárak figyelembevételét is, különösen akkor, ha egy-egy újabb szavunkra csupán valamelyik, egyébként kimerítően fel nem dolgozandó szótárunk (pl. magyar—francia, magyar—oros vagy magyar—angol szótár) szolgáltatja a legkorábbi lexikográfiai, sőt abszolút értelemben is a legrégebbi adatot.

i) A nagyszótári gyűjtés zömét szövegpéldák teszik; e szövegpéldák jellegéről, valamint a közlés módjának különböző változatairól talán már e szemelvények is megközelítő képet adnak. Éppen a pontos, visszakereshető forrásjelzéssel ellátott adatközlés az, ami a Nagyszótárt a csupán *s z e r z ő k r e s* nem *m ű v e k r e* utaló Értelmező Szótártól legjobban megkülönbözteti. Mindegyik szövegpéldánkat félkövéren szedett évszám vezet be: ez utal a forrásmű megjelenési évére. Amennyiben nem az I. kiadást használtuk, közöljük a későbbi kiadás évszámát is. Az évszámot, mint az OklSz.-ban, kettőspont zárja le, s ezután következik az idézet, melyben csak a címszót szedtük dőlten, s melynek végén egyelőre teljes hűséggel adjuk a rendelkezésünkre álló nagyszótári adaton levő írásjelt. Sajnos sem jelenleg, sem a jövőben nem lehetséges minden felhasznált adatunkat a forrással még egyszer összevetni, s így megtörténhet, hogy idézetünk végén — a régebbi gyűjtési elvekhez híven — talán akkor sincs pont vagy vessző, amikor ezt az eredetiben megtaláljuk. Lehetséges, hogy végül is rá kell majd térnünk, amint az ÉSz. szerkesztői tették, minden idézetünknek önkényesen odahelyezett ponttal való lezárására, de egyelőre, kísérletképpen, érzük be adatainknak hű bemutatásával. Az idézetben esetleg előforduló . . . , valamint minden egyéb írásjel megtartandó a Nagyszótárban is. Az általunk kihagyott szövegrészeket 4 ponttal (. . . .) jelezzük. Az idézet után kerek zárójelben következik a forrásjelzés, amely lehetőleg nem „rejtjelszerűen” rövid, hanem vagy egyezik a közkeletű nyelvészeti rövidítésekkel, vagy pedig olyan, hogy aránylag könnyen azonosítható a forrásmű címével; éppen ezért jelen szemelvényünkhöz rövidítéseink feloldását helykímélés céljából nem csatoltuk. Ugyancsak helykímélés végett alkalmaztuk a források kötetszámának a Nyr.-ből ismert jelölését, tehát pl.: 1929/1952: Vágom a *fát* hűvös halomba/fényesül a görcse sikongva. (József A.: ÖM. 2: 17).

Az egyes szövegpéldákat, a MNy újabb gyakorlata szerint, rövid függőleges vonal választja el egymástól. Ezt a rövid függőleges vonalat természetesen nem szabad összetéveszteni azzal a kis dőlt vonással, amely több soros verses idézetekben a sorvéget s egyben új sor kezdetét jelzi.

Szeretnők hangsúlyozni, hogy itt közölt idézetanyagunk természetesen nem tekinthető véglegesnek. Anyaggyűjtésünk, különösen ami a XX. századot illeti, még távolról sem fejeződött be; ezenkívül kívánatos lenne az is, hogy a szépirodalmi forrásokból vett idézetanyagot színezzék át és egészítsék ki a valóságos köznyelvnek megfelelően, általános érdekű tudományos művekből vett példák, valamint lehetőleg bőséges idézetek az időszaki sajtó nyelvéből.

j) Meg kell emlékeznünk az állandó szókapcsolatok, szólások, szóláshasonlatok és közmondások szótározásáról is. Általános elvként csak annyit, hogy elsősorban azokat szeretnők felvenni, amelyek széles körben ismertek és sűrűn előfordulnak az irodalmi nyelvben. Az állandó szókapcsolatokat általában elosztottuk a szó különböző jelentéseihez, ha azonban egy-egy címszóhoz (pl. *fa*) igen sok szólás és közmondás csatlakozik, ezeket, az ÉSz. szemelvényeinek mintájára, tanácsosabb külön szakaszba, a cikk végére csatolni. A szólásokat a címszónak az egyes szólásokban előforduló ragos alakjai szerint csoportosítottuk, ezeknek betűrendjét tartván szem előtt (pl. *fába*, *fában*, *fából* stb.). Helykímélés céljából közmondásgyűjteményekből nem veszük át az összes egyező adatokat (pl. valamennyi adatot a *nem messze esik az alma a fájától* közmondásra), hanem a szakasz élére helyezett, félkövér szedésű, normalizált fő változat után zárójelben utaltunk mindazon közmondásgyűjteményekre és más forrásokra, amelyekben a kérdéses közmondás a mi fő változatunkkal azonos alakban fordul elő.

Egyelőre sok gondot okoz a közmondások értelmezése; tévedések elkerülése végett lehetőleg valamelyik már meglevő értelmezés alapján igyekszünk kialakítani a magunkét. Ha egyazon közmondásnak több, egyaránt elfogadható értelmezése található forrásainkban, valamennyit közöljük, mégpedig általános jelentéstani elveink szerint — 4. f. —, illetve fontossági sorrendben.

A jelen szócikkek első kidolgozását Wacha Imre, a Nagyszótári Osztály tudományos munkatársa fogalmazta meg; a végleges szöveget vele egyetértésben — figyelembe véve két másik munkatársunk, J. Soltész Katalin és P. Balázs János megjegyzéseit — Gáldi László, az Osztály vezetője alakította ki.

E tájékoztató megjegyzések után a szemelvényül kiválasztott szócikkek (*fa*, *kiad*, *sárga*) most már beszéljenek önmagukért; jelenlegi legnagyobb arányú szótári vállalkozásunk, az Akadémiai Nagyszótár további munkálatainak érdekében nagyon kívánjuk, hogy három, itt közlendő mintaszó cikkünk építő jellegű, termékeny vita kiindulópontja legyen.³

³ A *kiad* és *sárga* címszó jelen mutatványunk folytatásában jelenik meg.

I.

FA fn *fát, fája, fák.*

I. magas növény, hosszú életű növény, melynek a földben elágazó gyökerei, a föld felett pedig kemény törzs van, s mely bizonyos magasságban szétágazik, lombozatot hajt; élőfa' (vö. Simai: GSz., Cz.f., Ball.: TeljSz., FtSz., Bal., ÉSz.); 'arbor' (NySz., PP3., Márton 1816., 1818., 1823.; Simai: GSz., Kr., Kassai 2: 133 stb.); 'Baum' (PP3., Márton 1799—1823., Simai: GSz., Tzs., Fogarasi 1836. stb.). — 1791/1911: Egy nagy *fának*, mely hívőssel/Tartá udvarom felét,/ Én láttam — ó mely örömmel! / A legelső levelét. (Sz. Szabó L.: Költ. 139) | 1800/1922: Minden *fának* más hazája. (Csokonai: ÖM. 2/1: 287) | 1804/1955: Fű, *fa*, plánta terem, nevededik körülted — azután hervad, szárad, vész, — de újra meg újra feléled. (Bessenyei: Bihar remete 144) | 1807: Cserenynek nevében azt az ajánlást tettem, hogy ő 200. darab *fát* és esemetét ajándékoz a Collegiumnak, ha botanicus kertet állít. (Kazinczy Lev. 5: 93) | 1808: *Fa* fiatal. *Ti* aduces, *virgae*. (Sándor I.: Told. 80) | 1821: Vetény *fa*, mely elvetett magból termett. Ifjú *fák*. Fiatal *fa*. Vén *fa*. Alacsony *fa*. Vastag derekú *fák*. Magas *fa*. Terebélyes *fa*. Leveles *fa*. Egességes [!], ép *fa*. Sűrű *fák*. ki-száradt (el-aszszott) *fa*. Lassan nő a' *fa*. Újra hajt a' *fa*. Leveleznek (fakadnak) a' *fák*. A' *fa* szép ágokat terjeszt (ereszt, hajt, ver, szépen elágazik). A' *fa* gallyasodik (gallyat ereszt, hajt, terjeszt). A' *fa* leveleit hullattya. Az élő *fa* meg-hasad. A' *fa* virít (zöldellik). Által ültetéssel javulnak a' *fák*. Él még a' *fa*. Vénül a' *fa*. Ki-száradnak a' *fák*. (Simai: GSz.) | 1822/1955: A hús ligetnek *fái* közt . . . / Szunnyadni láttam szépemet / A szösze kis leányt. (Vörösmarty: ÖV. 1: 31) | 1823: leveledzik a' *fa*: hajt a' *fa*; (Márton, *Baum* a.) | 1839/1955: Fhervadt a virág, a *fák* kószorúii lehulltak; / Sárga levelkéken nyargal az őszi vihar. (Vörösmarty: ÖV. 1: 36) | 1839/1951: Rákosnak szomorú mezején

járván, magyar, hallod / *Fái* között a szél mily keseregve nyögel? (Petöfi: ÖM. 2: 246) | 1846/1951: Legyek *fa*, melyen villám fut keresztül, / Vagy melyet szélvész csavar ki tövestül; (i. m. 2: 130) | 1847/1937: Beszél a *fákkal* a bús őszi szél, (i. m. 2: 272) | 1847/1955: Nyargal a szél a *fák* / Sárga levelével, (Vajda: ÖV. 31) | 1849/1951: Fű-*fa* örült ifjú életének: / Bérezen síkon megzendült az ének. (Arany: ÖM. I, 72) | 1877: *Fa* kiforrrja a sebet. (Darmay V.: Új. költ. 301) | 1892: ádáz vihar után . . . / a *fákról* nagy, nehéz könnyeseppék / Hervadt levélre halkán hullanak . . . (Vajda: ÖV. 753) | 1900: *Fáramászni* sem igen tud az én fiaskám (Krúdy: A víg ember bús meséi 57) | 1901/1955: Mindig szerettem az akácot. Hogy úgy mondjam, a legkorrektebb, legbecsületesebb *fa* ez. Nem hivalkodik, nem kérkedik semmivel, pedig hasznára van mindenkinek. (Ady: ÖPM. 2: 22) | 1902: a cifra lim-lommal teliszufolt fülkék olyanféle benyomást tettek, mint az odvas *lába* szorult vadméh-fészek. (Herczeg F.: Pogányok 52) | 1907/1943: ti voltatok az ifjúság, / Üllői-úti *fák*. (Kosztolányi D.: ÖV. 27) | 1909/1940: Látok égő talaj ölen nagy szomjú *fákat* / Melyeknek bús vihar áldása kellene! (Juhász Gy.: ÖV. 52) | 1913: az ifjú hírlapíró urak télire kőszínházba való szerződést ígérték a leánykáknak, akik . . . a ligeti *fák* alól jöttek, hol vizet vagy virágot árultak (Krúdy: A vörös postakocsi 40) | 1914/1940: Az alkonyat, a merengő festő fest: / Violára a lemenő felhőket / S a szürke *fákra* vérző aranyat ken, (Juhász Gy.: ÖV. 66) | 1932/1952: Nedvesség motoz a homályban / a földre ledől *fa* lombjában / s megnehezíti / az út porát. (József A.: ÖV. 2: 65) | 1933/1952: Hol a homályból előhajol / egy rozsdalevelű *fa*, / mérem a téli éjszakát. (i. m. 2: 96) | 1936/1952: Tollászkodnak a sárga lombú *fák*, / féllábon állva a hunyorgó napban. (i. m. 2: 157) | 1943: Az ablak előtti *fa*

csupasz ágainak rajza bizarr, egymásba mosódott árnyékokban vetődött a falra. (Tersánszky J. J.: Vadregény 70) | **1956**: Őt év óta minden tavasszal megünnepeljük a *fák* hetét. Április 8-án, vasárnap kezdődtek Budapesten az idei ünnepek. (MN. ápr. 10, 4) | **1956**: A *fa* az ember barátja.... Aki *fát* ültet, bízik a jövőben! (Koroda M., MN. ápr. 14, 4).

a) 'gyümölcsfa' (ÉSz.). — Szótárban csak jelzővel, vö. **1821**: Gyümölcsös (gyümölcs termő) *fa* (Simai: GSz.) | **1823**: termékeny, gyümölcsöző, v. gyümölcstermő *fa* (Márton, Baum a.) | **1864**: gyümölcsös, oltott, termékeny, terméketlen *fa* (Czfk., vö. még Ball., Bal.). — **1799**: Egy Kertésznek a kertjében egy régi meddő *Fája* vala; ez egy öreg kúrtvélyia volt, mely hajdan sok gyümölcsöt hozott. (Sándor I.: Sokf. 6:135) | **1804**: nevct . . . magas árboci *fákon* . . . Barack virág, (Fábchich J.: Pindarus 141) | **1815**: Akkor rázzuk majd a *fáját*, ha megérik gyümölcst. (Döme K.: Metast. 25) | **1821**: Minden idén termő *fa*. Nem oltott *fa*. Terméketlen *fa*. Magtalan *fa*. A *fák* bimbóznak (fakadnak, szemzenek). Virágzik a *fa*. Virágját hannya [|] a *fa*. A *fa* gyümölcst hoz (gyümölcst szűk). Ez a *fa* minden esztendőben gyümölcst nem hoz. (Simai: GSz.) | **1828 el.** **1955**: almádat *fáján* kinek a számára hagyád meg (Fuzekas M.: ÖM. 1:158) | **1844**: S a kis szobába toppanék . . . Röpült felém anyám . . . S én esüggtem ajkán . . . szótlanul . . . Mint a gyümölcs a *fán*. (Petőfi: ÖM. 1:77) | **1867**: éretlen gyümölcs, *fáján* tapad (Arany—Shaks.: Hamlet 83) | **1907/1927**: Egy tányér piros ősi barack várt. . . . Megkínált a barackkal: — Tessék az én *fámon* termett. (Gárdonyi: Józsanság 111) | **1922 el.** **1929**: Hány gyerek látott lecsni a *fávol*, (Gárdonyi: Bankó 191) | **1934**: És egyáltalán, muszáj nekem kertemnek lenni? . . . Nem érek rá a *fákat* meszelgetni, hernyózni, nyesegetni. Jobb, ha azt más végzi (Móra: Daru utca 1:36) | **1948**: a gazda . . . nem ért a *fák* kezeléséhez, és így a termék kizárólag az időjárás szeszélyétől függ. (Mérei: Mezőg. 160) | **1952**: Az emigrációs és forradalmi remények visszahozhatatlanul elmúltak, s Kossuth úgy állott egyedül, mint ősszel a megszedett *fa*, (Szekfű Gy., Kossuth-Fml. 2:341) | **1956**: beléptem a közösbé. Hogy csak fellábam volt, megtettek örnek a gyümölcsösbe. . . . Háromszáz *fa* van ott, alma, szilva (Asztalos I., Irod. Ujs. aug. 11, 7).

a) (*átv*) 'nő'. — **1907/1926**: Ábel ajkán egyszer kitört a panasz: — Lánykorodban egyszer azt mondtad, hogy érzed: nekem vagy eljegyezve Istentől.

Az én *fám* voltál. Másnak virágzol, másnak gyümölcsözöl. (Gárdonyi: Ábel és Eszter 134).

β) (*átv*) 'ember'. — **1843/1951**: *Fa* vagyok én, lelkem a gyökér, / Gyökér nélkül a *fa* meg nem él; / S hogy téphetném azt ki földéből, / Idevaló mátkám szivéből? (Petőfi: ÖM. 1:52) | Nem vagyok én gyökeres *fa*, virágzó, / Hanem vagyok letörött ág, fonnyadó. (i. m. 1:44) | **1910/1938**: [Péferly] Egész lényem folyton fejlődő, eleven gyümölcsfa, melynek lehulló, ért gyümölcsei voltak művei; sokat ugyan lerázott a szél érés előtt s a szegény *fa* előbb kiddt, mint minden gyümölcs megérhetett volna. (Babits: Írás és olvasás 28) | **1956**: Ketten maradtunk, ifjúság / dült kertjén, egymagunk, / szírcelmem: vén és ifjú *fák* / közül kik megvagyunk. (Rónai M. A., MN. júl. 22, 7).

γ) (*átv*, jelző nélkül ritka) 'család, nemzetség, nemzet'. — **1909/1907**: — Úgy! — kiáltotia berekedt hangon. — Hát osztán jó a fajtám? Céda! Erdemes beolani vele a híres *fát*?! . . . — Hát iszen én nem a Komáromiaknak kerestem a fajtát. Azoknak akármilyen jó vón, — de nekem nem! (Móricz: Hét krajczár 107) | **1940**: Biztos, a ti *fátoknak* volt a sarja, / hisz ő, bár zsebe lapult betegem, / mindig a legjobb nedűket nyakalta (Szabó L.—Villon: Nagy Test. 90). — Egyébként rendszerint jelzővel, illetve birtokos szerkezetben. — **1818**: Stemma . . . nemzetség elágazása, v. *fája*, a' nemzetség törzsfőfája; der Stammbaum, die Ahnentafel, Genealogie, Reihe der Verwandten, (Márton, Stemma a.; vö. Márton 1823. is, Stammbaum a.) | **1841**: [Kérkedy] egy pár tanácsossal megtoldá a' nemzedéki *fák*' ágait. (Kuthy, Emlény 264) | **1841**: magyarnak nem kell származási-*fa* arra, hogy rokon legyen egymáshoz. (Fáy A.: Nőnev. 112) | **144**: egy jól hangzó névnel s egy családi *fánál* egyebet nem ajánlhatok neked; (Jósika: Az élet útjai 34) | **1862**: [A báró] oly kisasszonnyal társalog, a kinek családi *fáján* egyetlen egy kilencgombos korona sem találatik? (Rózsáági: Fertály mágn. 1:85) | **1869**: egy gazdag bárói család . . . leszármazási *fája* (Kvassay E.: Tankr. 81) | **1878**: megpillantotta . . . a "Forgách család nemzetségi *fáját*" (III. Kákay A. [= Mikszáth K.]: Új fény- és árnyk. 9) | **1880**: A soproniak igen vendégszeretők voltak, szívesen láttak minden művelt . . . embert, . . . ha ennek nemzetségi *fája* nem terjedt is Ádám apánkig (Frankenburg: Bécsi élm. 2:38) | **1881**: nemes nemzetes vóm uram sem tudta megbocsátani ipjának, övénel sokkal alacsonyabb származási *fáját*. (Csepreghy J., Csepreghy F.: Műv. 5:200) |

1892 : Egy volt / Velünk árpádi házunk: nem esoda, / De az: miképp forrt egybe nemzetünk / *Fájával*, abba oltva az Anjou-ág (Bartók L. : *Ezisébet* 212) | **1906/1907** : a parlamentben a balközép vezére, Tisza Kálmán, ez az okos, magyar *fából* való államférfi . . . heves hadjaratot indított Bittó ellen, főképe a kormány pénzügyi politikája miatt, (Mikszáth: *Jókai élete* 2: 146) | **1906/1955** : Száradjon ki az ibarfa / A büszke *fa*, a magyar *fa* / Amely engem gyökerével / Bever, lehuz, ide láncol (Ady: *ÖV*, 1: 29) | **1908/1955** : Lelkemben a magyar *fa* / Lombjai csnek, hullnak (i. m. 1: 165).

δ) (*átv*) '(egyén, nép, nemzet, emberiség) életének fája' (vö. az előbbi jelentéssel). — **1846** : egy nemes sziv . . . osztatlan érzeménnyel / Repkényzi át éltemnek pusztá *fáját* (Tóth L. : *Hunyadi* 101) | **1848/1951** : Szegény szegény nép, árva nemzetem te, / Mit vetted, hogy így elhagytanak, / Hogy isten, érdög, minden ellened van, / És letted *fáján* pusztítanak? (Petőfi: *ÖM*, 3: 187) | **1907/1926** : A rügy a leggyönyörűbb esoda életünk *fáján* (Gárdonyi: *Ábel és Iszter* 172) | **1919** : Minden koronázásnál újra meg újra fogadalmat teszünk nemzetünk nagysága és a magyarság zöld *fája* mellett (Krúdy: *Pesti alb.* 92) | **1922 el./1929** : a halál csak a haldokló érzésében vagy valami. A természet életének örök folyamata rezdülés nélkül hőmpélyög tovább a végtelenség két partja között. Egy falevél lehullt az emlérés *fájáról*. Mit jajgat az a levél? Új növekszik a helyén. Él a *fa* tovább. (Gárdonyi: *Bunkó* 184). **1957** : fergek rágódnak a remzet *fájának* gyökerén (Dobozy I., *Nsz.* febr. 10, 5).

ε) (*átv*, érzésről, lelki mozzanatról). — **1843/1951** : És az ég szivem földébe, / Drága *fádat* ültetéd be, / Szereltem! (Petőfi: *ÖM*, 1: 33) |, **1914** : A kényszerítés *fija*. (Ady: *ÖV*, 2: 84; verscím). **1922/1943** : hit és remény szelíd *fái* kidőltek / S vak lombu gvász burjánzott fel dusan . . . (Tóth Á. : *ÖV*, 93).

ζ) (*átv*, szellemi tevékenységről v. alkotásról). — **1843/1951** : Az elme éjjele / S a megromlott kebel / E *fának* [a színészett *fájának*] ágain / Gyümölcsöt nem nevel. (Petőfi: *ÖM*, 1: 27) | **1844/1951** : A költészet *fája* életem, / Minden versem egy levelke [!] rajt. (i. m. 1: 159) | **1848/1951** : jöjjen csak a tavasz / A *fák* / Zöldelni fognak akkor, / Az én szivemnek *fája* is / Kizöldül a tavaszkor! (i. m. 2: 204) | **1910/1938** : Ime, mily sokféle elágazék, mily sokféle gyümölcsöt terem a retorika hatalmas *fája*. (Babits: *Írás és olvasás* 15) | **1934** : a Magyar Olympus nem olajfákkal van benöve, hanem madár-

cseresznyével. És a magyar irodalom szimbolikus *fája* száz év óta, amikor Kazinczy, a szent öreg, elültette a keszthelyi helikon ünnepén. (Móra: *Daru utca* 1: 143).

b) (jelzős v. birtokos szerkezetben) 'rendkívüli sajtátságokkal bíró képzet, esetleg szimbolikus *fa*' (ÉSz.). — **1896** : addig meg nem nyugszom, míg a világ zengő *fáját* meg nem találok. (Benedek E.: *Mesevilág* 4: 356) | **1929 el./1955** : az erdőnek a közepén volt a világ óriás *fája*. Ez a *fa* olyan magas volt, hogy a felső ága az eget verte s a legkisebbik ága is olyan . . . széles, hogy három nap ugyan-csak vágthatott egy lovas legény, hogy megkerülje. (Benedek E.: *Többszín* 138) | **1935** : Meddön csak a tölgy maga van, / Isten *fája* meg nem fogan. (Vikár: *Kalevala*² 8) | **1953** : Az égig érő *fa*. (Illyés Gy. : 77 m. népmese 423; mesecím).

a) (*vall*) az *élet fája* 'a biblia szerint a két paradicsombeli *fa* egyike'; 'arbor vitae'; 'Lebensbaum' (Simai: *GSz.*, vö. *NySz.*, *ÉSz.*). — **1794** : az *élet fája* uttyának őrzésére lángos Kardu (herubim (Angyalok) rendeltetnek (Molnár J. : *Tzelsus* 115) | **1861/1942** : [Ádám] Könyvü neked beszélni türelemről, / Előtted egy öröklét van kítárva, / De én az *élet fájából* nem ettem, / Arasznyi lét, mi sietésre int. (Madách: *ÖM*, 1: 532) — Vö. **1861/1942** : A paradicsomban. Középen a tudás és az örökélet *fái*. (Madách: *ÖM*, 1: 516) | **1861/1942** : Erre, erre csak. / A halhatatlanságnak *fája* ez. (i. m. 1: 525). — Sokszor egyéni *élettel* kapcsolatban is (bibliai vonatkozás nélkül, vö. **1. a. ö.** és *életfa*): **1845/1951** : A fájdalom nem éles fejsze, melynek / Csapásától az *élet fája* dől . . . / A fájdalom féreg, mely lassan, lassan, / De nem fáradva, folyvást rág belől. (Petőfi: *ÖM*, 1: 252) | **1867** : Hi kisded volna a halott, azt mondanám: nem függött még erősen az *élet fáján* s lehullt; (Tompai: *Hal. emlékbcsz.* 143) | **1867** : M gfrtözve mindent / Az *élet fáját* irtsa működéstek. (Greguss Á.—Shaks.: *Ath. Tim.* 71) | **1893** : egy öreg tante . . . már csak úgy tél-túl lógott az *élet fáján* (Iványi Ö.: *Regények* 51) | **1908** : A csalódásaimat úgy gyógyítottam, a hogyan a homeopatia gyógyít, s az *élet zöld fájáról* leszakítottam előbb az arany gyümölcsöket, utóbb a váczkort. (Ambrus: *Bp.-i mesék* 286).

β) (*vall*) a *tudás fája* 'a biblia szerint paradicsombeli *fa*' (vö. az *élet fája* ld. fent). — **1829** : A' tudakosságának *fája* ki-veszett már a' földről, mert az emberek nem tudták azt megbecsülni. (Guzmies Izidor, *Uránia* 2: 56) | **1854/1952** : Nem egy azok [ifjak] közül látogatta Pécsét, / Hol a tudományak Lajos gyujta mécsét . . . / A *tudás fájáról* szép gyümölcsöt hoztak

/ Jót is elég bőven, s ráadásul rozszat; (Arany: *CM. 2* : 198) | **1863** : A mindentudás *fájáról* / Oh, hát mért is ettem én!? (Csermely S.: Új vers. 46) | **1895** : A tudás *fájának* gyümölcséből felve eszünk, míg a Lethé vizéből szivesen iszunk. (Bárczay: *Hadügy 1* : 147) | **1897** : ősapánk és ősanánk . . . a tilalom ellenére ették a tudás *fájának* gyümölcséből. (Kabos E.: *Vándorok 240*). — Vö. **1803/1912** : Így a gondolkodás, érzésednek *fája* / ot termet [az elmében], onnan nőt 's azért van hibája. (Bessenyei: *Emb. próbája 127*) | **1907** : Így nő néha terebélyes *fája* a bölcseségnek egy mustármagból, a mit egy bolond elhajított. (Krúdy: *A szakállszarítón 153—4*).

γ) (*népr*) a *boldogság fája*. — **1861** : szedjétek a tündér kertből, a boldogság *fájáról* mindenféle aranyalmákat (Merényi L.: *Er. népm. 1* : 8). — Vö. **1867** : a mértékletesség *fáján*, az egészség arany gyümölcsei teremnek, (Tompai: *Hal. emlékbesz. 68*).

δ) (*népr*) az *idő fája*. — **1863, 1953** : Hullatja levélt az idő vén fája, (Arany: *ÖM. 4* : 21).

2. (rendszerint jelzővel) 'kivágott, de eredeti növényi alakjában (részben vagy egészben) meghagyott fa'. — **1791/1922** : Mindjárt a csata mezején állítsuk fel jó idején A szabadság szent *fáját*. (Csokonai: *ÖM. 1/1* : 19) | **1845** : szépen zöldelő karácsoni *fát* vitettem (Keclemenfy, *Életk. 1* : 48) | **1854** : e napon [május 1.] szoktak . . . májusi *fákat* állítani. (M. *Érd. Kép. 3* : 28) | a nők egy lakodalmi *fát* hoznak ajándékba. Ez egy esőbőrbe illesztett fenyő-bokor, melyet nő hoz fején, mint egy kis tornyot, mely szalaggal s esőrózszerű süteménnyel van felezifrázva. (i. m. *2* : 136—7).

a' (ráértéssel) 'karácsonyfa' (ÉSz.). — **1890** : [Nóra] (elfoglalva a *fa* feldiszítésével) Ide egy gyertyácskát — ide a virágokat! (Reviczky Gy.—Ibsen: *Nóra 45*) | **1922 el. 1927** : Az már magában is örvendetes bizonyosság, hogy a *fát* [a Jézuska] előre küldte. Az utóbbi hetekben nem egyszer történt, hogy mamuka kétségkedett a karácsonfa megérkezésén. (Gárdonyi: *Kíváncsiság 6*) | **1940 ut.** : Az ajándékokat ma már a városokban, az úri és polgári házaknál karácsonyfára aggatják, vagy a *fa* alá helyezik (Szendrey Zs., *A magyarság néprajza*² *4* : 284).

3. a kivágott fa (feldarabolt) törzse, gallyaktól megtisztított vastagabb ágai, gyökerei, ill. ezeknek ipari célra, tüzelőnek felhasznált anyaga' (vö. CzF., *Ball., FtSz., Bal. ÉSz.*); 'lignum' (PPB., Márton 1818., *Kr., Kassai 2* : 133, *Finály, Győr-kössa*); 'materia' (Márton 1818., *Finály*);

'Holz' (PPB., Márton 1799—1823., *Tzs., Fogarasi 1836. stb.*). — **1770 el./1914** : Látom, csak megemészt a bú, / Mint levágott nyers *fát* a szű. (Bokréta 41) | **1799** : Revetes [falu] . . . lakosai . . . *fával* szerzik élcmeiket (Vályi A.: *Magy. Orsz. 3* : 194) | **1806/1905** : elmentem Széphalomra. Ott megtekintettem a vett *fát* (Kazinczy F., *HK. 15* : 345) | **1821** : Nyers *fa*. Nedves (nyirkos) *fa*. Száraz *fa*. Vastag *fa*. Vékony *fa*. *Fa'* szüki. Nagy rakás *fa*. Egygy szeker *fa*. Darab *fa*. *Fáért* küldeni az erdőre. *Fáért* menni az erdőre. *Fát* gyűjteni. *Fát* vágni. *Fát* hasogatni. *Fát* fűrészelni. *Fát* úsztatni a' Garan vizén. (Simai: *GSz.*). | **1824** : az Uraság erdejét ne potsékolják a' lakosok, legyen azompa épületre való, és tűzi *fájka* (Böszörményi: *Kézi könyv 1* : 125) | **1848/1952** : A jövő héttől kezdve nem fogunk mi is requiráltni, kivételével a *fának*, ha H-rezeg Albert vagy Szina erdejéhez kézzel táborozandunk, (Csányi, *Kossuth* : *ÖM. 13* : 551)

1907 : Ha egy gróf cladja az erdejéből a *fát*, az is üzlet. (Ambrus: *Berzsenyilányok 254*) | **1929/1952** : Vágom a *fát* hűvös halomba, / Cnyesül a göröcsikongva, (Jézsef A.: *ÖM. 2* : 17) | **1936/1952** : kiszáradt hasábfák dőngenek, / amint dobálják őket a vagonból. / Töletek feltem, kemény emberek, / ti fadobálók, akiket esodáltam? / Most mint lopott *fát*, viszlek titeket / az otthontalan, csupa-esősz világban. (i. m. *2* : 181) | **1938 ut.** : A *fát* szárazon v. vizen lehet szállítani. Előbbi célra szolgáljak az erdei utak . . . faesüstatók, eregetők, sodronyesüstatók . . . Faszállítás, a *fának* a termelési helyről a rendelkezési helyre való juttatása. (ÜI. *Lex. 2301*).

a' 'tűzifa'. — Szótárban csak jelzővel, vö. **1803** : tűzi *fa*, tűzrevaló *fa*, tűzclő *fa* (Márton, *Brennhelz a.*, Márton 1810—1823. is) | **1821** : Tűzclő (tűzre-való) *fa*. Égetni-való *fa*. Jó égő *fa*. (Simai: *GSz.*). — **1787** : Ennek utánna minden könyveket . . . edgy rakás *fánn* meg-égették. (M. *K. mir 2* : 492—3) | **1792 el. 1892** : Zrínyi . . . hozatott . . . fecskendő tűzoltót, számtalan deszkát, taligát és tűzre való *fát*, . . . egyszóval : valami csak egy vár oltalmazásához szükség-sképen megkivántatik. (Rádav G.: *ÖM. 167*) | **1817** : bizonyos mennyiségű aprózott *fa* sokkal jobban melegít (H. *iszn. Mul. 1* : 12) | **1821** : Test' égető rakás *fa* (Simai: *GSz.*) | **1843/1951** : A kandallón pattog a *fa*, / Ég a tűz, / Sa kulacsnak kotyogásu / Fagvot úz. (Petőfi: *ÖM. 1* : 21) | **1844/1951** : [Panni] Meggvóítja a taplót, / Taplóval a kengyertát, / K'ngyertával a szalmát, / Szalmával a *fát*, (i. m. *1* : 123) | **1848/1951** : Most minden kis

kunyhó egy tündérpalota / Ha van honnan rakni a kandallóra *fát*. (i. m. 3 : 7) | **1862** : [a tejből-vajból] néha napján esuk ragasztottak [a szegény emberék] egy pár garast sóra—*fára* (Merényi L. : Saj. népm. 2 : 115) | **1881** : No, no! — ne oly sebbel-lobbal, / Egy hasáb *fa* tüze mellett/Meg nem fő a vacsora (Torkos L. : Kigyóbőr 121) | **1897** : Minden kikéő-czölőpön egy nyuláb szurkos *fa* ég (Tóth B. : Dervis 80) | **1900/1955** : Igen sok bárgyú és rendezetlen viszonyú ember is mer élni. Hogy aztán jön a tél : ezek igen félnek. A *fa* is drága, a szén is. (Ady : ÖPM. 1 : 355) | **1901/1906** : Az utolsó éjem volt ez a havason, pásztortűz mellett. Sokáig nem jött álom a szememre. Lassanként leszakadt az égő *fa*, hamvadni kezdett a parázs, (Benedek E. : A mesemondó 99) | **1904** : [János] félkapott egy darab tüzes *fát*, magyarosan megtapogatta vele a törpék szakállát (Benedek E. : Tündér mesék 71) | **1907/1926** : Én nem tudok *fát* rendelni télen. Én nem tudok olajat önteni a lámpásomba. (Gárdonyi : Ábel és Eszter 137) | **1910** : H-*j* lehet melegség, szíp bogja *fák* vagynak az udvaron! (Móricz : Sári bíró 35) | **1914/1940** : A szolga *fát* tesz a beteg parázstra, (Juhász Gy. : ÖV. 82) | **1934** : Egyszer nagy hasznom lett volna belőle, ha abbagyom [az újságírást] : akkor azért nem lehetett. Máskor *fát*, szemet, meleg ruhát, szanatóriumot kellett vezéreikkezni. (Móra : Daru utca 2 : 120).

b) épületfa, feldolgozni való fa. — Szótárban csak jelzővel, pl. **1823** : építésrevaló *fa* (Márton, *Holz* a.) | épületre való *fa*; épületfa; építőfa; (i. m. *Bauholz* a.) | **1884** : materia . . . feldolgozni való *fa* haszonvetéséért, épületfa, szerzőszámfa (Finály : Lat. szót. 1201) — **1816/1955** : A [ház] fala fel van már építve, de a fedeléhez / Még faragatlan *fák* vagynak halmozva rakásra. (Fuzekas M. : ÖM. 1 : 194) | **1890 k.** **1956** : az öregbérés fölött rettentő magasságban székel a faragó béres . . . Néha elfogy a *fája* . . . Mit fúrjon faragjon, ha nincs szerzőszámfa? (Főtves K. : Házassági viszonytagságok 284) | **1894** : a *fa* . . . gerendák, deszkák, lécek zsindelek alakjában, tető-, fűdém- és padló, ajtó- és ablakszerkezeteknél használtatik (Pallas 6 : 257) | **1907/1927** : Az asztalos meg is nézte a *fát*, de csak két forintot ígért érte. (Gárdonyi : Józanság 172) | **1913** : egyelőre megtartották a nyomásra igénybevett hosszabb fedélalkatrészek anyagául a *fát* (Révai 7 : 236) | **1956** : [a házépítés dolgában] nem tud . . . segíteni senki, se vályoggal, se náddal, se *fával*, semmi kölesőnnel. (Veres P., Csillag 10/1 : 1163). — Vö. 6. a.

4. fák és esernék törzsének, ágainak és gyökereinek a kérge alatti kemény szövete, fa anyag' (ÉSz.). — Szótárban csak jelzővel: **1767.**, **1801** : Lignum vitiosum : Szűötte, rothadt, férges-*fa* (PPBl., lignum a., ism. Márton 1818., lignum a.) | **1807** : Kemény *fa*. lágy *fa*. (Márton, *Ho'z* a., vö. Simai : GSz., CzF.) | **1821** : Redves *fa*. Vén rothadt *fa*. Szű-ette *fa*. Kérges *fa*. Habos *fa*. Férges (szű-ette) *fa*. (Simai : GSz.). — **1799/1800/1922** : Plantáról nevelkedik a mogyoró kemény *fája* (Csokonai : ÖM. 2 : 285) | **1877** : *Fája* erőteljes, edzett (Bereczki : Gyümölcs. vázlatok 1 : 421) | **1883** : [az öreg úr] olyan volt, mint *fában* a göres : kemény, érdes és hajthatatlan (Bodon J. : Élet. 231) | **1887** : A tavaszi *fában* a nagy . . . edények koszorú képeznek ; a nyári és őszi *fában* a sokkal kisebb edények . . . csoportokban állnak. (Földt. Int. Évk. 7 : 12) | **1894** : A *fa* műszaki tulajdonságai . . . a *fa* színe, fénye, finomsága, rajza és szaga ; továbbá a *fa* sűrűsége, fajsúlya, víztartalma, aszása, keménysége, rugalmassága (Pallas 6 : 621) | **1908** : *Fából* faragott lovaszkát szorongatott kezében. (Gárdonyi : Isten rabjai 49) | **1908** : A padló fehérre sürolt puha *fa*, úgynevezett „laufteppichekkel”. (Bródy S. : A tanítónő 8) | **1922 el.** **1926** : [Csaba] föl-alá járt a szobában, mintha a parkettet vizsgálná, hogy mi *fából* gyalulták? (Gárdonyi : Ida 195) | **1922 el.** **1929** : A kocsis még apróbbra elbeszélte a esudálatos alkotmányt, hogy a közfalak is vasbult vannak benne, kívülről meg olyanra van befűstve, mintha *fából* vóna [a Wertheim kassza]. (Gárdonyi : Bankó 88) | **1938 ut.** : A *fa* legfontosabb műszaki tulajdonsága a szilárdság, különösen az építőipar szempontjából. (ÜI. Lex. 2250).

a) (*átv.*, ember lelki alkatáról, jelleméről). — **1909/1917** : Az asszony újra megérezte, hogy oda lyukadtak ki, ahova az elébb. Elhallgatott. Lyányoknak való csak, hogy komoly dolgokon próbálják ki a körmeiket, mint a kis macska. Amelvik fába belevág a körme, arra megpróbál felmászni, . . . Ez [a férfi] igen kemény *fa*! Már akkor [legénykorában] is a vót. (Móricz : Hét krajczár 162).

b) (*biz.*, kissé tréf. Szh) az ember nincsen *fából* 'az ember nem érzéketlen a másik nem iránt' (vö. ÉSz.). — **1854** : Nem is vagyok *fából*, / A szép legény iránt / Érzek én szerelmet, (Spetykó : Gyöngy. 10) | **1876** : Csinos menyecske gyönt a barátának, és úgy látszott, barátunk sem volt egészen *fából*, mert nagyon beletekintgett a bogár szemekbe. (Vajda J. : Magy. bors. 38—9) | **1877** : a nőkben . . . annyi vonzóerő, hogy *fából* kell annak

lencic, ki hidegen tud irányukban maradni (Boross M.: Lelkész 102) | **1881**: A lányok sírcsének *fából*, kövecsből (Perényi I.—Molliere: Perp. 104) | **1900**: Nincs az ember *fából*, / Ki kell rugni a hámfából (Vay S.: Társasélet 1: 385) | **1906**: Kavaczk, — végtére ő sem volt *fából*, — . . . elkergette a kutyát az ablaktól. (Krúdy: Podolini kis. 89).

a) (ritka) *olyan, mintha fából volna* 'érzéketlen'. — **1901**: Nem vagyok éhös . . . Olyan a gyomrom, mintha *fátul* vóna. (Gárdonyi: A bor 68).

c) Más *Szh*-ok (sokszor az érzékellenesség v. mozdulatlanság kifejezésére): *Olyan, mint a ~*: 'fához hasonló'. — **1820**: Kemény, mint a' *fa* (Dugonics: Példabesz. 1: 224) | Redves, mint a' *fa* (i. m. 1: 229) | Vastag, mint a' *fa* (i. m. 1: 235) | **1863**: ; Ojan nedves, mind a nyirkas *fa*. (Kriza: Vadr. 367; Háromszék); — *Olyan, mint a kopogó ~* 'sovány'. — **1863**: Ojan, mind a kopogó *fa* (Kriza: Vadr. 372). — *Olyan, mint egy (v. a) darab ~* 'ostoba'. — **1808**: Sok tréfa csak olyan, mint a' darab *fa* (Kresznerics: Köz. 1: 204, 5: 182) | **1823**: Holz . . . Trop. von dummen Menschen; mint egy darab *fa*: (Márton) | **1835**: dieser Mensch ist wie ein Stück [Holz], olyan mint egy darab *fa*; (Tzs., vö. **1843**: Bloch, Holz a.). — *Hallgat (v. nem szól), mint a ~* 'egy szót v. egy kukkot sem szól'. — **1791**: Halgat mint a' *fa*. Matszani (!) sem mer. (Noszko: Virág Szó-tár 108) | **1834**: Halgat mint a' *fa*: Magis mutus, quam Scapha; quia Scapha (Tsalrok) in Silentio pergit, non sicut currus. (Kassai 2: 134) | **1851**: Hallgat mint a *fa*. Nem szól mint a *fa*. (Erdélyi: Közmond. 126). — Vö. **1808**: Olly szóttalan, mint a' *fa*. (Kresznerics: Köz. 1: 296). — *Fekszik, áll, ül, mint egy darab (v. a) ~* 'mozdulatlanul, szóttalanul, érzéketlenül fekszik, áll, ül'. —

a) **1861**: [A róka] fülét-farkát ele-resztlette, még a szemét se hunyorította, hanem ott feküdt mintegy (!) darab *fa* (Merényi L.: Er. népm. 1: 167—8) | feküdt az ágyban mint egy lelketlen darab *fa* (i. m. 2: 167) | **1875**: ugy feküdt, mint egy darab *fa*, de nem aludt. (Vértessy A.: Új. besz. 2: 160) | **1893**: ugy feküdt az ágyon, mint egy darab *fa* (Farkas E.: Bakavilág 23) | **1904**: S azzal csakugyan behunyta a szemét s úgy feküdt az ágyban mint egy darab *fa*. (Benedek E.: Tün. Mesék 33) | **1912**: [a beteg] feküdt, mint egy darab *fa*. (Móricz: Magyarok 163).

β) **1897**: Ágnes állott, mint egy darab *fa* (Werner Gy.: Megvirr. 2: 139).

γ) **1862**: a kalmárfi . . . ott ült az asztalszögben szóttalanul mint egy lelket-

len darab *fa*. (Merényi L.: Saj. népm. 2: 78) | **1899**: ugy ült megdermedve . . . helyén, mint egy darab *fa* (Abonyi Á.: Orvosok 1: 143) | **1912**: [a tanító] érzéketlenül ült a helyén, mint egy darab *fa*. (Móricz: Magyarok 74).

δ) Olykor más ige után is, pl. esés, zuhanás jelzésére. — **1872**: Megmozgatta, — a test visszaesett mint egy darab *fa* (Abonyi L.: A fonó krón. 3: 157) | **1881**: Úgy dőlt ágyába, mint egy darab *fa*, a hogy mondani szokták (Homonnai B.: Elb. 135—6) | **1877**: mint kivágott *fa* zuhant a földre (Boross M.: Lelkész 224).

5. (rendszerint jelzős v. birtokos szerkezetben) 'mely tárgynak (eszköznek, szerkezetnek) fából készült alkotórésze'. — Szótárhozza csak mondatpéldákban, vö. **1884**: hiba az asztalokban, a melynek *fája* nem mutat szép erzetet. (Finály, lignum a.) | **1954**: A tetőzet *fája* már korhadt. (ESz.). — **1856/1951**: A hegedű száraz *fája*, / Beh szomorú a nótája! (Arany: ÖM. 1: 265; vö. száraz ~: 6. l.) | **1880**: Amint az ablak *fájára* föl akarok mászni, fölbillentek egy nyújtódeszkát (Teleki S.: Eml. 2: 246) | **1934**: [a kaszaszéknek] Vasa is van, *fája* is van, hát csak ér valamit. (Móra: Daru utca. 1: 157).

6. (gyakran jelzős szerkezetben) 'olyan tárgy (eszköz), amely teljes egészben v. részben fából van. — Szótárhozza csak jelzős szerkezetben, vö. pl. **1766**: Norma, das Richtscheid, Winkelmaass. mértéklő *fa* (Bél M.: Prim. Lat. 92) | **1795** k.: tsisma' húzó *fa*. (Takáts R.: Told. T. v.) | Görgő-*fa*, hömpölytő hempergő egyengető dörgölő döngölő *fa*, sulyok (i. m. E. r.) | Kalantyú, sövény' tartó, ágashoz szorító *fa*. (i. m. S. r.) | Kahoj, tüzellőt v. kementzét tartó *fa*. (i. h.) | Borditza; a' járom közepéből ki álló *fa*. (R. r.) | Azsag; piszkáló *fa*. (i. h.) | Para, a' hálónak felső részén lebegő könnyű *fa*. (i. h.) | **1821**: Terjesztő (tartó) *fa*, a' könyvnyomatóknál: der Tenakel, Halter, bey Buchdruckern. Tenaculum, retinaculum. A' hordók alá-való (ászkok) *fák*: das Holzwerk, das unter die Fässer gehört. (Simai: GSz.). — **1795/1922**: Mondja: hogy Jéger is ily csúffá nem tette [,] / Disznó úto *fával* hogy meglegyengette (Csokonai: ÖM. 2/1: 161) | **1797**: midőn [a tézstannemű] . . . a vas formából le-jön, tekerd az ostya sütő *fára*, (Veres M.: Gazdaszszony 189) | **1808**: A' kinek a' kása meg égeti szájját, / Meg fújja a' mászszor annak toló *fáját*. (Farkas A.: Músa út. 33) | **1818**: Áspu, egy hosszú *fa*, a' melynek két végére egymással keresztbe fogas *fák* vésettetnek, a' melyre a' fonál az orsurul leg először le vétetik (Zakál Gy.:

Órség 47). | 1847 1952 : Náadorispán látja Toldit a nagy fával (Arany : ÖM, 2 : 102) | 1879/1953 : Bal keze a nagy fát [dárdát] tartani sem tudja (Arany : ÖM. 5 : 27) | 1880 : Ledniczén még ágyútömő *fa* sem volt ; (Thaly K. : Ocskay 146) | 1898 : Szepességi ruthén parázshordó *fa*. [kép-felirat] (Herman O. : Ósfoglalk. 712)

a) 'gerenda'. — 1833 : a' talpak, melyekre az egész épület épül, . . . mellesleg fel felé menő rakat *fák*, melyek tsinállyák ki a' háznak a' derekát. (Lakos J. : Székely mest. 26) | 1956 : igaza volt abban is Jánosnak, amikor megvették ezt az öreg házat, hogy ezek a *fák* [a tető-szerkezet farésze] már csak addig élnek, amíg hozzájuk nem nyúlnak. (Veres P., Csillag 10/1 : 1163). Vö. 3. b.

b) 'akasztófa'. — 1745 : Sokan tolvaj-kodnak, . . . Míg *fára* nem ákadnak. [!] (Magyar jövendőmondó 1311) | 1796 : Ezt mint tolvajt húzza hóhér három *fára* (Gvadányi : Nót. test. 9) | 1804 : Ezért ugyan mög-érdömlötte a' fát. (Dugonics : Jólánka 2 : 696) | 182^a : Ha mennyi tolvajok vannak, mind egyszerre egy egy ágásra fel akadnának, *fával* nem győznék magókat (Dugonics : Példabesz. 2 : 320) | [a tolvaj] Attúl fél az erdőben : nehogy magátúl is fel akadgyon a' fán (i. m. 313) | 1846 : A taresai pusztán van egy két ágú *fa* (Erdélyi : Népd. és mondák 1 : 381) | 1847 : *fára* méltók mind volnátok (i. m. 2 : 243) | 1864 : Hogy ha mégis / Hazudsz : az első *fán* függsz élve (Szász K.—Shaks. : Macb. 99) | 1868 : Ültetett neki *fát*, melynek nem volt galya (Sárosi Gy. : Riadó 211) | 1881 : *Fára* jut a pór, ha lop ; (Csepreghy F. : Műv. 4 : 181) | 1888 : Nagy *fa* kendnek, mög rövid kötél (Balassa A. : Laci 72) | 1896 : Tolvaj bére vagy bot vagy *fa*. (Marg. 211) | 1946 : Bizony nem babra megy a kártya! / Tesztünk, lelünk ott vész a *fán*. (Mészöly D. — Villon : Test. 92). — Vö. *magas* ~, *száraz* ~ 'ua.'. — 1791 : Magas *fára* kötötték, hogy soha se nyúlhasson a' nem maga pénzéhez . . . el-ne érhesse más ember' erszényét (Noszkó : Virág Szó-tár 54—55) | Teste magass *fán* a' hollóknak hagyatott cledeül (i. m. 54) | 1842 1955 : Zöld erdőnek lombja, száraz *fának* ága / Sok szegény legénynek lett rossz mulatsága (Vörösmarty : ÖV. 1 : 428) | 1864 : Egy rabló . . . így vígasztalá gyónni akaró társát : „Ne bánisd, megbánhatod még eléggé bűnödöt, mikor majd a száraz *fához* visznek.” (Lidércz-napt. 72) | 1895 : sokan oda kerültek a vármegye „száraz *fájára*” is (Tanos P. : Erdő 58). — Ugyanide : *igazság fája* 'ua.'. — 1795 kör. : *Igazság fája*, akasztó *fa*. (Takáts R. : Told. E. v.). — Vö. háromfa.

c) (sokszor jelzővel v. birtokos szerkezetben) 'keresztfa'. — 1752 1897 : Had feszissük *fára* hamar holdítontkat (Csik-somlyói miszt. 114) | Nem érdemleted tudom bizonyúra, / Hogy huzatnál illven gyalázatos *fára*. (i. m. 125) | 1811 : Ketten ki-sétáltak a' Keresztes *fához* (György L. : Tal. 1 : 25) | 18. / 1895 : De lát a nyomorú, ha porbul / Hozzám segélyért esdve fordul. / Nem pusztá már a kínok *fája* : Ismét szenvedni szállokrája! (Bartók L., Endrődi S. : A m. költ. kincsesháza 708) | 1901 1955 : Széll Kálmán politikája . . . olyan, mint egy sztambuli bazár. A fényes lomok közül megveheted egy szálát a próféta szakállának, kaphatsz a názáreti *fájából* is egy forgácsot, régi talmud írást is. (Acy : ÖPM. 2 : 100) | 1933 : aki a *fán* győzött, a *fán* győzessék le a mi Urunk Krisztus által [= qui in ligno vincebat, in ligno quoque vince-retur] (Magyar—latin misszálé 562) | Krisztus . . . ami bűncinket maga elviselte testében a *fán*, hogy a bűnöknek meghalván az igazságunk éljünk. [= peccata nostra ipse pertulit in corpore suo super lignum] (i. m. 623) | 1943 : Add meg, kérlek, hogy míg élek, / Együtt sirjak mindig véled / S azzal, ki a *fán* eped. (Sik S. : Himn. 379) | Rajtat tündöklök, drága *fa* / Királyi vérnek bibora. (i. m. 127). — Ugyanide : *qualázat fája* 'ua.'. — 1943 : [Krisztus] Füg a két lator között / A gyalázat *fáján*. (Sik S. : Himn. 379).

d) (nép, főleg jelzővel) 'fejfa'. — 1872 : Főtül való *fája* ki vagyon rovázna, (Népkölt. Gyűjt. 1 : 212) | 1875 el. / 1905 : Valahol messze, / Valahol régen, / Megástak egy sírt / Temető szélen. / *Fája* elsüpedt, / Hantja behorpadt, / Ki nyugszik ottan, / Azt én tudom csak — / Én tudom csak. (Kiss József : Összes költ. 16).

e) 'kaptafa'. — 1878 : a jobb lábamat egy kissé szoritja [a eszima]; üsse ezt az egyiket *fára* (Jogász humor 39). — Vö. 1855 : Budait mintha *fára* verték volna, olyan egyencseket lépett (Vas Gereben 7 : 437). — Ugyanide : *egy fára üttetett* 'egyforma'. — 1821 : Egygy *fára* üttetett : er ist eben der Gattung. Ejusdem farinae. (Simai : GSz., vö. 1808 : Kresznerics : Kőzm. 1 : 248).

f) 'bölcső' (csak Sz-ban). — 1808 : gonosz *fában* rengetett gyermek (Kresznerics : Kőzm. 2 : 78) | 1846 : Morquiert nem olyan *fában* rengették, hogy regényeségekért itt hagyja e világot (Pálffy A. : Mill. 2 : 95) | 1876 : Háj csak nem jó *fába* ringattak téged te Pendszi (Mátrai B. : Konesag L. 9) | 1878 : engem nem

olyan *fában* ringattak ám! (Bodon J.: Klb. 281).

g) 'csónak'. — 1793: Minden ruháját hirtelen le-hányja a' nyakából, / El-veti az evczöt-is, és ki-ugrik a' *fából*. (Horváth Á.: Hol-mi 2: 177).

h) 'hordó' (NySz., MTsz., EtSz.). — 1821: szüret közelget, s' nints elegendő *fánk*. (Simai: GSz.) | 1837: *Fa*: Hordó. Tízakó borom egy *fában* van. Nyitrában. (Ordódy: Tájsz. 2).

i) 'játékhoz (pl. teke; osjáték) szükséges fadarab, fabábu' (tekejátékkal kapcsolásban vö. ÉSz.). — Szótározva régebben csak szerkezetben, vö. 1767., 1801: Ostábla *fáji* (PPBl., *scrupusa*). — 1956: A budapesti férfi I. osztályú teke-csapatbajnokság öszi negyedik fordulóját gyenge teljesítmények jellemezték, csak néhány 2500 *fán* felüli eredmény született. . . . a Mávag csak 10 *fával* tudott nyerni a 21. sz. Építők ellen. (Népsport, szept. 6. 4.). | 1957: hány *fát* döntött v. ütött', (Halász).

j) 'fából készült csapda' (csak Szh.-ban, vö. NyF. 26: 39, Kálmán B., MNy. 47: 137—140): *sivít, visít* v. *ordít, mint a fába szorult féreg* 'elkeseredetten, kétségbeesetten, kegyetlenül ordít' (ÉSz.). — 1851: *Sivít mint a fába szorult féreg*. (Erdélyi: Kézm. 142, ism. 1896: Marg. 281) | 1936: *Visít: mint a fába szorult féreg torka szakadtából visít*' (Csúry: SzamSz. 2: 462). — Vö. 1890: *vergődtem, mint egy fába szorult féreg* (Bársony I.: Tréf. t.ért. 55) | 1899: *Olyan volt attól fogvást lekében az az egy szó, mint a fába esett féreg* (Csorzy M.: Pasztán 85—6).

k) *esáti* ~ 'akármely erős, kemény bot' (vö. 1851: Erdélyi: Kézm. 63; 1896: Marg. 209). — 1868: egy lobogónyéllal / *Félért az ő esáthi fája* (Mindszenty G.: Új kélt. 264) | 1880: *danoltak . . . emelgetvén hozzá a rézfokost és esáti fát* (Déryné Naplója 2: 406).

l) *száraz* ~ 'hegedű'. — 1795: *Hallya ked, Putyunak már szól száraz fája* (Gvadányi: Időteltés 7) | 1802/1923: *Megpendül egyszerre Izsák száraz fája, / Zengő szerszámokkal kíséri bundája*, (Csokonai: ÖM. I: 566) | 1881: *Pajtás, te, hallszá, ej, az a száraz fa / Hát még se' szól, zörög? Patvarba is!* (Széchy K.: Szép Ilonka 107) | 1892: *boldoggá tette a „száraz fáról” szétáradó dallam* (Justh Zs.: Pusztá 12) | 1895/1898: *E közben a hegedűművész összesztimmelte a száraz fáját a nagy hangrörlő géppel s nyilvánossá tette azon óhaját, hogy már lehetne kezdeni a concertet.* (Jókai 89: 123) | 1917: *ráfekteti a hurokra a vonót s felsír ebből a száraz fából valami bús, vételesen bús nóta* (Benedek E.: Oh szép ifj.

15) | 1956: *A hegedű: a Barka-„dinasztia” apáról fiúra szálló „száraz-fá”-ja megfeketedett, agyonkarcolt jószág volt.* (Urbán E., Csillag 10/2: 81). — *Olykor lehet más hűros hangszer, pl. lant neve is, vö. 1855/1951: Oh' lantom! ha értel valamit korábbai, / Ha egy szikra lélek volt az aszu fában!* / *Most, igazán most kell magadér' kitenned,* (Arany: ÖM. I: 241) | 1913/1943: *Öreg P. iloklet, hogyha eljő Cháron, / A mord hajós, és eltűnik veled, / Pendüljön ott is nóta száraz-fádon, / Meleg, mint a tavasz és bús, mint a szelek.* (Tóth Á.: ÖV. 16).

m) (*átv*) *keresetlen* (ritkán *hátulütő*) ~ 'verés'. — 1821: *Keresetlen fa*: ein ungesuchter Prügel. (Simai: GSz.) | 1886/1897: *Nem emlékezem rá, hogy lett volna egy nap az együttlétünk alatt, a melyikben háromszor össze ne verekedtünk volna: . . . Szerencsére én voltam az erősebb, a keresetlen fa mindig az én kezembem maradt utójára.* (Jókai 74: 98) | 1891: *A kis leány — elég szerencsének tartva, hogy keresetlen fába nem ütkezött — felejtí éhségét* (Baksay: Szeder-indák 288) | 1915: *ígertem oszlán aranyat bőséggel, csak kicresszenek. A három németnek nagyon kedvére volt a dolog, csak féltek a hátulütő fátul, ha két ház ebévé lesznek* (Móricz: Mesék a zöld fűvön 35).

7. (eufemisztikus káromkodásban, *az istenfáját* v. a *kutyafáját* helyett) — 1876: *Csinos ficzkó volt, a fáját,* (Falusi Könyvt. I: 7) | 1877: *De a fáját!* — *szóla strázsamester utam — (i. m. 3—4: 45) | 1908: Lent legyen egy rongyos kölyök, / Mert a fáját! dühbe jövök.* (Móricz: Erdő-mező 55) | 1915: *Egy tanítókisasszonyt veszek el. Hát mér veszem el! . . . Azért, a fáját, mert meg voltam veszve és másképp nem adta le a tejet . . .* (Móricz: Mesék a zöld fűvön 130).

a) (más káromkodásféle kifejezésben) 1864: *Eesém, ne búsúlj, a fán csucsorgó szerencsését a dolgának!* (Pethő D.: Huszárd. 61) | 1917: *A gazda: [a feleségéhez] Hű . . . azt a fánfüttyülő . . . ezt jól eligazitanád,* (Móricz: Pacsirtaszó 43).

8. (mn-i ért.) 'fából készült' (CzF., ÉSz.). — 1803: *A' mi nyelvünkben a' Tsigá szónak 5 értelme van. Jelent I. játékra való fa vagy szarú tsigát* (Csokonai: Anakreoni dalok 43) | 1821: [Ájász] *forgata karjaival nagy erős fa hajóbéli csáklját* (Vályi-Nagy F.: Homeros 2: 95) | 1851: *Bolondnak is tetszik fa szablyája* (Erdélyi: Kézm. 44) | 1876: *Poharunk fa, tálunk eszrép* (Gáspár I.: Vál. kélt. 150) | 1919: *Falun kacács és libák, fa-Krisztusok boldog kis kápolnák között növekedtem.* (Krúdy: Útitárs 49) | 1954:

Fa építőkövek, *fa* lámpakar. (ÉSz.). 1957 : *fa* mozóteknő (Halász). — Vö. még a *fa*-kezdetű összetételekkel.

Szólások

Fa :

Fütenek ~ nélkül 'még van'. — 1884 : ugyan csak fütenek *fa* nélkül! (Lidércz-napt. 74).

~ alatt esküszik 'vadházasságban él'. — 1895/1901 : A vadházasokról mondják: „*Fa* alatt esküdtek”. (Mikszáth: Szt. Peter 287).

Rosoz ~ ég a tűzön 'valami nincs rendben'. — 1785 : Midőn látna [!] a Kárdinális, hogy *rosz fa* ég a tűzön, most mindjárt fogságra jut, így szól a Királynak (M. H. mondó 586) | 1796 : A Sárdinai Király Birodalmaiban *rosz fa* ég a tűzen [!] (M. Kurir 1: 755) | 1798 : Nápolyban nem jó *fa* kezdett a tűzen [!] égni (M. Kurir 1:323) | 1846/1952 : A királyné két fiút szült. Egyiket Sámsonnak adá, hogy részesüljön az atyai örökben, a másikkal a királyt ajándékozá meg, ki azonban meg nem köszönte az ajándékot, mert megszagolta, hogy *rosz fa* ég a tűzön. (Petőfi 4: 164).

Fába :

Nagy fába vágta a fejszét v. fejszéjét (vö. 1788 : Máriafi | — Szaiicz | L. : Frázeol. 146; 1792 : Szl² 155; 1794 : Kovács P. : Köz. 41; 1808 : Kresznerics : Köz. 295; 1819 : Horváth Á. : Peld. 52; 1820 : Dugonics : Példabesz. 2: 101; 1851 : Erdélyi : Köz. 125; 1857 : Ball. ; CzF. ; 1896 : Marg. 210—1 stb.) 'erejét szinte meghaladó nagy és nehéz vállalkozásba fogott'. — 1795 : A Touloni Frantziák nagy fába akarják a fejszét vágni (M. Merkurius 158) ; 1795 : Én mostanában igen nagy temérdek fába vágtam a fejszét (Dugonics : Jels tört. 2: 240) | 1802 : Ha annyira üzhetem a dolgot . . . akkor majd egy nagy fába próbálom a fejszét vágni (Döme K. : Metast. 263) | 1810 : Te most, gondold meg jól, nagy fába találtad vágni kemény fejszedet! (Czinke F. : Papagénó 11) | 1834/1893 : A kezdet meg van már téve; de ugyan nagy fába vágva a fejsze (Széchenyi : Hírlapi cikkei 1: 64) | 1843 : A poeta nagy fába vágta fejszéjét (Athenaeum 1: 292) | 1844/1952 : Kossuth túl 'nagy és szíves' fába vágta fejszéjét (Wesselenyi M., Kossuth-Eml. 1: 50) | 1853—54 : újra egy nagy fába vágta a fejszét. (Vas G., Fal. est. 250) | 1860/1889 : Lásd . . . én, beteg . . . vén ember ily nagy fába vágom fejszém (Arany : Lev. 2: 312) | 1862 : nagy fába vágátok a fejszéteket. (Pulszky-Beniczy : Jakob. 2: 294) | 1880 -81/1904 :

nagy fába vágjuk a fejszét (Jókai 62: 40) 1881 : Nagy fába vágtam fejszém — mint a magyar mondja (Boross M. : Élm. — Előszó III.) | 1884 : Kelmed nagy fába vágta a fejszéjét, jól vigyázzon kelmed a forgácsra : oda ne üsse a hol legjobban fáj. (Rákosi J. : Magd. 18).

Vö. kemény v. nehéz, roppant, rossz fába vágta a fejszét v. fejszéjét.

a) 1803 : nagy v. kemény fába vágja a fejszét : . . . nagy dolgot próbál (Baróti Szabó : M. Vir. 312) | 1844 : egyes embert rávesz ügyesretete, s óriási resignációval eltökéli magát, a kemény fába vágni fejszéjét. (Életk. 1: 53). — Ugyanide : 1814 : Kemény fába vágta a baltát (Katona J. : Műv. 3: 105).

b) 1852 : nehéz fába vágná fejszéjét (Jósika M. : Magy. csal. 1: 141).

c) 1896 : ami a többi ületi, roppant fába vágta a fejszédet (Mikszáth : Katángly 94).

d) 1796 : Rosz fába kellett vágni fejszédet (Gvadányi : Nót. test. 193) | 1842 : most ismét *rosz fába* vágta a fejszét. (Böszörményi : Kézi könyv 1: 192) | 1881 : ha jól akarsz, ne kérdezz többet erről a dologról tőlem; *rosz fába* vágnád a fejszédet (Sipos S. : A pusztá menekültjei 64) | 1853—54 : Dobó a fejszédet / Te rossz fába vágod. (Zalár [= Hízly J.], Fal. est. 178).

Rokonjelentésű kifejezések : 1755 : Meg-vallom nagy fához fogtam (Kaprinai L. : Úrnap 6) | 1806 : Úgy vágta a nagy fát mint a fejszét bíráim (Mátyási J. : Vél. 4) | 1847 : tanulj s okosulj, mert fejszéd nagy fában van (Pálffy A. : Fekete könyv 2: 37) | 1866/1887 : Nagy az a fa az én fejszémnek (Vas G. 8: 393).

Vö. még : nagy → fát mozgat.

Más fába vágja a fejszét 'másba kezd'. — 1857/1922 : a ezkorgyárukkal minde-nütt felhagynak és valami más fába vágják a fejszét (Széchenyi : Sztat. 625).

Sok fába vágja a fejszéjét 'sok irányban tevékenykedik (esetleg támadólag)'. — 1857/1922 : igen is sok fába vágta a fejszéjét, egész Európát maga fölibe rántotta (Széchenyi : Sztat. 121).

Fából :

Sokféle fából farag (1820 : Dugonics : Példabesz. 1: 267; 1851 : Erdélyi : Köz. 126; Ball. : TeljSz.) 'hazudozik, sokféle fortélyal, esellel él'. — 1886 : Ha kell, több fából is faragok én; / S ha tán esütörtököt mond egy eszem [,] / — Mit nem reménylek — elsül majd a másik (Paulay E. — Molière : Szel. 22).

Vö. a) Sok(féle) fából faragó 'álnok, fortélyos, ravasz, csalafinta'. — 1772 : ez a sok-féle fából faragó ember . . . bé-járna szabadabban a Kántzellariám

(Tapoltsányi: Kalazantzius 482) | **1798**: tsak olyan alattomban való sok *fából* furo faragó személyek vóltak, a' kik . . . pénzt próbáltak tőlök ki-tsalni (M. Kurir 1: 783—4) | **1837**: egy kiesmert, sok *fából* faragó ember által, kipusztítatni engedni magunkat, gyalázat (Jósika M.: Könyvelm. 1: 6) | **1862/1889**: arra kérlek, légy irántam egész bizalommal. Mindennek gondolhatsz, csak „sok *fából* faragó” embernek nem (Arany: Lev. 2: 398).

b) *Sok (féle) fából faragott 'ua.'* — **1860**: sokféle *fából* faragott egy menyecske még ez a Tarnócziné is (Halmágyi S.: Parl. róz. 2: 101) | **1862/1894**: De hiszen hamis az urnak minden porczikája; nem láttam még ilyen sok *fából* faragott embert többet. (Jókai 17: 169) | **1880**: olyan sokféle *fából* faragott embert mint a milyen én vagyok . . . nem lesz alkalmuk utaztatni (Mátrai B.: Él. szinf. 71) — Vö. *Ezer v. száz, ennyiféle fából faragott 'ua.'* — **1833**: S im az ezer *fából* faragott ámitva beszéli (P. Thewrewk J.: Törv. tan. 10) | **1877**: a száz*fából* [!] faragott Ausztriának . . . / Kipróbált lába rég végsőt rugott (Bartók L.: Örtüzek 103) | **1879**: Soha ennyiféle *fából* faragott embert nem ismertem (Teleki S.: Eml. 1: 254). — Nem személyről, kissé konkrétabb árnyalattal: **1899**: többet ér rajtak, mint egy sokféle *fából* faragott aranykulcs (Baksay S.: Dáma 229).

c) *Különös fából faragott 'furcsa természetű.'* — **1859**: annak is különös *fából* faragott embernek kellene lenni, aki akkor még nem holondulna. (Jósika M.: Nov. 4: 36).

d) *Nem afféle (v. abból a, más, olyan, másféle, kemény) fából faragott (v. van faragva, való) 'más ember mint a többi.'* — **1860**: Te nem afféle *fából* vagy faragva; kell is neked feleség, gyermek! (Kukliné préd. 43) | **1876/1896**: Leon nem abból a *fából* volt faragva! (Jókai 55: 184) | **1895**: A vitéz Dáthán már egészen más *fából* volt faragva (Ambrus Z.: Ninive 3) | **1896**: A grófit . . . alajában véve egészen más *fából* faragták (Herczeg F.: Szabolcs 8) | **1898**: Duczi nem olyan *fából* volt faragva, hogy minden asszonybeszédnek engedelmeskodjék! (Jakab Ö.: Komédiák 26) | **1907**: [A vén nyárfa] — Bizony másféle *fából* faragták azokat az embereket, a kik engem ültettek! (Ambrus: Berzsenyi-leányok 195) | **1913**: a közlések . . . oly őszinték és olyan mélységesen intusnak, hogy a . . . legbecesebb anyagot szolgáltatják . . . — a más idők más *fából* faragott emberének — (Ambrus: Vezető elmék 223) | **1913**: Az új emberek más *fából* valók. (i. m. 199) | **1890**: Avalódi tragédiák intrikusait keményebb *fából* faragják (Herczeg F.: Fenn 1: 80).

e) *Milyen fából van (faragva) 'milyen természetű.'* — **1858/1894**: Már gyermekkorában megmutatta . . . Hunyady Mátyás, milyen *fából* lesznek a királyok? (Jókai 11: 268) **1880**: Hé, hé, ki vagy? . . . / Hadd lám, miféle *fából*? (Arany: Arist. 1: 211) | **1889/1897**: Stauner úr azonban meg akarta mutatni, hogy milyen *fából* van faragva az igazi gonosztevő, (Jókai 77: 34).

Fából (készült, csinált) → vaskarika.

Fából is → vizet facsar.

Fán:

Mi (v. micsoda, melyik, milyen, miféle) fán terem (1851: Erdélyi: Köz. 387) 'miféle, micsoda; honnan származik v. ered'.

a) **1845**: azt sem tudja, mi *fán* terem [a distichon] (Homonnay I.: Besz. 114) | **1846**: A vén csont, azt se' tudta, / A bú mi *fán* terem? (Tompá: Népregék, népmondák 60) | **1853/1894**: mi *fán* terem a pénz. (Jókai 5: 48) | **1858/1894**: a város vagyonával . . . úgy bánnak, mint nagy urak, a kik nem tudják mi *fán* terem a forint és a garas. (Jókai 11: 45) | **1862**: Azt sem tudta még, mi *fán* terem a vers, . . . mikor az első rimelt sorokat irogatta. (Kovács Gy.: Költ. V.) | **1872**: a sok vadember azt sem tudja, mi *fán* terem a frakk (Hevesi L.: Jelky 94) | **1875**: az unalmat azt sem tudja, mi *fán* terem. (Arany — Sollohub: Elők. vil. 43) | **1876**: Omár a megmondhatója, hogy gvaür földön mi *fán* terem a szent turbán (Hevesi L.: Kare. 283) | **1881**: Fogalma sincs, mi *fán* terem a Yes, (Ábrányi E.: Új költ. 275) | **1883**: Ugy élsz köztünk mint a here, azt se tudod mi *fán* terem a dolog. (Lukácsy S.: Veres 4) | **1889**: Ezelőtt, uram, azt se tudtuk, mi *fán* terem a rendjel (Tolnai L.: Szegény emb. 1: 153) | **1897**: Azt se tudja, mi *fán* terem a házaset (Werner Gy.: Megvirr. 3: 40) | **1898**: H ti azt tudnátok, gyermekek, hogy mi *fán* termett a régi labda? . . . Magunknak kellett a játékszerszámot elkészítenünk. (Jókai 92: 299) | **1905**: Az öregúr tünődve ballagott hazafelé: . . . Hát az a varga mi *fán* termett, hogy most akar megtorolni egy kétezer esztendőös büntettet? (Gárdonyi: Öreg tek. 92).

b) **1798**: hogy a' Testamentom mitsoda *fán* terem nem tudja (Nánágy B.: Test. 538—9) | **1815**: nem tudom mitsoda *fán* terem az a' mit unalomnak neveznek (Fel. Mond. 33) | **1835**: azt sem tudják, mitsoda *fán* teremnek azon tsuda valamik, melyeket a' tudósok grammatikának, philológiának neveznek (Lovász I.: Ért. nyelvúj. 13) | **1872**: nevét értem, legalább had tudja az ember hogy ki micsoda *fán* termett (Besze J.: Él. bety. 63) | **1896**: A mi időnkben azt sem tudtuk, micsoda

fán terem [a nászút] (Sziklay S.: Szer. apost. 65).

e) 1841: máig se tudod, mellyik *fán* terem az úr (Jósika, Nemzeti Almanach 8) | 1847/1951: Tudjátok: mellyik *fán* terem, / Milyen madár a szerlem? (Petőfi: ÖM. 2: 286) | 1852: azt sem kérjük többé, mellyik *fán* termett Árpád apánk (Jósika M.: Magy. esal. 4: 17) | 1861: az én kedves, ártatlan gyermekeim, . . . azt sem tudják, mellyik *fán* teremnek a szeretők, (Frankenburg: Ösz. vall. 2: 122).

d) 1853: Hisz az isten nem más, mint égő szeretet. . . . Ezek azt sem tudják millyen *fán* terem az (Tóth K.: Vadr. 1: 28).

e) 1878: Nem tudom én: a tudomány / Höl terem és miféle *fán*? (Borúth E.: Nyárlev. 71) | 1878: azt se tudják, hogy miféle / *Fán* terem a vers és regény (Pósa L.: Kélt. 78) | 1880: megmondaná honnan jött, miféle *fán* termett (Bol. Ist. napt. 91).

Nem minden (v. nem bármi, nem olyan) *fán* terem 'nincs akárhol, nincs minden bokorban'. — 1860: a férj mai világban / Olyan ritka drága kincs, / Mely nem minden *fán* terem (Jókai: Színműv. 3: 166) | 1881: Ily zöngelmes, pergő versek / Nem teremnek bármi *fán* (Torkos L.: Kigyóhő 85) | 1890: Ej, bátyám, nem olyan *fán* termett az én hangom (Csényi Gy.: Koszorú 137).

Ugyanezen (v. azon) a *fán* terem 'egy v. közös eredetű'. — 1793: nem ugyan ezen a *fán* termett-e' a' többi vitéz Pogány Nemzeteknek bölcsősege-is (Szaitz L.: Magy. Erd. 234) | 1878/1904: a nemeslevek épen azon a *fán* termettek, a melyen az enyém [ti. hamisítások]. (Jókai 65: 161).

Fának:

Azon (v. egy) fának ágai (vö. 1808: Kresznerics: Köz. 1: 37; 1851: Erdélyi: Köz. 87) 'egy eredetűk'. — 1820: A' fölöttébb való nagy dicséret, és a' hazugság azon egy *fának* ágai (Dugonics: Példabesz. 1: 267; (ism. 1851: Erdélyi: Köz. 124); 1820: A' hamis, és család, egy *fának* ágai (Dugonics: Példabesz. 1: 69; (ism. 1851. Erdélyi: Köz. 175).

Fára:

Nagy fára akar hágni (1808: Kresznerics: Köz. 2: 131; 1851: Erdélyi: Köz. 421) 'nagyraavágó'. — 1794: Nagy fára akar hágni. Fel-hágot az ugorka fára. az az: tsekélységben el-bízta magát. (Kovács P.: Köz. 20). — Vö. 1853, 1895: minket nem úgy neveltek, hogy mikor semmink sínes a földön, a fára kívánkozunk. (Jókai 24: 200) | 1864/1887: Feleségem ritka szép leány volt, s a szép leány sokat elhisz a poéták beszédjéből,

. . . az írásban és nyomtatásban kiadott dicséret miatt én a fára kénytelenítetttem fölmászni. (Vas G. 7: 14).

Fáról:

Magas fáról kuruttyol 'fölnyeseke' lvo, löhátról beszél valakivel'. — 1812: a' kívül most, ámbár elejénten magas fáról kuruttyolt is egy értelemben élek. (Holo-sovszki I.: Kálnoki 75).

Teérted is leesett a fáról a bagoly (v. a varjú) (1851: Erdélyi: Köz. 23, 407) 'te is érdemelsz valamit'. — 1846: értem is leesett a' bagoly a' fáról (Pálffy A., Életk. 1: 120) | 1864: visszakinálta a huszárt, mondván: — Igyék vitéz uram, mert kendért is leesett a varjú a fáról! (Merényi L.: Dun. népm. 2: 114).

Fát:

Roszs (v. bűdös, gonosz) fát tesz (v. rak, hány) a tüzre (vö. 1803: Baróti Szabó: M. Vir. 163; 1808: Kresznerics: Köz. 285; (1819: Horváth Á.: Péld. 66; 1820: Dugonics: Péld. 2: 204; 1851: Erdélyi: Köz. 125; 1864: CzF.; 1868: Ball: TeljSz.; 1896: Marg. 211; ÉSz.) 'esínyt, helytelenséget követ el, tiltott dolgot cselekszik'; 'crimen incurere' (1821: Simai: GSz.), 'facinus committere' (1833: Kassai 2: 134); 'etwas anstellen' (1856: Ball.); 'ein Verbrechen begehen' (Simai: GSz.). — 1789: még ezentúl is illy rossz fát tesz a' tüzre, 's a' Pápastákat illy vastagotkskán piszkollya (Máriafi [=Szaitz]: Igaz magyar 3: 68) | 1795: Mások azzal tartanak, hogy a' Német Generálisokhoz igen gyakran küldözte által a' Dobosokat, és ez által esett abba gyanúba, mint-ha rossz fát rakna a' tüzre (M. Merkurius 212) | 1795: Retteg-is ha tudgya, hogy tüzre rossz fát tett (Gvadányi: Nót. test. 28) | 1806: Rossz fát tévén a' tüzre; tartottak a' Görögöknek bosszú-állásoktúl. (Dugonics: Szittyai tört. 1: 199) | 1815: Egyszer tett rossz fát a' tüzre (Virág B.: Hor. lev. 79) | 1821: Roszsz fát se tégy nála (mint mondják) a' tüzre (Mátyási J.: Bar. 176) | 1832: Az ország tisztel hivatalkból el nem boesájtathatnak valamig rossz fát nem tesznek a' tüzre. (Il. Imre: Jelenkor 1: 232) | 1840: Ha rossz fát tettél tüzre, tagadd mind halálig (Figyelmező 523) | 1843/1951: Ön is rak a tüzre rossz fát, / Bácsikám. (Petőfi: ÖM. 1: 37) | 1843: az urfi olly rossz fát tett a tüzre, mallynek füstje könyüket fog ledér szemehől esikarni. (Nagy. Ig. Besz. 1: 131) | 1847: Ha hittem volna, hogy a tüzre igen rossz fát vágott, tehát most én sem alkalmatlan lennék. (Kemény Zs.: Gyulai Pál 4: 176) | 1856: Azon eselél, mely . . . rossz fát nem tesz a tüzre, holta napjáig megmaradhat. (Aszalay J.: Omn. 2: 189) | 1861: Szó-

rencsétlen! egyre hányod a tűzre a rossz *fát!* (Fáy A.: Hulló virágok 53) | **1873**: engedelem . . . nélkül távozván el, rossz *fát* tettem a tűzre. (Táncsics: Életpályá 59) | **1876/1917**: Géza rossz *fát* tesz a tűzre az iskolában (Baksay: Irod. dolg. 1: 344) | **1877**: A püspök . . . politikában valami rossz *fát* tévén a tűzre az internónak bizonyos neve alatt volt. (Márkus I.: Tör. kép. 76) | **1884**: a nagy ur elcsapta a szolgálattól, valami rossz *fát* tehetett a tűzre (Mikszáth: Apró gentry 71) | **1892**: Mit, áztassam magam be / Szökéssel, mint ki rossz *fát* tett a tűzre? (Bartók L.: Erzsébet 265) | **1895**: Ha az a gyerek rossz *fát* talál tenni a tűzre, csak . . . meggyülik vele a baja (Vértesy Gy.: Flb. 93). — Vö. **1811**: bűdös *fát* tenni a tűzre annyit térszen, mint hibázni (György L.: Énekek 34, jegyzet) | **1852**: gonosz *fát* tett . . . a tűzre (Jósika M.: M. csal. 4: 101).

Hasonló: *Fát rak a tűzre* (1787: Faludi F.: Kélt. 1: 14; 2: 127; 1808: Kresznerics: Közm. 295) 'elősegít, fokoz vmit' (vö. *clajnt ont a tűzre*). — **1841**: egy kis nyereség mutatkozott, te magad vittél még *fát* a tűzre (Szenyey: Ármány 465) | **1845**: talán kissé több *fát* szeretnék a tűzre rakni (Nagy Ig.: Tiszt. 12) | **1851**: Raktam *fát* a tűzre. Sürgettem, téditottam a dolgot (Erdélyi: Közm. 125) | — Vö. még, sajátos jelentésben: **1811**: Egy *fával* többet tett a tűzre. Szaporította az ebédet (Erdélyi: Közm. 126).

Nagy (v. nehéz) *fát mozgat* (1787: Faludi F.: Kélt. 2: 135; 1788: Máriafi [= Szaitz]: Frázeol. 140; 1792: SzD.² 155; 1794: Kovács P.: Közm. 88; 1808: Kresznerics: Közm. 295; 1819: Horváth Á.: Péld. 52; 1820: Dugonics: Példabesz. 2: 101; 1850: Erdélyi: Közm. 125; CzF., Ball.: TeljSz., Marg. 211, stb.) 'nehéz, erejét szinte meghaladó nagy vállalkozásba fogott' (ÉSz.); 'alta petere' (1810: Simai: VSzót. Told. 2: 4; 1836: Kassai 2: 134); 'ardulum aggredi opus' (Simai i. h.); 'magnum aliquid moliri' (Simai GSz.). — **1777**: Igen nagy / *Fát* mozgat: búját látandó (Baróti Szabó: Új mért. vett versek 68) | **1792**: Nem-is fogz felettébb nehéz *fát* mozgatni, / Ha kedved van fiam ötet látogatni (Sándor I.: Orras Ovid 55) | **1808**: Nagy *fát* mozgattam, nagy fába vágtam a fejszét, egy nemzeti nagy munkát kerestem (Czinke F.: A m. nyelv ügyében 3) | **1818**: vagy ama' fennhéázó [!] és valóban nagy *fát* mozgató szándékból erdegyenek (Verseghy: Fellet 202) | **1825**: Nagy *fát* mozgat, ki a' fűsvényt / P'nz-adásra sürgeti (Balla K.: Zsebtükör 131) | **1845/1870**: elhagynunk benncteket nagy *fát* mozgató tervei-

tekkel együtt (Pákh A.: Életképek 55) | **1858/1886**: Nagy *fát* mozgat, kedves öcsém (Vas G. 5: 29) | **1860**: Nagy *fát* mozgattok; — megfelelni rája / Képes egyedül magyarok hazája. (Debreczeni Eml. 299) | **1862**: ne csodálkozzék a t. olvasó hősünk komolyságán; nagy *fát* mozgatott és ilyenkor még a tréfás emberek is komolyak szoktak lenni. (Rózsauági: Fertály mágn. 2: 170) | **1873**: Bizony nagy *fát* mozgat az a szüle, ki gyermekét Pestre küldi. (Balogh L.: Gondűző. 75) | **1836/1897**: Adalbert gróf nagy *fát* mozgattott. Ejh, milyen dicső fogás volna, a hatalmas Tanussy család egyetlen fiúörökösét az osztrák ármádia tagjává tenni. (Jókai 74: 246) | **1899**: Jaj de nagy *fát* mozgat, szép menyecske (Dankó P.: Cigányszer. 16). — Vö. **1820**: Nagy *fát* ráz, nehezen kapja gyümölcsejét. (Dugonics: Példabesz. 2: 101).

Minden *fát (meg)mozgat* v. megmozdít 'minden lehető megtesz'. — **1790**: II. Pius Pápa o' végre Mántovába különös Gyűlést hirdett, és minden *fát* mozgatott (Máriafi: Igaz magyar 4: 122) | **1893**: minden követ *fát* megmozdított a siker érdekében (Mikszáth: Pernye 223).

Maga (v. más) alatt vágja a *fát* (1788: Máriafi [= Szaitz]: Frázeol. 137; 1808: Kresznerics: Közm. 295; 1819: Horváth Á.: P.d. 45; 1820: Dugonics: Péld. 2: 161, 275; 1851 a. Erdélyi: Közm. 125; CzF.; Ball.: TeljSz.; 1896: Marg. 210) 'saját v. mások érdekei ellen eszelepszik, magának v. másnak okoz kárt, más helyett magát keveri bajba'. (vö. Kresznerics, Dugonics, CzF., Ball., Ball.: TeljSz., Erdélyi: i. h.). — **1791**: nem akartam, a' *fát*, le-vágni, aluttam! (Póts A.: Vers. 149) | **1794**: Maga alatt vágja a' *fát*. az az: azt véli, hogy másnak árt, pedig magának jobban árt. (Kovács P.: Közm. 31) | **1796**: De tán magad alatt le-nem vágod a' *fát* (Gvadányi: Nót. test. 128) | **1803**: És van igazságom melly által alatta ha vágom / A' *fát*, földre terül (Édes G.: Kes. 58) | **1815**: mikor valaki más jó hírében . . . gázol, maga alatt vágja a' *fát*. (Fel. Mond. 63) | **1815**: Néha magunk kezdgyük vagdalni magunknak a'lattunk / A' *fát*, 's kárt okozunk / (Virág B.: Hor. lev. 75) | **1834**: Várj kapitány! most elvágom alattad a *fát* (Jakab I.: Fal. lak. 81) | **1844/1899**: [a törvényt] át nem hágom. / A *fát* alattam nem vágom. (Czuczor: KM. 1: 209) | **1847**: ezzel engem vádolandó maga alatt vágja el a *fát* (Szigligeti: Végirat. 23) | **1859**: Tökéletesen hálba kerítették! — . . . magam levágtam a *fát* alattam! (Jósika M.: Nov. 2: 178) | **1868**: a nemzet az orránál /

Messzebb lát, / Nem lesz botor, maga alatt / Vágni *fát*. (Riadó 93) | **1880** : fejszét fogsz a művészet ellen, s magad alatt vágod a *fát*? (Bartalus I., Szegedi Árvizkönyv 374) | **1893, 1898** : saját maga alatt vágja le a *fát* (Jókai 87 : 214). — Vö. **1802** : I átom a' *fát* itten magam alá vágom. (P. retsenyi Nagy L. : Szakadár 266) | **1846** : valamely polgártestület még most is hajlandó volna önmaga alá vágni a' *fát* nemzetiesedés . . . . dolgában. (Kelenfy L., Életk. 1 : 39) | **1853** : Maga alá vágja az olly férj a *fát*, ki . . . kiöltja rejének női tartózkodását (Fáy A. : Buzavirágok 2 : 307). — Vö. **1820** : Bolond, a' ki maga' nyakára vágja a' *fát* (Dugonics : P. ldabesz. 1 : 19) | **1853** : e tetté-vel a *fát* lábai alatt vágta le (Beöthy L. : Páncs 1 : 23) | **1895** : Aki . . . hűtet, Istent megtagad — ez mind / Önmaga lába alatt vágja bolondul a *fát*! (Kolmár J. : Világ-nézet 116).

Fát hagy vágni a hátán (1851 : Erdélyi : Köz. 125 ; CzF., Ball. : TeljSz. stb.) 'igen szlid, jámbor, nagyon türelmes, elnéző' (vö. CzF., Ball. : TeljSz. ; ÉSz.). — **1786** : Ó egy ollyatén jámbor ember, hogy a' hátán *fát*-is vághatok (Sárdor I. : Rabner 113) | **1805** : *Fát* hagyok a' Hátamon vágni. (Parksz Kár. : Mulat. 202) | **1846** : *Fát* vágni hátunkon ugyan nem engedünk (Kovács Pál Munk. 3 : 74) | **1848, 1889** : A magyar legény nem oly hamvába holt ember, hogy *fát* hagyjon a hátán vágni (Arany : Hútrah. próza 529) | **1851** : ollyan mále, a kinek a hátán akar *fát* vágjanak. (Falu könyve 169) | **1851** : soha sem orrol, s akár *fát* hagyjon vágni a hátán (Vahot I., Losonezi Phönix 2 : 256) | **1871** : eltűri, ha *fát* is vágnak rajta. (Szász K. — Molière : Nők 60) | **1882** : Én jó ember vagyok, rajtam akár *fát* is vághat (Degré A. : Uzsorás 47) | **1894, 1902** : mivelhogy én rajtam *fát* is vághat kend, szép hugom-asszonyka (Mikszáth : Páva 231).

Vö. még, ellenkező értelemben: *fát vág rajta* 'kemény kézzel tart valakit'. — **1857, 1887** : azoknak kemény ember kell, ki ha rákerül, *fát* is vágjon rajtuk (Vas G. 4 : 464).

A fát nem vágják le egy vágással (v. egyszerűre) (1788 : Máriafi [= Szaitz] : Frázcol. 141 ; **1794** : Kovács P. : Köz. 25, 90 ; **1808** : Kresznerics : Köz. 1 : 250, 296 ; **1819** : Horváth Á. : Peld. 2 ; **1820** : Dugonics : Peldabesz. 2 : 105) 'nem lehet mindent egyszerre megnyerni v. megtenni ; mindenhez idő kell' (vö. CzF., Ball. : TeljSz. stb.). — **1841** : első merénynék ez elég ; nem lehet a' *fát* egy vágással levágni. (Jósika, Emlény 124) | **1851** : A *fát* se ejtik le egy vágásra. Hűlgyet nem nyersz meg egyszeri kérésre, sem hadat vagy más

ellenfelet egyszeri megtánudásra. (Erdélyi : Köz. 125) | **1856** : egy csapásra' nem ejtik le a *fát* (Jósika M. : Pygm. 1 : 163) | **1887** : [Ihárosi] tudja, hogy a *fát* sem vágják le egy vágással (Baksay : Gyalog-ösvény 1 : 81) | **1899** : A *fát* sem vágják le egy vágással. Adj egy kis gondolkozási időt (Baksay S. : Dáma 275). — Ugyanide : a ~ egy vágásra le nem dől (1823 : Márton, Baum a. ; **1836** : Kassai 2 : 134 ; CzF. ; Ball. : TeljSz.) 'u...'

Erdőre (v. **Bakonyba**) *fát vinni* (1788 : Máriafi [= Szaitz] : Frázcol. 145 ; **1794** : Kovács P. : Köz. 25 ; **1803** : Baróti Szabó : MVir. 220 ; **1808** : Kresznerics : Köz. 1 : 265 ; 2 : 124 ; **1820** : Dugonics : Peldabesz. 1 : 249 ; **1821** : Simai GSz.) 'haszontalan, célszerűtlen dolgot cselekedni'. — **1776** : sem Ionná nem kívánék válni, sem okosságának nem tartám, vizet a' Dunába, *fát* Bakonyba vinni (Molnár J. Levelci 5) | **1820** : A' Bakonyba nem bolondság / *Fát* székéren hordani? (Virág B. : M. pros. 6).

Közmondások

Fa :

Egy ~ nem erdő (PPB. : **1781** : Rájnis : Kulauz 42 ; **1808** : Kresznerics : Köz. 1 : 248 ; **1851** : Erdélyi : Köz. 123, stb.), 'egy ember nem sokat nyom a lábán' (Ball. : TeljSz.), 'egy fecské nem csinál nyarat' (vö. PPB. stb. latin értelmezésével) ; 'egyetlen dologból nem lehet az egészre, mely általános tényre, igazságra következtetni' (ÉSz.) ; 'unus homo nullus homo' (PPB.), 'una hirundo non facit ver' (PPB., Simai : GSz., Kassai 2 : 134) ; 'ein Baum ist noch nicht ein Wald, ein Mensch kein Mensch' (PPB.) ; 'eine Schwalbe macht keinen Sommer' (Simai : GSz., Tzs. 1838.). — **1791** : Nem tsak égy emberből áll a' világ, égy *fa* nem erdő, égy Fetske nem Tavasz (Soos M. : Pánclopé 59) | **1793** : azt szoktuk mondani köz-beszédben, hogy egy *fa* nem erdő (Andrád S. : Virágos kert 23). — Vö. (Egy) *szál fa* (még) *nem erdő* 'ua.'. — **1821** : Egygy-szál *fa* nem erdő (Simai : GSz.) | **1855** : egy *szál fa* még nem erdő (Vas G. : N. Napt. 157) | **1864** : Szálfa v. egy *fa* nem erdő. (CzF.) | **1868** : egy *fa*, v. egy szálfa nem erdő (Ball. : TeljSz.) — Ugyanide : *nem egy fából áll az erdő!* (1841 : Remény 32).

A száraz ~ mellett a nyers is mezég (1794 : Kovács P. : Köz. 142 ; **1808** : Kresznerics : Köz. 1 : 280, 295 ; **1820** : Dugonics : P. ldabesz. 2 : 88 ; **1851** : Erdélyi : Köz. 124 ; CzF.). a) 'közlekedésében a hideg elme is elmagadtatik' (Erdélyi : i. h.) ; b) 'használható dolgok-

kal a használatlan is elkeveredik' (Ball.: TeljSz.). — Vö. *Szárász fa mellett a nyers is elég.* (Ball.: TeljSz.) — *Aszú fa mellett a nyers is elég.* (Erdélyi: Közsm. 124; ism. Marg. 209). — *A tűz mellett minden fa elég.* (Ball.: TeljSz.) — *A tűz mellett minden fa megég, kivéve a tréját.* (Marg. 209).

Vén (v. magas, öreg) ~ árnyékában jó nyugodni (v. pihenni, meghúzódni) 'jobb az öreg férj, mint a fiatal' (Ball.: TeljSz. szerint állítólag mondják vén feleségről is, de ez az adat megerősítésre szorul). — **1808:** Az *öreg fa* árnyékában jobban meg nyugodhatni — így biztatták a leányt, hogy hozzá menjen az öreg emberhez (Kresznerics: Közsm. 4: 89, vö. i. m. 1: 47, 295) | **1819:** Jól esik a vén *fa* árnyékában nyugodni. (Horváth Á.: Peld. 35) | **1851:** Vén *fa* alatt jó nyugodni (Erdélyi: Közsm. 123) | Jó a vén *fa* árnyékában pihenni. Oly leányra mondják, ki vén emberhez megy terjhez (i. h., vö. Marg. 212) | **1864:** Magas v. vén *fa* alatt jobb nyugodni. (CzF.) | **1867:** vén *fa* árnyékában jobb nyugodni, jobb a vén férj, v. illetőleg feleség, mint a fiatal (Ball.: TeljSz.) | **1899:** jobb az *öreg fa* árnyékában meghúzódni, mint a fiatalban. (Dankó P.: Húász 57) | **1901:** Jó megpihenni a vén *fa* árnyékában. (Benedek E.: Többsines kir. 13). — Vö. (*Az*) *öreg fának árnyékában nyugszik az okos* 'ua.' — **1820:** Az *öreg fának* árnyékában nyugszik az okos. (Dugonics: Példabesz. 2: 126) | **1868:** *öreg fának* árnyékában nyugszik az okos. (Vahot I.: Honv. könyve 165, vö. 1896: Marg. 211).

Aki ebbel játszik, ~ legyen kezében (1781: M. Gramm. 213; ism. 1794: Kovács P.: Közsm. 31; 1804: Gaal Gy.: Tud. palotz 6: 61; 1819: Horváth Á.: Peld. 4, stb.) 'a nehézségekre, veszélyekre fel kell készülni'; 'calceatus inter spinas' (PPBl., *calceatus* a.); 'mit Hundeu ist nicht gut scherzen' (1781: M. Gramm. 213). — **1788:** *Fa* légyen kezében, ha ebbel akarsz játszani (Máriafi [= Szaitz]: Frázcol. 149). — Vö. *Aki ebbel belondozik, fa légyen kezében* (1774: Melibocus: Ungr. Sprachm. 197; 1808: Kresznerics: Közsm. 1: 101). — Ugyanide: **1767:** A' ki ebbel jádzik *fája* legyen annak. (PPBl., *calceatus* a.) | **1770:** A' ki ebbel játszik *fája* annak légyen. (Kolumban J.: Vida hist. 38).

Fába:

A kemény fába úgy verd az éket, hogy szemédbe ne pattanjon (1794: Kovács P.: Közsm. 157; ism. 1808: Kresznerics: Közsm. 1: 288) 'erős emberrel úgy kezdj ki, hogy meg ne járd' (Ball.: TeljSz.). — Vö. **1820:** Ugy verd a kemény fába ékedet: hogy szemédbe vissza ne pattanyon. (Dugonics: Példabesz. 2: 149) |

1851: Ugy verj éket a kemény fába, hogy szemédbe ne pattanjon. (Erdélyi: Közsm. 421; ism. 1896: Marg. 211).

Az istennyila is a fába csap inkább, mint a gazba (1893: Kada E.: Darázs 139) 'a jó embert előbb éri baj'. — Vö. hasonló jelentésben: *csalánbu* ← *nem út a mennykő.*

Fából:

Amely fából horog akar lenni, idején meggörbül (1808: Kresznerics: Közsm. 1: 295; ism. Ball. 1857., CzF.; Ball.: TeljSz.) 'meglátszik, mely gyermekből válik ember' (Ball.: i. m.); 'was Essig werden will, wird bald sauer' (Ball. 1857). — Vö. **1794:** A' mely *fából* horog akar lenni, idején alá nyól. (Kovács P.: Közsm. 108) | **1820:** Mely *fából* horog akar lenni, idején nő lefelé. (Dugonics: Példabesz. 1: 295; ism. Marg. 210) | **1851:** A mely *fából* horog akar lenni, idején a föld felé nő az. (Erdélyi: Közsm. 126; ism. Ball.: TeljSz.; 1896: Marg. 209). — Hasonló jelentésű: *Idején megtetszik, mely fából válik bot.* — **1794:** Udején megtetszik, mely *fából* bot válik. (Kovács P.: Közsm. 68) | **1820:** Udején ki tecek: melyik *fából* válik bot. (Dugonics: Példabesz. 1: 181; ism. 1851: Erdélyi: Közsm. 126). — Vö. még: *Nem minden fából léssen gerenda* (1820: Dugonics: Példabesz. 2: 105).

Nehéz agg fából gúzst tekerni (1788: Máriafi [= Szaitz]: Frázcol. 142; 1794: Kovács P.: Közsm. 93; 1808: Kresznerics: Közsm. 1: 6; CzF.; 1896: Marg. 211) 'nehéz öreg embert természetéből kivetkőztetni, új szokásra rávenni' (Marg. i. h., Ball.: TeljSz.); 'ifjonta kell szoktatni az embert' (1851: Erdélyi: Közsm. 1: 125); 'aus alten Baumen ist schwer ein Wiedenband zu drehen' (Ball. 1857.). — Vö. *Nehéz a vén fából gúzst tekerni* (1819: Horváth Á.: Peld. 53). — *Nem egy hamar lehet fából gúzst tekerni.* (1820: Dugonics: Példabesz. 2: 48, 100; ism. 1896: Marg. i. h.).

Fájától:

Nem messze esik az alma a fájától (1774: Melibocus: Ungr. Sprachm. 125; 1793: Édes G.: Természet 93; 1821: Simai: GSz.) 'amilyen a szülő, olyan a gyermek' (1851: Erdélyi: Közsm. 8); 'non procul a proprio stipite poma cadunt' (1808: Kresznerics: Közsm. 2: 95; 1821: Simai: GSz.); 'die Jungen des Raben werden auch Raben, sie werden keine Tauben' (Márton 1807., 1811.; Simai: GSz.). — **1896:** Nem messze esik az alma a fájától. Ezt tsalhatatlan igazságnak tartja a Magyar (M. Merkurius 450). — Szórendi változatok: **1808:** Nem esik az alma messze a fájától, (Farkas A.: Mec. elm. 15) | **1819:** Nem esik az alma

messze a' *fájától* (Farkas A.: Kop. vers. 21) | **1820**: Nem esik az alma messzre a' *fájától* (Dugonics: Példabesz. 1: 68) | **1845**: nem messzire esik az alma *fájától* (Szabó R., Életk. 1: 393) | **1853**: az alma nem messze esik *fájától* (Jósika M.: Gord. esomé 3: 189) | **1863**: Fruzin-káról azt hitték, hogy az alma nem messze esik *fájától*. (Kazár E.: Elbeszélések 1: 177). | **1890**: az alma nem esik messze a *fájától* (Herzeg F.: Fenn 2: 8) | **1896**: Nem esik messze a *fájától* az alma. (Marg. 211). | **1917**: — Eh, az alma nem esik messze a *fájától*. (Benedek E.: Oh szép ifj. 53). — Ugyanide: *Nem messze esik a gyümölcs a fájától* (1794: Kovács P.: Kőzm. 14; 1808: Kresznerics: Kőzm. 2: 95; 1819: Horváth Á.: Péld. 56) 'ua'. — Vö. **1793**: *fájától* messzre nem esik a' gyümölcs (Gvadányi: Rontó Pál 40) **1857**: a gyümölcs nem messze esik le a *fájától* (Eötvös: Növ. 1: 317) | **1865**: Nem esik a gyümölcs messze a *fájától* (Dongó napt. 19; ism. 1874: Boross M.: Kis. munk. 1: 11). — Más változatok: **1820**: *Fa* mellé esik az alma (Dugonics: Példabesz. 2: 216; ism. 1896: Marg. 210). — **1845**: Messzire *fájától* nem gördül alma (Homonnay K.: Besz. 96). — **1858**: Uderszki Péter nem messze *fájától* esett alma (Jósika M.: Uderszki 1: 11). — Vö. **1858/1951**: *Fájáru*l a mag nem ütött el (Arany: ÖM. 1: 285). — Ellenkező jelentésben: | **1810**: Messze esett hát itt gyümölcs a' *fájától* (Farkas A.: Misk. gyűl. 72) | **1820**: Jól el hengördött alma a' *fájától* (Dugonics: Példabesz. 2: 209). | **1842**: messze esett az alma *fájától* — Tuskónak Kanta fija (Döme Gerg.: Sárk. 89) | **1880**: vannak igen derék, becsületes utódai; az almák nagyon messze estek a *fától* (Telek S.: Eml. 2: 46) | **1907**: [a feleségem] azt állítja, hogy olyan alma vagyok, mely ugyancsak messze esett a *fájától* (Ambrus: Törpék és óriások 162).

Fák:

A *fák* nem nőnek az égig 'a hatalmaskodásnak, érvényesülésnek, sikereknek is megvannak a maga természet szabta korlátai' (ÉSz.). — Vö. **1876/1896**: van gondoskodva róla, hogy a *fák* bele ne nőjenek az égbe (Jókai 56: 55) | **1890/1907**: mindamellett gondoskodtak arról is, hogy a *fák* ne nőjjenek az égig (Brassai: Irod. dolog. 3: 243). — Vö. jegynyefa.

Fának:

Vad fának vad a gyümölcse (1820: Dugonics: Példabesz. 1: 68; 2: 216; 1851: Erdélyi: Kőzm. 404; 1896: Marg. 211) 'amilyen a szülő, olyan a gyermek'. — Vö. *Rossz fának férges a gyümölcse* (1820: Dugonics: Példabesz. 1: 68; 1851:

Erdélyi: Kőzm. 124, 1896: Marg. 211) — *Rossz fának rossz gyümölcse* (1786: M. Hirmondó 73; 1896: Marg. 211). — Hasonló: **1846/1899**: *Rosz fának rosz az almája* (Czuczor: K.M. 2: 222). — **1856**: a férges *fának* férges lesz gyümölcse (Garay A.: Fal. él. 2: 6). — Ellentétes jelentésű: *jó fa jó gyümölcsöt hoz* (1820: Dugonics: Példabesz. 2: 27; Ball.: TeljSz.; 1896: Marg. 210). — **1884**: virágoznak itt a tiszta erkölcsök, / Mert csupán a jó *fa* terem jó gyümölcsöt (Vargha Gy.: Csiszár 18).

Nehéz a nyers fának száradtát (1896: (1808: Kresznerics: Kőzm. 5: 35; 1896: Marg. 211) 'nehéz a hosszú reménység, s nehéz egészséges ember halálát várni'. — Vö. **1808**: *Nyers fának* száraz ágát nehéz várni (Kresznerics: Kőzm. 1: 37) | **1851**: *Nyers fának* nehéz száradtát várni (Erdélyi: Kőzm. 421). — Hasonló: *Élő fának dő tét várja* 'halálát várja annak, kitől örökséget remél' (1896: Marg. 211).

Fára:

Fel ne menj a fára, s nem esel le (1788: Máriafi [= Szaitz]: Frázcol. 137; 1794: Kovács P.: Kőzm. 83; 1808: Kresznerics: Kőzm. 1: 269) 'kerüld a veszélyt, nem esel bajba' (Ball.: TeljSz.). — Változatai: *Ne menj (v. mássz) a fára, nem esel le.* (1819: Horváth Á.: Péld. 56; 1833: Kassai: 2: 134; Ball.: TeljSz.; CzF.; 1896: Marg. 211). — **1851**: Ne menj a fára, nem esel le. Az egyszeri pap halott feletti beszédébe szötte be ez igazságokat, ne menj a fára, nem esel le; ne menj a vízbe, nem halsz belé. (Erdélyi: Kőzm. 126) | **1882/1904**: Azt mondják, ne mássz a fára, nem esel le róla (Jókai 70: 108). — *Le nem esel, ha a fára nem mész.* (1820: Dugonics: Példabesz. 2: 149, ism. 1896: Marg. 210).

Körmetlen lévén nagy fára ne háj (1808: Kresznerics: Kőzm. 1: 296, ism. Marg. 210) 'ha nincs tehetséged, ne fogj nagy dologba' (Ball.: TeljSz.). — Más értelmezés: **1818**: Körmetlen matskának sikos fára nehéz fél mászni. Ezt leginkább olyankor mondja az Eörségghi Ember, mikor a' Hős Legény a' Leánytul kosarat kap. (Zakál Gy.: Órség 87). — Változatai: **1792**: A' fára-mászónak körmetlen legyen újja. (SzD.² 145) | **1820**: Nehéz köröm nélkül a' fára fel mászni (Dugonics: Példabesz. 2: 110; ism. Marg. 211) | **1845**: Körmetlen matskának nehéz a fára mászni (Nagy Ig.: Hajdan 1: 86) | **1851**: Körmetlen matskának nehéz fára hágni. (Erdélyi: Kőzm. 276) | **1896**: Körmetlen matska nehezen mászik fel a fára. (Marg. 210). — Hasonló: **1857**: Magadban járó, ne háj nagy fára, / Mert visszaesél fejed lágýára. (Erdélyi: Vál. népd. 136).

Fáról:

A tót is megnyugszik, mikor leesik a fáról (1788: Máriafi [= Szaitz]: Frázeol. 136; 1794: Kovács P.: Köz. 82; 1808: Kresznerics: Köz. 5:167) 'sikertelenség után beletörődik az ember a bajba; sikertelenség után erőt kell gyűjteni az új próbához'. — Vö. *A tót is megnyugszik, mikor a fáról leesik.* (1820: Dugonics: Példabesz. 1:125; ism. Marg. 209). — *Megnyugszik a tót is, ha a fáról lehull.* (1820: Dugonics: Példabesz. 1:285; ism. 1896: Marg. 210). — *A tót is megpihent, mikor a fáról leesett.* (1851: Erdélyi: Köz. 392; ism. 1896: Marg. 209). — Ugyanide: *Az ördög is megnyugodott, mikor leesett a fáról.* (1896: Marg. 211).

Fát.

Ne rázd azt a fát, mely magától hullatja gyümölcsét (1808: Kresznerics: Köz. 1:295; 2:95; CzF.) 'ne zaklassd azt az embert, aki magától is ad' (Ball.: TeljSz.); 'ne járd oly hölgy után, ki nem vár sok kérést' (1851: Erdélyi: Köz. 125). — Más értelmzés: 1833: *Fát* nem kell ráznod, ha ön-ként hullatja gyümölcsét. Azaz, a' jó ember nem várja: hogy kérés-sel, kunyorálással, sürgetéssel, alkalmatlankodással, úntatással vagyék valamire; hanem önként segít a' Szűkélködőkönn, és érdemes embereken. (Kassai: 2:134). — Változatai: *Ne rázd a fát, mely önként hullatja gyümölcsét* (1814: Rajnis: Verg. Georg. XLVII.); 1820: Dugonics: Példabesz. 2:134; 1851: Erdélyi: Köz. 125; 1896: Marg. 211). — *Nem kell azt a fát*

rázni, mely magától is hull v. hullat (1794: Kovács P.: Köz. 58; 1819: Horváth Á.: Pél. 55; Ball. TeljSz.; 1836: Marg. 211). — Hasonló: 1896: Nem kell a jó fát rázni. (Marg. 211). Ellentétes jelentésű: 1869: Ne rázd a fát, melyen gyümölcs nincsen. (M. és Erd. orsz. Kalend. 44)

Nehezebb eltörni a faragatlan fát 'az ősi szokásaihoz, hagyományaihoz hű nép v. nemzet ellenállóbb'. — 1847/1952: „Szerepd a magyar, de ne faragd le” — szóla, / „Érjét, formáját, durva kérégt róla: / Mert mi haszna simább, ha jól megfaragják? / Nehezebb eltörni a faragatlan fát.” (Arany: ÖM. 2:213) | 1883: Az én kívánságom Felső igénytelen... / őrizd meg [nemzetem] nyelvét, durvaságát, / „Nehezebb eltörni a faragatlan fát” (Mikszáth: Eszházy kalandjai 38).

Kemény fát kemény ékkel hasítják (1794: Kovács P.: Köz. 201; 1808: Kresznerics: Köz. 1:282; 1820: Dugonics: Példabesz. 1:269; Ball.: TeljSz.) 'nyakassal keményen kell bántani' (Kovács P.: Köz.), 'grös dolog, v. személy legyőzésére hatalmas eszközöket kell alkalmazni' (Ball.: TeljSz.):

Fától:

Vad fától nem lehet jó gyümölcsöt várni. (1794: Kovács P.: Köz. 180; 1808: Kresznerics: Köz. 1:295; 2:220; ism. 1896: Marg. 211) 'a gyermek hasonlít a szülőre'. — Vö. *Nem várhatni a vad fától szelíd gyümölcsöt.* (1820: Dugonics: Példabesz. 1:297; Ball.: TeljSz.; ism. Marg. 211). — *Vad fától vad gyümölcsöt várj.* (1819: Horváth Á.: Pél. 76).

A Nagyszótári Osztály részéről közzéteszi
GÁLDI LÁSZLÓ és WACHA IMRE

SZAUDER JÓZSEF

A ROMANTIKA ÚTJÁN

ADALÉKOK KÖLCSEY FERENC EMBERI ÉS ÍRÓI EGYÉNISÉGÉNEK
KIALAKULÁSÁHOZ

1. Mester és tanítvány

Kölcsey első levelével Kazinczyhoz egy irodalmunkban addig határozatlan, vérszegény emberi viszonyt teremt újjá: mester és tanítvány romantikus, feszült, kielégíthetetlen kapcsolatát fejleszti ki.

Addig inkább csak a mű számított mintaadónak s egy — világnézeti, kulturális — eszmény. *Személyességével* s a kapcsolat bizalmasságával ható mesterre, aki egyszerre mester, felettünk álló minta, és érzékeny, egész intimitásával felénk forduló barát, úgy tetszik, nem volt szüksége a felvilágosodás íróinak. A *tanítómester* szerepe véget ért a tanulságok átadásával: ha a tanítvány barátjává lett, elveszítette mintaadó szerepét. Mintha ez emberi viszony inkább világnézeti és ismereti tárgyak közlésére szolgáló olyan reláció volna csupán, amelynek legnagyobb érzelmi tartalma sem haladhatja meg Batsányi A mester és a tanítvány (Magyar lantos) c. versében kirajzolódó körét a nevelődésnek.

Éttől az emberi viszonytól egészen eltér a Kazinczy s Kölcsey közt kialakuló.

Élő, személyiségével együtt aktívan beavatkozó — tehát nem a művesklasszikus, holt-mintára csak annak van szüksége, aki alaktalan, forrongó és nagyratörő, állandó értékek után esengő élményvilágában alakíttatni akar, nem egyszeri-örök, hanem folyamatosan konzultálható élő tekintélymintát keres fejlődése, kibontakozása számára. Nyilvánvaló, hogy e viszony lényegéhez tartozik a mester-szerepnek a barát-szerepbe való állandó átcsapása, különben a tanítvány forrongó lelkiéletében való aktív részvétel elmaradna. Kölcsey ezt igényli magának elsősorban s éppen ezzel teszi kapcsolatukat minduntalan problematikussá. A holt, időben távoli s tőlünk mindenképp független klasszikus minta örökké tisztelt marad — az élő Mester azonban követhető is, és — a fejlődés folyamán — megtagadható is lesz. Ez a veszély leselkedik rájuk a levelezés első percétől kezdve az utolsóig — amikor is a volt tanítvány, megtagadván mesterét, teljesen elfordul tőle.

Kölcsey a barátot is kereste a mesterben — a kettőt szinte kezdettől fogva tudatosan együtt: az összeegyeztethetlent, a széthúzót akarta egyesíteni. Kazinczyt szinte belekényszeríti ebbe a viszonyba. Kazinczy a lelkendező Kölcsey-levelekre is tartózkodással válaszol, csak lassan melegszik fel — Kölcsey egy-egy oly udvarias Kazinczy-kérdésre (nem alkalmatlanok-e leveleim?) ömlő vallomásokkal felel. Több ily, nagy vallomással teli levélben írja meg Kölcsey, hogy egész literátori pályájának históriája a barátkereséssel kezdődött, ez volt az első, fő-motívuma. Kazinczynak is (1813 okt. 21.), Döbrenteinek is megírja.

Ennek kimondása együtt járt annak felismerésével, hogy e pálya értelmé megsem az ő Kazinczyhoz fűződő viszonyában, hanem a Szemerével kötött barátságban teljesül ki. Ezentúl nem is Kazinczy áll levelezésének középpontjában.

1814 és 15 még bizalmas évek a mester s a tanítvány között. De a mesterhez s a baráthoz egy napon írt levelek igen erősen különböznek egymástól hangnemben és témában; nem panaszkodom többet — írja több levelében a mesternek — panaszai inkább Szemere elé kerülnek; Kazinczy ezután inkább értekezéseket kap (a filozófiáról, neologizálásról, latin és görög nyelvészetről, Tollius Zrínyi-leveléről) a hozzá intézett levelekben, Szemere inkább vallomásokat a költősorsról, a poétalélekről.

A mesterben hiába kereste a barátot. Ez illúzió, melybe 1808-tól kb. 1814-ig oly makaesul ringatta bele magát, 1816—17-re fokozatosan szertefoszlott. 1817-ben bekövetkezett a szakítás Kazinczyval.

Ez a szembefordulás *elvi* tartalmú volt, okait nem lehet személyes indulatban, elfogultságban keresni. Ugyanakkor az érzelmi eltávolodás a mestertől megelőzte, előkészítette az elvi szakítást. Tévedés volna azt hinni, hogy ez az érzelmi eltávolodás befolyásolta volna az elvi fordulatot.

Talán nem túlzás, ha — e két tény egységét akarván megkeresni — azt mondjuk, hogy a személyes életérzés egészének és a felismert igazság elvi megragadásának egybenövése az, amit először vehetünk észre ily világosan egy magyar író lelki fejlődésében.

Úgy tetszik, az ítéleteiben, cselekvésében objektívvé váló, de ez objektívításban *önmagát el nem vesztő, fel nem adó szubjektivitás* újszerű, romantikus kategóriájának kialakulásáról van szó. A későbbiekben is látni fogjuk, hogy Kölcsey döntései, filozófiai és politikai tételei mögött mindig az ő személyes életérzésének egésze áll (pl. a Nemzeti hagyományok szentimentalizmus-fogalma = Kölcsey személyes szentimentalizmusával, a költő elszakadt a nemzeti közösségtől = Kölcsey személyes költői főproblémájával stb.).

S ebben Kölcsey Katonával s Kisfaludy Károllyal rokon: ők is egész szubjektív életérzésükkel vannak jelen műveikben — nem egy-egy jelképpé — eszménnyé stilizált, a szerző személyességétől át nem hatott főalakban (Besenyi Filozófusa, Csokonai Tempefőije).

2. A Barátság

A literatori pálya értelme Kölcsey szerint a Szemerével kötött barátsággal szilárdul meg. A szentimentális regény életre kelt alakjaiként kerülnek — levelezés útján — bensőséges viszonyba egymással. Kettejük közül mindig Kölcsey az, aki a regényhősre emlékeztet (Wertherre, Szigvárra, Bácsmegyeire stb.). A kiemelkedően szentimentális barátságnak éppúgy megvan a maga konkrét társadalmi oka és funkciója, mint a mester és tanítvány, apák és fiúk újszerű, látens, majd kirobbanó feszültségének. Maga e szentimentális barátság is, hogy éppen ekkor áll elő, történelmi produktum — ez új lélektani viszonyt is az átalakuló társadalmi viszonyok teszik lehetővé. A barát e szentimentális viszonyban a fennálló rend elleni lázadás támasza, egyetlen fegyvertárs a küzdelemben — jelezvén a feltámadó erők gyöngeségét is. A régi világ többnyire a feudális vagy ahhoz idomuló kispolgári család; ezen belül többnyire a családfő jelképezi, a nemesi, teljesen patriarchális, „elavult” és új élet-ellenes kényszerítő; a barátság révén a lázadó a *lélek által* fogad rokonná valakit egy olyan társadalomban, ahol csak a testi leszármaszás számít.

A kezdődő romantikus válságnak documentum humánuma az a különös, szentimentális, néhol inkább már romantikus kapcsolat is, az, amely Kölcsey és Szemere között először támad életre a regények sápadtabb barátságai után. E barátság — a lázadás értelmében — ugyanazt a szerepet tölti be Kölcsey életében, mint a csöndesebb vagy viharosabb szembefordulás a régi élet és gondolkozás családfőjével Berzsenyinél, Kisfaludynál vagy Széchenyinél.

Kölcsey apátlan—anyátlan árva, családi légkör nélkül élő, beteges, félszeg ember, aki először az irodalom mesterében keresi a barátot. Ő nem a feudális *család* kötelekeiből menekült, hanem mélyebb kötöttségekből: az iskoláját, termelő rendjét, izlését tekintve szűkös uralkodó osztályi életformából, amelynek egész terhe átmenet nélkül zúdul rá a fiatalemberre. A mélyebb, mint pusztán családi (feudális) kötöttségek érzelme, vagyis a vidéki gazdálkodói életben való teljes elsüllyedés réme már 1811 tavaszán megérinti, 1813-ban pedig már szörnyű valóság. A szentimentális barátság egyik fővonása tehát, a lázadás a feudális család ellen, elmarad Kölcsey magatartásából, mert lázadása nem találja közvetlenül s jól körvonalazható okát s célpontját; ha ilyenre egyáltalán rátalálhat, az csak az *iskola* lehet — különben valami érthetetlenül általános emberi nyomorúság nyűgözi a földhöz, valami átláthatatlan rossz, melyet *sorsnak* nevez. Így, e felfokozódásban válik lázadása egyre inkább romantikussá.

Nem arról van szó, hogy Kölcsey lázadása valami „általános emberi” jegyében történt volna; hanem éppenséggel arról, hogy — közelebbi és konkrét, társadalmilag számára meghatározhatatlan létformák, amilyen a

család, közélet, termelés stb., mellőzésével — közvetlenül az *egész élet és formája* ellen támad fel, melyet éppen átláthatatlansága, érthetlensége miatt csak a *sors* misztikus, fatalisztikus nevével és fogalmával tud kimondani.

Ez a lázadás robban ki tulajdonképp a baráttal, illetve a barátokkal (közéjük számítja mindenekelőtt Kállayt és egy ideig Döbrenteit is) folytatott levelezésben. Az, amit SZERB ANTAL Kölcseynek szentimentalizmusáról ír, melyet a gondolkodó ember érzelem-kultuszának tekint, annyira általános, hogy csak a mindenkori konkrét megszorítás esetén tekinthető, úgyahogy, akkor-amikor érvényesnek. Van igazság abban, hogy Kölcsey oly ember volt, „aki teljes értelmi belátásával, sajátosan fejlett tudatosságával *tudta*, hogy az érzelmek intenzitása adja meg életének igazi értékét; képes is volt erős érzelmekre, de általában kevesellette azt, amit érzett, sőt igen gyakran érzelem-mentes lelki szárazságban szenvedett”. A probléma itt azonban csak kezdődik: mit sem mondana ugyanis az, ha Kölcseyt pusztán a pszichoanalitikus jellemzés sematikus alanyává tennők, ilyenként fogadnók el, mint SZERB teszi; a probléma az, miért utasított el magától tudatosan Kölcsey bizonyos érzelmeket, s milyen más érzelemtartalmak intenzitálásában, átélhetőségében kereste életének igazi értékét; ez pedig elsősorban arra kötelez, hogy a lélek történetében is elsőrendűen a társadalmi valóság és a történelmi fejlődés alapszempontjai szerint tájékozódjunk, ne pedig elvontan. Ezt elmúlasztván SZERB ANTAL Kölcsey racionalizmusát és szentimentalizmusát teljesen elvontan kezeli, a szentimentalizmus mögött elvontan fölfedezett racionalizmus nem engedi meg neki, hogy Kölcsey romantikájának, a felvilágosult racionalizmust felülmúló új világképének alakulásáról írjon, idealizmusát is — meglepő felületességgel — pusztán a megfelelő tevékenységi kör és a kellő nyugalom hiányában, ezek utáni vágyában, valamint a barátokkal kapcsolatos csalódásaiban és abban alapozza meg, hogy „Kölcsey német kultúrája miatt inadaptált volt Magyarországon”. Ennél többet nem mond, legfeljebb elégtelenül saját megállapításaival elemzése végére (55—74. l. Gondolatok könyvtárban), toldalékként teszi oda, sajnós megintcsak a lehető legáltalánosabban és saját maga által is „kissé frázisszerűnek” minősítve ezt a mondatot: „hontalan volt a földön, mert az ideák világának honpolgára volt”. Ennek egész tartalmát jól sejtí ugyan abban, hogy „az a bizonyos általános költői ideális világ csak negatívumot jelent, csak annyit, hogy a valóság világa valamelyes korrektúrára szorul”, de ennek közelebbi, konkrét, lélektani-történelmi tartalmaival megintcsak adós marad. Legfeljebb csak a hontalanságnak a romantikus-újplatonikus vitalizmussal való szoros összefüggését hangsúlyozza ismételten (76. l.)

E lázadás sajátos tartalmaival, az *iskola és a sors* elleni lázongással külön foglalkozom.

Jellemezzük most csak e barátság lélektani jellegét, a benne kifejeződő személyességet.

Az Andalgások (1811) a *mester* tiszteletéről szól ugyan, de már a *baráthoz* (címe Szemere Pálhoz volt).

1813-ban kezdődnek a „baráti forró esőkokat” küldő, feltűnően érzelmes levelek Szemeréhez.

A barát vonzza Köleseyt s taszítja a mestertől, korántsem tudatosan. Minden forró, bizalmas vallomás a barátot illeti. Jellemző, hogy amikor Kölesey 1813. jún. 25-i levelében váratlanul letegezi, szinte megrohanja bizalmosságával a mestert, ez is csak — Szemerének baráti érzelmei fölötti örömben történt, a Kazinczynek tett vallomások is inkább a mások iránti barátság forró érzelméből buzognak.

Közismert életrajzából, mily sokszor van együtt Szemerével.

Lelkesedése különös fénybe, ragyogásba vonja e baráti viszonyt („szivet s szerelmet adjunk egymásnak azért, ami litteratúránknak s nemzetünknek örökre meg van, s meg leszen tagadva . . .” „volt szív hova kiömlenünk”, „szent”, „legszentebb” barátság stb.). Különös szenvedéllyel alakul e barátság 1816 folyamán, amikor Kazinczyval már szakítani készül.

A „legszentebb” barátság szinte liturgiává, valami varázslatos kultusszá lesz. Főmotívumai: az elvagyódás a baráttal való összeolvadás, azonosulás képében jelentkezik (A jegyváltó stb.), álmaiban s ábrándjaiban barátja testi közelségben érzi magát, követeli tőle, hogy lelke együtt rezdüljön az övével s ami talán a legfőbb: a sorssal is kész szembeszállni, hogy Szemeréjének hálát adjon barátságáért. „Kérsz . . . hogy rólad emlékezném meg. Esküszöm, hogy naponként, óránként tettem és teszem ezt örökké . . . nem emlékezem, de áldalak . . . Küzdeni fogok a sorssal . . . legalább míg egy nyomorult toll lesz a világon, melyet felbírhatok, írni fogom neked, és ezerszer és ismét ezerszer írni, hogy én téged mindenek felett szeretlek . . . ezen szóban fekszik az életnek minden boldogsága, haljak meg én, ha engem többé senki nem szeret.” (1816. ápr. 2.) E szinte beteges, torznak ható vallomását már az a keserű s rettenetes elhatározás préselte ki belőle, hogy abbahagyja az írói pályát, elnémul. Erről ír mindjárt az idézett részlet után. S mintegy érezvén, hogy vallomása különös hatást kelthet, ezt fűzi hozzá indokolásul, barátságtudatának e tetőpontján: „Senki sem érthet jobban engemet, mint te, aki hasonló inszövetéssel bírsz, makacsságból és érzékenységből öszvcolvada, s éppen ez az, ami engem hozzád mindinkább ellentállhatlan erővel vonz . . .”

Szemere indulatos, nyers, részeges ember volt, bizarr és nagyon szeszélyes — nagy műveltsége nem ellensúlyozta hibáit. Kazinczy józanul írt róla leveleiben: nőügyeiről és mértéktelen borozásairól. Megírta azt is, hogy Kriskának sehogyan sem tetszett.

Kölesey saját vágyaiból szötte rajongását Szemere, a barát iránt, a barát alakját a levelezésben közölt tartalmak, lázadózó útkeresés növelték naggyá, e levelezésben a barát alakja kezdetől fogva idealizálódik, poétizálódik. Nemcsak arról van szó, hogy Kazinczy józan alakjával szemben, aki a roman-

tikus epedésnek nem nagy értője, Kölcsey a barát képébe vetíti bele minden szebb, jobb utáni vágyakozását; hanem arról is, hogy — az egyre fájóbb, sértőbb valóság, társadalmi elszigetelődés, röghöz kötöttség szorításában — a barát eleve is szubjektív képe egyre szubjektívabb jelleget ölt. Reális okokból e különben is igen érzékeny fantázia fokozza működését, a barát valóságos személye is kezd túlnőni reális jelentésén. Hogy erre csak a teljes tagadás útján következhetett be a kijózanulás — még a „legszentebb barátság” fonálának is elszakításával — közismert, az életrajz tényei igazolják.

3. Az Iskola ellen

Kazinczyhoz szóló leveleiben az iskolás műveltség és a műveletlen olvasók ellen lázadozik (a kettő szinte egybeesik): a Szemeréhez írottakban a *sors* ellen. Az előbbi a *mesternek*, az utóbbi a *barátnak* való téma.

Az iskolából kezdettől fogva elvágynak, és ezért is az irodalomnak az iskolával szembeforduló mesterében keresi elvileg magasabb értékű nevelőjét. „Mély unalom” volt az, „melyet az iskolai hosszú élet örökre belém plántált” (Kazinczyhoz, 1812. jan. közepén). De ez nemcsak szubjektív ellenérzés volt: az új művelődési és nevelő ideál utáni vágyában, majd konkrét törekvéseiben és irataiban megint csak a réginek, elavultnak és az újnak, a merészen haladónak összeütközése zajlik le. A felvilágosodás idején nálunk régi formájában maradt, elavult iskolai nevelés ellen, és tárgyai ellen Kölcsey magyar Rousseauként lázad, nem úgy mint Kazinczy. A régít támadva, mely összefonódik az iskolás klasszicizmus elveivel is, Kölcsey a romantikusát állítja vele szembe.

Kezdetben csak a grammatikusság ellen tiltakozik (ez ellen először talán Kármán emelte fel szavát). „Grammatico nihil infelicus!” — kiált fel (Kazinczyhoz, 1810. V. 6.). Ez az ítélet nem pusztán Debrecennek szól, mely a Grammatika városa, hiszen a nyelvújítás is grammatizál: az iskolás szemlélet elleni tiltakozás ez, akár Debrecen, akár — maga a jóbarát, Szemere ajánlja azt. Neki szól e felháborodott tiltakozás: „S én lennék-e most grammatológos, én-e, a poézis lelkétől elfogva?” (1814. dec. 17.)

1812 január közepén már világosan látta: „mily félre vezethetnek bennünket az umbraticus doktorok, s a rosszul vezérlett philomathia. Et ideo ego adolescentulus existimo in scholis stultissimos fieri”. S azután minduntalan csépelte a história igazságát iskolai szisztémákért elhanyagoló tanárokat (ld. 1814. dec. 4. Kazinczyhoz), az antiquáriusi iskolás tudomány művelőit (1815. okt. 16.), az „iskolai tudományok szövevényében” „firkálgató-találgató grammatikusokat” (1815. okt. 24.). A filozófiai Töredékekben is üt egyet a grammatikusokon: „A vallástalan úgy áll a vallásoshoz képest, mint a poétai szellem nélkül született grammatikus a maga Homérjához vagy Virgilhez” (I. sz. Töredék).

A nyelvi javítgatásnál sem felejt el megjegyezni: „Szólok mint aestheticus, nem grammaticus” (1813. szept. 15.); „Kazinczynak azt írtam, hogy az új szókat nem a grammatikai Richtigkeit állítja meg, hanem bizonyos aesthetikai érzelem, némelykor a szükség és vak szokás . . . (1815. okt. 24.)

Elvi erővel s a szabadság, a lélek, a nevelés szabadságát követelő tónusban mondja ki: „Az iskolai despotizmus minden despotizmusok közt leg-sötétebb” (1814. III. 3.).

Mit állít szembe e despotizmussal? Iskola és világ ellentétének mély megszívlelését — a világ iskoláját.

Ő maga adta-e ezt a címet: *Iskola és világ* első nevelési iratának, vagy mások, nem tudni. Az 1826-i Élet és Literatúrában cím nélkül jelent meg. Azután, e címmel, Minden munkái első kiadásában (1842) látott napvilágot, dátum nélkül. A Toldy nyomán készült s bővített legjobb kiadás, Angyalé (1886) címmel s az 1826-os dátummal közli. Így vette át Kerecsényi kiadása is.

Öneki már illett volna ismernie azt a levelet, melyet Kölcsey 1815-ben írt Szemere Györgyhöz, és csak 1930-ban (ITK) adott ki Perényi József: *ez a levél szórul-szóra az Iskola és világ című kis iratot tartalmazza* — a levélforma észrevétlenül alakul át benne kis értekezéssé. A levél szubjektív műformájából születő — már ennyiben is romantikus ízű — objektív tanulmány (vagy kritika!) eléggé jellemző az antiskolasztikus fiatal Kölcseyre (gondoljunk a Csokonai-kritikára!)

Sajnálatos, hogy Kerecsényi nem nézte meg e levélközlést — Perényi pedig, a közlő, azt nem vette észre, hogy ez a levél nem más — mint az addig makacsul 1826-ra datált *Iskola és világ*.

Az „első” Parainesis tehát a grammatikusság és iskolai despotizmus elleni kirohanások idején 1815-ben készült el. A sors elleni lázadás, a genie-önézés kialakulásának időszakában (1813—16). Az a Kölcsey írta ezt a kis tanulmányt, aki nem fogadta el a professzori katedrát — iskolán kívül akart nevelni.

„Professzorodnak iskolája és a világnak iskolája közt . . . igen nagy a különbség” — kezdődnek az intelmek, s Rousseauval, majd a metafizika studiumának ajánlásával folytatódnak. Ami annál különösebb, mert ez „világot s nyugtot soha sem ad . . . a szkepszis lelke száll meg bennünket . . . nincs szisztéma, mely többé bennünket az örvényből kivonjon”, és „ha minden szisztémákat megvetünk, örök bizonytalanság s tudatlanságunk kínzó érzelme lesz hóhéruk . . .”

Kiút nincs. „Boldog, akit géniusza oly útra visz, mely nyugodalmat nyújt.”

A görögség pedig, a harmonikus nagyság eszméje — elérhetetlen a jelenben. — Mindaz, ami a korábbi és egykorú levelekben és a későbbi Nemzeti hagyományokban a messze felettünk álló, elérhetetlen görögségről a szubjektív átélés mély hitelével hangzott el, mint Kölcsey romantikájának is egyik

— nem idegenből kölcsönzött, hanem saját — főmotívuma, ebben a levélben fordul át először vallomásból tanulmányra.

Ami megmarad annak, aki a világ — nem a professzorok — iskolájában akar nevelődni: „csinálni, csinálni kellene! a cselekedetek, a publicumban forgás formálnak hasznos embert...”

Ebben a tanulásban csendül ki a felvilágosodás utilitarista eszméit romantizáló levél — a „legszentebb” barát nevében jelentkező ifjú tanítványhoz.

Amikor a Nemzeti hagyományok és a Parainesis eszméinek csíráit, felismerhetően első, már elvi tartalmú jelentkezését keressük, elsősorban alighanem az 1815-i *Iskola és világ*hoz kell fordulnunk. Báty-Patay, Bessenyei, Péteri-Takáts intelmei, nevelési elvei és iratai után elvileg is a romantika felé most tör át először Kölcsey: hogy a levél vallomásos keretében (s a korábbi levelek szubjektív tanulságait is beleépítve ebbe), az csak ugyanazt bizonyítja, amit a Mesterhez és Baráthoz való viszonya: a mű gondolataiba, objektív tételeibe kitapinthatóan az egész szubjektív életérzés, a tapasztalatokon és élményeken felül a személyiség maga is belezsúfolódik. Bessenyei, Batsányi, Kazinczy és Csokonai versei és tételei mögött ritkán, vagy alig áll a saját teljes személyességét felismerő, azt fejlődésében szemlélő, önmagára reflektív lélek: Kölcseynek megnyilatkozásaiban viszont az objektív érvény és szubjektív életérzés teljesen egymásba, az egyik mindig átsejlik a másikon.

Aligha paradox vélemény, hogy az 1815-i Kölcsey-levél nevelési ideálja az éppen akkortájt naplózni kezdő (és ugyanúgy mint Kölcsey és Kisfaludy 1816 és 18 közt mély válságba kerülő) Széchenyiben fog rövidesen megtestesülni, a romantika mindent — szisztémát, hitet, tudást, bizonyosságot, és gyönyört — szétszóró és ugyanakkor mindent — a közéletben, publicumban forgás, a cselekvés! — építeni, teremteni akaró lelkületének végleteségével.

4. A KÖLTŐ ÉS A SORS

Sorsfilozófia és vallási Törédekek

„Engem is üldöz az ég, a fatum vagy görög Até . . . mint minden jámbor költőket s büszke genieket . . .” írta a fenti címen barátaihoz Berzsenyi, épp akkor, mikor költőletének mély válságához érkezett, és amikor ellenfele, Kölcsey is teljes némaságba készült süllyedni: 1817-ben.

A sors és a genie összebékíthetlenségének romantikus elve is benne van a versben, mely — a két változathól kiderül — eléggé foglalkoztatta a problémát átélő Berzsenyit is. De ő még nem sorsnak mondotta: végzetnek, illetve fatumnak, s méginkább viszonságnak, illetve szárnyaló időnek, vegyest használva a régies klasszikus elnevezést a modernebb érzéstartalomnak, az egyetemes elmúlásnak kifejezésével.

Kölcey az első irodalmunkban, aki meghökkenítő nyíltsággal épít ki egy egész sorsfilozófiát, az 1810-es évek elején írt leveleiben és verseiben.

Már első jelentős versében, a matthissoni *Der Genferseere* emlékeztető Andalgásokban (1811. szept.) éppen azzal szakad el szép mintájától, hogy *sors* és *géníusz* romantikus fogalmaival kezdi, folytatja s fejezi is be a verset, sors és géníusz harcának többszörös sejtetésével ("Boldog kinek szép hont adának A sors örök törvényei, Hol genius szelíd nyomának Láttatnak nyilván jelei" stb.). Matthisson csak egy kertecskét kért a végzettől e szép vidéken (Ein Gärtchen nur . . . ist alles was ich vom Geschick erbitte), talán azért is, mert „Hier theilt mein Herz des freien Volks Glück, Auf Menschenrecht und auf Vernunft gegründet". Kölcey versének „égi nagyság", „nagy ideál", „nagy lélek", „szent lángok", „tűzszárnyak", „héroszok Olimpusza" — féle megjelölései — mint könyvemben kimutattam — annak a küzdelemnek erőit és céljait sejtetik, amelyet a magyarnak még meg kell vívnia, hogy elérje azt a Volks Glück-öt, melyben Matthisson már oly idillien s kisigényűen nyugszik meg. A sors és geniusz új fogalmán kívül a vívódva magasra törő érzelem e célpontjainak megjelölésével haladja meg Kölcey verse a Matthissonét: ez költőileg talán érettebb alkotás, az modernebb, romantikusabb. Kazinczy homályossággal vádolta, s igaza volt: a fiatal Kölcey költészetének hermetizmusa az egyrészt pontosan ki sem fejezhető élmények, másrészt a szándékosan rejtett érzelmek költészete. E hermetikusságnak — s vele a klasszikus mitológia kevésbé ismert képzetei használatának — egyik főoka az, amit a klasszicizmusból a romantikába átalakuló időszak legnagyobb átélője s ismerője, Madame de Staël „fatras mythologique-utile personnification de sentiments encore obscurs" címen határozott meg. (Berzsenyi is, Kölcey is tudta ezt: „én érzem, mi sokat tehet a mythusokkal való helyes élés objectumainknak idealizálására" — írta 1810. V. 6-án, amiben az idealizálás a megfoghatatlannak valamiféle szilárd meghatározását is jelenti.) S később a Nemzeti Hagymányok-ban: „az életet magosítani s az emberiség határait kiterjeszteni akaró költő bizonyos mythológiának nem létében „egy csodálatos tündérvilág felé csapongott . . ." Szerinte, ez a romantika eredete!

A sors filozófiája a legnyomósabb bizonyítéka annak, hogy Kölcey még nem tudja konkrétan s világosan megjelölni a valóságot és erőit, amely nyomása alatt tartja. Az értelmi, ésszerű meghatározhatóság korlátairól van szó most, vagy pontosabban: a régi tudat tartalmaival olyan új helyzetbe kerül, hogy a gondolkodás, a fogalomalkotás szinte csődöt mond az új valósággal szemben, „mintha a gondolkodással szembenálló valóság olyasmi volna, ami túl van a ráción (a fogalmi módszer eddigelé használt fogalomrendszerének racionalitásán)", (LUKÁCS: *Az ész trónfosztása*. 77. l.). Az irracionlizmus e konkrét fokán (Kölcey első szakaszában) sem szabad elfelejtenünk, hogy „ez a probléma a megismerés minden fokán felmerül, azaz valahányszor a társadalmi fejlődés s ezért a tudomány és filozófia kénytelenek egy ugrást

tenni előre, hogy a felmerülő reális kérdéseket megoldhassák". (LUKÁCS, u. o.) S bizonyos az is, hogy egy gondolkodónak választását az új és a régi között „elsődlegesen nem gondolati . . . megfontolások döntenek el”, hanem a társadalom egészében elfoglalt osztályhelyzet és sajátos osztálykötöttség. (LUKÁCS, u. o. 78. l). Mindenesetre a világ lidércnyomása most nem kötődik felismerhető törvényekhez: elemezhetetlen, néven alig nevezhető fojtogatással sűrűsödik, melyből csak az álom útján nyílik beteges kiút.

Mennyiben mutatható ki Kőlesey műveiben és privát nyilatkozataiban a sorsfilozófia irracionalitása? Miben látja ő és látjuk mi ennek fonákságát és értékeit? Végül mi az oka, mögöttes realitása e romantikussá fejlődő életértékelésnek?

E sorsfilozófiával sem KERESZÉNYI, sem SZERB, sem KORNIS nem foglalkozott, pedig mindegyikük művében aránytalanul legtöbbet a fiatal Kőleseyről olvasunk.

Levelekből és versekből egyformán a sorsra hivatkozás makacs gyakorlata tűnik ki, egy szinte megrögződő életfelfogás, filozófiává emelt szemlélet állandósága.

Az 1811-i Andalgások csak megnyitja a sort: igen jellemzően a sors és a géniusz (s az ő fogalmuknál jóval homályosabb szabadság) szinte már kidolgozott és poétai programba illő fogalmaival.

Az addigi levelezésben még nem jelentkezik, a versekben is alig vagy igen halványan.

A legszebb *sors* az volna, ha nem vonattatna el az ember szeretteitől s élhetne „a szép társalkodás örömeivel” — írja 1811. december 6-án abban a levelében, melynek felét az Andalgások értelmezése és a Matthissonra utalások teszik ki (jellemző, hogy Kazinczy is, Döbrentei is csak ezt a Matthissonhatást vették észre — azon már elsiklott tekintetük, hogy Kőlesey a „szabad lélek — szabad élet” *vágyát* emelve ki s állítva szembe Matthisson boldog kielégülésével akarja megértetni versének homályos célzásait).

1812 elején kiderül, hogy a *sors* mindenki mástól elvonta Kőleseyt, csak Kazinczytól nem (így írja ő maga). Ugyancsak 1812-ben marad töredék egy verse, melynek középpontjában a *sors* kérlelése áll: „Futhatnék bár vészes pályát”, „Vérzenéd bár ó *sors* szívemet” (1812. szept.). A másik jelentős vers 1812-ből éppen a géniusz a *sorssal* szembeszálló erejét tárgyalja, Genius száll . . . címen.

1813 és 15 között a sorsfilozófiának egész rendszere áll elő: az állandósuló hivatkozás a sorsra, leküzdhetetlenségére bárkit meggyőzhet arról, hogy nem véletlen szóhasználat, hanem a társadalmi valóság, a törvény megragadására irányuló szinte reménytelen küzdelemmel állunk szemben. A külvilág, a társadalom gonosz fojtogatását nem magyarázza a költő — csak iszonyodva érzékeli s a *sors* szóval csak általánosságban leplezi le az érzékelését.

A „kedvező *sors*” ugyan egy időre (levél és barát érkezik) boldogítja Kölcseyt (1813. jún. 25.). De hamarosan visszaesik a „kedvezőtlen”, „balsors” fojtogató karjaiba. A *költő* (aki a *genius* karjain lebegett — ábrándozott a hősök, a félistenek Olimpusza felé!) most vígan dőlne a *Sors* kebelére, ha „szép *álmai*” is elkísérnék ama sötét helyre. A sors és a sorsot kikezdő álom filozófiája egy versben! (1813. jún. 9.). A falusi élettel, az „emberek” nélküli lakhellyel kapcsolatos panaszait aug. 13-án megintcsak az *álmom* kétes vigaszával csitítja: „Álmomban legyenek boldog, vagy ébren, mit nekem, csak úgy érzem magamat . . . életünk egy rövid álmom . . .” (Szemeréhez). Szeptember 14—15—16-án és egész ősszel *költő* és levélíró a sors elleni filozófikus panaszokkal van tele. Szept. 14-én írja meg kedvenc versét, a Schwärmert, melyben a *sorstól* származó egytestvér bánat és öröm átértéséért, e végletek közt hányódó lelkületéért, „a gyermeki szívért” hálát is mond a *sorsnak*. Szept. 15-én sötét lakóhelyének terhéről panaszkodik Kazinczynek. 16-án *Ideál* című versét írja meg, a hermétikus-megközelíthetetlen, csak a költőnek magának elemezhető érzelmvilág ravaszul-tudósan mítizált kifejezését, melyben „forró találkozást” divinál „örök *sors* karjain” — tagadva is az „örökre csalfa képek”, „múló *álmok*” démoni varázsát. Az *álmom* önemésztő elve minduntalan a *sors* érzelmének nyomában jár!

Október 21-én tör ki belőle e *sors* fájdalma — s ugyanakkor ennek jegyében önmagának is definíciója: úgy tetszik, *sors* és *álmom*, de kettejük viszonyában a *költői lélek* maga is, érzelmi szélsőségek közti sajátos hullámozásával, együtt határozódnak meg. „Nekem a *sors* esapongó fantáziával vérző keblet adott együtt. Köszönöm a *sorsnak* ajándékát . . . szenvedek . . . s nem-sokára elemésztődöm én . . . ki parancsol a *sorsnak*? Tudom én, mit mond Wilhelm Meisternek az Idegen, midőn ő a *sorsot* veszi palástul beszédében . . .” Ez utolsó mondat fél leleplezés: értelme itt még nem világos. Egy év múlva világossá lesz. Most még csak sejteti Kazinczyval, hogy ő is tudja: a *sorsra* hivatkozása nem más, mint teljes értetlenség és elégedetlenség saját létével, környezetével, társadalmával szemben. (Villers művének olvasására is ekkortájt szánhatta el magát, Kazinczy biztatására: s ebből is sorsfilozófia lesz, de — mint látni fogjuk — már nem az egyéni élete, hanem az emberiség fejlődésének okait és célját kereső).

Bizonyára ezzel a korai önleplezéssel (hogy ti. a *sorsra* hivatkozás csak szubjektív elégedetlenségünk palástja, leplezője) függ össze az az első, két-ségbeesett, de bátor hang, melyen okt. 30-i levelét végzi (Döbrenteihez): „Nem tudnátok-e oly férfiak lenni, hogy a *sorsnak* ellenére is győzedelmet vegyetek?” Nov. 14-én pedig Kállaynak írja, hogy a *sorstól* oly társakat vár a gazdag lélek, akik lelki gazdagságát becsülni tudják.

1814-ből még több nyilatkozatával és versével dokumentálhatjuk, mint nyűgözi le a sorsfilozófia Kölcseynek szabadság után sóvárgó lelkét. A barátok, Kállay és Szemere kapják a legtöbb ily tárgyú vallomást: a bará-

tok értő lelkével egyesíti a maga lázadását a sors ellen — ime a szentimentális barátság egyik legfontosabb, romantikus ideológiai tartalma.

Döbrentének jan. 21-én ír arról, hogy az önértet sem vigasztal, ha a *sors* könyörtelenségét szemléljük. Másnap Kazinczynak arról, hogy tompaságba süllyedt és nincs ereje e bágyadásban. Ugyanakkor Szemerének is: „Halálos gyötrelmére” Álmosdon kell maradnia, e szomorú földön, és hogyan is ne „panaszkodjon az ember, midőn a *sors* így játszik velünk”. Febr. 18-án a fantáziája s a valóság közti összeütközésről panaszkodik Döbrentének. Ugyanarról, amely az Uza tiszteletkor benne feltámadó érzés („egy ily ember méltó, hogy ura legyen a *sorsnak*”) és önérzése („már *álmodni* sem tudok”) között fogja el (1814. III. 14. Kazinczyhoz).

Márc. 10-én verset ír arról (Élet), hogy a férfiú lelkét ne fogja el csüggedés, „Történet vagy *sors*: egyiránt Zúg itt örök tenger körülünk”. E vers fordulatot sejtet, az önfegyelmzés, az erősödés irányába.

Valóban: 1814 nyarára ez a fordulat, mint könyvemben részleteztem. be is következik, roppant erős válság után, s az emberi erőnek és a beteg sorsszemléletnek az a higgadtabb elemzése, melyet a máj. 31-én Kazinczyhoz írt levélben olvasunk, maga is e fordulatot sejteti: „A férjfiu, aki érez magában erőt, többet tehetni, mint amit minden közember tehet, keres magában és magán kívül nem ismert, s talán hamis ideálokat, s *álmainak* áldozza fel a napokat, melyekben az égnek minden boldogságát fogta volna bírhatni. Érzem, tudom én, mit kellene csinálnom, de ki magyarázhatja meg magát önmagának, midőn a jó órát, melyet önként s keresetlen nyújt a *sors*, visszataszítja, s a bizonytalan jövődőnek dől elébe.” A hamis ideálokat, sőt az álmokhoz ragaszkodást már bírálja Kőlcsey, de öngyötrő viselkedését még most nem tudja megmagyarázni magának.

Amit *sorsa* enged még neki, azt a barátságnak és a szerelemnek akarja szentelni (VI. 25. Vilma emlékkönyvébe). *A küzdésben* (VI. 28.) pedig a péceli tartózkodás minden pozitív erkölcsi eredménye összegeződik: „Küzd a bátor *sorsának* ellenébe”, „sejdtve zeng az énekes Jobb *sorsot* és hazát”, sőt, bizonyos aggodalommal már ezt kérdi a költő: az álomvilágban, „messze a vidéken, melyet nem ismerünk” „ura léssz-e *sorsodnak?*” A versen a sorssal vívott küzdelem vonul végig, az álomfilozófia sejtelmes kritikája, a génusz betegítő istenülni akarásának kudarca, s a Szent Megadás, vagyis az okos rezignáció reményével zárul le. Ennek az életfilozófiának személyi hitelét egy két héttel később írt levél (Kállayhoz) meg is erősíti: itt is a sorsról, leverő, de egyben rezignációra is készítő hatásáról van szó. „Hagyjuk *sorsunknak*, hogy akarjon . . . Hajdan csapongó fantáziával s lángoló kebellet azt mondók, hogy szabadok vagyunk . . . Ideje éreznünk a jármot, s ezen érzés amint egyfelől *aláz és lever*, úgy másfelől nyugodtan tanít túrni, s magunkat *megadni*.”

Így fonódik össze költészetében s vallomásaiban egyre bonyolultabban a lánglélek (genius) és a szabadságvágy, az alacsonyrendű valóság és a sors

panasza, az álom, a fellengés, az istenülés útján való kitörés kudarca és a rezignáció elfogadása.

E higgadtabb önszemléletnek, az álom filozófiája fölötti kritikának és a nyugtalanságból születő rezignáció-vágynak egyensúlya jelentős de csak átmeneti, a Köleseytől oly nagyra tartott, szinte életmentő értékű péceli hónapok: a érvényes — még akkor is mily érzelmi szélsőségeknek lírai lecsapódásai a „Sirni, sirni, sirni” „*elfojtódása*” és a *Rákos nimfájához* felszakadó, feloldó nagy vallomása (a két vers közel egyidőben készült).

A „szent álom” nosztalgiája, Luna *sorstól* rendelt égi pályájának elirigylése, annak panasza, hogy „nincs, ki szórja széjjel búm homályát” (A szenvedő) júl. 14-én is előtör belőle, és a fanyar rezignáció értelmében emlegetik a sorsot ekkori anakreoni versei (Az ivó, Borkirály).

1814 végére az egész válságfilozófia újjáépül, de már a péceli társas élettől, közös küzdéstől megerősödött lélekben. A *sors* elleni panasz és az *álomba*, fantáziálásba menekülés megmarad továbbra is, de a költő az önismeretnek már azon a fokán áll, hogy elmondhatja: a sorsra hivatkozás tk. valami ismeretlennek leplezője, ezzel a „meg nem elégedő” lélek titkolja el önmagát, rejtegeti önnön képtelenségét. Így határozza meg a sorsra-hivatkozás értelmét a dec. 17-én Szemeréhez írt levelében s ezzel újabb, mély felfedezést tesz: az eddig szinte teljesen a világba, a körülményekbe objektivált *sors* fogalmának mélyén a *szubjektivitás rejtélyét*, önmagának is érthetetlen önmagát pillantja meg. Nem a valóság törvényszerűségét, hanem az annak fölismerhetetlensége miatt csak a szubjektive átértzett sorsszerűséget. E felismerés nagyhatású, mert már a közeljövőben önfegyelmezésre, tárgyi ítéletre, a sors ellen szegezhető értékek, erények kutatására ösztönzi; kegyetlen kritikájára — irodalomban s világnézetben — mindannak, ami korábban értéknek tünt előtte. Így vezeti őt az egymástól szinte szétválaszthatatlan szubjektív indulatossága és objektív érték-vágya a világpolgárságnak és a nyugati, tőkés társadalomnak; az önmagában meghasonló kereszténységnek és az egyoldalú felvilágosodásnak; a megoszló és alacsony izlésű magyar publikumnak — s egykori kedvenceinek is, Csokonainak és Berzsenyinek — kegyetlen kritikájára.

Kölesey leszámolása az ideálokkal nem azzal a szubjektivitással, elfogultsággal történt, ami Kazinczyra s kortársaira általában jellemző vitáik során: Kölesey mindig önnön ideáljaival, saját, személyes fejlődésébe felszívott, magáévá tett és egyéni fejlődésében meghaladott elvekkkel, tanulságokkal, ihletekkel számolt le. Az, amit a megelőző fejezetekben tanulságként szögeztünk le (ld. Mester és tanítvány; A barátság; Iskola és világ), ez alkalommal még nyomatékosabban mondható el: annak a túl szigorú, igazságtalanná is váló kritikának gyökere, mellyel legnagyobb kortársait — Csokonait, Berzsenyit és Kazinczyt — sújtotta, a személyes emberi és írói fejlődés mély rétegeibe ágyazódik, ami elődjeire s bíráltjaira nem áll. Nem arról van szó tehát, hogy Kölesey elfogult lett volna Csokonai vagy Berzsenyi irányá-

ban : éppen ellenkezőleg, az önmagán átdolgozott s ezzel meghaladott Csokonai és Berzsenyi magatartását, műveltségét és művét bírálta — részletkérdésekben igazságtalanul is, de egészében mind történelmileg, mind a modern kritikus lélektana szempontjából teljes hitellel. Kritikájának elvi, objektív érvényű tételei — melyek jórészt önmagukban is megállnak, elvlaszthatatlanok Kőlesey személyes emberi s írói fejlődésének alakulásától : nem könyvek, idegen eszmék okos, cerebrális kidolgozásai magyar használatra, hanem egy átélt fejlődés organikusan kidolgozó és épp a fejlődés mélyéről felhozott — egyszerre elvi és személyes — principiumai.

1814 végétől tehát a sorsfilozófia mélyén megpillantott szubjektivitás, örök elégedetlenség és továbbmenni akarás („planetenmässig örök bujdokolásban” élőnek mondja magát később Döbrenteinek) számvetésre is készíti eddigi ideáljaival — a nyugalom, a rezignáció, a lélek erősödése érdekében. Így születik meg a kozmopolitizmusnak s a nyugati világnak is keserű bírátata, így az irodalmi kritika, így a valláskritika is.

1814. dec. 17-i levelében (Kállayhoz) nyíltan feltárja lelkének kettőségét : egyfelől bízik a *sorsban*, „melynek keze súlyosan áll felettünk s bár nyomjon, bár üldözzön, de *csüggedni hidd el nem fogok*”, másfelől, a „lehető polgári szabadság” az ő életformájában elérhetetlen lévén, „petrarcai” lelke *örökké álmodozik*, Pestre, Pozsonyba, Bécsbe, Philadelphiába — anélkül, hogy bárhol is el merné mondani : „nem innen el soha”.

E kettősségnek, a csüggedni nem akaró rezignációja és a menekülő vészes álmodozása közti szüntelen ütközésnek eredménye a *költőre* most másodszer ráboruló némaság (1815. jan. 1-től 1816. májusáig nem ír verset), ámde ugyanakkor a *kritikus* lázas működése.

A költővel csak 1816 májusában találkozunk ismét : az e hónapban írt három verse egész évi termése! Kettő közülük világosan mutatja a költői, eszmény mélyreható tisztázódását. A Rény-ben a görög-római polgárerényt, szabadságharcos ideált fogalmazza meg, és ez erényt szinte a *sors* helyébe állítja : „De te állasz . . . Nem változó fényben, Mint az örök sors”. Ez a „Rény” kell, hogy megóvja őt a *val sors* támadásaitól is. Az ugyanekkor készült *A Földhez* az álomfilozófia kritikája : a fellengző, de a földre mindig visszahulló emberről szól.

Nem a költő, hanem a gondolkozó, a kritikus alakítja tovább ez években a sors filozófiáját.

Az 1815-i és 16-i levelezés ugyancsak bőséges anyagot nyújt e sorsfilozófiához, de nem oly jelentőset, mint az addigi évek. A Csekére költözött Kőlesey egy ideig kevesebb levelet is ír. Továbbra is érzi és kifejezi, hogy „játéka” vagyunk „a *sorsnak*” és hogy *álmodnia* kell a szépről : „de vigyázz, hogy szemeidet fel ne nyisd . . .” (1815. máj. 30.), inti önmagát. Keseredő lelkiállapotban fog hozzá a kritikázáshoz, a sorsfilozófiának és az álom önesaló játékainak szétfoszlatásához.

Mint mondtam, volt ideáljainak lerombolása (Csokonainak bálványozója volt egykor, írja nyíltan Döbrentének, 1815. máj. 3.) személyes fejlődésével, emberi továbbalakulásának igényével áll szoros kapcsolatban. Irodalmi kritikáinak részletes, elveiket és az elvi tételeken átsütő személyességet együtt elemző tárgyalásáról ezúttal le kell mondanunk (csak említhetem itt az *önlemző* Kölcsey *pszichológiai* módszerét, a leveleiben önmagára vonatkoztatott elvnek, „körülmények teszik a poétát”, most kritikába való áttételét, a dagálynak oly értelemben hibáztatását Berzsenyinnél, hogy az — szinte teljesen önmagára illik rá, saját dagályosságát, mint a szentimentalizmusnak, a szívnek nyelvét védte Döbrenteivel szemben, 1813. nov. 15. stb.).

Az ekkor készült művek közül a gondolatilag legnagyobb távlatúról kell most szólnunk, mert ez a *sors* szubjektív, romantikus filozófiájával több lényeges, elvi vonatkozásban kapcsolódik össze. Ez a Töredékek címen ismert vallás- és történetfilozófiai műve.

*

Keletkezésének időpontját az eddigi kiadások nem választották el 1827-től (amikor megjelent az *Élet és Literaturában*), holott már Vajda V. megjegyezte, hogy a mű vázlata még Álmosdon készült el.

Angyal D. Kölcsey-kiadásának 10. kötetében, egy Kállayhoz írt levél alatt olvasni egy jegyzetet, mely szerint a levélben érintett tractátus azonos a Töredékekkel. A levélben Kölcsey közli Kállayval, hogy elkezdte leírni tractátusát, de fáradtsága miatt „alkalmatlan copizálni”. Eszerint az értekezésnek nemcsak vázlata volt meg, hanem szövege is — legalább részben — elkészült. Erre vall különben az is, hogy Kölcsey 1823. ápr. 6-i, Szemeréhez írt levelének tanúsága szerint a Töredékeket ekkor „újra dolgozta”.

Könyvemben 1823—26 tájt tárgyalom a Töredékeket, melyeket Kölcsey ekkor szánt a nyilvánosság elé, s amelyeknek a mondott korábbi időszakban való elhelyezését még nem láttam eléggé megnyugtatónak.

Számos érv szól azonban amellett, hogy a Töredékekben Kölcseynek 1814—15-ben kialakult gondolatvilágát ismerjük fel és tanulmányozzuk, fontossága miatt pedig egyenest e korai időszakban kell tárgyalnunk: a benne foglalt gondolatok az akkori időszak világnézeti problémáinak ismeretében érthetők csak meg igazán, s maguk is új fényt vetnek a fiatal Kölcsey romantikájára.

„Én ezen Töredékeket a harmadikon kívül csaknem újra dolgoztam, s a másodikat holnap s a következő napokon negyedikszor fogom újra dolgozni” — írta 1823. ápr. 6-án Szemerének. Úgy látszik azonban, hogy az átdolgozás, illetve átdolgozások nem nagyon változtathattak az eredeti szövegen, ha — mint 1823. ápr. közepén kelt levelében olvasni — „a Töredékek stílusában révaiságok vagynak, többi írásaimat nem úgy írtam. Hagyd maradjanak amint állanak, így vagy amúgy, a dologra magára nagyon keveset teszen”. — Valóban, 1815. okt. 16-án arról írt Szemerének, hogy „Révait olvasom

s sok, igen sok hasznát veszem. Képtelen újításokat, vagy inkább régítéseket viszek Homérban véghez . . .”

A Töredékek első megírásának ideje 1814—16 volt; köztudomású, hogy Villers-rel polemizált bennük; 1813. okt. 21. levelében még azt írta Kazinczynak, „hogy Villersnek munkáját a Reformátioról elolvassam, mind- eddig reá nem vehettem magamat. Félek, hogy köz ideákkal van eltelve . . . Ha egyszer elolvasom, gyönyörködve fogom ezen újonnan felébresztett gondolatokkal egybevetni”.

Mik ezek az új gondolatok?

Pár sorral előbb Kazinczynak Tóth Ferenc professzorral lefolyt vitájához kapcsolódva a kereszténységet az eleusisi misztériumokhoz hasonlítja, „tele sejdítésekkel, bámulattal, elfogódással. Ha választanom kellene a secták között, bizonyosan én is annak adnék pálmát, mely magát Rómáról nevezi . . ., E rokonszenv — más okokból eredően — megvan a Töredékekben.

Ennél azonban sokkal lényegesebb, és az 1823-as időszakban átdolgozott- nak tartott Töredékek eredeti szövegének fennmaradását bizonyítja Kazinczy egy levélrészletének és a Töredékek egy részletének összevetése. Kazinczynak abban a levelében, melyre Kölcsey az idézetben válaszolt (1813. szept 28.), olvassuk: „Neki mentem Luthernek, s megvallottam, hogy ő Heros volt, de azt is vallám, hogy több kárt tett, mint hasznót. Nála nélkül az akkori vallás elhányta volna szennyeit; Luther ingerlést szerezvén, makacssá tette mind a két felet, s sok fej, melyből Linné, Gibbon, Winckelmann lehetett volna, Calmet és Venema leve. — A protestáns vallás religio examinis et obsequii, a páp. vallás rel. obsequii et examinis . . .” Vessük össze ezeket a szavakat Kölcsey III. sz. Töredékének e részletével: „. . . Luther megjelent, az emésztődés lángra gerjedett fel, s egy pusztító revolutioban . . . öldöklő angyalként állott elő a világosodás, a reformatio . . . A nyugalomban hagyatott katolicizmus nem fogott volna-e sokkal több jót nyújtani az emberiségnek? . . . Midőn már Copernicust és Galileit és Gassendit számlálhatott Európa, kellett-e, hogy Coccejust és Voetiust, és Calmetet és Venemát számláljon? Leonak felekezete hiszen; Luthernek felekezete vizsgálódik és hiszen . . .”

Az összevetésből kiderül, hogy — legalább — ez a harmadik Töredék erősen Kazinczy hatása alatt készült és — mint Kölcsey különben az 1823. ápr. 6-i levelében jelezte is — átdolgozatlan maradt 1823—26-ban is.

Az 1814 márciusában elkezdett traktátust Kölcsey husvétig még kétszer vette elő (ld. Kállayhoz, 1814. husvét. 2. napja). Levelében egyszer-egyszer még ezután is találkozunk határozottan a Töredékekbe illő gondolatokkal. „De mely nagy köz Calvin és Petrarca közt s melyiket lehet pedig inkább és szebb értelemben reformátornak nevezni, azt-e, aki ízlést adott a tudományban, vagy aki vallásbeli tudomány helyett más vallásbeli tudományt?” (Kazinczyhoz, 1814. dec. 22.) Még megkapóbb a Töredékek utolsójának nagy elvi tételeivel egybehangzó, 1816. máj. 11-i levélrészlet: „Visszatettem

magamat a reformationnak vérengző korába s mindazon irtóztató eseteket végig futván elmémmel, azt kérdeztem magamtól, mi jobb? a gonoszt elszenvedni-e vagy a jó után újabb gonoszokon keresztül törekedni? ha lehet-e reményleni, hogy az emberiség ezen az uton a maga boldogságához közelítsen? és ha lehet-e az emberiség egyik korát a másikkal boldogabbnak állítanunk?”

Ila az idézett (1823. ápr. 6-i) levélnek nyilatkozatát — a III. Töredék átdolgozatlanságáról — és a különböző, 1814—16-ból származó és a ma ismert töredékek gondolataival egybevágó levélrészleteket elfogadjuk, a művet, kellő óvatossággal, visszahelyezhetjük keletkezésének idejébe.

Ezek voltak „újonnan felébresztett gondolatai”, melyek Villers kritikájával kapcsolatban élesen meg is fogalmazódtak.

Charles de Villers jelentős, még nagyobb híré francia író a forradalom idején emigrált s fedezte fel magának (s Mme de Staëlnak) Németországot, a német kultúrát, Kantot — s lelkes prófétájukká lett. Az egész művelt világot ő akarta bevezetni a megújult, romantikus német kultúra ismeretébe. Amikor az Institut 1802-ben pályázatot hirdetett: *Quelle a été l'influence de la reformation de Luther sur la situation politique des differants États de l'Europe et sur le progrès des lumières?*, Villers a német genie előtte csodálatos vonásainak felmagasztalásával nyújtotta be pályairatát (*Essai sur l'esprit et l'influence de la réformation de Luther*, 1804), mely koszorút nyert. A következő évben németül is megjelent. Az 1810-es években visszhangot vert Magyarországon is, a romantikát közvetlenül előkészítő ideológiai vitákban jut szerephez — ír róla a Hazai és Külföldi Tudósítások (11. sz.) s vitatkoznak róla Kazinczy s íróbarátai.

E viták elvi kérdéseinek sodrába, egy megélnékülő ideológiai mozgalmasság közepébe kerül bele Kölcey Villers elleni polémiájával. Ha még oly szerény körű is e filozófiai irányú felpezsdülés, összefüggései ismeretében Kölcey e jelentős művét kiemelhetjük elszigeteltségéből és összekapcsolhatjuk az alakuló közgondolkodás társadalmi szférájával.

Amikor Vay J. 1810. ápr. 22-i levelében felbukkan Villers neve, Kazinczy már túl van azon az első mély benyomáson, melyet filozófiai gondolkozására Sipos Pálnak *A valóságról* c. értekezése tett. A felvilágosult Kazinczy világnézetébe most nyomul be erősebben a kanti, fichtei idealizmus, ettől kezdve védelmezi Kantot mindennemű támadás ellen — még ha nem tudja is teljesen magáévá tenni a romantikához vezető filozófiát. Ezt bizonyítja a Siposhoz írt szép episztolájának befejezése, a fichtei szubjektív idealista szabadság-eszmének elutasítása, ezt a felvilágosult racionalistára valló kétkedése abban, vajon a „gegen die Anmassungen der Vernunft gerichtete kritische Philosophie” megjelölés elfogadható-e, hiszen „a megítélésre való dolgok felől az ész a megítélhetés jussa” (1814. jan. 31. Siposhoz). Sipos minden erővel meggyőzni s a maga oldalára állítani igyekszik Kazinczyt. „Az okosság választja el ott is a dolgot, ahol maga magát kritika alá veszi és a maga törvényes határát

kimutatja” — válaszol Kazinczy kétkedésére. Kazinczy kételyei mintha el is tűnének, szinte feltétlen hívévé lesz az új filozófiának — de azért legszívesebben esztétikai szépségét dicséri. „Én nem tudok képzelni semmit, ami szebb volna” — írja Dessewffy-nek 1814. márc. 7-én, majd el is viszi neki Sipos *Discursiones philosophicae* c. művét. Ugyanakkor (8-án) Kis Jánosnak is így ígéri a művet: „Csudálva fogod olvasni”. Barátai nem mind lelkesednek Sipos fichteanizmusáért. Dessewffy szókimondóan, Kenderessy szinte gorbán válaszolt. Dessewffy szintén idealistának vallja magát, „de nagy mértékkel” . . . „. . . azt nem hiszem, hogy kívültem semmi sem volna, noha nem tudom, hogy mi az” . . . „még gondolatomban sem fogom meg az okozás principiumát, ha azt tapasztalás nem előzte meg”. Mindez a kanti világképnek fichtei romantizálását utasítja vissza, azt, hogy csak a szubjektív szellem formájából kiindulva konstruálhatjuk meg a világot, hogy a Nem-Ént tételező abszolút Énnek, az alapprincipiumnak önismerete azonos a világ megismerésével, hogy a szabadság maga is ideális valóság, nem realitás, hanem alakuló, önmagát megvalósítani törekvő folytonos tevékenység, ami különben a szellem legmélyebb lényege stb. Dessewffy megértette ezt a tanítást, de elvetette. Kenderessy Mihály erdélyi kormányzszéki tanácsos viszont alig értette meg s némi nacionalista dölyffel utasította vissza: Sipos szerinte nem mély filozófus, legfeljebb misztikus, „az ő tudvalevő munkájának . . . majd mi köze sincsen a filozófiával, kivéve némely németeknek sertől szesz és izolált idealizmusokat . . .” (1816. dec. 24. Kazinczyhoz) — így védi a maga egyszerre skolasztikus és racionalista álláspontját.

Jellemző Kazinczyra, hogy Kenderessyvel szemben már korábban is védte a művet, — kellett is, mert a kiadatás forgott kockán — hangoztatta vele szemben, hogy isten léte bebizonyíthatatlan, nem tudható; hogy a naív „realizmus”-sal szemben az idealizmusnak van igaza stb. (1816. II. 11.). S az is jellemző, hogy az 1813 és 16 közötti egész levelezésen végigvonul Kant védelme, kicsinyes támadóival szemben — Ertsey, Tóth, Rozgonyi professzorokról gyakran írja le rosszalóan, hogy antikantiánusok.

Ugyanakkor azt is láthatta, hogy néhány műveltebb idős, és tudásra szomjazó fiatal író teljesen megérti vagy meg akarja érteni ezt az új filozófiát. Hiszen Rummy mellette áll (később ő akarja kiadni Sipos filozófiai hagyatékát), Ungvárnémethi Tóth is értője a kanti irányynak, sőt, Kazinczynak egy ifjú erdélyi diák-látogatója — aki őt, a nagyhírűt jött el megcsodálni — egyenest leszólja az apró munkákon dolgozó Sípóst, s vele szemben az egész világ „legnagyobb filozófusát”, a Kantot, Fichtét, Schellinget tökéletesen ismerő Köteles Sámuelét magasztalja fel (1816. III. 25. Sípóshoz). S ott van a kanti—fichte felfogást vallók csoportjában, Kazinczy oldalán s az övénél lényegesen nagyobb spekulatív tehetséggel — Kölcsey Ferenc.

Kölcsey nem egyszer hangot adott kanti kritikizmusának, s minden jel szerint Sipos művét is tanulmányozta (Kazinczyval többször is találkozo-

ván, maga a mester — ez szokása volt — adhatta át neki olvasásra Sipos kisterjedelmű értekezéseit). 1814. jan. 22-én Kölesey lesújtó véleményt mond prof. Ertsey filozófiájáról s hozzáfűzi: „Engem arra kért, hogy írjak tanítványai számára aeszthetikát, mégpedig ne a Kant principiuma, hanem a tapasztalás principiumi szerént, melyeket ő követ. Azon ellenvetésemre, hogy azon pricipiumok már megavultak, s ha az ujakhoz nem szabjuk magunkat, Goethenek, Schillernek s Schlegelnek tanítványaiktól kinevettetünk, azt felelé, hogy azzal gondolni nem kell. Jó volna ezen embernek valamely Litteratur-Zeitungban tudtára adni, hogy ő éppen oly kicsiny, mint amilyen nagy-nak hiszi magát, s hogy a nemzet kultúrájának nincsen a hátralévő darabokra szüksége.” Dec. 4-én Szabó Andrásnak az Erdélyi Múzeumban megjelent értekezését szedi ízekre, filozófiatörténeti szempontból, s hibáztatja a szerző iskolás szisztematizálását. Itt Kant és Schelling neve merül fel a modernek közül. Dec. 22-én azt írja, hogy „sok a grádusa a kultúrának . . . addig, aki úgy ír, mint Goethe vagy Kant”. 1815 tavaszán pedig megírja Szemere Györgynek Iskola és világ-ját, melyben a metafizikának tudományos nevelő erejét éppen azzal jellemzi, hogy minden szisztémát szétrombol, örökös nyugtalan-ságba kerget, és bizonytalanság prédájává tesz.

Ez évben készülnek a Töredékek is — nyugtalanító-beteges sorsfilozófiájának kiteljesülésével egyidőben.

A Kazinczy oldalán tanult új filozófia, a Sipostól is közvetített — de eredetiben is ismert kanti—fichte-i világgép, a sorsfilozófia ellentmondásai (a lánglélek szabadságvágya, álmokba tompulása és rezignációba hajlása) — mindez együtt az erkölesi-szellemi talaja annak a valláskritikai és történet-filozófiai műnek, melyen éppen ekkor töprengett hosszú hónapokon át.

Nem pusztán személyes fejlődésének forró kifejezése volt! E személyes hitvallás nem különíthető el attól a korszerű, szinte az egész vezető értelmi-séget megérintő ideológiai forrongástól, amely éppen 1813—15-re esik ország-szerte, mint Kazinczy levelezése bizonyítja, sőt Kölesey műve ennek a forrongásnak kellős közepén születik meg.

Jegyezzük fel e mozgalmasság érdekesebb adatait.

1809 első felében és 1810 nyarán még a Berzeviczyvel folytatott közgazdasági, nemzeti-politikai, nyelvi vita volt a Rummyval, Dessewffyvel, Berzeviczyvel stb. folytatott levelezés középpontjában.

1813 nyarától a levelezés egyik fő témája a filozófia lesz. E nyáron Aranka György valóságos körkérdést intézett barátaihoz (Siposhoz, Köteleshez, Dessewffyhez stb.), feleljenek: micsoda a szabadság? Sipos az egész vitát közölte Kazinczyval, már az elején leszögezve véleményét Arankának előre látható merevségéről: „Messze jár a kritikától” (vagyis a kanti kriticismustól) „és csudálkozik rajta, a szabadságot miért szakasztom el a természettől”. (1813. nov. 10.) — Ugyanekkor tájt folyt le Kazinczy „pere” Tóth

Ferenc professzorral, Luther s a reformáció, valamint a protestantizmus értékelése körül (ld. a Rumynak, Kölcseynek, Siposnak írt leveleket).

A szabadságnak az akarat s a fichtei idealista monizmus jegyében folyó vitája még le sem zajlott, amikor — 1813. dec. 25-én — már Berzsenyi is filozófiai témával jelentkezik. Választ kér kétségeire. „Wolneyvel ellenkezem” — írja, de „ohajtok . . . egy harmadik véleményt is tudni”, s mindezt a korábban elküldött valláskritikai művével, *A pogány religiók eredete* cíművel kapcsolatban (kézirátát visszakéri Kazinczytól, aki — nem adja. Kincsként őrzi s mutogatja barátainak).

1814. jan. 15-én Sipos elküldi Kazinczynek *Der Gang der Religion im Fortschritte der Zeit philosophisch betrachtet* c. munkáját.

1814. jan. 22-ről való Kölcsey állásfoglalása Kant mellett, szemben Ertsey tapasztalati filozófiájával.

1814. márciusában Kazinczy Sipos *Discursiones philosophicae*jének szétküldésén, ill. szélesebb megismertetésén fáradozik. Desseffy ellenkezése sem vehet erőt Kazinczy kiadói szándékán, aki júniusban, júliusban Helmezyt dolgozza meg Sipos *Discursioinak* kiadására. „Aki a criticizmus barátja, az nem nézheti hidegen a mi igyekezetünket” — írja Helmezynek jún. 15-én. Feltűnő, hogy a criticizmust most egyre inkább önnön nyelvszemléletének, neológiájának esztétikai-filozófiai igazolására használja fel, e Helmezyhez írt levélben is, a nyelvhasználat, az uzus maradi érvét egylényegűnek tekinti az empirikus, tapasztalaton nyugvó elavult filozófiával, s a kettőt egyszerre támadja, mint 1814. okt. 23-i levele bizonyítja Szentgyörgyihez — „idealista filozófus mind a kettő, és a nyelv dolgában mégis dühödt követője az empirikusoknak”, vagy a korábbi jelentős Kant-követőhöz, Márton Istvánhoz írt levele, akit egyenest a criticizmus nevére nevezett nyelvújítás védelmére szólít fel. (Vö. Desseffyhez, 1815. dec. 14.)

Védi Sipos szisztémáját azzal az ellenvetéssel szemben, hogy tele van antitézisekkel; ezek „a lelki és így testetlen tárgynak életet adnak” (1814. aug. 2.) és védi — később — Kenderessyvel szemben is. Sipossal sűrűn vált leveleket 1814-ben (ekkor ő egyik legaktívabb levelezőtársa) s ezekben — egy-egy újabb *caput* megküldése mellett — Sipos egyre nyomatékosabban szögezi le a maga fichtei szabadság-filozófiáját (pl. 1815. jan. 9.).

Időközben Kazinczy Berzsenyit is buzdítja a religióról szóló értekezés folytatására (1815. jan. 10.).

Így folyik ez erősebb-gyöngébb ritmussal még 1816-ban is, ennek őszén Sipos meghal s a filozófiai zsidóság is lassanként elül. Köteles Sámuel ekkor készíti el egyik legjobb munkáját, a Kant rendszeréhez kapcsolódó erkölcsfilozófiáját.

Az 1813—16 közti néhány év tehát a Mondolat után kibontakozó nyelvújítás izgalmas harcaiban és a velük egyidőben lefolyó, sőt össze is szövődő

filozófiai vitákban telik el. Azt is láttuk, hogy Kazinczy számára a kriticismus elvei bizonyos fokig a nyelvújítás elveivel esnek egybe.*

E harcok idején, a nyelvújítás és a filozófiai viták tevékeny részeseként írja meg Kölcsey a Töredékeket, melyek tehát éppoly szerves termékei személyes emberi és világnézeti fejlődésének, mint az 1813 és 16 között szélesebb körben fennforgó ideológiai válságnak.

5. A TÖREDÉKEK

a) *A kriticismus: az ész filozófiája és a szív vallása*

A Töredékek éppúgy az átmenet műve, mint a kritikák: kazinczyánus és egyben romantikus alkotás. Az ekkortájt Kazinczyban is átszíneződő felvilágosult racionalizmus egybevegyül a sorsfilozófián, a kanti—fichtei értelmezésű szabadságvágyon, szisztémát romboló metafizikán nevelt, öngyötrő lélek romantikájával — a III. számú Töredéknek szinte szószerint Kazinczyra visszavezethető ítéletei ott állanak a modernebb, romantikus filozófiából eredő, mély válságot kifejező vallás és történelem-filozófiai tételek mellett. Ezeknek egy része teljesen egybeesik a Sipos írásaiban fellelhető új, fichtei tételekkel.

Az egész töredékes értekezés Villers cáfolata: nem igaz, hogy a reformáció a felvilágosodást szolgálta volna. RÉVAI jogosan mutatott rá Kölcsey állásfoglalásában a haladó gondolkozóra, aki nem az ésszel szembe fordulva, a felvilágosodás ellenében védte meg a katolicizmust, s ítélte el a protestantizmust, még kevésbé eszmei alapon. A helyzet azonban nem olyan egyszerű, mint RÉVAI vázlatos megállapításaiból kitűnik; bár KORNIS tévedéseivel és hamisításaival szemben helyes értékelést ad, a művet ő sem Kölcsey fejlődéséből érti meg s így a felvilágosodás racionalizmusához elfoglalt új, romantikus álláspontját merőben elhanyagolja. KORNIS GYULÁnak (Kölcsey Ferenc világnézete, 1938) a filozófussal foglalkozó terjedelmes tanulmányrészlete jó 10 lapot szán a Töredékek értelmezésére, amelyet azonban teljes egészében félreért (nem egyszer saját megállapításaival is ellentmondásba kerülve): KORNIS szerint Kölcsey „a maga esztétikai világnézetét leheli rá a történetre”, „a vallásos és a szépézés párhuzamát Kölcsey világnézetének esztétikai alapjelleme sugallja”, őt „a hideg ésszel szemben a vallás és főképp ennek katolikus formája védelmére általános esztétikai értékhatárú világnézete is sugallja”. Bizonyítani e felfogását a legkevésbé sem tudja (Kölcseynek egy-egy hasonlatára hivatkozik), az ezzel szembenálló, magától Kölcseytől származó érveket teljesen mellőzi (ld. Az iskola és világ etikai kihangzását, az egész

* I. e filozófiai érdeklődéssel kapcsolatban MAKKAJ Ernő értékes kis dolgozatát (*Sipos és Kazinczy*, 1944)

korai költészet poétai ideálvilága, szépségvágya mögé rejtett szabadságeszményt, a levelezés sok adatát stb.). Ugyanakkor pusztán azon az eszmei alapon véli Kőlcsey katolicizmus iránti szimpátiáját megmagyarázhatónak, amely eszmei alapot maga Kőlcsey nyilvánított ki-nem-elégítőnek a Töredékekben. Ehhez járul az is, hogy KORNIS e művel kapcsolatban csak Szontágh kritikája nyomán teszi szóvá — mindketten úgy, mintha merő követésről, szimpla átvételről lenne szó — a romantikus filozófia jelentkezését, ennek pozitív és egyéni felhasználását a Töredékekben nem veszi észre. Különben ő a művet a csekei böles alkotásának mondja, amiből az is kitűnik, hogy kései alkotásnak tartja. Reakciós tendenciával KORNIS egyenest a „középkorért lelkesedő romantika szellemét” pillantja meg a Töredékekben — holott Kőlcsey maga mondja sötétnek a középkort s ítéli el katasztrófális vallási küzdelmeit ; míg Kőlcsey a *fejlődés folyamán* „megvilágosodó” störténetesen a katolicizmus rendszerében „megvilágosodó” vallás védelmét mondja el, szemben a megint csak sötétségbe borító vallási revolúcióval, Kornis szerint Kőlcsey gondolatai valósággal a „középkori rendi állameszménynek modern formájú térhódítását” igazolják.

Kőlcsey romantikus filozófiája és történetfelfogása, a fejlődés jegyében, előbb a megvilágosodó katolicizmus pozitív történelmi szerepét érteti meg, azután — élesen elítélve a fejlődést megakasztó, sőt visszavető vallási revolúciót, vagyis a reformációt — mind a két, szerinte már túlhaladott, történelmi szerepét betöltött felekezetet elmarasztalja : az ő eszményeként a dogmától megtisztult tiszta szív vallás egységét követeli. Annál is inkább, mivel az emberiség haladásának végecéljaként semmiféle racionálisan vagy romantikusan elgondolt értelmet sem tud elfogadni. Ez az előrehullámzó gondolatmenet járja át az egész tanulmányt, ez jelenti eszmei egységét is — semmi esetre sem a *kálvinista* Kőlcseynek *eszmei* szimpatizálása a középkori vallással és katolicizmussal (ahogy KORNIS beállította).

Filozófiai alapjánál fogva sem lehetséges az, hogy felfogását az ésszel összeütközőnek, ész-ellenesnek tekintsük. „Nemcsak fejünknek, de szívünknek is fel kell világosodniuk . . .”, „a religió tk. nem az értelemnek tárgya . . .” „különbséget kell tenni a vizsgálódás és érzés közt” — olvassuk a I. számú Töredékben s erre a filozófiai alapkoncepcióra épül a II. Töredékben ez a tétel : „A vallás különbözik a filozófiai véleményektől, különbözik a polgári törvényektől. A vallás szívhez szól, annak rendelkezéseit úgy nézzük, mint saját gondolatainkat . . .” S ugyancsak a II.-ban már merész — és már csak részben igaz — történelmi következtetést épít erre a spekulatív-romantikus alapra : csak a római hierarchia és a fejedelmek támadtak egymásra s küzdöttek gyilkosan egymással, „római hierarchia és európai népszabadság nem voltak egymással küzdelemben”, mert „a legszabadabb lélek, ki a világi hatalmaskodástól visszairtózik, *nem tartja nyomásnak a vallástól és vallásban való jüggést: mint saját indulatainak, szenvedelmeinek s értelmének való engedést*”.

Tagadhatatlanul következetes elvi felépítés: minden az értelem és szív jogainak elkülönítésén és a szubjektivitás feltámadó erején alapul. S éppen ez az, amiben Kölcsey teljesen megegyezik Sipossal. „Nincs megengesztelhetetlen ellenkezés, de tökéletes incommunicabilitas van az ész és a hit között” — vallja Sipos (1813. dec. 23.). „Gotttheit—Freiheit—Unsterblichkeit. Mi van itt disputálni való? Hiszen ezek nem dogmák, hanem szabadon kitett ideálok. A Critica kitörölte ezeket a tudományok sorából, de nem törölte ki a szívből...” (1813. nov. 10.). Az emberek istent „gondolat szerint keresték, így pedig az emberek nem találtak egyebet embernél”, „keressék (istent) ő magokban”. (nov. 5).

Az isten, a genius önmagunkban — az isten helyére lépő emberben magában: ez már a teremtő szellem idealista, de a transzcendenciával szembe forduló, minden hagyományos keresztényt félrevető, romantikus és nagyjövőjű gondolata.

Kölcsey nemcsak az ész és szív princípiumainak elvi szétválasztásában, hanem Luther és a reformáció megítélésében is teljesen megegyezik Sipossal, sőt, további kutatás valószínűleg rokonságot fog találni Kölcsey *Töredékei* és Sipos *Der Gang der Religion im Fortschritte der Zeit*-je között is (a mű lapang, a rokonításra némi alapot ad Sipos levélbeli nyilatkozata, mely szerint e művében a vallás revolúcióiról szól, 1814. jan. 5.).

Kölcsey valóban nem a ráció elvének, a filozófiának és a tudományos megismerésnek tagadásával haladja meg a felvilágosodást, új álláspontja a felvilágosodás *mechanisztikus* világképét és *naivul optimista* racionalizmusát mülja fölül. Önmagában semmiesetre sem a katolicizmusnak (csak történetileg indokolt) apológiája döntő e művében, hanem az a felfogás, amely szerint a felvilágosodásnak a szív világosodásával is együtt kell járnia. S ez számára többet jelent, mint a vallástalan ember „félvilágosodása” (amikor kedvence Bayle-jét idézi, hozzáteszi: „Nem volt oly istentelen, mint sokan állítják” I. sz. Töredék.) Lényege szerint a mindenkiben élő „religiói érzelem” tisztulását, világosodását szeretné, s ezzel egyidőben kényszerül az értelem, a racionális megismerés korlátainak belátására.

A romantikus válság, a sorsfilozófia, mely eddig is az új élet valóságának a korábbi fogalomrendszerrel való megfoghatatlanságát jelentette, teljesül ki most Kölcsey gondolkozásában, már nem a szubjektíve hullámzó refleksiók, hanem a kriticismus jegyében alakuló új filozófia segítségével. Hangsúlyozom, hogy nem átvétel, nem egyszerű hatás felvétele volt ez a fichteanizmust súroló Kölcsey-világkép: hanem egy belsőleg, eredetien alakult életérzésnek, az önnön makacs racionalitásával minduntalan összeütköző világ-értetlenség kettőségének komor terméke. A kriticismus haladó, antimetafizikus elvét vágja — nem is egyszer — azoknak a maradiaknak arcába, akik isten létezését bizonyíthatónak, sőt tudományosan megismerhetőnek tartják. „A vallás különbözik mindazon dolgoktól, melyek a filozófiának tárgyait teszik” — írja

abban a III. sz. Töredékben is, mely — érveim szerint — átdolgozatlanul maradhatott. „A vallás célja a hit, s a hit által a *moralitás*.” A filozófia, mint tudomány, mint ésszerű megismerés megállni kényszerül egy határon. Erre figyelmeztette Kölcsey már Ertsey professzort is: „A tapasztalás principiumi megavultak” (s ez megint csak figyelmeztetően cseng egybe Siposnak nem egyszer hangsúlyozott elvével: „a mai filozófiának tulajdonsága, hogy dedukciókon, nem pedig demonstrációkon mégyen véghez”, 1814. febr. 9.). Ezt ismétli meg makacs kantiánus meggyőződéssel e III. Töredékben: „A tapasztalásnak határa felette szűk, s feltétlen, hogy a tapasztalás bennünket meg nem csal, hova vetjük lábainkat, ha belőle kiléptünk? Mi ad tiszta ideát a tiszta istenségről? Ezen csudára méltó rend, ezen sok jó a világban? De ki nem látja a morális világ nagy rendetlenségeit, s ezen sok fizikai rosszakat?” Bayle mondataival támasztja alá azt, hogy meg kell ismerni okosságunk gyengeségét, hogy gyenge az emberi ész (ezt ismétli többször is az I. sz.-ban.). Ezért van szükség a szív vallására, mely érzelmünk terméke, s csak ebben van jelen. Kétségtelen, Kölcseyt átmenetileg erősen elfogta a kétség a valóság teljes racionalista megismerhetősége felől.

Ámde ez a kanti—fichtei színezetű világkép, minden ellentmondásosságával, nem jelent visszalépést a felvilágosodáshoz képest: mint korábbi irodalmi bálványait is — Csokonait, Berzsenyit —, úgy döntötte le most Kölcsey korábbi filozófiai idoljait, Voltairet, Holbachot, Fontenellet, s lépett tovább a mechanisztikus materializmus meghaladásával a Hegelt előkészítő romantikus filozófiába. Itt megrekednie roppant veszélyt hozott volna magával. De ez is csak átmeneti lesz fejlődésében: a 20-as és 30-as években kiteljesülő és megállapodó világnézete gondolatilag higgadt egységét teremti meg a felvilágosodás nagy, polgári és makacsul valóság-ihlette elveinek és a voluntarisztikus elvű, cselekvést követelő nemzeti romantikának — a korábban elutasított népiesség (Csokonai!) mély visszafogadásával s egész művének alapjává tételével... (Amikor is megint jellemzővé válik az, hogy a *Görög filozófiával* újból foglalkozva, e tanulmánya — minden kanti beszüremkedés ellenére — csak azt a tanulságot nyújtja, hogy az értelem filozófiája más, mint a materializmus nem lehet).

b) *Az evolúció*

– Kornisnak az a — nem is nagyon jóhiszemű — felfogása, amely szerint Kölcsey a *Töredékek* írásakor szinte az egyház elismerésének és a fideizmusnak útjára lépett volna, egyáltalán nem tartható. A kanti—fichtei tételek inkább a hagyományos dogmatikus keresztény vallás teljes filozófiai lerombolását eredményezték. A vallást ugyan nem tagadták meg, de az észnek, az intézménynek, az iskolának és a dogmának vallását megsemmisítették: a szívbe, az érzelmebe, szubjektumba helyezett vallás így mindennemű egyházi, tradicionális vallástól elszakadt.

Mi okból védi meg tehát a katolicizmust? RÉVAI élesen és helytállóan emeli ki; azért, mert a reformációt Kőlesey visszaesésnek tartja az első nagy újkori, *világi* fellendüléshez, a humanista reneszánszhoz képest.

Kőlesey alapvető gondolata most sem volt más, mint annak kárhoyztása, hogy a szív vallásának már *fejlődő* világosodását egy oly revolúcióval szakították meg, amely megint csak a türelmetlenségnek, az erőszaknak fel-szítását szolgálta a vallás nevében. A döntően új elem ez ítéletben már a fejlődés elve volt.

Nagyon jól tudta, s indulatosan hirdette is, hogy a kereszténység állam-vallássá tételével elkezdődött „az emberi nemzet balsorsa”, a legrettenetesebb üldözés: ez következett abból, hogy egyedül a vallásból eredeztették az igazt és nemigazt (*Töredékek*, I. Id. részletesen könyvemben). Kevés oly kegyetlen ítélet hangzott el a politikai intézményekkel egybenőtt, majd dogmatikussá merevedő kereszténység átkos történelmi következményei fölött, mint amilyen a Kőleseyé. Ugyanakkor azonban ő ad először igazat *annak a katolicizmusnak*, amely *a reneszánsz világosodásának* volt erkölcsi—szellemi alapja. Hosszú fejlődés után, írja, a katolicizmus jegyében már elindult a szív, a vallás világosodása, és a reformáció éppen ezt a világosodást vetette vissza hosszú időre. „Villers a reformációt az újonnan született világosodás leányának nevezte. Honnan tehát a világosodás? A katolicizmus kebeléből. Honnan a reformáció? A katolicizmus felvilágosodásából... A setéség hosszú századaiban... a tudatlanság a vallási tárgyakkal is közölte szennyjét. De midőn a históriának felüleges ismerete is nyilvánna teszi, miként támadott fel mindemellett is a tudományak és józan észnek országa, van-e okunk a terjedő világosság jóltevő, békés következeiseiről kételkednünk?” Amikor már oly »világos fejek« voltak, mint Savonarola és Luther, Erasmus és Melancton, Ximenes és Sarpi, „szüksége volt-e az emberiségnek azon pusztító revolúcióra, mely Európának kultúráját egy századdal bizonyosan késleltette. Had- és theologiai versengések foglalták el az előre törekedő kultúrának helyét”. (*III. Töredék.*)

Kőlesey elemzéséből első pillantásra világos, hogy ő a történelemmagyarázó elvben különbözik Villerstől, aki viszont — naivul — a katolicizmus és protestantizmus eszmei különbözésére vetvén a hangsúlyt, a német reformációt magasan a latin katolicizmus fölé emeli. Ha valaki nem németimádó, az Kőlesey: vele szemben Villers a németiségnek és romantikájának naív, lelkendező prófétája. Mert Villers nem tudhatja azt, amit Kőlesey — Kazinczytól, talán Sipostól is kölcsönözve, de mindenesetre önnön gondolatának s átélésének hitelével — megcáfolhatatlanul így mondott ki: „Leonak felekezete hiszen; Luthernek felekezete vizsgálódik s hiszen” (*III. Töredék*). Az *eszmei* különbség nem lényeges a két felekezet között; Villersnek *ebben nincs* igaza; amiben azonban teljesen téved, az *a történelem filozófiája*.

Villers eszméket állítgat egymás mellé, ahelyett, hogy a történelem folyamata, a fejlődésre ügyelne.

Kölcesey világnézetének legnagyobb eredménye, melyet a Töredékekben vívott ki, igen korán, az *evolúció*, a fejlődés elve.

A történelmi mozgásban szerinte nem elvek, ideák s nem is nagy egyéniségek a döntők. A felvilágosodás történet szemlélete szívesen látta a fejlődés okát a nagy egyéniségekben. Villers pedig egy eszmei összehasonlítás alapján kíván dönteni történelmi, fejlődésbeli tényekről. Kölcesey mindkét felfogást élesen visszautasítja.

„Villers szép következtetéseket vont a reformációból” — írja a *III. Töredék* elején), de „azok *nem* mind *egyenes következtetések*, s nem mind olyanok, melyek más, sok történetek egybefolyások nélkül eszközöltettek volna”.

Nincsenek tehát a történelemben pusztá eszmei, elvont meghatározók, még kevésbé nagy egyéniségből fakadók. „Azon századokbeli tudatlanság” — írja Kölcesey a középkorról — „*külső dolgok öszvejöttöktől* okoztatott, és nem a katolicizmusnak következése volt” (uo.). De „amint a körülmények öszvejönek, úgy határozatlik meg a geniének kifejlése vagy ki nem fejlése” is. Végtanulság: „Az emberi történetek annyira öszvefonattak, hogy azokat egyes okokból soha ki nem magyarázhatjuk.”

A reformációt megelőző időnek jellemzésekor — akár a katolicizmuson belül előretörő világosodásról, akár a latin nyelv szerepéről, a hierarchia kialakulásáról stb. legyen szó (*II. Tör.*) — mindenkor az evolúció, az organikus fejlődés elvét érvényesíti. A szót még nem mondja ki, de az elvet már tudatosan alkalmazza. Herder után, akit többször idéz is és — ki is igazít! Szeretik pl. Herder után a katolikus középkori hierarchiát „azon kopáneshoz hasonlítani, mely az éretlen gyümölcsöt magában tartja; a gyümölcs érelmével pedig, nem lévén többé szükséges, széjjelreped és le hull. Ti lássátok! Én veletek az idő és környülmények felett nem versengek; nem is állottam fel, hogy apológiát hařsogjak . . . Azonban . . . engedjétek meg azon megjegyzést tennem: hogy a kopáncsról vett hasonlatosság nehezen fog próbát állani. Az érett gyümölcsnek kopánca magától reped meg, s a gyümölcstől annak sérelme nélkül válik el. De a hierarchia nem megrepedt, hanem megrepesztetett, s az emberi nemzetnek alóla kibontott része még egy századig véresen küszködött. Jele, hogy a kifejlésnek ideje még nem természetesen jöve el.” (*II. Tör. vége.*)

Kölcesey önmaga személyes fejlődésének páratlan kegyetlenségű elemzésével és felélt ideáljainak, ledöntött bálványainak tudatos eltakarításával tette teljesen hitelessé az evolúció elvének éppen őáltala és éppen a vallástörténetben történt felfedezését.

Ennek nagy távlatú elvi kihatására elegendő utalnunk: az evolúció, az organikus fejlődés elvének tudatosítása nélkül a nyelvújításban elfoglalt új — és Kazinczyéval ellentétes — álláspontja (nem a Kazinczy-egyén, hanem az egész nemzet újított, régtől fogva s a változások magokban jöttek s előmentek volna, siettetni hiba stb. l. Döbrenteihez, 1815. máj. 3.) éppúgy nem alakulhatott volna ki, mint az eredetiség elve, majd a Nemzeti hagyó-

mányok, a nemzeti múlt és jelen szoros összefüggésének egész filozófiája sem . . . .

c) *Kétely a revolúcióban*

Az organikus fejlődés elvét tette a magáévá — a revolúcióét, a forradalmét elutasította. Nem vívódás nélkül: ahogy a Töredékek lapjain a forradalmat előkészítő Bayle, Montesquieu és Mirabeau éppúgy ontja a tanulságokat, mint Herder és a romantika, ugyanúgy ütközik össze lelkében a materializmushoz közelálló racionalista műveltség az új, szkeptikus, az élet és a sors értelmét kereső idealizmussal.

Bár szilárdan áli — élete végéig — az organikus fejlődés modern, historizmus és romantika szentesítette elve mellett — sosem hunyja be szemét afölött, hogy az emberiség időnként „erős rendületeken” vagyis forradalmakon keresztül lép előre (Parainesis). Nem gyalázza — az egyetlen kivétel talán a vallási jegyben történt lutheri revolúció! — inkább mindig a valóság ígézetében élő filozófus és politikus izgalmával figyeli azokat, s majd mindig igyekszik kimutatni, hogy a célját elérő forradalmat hosszú időn át készítették elő — valamiképp az organikus fejlődésből nőtt ki (így a Parainesisben is). Mégis most, 1814—15-ben el kell komorulnia, amikor a forradalmi „véresen kifejlés” roppant áldozatain és azok eredményein áll meg tekintete. „Vagy azt állítjátok-e” — folytatja a kopáncs és gyümölcs-hasonlat gondolatmenetét — „hogy éppen ezen véresen kifejlés tartozik az emberi történet természetes sorába? S az emberiségnek minden régi formából valami újabb állallépéséről is azt tartjátok-e, amit Mirabeau a szabadságról: hogy az csak holttest-párnákon nyugoszik! Ha ez tapasztaláson gyűjtött tudomány, valóban gyászos tudomány! Mert felteszem, hogy így küzdésen és véren keresztül olykor-olykor (bizony nem mindég) valami kevés jót nyerhetünk: de mi ez azon temérdek rosszhoz képest, amit a küzdés alatt szenvedünk; s ami a küzdés után is eszalhatatlanul mindég siralmas nyomokat hágy közöttünk? . . .” (V. ö. az 1816. máj. 11-i levélrészlettel, melyet a Töredékek keletkezésének problémájával kapcsolatban idéztem.)

Ugyanezt a gondolatot ismétli meg, még nagyobb távlatba mutatva, a *IV. Töredék* végén. „Az emberi nép időről időre revolúciókon megyen keresztül, s minden revolúció után bizonyos többé vagy kevesebbé megváltozott formák közt marad.” Könyvemben megírtam, hogy ezen a ponton Kőlcsey elsőnek mondja ki irodalmunkban azt a rendkívüli jelentőségű ítéletet, mely szerint az egymást forradalmak után felváltó formák (vagyis osztálytársadalmak) csak relatíve jelentenek haladást.

Azt tanítják, mondja Kőlcsey, hogy a szenvedő emberi nemnek „bizonyos isteni célok felé kell közelgetnie; s hogy ezen célokat szükségességgel és egyedül megrázó rendületek által fogja elérhetni.”

Így tanítják a vallásos emberek, így az új filozófia képviselői is.

A sorsában elmerült, abból ki-kitörő, de a teljes valóság értelemszerű megismerése iránt szkeptikus Kölcey egyik félnek sem ad igazat: amit lát, az az organikus fejlődés, a természetes érlelődés és kibontakozás elve, s amit nem lát, az a haladás végeélja. „O tegyék nekem azon nagy, azon isteni célt csak oly világossá, csak oly látszóvá, mint Herschelnek legtökéleteseb csövében a legtávolabb feltűnő csillagzatnak legparányibb pontja látszatik!” Még a nagy francia forradalom értékelésében is — melynek különben elismeri nagy nevelő hatását — ingadozik: „A francia lélek szilajkodása ezer ideákat tett közönségesekké, melyek különben csak kevés embernek sajátai voltak . . . S mit nyert mindezzel az emberiség? Mi rajtunk keresztülment az orkán, szenvedtünk és jajgattunk . . .” E fájdalmas ítéletéből a napóleoni háborúk tanulsága is kiérezhető.

*

A kritizmus kanti—fichte-i tételei, az organikus fejlődés herderi tudata és a forradalom iránt feltamadó kételyek együttvéve Kölcey korai romantikájának oly korszerű eredményei, amelyek egyáltalán nem idegen hatás vagy pusztá spekuláció révén születtek meg (ez állhat Siposra, Kötelesre s másokra), hanem saját szubjektív, személyesként felismert fejlődésének menetében nőttek meg — kristályosodtak ki „vérző szívének”, „sors” tudatának élményi körében, teljes emberi hitellel s eredetiséggel. 1814—15 azt jelenti tehát, hogy az ugyanekkor zajló hazai kulturális küzdelem legeredetibb s legmélyebb magyar gondolkozójának tudatában a honi gondolat szervesen nő egybe a korszerű, ellentmondásosságában is a haladást szolgáló európai romantikus filozófiával: nem mellékesen és passzív befogadásával ez európai gondolatoknak, hanem elvi nyomatékkal és aktív, válogató, fölényesen is bíráló áthasonítás útján.

1814—15 e nagy eredményeinek — a nyelvújítás harcaiban kikristályosuló fejlődés- és eredetiség-tannak, a szabadságvágy költészetének, az *Iskola és világ* valamint a *Töredékek* romantikus filozófiájának kiérlelődése nélkül meg sem érthető Kölcey szembefordulása és leszámolása — Csokonai és Berzsenyi után — Kazinczyval magával, majd pedig — a válságnak az említett több ágból rázúduló hatása alatt — teljes elhallgatása, elszüllyedése, évekig tartó írói megsemmisülése.

A Töredékek nagy tanulságai a Nemzeti hagyományokban is, a későbbi küzdelmekben is tovább élnek: de akkor már a megedzett lelkű, romantikus válságán s a válságfilozófián túljutott Kölcey lelkében és művében. A továbbiakban már nem szükséges oly részletes dokumentációját adni a sors-motívum értelmének, mint ezt a korai szakaszra vonatkozóan tettük. Köztudott a balsors tépte nép Himnuszát, a „vándor szerencse” Vanitas-világát, a sorssal vívódó Zrínyi énekét író Kölceynek szüntelen és győzelmes küzdelme a sors, önnön osztályában fellelt sorsa és az irracionale ellen. Könyvem nagyobb része erről a harerről szól.

Nem esetleges, véletlenszerű, nem is merőben szubjektív és nem is külső hatásból származik Kölcsey sorsfilozófiája és a Töredékek új történelemszemlélete.

Már volt szó arról, hogy e valláskritikai és történetfilozófiai mű a Kazinczyval kapcsolatot tartó értelmiség legjavában végbemenő fordulattal, ideológiai forrongással esik egybe, annak egyik fontos — bizonyára legfontosabb — mozzanataként értékelhető. S a tárgyalt emberi, világnézeti felemények — sorsfilozófia, nyelvújítási harc, Iskola és világ, Töredékek — 1813—16 közé esnek, arra az időre, amelynek Kölcsey költészete fejlődésében is nagy jelentősége volt.

E műveknek s állásfoglalásoknak termő talaja és objektív meghatározója, minden kétséget kizáróan az 1813 és 16 közötti társadalmi változás, melyet a legszélesebb értelemben vennék: a hazai gazdasági élet jellegének és fejlődésének megváltozása, a vele kapcsolatos reflexióknak és főleg politikumnak, a politikai gondolatnak átalakulása, a nemzetközi helyzet különleges tapasztalatai, és mindezek lényeges, szoros következményeképp azoknak az objektív, társadalmi ellentmondásoknak tudatosulása, amelyek a megelőző, 1795 és 1810 közötti korszakban alig vagy nem érlelődtek meg a tudatos felismerés, ideológiai állásfoglalás színvonaláig. Ami konfliktust epikumban, lírában, regényben, drámában ez a korábbi szakasz emelt témává, pl. Verseghynél, Csokonainál, Fazekasnál, Kisfaludy Sándornál, szinte állandó jellegű, nem éppen aktuális-politikai tartalmú. E tekintetben máris különböző az 1814 és 18 közötti irodalom, legváltozatosabb műfajaiban, a drámában (Gombos, Katona, Kisfaludy K.), az epikában (Fáy, Vitkovics stb.), a lírában (Kazinczy, Berzsenyi, Kölcsey), filozófiában (Sipos, Köteles stb.), sőt a közgazdasági gondolkozásban is (Berzeviczy alkotmányreformtana, 1813; *Oeconomia publico-politica*, 1817—18) aktuális—korszerű problémaérzékenysége, arról a külön kidolgozandó feladatról nem is beszélve, hogy az organikus fejlődés gondolatában mily mérvű rokonság állapítható meg ez írók között (pl. Berzeviczy és Kölcsey között a valláskritikában ez fennáll).

Ha csak vázlatosan is, utalnom kell azokra az erőkre, amelyek a fenti jelenségeknek s köztük Kölcsey mindegyiküknél intenzívebb válságának, sors-, vallás- és történelem-filozófiájának nemcsak hátterét, hanem objektív talaját, többé-kevésbé meghatározóját jelentik.

Szükségtelen részletezni az ismert gazdasági és politikai tényeket: a devalvációt, az alkotmány félrevetését, a dekonjunktúrát, a fizetésképtelenséget, a Szent Szövetség megalakulását, a nemesi ellenállás lassú kibontakozását. Inkább e társadalmi—történelmi erők sajátos összefonódására kell a továbbiakban utalnunk. Az 1813 és 17 közötti ideológiai válság egészében e társadalmi erők különös bonyolultságából ered.

A devalváció és dekonjunktúra a korábbi tőkefelhalmozás, konjunktúra után, az után következett be, méghozzá viharos gyorsasággal, hogy a tőke

behatolása a mezőgazdaságba megkezdődött. A tőkés átalakulás fogalmát maga az élet kényszeríti bele gondolkodóink tudatába. A feudalizmus és kapitalizmus fogalma, műszavai ekkor válnak szélesebben használatossá (1808—10 és 13—17 között Batsányi, Kazinczy, Berzeviczy, Kölcsey, Dessewffy stb. irataiban) és ez a történelemszemlélet változását is jelzi: a társadalmi intézmények fejlődésben szemlélt egymásutánjának elve szorítja ki lassanként a történelmet mozgató nagy egyéniségeknek naivul individualista vagy a „társaság” és az „uralkodó” közt kielemezett „alku” analitikus, történetietlen szemléletét, a felvilágosodás ez erősen továbbélő gondolatát.

Ugyanakkor és ezzel a folyamattal legszorosabb összefüggésben az öröklött, változatlan elvként fenntartott nemesi szabadság, függetlenség gondolatának érvényét is hol kiterjedni, hol erősen összehúzódni kényszerítik a körülmények. A Berzsenyiben végbemenő átalakulás éppolyan erős tekintetben, mint Dessewffynek a feudalizmusellenesség és a régi rend védelme közt hullámzó állásfoglalása, mint Kazinczy kettős mozgása, az uralkodói követelések elfogadása és a constitutió erélyes hangoztatása, Napóleon-csodálata és a Napóleon ellen indított nemesi felkelés védelmezése között. De nemesak öbennük, hanem Vitkovicsban és Horvát Istvánban, Kölcseyben és Szemerében, Kisfaludy Károlyban és Széchenyiben épp úgy él ez a rendkívül változékony értelmű, korszerűsödő nemesi tudat. Az élet sajátos viszonyai szabják meg e régi szemlélet lassú bomlását: nemeseink elégedetlenek Ausztriával, de vele együtt vesznek részt a Napóleon elleni hadakban, ugyanakkor pedig minduntalan a megváltozó nagy világtól várják — egyesek magától Napóleontól! — a hazai helyzetnek alkotmányos és modern értelemben vett átalakulását. A forradalomra nem, de reformra, gazdasági és társadalmi reformra már sokan gondolnak, Berzeviczytól Pethéig. Elítélik a despotizmust, Napóleont ostromozva az osztrák császárra is gondolnak, ugyanakkor — feledve a despota Napóleont — attól a Franciaországtól várják az eszmei segítséget, amelyet nem lehet úgy megrontani, „hogy nagyot ne nyomjon Európa mérő serpenyűjében” (Dessewffy, 1814. III. 13.). Napóleont elítélik — a régi vágásúak, mint Pálóczi Horváth vagy Dessewffy még az „alku” megszegése miatt, a modernebbül-romantikusan gondolkozók, mint Berzsenyi már a *kor lelkének*, a *szabadságnak* elárulása, a vele történt visszaélés miatt, ugyanakkor a napóleoni forrongó világból várják az új rend megszületését: „Novus rerum nascitur ordo, postquam vidimus quid extremum in libertate et quid ultimum in servitute esset” — írja Dessewffy. (1814. III. 13.) E novus ordo gondolatában kétségkívül már mélyen benne van a napóleoni korszak nemzeti mozgalmának megértése, a néptömegek mozgásában, nemzetek öntudatra ébredésében megnyilatkozó korszellem, korlélek felismerése, amely „porba veri” hamis útra tért reprezentánsait (a magyar társadalmi gondolkozás ekkori feszültségeit és távlatait jól példázza Berzsenyi Napóleonhoz című, 1814-i versének tökéletes gondolati megegyezése B. Constant: De l'esprit de conquête . . .

c. 1814-i nagy művének bevezetőjével). A történelemnek, mint folyamatnak felismerése s ezen belül az alkotó egyéniség és a nemzeti szellem viszonyának tudatosítása minálunk is elkezdődik és első szűkkörű és szerény, de mégis hatékony hazai eredményeit a 10-es évek derekán létre is hozza. (V. ö. az európai historizmusra vonatkozólag LUKÁCS Gy.: A történelmi regény, 9—11. stb. 1.) Egyidőben a Szent Szövetség nem várt, méginkább kiábrándító, az ellentmondásokat fokozó rendjének kialakulásával.

Az évtized derekán íróink, gondolkozóink a gazdasági helyzet szorításában élnek, a nagyvilág és az osztrák birodalom, az Ausztria és a magyarság, az arisztokrácia és a középnemesség közti ellentéteket átérezve ébredező nemzeti öntudattal néznek körül a Napóleon bukása után megszülető új rend minden értelmes várakozást (és uralkodói ígéreteket) megcsúfoló negativitásában. Ezért keresik a kiutat nyelvi és irodalmi, világnézeti és politikai síkon egyaránt. Ezért válik a nyelvújítás nagy, legéletképesebb, a történelmi nyelv-szemlélet és neológia egységében új, szépirodalomért küzdő mozgalma az egész politikai és közgazdasági, filozófiai és vallási gondolat forrongását koncentráló, egyben tápláló irányvá.

E nagyon rövid és az összefüggéseket éppen csak jelző vázlat önmagában éppen nem alkalmas az egyes egyéni életművek kialakulásának meghatározására.

Kölcseynél maradván s kiegészítve a művének elemzésekor már némileg érvényesített társadalmi szempontokat: elsőrendűen meghatározónak tartom azt, hogy Kölcsey abban a történelmi pillanatban fog hozzá gazdálkodó-életének kialakításához, amikor a konjunktúra alapján kivirult gazdasági prosperitás és nemesi illúziók együttes összeomlását rendkívül nyomasztóvá, nehezen elviselhetővé tették az Ausztriával újra kezdődő, de minduntalan lefojtott — a közösen vívott háborúra való tekintettel visszaszorított — ellentétek, melyeket a napoleoni Európa megdöbbentő tapasztalatai ugyanakkor szítottak is. Közéleti ideálok híján reális kiút semerre sem nyílik. Aki pedig fiatalon és átmenet nélkül kerül bele ez újfajta megfeszített munkát követelő s rosszulfizető gazdálkodásba — pusztán azért, hogy megéljen, egy oly életformában, melyet semmiféle egyértelmű közösségi-társadalmi eszmény nem tesz felemelővé, értékesé, az aligha kerüli el a lélek, a világnézet válságát. Ez történt Kölcseyvel. A történelmi pillanat súlyos negatívumai és szerencsétlen egyéni életkörülményei a legkedvezőtlenebbül fonódtak össze. A kisebb birtokú gazdát megfeszített munkára kényszerítő elavult nemesi gazdálkodás minden gondja egyszerre zúdult rá a felkészületlen, egyedül felvilágosult tudós műveltségében élő fiatalemberre: a családi élet ideig—óraig védő és felkészítő nevelésében ő nem részesül. Az önála erősebb alkatú, nagyobb birtokú és erre az életformára fel is készült nemesurak is panaszkodtak ez új helyzetben: baj a gazdaság, „mihelyt élelem módja”, „azonban ott és úgy kell húzni az ígát, ahová helyezhetve vagyunk, és amint a sorsunk rendelé!”

(Dessewffy, 1814. II. 18.) Kölcsey panasza mélyebbről fakadt: már korán annak a szüntelen összeütközésnek érzelméből, melyet a megfeszített gazdasági munka, a földhöz láncolódás valósága és a szabadság, a modern írópálya iránti vágya között érzett.

1812-ben költözött Álmosdra s innen 1815 tavaszán ment át Csekére: e két dátum közé esik sorssal vívódó filozófiája. Társadalmi alapja kétségtelenül a minden közéleti tevékenységtől elzáró földhöz-kötöttség, s emellett annak kínzó felismerése, hogy oly közösségi ideál sincsen, amelyért akkor küzdeni lehetne. E két objektív ok meghatározó erejét mindig érzi, sejteti, de ritkán tudatosítja magában. Egy ily egészen világos pillanata nyer kifejezést az 1813. okt. 21-i levélben, ahol megírja: „Nemcsak az bánt engemet, ami itt körültem van, annak, aki engemet egészen érthet, Goethének szavait mondom el: Und da sucht das Aug oft so vergebens Ringsumher und findet alles zu!” Érdekes módon itt — talán ez egy példánk van csak erre — úgy említi sorsát, a fátum nyomását, hogy egyben elutasítja az álom-filozófiát tápláló fichtei felfogást. „Érzem a fátumnak nyomását, érzem, hogy nem vagyok szabad, bármit mondjanak filozófjaink.”

1814-ben kibírhatatlaná válik élete Álmosdon. Minden rosszabbra fordult. Ide kellene írni a Magyar Kurir 1815 I. sz.-ának helyzetrajzát: éhezés, lopások—rablások, tele fogházak — a rossz termés anyagi s erkölcsi ínséget szült. Kis, Cserey s mások levelei csupa vádat tartalmaznak: az irodalom iránti részvétlenség, az arisztokrácia elkorcsosulása, az egész közszellem ellen. Kazinczyt megtámadják a Mondolattal, s egyik barátja nyíltan megírja neki, ne bocsátkozzék vitába Somogyival, mert rajta veszt: a közönség Somogyi pártján áll. Kölcsey menekül. „Pozsonyból Bécsbe . . . futok el. Bécsben hónapokat fogok tölteni, s talán még tovább fogok ott maradni, mint most előre írni merem. Itt nem jó, nekem nem lehet jó.” (1814. V. 31.) Így búcsúzik Kazinczytól. Ez a mélypont. A sors filozófiáját, a Töredékek komorságát — az egész mű maga persze 1814—16 terméke lehet — *ebben az évben* e biográfiai adat egymagában is eléggé hitelesíti.

Nem utazni készült, hanem menekülni akart, el ebből az országból, bizonytalan időre. Nem tudjuk, miért fordult vissza Pozsonyból. Számára tragikus pillanat lehetett. Kállayhoz (őhozzá készült Bécsbe) 1814. jún. 20-án, Pozsonyban írt levele azt a lelkiállapotot mutatja, melyet ő maga így jellemez: „nem vagyok magamé”, és szorongva, kérlelve köti barátja lelkére, hogy a bécsi út „fatális” elmaradásáról egy szóval se beszéljen ezentúl, senki-nek se árulja el azt. „Összetört szívvel és testtel, de külsőkép nyugodtan indulok haza. Ó ha ezen június nekem a legutolsó lenne! hidd el, hogy örömmel megyek által oda, hol többé semmiről sem tudunk, és mégis úgy szeretnék itt maradni, itt, hol annyi kínaim valának.”*

* (A Zárójelbe tett dátumok — ha külön nem magyarázom őket — Kazinczy levelezésének tételeire vonatkoznak.)

Hogy nem az a terv motoszkált-e a menekülő Kölcsey elméjében, amelyről — pontos időzítés nélkül — Kállay beszél Kölcsey-életrajzában-hogy ti. Németországba készültek s „magyar belletristikai munkák ismertetésével s fordításokkal akartak fellépni”, ma már aligha állapítható meg, legfeljebb valószínű.

Pécelre térésével, ottani irodalmi munkáival, a nyelvújítási harcokba való aktív bekapcsolódásával talált rá arra a közéleti kötöttségű, harcos-társak egységében — már nem egyedül — vallott és kimunkálendő nagy feladatra, amely képessé tette arra, hogy ideáljait kritika alá vesse és saját kínzó csatáját a sorssal filozófiai síkon értse meg.

ARISTOPHANÉS PÁLYAKEZDÉSE.

I.

Már négy esztendeje tartott a peloponnésosi háború, s már két esztendeje volt halott Periklés, akinek a nevéhez az athéni történelem fénykora fűződik, de akit e fénykor politikai eredményeit megsemmisítő háború kirobbantásáért is felelőssé tettek, amikor először jelent meg a színpadon Aristophanés művészte. A költő, akinek alkotásaiban a szatirikus költészet sajátos feltételei között a következő korszak minden nevezetesebb eseménye és jelensége úgyszólván hiánytalan teljességgel tükröződik, ekkor, i. e. 427-ben, még nem töltötte be 20. esztendejét, azaz nem érte még el a nagykorúságot, s így a fennálló szabályok szerint nem is vehetett részt a Dionysos-ünnep vígjátéki versenyein. Mint maga írja később, érett művészte egyik legkiemelkedőbb alkotásának, a *Felhőknek* a kardalában: olyan volt ekkor még, mint a leány, akinek nem lett volna szabad szülnie, ezért szégyenlősen kitette elsőszülöttjét, s akadt más, aki magához vette a kitett gyermeket és az athéni színház közönségére bízta, amely jóindulattal fogadta és fölnevelte.

Aristophanés komikai tehetségének ez az „elsőszülöttje”, melynek így mindjárt kedvező fogadtatásáról is értesülünk, a *Lakomázók* c. vígjáték. A kiskorú költő helyett, akinek háttérben kellett maradnia, Philónidés nevű pályatársa vállalta el a színrehozatalt, a kar és a színészek betanítását, ami az athéni színházi életben általában a szerző feladata volt. A darab elveszett, csak szűkszavú kivonatokból és Aristophanés vígjátékaiban az attikai nyelv régi emlékei után keresgélő grammatikusok egy-két soros idézeteiből alkothatunk magunknak némi fogalmat róla. A *Felhők* már említett kardalának egy utalásából tudjuk, hogy két ellentétes jellemű ifjú — egy „józan” és egy „lazaerkölcsű” — vitte benne a főszerepet. Késői grammatikusok, akik nem a vígjáték tartalma, hanem ritka szavai, így mindjárt a *Daitalés* cím iránt érdeklődtek, elmondják azt is, hogy a kart annak az attikai községnek a lakói szolgáltatták, amely nevét az eszem-iszommal szerzett kétesértékű jóhírének köszörülhette. „Lakomázók” tehát egy — nyilvánvalóan csak a költői képzeletben élő — falunak a neve, s a falu lakói, akiből a vígjátéki kar állt, ugyanúgy adtak címet a vígjátéknak, mint két évvel később egy másiknak

egy másik attikai község, Acharnai, étel-ital örömei iránt nem kevesebb érzéket tanúsító polgárai.

Arról is hallunk, hogy a dráma színhelye Héraklés temploma volt, s minthogy a grammatikusok, akik még az egész vígjátékot ismerték, elsősorban válogatott jófialatok, ízletes halak neveit tudták kijegyezni belőle, elképzelhető az ínyesiklandó lakoma, amelynek csábításaival szemben a józanabb ifjúnak ellenállást kellett tanúsítania s amelynek a másik bizonyára nyakló nélkül adta oda magát. Vannak töredékek, amelyek arra engednek következtetni, hogy a két ifjú testvér volt, s a két életforma vetélkedésénél a két ellentétes jellemű testvér apja is jelen volt. A szofista Prodikos valamivel korábban Héraklést úgy ábrázolta, amint a válaszüton egy-egy az Erényt és a Boldogságot jelképező nőalak igyekezett a maga pártjára vonni, s a hős az Erény göröngyös ösvényét választotta a Boldogság sima és csábító útja helyett — így érdemelte ki, hogy küzdelmes élete után az olimposzi istenek halhatatlansággal jutalmazták és maguk közé emeljék. Vajon a két testvér a Héraklés-templomban lejátszódó komédiában ugyanezt a két utat jelképezi-e, s ha igen, a vígjáték fenntartás nélkül a józan testvér példájának a követésére kíván-e buzdítani, mint Prodikos pedagógiai célzatú elbeszélése? Mindenesetre hangsúlyoznunk kell, hogy adataink szerint a „Lakomázók” kara Héraklés templomában nem a józanság erényeit gyakorolta, hanem „lakomázott”, s ha ezt tette, akkor sem tagadta meg egészen az istent, aki templomába befogadta. A komédia-szerzők ugyanis a nagyerejű hős emberfeletti étvágyáról is sok tréfát tudtak, s arról az askétaeszményről, amelyet Prodikos elbeszéléseinek megfelelően később egyes — különösen cinikus — filozófusok hoztak Héraklés alakjával kapcsolatba, annál kevesebbet. Így pl. Aristophanés egy fiatalabb kortársa, Strattis egy parányi, szókinccs tekintetében is a *Lakomázókkal* rokonságot tartó töredékében úgy állítja elénk Héraklést, amint éppen egy egész rakás halat és kecskesültet nyel le egyszerre.

A *Lakomázókban* mindenesetre a vígjátéki konfliktusnak kellett a két testvér ellentétes jellemén megfordulnia, s így nem pusztán pedagógiai jelképek, mint a *Lakomázók* egyik-másik motívumát, úgy látszik, megisméltő *Felhőkben* az Igaz Beszéd és a Hamis Beszéd allegorikus alakja. Fontos volna tudnunk természetesen, hogy melyikük mellé áll rokonszenvével az apa, s egyáltalán, az ő ajkára kell-e képzelnünk azt a töredéket, mely ha nem is a mértéktelen dőzsölésre, de Dionysos szívet vidámító ajándékának, a bornak a megbecsülésére tanít, amikor Alkaiosnak és Anakreónnak a dalait kéri számon. A *Felhőkben* mindenesetre az apa az, aki Simónidés dalát szeretné borozgatás közben hallani engedetlen fiától, s bár itt ez a motívum kissé más összefüggésbe illeszkedik, feltehető, hogy apa és fiú között merült fel már a *Lakomázókban* is, s ha igen, ez a két testvér komédiájában csak azt fejezhette ki, hogy az apa — ha nem is állt éppen a Ledér oldalára — a Józan testvér túlzott józanságával szemben az élet bölcs élvezetére tanít. Csirájá-

ban tehát már itt felmerülhetett az a derűs pedagógiai szemlélet, amely utóbb az új-komédiára lesz jellemző, amelyről pl. Plautus *Pseudolus*-ában Callipho és Simo vitája tanúskodik, s amely a „két testvér” motívumát is továbbfejlesztve Menandrosnak Terentius által felhasznált *Adelphoi* c. vígjátékán végigvonul.

Még kevesebbet ismerünk Aristophanés következő, i. e. 426-ban bemutatott, *Babylóniak* c. vígjátékából, amelynek betanítására — még mindig a fiatal költő helyett — ezúttal egy Kallistratos nevű színész vállalkozott. De ha nem is ismerjük magát a vígjátékot, jellegére és tendenciájára következtethetünk abból a hatásból, amelyet kiváltott: a Periklés halálát követő korszak vezető politikusa, a háború további áldozataiért és a szövetséges városállamok kizsákmányolásának a fokozódásáért elsősorban felelős Kleón a személye és politikája ellen intézett támadást látott benne s ezért minden rendelkezésre álló eszközzel a vígjáték szerzőjének az üldözésébe fogott. Nyilvánvaló, Kallistratos, ha osztozott is a felelősségben, azt teljes egészében magára nem vállalhatta, Aristophanés szerzősége kitudódott, s Kleón, hogy veszélyes ellenfelébe beléfojtsa a szót, vádat emelt ellene, forrásaink egy része szerint avval az ürüggyel, hogy jogtalanul lép fel athéni polgár gyanánt. S bár Aristophanés megnyerte a pört — azaz említett forrásaink szerint sikerült polgárjogát igazolnia —, Kleón ekkor vitt keresztül olyan törvényjavaslatot, amely a jövőre nézve megtiltotta, hogy a drámai versenyek hagyományos alkalmául szolgáló Nagy-Dionysia ünnepén athéni politikust személyében támadó vígjátékot bemutassanak.

A tilalom indokolása az volt, hogy ezen az ünnepen részt vettek a szövetséges városok és szigetek küldöttei is, akik éppen ekkor hozták fel évi hozzájárulásukat — valójában Athénnek fizetett adójukat — a délosi szövetség immár Athénbe áthelyezett pénztárába. Jogos tehát a következtetés, hogy Aristophanés olyan kérdéseket feszegetett, amelyeknek a tárgyalása különösen a szövetséges városok küldötteinek a jelenlétében volt kínos, legalábbis Kleón és a vele egyetértők számára. Ha hozzávesszük még, hogy az egyik töredék kifejezetten a samosiak homlokára ütött bélyeget említi, s tudjuk, hogy a délosi szövetség tagjaira nehezedő terhek ellen Samos szigete már 440-ben fellázadt, Periklés csak súlyos harcok árán kényszerítette annak idején a szövetségi hűség megtartására, s éppen e háború során ütöttek bélyeget — egy samosi hajó képét — a hadifoglyokra, nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy Aristophanés már ekkor nemcsak Kleón személyét, hanem a délosi szövetség tagjainak kíméletlen kizsákmányolását is támadta; két évvel később, igaz, hogy nem a Nagy-Dionysia ünnepén, hanem a csupán athéni nyilvánosságnak szóló Lénaiákon bemutatott *Lovagok*-ban is Kleón hitványságának egyéb bizonyítékai mellett szerepel az a kapzsiság, amellyel a szövetségesekből megemelt adójukat kipurkálja.

Ilyenformán, ha Aristophanés első vígjátékainak művészi felépítését, formai sajátosságait alig is tudjuk megítélni, tartalmukat illetően minden

bizonytal megállapíthatjuk a következőket: 1. a *Lakomázók* bizonyára a magánélet viszonylataival foglalkozott, s legfeljebb a „nagyevő Héraklés” komikai vonásának érintésével illethette némi kritikával a hagyományos vallási hiedelmeket és intézményeket; 2. a *Babylóniak* annál határozottabban áll politikai célok szolgálatában, s mindjárt azon az oldalon, ahol a következő években látjuk Aristophanést kitartó elvszerűséggel küzdeni: Kleón ellenfelei oldalán. De ha azt mondjuk, hogy Aristophanés kezdettől fogva Kleón ellenfelei közé tartozott, még csak negatív határozottuk meg politikai álláspontját. Mert Kleón politikáját sokféle szempontból érthette és érte is támadás; hogy Aristophanés milyen szempontokat érvényesített vele szemben, azt csak további — fennmaradt — drámáinak gondos elemzése világíthatja meg.

Az a tizenegy vígjáték, amely teljes egészében maradt reánk, még mindig csak egy kis része annak, amit Aristophanés alkotott. Kb. negyven évre terjedő költői tevékenységének némely esztendejében két vígjátékkal is részt vett a Dionysos-ünnepek drámai versenyein, egyszer a Lénaián és egyszer a Nagy-Dionysian. Elveszett, s csupán többé-kevésbé homályos célzások és sovány töredékek alapján körvonalazható drámái közül csak néhányra hivatkozunk még, így a 424. évi Nagy-Dionysian bemutatott *Földművesek* és a 423. évi Lénaián bemutatott *Teherhajók* töredékeire; az első a háború által munkájukban megzavart parasztok békevágyát fejezte ki, a második — úgy látszik — a hadihajókkal állította szembe a nép szükségleteinek kielégítésére szolgáló árukat szállító hajókat.

Ebbe az irányba mutat első ránkmaradt vígjátéka, az *Acharnaibeliek* is. A vígjáték — i. e. 425-ben — élesen fordul szembe Kleón háborús politikájával, de — annak a törvénynek megfelelően, amelyet egy évvel korábban éppen a *Babylóniak* előadása váltott ki — nem a márciusi Nagy-Dionysian került bemutatásra, amelyen a szövetségesek küldöttei is részt vettek, hanem a februári Lénaián, amikor a tengeri hajózás téli szünetelése az athéni polgárokra korlátozta a drámai versenyek nyilvánosságát. Aristophanés a vígjátékban belül utal is erre a politikai szókimondását igazoló körülményre:

*Most még Kleón sem vádolhat, hogy a
„Társak” előtt szólok le városom;
M a g u n k vagyunk, mert lénaei ez ünnep.
És vendég nincs jelen. Most még adót
Sem hoznak a segítő városok . . .¹*

A parabázisban, azaz a vígjátéknak abban a karénekeiben, amelynél a Kar mintegy kilépve a játékból, közvetlenül a közönséghez fordul, s jobbra a költő személyes viszonyairól beszél, Aristophanés — bár még az *Acharnaibelieket* is Kallistratos vitte színre — önérzetesen vallja, hogy ez a politikai szókimondás a város érdekét szolgálja. Ő az a költő, „ki fejét veti rá, hogy

¹ Aristophanés vígjátékait itt és a következőkben Arany János klasszikus fordításában idézzük.

igazat mondjon kereken az athenaci népnek” s önzetlenül minden hazugságot leleplező őszinteségével segíti a várost abban, hogy mások hízelgő szavai se vezethessék félre többé. Nem a maga dicsőségét, hanem polgártársai javát kereste mindig, éppen ezért szerzett olyan dicsőséget is, amellyel egy költőtársa sem versenyezhetik. Ezt a dicsőséget természetesen vígjátéki eszközökkel túlozza, de még az önirónia játékos megnyilatkozásai mögött is nyilvánvaló nagyfokú írói tudatossága, mellyel nem is annyira saját eddigi sikereit tartja számon, mint inkább a szatirikus költészet politikai jelentőségét hangsúlyozza. Sokat mondó tréfa, hogy a perzsa király, mikor a spártai követeknél a görögök erejét akarja kipuhatolni, nemesak azt kérdi, hogy melyik városnak van legnagyobb hatalma a tengeren, de azt is, hogy melyiket dorgálja leginkább a költő,

Mert, kiket ő dorgál, azok -- úgymond -- derekabbak lesznek idővel...

De vajon szolgálhatja-e Athén erejének a gyarapodását a vígjáték, amelynek főhőse, Dikaiopolis, hátat fordítva a közös athéni ügynek, különbékét köt az ellenséggel, s míg Lamachos harcias elszántsággal háborúba indul, ő lakomára készül, míg amaz a harcban kapott sebeit kötözi, ő terített asztal mellett szép leányok társaságában mulat?

Athén történetének az a válságos pillanata, amelyben az Acharnaiabeliek előadására sor került, valóban mindenre alkalmasabb volt, mint az élvezetek hajszolásának az igazolására. Attika földjeit, a szőlő- és olajfaültetvényeket a spártaiak ismételt betörései pusztították el, a lakosságot megtizedelte a háború és a háború következtében fellépő járvány, a főváros falai között biztonságot kereső vidékiek a termelő munkától elszakítva a túlzásúlt utcaközökben olyan lakásviszonyok között szorongtak, amelyeket még egy évvel később, a *Lovagok*ban is úgy jellemezett Aristophanés, hogy a nép már nyolcadik éve „hordótkban, odukban, bástyazugon” húzza meg magát. A változó hadiszerezese hol a spártaiaknak kedvezett Attikában, hol az athénieknek engedett — nagy áldozatok árán — előnyomulást a Peloponnésoson, a rab-szolgák itt is, ott is az ellenféltől remélve sorsuk jobbrafordulását, megbízhatatlannak váltak, s a délosi szövetség bomladozott, hiába büntették a közelmúltban Kleón javaslatára példátlan kegyetlenséggel a lesbosi Mytiléné elszakadási kísérletét. A perzsa birodalom, amelynek a támadását a görög nép egységes szabadságharca a század első felében ki tudta védeni, már lesben állva várta az alkalmat, hogy a testvérháborúba beleszólva megújítsa a kis-ázsiai görög városokra támasztott igényét. Ilyen körülmények között Spártában is, Athénben is erősödtek a törekvések a béke helyreállítására, de a spártaiak által kezdeményezett tárgyalások sikerét Kleón pártja, az athéni hegemoniában a gazdag kereskedők és iparosok gazdasági érdekeinek a biztosítékát látva, megakadályozta. A demokrácia ellenfelei, a földbirtokos arisztokraták viszont Spártával rokonszenveztek, s vannak rá jelek, hogy titkos tárgyalásokba is bocsátkoztak a spártaiakkal. Az athéni szegény szabadok,

akiknek tömegeit most erősen gyarapította a főváros falai közé húzódó attikai parasztság, még határozatlanok voltak, s a politikai cselekvésre sem kellő szervezettséggel sem kellő öntudattal nem rendelkeztek. A háborútól ők szenvedtek a legtöbbet, az esetleges győzelem is nekik ígérte a legkevesebbet, ám az az elkeseredettség és bosszúvágy, amelyet a spártaiak által elpusztított otthonaik és földjeik miatt éreztek, a háborús párt jelszavai iránt legalább oly mértékben tette fogékonyakká őket, mint a béke reményei iránt.

Az *Acharnaibeliék* értékeléséhez akkor találjuk meg a helyes szempontokat, ha megértjük azt az alapvető célzatát, hogy a háborús felelősség kérdésének a felvetésével ezt a bosszúvágyat igyekezzék tompítani, s Kleón pártjával szemben, amely ebből az elkeseredett bosszúvágyból igyekezett politikai tőkét kovácsolni, az athéni parasztságot igazi érdekeiről felvilágosítsa. A felvilágosítás eszköze természetesen Aristophanés számára nem lehetett más, mint a komédia, s így a háborús felelősség kérdését és a béke előnyeit is csak a komédia eszközeivel fogalmazhatta meg.

A vígjátéki kart Attika legnagyobb községének, a háborúban sokat szenvedett Acharnainak a lakosai, szőlőműveléssel és szénégetéssel foglalkozó egyszerű parasztemberek szolgáltatják. Az a hangulatváltozás, amelyen a játék közben ez a kar keresztülmegy, jelzi az irányt, amelybe a költő közönségét elragadni kívánja. A Kar tehát, mint a tragédiában is többnyire, valójában a nézőtér meghosszabbítását jelenti a színpadon; a költő célja ezáltal az, hogy viszont a nézőközönség a kar meghosszabbítása legyen az egész athéni közhangulat felé, azaz ami változás a cselekmény folyamán a kar hangulatában, az események megítélésében végbemegy, menjen végbe a vígjáték közönségében s ezen keresztül az egész athéni közhangulatban.

A játék az athéni népgyűlés színhelyén, a Pnyxnek nevezett sziklás dombon kezdődik. Dikaiopolis, egy jómódú gazdaember, türelmetlenül várja, hogy a nép összegyűljön, s elégedetlenül látja, hogy a közérdek iránt milyen közömbös a többség: a vásártéren fecsegnek, ahelyett, hogy a népgyűlésbe sietnének, ahol háború és béke kérdéséről kell döntenet. Tehát nem ő az, aki a közzel nem törődve, csupán egyéni érdekeit nézi, inkább a többiekéről mondható ez el, akiket vörös festékbe mártott kötéllel kell a gyűlésbe hajtani. Az athéni nép választott tisztviselői, a népgyűlés előkészítésére és levezetésére hivatott prytanisok sem jobbak a közembereknél: dél van már, mire felbukkannak. Végre megkezdődik a népgyűlés; Dikaiopolis, ki már visszavágyik falujába, elhatározza, hogy csak annak fog helyeselni, aki a béke mellett emeli fel szavát. Egyedül ez az elhatározás állítja Amphitheos mellé — Aristophanés megtalálja a módját, hogy ugyanakkor amikor helyesli Amphitheos béketörekvéseit, nevetségessé tegye arisztokratikus gögjét, amellyel apai-anyai ágon isteni származására hivatkozik, s nevetségessé tegye azt a szónoki pátoszt is, amellyel — a békét javalló józan érvek helyett — isteni küldetéséről szaval: bár isteni származék, maga is több a halandó embernél,

s az istenek bízták rá, hogy Spártával megkösse a békét, hiányzik hozzá az — útiköltsége. A prytanisok nemhogy útiköltséget adnának a fényes származású élhetetlenek, az uralmon levő háborús pártnak nem tetsző beszédért elhurcoltatják, hiába követeli számára a szólásszabadság biztosítását Dikaiopolis, tehát nem valamilyen arisztokrata, hanem éppen az az egyszerű gazdember, aki komolyan veszi a demokráciát. Nem is a demokráciával, hanem Kleónnak a demokráciát eláruló politikájával kerül szembe a jóember akkor is, amikor ironikus szavakkal kíséri a Perzsiát járt athéni követek és a perzsa király Athénbe küldött követének a fogadását. Gúnyos megjegyzései egyaránt szólnak a keleti pompának, a követjárás pazar költségeinek és annak a ténynek, hogy az athéni állam, amely egykor az egész görög nép szabadságharcát vezette a perzsák ellen, most bizonytalan előnyök ígéretével hagyja magát a perzsa király részéről megvesztegetni. Csak a demokrácia ilyen sokszoros megcsúfolása láttán érzi magát feljogosítva Dikaiopolis arra, hogy megkeresse az elzavart Amphitheost, kifizesse útiköltségét és úgy küldje Spártába békét kötni, legalábbis az ő, felesége és gyermekei részére. A népgyűlést azután ő, aki a legpontosabban jelent meg és a legtürelmetlenebbül várta a kezdetét, már egykedvűen nézi :

Ti meg szájátva gyűléskedjete!

Mégis, ez az egykedvűség is megszűnik, amikor a gyűlés további folyását figyelni, s Athén új szövetségeseiről, a *sáskányi* hadat ígérő barbár thrákokról értesül : mint mondja, csak a „sáskát” hiszi az egészből, vagyis nem a segítséget, hanem a pusztítást, amit ezek még szövetségeseiknél is végezni fognak, ha egyszer csakugyan eljönnek. Mint ahogyan az „előőr”, az odomántok máris megérkező szedett-vedett törzse el is lopja egy óvatlan pereben a zsák hagymát, amely Dikaiopolisnál volt ; ez türelme fogytán, az esőre hivatkozva, amely mellett tilos volt népgyűlést tartani, követeli, hogy vessenek véget a demokráciát megcsúfoló játéknak — tehát megint csak nem Dikaiopolis fordít hátat a közös athéni ügynek, hanem maga Athén — a spártaiakkal szemben a perzsa királlyal és a barbár thrákokkal is szövetkezni készen — árulja el az egész görög nép közös érdekeit.

De az acharnaibeliek még nem tudják azt, amit Dikaiopolis már felismert, s amikor Amphitheos megérkezik Spártából a békével, megkergetik, majd úzóbe veszik Dikaiopolist is, aki a három kehelyben hozott békék között — akárcsak a finom borokban — válogat, s az öt- és tízévest elutasítva, a harmincéves békét választja. Acharnai vénei, akik egykor Marathón mellett harcoltak, hazaárulást látnak e különbékében :

Oh te nyomorú.

Szólónk kívágya, s te békét hozasz?

— kiáltják a menekülő Amphitheos után, s a Dionysosnak házanépével együtt békeáldozatot bemutatni készülő Dikaiopolist még mezei lakában is felkeresik,

hogy megkövezzék. Mert közben változott a szín: a Pnyx helyett Dikaiopolis egyszerű falusi otthonát kell a színpad egyik oldalára képzelnünk, a másikra Euripidés, a tragédia-költő házát, de úgy, hogy még Lamachos, a hadvezér házának is jusson hely rajta. Dikaiopolis ünnepét megzavarják a dühös acharnaibeliek, de ez nem jön ki sodrából, annál kevésbé, mert az a körülmény, hogy Kleónt ők is gyűlölik, reményt nyújt arra, hogy józan felvilágosító szavai nem fognak süket fülekre találni a mindenre elszánt kődobálóknál. Különösen, mikor azt is tudomásukra hozza, hogy túszt szedett náluk — azaz egy kosár szénüket foglalta le zálogul —, az acharnaibeliek felhagynak a dobálással és némileg megszelidülve hallgatnak Dikaiopolisra. Dikaiopolis, hogy nagyobb hatást érjen el szavaival, Euripidést kéri meg, hogy színpadi kellekeiből egy koldusgunyát kiválaszthasson, úgy áll meg újra a Kar előtt. De ez a „hatásvadászat” nem a józan Dikaiopolis kenyere, Euripidést és a koldusgunyát csak azért keveri bele a játékba Aristophanés, hogy mintegy félkézzel a máskülönbben megbecsült tragédia-költőt is figyelmeztesse bizonyos modorosságaira. Dikaiopolis az érzelmekre ható jelmezben is inkább higgadt érveléssel bizonyítja, hogy a háború csapásaiért nem lehet a felelősséget mindenestől a spártaiakra hárítani. És itt, a peloponnésosi háború okaira utalva, a történeti valóságot oly módon keveri a pajkos tréfával, hogy a tréfának is komoly magva van, amennyiben Aristophanésnak azt az alapmeggyőződését fejezi ki, amely szerint a békét mindig a hatalmon levők önző, a dolgozó nép érdekeivel ellentétben álló érdeke zavarja meg.

A perzsa háború lezárását követő korszakban, az V. század közepe táján, Athén tekintélyének tetőpontján állt; nem fér hozzá kétség, hogy annak a hősi küzdelemnek, amely a perzsa túlerővel szemben a görög városállamok szabadságát biztosította, Athén volt a vezetőereje s erre a vezetőszerepre a demokráciának a rabszolgatársadalom viszonyai között elérhető legmagasabb fokú fejlettsége tette alkalmassá. A továbbiakban a közös honvédelemre szervezett délosi szövetség élén mint a demokrácia védelmezője lépett fel a városállamokra tagolt görög nép államközi életében, ez állította szembe az arisztokratikus Spártával és a spártai vezetés alatt álló peloponnésosi államszövetséggel, ám saját szövetségeseinek egyre fokozódó kizsákmányolása, amely a délosi szövetség évi hozzájárulását a „közös” pénztárhoz idővel kizárólag athéni célokat szolgáló adóvá változtatta, nemegyszer szembeállította saját szövetségeseivel is. Athén versenytársai a tengeri kereskedelem terén, elsősorban Korinthos és Megara, Spártára támaszkodtak, s megtörtént, hogy Korinthos a délosi szövetségből kilépő Potidaiának nyújtott segítséget Athén ellenében, Megara pedig szökött athéni rabszolgáknak adott menedéket. Athén erre Korinthost fegyveres támadással fenyegette, Megarának pedig tengeri kereskedelmét bénította meg azáltal, hogy kikötővárosát, a Peiraieust elzárta a megarai hajók előtt. Korinthosnak és Megarának a spártai beavatkozást sürgető fellépését támogatta az arisztokrata athéni emigránsok hazaáruló tevékeny-

sége is. Ilyen előzmények után Spárta a béke feltételeként jelölte meg, hogy Athén távolítsa el Periklést az állam éléről és adjon a délosi államszövetség tagjainak teljes önkormányzatot. Az athéni népgyűlés a kettős követelést visszautasította, s erre Spárta megindította a háborút.

A peloponnésosi háború okainak bonyolult szövedékében tehát csak egyik tényező volt az a gazdasági érdekellentét, amely a tengeri kereskedelem terén Megarával állította szembe Athént, de a háború legközvetlenebb előzménye valóban az a határozat volt, amely Megara hajóit kitiltotta Athén kikötőjéből. Így Dikaiopolis, mikor arról akarja meggyőzni a bosszúért lihegő acharnaiabeli véneket, hogy a felelősségben Athén osztozik Spártával, tehát nem a sérelmeket kell felhánytorgatni, hanem a mindkét fél számára üdvös megegyezés útját kell egyengetni, nem merőben meghamisítja, hanem csupán leegyszerűsíti a tényállást. Abban meg tökéletesen igaza van, hogy a szökött rabszolgák befogadása nem oka, hanem csupán ürügye volt a megarai hajók kitiltásának. Az igazi ok az volt, hogy Athén le akart számolni a kereskedelmi monopoli helyzetének útjában álló vetélytárssal. Ebből pedig az is következik, hogy Aristophanés lényegileg ott jár a legközelebb az igazsághoz, amikor a legmerészebb tréfát űzi. Mert Dikaiopolis szerint a megarai határozat Periklés bosszújának a műve volt; athéni ifjak egy Simaitha nevű szépleányt szöktettek meg Megarából, mire a megaraiak úgy válaszoltak, hogy két hasonló nőszemélyt raboltak el, mégpedig Periklés kedvesének, Aspasiának a környezetéből; ezért állt bosszút Periklés a megarai kereskedelmet korlátozó tilalmakkal. Aristophanés természetesen tudta, hogy Periklés tekintélyét életének utolsó éveiben ellenfelei a hozzá közelálló személyek, Pheidias, a szobrász, Anaxagoras, a filozófus, és nem utolsósorban a szép és szellemes Aspasia ellen emelt méltatlan vádakkal igyekeztek kikezdeni; e vádak emléke még bizonyára élt az athéni közönség körében s egyik alapja lehetett a komikai hatásnak, amelyre Aristophanés számított. A másik alap egy parodisztikus célzás a mitológiai hagyományra. A trójai háborúnak, amelyet ez idő tájt, éppen a peloponnésosi háború tapasztalatain okulva, Thukydidés, a történetíró gazdasági okokra igyekezett visszavezetni, Homéros szerint ugyancsak egy szép és könnyelmű asszony, Helené elcsábítása volt az oka. A kérdés az, hogy Aristophanés a peloponnésosi háború okaira nézve Thukydidés tudományos módszeréhez vagy a „mitologikusabb” megoldáshoz áll-e közelebb? Szemmelláthatóan minden erőfeszítése — ha szabad erőfeszítésnek nevezni a saját szavait is ironikusan elbagatellizáló könnyed és fölényes játékot — arra irányul, hogy a kurtizán-történetet mint háborús okot a közönség kirobbanó nevetése semmisítse meg s így a létalapja szűnjék meg minden mentegőzésnek, amellyel athéni részről a háborús felelősség elhárítása érdekében a „megarai rendszabályt” igazolni törekedtek. A Homéros-paródia tehát csak arra szolgál, hogy még jobban aláhúzza a háború gazdasági okainak megítélésében Aristophanésnak alapjában véve Thukydidésével azonos álláspontját.

A háború igazi oka az athéni tengeri kereskedelem monopol-törekvése, tehát olyan gazdasági érdek, amely ráadásul az attikai parasztság érdekeivel is szembenállva kizárólag a kereskedő és iparos polgárságnak — a háborús párt osztály-bázisának — feketett a szívében. S ha Aristophanés vígjátéki eszközökkel rántotta le a leplet a háborús pártnak arról a propaganda-eszközéről, mely a megarai hajók kitiltását mint jogos megtorló rendszabályt igyekezett feltüntetni, megtalálja a vígjátéki eszközöket arra is, hogy bebizonyítsa: az attikai parasztságnak és az athéni nép széles tömegeinek az érdekével szembenáll a háború folytatása, de már a megarai kereskedelmet korlátozó rendelkezés is szembenállt.

Az acharnaibeliek még nem döntöttek véglegesen, hogy hajtsanak-e az okos szóra és a békés Dikaiopolishoz csatlakozzanak-e, vagy inkább Lamachoszhoz, a vérszomjas hadvezérhez, aki ijesztő hatású fegyverzetében fogadkozik, hogy nem hagy fel a háborúval Spárta és az egész Peloponnésos ellen. De Dikaiopolis — a harmincéves különbéke birtokában — magára nézve már felfüggeszti az összes „külkereskedelmi korlátozást”: szabad piacot nyit s Megarának és Boiótiának Athénből idáig kitiltott vásárosait várja. Persze, ahogyan a harmincéves különbéke egyelőre csak Dikaiopolis biztonságát óvja, a háborús korlátozásokat felfüggesztő szabad külkereskedelmi kapcsolatok is csupán az ő jólétét szolgálják. Egész Peloponnésos felhozhatja áruját, de csak *neki*, Lamachosnak és a hozzá hasonló harcias athénieknek semmi esetre. Hiába akarják megzavarni a vásárosok vidám forgalmát a *sykophanták*, az athéni állam legnépszerűtlenebb hivatalnokai, akiknek az volt a fő feladatuk, hogy a tiltott árut — csempészett fűgét, *sykos*-t s miegymást — derítsék fel, de egyéb vétségek és kihágások után is szimatolva rosszindulatú feljelentésekkel kellemetlenkedtek a gyanútlan, ha nem is mindig egészen ártatlan polgároknak. Vásárbíráknak három jó fonott korbácsot tesz meg Dikaiopolis, avval bergeti el azokat, akik meg akarják akadályozni a háborús szűk esztendőik után a béke bőségét jelentő felhozatalt. A háborús elzárkózás mindkét irányban ható gazdasági következményét, az általános nyomort, s ennek a nyomornak erkölcsi következményeit keserű tréfával jellemzi, hogy a vásárosok között elsőnek megarai ember jelentkezik, zsákjában malacnak álcázva saját áruba bocsátott leányaival, akiknek odahaza nem tudott már kenyeret adni. De jön már egy boiótiai paraszt is, zöldségfélékkel, szárnyasokkal, kövér halakkal, vinné is cserébe azt, aminek Athén van bőviben, de bizony itt felesleg nem akad másból, csak — sykophantából. Cserépedény gyanánt botjára kötve tehát egy sykophantát visz magával a boiótiai, ha másra nem is jó, majd majom helyett hordozza körül, mint valami vásári mutatványos, lesz, aki befizet rá a jó mulatságért.

A kar harci kedve egyre alább hagy, s a derék acharnaibeliek egyre nagyobb szemeket meresztenek a sok jó falatra, amelyet egyelőre még csak Dikaiopolisnak hozott meg a béke, sőt Lamachos, a nagy hadvezér sem állja

meg, hogy legalább szolgáját ne küldje el Dikaiopolishoz, fenyvesrigóért és a boiótiai Kopais-tóban hízlalt angolnáért, de ez korbácsait, a „vásárbírákat” mutogatja :

*Csak rázza tollát sóshalon tovább;
S ha zaklat, hívom a vásárbírákat.*

Dionysos ünnepe következik, de csak Dikaiopolis az, aki ünnepi lakomára készülhet, a szegény földműves meg sirathatja két ökrét, amelyeket a boiótiaiak elhajtottak, ugyanazok a boiótiaiak, akiknek a szomszédsága a békében élő Dikaiopolis számára a piac bőségét biztosította az imént. De Dikaiopolis magának szerezte a békét, magának is tartja meg, csak egyetlen egy esetben könyörül máson is, azon a szegény menyasszonyon, aki egyenesen a lakodalomból küldi el titkos üzenettel a nyoszolyóleányt, annak — megtartva, sőt komikusan kiélezve a képet, amely a békét a harmincéves borhoz hasonlította — küld egy cseppecskét belőle, hogy visszatarthassa vőlegényét a háborúból, nem a vőlegény, hanem a menyasszony kedvéért, mert hiszen az nő és így nem tehet a férfiak bűnéről, a háborúról. (Aristophanés utóbb gyakran bontja ki egy-egy korábbi ötletét teljes komédiában s itt nem nehéz már a *Ljzistraté* cselekményének a csíráját felismerni.)

Így készül Dikaiopolis a vidám Dionysos-ünnepre, miközben Lamachost a fővezér parancsa újra hadba szólítja : a boiótok akarják rajtaütéssel megzavarni az ünnepet. Az ostoba ebben már-már kárpótlást talál az ünnepért, amelyből ő kimarad, de mégis felébred benne az irigység, amikor Dikaiopolist az ünnepre szólítja Dionysos főpapja, mert az ő ünnepét nem zavarja meg semmiféle rajtaütés, sőt éppen Boiótiából érkezett a sokféle jó az ünnepi lakomához. Háború és béke ellentétét ábrázolja meggyőző képekben az a kettős jelenet, amikor a színpad egyik oldalán Lamachos készülődik a háborúba, a másik oldalon Dikaiopolis Dionysos vidám farsangi ünnepére : az egyik tarisznyáját keresi, a másik borosdedényét, az egyik sisakjának fehér tollbokrétájában gyönyörködik, a másik a pirosra sült galambban, az egyik a Gorgónköldökű pajzsot léri szolgájától, a másik a túróköldökű lepényt, az egyik siralmas katona-poggyászával lép ki a havas télbe, a másik étellel-itallal bőven megrakodva a jókedvű borivó világba. Hát még, amikor Lamachos már a csata elején árkot ugratva megsebesült és jajgatva viteti magát az orvoshoz, míg Dikaiopolis a bőséges lakoma és a könnyű szerelem boldogságával eltelve a borkirályhoz. Ez már az acharnaibeliekre sem tévesztheti hatását : immár ők is Dikaiopolist akarják követni és vidám dalt énekelnek Dikaiopolisnak, a farsangi versenyívás győztesének meg a borostömlőnek a tiszteletére.

Nem vitás, az *Acharnaibeliek* nem egy jelenete messze meghaladja a szabadszájúságnak azt a mértékét, amelyet a modern színpad és irodalom e tekintetben legmerészebb képviselői is megengedhetnek maguknak. Elég

azokra a nagyon is egyértelmű tréfákra gondolnunk, amelyek a megarai vásáros malacaival kapcsolatban elhangzanak, vagy az érzéki szerelemnek azokra a gyönyöreire, amelyeket Dikaiopolis az ünnepi lakoma során a nyílt színen élvez. Ilyen és hasonló jelenetek alapján nevezi a költőt Goethe is „a Gráciák neveletlen kedvencének”, s ha ebben a jellemzésben erősebb hangsúly esik is a Gráciákra, akiknek a pártfogása szeretetreméltóvá teszi Aristophanés költészetét, mint a „neveletlenségre”, amely előtt — a Gráciákkal egyetértésben — Goethe bölcs derűje is alkalomadtán szívesen szemethunyt, Voltaire sokkal szigorúbb, s elutasítóan jelenti ki Aristophanésról: „Ezt a komikus költőt, aki sem komikusnak, sem költőnek nem tekinthető, nem engedték volna oda nálunk a Lőrinc-napi vásárra sem, hogy bohózatait előadja.” Mégis a görög vígjáték előadására szolgáló Dionysos-ünnepek hangulatának az ismeretében nem ezt kell a főkérdésnek tartanunk, ha azokkal a vádakkal szemben akarunk állástfoglalni, amelyek Aristophanés költészetét hajlandók az athéni demokrácia hanyatlását tükröző frivolitásnak minősíteni.

A főkérdés Aristophanés megítélésében — s ezt a főkérdést mindjárt elsőnek ráánkmaradt vígjátéka, az *Acharnaibeliék* állítja a legélesebben előtérbe — az, hogy Aristophanés, amikor szembekerül a háborús párttal, szembekerül-e hazája érdekeivel is, amikor Kleón demagógiáját támadja, támadja-e az athéni demokrácia legjobb hagyományait is, s végül, amikor kora uralkodó politikai irányát megtagadja, vajon csakugyan az arisztokrácia reakciós irányának a szószólója-e, vagy pedig az athéni társadalom olyan rétegeinek a törekvéseit tudatosítja, amely rétegek, ha nagyobb politikai szerephez jutnak, adott helyzetben a demokrácia továbbfejlesztésére lettek volna képesek? Általában: Aristophanés kritikájában valóban a régihez való göresös ragaszkodás-e a vezető szempont, s ha nem, melyek azok az előremutató tendenciák, melyeket képvisel?

Mindenekelőtt azt kell már az *Acharnaibeliék* alapján megállapítanunk, hogy az az osztály, amelynek Aristophanés itt hangot ad, az attikai parasztság. Ennek a parasztságnak a kézműves-kereskedő polgársággal közös érdekei bontakoztak ki abban a fejlődésben, amely — Solón reformjától, i. e. 594-től, mintegy 477-ig, Aristeidés a szabadszületésű athéniak jogegyenlőségét teljessé tevő törvényjavaslatáig — az athéni demokráciát mint a rabszolgatartó állam legmagasabb típusát megszilárdította. Ennek a korszaknak a végére estek azok a győzelmes csaták — 490-ben Marathón, 480-ban Salamis — amelyekben a fejlődés élén járó Athén vezette diadalra a görög városállamok szinte egységes szabadságharcát a hatalmas túlerővel támadó perzsákkal szemben. A görög—perzsa háborúra következő évtizedekben a kézműves-kereskedő polgárság érdekei szembekerültek az athén-környéki parasztság érdekeivel s a délosi szövetség, amely Athén vezető szerepét eredetileg a közös haza védelmének az érdekében ismerte el, olyan athéni politikának lett az eszköze, amely Athén érdekét hamarosan szövetségestársai érdekével is

szembeállította. A délosi szövetség a század közepén Athénbe helyezett pénztára, s a közös pénzből felszerelt hajók immár Athén tengeri erejét növelték, tengeri hatalmát és monopol-törekvéseit a tengeri kereskedelemben. Az attikai parasztság nemcsak hogy Periklésnek a főváros fényét emelő építkezéseiben nem láthatta a maga közvetlen érdekét, hanem az a tengeri kereskedelem, amely az athéni ipar termékeit messze vidékekre vitte szét és olcsó gabonát importált, egyenesen megkárosította az attikai parasztságot, amennyiben termékeinek az értékét csökkentette. A peloponnésosi háború pedig, amelynek során a spártai hadak elsősorban az attikai parasztság földjeit, ültetvényeit pusztították el, s amely arra kényszerítette e parasztság nagy részét, hogy a város biztonságosabbnak látszó falai között kéressen menedéket, végletesen kiélezte az ellentéteket a kézműves-kereskedő polgárság és a parasztság között; ez utóbbi fizette a számla nagy részét azért a háborúért, amely még sikere esetén is az ő érdekeivel szembenálló eredményt: Athén tengeri monopóliumának a biztosítását vonta volna maga után.

Ilyen körülmények között a parasztság érdekei átmenetileg egybeestek annak a földbirtokos arisztokráciának az érdekeivel, amellyel idáig szemben állt s amely -- más okokból -- alkalomadtán már meg is kezdte tárgyalásait a spártaiakkal. Aristophanés céloz erre az érdekegységre, amely a béke kérdésében az arisztokráciát és a parasztságot egyaránt szembeállítja Kleón pártjával, de ugyanakkor el is határolja magát és az általa képviselt parasztságot az arisztokráciától. Dikaiopolis, a parasztgazda békéjéért az arisztokrata Amphitheos megy el Spártába, de ez nem akadályozza meg sem Dikaiopolist, sem pedig Aristophanést, hogy Amphitheosban ne tegye nevetségessé az isteni ősökkel dicsekvő, élehetetlen arisztokrata típusát. Viszont egyértelműen foglal állást a béke mellett, amely a földművesnek lehetővé teszi ismét a nyugodt termelő munkát, egyértelműen foglal állást olyan gazdaságpolitika mellett amely a görög városok egymásközötti kereskedelmét mozdítja elő, s egyértelműen foglal állást minden olyan kísérlettel szemben, amely a görög városállamok ellentétébe a görög városállamok egysége által egyszer már visszaszorított veszélyes ellenfélnek, a perzsának kíván bármilyen beleszólást engedni. Mert Aristophanés felismeri már: a marathóni nemzedék nagyságának a forrása az volt, hogy Athén érdeke egybeesett a görög nép egyetemes érdekével. Kleón pártja az, amely egy szűk kizsákmányoló réteg -- a jómódú kereskedők és kézművesműhely-tulajdonosok -- osztályérdekét az athéni néppel, s a szövetséges társait is kizsákmányoló Athén érdekét az egész görögség egyetemes érdekeivel állítja szembe. Ezért lehet Aristophanés, az attikai parasztság szószólója, egyben a városállam partikularizmusán messze túllátó, egyetemesen görög -- *pánhellén* -- öntudatnak is előremutató kifejezője. És ezért nem kerül reakciós hangulatok befolyása alá akkor sem, amikor bizonyos értelemben a „laudator temporis acti” szerepét vállalja, mindjárt soron következő vígjátékában a *Lovagokban*.

II.

Az az esztendő, amely az *Acharnaïbeliek* és az i. e. 424-ben színre kerülő *Lovagok* előadása közé esett, a peloponnésosi háború olyan fordulatait hozta magával, amelyek Aristophanés hatalmas ellenfelének, Kleónak a tekintélyét a tetőpontra mutatták. Démosthenés pylosi győzelme kívánatosá tette a spártaiak számára a békét, annál is inkább, mert a Pylos bejáratánál elterülő Sphaktéria szigetén állomásozó spártai gyalogságot az athéni hajóhad elvágta a szárazföldtől; a sietősen megkötött fegyverszünet feltételei közé jelentős engedmények árán vétették fel a Sphaktéria szigetén körülfűrt 400 spártai hoplita élelmezésének a biztosítását. Az athéni békepárt — Nikias és párt-hívei — már a béketárgyalásokat szorgalmazta, Athén számára a közelmúltban még alig remélt kedvező körülmények között: a spártaiak készek voltak valamennyi háborús foglalásukról lemondva a 445-ben kötött harmincéves béke előtti birtokviszonyokat szentesíteni. Az athéni békevágást jellemzi, hogy a háború folytatása mellett kitartó politikusokat egytől-egyig kibuktatva, Nikias és társait választották stratégosokká.

Ekkor történt, hogy Kleón a nyilvánosság előtt gyávának bélyegezte Nikias, mondván, hogy ha igazán férfiak volnának az athéni stratégosok, kihasználnák az alkalmat, s vagy foglyul ejtenék a sphaktériai csapatot vagy egy szálig megölnék őket, s még hozzá is tette, hogy ha ő volna a vezér, így járna el. Nikias szaván fogta a nagyhangú szónokot, s hozzájárult, hogy Kleón vezessen segédesapatot Pylosba; mint Thukydides, a peloponnésosi háború kortárs-történetírója hozzáteszi, sok józanítéletű athéni polgár helyeselte e lépést, nem is annyira az újabb athéni győzelem reményében, mint inkább azért, hogy a hadviselésben járatlan háborús uszítótól megszabaduljanak. Csakhogy Kleón nem bocsátkozott ezúttal kockázatos vállalkozásba. Amint Pylosba ért, a segédesapatokkal együtt a pylosi győzőnek, Démosthenésnek rendelte alá magát, s most már a két athéni — Démosthenés, a tapasztalt katona, és Kleón, az athéni presztízis szempontjait megvesztegető ékesszólással hangoztató demagóg — sokszoros túlerővel keltek át a szigetre, s napok alatt végeztek az utánpótlási vonalaiktól elzárt spártaiakkal. Az életbenmaradtakat — alig háromszáz spártai hoplitát — mint hadifoglyokat vitte Kleón Athénbe.

Hogy mi volt Kleón része ebben a könnyű diadalban és mi Démosthenésé, nem túlságosan lényeges kérdés. Annyi bizonyos, hogy hadászati jelentősége, nem lehetett nagy: összesen négyszáz spártai volt Sphaktéria szigetén. Démosthenés Pylosban állomásozó hadserege által máris teljes tétlenségre kényszerítve. Kleón megérkezése után mintegy 10 000 athént tudtak a 400 spártai megsemmisítésére csatasorba állítani. Nem is hadászati szempontok vezették Kleónt, hanem kül- és belpolitikai számítások. És elérte célját. A béketárgyalások számára kedvező légkört Spártában megzavarta az athéni

újabb barátságtalan lépése, Athénben meg egyenesen a háború folytatásának kedvező esélyeit csillogtatta meg a szokatlan látvány, mikor a kiéhezett spártai hadifoglyok végigvonultak az athéni utcákon. Mégha Démosthenés katonai tudása kellett is ehhez a diestelen vállalkozáshoz, Kleón volt a kezdeményező, s mindenesetre ő volt az, aki a mondvaesinált siker politikai hatását kihasználta. S értett hozzá, hogy népszerűségét egyidejűleg más intézkedésekkel is növelje: fölemelte a délosi szövetséghez tartozó államoknak az adóját s a szövetségesek kizsákmányolásában kézzelfoghatóan tette érdekeltté az athéni polgárokat, így mindjárt azáltal, hogy az esküdtbírák napi-díját két obolosról három obolosra emelte. Így készítette elő azt a népgyűlést, amely 424 tavaszán őt választotta stratégosszá.

A békepárt helyzete tehát sokkal bizonytalanabb volt 424 elején, mint egy évvel korábban, amikor Aristophanés az *Acharnaibeliek* c. vígjátékával vett részt a Lénaia ünnepi versenyén. Írói bátorságát dicséri, hogy új vígjátékával, amelyet 424 februárjában vitt a Lénaia-ünnep közönsége elé, következetesen folytatja a harcot Kleón ellen, még hozzá — alig érve el a nagykorúságot — először vállalva a nyilvánosság előtt is a darab szerzőségét. Írói művészetét bizonyítja, hogy a darab, mely a *Lovagok* címet viseli, a kedvezőtlenebb légkörben is elvitte a pálmát. Az idősebb nemzedék tekintélyes képviselője, Kratinos kénytelen volt a második hellyel beérni. Ez annál jelentősebb eredmény, mert a fiatal költő nemcsak Kleónnak, hanem az athéni népnek is kíméletlen leleplező szenvedéllyel mondja a szemébe a legkellemetlenebb igazságokat.

A játékot két rabszolga párjelenete indítja meg. Öltözetük, minden szavuk és minden mozdulatuk a gazda szeszélyének kiszolgáltatott nyomorultakra vall, de álarcuk az athéni közélet két jól ismert szereplőjének, Démosthenésnek és Nikiasnak a vonásait viseli magán, minden biztonnyal a karikatúra jellegzetes túlzásaival. Így az egykorú közönség számára egy pillanatig sem lehetett kétséges, hogy a rabszolgák panaszainak jelképes értelme van, aminthogy a rabszolgatartó gazda is, akinek a háza előtt a esekemény folyik, nem egyszerűen egy rabszolgatartó a sok közül, hanem magát az athéni népet jelképezi.

Démos, azaz a „Nép”, az előregedett, elkényelmesedett gazda új rabszolgát vásárolt: Paphlagónt. A név kétértelmű, jelenti a kisázsiai Paphlagoniából, a görögök rabszolgái jelentős részének a hazájából származó embert, de annyit is jelent, hogy „forgesogó”, azaz forró fazék módjára állandóan szájaló. Nos, ez a Paphlagón beférkőzött a gazda kegyeibe, s azóta nincs nyugalom a régi rabszolgáknak, mert a gazda mindenben csak az ő szavára hallgat s az ő vádaskodása alapján bünteti a többit, olyannyira, hogy ez hízelkedéssel szerzett befolyását már zsarolásra tudja felhasználni: szemtelenül eldiesekszik avval, hogy egy-egy társukat az ő szavára korbácsoltatta meg az öreg, s könnyen így járhat az, aki nem vásárolja meg a rabszolga-hajcsár rabszolga jóindulatát. Utóbb, amikor ez a Paphlagón is fellép a színpadra,

azt halljuk, hogy nem akadt olyan színházi mesterember, aki az ő álarcát is élethű vonásokkal merete volna elkészíteni. De a költő bátrabb és szókimondóbb az álarceszínálónál. Már akkor, amikor még csak két rabszolgatársa beszél róla, a költő olyan szavakat ad az ajkukra, amelyekből a közönség könnyen elérte, kiről és miről van szó. A két panaszkodó majd minden mondatában a hőrt emlegeti, ők a bőrüket féltik a Paphlagóntól, a Paphlagón pedig bőrhulladékkal kedveskedik a gazdának, s nagy bőrcsapóval kergeti el róla — mint a közönséges rabszolga kényes uráról a legyeket — a *szónokokat*. Nem, mintha kevésre tartaná az ékesszólást, hanem mert magának akarja biztosítani a kizárólagos jogot, hogy Démost, az athéni népet szép szavakkal behálózza.

Ilyen és hasonló célzások helyettesítették az álarc portrészertő vonásait. Mindenki tudta, hogy Kleón az, aki atyjától örökölt bőrcserző műhelyének jövedelméből vásárolt befolyást és vetélytársainak megrágalmazásával, az athéni nép hibáit legyezgető hamis szónoki fogásokkal biztosított tartós népszerűséget magának. Így mindenki értette az utalást a közelmúlt eseményekre akkor is, amikor a Démosthenést jelképező rabszolga arról panaszkodott, hogy a Paphlagón szeret más fáradságából érdemet kovácsolni magának :

*Minap is, hogy én lakón pitét habartam,
Ármányosan körülfut, elrabolja
S ő adja fel az én habartomat.*

Mindennapos jelenet a rabszolgaéletből: a gazda nem a szakácsnak hálás a jóízű süteményért, aki azt a konyhán elkészítette, hanem az asztala körül lebzselő, élelmesebb rabszolgának, aki felszolgálja. De a „lakón” jelző félreérthetetlenül utal arra a „gesztenyére”, amelyet a forró hamuból Démosthenés kapart ki Kleón számára: azokról a spártaiakról van szó, akiket valójában Démosthenés győzött le Pylosban, illetőleg Sphaktéria szigetén, hogy azután Kleón sütkérezzék a siker fényében, Kleón nyerje el a legmagasabb állami kitüntetések, holtig való eltartást a közebédek színhelyéül szolgáló prytaneionban és díszhelyet a Dionysos-templom színi előadásain — még akkor is, amikor Aristophanés nevető Múzsája az ő szemébe mondja az igazságot.

Az a körülmény, hogy szinte minden szó mögött egy másik értelem rejtőzik, az éppen, ami a játék igazi mozgatója, nem von le egy szemernyit sem a rabszolgatörténet közvetlen realizmusából. A két rabszolga, akivel Démos háza előtt megismerkedünk, tökéletes karikatúrája a két közismert athéni államférfinak, de tökéletes és határozottan jellemzett két típusa a rabszolgának is. Mindkettő nyög a korbácsütések alatt, mindkettő meguntta nem is annyira a gazda szeszélyét, mint inkább a fölibük kerekedő úrhatnám rabszolga hatalmaskodását, mindketten keresik a kivezető utat, de közben a kettő kétféle jellemről tanúskodik. Kétféle jellemről — vajon Démosthenés

és Nikias történetileg igazolható ellentétes jelleméről, vagy a rabszolgák között tipikusan jelentkező ellentétekről? Erről is, arról is, s az aristophanési vígjáték sajátossága mutatkozik meg abban, hogy ugyanaz a színpadi figura egyszerre lehet jelkép és valóság, egyedi és általános, történetileg meghatározott személyek rejtjeles karikatúrája és társadalmilag meghatározott típusok magasfokú általánosítása.

Arra a rettenetes elnyomásra, amelyben a rabszolgák éltek s amelyet még csak fokozott egy-egy közülük való talpnyalónak az uraknál magát behízeltető osztályárulása, két ellentétes módon lehetett reagálni. Az egyik lehetőséget „Démostenés” képviseli, a magabiztos, derűs és ötletes rabszolga, aki ért ahhoz, hogy a legsúlyosabb körülmények között is a helyzet ura maradjon, a másikat „Nikias”, az ügyefogyott és könnyen kétségbeeső, akinek valósággal szüksége van az istenfélelem támasztékára ugyanúgy, mint a kezdeményezőbb kedvű társ fölényének az elismerésére, mert a maga erejéből nem tudná megmenteni az irháját. Ezért van az, hogy az első szó a játékban „Démostenés”-é, „Nikias”-ban még helyzetének tarthatatlanságát s e helyzet közvetlen okát, az új rabszolga ármányait is csak társának a szavai tudatosítják, jellemzően még arra is „Démostenés” szólítja fel, hogy dallamos bögéssel sirassa meg keserves sorsát, s a bögést is „Démostenés” hagyja abba előbb, hogy a céltalan jajveszékelés helyett inkább a menekülés útját keressék. „Nikias” legszívesebben barátja tanácsaira hagyatkoznék, s mikor az unszolja, hogy nyilatkozzék végre, csak arra telik együgyű ravaszságából, hogy — egy szójátékszerű fordulattal — saját bártortalan és vérszegény ötletét kimondani is barátját kényszerítse. Ez az ötlet persze az, ami akárkinek először jutna eszébe : meg kell szökni, s más szökött rabszolgák módján Théseus templomában keresni menedéket. S mikor „Démostenés” a rabszolgahajcsár éberségére figyelmezteti s ezzel elveti a kézenfekvő, de mégis hasznavetetlen tervet, „Nikias” esepet sem kardoskodik ötlettelen ötlete mellett, de magatehetetlenül nem lát más kivezető utat, csak a halált. Nem így „Démostenés” : kicsattanó, egészséges életkedve nyilatkozik meg már abban is, hogy bort kíván, az majd jó tanácsot ad. Most „Nikias” a józan, de milyen szárazon és terméketlenül az, mikor a borban a szárnyaló képzelet tanácsadását kereső „Démostenés”-t óvja a részegségtől! Végül is beadja a derekát : ő az, aki a terv — „Démostenés” terve — első lépését végrehajtja, persze, mert amaz ahhoz is ért, hogy a kockázatot ügyefogyottabb társára hárítsa. A bort „Démostenés” issza meg, mert ő az, aki ebből ihletet merít a mindkettőjük javát szolgáló tervezgetéshez, no meg azért is, mert ő az, aki a legnehezebb körülmények között is élvezni tudja az élet örömeit. De „Nikias” szerzi meg számára a bort, ellopja a Paphlagon által őrzött kamrából, még jó, hogy rajta nem kapták : a rabszolgahajcsár maga is evett-ivott és most részegen horkol. „Démostenés” magát kényelembe helyezve vár az italra, s mikor „Nikias” baj nélkül visszatér, még ki is szolgáltatja

magát vele : „Nikias” tölt neki, s aggodalmaskodóan figyelmezteti a jámbor szokásra, hogy a „jó szellemnek” áldozzon először az italból. „Démostenés”, a jókedvű fickó, bizalmasabb lábon áll az istenekkel is, „Nikias” jámborkodása arra a tréfára ad alkalmat neki, hogy nagyöt húzva a borosedényből, a „jó szellemnek” tulajdonítsa az ötletet, amellyel a bor mánora megajándékozta.

Hosszasabban időztünk e jelenetnél, hogy igazolhassuk : az a típusalkotó realizmus és részletező jellemábrázolás, amelyet az irodalomtörténet inkább csak a görög vígjáték későbbi nemzedékében, az ún. új-komédia képviselőinél szokott számontartani, s nem Aristophanés, hanem a tragédia-költő Euripidés hatásának szokott tulajdonítani, már az ó-komédia legnagyobb képviselőjétől, Aristophanéstól sem idegen. Annyi mindenesetre megáll, hogy ez Aristophanésnál még nem válik öncéllá : a két rabszolga két gondosan megrajzolt típus, de egyben két konkrét történeti személy álöltözete is ; ugyanez mondható el egyébként — egy kivételével — a vígjáték többi szereplőiről is, Paphlagón-Kleónról és Démosról, aki az athéni polgár egy pompásan kidolgozott típusa. Az álöltözet alól a karikatúra találó vonásai is lépten-nyomon kivillannak. Vagy más szóval : a komikus hatást fokozza a közönség zavara, nem tudván eldönteni, hogy a színpadon Démostenést és Nikiast látja-e rabszolgáknak álcázva, vagy rabszolgákat, akik Démostenés és Nikias álarcát viselik. Mert akármilyen tökéletesen jellemzett rabszolgák mozognak is előtte, egy-egy vonás — a portrészzerű álarcon túlmenően — a jól ismert politikusokra utal, s ezeket a vonásokat az őket nálunk jobban ismerő athéni közönség még gyakrabban azonosíthatta az eleven modellel, mint mi. Mégis, miután Aristophanés kevésbé méltatott típusalkotó művészetét kiemeltük, ugyanebben a jelenetben mutassunk rá a karikatúrának a modellhez való viszonyára is. A Nikias-maszkot viselő rabszolga az, aki mindig a másiktól várja a kezdeményezést, nos, Nikias határozatlanságát, kezdeményező tehetségének a hiányát Thukydides, a történetíró is állandóan bírálja. Ugyanez a rabszolga az, akinek vallásosságával társa gúnyolódhatik ; Thukydides a peloponnésosi háború egy későbbi szakaszával, a szicíliai hadjáratral kapcsolatban beszéli el pl., hogy a babonás Nikias elszalasztotta a kedvező alkalmat Syrakusai ostromára, mert éppen holdfogyatkozás volt és a jósök háromszor kilenc nap várakozást ajánlottak.

Az a szerep természetesen, amelyet a vígjátéki meseszöveg a továbbiakban a jóslatoknak juttat, nemcsak azt nem bizonyítja, hogy Aristophanés maga is komolyan vette a jóslatokat, de még csak Démostenésnek Nikias vallásosságát gúnyoló szavai élet sem tompítja. Éppen ellenkezőleg : az athéni demokrácia hanyatlása idején divatbajött különböző jóskönyvek hitelét alapjában ingatják meg azok a következmények, amelyeket megkérdésük a *Lovagok* cselekményének a keretében von maga után. Mert a jó tanács, amelyet a bor jó szelleme adott Démostenésnek, arra irányul, hogy lopják el azokat

a jóskönyveket amelyeket Paphlagón-Kleón őriz féltékenyen — bizonyára ő tudja, miért. Az ötlet megint Démosthenésé és a végrehajtás kockázata megint az okosabbnak magát szívesen alárendelő Nikiasé. S ha míg Nikias a bor után járt, Démosthenés kényelmesen leheveredett, most, amíg Nikias — ugyancsak Paphlagón mély álmát kihasználva — a jóskönyvért megy, Démosthenés beletörődve abba, hogy sajátmagának kell már kiszolgáltatnia magát, szorgalmasan tölt a kupába és egyedül iddoggál. De mikor Nikias visszajön, s hozza már Paphlagón rejtegetett kincsét, a híres Bakis jóslatait, Démosthenés ezek olvasásába merül, s amíg olvas, Nikias töltögeti neki ismét a gyors egymásutánban kiürülő kupákat. Mert a kizsákmányolt és elnyomott rabszolgák között is van mindig élelmesebb, aki kihasználja a másik szolgálatkészségét, s nem is mindig Paphlagón-Kleón aljasságával, hanem alkalomadtán Démosthenés kedélyes fölényességével.

Bakis jóslatai Athén egész történetét magukba foglalják, Periklés halálától Kleón bukásáig. Periklést Eukratés, a lenkereskedő követi a hatalomban, ezt Lysiklés, a birkakereskedő, majd Paphlagón-Kleón következik, a hitvány cserzővarga, aki addig fog uralkodni az athéni nép fölött, amíg nálánál is hitványabb ember kerül a helyére: egy vásári hurkaárus. S mint Euripidés tragédiáinak drámai csomóját megoldani a színpadi gépezetből váratlanul felbukkanó istenek — *deus ex machina* —, honnét-honnét nem a színpadon terem a váratlan megmentő, az ágrólszakadt hurkaárus, akit Démosthenés mindjárt a bajelhárító isteneknek kijáró címmel *Sótér*: „Megváltó” gyanánt üdvözöl. Ez a hurkaárus, aki arra van hivatva, hogy megmentse Paphlagón zsarnokoskodásától az öreg Démos rabszolgáit, megszabadítsa magát az athéni népet Kleón méltatlan hatalmától s ezzel a *Lovagok* drámai csomópontját megoldja, egyszersemind az egyetlen szereplője a játéknak, akinek nincsen eleven modellje; neve, melyet utóbb maga árul el, csupán afféle „beszélő név”: *Agorakritos*. Mert nem a valóságban, csak Bakis jóslataiban és a költő képzeletében élhet olyan ember, aki Kleónál is hitványabb.

Hiába szabadkozik a hurkaárus, minden érv, amellyel ki akar térni a kétesértékű megtiszteltetés elől, csak arravalóságának újabb bizonyítéka: hitvány jelleme, alacsony származása, szemtelensége, durvasága, család természetete és tudatlansága egyenesen olyan tulajdonságok, amelyek a jóslat feltételeit kielégítik. Még felébred benne az utolsó kétség:

*Csiklándoz a jóslat. Csak azt csodálom,
Hogy én népet tudnék kormányzani.*

De Démosthenés hamar megnyugtatta a lelkiismeretét:

*Hisz' az potomság. Tedd, amit teszesz most:
Keverj, gyúrj össze minden közügyet
Gömböcbe, hódítsd a népet magadhoz*

Édesgetvén szakácsi mézszavakkal.

Egyéb kolompos érdemed van immár:

Otromba hang, pimaszság, kofanyelv,

Van mindened, mi a kormányra kell,

A jóslat összevág, s a Pythia.

Tégy hát koszorút s áldozz a Butaságnak,

S légy rajta, hogy leküzdöd az embered.

Mert hátra van még a nagy küzdelem, az *agón*, ahogyan a görögök minden versenyküzdelmet neveztek, amelyben akár szellemi, akár testi kiválóságukat mérték össze a görög nép legjobbjai. Különös, visszajára fordított *agón* ez, amely a hurkaárus és az összeesküvés zajára előresiető, hatalmát féltő Kleón között kibontakozik: a *szemtelenség* versenyjátéka, amelyben negatív „értékeket” vetnek latba a versenyzők, kiki azt igyekszik megbizonyítani, hogy melyik a hitványabb kettejük között. Bevonul a hangulatot a hurkaárus mellett fűteni a kórus: az egész vígjátéknak címet adó *lovagok* kara. Kleón régi ellenfelei, a demokráciával ellentétben álló athéni arisztokrácia képviselői, valójában lovak és lovagok egyszemélyben, mert a bevonulás alatt egyik a másikat tartotta a hátán félig guggoló helyzetben, mint ahogy egy ismert attikai vázán is látható. Nem hiába dicséri a cselekmény egyik szünetében a karének az arisztokratikus ősoket magasztaló strófára visszafelelve mindjárt az emberi képességekkel megáldott lovak hőstetteit is. Már ezek a nemes lovak példáját az emberi viszonyok leleplezésére felhasználva sok tekintetben Swift szatiráját előlegező sorok is figyelmeztethették volna több kritikára a saját felfogásukkal szemben Aristophanés költészetének azokat az értelmezőit, akik a nagy komédia-íróban az arisztokratikus reakció szószólóját szerették látni, a maguk részéről többnyire valóban a reakcióval rokonszenveve. Vegyük még hozzá, hogy ezek a nemes lovagok Kleóonnal szemben azt hajlandók uralomra segíteni, akinek egyetlen érdeme, hogy még Kleónnál is hitványabb minden tekintetben! S ezt az érdemet az *agón* három fordulójában a Hurkaárus ugyancsak megbizonyítja. Az első forduló a „lovagok” karának szeme láttára s az ő lelkesítő üdvrivalgásuktól kísérve a nyílt színen zajlik le, s a durva tettegesség és még durvább szitkok mellett a Hurkaárus efféle visszaemlékezésekkel is igazolja, hogy legény a talpán:

Zeusz uccse, sok csínyt tettem én gyerekkoromban ilyet:

Rászedtem a bölleceket, magam el-elkiáltva:

„Ni, fecske, fecske! gyermekek, látjátok-é? Tavasz van!”

Felnéztek, és míg bámulák, elloptam tőlük a húst.

Még rajta sem kaptak bizony; s midőn egy észrevette,

Vápamba dugtam hirtelen, s esküdtem mennyre-földre,

Ugy hogy ki látta tettemet, egy szónok, felkiálta:

„No, e kölyökből nincs eset, hogy népvészér ne váljon!”

A második forduló a színfalak mögött játszódik le, mialatt a színen a lovagok kara tartja szóval a közönséget. Kleón nem nyugszik bele vereségébe, a saját személye ellen elkövetett merényletet az állam ellen szőtt összeesküvésnek, a perzsákkal cimboráló arisztokraták hazaárulásának tüntetve fel, a Tanács elé viszi az ügyet. A győzelmesen visszatérő Hurkaárus szavaiból értesülünk a történelekről, ki — mint a tragédiában többnyire egy „hírnök” teszi — részletesen elbeszéli a cselekménynek a színfalak mögött lejátszódó lánsczemét. Így tudjuk meg, hogy Kleón hiába teregette ki az állítólagos összeesküvés részleteit, berontott a Hurkaárus és a legfontosabb államügyekről, az állam biztonságának a kérdéséről pillanatok alatt elterelte a figyelmet avval a jó hírrel, hogy esett a hal ára, sőt még bizalmasan ennek is, annak is megsúgta, hol vásárolhatják fel a legolcsóbban a készleteket — nyilván, hogy azután ők üzérkedhessenek vele. S itt a Tanács előtt a legkényesebb kérdésben, háború és béke kérdésében is megbizonyítja a Hurkaárus, hogy az athéni nép érdekének még többet tud ártani, mint Kleón. Hogy erre alkalma legyen, ezúttal — elképzelhető, hogy a legvéresebbszájú háborús uszítónak Kleónt ismerő színházi közönség milyen egetverő hahotája mellett — Kleón igyekszik a halpiacra siető tanácstagokat együtt tartani, ha másképpen nem megy, a nemrégiben éppen általa meghiúsított békekötés új reményének a felcsillantása árán is :

*... csak kissé várjanak
És hallgassák ki Spárta hírnökét,
Mert újra békét jött ajánlani.*

De kitűnik, hogy az álhír, amelyet a Hurkaárus hozott, arra is alkalmas, hogy most Kleón régi érveit Kleón felé kiáltozzák :

*„Most emlegetni a békét, bolond?
Megsejtették, hogy olcsó a halunk;
Nem kell a béke: csak hadd folyjon a harc!”*

A Hurkaárus hamarosan beletanult az athéni „alkotmányos” szokásokba : hogy a jó hangulatot ébrentartsa és a Tanács rokonszenvét végképpen maga felé hajlítsa, a maga költségén vásárolta fel a piacon feltalálható összes hagymát és koriandrumot s a hal mellé ingyen fűszerül felajánlotta. De Kleón még mindig nem nyugszik bele a kudarcba, és a népgyűléshez fellebbezik. A játék allegorikus alapfeltevése szerint a Népet rabszolgaismerőseink gazdája, az öreg Démos személyesíti meg, s ennek megfelelően a népgyűlést összehívni annyit tesz, mint hízkelő szóval kicsalogatni a házból az öreget, hogy hallgassa meg a panaszt és tegyen igazságot. A népgyűlés színhelye Athénben a Pnyx nevű sziklás domb volt ; a játékban tehát az a mozdulat jelképezi a népgyűlés kezdetét, hogy az öreg Démos elhelyezkedik a színpadon előkészített köre. De ez sem megy minden ceremónia nélkül. Minthogy most a két vetélytárs elsősorban abban versenyzik, hogy melyikük

szereti jobban a népet, melyikük szerzett és szerez több érdemet az ő szemében, a Hurkaárus gazdájának hízelgő kényeztetésében is túltesz a leghízelgőbb demagóg hírében álló Kleónon, s puha vánkost tesz alája, ne nyomja a kemény kő egykor a salamisi hajókon már amúgy is feltört tiszteletre méltó hátsófelét. Ami Kleón érdemeit illeti, mindjárt a sokat emlegetett pylosphaktériai diadalt a Hurkaárus egy hangsúlyozott hidegvérűséggel előadott párhuzammal semmisíti meg, az egyetlen esetben, amikor nem felülmúlni, hanem kellő értékére alászállítani igyekszik Kleón dicsekvését:

*Én meg, hogy egy műhely körül csavargék,
Elloptam a más főzte fazekat —*

akárcsak Kleón, aki Démosthenés hadiszerencséjét fölözte le.

Hát még, amikor mindketten — csakúgy roskadozva a teher alatt — jóskönyveiket hozzák elő, Kleón a jól ismert, a korabeli Athénben nagy tekintély gyanánt emlegetett Bakis jóslatait, a Hurkaárus pedig e jóslat-paródiáknak is paródiáit, az egyébként természetesen teljesen ismeretlen Glaniséit! Az, melleleg szólva, homályban marad, hogy Bakis jóslatainak mérhetetlen nagy számára mutat-e, ha Kleón nem vette észre, hogy e jóslatokat Démosthenés megbízásából már megdézsmálva Nikias, vagy pedig a színpalak mögé tűnt óvatos lókötőnek időközben már alkalma volt visszacsempészni az elcsent szent iratokat a többi közé. Annyi bizonyos, Kleónnak sejtelve sincs arról, hogy amikor az athéni nép fényes jövőjét a Hurkaárusal versengve színezik Bakis és Glanis jóslatai alapján, akkor is az alapkérdésben versenyeznek, abban, hogy melyikük a nagyobb gazember.

Felhöben sas léssz, az egész földnek fejedelme —

olvassa a fellengzős jóslatot Bakis könyveiből Kleón. De Glanis népszerűbben fogalmaz, s az Athén számára viláгурalmat ígérő jóslatot sokkal kézzelfoghatóbb tartalommal tudja kitölteni, különös tekintettel arra, hogy az athéni polgár a bíróiapidíjban látta legfőbb jövedelmi forrását. Így a Hurkaárus nemesak a Paphlagón nagyhangú ígéreteit, de Kleón már megtett népszerűség-hajhászó intézkedését, a bíróiapidíj fölemelését is lefőzi, legalábbis ígéretekkel, arra a távoli jövőre nézve, amikor az athéni polgárok fogják ellátni a bírói tisztelet a meghódított Perzsiában is:

Ekbatanában ítélisz, nyalogatván sós palacsintát.■

S a hanyatló athéni nép allegóriája mögül egyszerre kibukkan az elaggott athéni kispolgár típusa, amikor a Hurkaárus által lefestett jövő szép reményeivel eltelten felujjong:

*Ujjuk, jujuk!
Nem volt olyan bölc, mint Glanis, soha!
Most már egészen rád bízom magam',
Nevelj föl engem, másod gyeremeket.*

Úgy tetszik, méltán illeti vád a lovagok kara részéről :

*Szép a te uralmád, oh Démos, kit az emberek félnek
s az egész világ, mint zsarnoki férfit;
Ám félrevezethető vagy, s kedveled a hízlegést, rászedetést
nagyon, bámulva szünetlen a
Szólóra; de távol az elméd, noha itt van.*

Ám félig-meddig komolyan veendő az a ravaszkodó szemhunyorítás is, amellyel az öreg értésünkre adja, hogy nem is olyan ostoba, mint amilyennek teszi magát. Hiszen együgyűségének látszatából húz hasznót, jól esik a kényeztetés, amellyel a kedvét keresik, s ha kire rábízta jólétét, visszaél a bizalmával, csak tegye : mire jól megszedte magát, elcsapja s az összelopkodott kincseket — nyilván a vagyonek kobzás jogi formái között — megint birtokba veszi. Mire az *agón* harmadik, a Démos színe előtt folyó fordulója utolsó szakaszához ér, ennyivel tud többet a közönség, mint a hatalomért versengő két vetélytárs. És tudja azt is, aminek a tudása kezdettől fogva a Hurkaárus előnyét biztosította Kleóonnal szemben, azt ugyanis, hogy a verseny — a Hurkaárus számára tudatosan, Kleón számára öntudatlanul — arra megy ki, hogy melyikük a nagyobb gazember. Szemforgatóan hízeleg Kleón is az öreg Démosnak, a Hurkaárus is, hazudja érdemeit ez is, az is. De Kleón még azt hiszi, az a fontos, hogy a hazudott érdem legyen minél nagyobb, a Hurkaárus tudja, hogy azé a nagyobb érdem, aki szemérmetlenebbül hazudott. Így Kleón már el is vesztette a játszmat, amikor neki is eszébe jut a jóslat, hogy csak az túrhatja ki a helyéből, aki nálánál is szemétrevalóbb. Magától értetődő, hogy a Hurkaárus, aki mindeddig a leghitványabb szemfényvesztéssel bizonyította be elsőbbségét vetélytársa fölött, megőrzi szerzett előnyét, akkor is, amikor már nyíltan úgy merül fel a kérdés, hogy melyikük az alávalóbb. Most Kleón megy át támadásba, s a jóslatra csupán homályos célzást téve, de annak pontos tartalmát el nem árulva, olyan kérdéseket tesz fel vetélytársának, amelyekre nyilván további dicsekvést vár, de a Hurkaárus átlát a szitán.

Kihez jártál, mint gyermek, iskolába? — kérdezi Kleón, ki nem is sejti, hogy a jóslat titkát már régen ellopták tőle, s a Hurkaárus — ezúttal először — csak a színigazat mondja :

A hentések közt, pofleven tanultam.

Kleónt már „tépi belül a jóslat”, de azért tovább kérdez :

Hát a tornába' mily fogást tanultál? -

A Hurkaárus megint kertelés nélkül felel :

Lopván, elesküdni és szembe nézni.

Így megy ez tovább, míg végre Kleón megsemmisülten ismeri el, hogy betelt a jóslat, s Eurupidés tragikus hőseitől ellesett pátozzsal vesz búcsút a hatalmat jelképező koszorútól.

Nem fér hozzá kétség, a cselekmény belső logikája szerint Athén minden eddigénél mélyebb süllyedésének kellene következnie ezután : Kleóntól átvette a hatalmat az, aki ennél a minden elődjénél hitványabb népvézérnél is alávalóbb. De a görög komédia — bár parodisztikus utalásaival állandóan emlékeztet reá — egészen más szerkezeti elvekhez igazodik, mint a tragédia. A görög tragédiában ugyanis csak a szereplő személyek számára váratlan fordulatok lehetségesek s a drámai feszültség fokozására ez is elegendő ; a színpad közönsége előre tudja a cselekmény kimenetelét, egyrészt, mert ki tudja számítani a fejlemények szigorúan logikus láncolata alapján, másrészt, mert a legtöbb tragédia a mitológiai hagyomány fő vonásaiban jól ismert mese-meneteit jeleníti meg a színpadon. Az *aprosdokéton*, a „váratlan fordulat” igazi területe a vígjáték, ahol a cselekmény alakításában nem köti meg a hagyományos meseanyag a költő kezét, s ahol a logikus vonal megtörése maga is a komikum hathatós eszköze lehet, amint a vígjátéki „felfordult világ” számos váratlan és szokatlan vonása. Ami most történik, mégis, ha a komédiának a tragédiáétól eltérő szerkesztő módszere teszi is lehetővé, külön magyarázatra szorul. Mert a Kleónnál is hitványabb demagógnak a szinte irreálisan alávaló Hurkaárusnak az uralomrajutása váratlanul kedvező fordulatot hoz, nem az athéni nép további süllyedése, hanem megújhodása következik. S ami a legmeglepőbb, a Hurkaárus is, mihelyt Agorakritos néven a politikai élet élére kerül, a megújult athéni nép hozzá méltó, igazszavú, a helyes utat egyengető vezetőjévé válik.

Ez a megújhodás egyébként komédiába illő, mesés eszközökkel van festve, amelyekben a mítosz-paródia kézenfekvő. Agorakritos ugyanis *kifőzi* az öreg Démost — persze, a színpad mögött — s az megfiatalodva, megszépülve kél ki a katlanból. A mitológiában Iasón boszorkány-mesterséget gyakorló felesége, Médeia fiatalítja meg hasonló mágikus fogásokkal apósát, Aisónt, meg Aischylos egy elveszett szatírdramája szerint Dionysos isten dajkáit, férjeikkel, a szatírokkal együtt ; igaz, hogy amikor Pelias leányainak azt a tanácsot adja, hogy főzzék ki elaggott apjukat, a bosszú vezeti, s nem a teljes receptet adja át, miáltal az öreg Pelias — Iasón haragosa — halálát leli a megfiatalító szertartásban. Nem így az előregedett athéni nép : Démos megújul, és borzadva hallja, hogy elmúlt öregkorában milyen agyalágyultan viselkedett, hogyan vette körül magát az ostobaságát kihasználó hízélgöccsel, hogyan adta oda pillanatnyi előnyökért az állambiztonság nagy érdekeit, s hogyan hunyt szemet a megvesztegetés előtt az igazságszolgáltatásban. Ezentúl minden másképp lesz, s maga Agorakritos az, aki kinyitja szemét a régi hibákra s azok kijavításához segíti.

Észre kell vennünk itt egy paradox játékot az idő, illetőleg az életkor fogalmával is. Méltó ez a játék magához az időhöz, amelyet már Hérakleitos a „játszó gyermek” alakjában személyesített meg. A homályosbeszédű ephesosi tanításaihoz alighanem híven adja Hérakleitos ajkára az idő játéká-

nak azt az értelmezését Lukianos, hogy ebben a játékban felfelé és lefelé járni a körtáncot ugyanazt jelenti. A „marathóni nemzedék” vénei képviselik azokat a régi jó erkölcsöket, amelyekhez visszatér a megifjodott Démos: a régi Athén az, amelybe visszatér visszatérő ifjúságával. De ez a régi Athén nem valami penészes régiség, hanem az az „ibolyakoszorús” város, amelyet a fiatalságukra visszaemlékező öregek őriznek a szívükben. Öregségnek és fiatalságnak valóban arról a dialektikájáról van itt szó, amelyet Hérakleitos hangsúlyozottan említ az ellentétek egységének példái között. De vajon nem az állam megöregedését jelenti-e, ha visszatér életének ötven-hatvan évvel korábbi szakaszához? S maga a fiatal költő, aki alig múlt húszesztendő, s éppen ebben a játékban lép először nyílt sisakkal a vígjátéki verseny küzdőterére, vajon a saját meggyőződését adja-e a színész ajkára, amikor a „megfiatalodott” Démos kizárja a „csupaszsájú ifjakat” a közéletből, s vadászni küldi őket, hogy a népgyűlésen adják át helyüket a tapasztaltabb véneknek? Ha így volna, aligha tudná összeegyeztetni lelkiismeretével, hogy ő maga — ha csak a komédia eszközeivel is — az athéni politika égető kérdéseiben foglaljon állást, s elsőrendűen politikai tartalmú vígjátékával elnyerje a pálmát az agg Kratinos elől, akiről éppen a *Lovagok* egyik, a költő legszemélyesebb mondanivalójával teli kardalában — az ún. parabázisban — kegyeletesen, de mégis a maga erejét érző fiatalság kíméletlen fölényével írja:

*Most elnézitek őt eszelősen támolygani, senkise' szánja,
Mintán a lant tekerője kihullt s idegében semmi feszesség,
Összhangja pedig szétbomladozott; maga lézeng őszen alá s fel...*

Minden jel szerint tehát Aristophanés tudta, hogy egy nép akkor „fiatal”, az állam akkor életerős, ha előre néz és nem hátra, s egyetértett Euripidésszel (Oltalomkeresők 442—449. vv.) abban, hogy a demokrácia a fiatalság szó-lásszabadságában megnyilvánuló kezdeményező erőt mint fejlődése egyik biztosítékát nem nélkülözheti:

*Ahol földjén a nép uralkodik maga,
Az ifjú nemzedékre nézhet boldogan.
De lenne csak köztük király: az gyűlöli
Népének legjavát s ki gondolkozni mer,
Hatalmát félti tőle és megölni kész.
De város nagygyá hogy fejlődhetnék, ha mint
Tavasszal éretlen kalászt, az ifjakat
S minden merészebb kezdeményt elfojtanál?*

A *Darazsakban* a fulánkös vén bírák (a „darazsak”) kara a „Kleónt szerető” öreg, Philokleón fiát, Bdelykleónt korholja, de világos, hogy Kleón kijelentése; amelyre a Kar nem ok nélkül utal, általában kárhoztatta az ifjúságot, sőt „összeesküvőnek”, „hazaárulónak” bélyegezte, tehát politikai szerepét tartotta korlátozandónak:

*Oh Népfecsegi-Kleón,
 Be igaz a fiatalok felől amit szólsz!
 Soh'se mert voln' az az ifjú ember illyet mondani,
 Ha nem rögzött honáruló.*

Ha pedig ez Kleón álláspontja a *Darazsak* szerint, akkor nyilvánvaló, hogy Aristophanés a *Lovagok*ban is legfeljebb ironikus célzattal képviselhet hasonlót. Nem is annyira a fiatalság politikai szerepének szól a kétértelmű hangsúly, amely a vígjáték zárókövének szánt motívumot, a Démos megfiatalodását kíséri. Magának a megifjodásnak a kétértelműsége vígjátéki eszközökkel a költő egyetnemértését jelzi azokkal, akik az athéni állam visszatérését a marathóni nemzedék erkölcsi-politikai eszményeihez regresszió-nak tekintették. De szüksége volt e motívumra azért is, mert e nélkül a leg-hitványabb embernek rajzolt Hurkaárus uralomrajutását csak Athén végső elaljasodásának vigasztalan képei követhették volna — a nézők képzeletében akkor is, ha Kleón bukásával lezárja a cselekményt. Valóban, a költő aligha számíthatott volna sikerre, ha közönségét avval bocsátja el, hogy Kleón bukása után csak még rosszabbra fordulhat az athéni nép sorsa, de a saját meggyőződésével is szembekerült volna így. Sem az egyik, sem a másik szempontot nem elégíthette ki a vígjáték egy olyan végső kihangzása, amely Kleónt a két rossz közül a kisebbik rossznak, vagy akár csak az elkerülhetetlen hanyatlás egy szükségképpen láncszemének tüntette volna fel. De ha így van, miért kellett az egész vígjátékot egy olyan motívumra felépítenie a költőnek, amelynek a saját politikai meggyőződésével ellenkező következményeit csak ilyen erőszakoltnak látszó befejezéssel tudta korrigálni?

Úgy hisszük, elsősorban azért, mert afféle jóslatok, mint amilyen az is, hogy Kleón után csak nála hitványabb következhetik, valóban forgalomban voltak az V. századi Athénben. Aristophanés egy ilyen jóslatot vehetett alapul, látszólag elfogadva hitelét, hogy annál hatásosabban tegye nevetségessé — más alkalommal is egyszerre több felé vagdalkozó szatirikus módszerével — nemesak Kleónt és a demagógoknak kiszolgáltatót athéni közéletet, hanem az állami ügyekre nagy befolyást gyakorló, politikai visszaélésekre sok alkalmat adó jóslatokat is. Hogy mi volt a véleménye általában ezekről a jóslatokról, azt világosan mutatja éppen a *Lovagok* két jelenete, az egyik, amikor Démosthenés bor mellett sillabizálja a Nikias által elesent jóskönyveket, a másik, amikor Paphlagón-Kleón és a Hurkaárus a teher alatt roskadozva cipelik a Démos színe elé hatalmas készletüket és a jóskönyvekkel a kezükben versengenek azért, hogy ki tud szemkápráztatóbb jövőndőt hazudni. Minden jel arra vall, hogy az V. századi Athénben kerengő, Bakis és a Sibyllák nevéhez fűződő jóslatok között olyan is volt, amely — ha dramaturgiai szempontból megmarad is *aprosdokétonnak*, vígjátéki „váratlan fordultnak” — egykorú vallásos hiedelmek szempontjából bizonyos kapcsolatot létesített a leghitványabb ember uralomrajutása és az athéni nép megújodása között.

A boiótiai Hésiodos vezette be i. sz. e. a VII. században a görög költészetbe azt a keleti eredetű mítoszt, amely szerint az emberiség története a boldog, békés aranykorral kezdődött s fokozatosan hanyatló korszakokon át vezetett a vaskorba, amelyet a végső felhomlás fog követni, hogy utána a világ megújuljon ismét. Hésiodos a visszatérő aranykor motívumát csak futólag érinti, annál inkább lép ez előtérbe különböző keleti forrásokban, közöttük az ószövetségi prófétáknál is, akiknek a figyelme többnyire éppen a végromlás rövid átmeneti korszakára s az ezt követő boldog és békés korszakra irányul. Keleti források táplálják azokat a görög nyelvű jóslatokat is, amelyek az ószövetségi próféták „messiási korszakához” hasonlóan a növényvilág gazdagságával és az állatvilág békéjével jellemzik a fokozatos hanyatlást lezáró végkorszak után visszatérő aranykort: ez az a világ, ahol az együtt legelésző farkas és bárány a helyreállt békét jelképezik. De az aranykor visszatérésének elengedhetetlen feltétele, hogy a fokozatos hanyatlás során az egyre hitványabb korszakokat a leghitványabb, a végromlás korszaka lezárja. A klasszikus ókor költészetében századokkal utóbb a római Vergilius rajzolja meg a legmegragadóbban híres IV. eclogájában — görög nyelvű, de keleti eredetű jóslatokat, az ún. Sibylla-könyveket is felhasználva — a visszatérő aranykor mítoszáét. Többek között a *Béke* egy részlete, a népámító pap, a Bakis és Sibylla jóslataira hivatkozó Hieroklés ajkára adott szavak bizonyítják, hogy ez a gondolatkör már Aristophanés számára is ismerős volt:

*Mert nincs kedve szerint örök isteneinknek a hadzajt
Megszüntetni előbb, mint „farkas nőszi a bárányt” . . .*

*

Összegezzünk s egyben egészítsük ki még egy-két utalással eddigi megfigyeléseinket. Hogy a fokozatos hanyatlás elmélete egészen a leghitványabb uralma által jelzett végkorszakig Aristophanés szemében Bakis jóslatának számít, azt a *Lovagok* *expressis verbis* kimondja. Hogy az aranykor-elképzelések egy állandó jellegű — Vergilius IV. eclogájában, az ószövetségi próféciaiban és a késői Sibylla-könyvekben és még számos más forrásban előforduló — motívuma, az állatvilág eszhatologikus megbékélése ugyancsak Bakis jóslata gyanánt volt ismeretes Aristophanés előtt, azt a *Békében* Hieroklés ajkára adott szavak bizonyítják. Hogy Bakisnak az a jóslata, amely szerint Athén „sas lesz a felhők között”, az athéni népnek nemesak felemelkedését, hanem megfiatalodását is ígérte, arra a CV. zsoltár 5. verse, illetőleg az előregedett sasnak a Nap tüzeiben való megfiatalodására vonatkozó, olyan pseudo-tudományos-mitologikus hagyományok engednek következtetni, amelyeket a görög Physiologus a zsoltárvershez fűzhetett. Ez utóbbi viszont a ciklikus világszemlélet egy másik antik szimbólumára, a magát időről időre (pl. ezerévenként) tűzben megújító Phoenix madárra emlékeztet; nos, a Phoenix

madár is szerepel egy-egy előregedett város megfiatalodásának a jelképeként, így Martialis szerint az agg Róma fiatalodott meg Phoenix madár gyanánt a tűzvészben, Aelius Aristides szerint Smyrna, s ez utóbbinál érdekes a színpadi cselekmény analogiájára való utalás, amely csak a következőképpen értelmezhető: Smyrna úgy fiatalodott meg, mint a Phoenix madár, vagy pedig mint Athén — Aristophanés vígjátékában.

Démos megfiatalodása tehát az aranykor visszatérését is jelenti, az aranykorét, amikor ismét Kronos a világ ura. Kronos korának, az aranykornak az embereiről Plátón beszél a *Politikoszban*, hogy öregén születtek, azután fokozatosan fiatalodtak, míg végül eljutottak testileg is, szellemileg is a csecsemőkorba. Mi más ez, mint a Démos „aranykori” megfiatalodásának a *d a b s u r d u m* vitele? Platónnál, aki a *Symposionban* arra méltatja Aristophanést, hogy Sókratés jelenlétében, az ő magasan szárnyaló filozófiai mítosza mellett mondja el a maga komikus mítoszáat a szerelemről, az is elképzelhető, hogy egyenesen a *Lovagok* meséjére céloz, természetesen annak az összefüggésnek a tudatában, amit nekünk széleskörű összehasonlító anyag segítségével rekonstruálnunk kellett, de ami Aristophanés egykorú közönsége számára magától értetődő, sőt a vígjáték komikai hatásának egyik, a nézők tudatában megadott alapfeltétele volt.

Így tehát az egész cselekmény parodisztikus célzattal Bakis jóslatait teljesíti be, amelyek szerint a fokozatos hanyatlást lezáró végromlás után az aranykori megújulás következik, s ennek keretében az elaggott Démos megfiatalodik. Ha minden logikának ellene is mond, az efféle jóslatok sajátos „logikája” szempontjából egyenesen magától értetődő, hogy a hitványra egyre hitványabb következik, s mégis, mihelyt a leghitványabb jut uralomra, az athéni nép megújul. Hogy dramaturgiai szempontból ez a megújulás mégis *aprosdokéton*, csak világosabbá teszi, hogy Aristophanés ironikusan játszik el a közkeletű vallásos képzetekkel, csak tréfaképpen fogadja el a vígjátéki cselekmény alapjául a jóslatot. S éppen azáltal, hogy a jóslat egész összefüggését engedi áttetszeni a vígjáték parodisztikus cselekményén — nemcsak a fokozatos hanyatlást, hanem a hanyatláshoz váratlanul, illogikusan kapcsolódó megújulást is —, kettős célt ért el egyszerre a költő. Végző fokon optimisztikus hangsúllyal állította fel a hanyatló athéni demokrácia erkölcsi-politikai megújulásának a követelményét, s nevetségessé tette azokat a jóslatokat, amelyek az athéni demokrácia hanyatlása idején egyre nagyobb tekintélyre tettek szert és nem egy esetben politikai visszaélésekre is alkalmat adtak.

A megfiatalodott Démos a játék végén vidám tánc lépésben viheti ki a mezőre a Paphlagón-Kleón által idáig elrejtett szép leányokat, a Béke megszemélyesítőit. Ezúttal a végig nem mondott jóslat *alapján*, mint ahogyan sok tekintetben hasonló körülmények között Trygaios a Hieroklés által fennen hirdetett jóslat *ellenére*. Mert akárhogy is magyarázták a jóslatokat a népámítók: Aristophanés számára a Béke mindenképp felett állt.

V I T A

SOLTÉSZ KATALIN „AZ ŐSI MAGYAR IGEKÖTŐK” CÍMŰ KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJA

A Tudományos Minősítő Bizottság 1956. V. 15-én tartotta meg Soltész Katalin kandidátusi disszertációjának vitáját. A bírálóbizottság elnöke Pais Dezső, titkára Károly Sándor volt. A bizottság többi tagjai Rubinyi Mózes, Nyíri Antal, Kálmán Béla és Deme László voltak.

TOMPA JÓZSEF opponensi véleménye

Az opponens szerint Soltész Katalin nagy és időszerű tárgykört eléggé részletesen, jó elvi rendszerben, megbízhatóan és eredményesen dolgozott fel. Nem csupán a szétszórt vélemények gondos összefoglaló rendszerezését végezte el, hanem sok tekintetben előbbre vitte az igekötőinkre vonatkozó közkeletű ismeretanyagot. Az elsősorban leíró jellegű vizsgálatot színes és elég részletes történeti háttérrel egészítette ki, s különös tekintettel volt klasszikus íróink nyelvére. Az opponens a szerző legfőbb elvi megállapításait egészében véve helyesli, a munka szerkezeti felépítését igen logikusnak, befejezett rendszerűnek érzi. Néhány ponton azonban vannak ellenvetései, kételyei. Habár ő is elismeri annak a megállapításnak a feltétlen helyességét, hogy a magyar igekötő-rendszer önálló belső nyelvi fejlemény, emellett a szerzőnél határozottabban rámutatna a szláv nyelvek, a latin és a német nyelv ösztönző hatására, amelynek része lehetett a magyar igekötő-rendszer funkciógazdagságának a kialakításában. Másrészt ugyanakkor rendszertani szempontból jobban kiemelné azt a különbséget, ami a magyar és a szláv igekötők közt — jelentés, szórend, önálló használat tekintetében — van, és határozottabban hangsúlyozná, hogy e különbségek miatt nem felel meg a nyelvi valóságnak, ha igekötőinket igeképzőkként iktatnánk be a magyar nyelv rendszerébe. Az opponensi vélemény némi ellentmondást lát a szerzőnek azokban a dolgozat különböző helyein tett megállapításaiban, amelyek az igekötős ige összetétel vagy nem összetétel jellegére vonatkoznak. Az opponens is azon nézet felé hajlik, amelyet dolgozatának több pontján a szerző is képvisel, hogy tudniillik a *leesik* összetétel, a *földre esik* nem. A munka elején mégis az igekötős ige szintagma jellegének a kidomborításával találkozunk. A szerző forrásainak a megválasztását illetően az opponens szívesen látta volna, ha a szerző egy műszaki folyóirat nyelvét is megvizsgálta volna, mivel a politechnikai közműveltség növekedésével a technikai szaknyelv erősebben áramlik a köznyelvbe. Végül az opponens rámutat még az értekezés több apró hiányosságára, majd a technikai szerkesztés pontatlanságaira. A dolgozatot végeredményben értékes munkának tartja, s elfogadásra ajánlja.

PAPP ISTVÁN opponensi véleménye

Az opponens elismeri, hogy a szerző általában nagy hozzáértéssel elemzi a nyelvi alakzatok funkcióit, hogy forrásismerete, a kutatási módszerekben való jártassága alapos gyakorlatra mutat, s ezek alapján az értekezést vég-eredményben elfogadásra ajánlja, mégis kiemeli, hogy bizonyos mérvű felszínesség gátolta a szerzőt a kérdések elmélyítésében, a mélyebb összefüggések megragadásában. Szerinte Soltész Katalin a leíró módszert kissé felületesen fogta meg. Az helyes, hogy a „leíró tanulmány” „történeti háttérrel” készült, s hogy a szerző a szinkroniát nem szakítja el a diakroniától, de mégis jobban kellett volna tisztáznia a leíró módszer elvi kérdéseit, jobban kellett volna arra törekednie, hogy egy elsősorban leíró jellegű munkában magában a szinkroniában keresse a jelenségek magyarázatát. Az opponens úgy véli, hogy a szerző nem méltatta kellő figyelemre a szintaktikai összefüggéseket. Nem vette észre például azt a korrelációs viszonyt, ami az igekötő és a határozórag között van meg a *beszalad a kertbe* típusú szerkezetekben. A hangtani alkatnak sem tulajdonít a szerző kellő fontosságot, holott az opponens szerint az igekötőnek lényeges kritériuma a hangalak nagyfokú redukciója is, lényegesebb a perfektiváló funkcionál. A HB. *mige zococtia vola* adatában még nem szabad igekötőt látnunk. További kifogása az opponensnek, hogy a szerző legtöbbször megelégszik a nyelvi típusok egyszerű megállapításával, s nem igyekszik az okok, összefüggések kutatásáig behatolni. Nem veszi észre például az *el-kimegy* (~ *elmegy, kimegy*) és a *megszépülne, jobbulna* (~ *megszépülne, megjobbulna*)-féle típus rokonságát (a párhuzamsűrítés jelenségét) és mindkét típusnak a *hegy-völgyet, török s tatártól*-féle típussal való kapcsolatát, az igekötő elhagyásának (*Jaj, ki parancsom élve szegi*), illetőleg önálló, ige nélküli használatának (*Megértetted? Meg*) a tapadás jelenségével való összefüggését. Németesnek minősít belső fejleménynek tekinthető szerkezetet (*el vele*). Végül az opponens a források használatában itt-ott mutakozó felületességre mutat rá, mindamellet elismerve, hogy a szerző a témájába vágó műveket, cikkeket lelkiismeretesen tanulmányozta át.

NYÍRI ANTAL

Az igekötő szórendjére vonatkozólag tesz egy helyreigazító megjegyzést : az *el ne menj*-féle szórend nemcsak érzelmileg telített kifejezésekben fordul elő, mint ahogy az értekezésben olvasható.

DEME LÁSZLÓ

A szerző munkájában elismerésre méltónak tartja az igekötőnek azt a sokoldalú meghatározását, amely szerint az igekötős ige bizonyos aspektusában az összetételekhez, más vonatkozásában a képzett elemekhez, ismét más tekintetben a szerkezetekhez áll legközelebb. Az igekötő többarcúsága az egész tanulmány folyamán állandóan figyelembe vett és alkalmazott elemzési szempont. Ennek köszönhető, hogy az egyes igekötőkről adott jelentéselemzései, sőt gyakran jelentésfejlődési sorai is meggyőzők. A minden egyes igekötő tárgyalásakor alkalmazott történeti statisztikai módszer igen jó lépés afelé, hogy a jelenségtörténeti vizsgálattól eljussunk a rendszertani vizsgálathoz, a dialektika által kívánt módszer megközelítéséhez. A szerző munkájában

mindezen erények ellenére hiányosságok is tapasztalhatók. Deme néhány példával illusztrálja, hogy egyrészt Soltész Katalin már rendszerszerűen látja a nyelvet, ha a köznyelvről van szó, de nem jutott még el ugyanaddig, ha más változatokkal találkozik, másrészt Soltész igen gondosan felhasználta a korábbi igekötőkről szóló szakirodalmat, de nem volt ilyen gondos a mellékesen felvetődő más kérdések tanulmányozásában. A leíró és a történeti szempont együttes helyes alkalmazása nem sikerül mindig a szerzőnek. A *ki* igekötőről például megállapítja, hogy néha jelentésváltozást okoz (*kifoj valakin, kikap*). Ez a megállapítás még pusztán leíró szempontból is csak „látszik” igaznak, mert az igekötős igének egészében van más jelentése, mint az alapigének és az igekötőnek együtt. Történetileg pedig szintén nem az igekötő fejlődött valamiféle képzőszerű jelentésmódosító elemmé ezekben, hanem az igekötős igének a maga egészében változott meg ilyen vagy olyan irányban a jelentése. Általában többször látszanék szükségesnek az igekötő helyett az igekötős ige szemszögéből nézni bizonyos leíró és történeti kérdéseket. Minden kategorizálásnál pregnánsabb lenne például néhány esetet bemutatni arra, hogy az egyes igekötős igékben a konkrét helyjelölésből hogyan fejlődik át a használat a perfektívbe, vagy általában az elvontabba. Hasonlóképpen fontos lenne egy-egy igekötős alakulatnak különféle jelentéseit figyelembe venni s egymáshoz viszonyítani. Soltész Katalin tanulmánya leíró elemzés történeti magyarázattal, de ez a történeti magyarázat módszertanilag bizonyos helyeken sántít. A dolgozathoz ugyanis valahogy úgy tűnik ki, mintha az igekötő, illetőleg jelentése önmagában fejlődne az egyik jelentésből a másikba, s a szótári jelentésből a grammatikai funkcióba. Pedig az igekötő kifejlődésének és továbbfejlődésének lényege nem közvetlen jelentésfejlődés, hanem a módosult jelentésű produktumokból való alapszóbesugárzás, az ilyenekből való újbóli kiválás, s a hasonló mozzanatok felhalmozódása és visszahatása az igekötőre. Ennek legalább nagy vonalakban, legalább néhány jól követhető részlet-elemzésen keresztül való bemutatását nemcsak a dialektikus módszer követeli meg, hanem a történeti, sőt a leíró igazság maga is. A történetiség a leíró munkákban nem pusztán a régi adatokkal való operálás a maiak mellett, nem is a fejlődés spekulatív kikövetkeztetése a mai kategóriákból, hanem elősorban a lefolyt változások dialektikájának megragadása, azaz annak adatolt visszakövetkeztetése, ami a valóságban történt vagy történhetett.

RUBINYI MÓZES

Örvendetes jelenségnek tartja, hogy míg a Budenz—Simonyi iskola idejében a fiatalok sokszor elegendő tárgyi felkészültség nélkül kaptak megbízást nyelvjárási vagy rokonnyelvi tanulmányok végzésére, addig ma először a módszeres anyaggyűjtésben kell jártasságot szerezniök. A dolgozatban hiányolja az üzemi nyelv vizsgálatát, és felajánlja a szerzőnek saját gyűjtését.

KÁROLY SÁNDOR

A dolgozat értékeinek az elismerésében egyetért az opponensekkel. Szükségesnek tartja, hogy a szerző a dolgozat bevezetésében beszéljen munkamódszereiről. Ez nagymértékben elősegítené a munka tudományos felhasználhatóságát, a további kutatásokat. Nem világos, hogy a szerző egyéni gyűjtőmunkája hogyan viszonyul a felhasznált szótári cédulaanyaghoz. A dolgozat

irodalomjegyzékében több nagy költőnk összes műve szerepel. Nem tudjuk hogyan, milyen mértékben, milyen módszerrel használta fel ezeket a munkákat a szerző. Nem foglalkozik Soltész Katalin elég behatóan az igekötő perfektiváló funkciójával s az ezzel szorosan összefüggő aspektus-kérdéssel. Az aspektus-kérdés az igekötőprobléma szerves tartozéka. Nagy különbség van a perfektiválás szempontjából az igenevek és az igék használata között, és ez az igekötő használatának egyik legérdekesebb és sok újat hozni tudó fejezete lehetne, de a dolgozatban mindössze egy lapot kapott. A leíró és a történeti módszer alkalmazását illetően az a benyomása, hogy az értekezésben sokszor elmosódik a mai nyelvi, régebbi nyelvi és nyelvjárási adatok közti különbségtétel, és sok adat egy mai átlag nyelvérzék mértékével van megfejtve. Kár, hogy a szerző az igekötőhasználat történeti fejlődésének azt az oldalát, amely az irodalmi nyelv kialakulásának az útját jelzi, nem érinti, pedig az igekötők használatában nyelvjárási különbségek voltak és vannak, és igen érdekes annak a folyamatnak a felkutatása, hogy egyes igekötők hogyan tapadnak hozzá a köznyelvben egy-egy igéhez. A szerző statisztikai kutatásának a hitelességét maga is megerősíti egy mű adatainak a statisztikai feldolgozásával. Egyes írók és íróiskolák szerint is érdemes az igekötők előfordulását megvizsgálni.

GÁLDI LÁSZLÓ

Statisztikai és más szempontokból is hasznos lenne, ha a szótári adatok kiértékelése túlmenne azon a határon, amely jelenleg a dolgozatban van. Érdemes lenne például a Márton-féle szótárakat megvizsgálni, mert kiderülne, hogy Márton nem egyszerűen regisztrálta a nyelvújítás alkotásait, hanem sok — esetleg idegen hatásra történt — újítása is van.

VÉRTES EDIT

Néhány igekötős szerkezet értékelésével és elemzésével kapcsolatban kételyeit adja elő.

BAKOS FERENC

Felhívja a figyelmet az ugyanazon igének különböző igekötős alakjai közötti harcra, a jelentésmegoszlás és az idegen hatás vizsgálatának a fontosságára.

PAIS DEZSŐ

A dolgozat alcíme: Leíró tanulmány történeti háttérrel. A „történeti háttér” kifejezést nem tartja elég szerencsésnek, mivel nem jelzi azt, hogy a munkában szervesen érvényesül a történeti szempont. A történeti vizsgálatot ki kellene egészíteni. Leíró módszerrel igen sok tény ebben a körben sem lehet megérteni, mint egyéb körökben sem. Kizárólag leíró módszerrel nem lehet megérteni, hogy a rendszer hogyan jött létre. Több példán mutatja be, mire gondol a történeti vizsgálatnál kapcsolatban. (*A kialussza magát és a kialussza mámorát, a fajul és az elfajul, a kenyeréz és a lekenyeréz viszonya stb.*) Amikor annak idején felvetette, hogy a *leesik* és a *földre esik* között olyan különbség

van-e, hogy a *leesik* összetétel, a *földre esik* pedig nem, sokkal bonyolultabbnak tartotta ezt a kérdést, semhogy hirtelen választ tudott volna rá adni. A vitán hallottak alapján se látja elintézettnak. A *leesik* nem mindig feltétlenül összetétel. Az igekötő önálló szófajiságára vonatkozólag megjegyzi, hogy a jelentés-tani elsorvadtság nem okvetlenül ok arra, hogy az illető szót valamiféle mellékterméknek tekintsük. Tesz még néhány megjegyzést a szerző hivatkozási módszerére vonatkozólag.

SOETÉSZ KATALIN válasza

Megköszöni az opponensek alapos bírálatát, majd Tompa Józsefnek válaszol először. Az indoeurópai nyelvek igekötő-rendszerének a magyarra tett hatását ő is elismeri és hangsúlyozandónak tartja. Ami az igekötős ige összetétel-jellegének a kérdését illeti, a dolgozatában mutatkozó ellentmondást elismeri, s azzal magyarázza, hogy felfogása a dolgozat írása közben megváltozott, és ezzel a nézetváltozással nem tartott mindig lépést a szövegváltoztatás. Mindamellettt fenntartja azt a nézetét, hogy az igekötős ige kevesebb is meg több is, mint az összetétel: formailag mindig lazább szerkezetű, tartalmilag pedig gyakran szorosabb (a képzőszerű funkciójú igekötők esetében). Az igekötős igék összetétel voltát csak akkor hangsúlyozhatjuk, ha rámutatunk arra, hogy az igei utótagú alárendelő összetételek (pl. *egyetért, tönkretesz*) alaki tekintetben eltérnek a névszói utótagúaktól, tudniillik úgy viselkednek, mint a szintagmák (*nem értenek egyet, tönkre fogja tenni*), s az igekötős igék az igei utótagú összetételekhez tartoznak. Az igekötő és a határozószó közti határvonal megállapítása az egyik legnehezebb probléma, de a szintaktikai és fogalmi önállóság kritérium lehet a kettő elválasztásában még fiatalabb igekötőink esetében is. Egyébként az opponens megjegyzéseivel egyetért. Papp István opponens véleményéből különösen megszívlelendőnek tartja a *correlatio* és a sűrítés jelenségére való figyelmeztetést. A *correlatio* szerepének figyelembevételével legalábbis részben meg lehet magyarázni, hogy miért változik meg némelyik igének a vonzata, ha igekötő kerül melléje: ilyen esetekben az igekötő viszonyjelölő funkciója érvényesül, mintegy magára vállalva a rag viszonyjelölő funkcióját (*erdőben jár ~ bejárja az erdőt*). Nem ért egyet az opponenssel abban, hogy az igekötő hangalaki redukciója fontosabb kritérium a perfektiváló funkcionál, s a HB. *míge* adatát továbbra is igekötőnek tartja. A határozó, tárgy esetében a perfektiváció csak kísérő jelenség, míg a *míge*-nek csak perfektiváló funkciója van, jelentése, viszonyjelölő szerepe nincs. Nemesak hogy egyetért az opponenssel abban, hogy az *el vele*-féle szerkezeteket nem kell germanizmusnak minősíteni, hanem már ilyen felfogásban írt a kérdéstről a Pais-Emlékkönyvben is. A továbbiakban megemlíti, hogy az opponens egyikét helyen félreértette őt, majd köszönettel veszi mindkét opponensnek azokat a megjegyzéseit, amelyek a külső szerkesztés apróbb pontatlanságaira vonatkoznak.

A hozzászólásokra adott válaszok során Nyíri Antalnak az igekötők szórendjére vonatkozó megjegyzését helyesli, bár Nyíri példáit nem tartja teljesen meggyőzőeknek. Deme Lászlónak az igekötő jelentésmódosító szerepéről kifejtett álláspontja nem áll ellentétben a dolgozatban képviselt felfogással. Általában mindig óvakodott attól, hogy igekötő és képző közé egyenlőségi jelet tegyen. Az alapszóbesugárzás szempontját azért nem igyekezett erősebben érvényesíteni, mert éppen az alapige jelentésének túlzott figyelembe-

vétele miatt követték el Budenzék azt a módszertani hibát, hogy az igekötős ígét nem az igekötő nélküli puszta igével, hanem egy másik igével hasonlították össze. Azt azonban kétségtelenül elismeri, hogy dolgozatának történeti része fogyatékos. Rubinyi Mózesnek az üzemi nyelv figyelembevételére irányuló figyelmeztetését, valamint a felajánlott gyűjtött anyagot hálásan köszöni. Károly Sándornak a munkamódszer közlésére vonatkozó tanácsát elfogadja. Többi megjegyzéseivel is egyetért, és további munkájában figyelembe veszi. A perfektiválás kérdésének a behatóbb tárgyalása azonban nem fér bele a dolgozat kereteibe, ezzel szerinte külön tanulmánynak kellene foglalkoznia. Gáldi László tanácsát köszönettel veszi. Az idegen hatásra keletkezett igekötős igékkel azért nem akart tüzetesebben foglalkozni, mert ezek nem támogatták volna dolgozata alapgondolatát (a magyar igekötők belső nyelvi fejlődésének a tételét). A Vértés Edit és Bakos Ferenc által felvetett gondolatok részben megtalálhatók a dolgozatban, részben az igekötő-kérdésen túlmenő problémák. Pais Dezsőnek az alaposabb történeti vizsgálatra vonatkozó észrevételét a legteljesebb mértékben elfogadja, szerinte is ez a leggyengébb pontja a dolgozatnak. Az összetétel kérdését illetően a szerző az igekötős ígét mindenképpen összetételnek tekinti, azzal a megszorítással, hogy ezek az összetételek bizonyos szempontból másképp viselkednek, mint a többi összetételek. Kétségtelen, hogy bizonyos esetekben a *leesik* nem jelent mást, mint a *földre esik*, de jelentéstani szempontból máskor is lehet egyenlőségi jelet tenni szintagma és összetett szó közé. Ha a *leesik*-et nem tekintjük összetett szónak, igen nehéz lesz megvonni a határt az igekötő és a határozószó között. Mindamellet az összetétel kérdése egyike a legbonyolultabbaknak, ennek viszont egyik legtekintélyesebb szakértője éppen Pais Dezső. Bizonyos, hogy itt a nézetek még tisztázásra szorulnak.

*

A vita végén a bírálóbizottság az alábbi határozatot hozta: „A dolgozat lelkiismeretes, világos összefoglaló munka. A szerző forrásismerete, szempontjai, a kutatási módszerekben való jártassága alapos gyakorlatra mutat. Az eddigi szakirodalom kritikai feldolgozásán és értékesítésén túl becses önálló eredményekre jut, s így tudományunkat több lényeges ponton gazdagítja. Mindezek alapján a bírálóbizottság javasolja a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Soltész Katalinnak a nyelvészeti tudományok kandidátusa fokozatot ítélje oda.”

A vitát összefoglalta:

Károly Sándor

a Bizottság titkára

IMRE SAMU „A SABÁC VIADALA MINT NYELVI EMLÉK” CÍMŰ
KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJA
1956. JÚNIUS 19-ÉN

IMRE SAMU kandidátusi minősítése az „elmaradt ügyek” közül való volt. Ezen a néven — házi használatban — azokat a minősítési eljárásokat szoktuk emlegetni, amelyek a jelöltnek addigi tudományos munkáját tekintve már régen aktuálisak lettek volna, s részben technikai okok miatt, részben — s néha nem is kis részben — pedig a minősítendő kutatónak más irányú tudományos vagy tudományszervezési feladatai miatt tolódtak csak el, nemritkán évekig. Mikor ugyanis IMRE SAMU a TMB által kijelölt bíráló bizottság elé állt disszertációja megvédésére, már jelentős számú folyóirataikk és önálló közlemény bizonyította képességeit és szorgalmát; amelyeket részben a katonai szolgálata, majd fogsága és más természetű beosztásai előtti 5—6, részben pedig a nyelvtudományhoz való visszatérése óta eltelt 4—5 évben írt és jelentetett meg.

A dolgozat elbírálására kiküldött bizottság elnöke PAIS DEZSŐ akadémikus, a dolgozat két opponense pedig BENKŐ LORÁND és KÁLMÁN BÉLA volt, mindkettő a nyelvészeti tudományok kandidátusa. Rajtuk kívül a vitában még KNEZSA ISTVÁN akadémikus és NY RI ANTAL kandidátus, bizottsági tag szólalt fel. Hogy a dolgozat körül nagyobb vita nem alakult ki, noha a benne felvetett kérdés kényes is, komplex is, az a bizottsági tagok és a közönség részéről nem valamiféle közöny jele volt, hanem a dolgozatban foglaltakkal való egyetértése.

A dolgozat egy meglehetősen korai, XV. századi hosszabb verses emléküNKET, a *Szabács Viadalát* (IMRÉKNÉL *Sabác*, de a hagyomány és a vitában részt vevők szerint is a *Szabács* a helyesebb alak) mint nyelvi emléket veszi tüzetes vizsgálat alá és dolgozza fel monografikusan. Egy ilyen jellegű munka, ha jó, már magában is komoly teljesítmény és jelentős lépés a nyelvtudományban. Itt azonban nem csupán a feldolgozás volt a feladat, hanem még annak a korántsem közömbös kérdésnek megvizsgálása s — amennyire lehet — eldöntése is, hogy *hamisítvány-e* az emlék, amint ezt nagy súlyú szakemberek tartották sokáig s tartják ma is; vagy pedig eredeti, amely felfogásnak is megvoltak és megvannak a maga, az előbb említettekénél nem is súlytalanabb képviselői. IMRE SAMUNAK tehát kettős feladatot kellett vállalnia: a monografikus nyelvi feldolgozáson túl a hitelesség kérdésének tüzetes megvizsgálását is.

A dolgozatot ezért úgy kellett felépítenie, hogy mindkét követelménynek egyszerre megfeleljen. Ezért a bevezetőben a szerző részletesen előadja a nyelvemlék felfedezésének történetét s azóta megélt sorsát. Utána fakszimilét, betűhív közlést és valószínű egykorú olvasatot egyaránt ad, s mindehhez bő jegyzetanyagot, sőt külön fejezetben történeti és tárgyi magyarázatokat, ez utóbbiakban nemcsak az emlék megértéséhez, hanem a hitelesség kérdésének későbbi megvizsgálásához is sok anyagot gyűjtve össze és sorakoztatva fel. A következő, az emléket most már nyelvi szempontból feldolgozó részekben is különös gonddal ügyel arra, hogy az eredetiség eldöntésében majdan számba jöhető nyelvi jelenségek már itt kellő vizsgálatban részesüljenek. A hangtani és a helvesírási rész után kísérletet tesz az emlék nyelvjárásának lokalizálására, mégpedig lelőhelye, Csicsér környékére. Részletesen elemzi az emlék szókinését és alaktanát, majd a benne előforduló szerkezet- és mondattani jelenségeket, bő összehasonlító anyagot hozva egyéb, elsősorban szintén XV. századi emlékekből. Foglalkozik még a Szabács Viadalának mint versnek stilisztika i

poétikai és költői vonatkozásaival is. Végül pedig összefoglalja a történeti és nyelvi részekben szétszórta érveket az eredetiség kérdéséről, s körültekintő vizsgálat után elveti a hamisítás vádját, az emléket a XV. században írt hiteles eredetinek fogadva el.

Az opponensek örömmel üdvözlnek elsősorban *tárgyválasztását*, hiszen a vizsgált emlék fontos, mert régi (XV. századi); mert világi, ami ritka a sok egyházi mellett; mert nem fordítás, ami ritka a sok latinból fordított mellett; s mert vitatott hitelességű, aminek eldöntése történelmi és irodalomtörténeti szempontból is jelentős. De örömmel üdvözlnek *munkamódszerét* is, melyre a körültekintő történelmi elemzés, a részletező tárgyi magyarázás, a jó filológiai apparátus, a megbízható pontosság s végül a komplex jelleg, a rokon tudományok eredményeinek gondos felhasználása jellemző. Nem joggal említi BENKŐ LORÁND a jelölt érdeméül, hogy „volt türelme és erkölcsi ereje arra, hogy értekezését minden szempontból alaposan kiérlelje”, ami kiemeli a dolgozatot a sietve összecsapott munkáknak sajnálatosan szaporodó sorából. S így joggal állapítja meg KÁLMÁN BÉLA is, hogy a munka felette van az átlagos kandidátusi disszertációs színvonalnak.

Mint az opponensek megállapítják, a dolgozat nem pusztán eggyel szaporítja a már meglevő nyelvemlék-monográfiák számát, hanem igyekszik tovább fejleszteni és a tárgyhöz simulóvá alkalmazni magát a *műfajt* is. BENKŐ LORÁND opponens szépen és meggyőzően fejtegeti: a nyelvemlék-monográfiának az a feladata, hogy a nyelvemléket ágyazza bele a nyelv színkrón és diakrón rendszerébe, nem pedig az, hogy a nyelv általános diakróniáját vizsgálja a nyelvemlék feldolgozásának ürügyén. Örömmel állapítja meg, hogy IMRE SAMU jelentős lépést tesz munkájában e helyes módszer elérésére, ha néha kiütköznek is még belőle a másik módszer maradványai. Érdemül említi ezt hozzászólásában PAIS DEZSŐ is; szerinte is azokat a nyelvtörténeti kérdéseket kell vizsgálnia az ilyen munkának, amelyeket az illető emlék vet fel vagy magyaráz meg. Válaszában IMRE SAMU is még egyszer kifejti: helytelen lenne valamiféle sémát kidolgozni a nyelvemlék-monográfiákra, hiszen ami jó az első feldolgozásra, amely XI. századi emléket vizsgál, az kényszerubbony lenne arra a sokadikra, amelyik XV. századi emléket tárgyal.

KÁLMÁN BÉLA külön kiemeli a *komplex* módszer helyességét, s hangsúlyozza az emlékek és feldolgozásának irodalomtörténeti fontosságát. PAIS DEZSŐ a történelmi vonatkozások kidolgozását is fontosnak és sikerültnek tartja, pl. Várdai Simonról annak kinyomozását, hogy történelmi személy volt, sőt rokonságban volt az emléket megőrző Csicseri családdal. Válaszában IMRE SAMU rámutat: a komplex vizsgálatok e dolgozattal korántsem zárultak le, hiszen a részletes irodalomtörténeti feldolgozás — amelyhez a hamisítás vádja miatt nem volt kedvük eddig a kutatóknak — csak most vált lehetővé, s még emberére vár. — BENKŐ LORÁND sikerültnek tartja a nyelvjárási lokalizálásnak ugyancsak komplex módszerrel végzett kísérletét. Ajánlja még a valószínűleg szintén zemplén—abaúji nyelvjárást s időben elég közel eső Döbrentei-kódexnek és Szalkay-glosszáknak összehasonlító idevonását. Ezt válaszában IMRE SAMU helyesli; azt a másik összehasonlító vizsgálatot azonban, amely az emlékek latin eredetétől közvetlenül nem befolyásolt stílusát vetné egybe a fordításos, tehát közvetlen latin hatású kódexekkel, már távolabbi, a mostani keretekbe nehezen férő feladatnak látja.

Tulajdonképpen, de még itt sem éles vita csak a *hitelesség* kérdése körül alakult ki. IMRE történelmi, nyelvi és irodalomtörténeti érvekkel igyekszik

ezt igazolni. Sikerült kimutatnia az emléekben foglalt eseményekről, hogy azok valóságosak vagy legalábbis valószínűek ; s talál olyan mozzanatot is köztük, amelyet ma már dokumentálni tudunk, de a feltett hamisítás korában még aligha ismerhettek. Eléggé valószínűsíti az emlék egykorúságát nyelve alapján is, hiszen a gondos összehasonlító tanulmányok nem egy eddig gyanúsnak tartott mozzanatra hoznak egykorú más forrásokból támogató adatokat. S meggyőző az az okfejtése is, hogy a feltett hamisító e jelenségek egyikét-másikát ismerhette volna ugyan már 1870 táján, de valamennyit így együtt aligha. Végül rámutat arra is, hogy az emlék verselése, amely sokáig egyedül állt e korból s ezzel gyanúok volt, az azóta történt egyéb felfedezések jóvoltából ma már nem példátlan a XV. századba helyezve sem.

BENKŐ LORÁND ezeket az eredményeket meggyőzőknek s megnyugtatóknak tartja, s így vélekedik KÁLMÁN BÉLA is. NYÍRI ANTALban azonban maradtak aggodalmak, talán nem is a hitelesség, csak a bizonyítási eljárás iránt. Felhívja a figyelmet arra, hogy a Döbrenteitől és másoktól kiadott nyelvemlékek már 1870 táján sok mindenben szolgálhattak hű utánzás alapjául, s hogy Jászay Pál tanulmánya a Régi Magyar Nyelvemlékek egyik kötetében már 1830—40 körül rámutat régi nyelvünknek sok olyan sajátságára, amely jellemzi a Szabács Viadalát is. Így szerinte a hitelesség nyelvészeti bizonyításában nem egy mozzanat közömbösül, vagy legalábbis még tovább vizsgálandó. — PAIS DEZSŐ ezzel szemben rámutat arra, hogy vannak az emlékek olyan nyelvi sajátságai, amelyek csak azóta felfedezettekével egyeznek. KŰEZZSA ISTVÁN pedig hangsúlyozza: az emlék helyesírása teljesen beillik a XV. századi világiakénak sorába, viszont — illetőleg: tehát — egyetlen XV. századi egyházi emlék helyesírásával sem egyezik. Az viszont, hogy e két típus között ilyen különbség van, 1870-ben már csak azért sem lehetett világos, mert egészen 1952-ig, KŰEZZSA összefoglalásáig nem tudtuk. Azt sem tartja valószínűnek, hogy a főleg latin oklevelekkel foglalkozó Véghely Dezső 150 soron át ilyen híven és egyenletesen tudta volna utánozni a XV. századi magyar folyóírást. Válaszában IMRE SAMU is rámutat arra, hogy Véghely, a hamisítás gyanúsítottja, kevéssé volt jártas a magyar emlékek és nyelvük ismeretében ; különösen nem ismerhette a XV. századi katonai terminológiát, hiszen ez az akkor ismert, főleg vallásos emlékekben nem szerepel ; s végül aligha ismerhette a kornak minden apró nyelvi sajátságát olyan tökéletesen és rendszeresen, ahogyan ez az emlékekben előtűnik. — NYÍRI ANTAL egyébként figyelemre méltó megjegyzéseinek tehát aligha sikerült megingatnia a hitelesség bizonyítását ; s egyébként is — mint PAIS DEZSŐ hangsúlyozta — a dolgozat jelentős tudományos teljesítmény maradna e kérdés végleges eldöntése nélkül is.

A másik némileg vitatott kérdés az volt: *eredeti fogalmazvány-e* az emlék e ránk maradt formájában, vagy pedig másolat. NYÍRI ANTAL az íráshibák alapján mindkettőt lehetségesnek látja s így egyiket sem bizonyítottnak. PAIS DEZSŐt a javítások ejtik gondolkodóba, melyek inkább az emlék fogalmazvány voltát mutatnák. KŰEZZSA ISTVÁN viszont nem tart furcsának bizonyos javításokat másolatban sem. IMRE SAMU válaszában rámutat arra, hogy a javítások, törlések és hibák száma viszonylag nem nagy, például a 2. lap két sűrű hasábjában mindössze 6—7 javítás van, ezek is főleg stiláris jellegűek. Szerinte a ránk maradt forma a szerzőnek a fogalmazvány után készült, leírás közben vagy után még némileg csiszolt saját másolata. Csak a betoldott rész látszik eredeti fogalmazványnak a benne levő elég sok javítás alapján.

Értékesekek voltak azok a *kisebb*, főleg szótörténeti és alaktani kiegészí-

tések és helyesbítések, amelyekkel a két opponens s rajtuk kívül PAIS DEZSŐ is hozzájárult a dolgozat részleteredményeinek további csiszolásához. Ezeket az apróbb észrevételeket IMRE SAMU nagy részükben köszönettel elfogadta. Helyeselte BENKŐ LORÁNDnak azt az indítványát is, hogy az olvasatban több változatot vegyen föl egyenrangúként a kétes helyeken ; s helytállónak találta BENKŐnek azt a figyelmeztetését is, hogy a költői érték megítélésekor nem egyforma mértékkel mérte a Szabács Viadala és a Mátyás király haláláról szóló emlékdal szerzőjének rímeltető készségét. — Másutt viszont kénytelen volt rámutatni arra : a tendenciákat és az asszociatív magyarázható hangváltozásokat korántsem állítja oly élesen szembe egymással, mint ahogyan BENKŐ azt egy kevésbé szerencsésen fogalmazott mondat alapján gondolná róla.

Az opponensek kiemelték még a dolgozatnak kiérlelt, gondos és világos stílusát, dicsérték IMRE SAMUNAK a dolgozatban mutatkozó higgadt és tárgyilagos, józan hangú vitatkozó modorát. — S tegyük hozzá : a nem könnyű kérdésnek helyszíni vitája is ezen a hangon folyt le. A jó munka megbecsülése és az ellentétes vélemény tisztelete tükröződött mind az opponensek és a hozzászólók véleményén, mind pedig a jelölt válaszában. Itt persze ez nem volt különösebben nehéz.

A dolgozat és a vita alapján a kiküldött bizottság *egyhangúlag* javasolta, hogy a Tudományos Minősítő Bizottság adja meg Imre Samunak a kandidátusi fokozatot. Az indoklás a következő volt : „A dolgozat a Szabács Viadala elnevezésű XV. századi nyelvemléknek igen alapos, módszerét és eredményeit tekintve mintaszerű monografikus feldolgozása. A nyelvemléknek sokat vitatott hitelességét a nyelveken kívül a történelmi, irodalomtörténeti stb. adatoknak és körülményeknek mindenre kiterjedő tüzetes és józan megvizsgálásával megnyugtatóan bizonyítja. A dolgozat megmutatja, hogy Imre Samu tárgyismerete és módszertani felkészültsége alapján kiváló sikerrel és más tudományágak számára is értékesíthetően képes egy ilyen sokfelé ágazó nyelvtudományi feladat megoldására ; sőt hasznosan továbbfejleszti munkájával nyelvtörténeti tudásunkat több ponton is.”

A vitából — a már felsorolt tárgyiakon kívül — alighanem joggal vonhatunk le egy *általánosabb* tanulságot is. Ma¹ a kandidátusi vitáknak és minősítéseknek két, eléggé élesen szétváló minőségi fokozata van : az egyik az aspirantúrát végzett fiatal jelöltké, a másik az aspirantúrában kívüli, illetőleg a rövidített aspirantúrában (gyakorlatilag részben vagy egészben letett vizsgán, majd a disszertáció megvédésén) keresztülesett idősebbeké. Sajnos, a színvonalbeli különbség korántsem az aspirantúrát végzettek javára áll fenn. Ez azt látszik mutatni, hogy a gyakorlati tudományos munkálkodás minden tanulóidőnél jobb nevelő. S ebből magától adódik a gondolat : ha a különbséget nivellálni akarjuk — s persze nem lefelé —, nem a gyakorlati munkában már kitűnteket kellene-e kiválasztani — akár intézményesen is megrövidített idejű — aspirantúra elvégzésére ahelyett, hogy az egyetemet frissen vagy csak nemrég elvégzetteket vesszük fel, majd avatjuk három év után kandidátussá, életüknek — habár gyakran korukhoz képest nem is rossz, de mégis rendszerint — *legelső* művével?!

A vitát összefoglalta :

Deme László
a bizottság titkára

¹ Az összefoglaló 1956. júliusában készült.

KISPÉTER ANDRÁS: „JUHÁSZ GYULA” C. KANDIDÁTUSI
DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJA

A Tudományos Minősítő Bizottság 1955. június 28-án tartotta Kispéter András „Juhász Gyula” c. kandidátusi értekezésének a vitáját. A bíráló bizottság elnöki tisztét Turóczy-Trostler József akadémikus, titkári teendőit Király István, az irodalomtudomány kandidátusa látta el. A bizottság tagjaiként Benedek Marcell, az irodalomtudomány doktora, Földessy Gyula, az irodalomtudomány doktora, Gyergyai Albert, az irodalomtudomány kandidátusa, Kardos László, az irodalomtudomány kandidátusa, Komlós Aladár, az irodalomtudomány kandidátusa és Waldapfel József lev. tag működtek közre. Az értekezés opponensei Bóka László lev. tag és Baróti Dezső, az irodalomtudomány kandidátusa voltak.

Az elnök felkérésére Tolnai Gábor lev. tag, a jelölt aspiránsvezetője ismertette tapasztalatait. Hangsúlyozta, hogy Kispéter András az első aspiráns-nemzedékhez tartozik, s értekezésének a vitája az első olyan irodalomtörténeti kandidátusi vita, ahol a jelölt a szervezett aspirantúra keretében készítette el disszertációját.

*

Elsőnek Bóka László opponensi jelentését ismertették. A jelentés hangsúlyozta, hogy Kispéter András jelentős és elvégezhető feladatra vállalkozott Juhász Gyula életművének monografikus feldolgozásával. A tárgyválasztás helyességét igazolja, hogy az egybeesik mai irodalmi életünk akut szükségletével. Juhász Gyula életművét feldolgozó irodalomtörténésznek a XX. századi irodalom legfontosabb elvi kérdéseit kell megoldania: a Nyugat problémáját, a proletárforradalom korszakváltó jelentőségének problémáját, a polgári dekadencia, a neokatolikus fideizmus-miszticizmus, irredentizmus és a munkásmozgalom, az új népiség, a proletárirodalom problémáját. Az opponens egészséges jelenségnek tartja, hogy a kutatók elsősorban Juhász Gyula és Tóth Árpád felé fordultak érdeklődésükkel, „azok felé, akik a legégyértelműbb lépéseket tették a líra dekadenciájától a lírai realizmus felé.”

Kispéter András helyes elvekre építette értekezésének koncepcióját és módszerét. Történeti fejlődésében, életpálya és életmű egységében próbálta Juhász Gyula művét ábrázolni és értékelni. Dolgozatának egyik legnagyobb crenyét abban látja, hogy Juhász Gyula értékelésébe helyesen építette bele a költő politikai és irodalmi publicisztikai munkásságát, hogy meg tudta mutatni a politikai és költői fejlődése között a szerves összefüggést.

A bíráló azután az értekezés néhány jellegzetes hibájáról beszélt. Hangsúlyozta a munka filozófiai, világirodalmi provincializmusát. A jelölt világosan látja — mondta Bóka László —, hogy Juhász Gyula fejlődése nem választható el az irodalomnak attól a válságától, amely az imperializmus korában válaszút elé állított minden író, de ezt a válságot rendkívül leegyszerűsítve ábrázolja: sem az ideológiai válságnak, sem a válság irodalmi vetületének eleven valóságát nem érzékelteti, csupán ennek elnagyolt rajzát adja. Juhász Gyula művészi útja nagy belső vívódások között fordult a realizmus felé. Ezt a fejlődést Kispéter András egészében helyesen vázolja, de túlságosan elnagyolja. Nietzsche, az impresszionizmus, szimbolizmus mintha csak címszavak lennének egy igényes lexikonból, s nem lenne mögöttük annak a forrongó irodalmi világnak élménye, melyet nem elég megbélyegezni, meg kell mutatni igaz valóságát, hogy érthető legyen, miért térített le oly sok

tehetséget a realizmus természetes útjáról. E kérdés-csoportnak az apparátusa is hiányzik az értekezésből.

A másik lényeges hibája a dolgozatnak, hogy nem eléggé veti bele kutatási eredményeit mai irodalmunk harcaiba. A mű tanulság nélkül marad.

Az opponensi jelentés mondanivalóját összegezve megállapította, hogy a dolgozat „jelen formájában is alkalmas arra, hogy elnyerje vele a kandidátusi fokozatot, mivel irodalmunk egy jelentős alakjának életművéről ad először marxista igényű, pártos értékelő képet önálló kutatások alapján.”

A másik opponens, *Baróti Dezső* az értekezés komoly értékét abban látta, hogy Kispéter András elsőként tett kísérletet Juhász Gyula pályájának átfogó ábrázolására. Fő vonalaiban egységes pályaképet vázol, s ha a problémákat nem mindig tudta megoldani, az elsősorban a Juhász Gyula filológia jelenlegi állapotából, a szükséges előtanulmányok hiányából adódott.

Kispéter András helyesen a költőről eddig kialakult álláspontok összefoglalásával indítja értekezését. Kár azonban, hogy jelentős tanulmányokat helyenként indokolatlanul fölényesen értékelt, s így eltorzítja őket. Zolnai Béla és Babits Juhász Gyuláról alkotott véleménye nem olyan egyértelmű, ahogy ez a tanulmány sommás szavaiból kitűnik.

A jelölt nem érint néhány olyan kérdést, amelyet a rendelkezésre álló anyag elmélyültebb feldolgozásával tisztázhatott volna: alaposabban kellett volna elemeznie a költő magánéletét, Eörsi Júliával való kapcsolatát, az Annaélmény benső lényegét, irodalmi barátságait és kapcsolatait, az ifjú költő egyetemi éveit, s több melegséggel a kezdő ötanár vidéki életét.

Az ifjú évek elemzésével kapcsolatosan kifogásolta a jelentés, hogy Kispéter egyoldalúan emeli ki a költő családjának és környezetének 48-as hagyományát, s ezzel párhuzamosan nem beszél a város progresszív értelmiségének a reá gyakorolt hatásáról. Kissé nyersnek tartja a szegedi piarista gimnázium sommás elítélését. Juhász Gyula önképzőköri szereplése sem arra vall, hogy élesen szemben állt volna a kor viszonyai között nem is olyan rossz iskolával, ahol alapos klasszikus műveltséggel telítődött. A jelölt túlértékeli a költő önképzőköri verseit, amelyek a kor önképzőköreinek szokásos témáival, nem pedig a család „48-as hagyományával” függenek össze.

Juhász Gyula életpályájának makói szakaszától a disszertáció túlnyomórészt a költő politikai, eszmei fejlődésének vizsgálatával, a „homo politicussal” foglalkozik, s ezzel a vázolt kép szükségszerűen egyoldalúvá válik. Alig látjuk Juhász Gyula kapcsolatát régebbi barátaival, Babitsal, Kosztolányival, mai Nyugattal, egyszóval „az eleven, az élő, hol boldog és lelkesedő, hol letört ember bemutatása nem elég életszerű”.

A költő 1918–19-es magatartásának, eszmeiségének felmérése során a disszertáció kiindulópontja az, hogy 1918 elején Juhász Gyula eszmei fejlettsége megegyezik a szegedi radikális kispolgárságéval, s az eszmények alakulása során velük együtt radikalizálódik. A jelölt e helytelen tételnek a segítségével akarja megmutatni a költő ellentmondásait, „kispolgári korlátait”. Juhász Gyula műveltebb és politikailag is szélesebb látókörű, mint akár a szegedi radikális kispolgárság balszárnya. A költő nem velük együtt sodródik balra, hanem lelkes és sokban igen világosan látó cikkei járulnak a kispolgárság egy részének a radikalizálódásához. A kérdést történetiben kell vizsgálni, mai követelmények felállítása nélkül. A valóságban a költő nem „saját osztályának, a kispolgárságnak” a szószólója, hanem a haladó magyar értelmiség egyik jelentős képviselője.

Hibás a „Titkos értelmű rózsza” és „Az élő halottak háza” című verseket az ellenforradalommal, s általában politikai kérdésekkel kapcsolatba hozni, s valamilyen politikai allegóriát keresni bennük. Még bántóbb a „Dózsa feje” című versben „a vörös hadsereg őseit, az első vörös hadsereg dicsőítését látni”.

Míg Juhász Gyulának 1918—19-ben írott politikai cikkeinek elemzésekor Kispéter András ott is korlátokat keresett, ahol azok nem voltak, addig a proletárdiktatúra bukása után írottaknál, Juhász Gyula politikai nézeteinek ismertetésekor alig veszi észre azt, hogy a költő már nem tudja töretlenül hallatni korábbi forradalmi hangját. Harcos demokrata magatartása, a munkásosztály iránt érzett mély rokonszenve tovább él benne, de a kommunizmustól való eltávolodásával együtt egyre távolabb lesz tőle az az emberibb jövő is, amelyet nemrég még olyan közelinek érzett. Időnkénti pesszimizmusának, növekvő magányának, majd elhallgatásának is ez a legfőbb oka. A költő pályája utolsó szakaszát vázolja Kispéter András hajlamos szépíteni Juhász Gyula érthető emberi és eszmei gyöngeségeit (pl. a Dobay-féle sajtóper ismertetésében). A Petőfi Társaság tagságának elfogadása sem magyarázható csak azzal, hogy fórumot keres haladó gondolatainak a kifejezésére. Gyengesség ez is, amelyet azonban érthetővé tesz az, hogy eltemetett vidéki költőnek érzi magát, s jólesik a fővárosi irodalmi társaság elismerése. Részben ez és részben a szegénysége viszi el a költőt a „Magyarság” nevű jobboldali napilaphoz is.

Juhász Gyula politikai nézeteinek, publicisztikájának a bemutatása félreértései ellenére is az értekezés legalaposabbán megírt része. Jóval erőtelenebbek a költő művészi eszközeiről írott fejezetek. A közelmúlt egyik legjelentősebb költőjét ismerteti, de sajnos éppen a lírikus Juhász, a magyar vers és nyelv csodálatos művésze sikkad el leginkább. A fiatal költőt ért irodalmi hatásokat elemezve helyesen mutat rá Vajda, Reviczky és Kiss József hatására, de legtöbbször csak életrajzi dokumentumokat, vagy a költő eszmei fejlődésére fényt derítő példákat lát a költeményekben. Csak a váradi versek elemzésétől kezdve tesz kísérletet arra, hogy a költeményeket a tartalom és a vázlatos forma egységében nézze.

Igényes az értekezés Juhász Gyula „impresszionizmusának” elemzésekor. Az opponens azonban vitatta az irodalmi impresszionizmus szellem-történeti eredetű fogalom felújításának a szükségességét. A fogalmat — elemzi Baróti Dezső — az irodalomtörténet a műtörténetből vette át és annak sajátos megnyilatkozásait alkalmazta az irodalmi alkotásokra. A fogalom művészettörténeti alkalmazása is egyoldalú, bár kétségtelen, hogy a XIX. század végének és a XX. század elejének irodalmában, költészetében akadnak a képzőművészeti impresszionizmussal rokonítható vonások. Az impresszionizmus fogalma azonban lényegében „egyike azoknak a szellem-történeti kategóriáknak amelyeknek a létrejötte is a polgári társadalom terméke, s mely bizonyos mértékig arra szolgál, hogy a művészetek progresszív megnyilatkozásait a dekadens hangulatfestéssel mossa össze”. Kispéter András Juhász Gyula impresszionista verseit elemezve már maga is helyesen látja, hogy „ezek nem egyszerűen impresszionista versek, hanem ott van bennük a valóság igényesebb, realiztikusabb megfigyelése is”.

A disszertáció helyesen vázolja a realizmus felé való fejlődést Juhász Gyula költészetében, jó szemmel választja ki az életművet leginkább jellemző költeményeket, de a művészi forma árnyalatokban megnyilvánuló változatait,

fejlődését és időnkénti visszaeséseit nem tudja elég elmélyülten nyomon követni.

A jelentésben — mondta végezetül az opponens — elsősorban a hibákat és a hiányosságokat érintette, nem azért, mert ezek a dolgozat meghatározói: így akart a szerzőnek további eredményes munkájához segítséget nyújtani.

*

Kispéter András válaszában hangsúlyozta, hogy a Juhász-kutatás jelenlegi állása mellett nem volt és nem is lehetett célja felölelni „Juhász Gyula művének összes problémáit”. Elismerte, hogy az opponálók által hiányolt kérdések tárgyalása gazdagabbá, színesebbé tette volna Juhász Gyula költői képét. A disszertáció célja azonban az író pályaképének, emberi, költői és eszmei fejlődésének megrajzolása volt, s ebből a szempontból válogatott a rendelkezésére álló gazdag anyagból. Juhász Gyula teljes költői képének vázolása akkor válik csak lehetővé, ha a XX. századi irodalom, elsősorban a Juhász-filológia és textológia legfontosabb kérdéseit az irodalomtörténet tisztázza.

Egyetértett Bóka Lászlóval, hogy a disszertációban kevés helyet juttatott a korabeli filozófiai, irodalmi, stílus- és egyéb mozgalmak elemzésének.

A jelölt a továbbiakban az opponensek által felvetett részletkérdésekkel foglalkozott.

Nem értett egyet Baróti Dezsővel a költő önképzőköri verseinek és a „48-as hagyományoknak” az értékelésével. Szerinte része van abban a család, általában a szegedi polgárság és a piarista gimnázium 48-as hagyományainak, hogy ezekben a versekben állardóan Vörösmartyt, Petőfit, Kölcseyt idézi és az ő hangnemükben próbálgatja először lantját. Baróti Dezső a negyvennyolcasságot közjogi síkra szűkíti le és szembeállítja „a város progresszív értelmiségével”. A valóságban Szegeden ez a polgári értelmiség őrzi a 48-as hagyományokat, elsősorban társadalmi és nem közjogi vonatkozásaiban.

A jelölt továbbra is fenntartotta azt a véleményét, hogy Juhász Gyula eszmei fejlettsége 1918 elején megegyezik a szegedi radikális kispolgárság magatartásával, de nem állítja, s nem is állította, hogy Juhász Gyula a kispolgárság szószólója. A munkásmozgalom iránti tartózkodása 1918 tavaszán nem más, „mint kispolgári szemléletéből adódó korlát, saját osztályának, a kispolgárságnak, különösen a kispolgári értelmiségnek, az ún. ’középosztálynak’ a féltése”. Viszont 1918 tavaszától kezdve, „ahogyan haladunk a forradalom felé, egymás után veti le Juhász polgári korlátait”.

A „Titkos értelmű rózsa” és „Az élő halottak háza” című versek értékelésével kapcsolatosan nem győzte meg őt Baróti Dezső ellenvetése. Juhász Gyula egész ekkori tevékenysége amellet szól, hogy a forradalom igazi jelentőségét éppen e versek megírásakor ismerte fel. A néhány héttel előbb keletkezett „Titkos értelmű rózsa” című vers megértéséhez az „Élő halottak háza” adja meg a kulcsot. Mindkettőben titokról beszél, de míg az elsőben gondolata homályos, a második versében világos választ ad:

*Tudom, tudom jól. El van rejtve mélyen,
De az ítélet trombitálni fog.
Már látom a jelet a hajnalégen,
Piros pecséttel nyílik a Titok!*

Ez a hitvallás még világosabb a harmadik kifogásolt versben, a „Dózsa

feje” címűben. „A legelső forradalom városunkban” című, („Riportok a régi Szegedről” című cikksorozatban. — Krónika 1919. október 15-i szám), néhány hónappal később írt cikkében Juhász Gyula maga mondja azt, amit Baróti Dezső hibáztatott, hogy Dózsa serege az első vörös hadsereg volt.

Nem értett egyet Baróti Dezsővel a költő 18—19-ben, majd a 20-as években tanúsított magatartásának értékelésében. A bíráló azt a sablon-szerű álláspontot képviseli, hogy Juhász Gyula 1919-ben érte el eszmei és politikai fejlődésének a csúcsát, s a 20-as években visszaesés tapasztalható. Az ő vizsgálata szerint bátor hitvallás jellemzi a 20-as években írott verseit és cikkeit, nemcsak, hogy nem lép vissza onnan, ahova 1919-ben eljutott, hanem eszmei és politikai nézeteinek tisztázásában... még tovább megy az ellenforradalom idején, amikor egymás után írja lelkesítő, biztató verseit a munkásoknak...” A Petőfi Társaságbeli tagsága, továbbá a „Magyarság”-nak küldött versei ennek cáfolatára nem meggyőző bizonyítékok. S a Dobay-féle sajtóper is — az ezzel kapcsolatos észrevételeivel sem tud Baróti Dezsővel egyetérteni — jól szemlélteti azt a hajszát, amelyet a szegedi „ébredők” és „fajmagyarok” folytattak Juhász Gyula ellen, s egyben jól megvilágítja a költő politikai, eszmei magatartását és tisztánlátását.

Nem tudott egyetérteni Baróti Dezsővel, aki „az impresszionizmust — szellemtörténeti kategóriának bélyegezve — ki akarja irtani az irodalomból”. Az impresszionizmus, mint az imperializmus egyik szakaszának művészi látásmódja megvan a képzőművészetben éppen úgy, mint az irodalomban. Nem akkor vagyunk marxisták, ha ezt tagadjuk, hanem ha gazdasági és társadalmi gyökereit feltárjuk. Juhász Gyula költészetében, bár egyidőben tudatosan fordul az impresszionizmus felé (Modern képek, 1919.), soha sem válik ez egyedül uralkodóvá, s az ún. „impresszionista” verseiben is fellelhetők a későbbi nagy realista versek nyomai.

*

A jelölt válasza után *Baróti Dezső* opponens jelentkezett ismét szólásra. Ismételten hangsúlyozta, hogy nem a család 48-as hagyománya a legdöntőbb Juhász Gyula pályájának alakulásában. A család nem egy vonatkozásban vissza is húzta a költőt: a család igényei, a vallásos levegő Juhász pályaválasztását is befolyásolták. Ebből a kicsinyes és fülledt levegőjű kispolgári környezetből valójában akkor szakadt ki, amikor kapcsolatba került a szegedi sajtóval, a radikális újságírókkal.

Juhász Gyula 18—19-es kapcsolatait illetően, nem tagadva a költő kispolgári nézeteit, továbbra is fenntartja, hogy a jelölt a maga elméleti műveltségével a mai igények szerint vizsgálja Juhász Gyulának a forradalomhoz való viszonyát.

Nem tudja elfogadni a jelölt bizonyítását, hogy Juhász Gyula a forradalom bukása után is megőrizte azt a harcos, forradalmi lendületét, amely 18—19-ben annyira jellemezte őt. 1919 végén és 1920-ban is találhatók ugyan versei, cikkei, amelyekből hasonló következtetésre juthat, de világosan kell látnia, hogy ez a hang később elhalkul és legfeljebb csak alkalomszerűen tér vissza. Visszahúzódik egy, a munkásosztállyal szimpatizáló radikális értelmiségi magatartáshoz, amelyben természetesen benne van a fehérterrornak, a korszak egész politikájának az elítélése is.

Az impresszionizmus kérdésével kapcsolatban azt hangsúlyozta, hogy jelentésében csak kérdésképpen vetette fel, hogy szükség van-e az irodalmi

impreszionizmus szellemtörténeti fogalmának a felújítására. Az impreszionizmus művészettörténeti és irodalomtörténeti vizsgálói az impreszionizmusnak kétségtelenül meglevő jelenségét, a barokk és rokokó problémájához hasonlóan, túlságosan kiterjesztették és számos olyan vonást is hajlandók voltak impreszionizmusnak nevezni, ami nem az.

*

A vita során felszólalt Benedek Marcell, Kardos László, Koczkás Sándor, Komlós Aladár, Turóczy-Trostler József és Waldapfel József. Valamennyien eredetinek találták a tárgyválasztást, Juhász Gyula életének és művének egységes tömbben való feltárását. Viszont kifogásolták a disszertáció aránytalanságait és a munka stílusát. Többen óva intették a fiatal irodalmár-nemzedéket, hogy ne a mai tudásuk és elméleti felkészültségük szerint nézzenek vissza a múltba, mert így „történelmi materializmus címén” a legtörténelmietlenebb szemlélet bűvkörébe kerülhetnek.

Koczkás Sándor kifogásolta, hogy Juhász Gyulának Ady és József Attila között betöltött áthidaló szerepét nem elemzi kellőképpen az értekezés. Pedig ennek az összekötő szerepnek a magyar proletárköltészetnek, József Attila költészetének a kialakulása szempontjából komoly jelentősége és lényeges tartalma van. Ady az első, aki a munkásosztályt nemcsak elesettségében és nyomorában mutatja be, hanem a nemzeti élet összefüggéseiben ábrázolja. „Ez volt Adynak a magyar irodalom további fejlődése szempontjából az egyik legnagyobb tette — folytatta Koczkás, — és ezt lényegében Juhász Gyula a maga sajátos módján, más összefüggésekből kiindulva folytatni képes”. Ady után és József Attila előtt ő volt az, aki a legerőteljesebben hangot adott a magyar munkásosztály jelenlétének és történelmi erejének. Ady és Juhász Gyula hagyományára épít József Attila a harmincas évek nagy proletárverseiben. Költészetének ez a vonása emeli ki Juhász Gyulát a Nyugat költői köréből, „nemcsak Babitshoz, Kosztolányihoz, hanem még Tóth Árpádhoz viszonyítva is”.

A disszertáció adós maradt Juhász Gyula sajátos költészetének mélyreható feltárásával — mondta *Komlós Aladár*. — „Juhász Gyula verseinek, strófáinak van valami sajátos, mély bűgása, zenéje, amely nagyon jól felismerhetővé teszi őt a Nyugat gazdag, nagy, lírai orcheszterében.” Egy Juhász Gyula monográfiának első feladata volna ezt a sajátos, mélyről jövő bűgó zenét, ennek objektív eszközeit megvizsgálni és elemezni.

Egyoldalúnak tartotta Komlós a költő szemléletének az elemzését is. Juhász Gyula világszemléletét nem merítjük ki azzal, ha csak mint politikussal foglalkozunk. A világszemlélet nemcsak a társadalom határáig terjed. Kispéter András nem vette észre, hogy „mennyire összeolvad Juhász Gyula politikai szemléletével, szocializmusával a vallásossága” — innen ered szerinte annak az áhítatnak a hangja, amely valamennyi igazi Juhász versben érezhető — „hogy az ő szocializmusa milyen sajátos evangéliumi színezetű szocializmus”. Juhász Gyula fiataalkori költészetében komoly szerepet játszott a miszticizmus.

Waldapfel József nem értett egyet azzal, hogy Juhász vallásosságának ilyen nagy jelentőséget tulajdonít Komlós. A költő vallásossága — hangsúlyozta Waldapfel — pályájának egyik szakaszában sem válik uralkodóvá, s verseiben nem az ő szubjektív vallásossága, hanem a nép szemlélete, a nép vallásossága kap hangot.

Waldapfel József véleménye szerint a jelölt túl értékeli Juhász Gyula jelentőségét a magyarországi Nietzsche-kultusz szempontjából. Nem lehet igaz, hogy az fedezi fel Nietzschét, aki a leghatározottabban, a legtudatosabban leszámol tanaival.

Nagy hibája volt e nemzedéknek — mondta felszólalásában *Turóczi-Trostler József* — a politikai és ideológiai tanácstalanság. Nem volt előttük világos és határozott politikai program, így pályájuk sem lehetett olyan egyenesvonalú, mint egy politikusé. Juhász Gyula is keresi a kiutat, de nem találja, „meg akar szabadulni sok mindenféle kispolgári, vallási és egyéb dologtól, de védekezik is a megszabadulás ellen”. S az ideológiai tanácstalanság a költőnél elválaszthatatlan az etikai és esztétikai tanácstalanságtól: többek között a formakereséstől.

*

A felszólalások során, Baróti Dezső és Kispéter András vitájához kapcsolódva sok és értékes szó hangzott el az *impresszionizmus* fogalmáról.

Az impresszionizmus jelszavát — mondta *Benedek Marcel* — nem a szel-lemtörténet találta ki, „ezek meglevő, az illető festők, szobrászok és írók által használt. elméletileg is alátámasztott jelszavak voltak, amelyeknek a maguk idejében nagyon is meg volt a maguk konkrét tartalma”.

Valamennyi hozzászóló hangsúlyozta, hogy meg kell különböztetni a különféle eszmeiség szolgálatában fellépő impresszionizmusnak a különféle jelentkezési formáit. Az impresszionizmus lényegét — mondta *Kardos László* — minden egyes költőnél külön kell megvizsgálni, mert az elvi, eszmei kapcsolatok mindig mások és mások. Az impresszionista mozzanatok jelentkezése nem teszi egyben a költőt impresszionistává.

Koczás Sándor véleménye szerint a századeleji izmusok között az impresszionista szemlélet pozitív jelentőséggel bír a magyar irodalom fejlődésében, „éppen a Juhász Gyulánál jelentkező realista tájköltészet kialakításának az előkészítésében”. Juhásznál elsősorban tájköltészetben jelentkezik az impresszionista szemlélet, de a tájban ő a valóság összefüggéseit olyan hangulati színezésben ábrázolja, — az emberi momentumot véve a tájba, — amely egyre inkább társadalmi tartalommal telítődik. 19-utáni költészete már leveti ezeket az impresszionista színeket — a költő eljut a reális tájábrázolásig. Ez a vonal, amely Juhász Gyulánál az impresszionista jellegű tájképektől és tájhangulatoktól a realista tájábrázolásig vezet, természetesen folytatódik tovább József Attilánál, aki a kiszombori, még inkább parnasszista, impresszionista mozzanatok mutató szonettjein túljutván a harmincas években létrehozta a maga kommunista tájábrázolását.

Waldapfel József vitatta az impresszionizmus haladó jellegét. Véleménye szerint ez az irányzat kifejezetten antirealista tendenciájú. „Nem arról van szó — fejtette tovább —, hogy az impresszionizmus út a realizmushoz, hanem út — el a realizmustól”. Viszont egyetértett azzal, hogy Juhász Gyulánál az impresszionista jegyek már a pályája elején csak külsőlegesen, csak a vers szerkezetét adják. A „Magyar táj, magyar ecsettel” című költeménye pl. egyike azon verseinek, amelyek módszerükben a leg-tudatosabban impresszionisták, az egész mégsem mondható impresszionista költeménynek: a versnek van egy mélyebb, társadalmi mondanivalója, a magyar ugar, a magyar elesettséggé ábrázolása.

Turóczi-Trostler József az impresszionizmus keletkezését vizsgálta. Bourget-től származik az impresszionizmus lényegének a meghatározása:

a szó funkcióját átveszi a hang; a szó átveszi a mondatrész funkcióját; a mondatrész a mondatét, a mondat a bekezdését és a bekezdések átveszik az egész funkcióját. Tehát Bourget szerint a részletekből kell összerakni az egészet. A részletek konkrétak és reálisak, az egészet azonban magamnak kell összenézniem, tehát egy szubjektív kép jön létre, a valóság meghamisítása történik. A naturalizmus lényegében ugyanezt csinálja, azonban a szubjektumot is ki akarja irtani.

*

Igen termékeny volt a vita, mert rengeteg kérdést vetett fel, bár legtöbb megoldatlan maradt.

A jelölt válasza után a bírálóbizottság Kispéter Andrást egyhangúlag a kandidátusi fokozatra javasolta.*

A vitát összefoglalta :
Garamvölgyi József

* Kispéter András: Juhász Gyula c. disszertációja 1956-ban megjelent a Művelt Nép Kiadónál.

DÉCSY GYULA „EGY XVII. SZÁZADI ORVOSI KÉZIRAT MINT SZLOVÁK NYELVEMLÉK., CIMŰ KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJA

A Tudományos Minősítő Bizottság 1955. szeptember 1-én tartotta Décsy Gyula aspiráns „Egy XVII. századi orvosi kézirat mint szlovák nyelvemlék” című kandidátusi értekezésének vitáját. A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke Pais Dezső akadémikus, titkára Hajdú Péter, a nyelvészeti tudományok kandidátusa volt; a kiküldött bizottság tagjai Gáldi László, a nyelvészeti tudományok doktora, Benkő Lóránd, a nyelvészeti tudományok kandidátusa, Moór Elemér, a nyelvészeti tudományok kandidátusa.

Opponensként Hadrovics László levelező tag és Király Péter, a nyelvészeti tudományok kandidátusa működött közre.

Décsy Gyula aspiráns disszertációját Kniezsa István akadémikus irányításával készítette el.

Hajdú Péter, a bizottság titkára ismertette a jelölt eddigi tudományos munkásságát, majd *Décsy Gyula* a tézisek alapján vázolta azokat a legfontosabb eredményeket, melyekkel disszertációjában foglalkozik.

Az orvosi kézirat, amely eddig ismeretlen volt a tudományos közvélemény előtt, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában található. Az orvosi kézikönyv nyelvészeti feldolgozása igen nagy jelentőségű a szlovák nyelvtörténet szempontjából. A mai irodalmi nyelv alapját képező közép-szlovák nyelvjárásnak ugyanis nincsenek a XIX. század előtti időkből jelentős szövegfeljegyzései. A gyakorlati érdekű szlovák keletkezésű cseh szövegekben eleinte (XIV—XV. század) csak szórványosan találhatók szláv nyelvi adatok. A XVI. század második felétől már rendszeresebben jelentkeznek szlovák nyelvjárási elemek a ránk maradt írásos feljegyzésekben. A feldolgozott orvosi kéziratnak igen nagy jelentősége van, mert igen terjedelmes, körülbelül 140 oldal szlovák bejegyzést tartalmaz. A feldolgozott kézirat jelentőségét az is emeli, hogy világi keletkezésű irat, tárgyköre, fogalomkincese változatos. Szerzője a nép között élt, e körülménynek köszönhető, hogy nagy számban fordulnak elő benne olyan szavak és kifejezések, amelyek jelenlegi adataink szerint korábban nincsenek lejegyezve.

Décsy az orvosi kéziratot monografikus formában dolgozta fel, a nyelvészeti feldolgozás mellett azonban megadta a tanulmányozott munka kéziratani (kötés, papír, vízjelek, lapállag stb.) és tartalmi leírását is.

A kézirat feldolgozása során megállapította, hogy a mű szerzője vidéki értelmiségi volt, aki a középszlovák nyelvjárást beszélte. Munkáját a XVII. század első harmadában állította össze, a korábban már elavult, de még széles körökben használatos orvosi-botanikai művek alapján. A szerző a szlovák nyelvnek a nyugatliptó—délárvai tájszólását beszélte, amely minden valószínűség szerint anyanyelve volt. Hibátlanul tudott magyarul, amiként azt a kéziratban levő magyar nyelvű bejegyzései is tanúsítják. A kézirat feldolgozása során megállapítható, hogy szerzője birtokában volt mindazoknak a művelődési elemeknek, amelyek a XVI—XVII. századi Felső-Magyarország értelmiségeinél és birtokos nemeseinél szokásosak voltak. Az orvosi kézirat nyelvészeti értéke mellett igen jelentős művelődéstörténeti dokumentum is.

A jelölt disszertációjában részletesen foglalkozott az emlék helyesírásával, megállapította, hogy a szerző ismerte és alkalmazta az ó-cseh helyesírásnak a cseh ósnyomtatványokban és a XVI. századi kiadványokban elter-

jedt változatát, az ún. két mellékjeles rendszert, valamint a kralicei írásstandard által a XVI. század végén bevezetett egyszerű (több mellékjeles) új cseh helyesírást. Bizonyos ciklusokon belül az ó-cseh, máshol a kralicei helyesírás elemei vannak túlsúlyban, aszerint, hogy milyen volt cseh nyelvű forrásainak a helyesírása. (Főforrása Černý, még ó-cseh helyesírással van írva.)

Décsy Gyula az oryosi kézirat helyesírási, hangtani és morfológiai elemzése után arra a megállapításra jut, hogy az emlék nyelvi alapja a cseh írásnyelv, amely két változatában: az ó-cseh és a kralicei norma formájában szolgált mintául a szerzőnek. A kralicei normát a szerző aktíve is elismerte és helyenként ott is szem előtt tartotta, ahol nem voltak kralicei normában írt írásmintái.

A kéziratban nagyszámban szereplő szlovák népnyelvi elemeket Décsy Gyula három csoportra osztja. Egy részük többé-kevésbé megvan az egész szlovák nyelvterületen, „általános szlovakizmusok”, pl. az *ř* hiánya, az *-ej* melléknév végződés, az instr. sing. *-om* végződése az *o*-töveknél; egy részük csak a középszlovák nyelvjárásban található meg: az $\tau > o$, *a* jelmegfelelés, a diphtongusok, az *ort-olt > rat-lat-* stb.; s végül a harmadik rész csak az említett nyugatlipitói, délárvai tájszólásban van meg (pl. a *-čce -čte* változás).

A tézisek ismertetése után az opponensek olvasták fel a disszertációról készült véleményüket.

Hadrovics László opponensi véleményében kiemelte, hogy a jelölt egy jelentős több mint 300 oldalas kézirat tüzetes vizsgálatát tűzte ki célul, s azt elismerésre méltóan oldotta meg. Nem tud egyetérteni azzal, hogy Décsy a hangtant úgy tekinti, mint amely nem tartozik a nyelvtanba, s a tulajdonképpeni nyelvi elemzést Hangtanra és Nyelvtanra osztja. Ezt a kettéválasztást nem tartja indokoltnak, annál inkább sem, mert vannak olyan hangjelenségek, amelyeknek morfológiai funkciójuk is van, mint pl. az ablaut.

Az ilyen cseh és szlovák keveréknyelven írt szövegek — mint ez a XVII. századi orvosi kézirat — nyelvészeti elemzése mind a cseh, mind pedig a szlovák nyelvtörténet alapos ismeretét s a szlovák nyelvjárások lényeges nyelvi tényeinek és földrajzi viszonyainak állandó szemmel tartását követeli meg. Décsy mindkét területen otthonosan mozog. Bár a jelölt inkább nyelvtörténész, mint nyelvjáráskutató, a szlovák nyelvjárásokra vonatkozó szakirodalomban is alapos jártasságot mutat.

A következőkben a disszertáció egyes részleteihez fűzött megjegyzést.

Megállapítja, hogy a disszertáció felépítése jó, gondolatmenetét jól lehet követni. Kívánatosnak tartja, hogy ha a dolgozat nyomtatásban megjelenik, a nagy egységeket (mint pl. a Hangtan) alcímekkel kisebb, de nem elaprosított részekre bontani.

A dolgozat stílusát némely helyen túl elvontnak és bonyolultnak érzi, ajánlatos volna egyszerűsíteni rajta. Az egyszerűbb megfogalmazás vonzóbbá, olvasmányszerűbbé tenné a szöveget, s ez csak használna a tartalmilag kitűnő dolgozatnak.

A disszertációt elfogadásra ajánlja.

Király Péter opponensi véleményének bevezetőjében hangsúlyozta: a szerző meggyőzően állapítja meg, hogy az orvosi kézirat két nyelvi rendszernek a kereszteződése útján jött létre. Décsy fejtegetései eredményeként az emlék nyelvét szlováknak nevezi, s kizárólagosan ezt a megjelölést használja munkájában (l. „szlovák nyelvű”, „szlovák szövegrészek” stb.).

Király hangsúlyozza, hogy a kézirat szlovák nyelvi jellegének megítélésénél külön választandók a külső (történeti, irodalomtörténeti) és belső (nyelvészeti) szempontok. A szlovák irodalmi nyelv fejlődésének ui. egyik hosszú, szinte több mint három évszázadon át tartó korszakára jellemző ez a „keverék”-nyelv. Ezt a korszakot épp úgy el kell választanunk a cseh és a szlovák nyelvű írásbeliségtől, mint ahogyan például az óegyházi szláv és a különböző szláv nemzeti (orosz, bolgár stb.) nyelveken írt írásbeliségtől megkülönböztetik az egyházi szláv nyelvű emlékeket.

Felhívja a figyelmet arra is, hogy az esetek nagy többségében egy-egy szó hangalakja is kevert jellegű. Fontosnak tartaná, ha a cseh és szlovák elemeket nemcsak elszigetelten, hanem kölcsönös kapcsolatuk viszonyában is megvizsgálnák, sőt helyes volna ezt tenni egy szó vagy kifejezés egészének keretén belül is.

Hiányolja, hogy a jelölt a szlovakizmusokkal nem foglalkozik összefoglalóan a fejezetek végén, sem külön nem tárgyalja ezt önálló fejezetben. Király is fontosnak tartja a dolgotat tagolását, mert így nehézkessé válik a könyv olvasása.

Egészében véve a disszertációt jelentős alkotásnak tartja, s véleménye szerint előkelő hely illeti meg a szlovák nyelvészeti irodalomban. A disszertációt elfogadásra ajánlja.

Az opponensi vélemények után a hozzászólások következtek. Elsőnek *Moór Elemér* szólalt fel. Megkérdezte a jelölttől, mi készíthette az orvosi könyv íróját arra, hogy bizonyos esetekben szlovakizmusokat keverjen bele a szövegbe? Nem tehető-e fel esetleg, hogy diktálás után írták, és ily módon keveredhetett a cseh nyelv a szlovák nyelvvel, s itt egy általa vizsgált középfelnémet és közép-almémet keverék-szövegre hivatkozott, ahol a fenti eset előfordult.

Török Gábor aspiráns kapott ezután szót. Nem tartja megnyugtatónak a disszertációnak azt a megállapítását, hogy egy nyugat-liptói nyelvjárást tükröző nyelvemlékkel van dolgunk. Ezért szükségesnek tartotta volna, hogy Décsy az Országos Levéltárban utána nézett volna olyan kisebb emlékeknek, amelyek bizonyára nagy számban találhatóak a családi levéltárakban, amelyek erről a területről valók.

Zavarónak tartja, hogy a disszertációban a „nemzeti nyelv” kifejezést Décsy több értelemben használja.

Kniezsa István kapcsolódva *Török* hozzászólásához, hangsúlyozta, hogy nem lehet kívánni a jelölttől, hogy a különböző helyeken rejtőzködő számtalan liptómegeyi forrást felkutassa.

A hozzászólások után *Décsy Gyula* válaszolt az opponenseknek és a hozzászólóknak.

Hadrovics László opponensi véleményére válaszolva hangsúlyozta, hogy a maga részéről vallja, hogy nyelvészeti tanulmány hangtan nélkül elképzelhetetlen. A hangtani vizsgálat mindenféle nyelvtörténeti vizsgálatnak az alapját képezi. Hiba az, hogy e felfogásának a nyelvészeti részt megelőző elvi megállapítások között nem adott hangot, úgy gondolta, hogy e nézete nyilvánvalóan kitűnik magából a feldolgozásból.

A szóföldrajzi kérdések tárgyalásánál igyekezett állandóan szem előtt tartani, hogy a mai izoglosszákat nem lehet minden további nélkül azonosítani a XVII. századiakkal. Megjegyzendő azonban, hogy a liptói nyelvjárásonál nem kell az izoglosszáknak olyan nagyarányú eltolódásával számolnunk, mint a magyar nyelvjáráásokban.

A kézirat feldolgozása közben állandóan idegennyelvű forrásokat, illetve feldolgozásokat használt, s így szövegezés közben nem tudta mindig kivonni magát az idegen nyelvi minták hatása alól.

Király Péternek adott válaszában elsőnek azzal foglalkozott, hogy a „szlovák” elnevezés használata mellett több érv hozható fel, mert emlékünktörténetileg szlovák keletkezésű irat. A kész munkát nem csehek, hanem szlovákok használták századokon át. A szlovák elnevezés többször előfordul a munkában stb.

A „csehszlovák” jelzőhöz a szlovák nemzettéválás korszakából sokféle reminiscencia tapad, fogalma nem világos; éppen ezért nem is szerepel a modern cseh és szlovák nyelvtudományi terminológiában. Az orvosi kéziratot nem nyelvi, hanem mindenekelőtt a nyelvelméki jellege miatt nevezte szlováknak.

A szlovák szó használatakor e szónak nem a köznyelvi, hanem a munka 27. §-ában megadott jelentése szerint minősít. Nézete szerint a szlovák kifejezés látszik legalkalmasabbnak. Ezzel nem akarja azt mondani, hogy a szlovák elnevezés az egyedül helyes a szlovák keletkezésű cseh iratok jellemzésére. Nyomós érvek hozhatók fel a szlovakizált cseh kifejezés mellett is.

Módszertani szempontból megfontolónak tartja, amit *Király* az írásos szláv nyelvtörténeti emlékeik ún. kevertnyelvű korszakáról mond.

A munka 42. §-a összefoglalóan foglalkozik a helyesírási szlovakizmusokkal. A hangtan esetében ilyen paragrafust beiktatni fölöslegesnek tartotta, mert itt úgyszólván minden paragrafus szlovakizmusokról szól.

A dolgozat tagolását megjelenéskor tipográfiai megoldással teszi áttekinthetőbbé, élőfejet szeretne alkalmazni.

A hozzászólásokra válaszolt ezután.

Moór Elemér kérdésére válaszolva hangsúlyozta, hogy itt nem diktálásról, hanem egyszerűen másolásról van szó.

Török Gábor megjegyzéseire felelve utal az emléken található történeti bejegyzésekre, a szentmihályi papírmalom vízjegyére. Nem utolsó sorban a középszlovák nyelvjárási sajtóságok alapján nyugodtan megállapítható, hogy a kézirat Liptóban keletkezett, és szerzőjének a nyelvjárása Nyugat-Liptóban volt.

Hangsúlyozta, hogy a nemzeti nyelvű írásos megnyilatkozás alatt nem ért egyebet, mint a nem latin nyelvet.

A válasz az opponenseket kielégítette.

A válaszok után még *Török Gábor* és *Gáldi László* kért szót. *Gáldi* a jelölt válaszában elhangzottakhoz kapcsolódva úgy látja, hogy az elmondottak alapján csakis a „szlovakizált-cseh” elnevezést lehet helyesnek tartani. Úgy gondolja, hogy a nemzeti nyelv terminusát jobb volna elhagyni.

Pais Dezső akadémikus ez után bejelentette, hogy a bizottság határozathozatalra vonul vissza.

A TMB által kiküldött bírálóbizottság a disszertációt a kandidátusi fokozat elnyerésére alkalmasnak találta, s egyhangúlag javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Décsi Gyula részére a nyelvészeti tudományok kandidátusa fokozatot ítélje oda.

A bizottság titkára ismertette a határozatot, s ezután *Pais Dezső* elnök a vitát berekesztette.

A vitát összefoglalta:
Pákozdi Endre

AZ OSZTÁLY ÉLETÉBŐL

AZ ADY-KUTATÁS ÚJ FELADATAI¹

Hegedűs Nándor csaknem két órás előadásának lényege a következő:

Az Ady-kutatás az újkori magyar irodalomtudomány egyik igen elhanyagolt területe. Ez különösen hangzik, ha ismerjük azoknak a könyveknek és cikkeknek a tömegét, amelyek Ady személyével, életével és működésével foglalkoznak, mégis ez a tény. Ady életének adatai részben megbízhatatlannak és hiányosak. Az, aki Adyról tudományos értékű dolgozatot vagy művet akar írni, nem tud kellőképpen tájékozódni a rendelkezésre álló anyagban.

Feladataink ezen a téren sokoldalúak.

Kezdjük mindjárt a legfontosabbak egyikén: a *bibliográfián*. Nagyon értékes bibliográfiai adathalmazunk van, ismerjük Kozocsa, Hellebrant, Goriupp, Gulyás értékes munkásságát de fájdalom, mindazt, amit náluk találunk, nem nevezhetjük rendszerezett adatgyűjtésnek.

Igen jelentős hiba, hogy a gyűjtött anyagot senki sem rendezte tárgykör szerint. Így az erdőtől nem látjuk a fát. Aki például Ady és Tisza István viszonyát, Ady szerelmeit, Ady forradalmiságának kérdését stb. akarja feldolgozni, az erre vonatkozó kútforrásokat képtelen egykönnyen az eddigi bibliográfiákban megtalálni. Ha valaki csak egyetlen témakör anyaga iránt érdeklődik, mégis kénytelen az egész Ady-irodalmat felkutatni.

A bibliográfiák igen hiányosak. Például Makkai Sándor „A magyar fa sorsa” című könyve körül keletkezett óriási vitaanyagról a bibliográfiákban alig fedezhetünk fel valamit. Csaknem teljesen hiányzik a vidéki városok sajtójában és a szomszédállamok irodalmában és sajtójában bújkaló anyag.

A bibliográfiákban elég sűrűn fordul elő pontatlanság. A megjelölt dátumokon szépszámu cikket nem lehet a sajtóban megtalálni.

Az Ady-bibliográfia rendszeres, megbízható, tökéletességre törő összeállítására nem szenvedhet halasztást.

Az Ady-kutatás sürgős feladatai közé tartozik az *Ady-émlékiratok revíziója*. A kortársi feljegyzésekben rengeteg a tévedés és hazugság. Ezek kiirthatatlanok, újra és újra felbukkannak mindaddig, amíg egységes revíziót nem hajtunk végre, ahol az Ady-kérdés tudományos munkásai ellenőrizhetik a valótlanságokat. Ady Lajos könyve elsősorban szorul felülvizsgálásra, mert ehhez a könyvhöz, mint biztos forráshoz folyamodik mindenki, holott sok benne a megbízhatatlan adat. Révész Béla könyveit, az önkényes feljegyzéseknek ezt a döbbenetes halmazát, szintén meg kell végre bolygatni,

¹ Vita az Irodalomtörténeti Intézet XX. századi osztályülésén (1957. III. 27. és IV. 1.)

és át kell kritikailag szűrni. Nagy Andor, Fehér Dezső, Emőd Tamás, Vikár Béla, Nagy Endre, Krúdy Gyula és sok más kortárs cikkeinek és könyveinek megbízhatatlanságára számos konkrét példával mutatott rá az előadó.

Komoly feladat vár az irodalomtudományra az *élő kortársak* művei tekintetében is. Itt kevésbé van szó arról, hogy állításait igazoljuk vagy megcáfoljuk, hanem inkább arról, hogy a ki nem mondott vagy félig kimondott tényeket felderítsük, addig, amíg ezek a kortársak életben vannak.

A kortársak kifaggatása körül egyébként is szinte megbocsáthatatlan mulasztások történtek és történnek ma is. Őlbe tett kezekkel várjuk meg, amíg meghalnak, és sírba viszik mindazt, amit Adyval való kapcsolatukról el tudtak volna mondani. Áll ez Bíró Lajosra, Jászi Oszkára és sok másra, akik oly sok értékes adatot tudtak volna mondani. De még mindig vannak életben szép számmal kortársak, barátok, fel kell őket keresni, és ki kell őket faggatni. Az előadó megnevezi azokat, akik itthon vagy a külföldön még élnek, és sok közölni valójuk lehet, csak meg kell kérdezni őket.

Beható részletességgel foglalkozott az előadó Ady Endre *levelezésével*. Ezeket a leveleket is addig kellene alaposan tanulmányozni, amíg élnek azok, akik a levelekben foglalt nyelveket, körülményeket, célzásokat, eseteket meg tudják fejteni. Ez idő szerint azt sem tudjuk, hol vannak ezek a levelek. Csak egy részük található meg a nyilvános könyvtárakban; más részük magánkézben van. Az előadó erre vonatkozólag is konkrét adatokat és útbaigazításokat sorol fel, számos hírlapi cikket említ meg, amelyek elárulják, hogy kiknél lappanganak Ady-levelek, de sajnos, ezeket a cikkeket senki nem tartja nyilván, fel nem jegyezte.

Ady szerelmeit sem dolgozta fel hitelen még senki. Csupán gazdátlan nyomok, feljegyzések, anekdoták keringenek, de tudományosan még nem kutatták fel az adatokat. Hiszen — hogy egyebet ne mondjon — még a Léda—Ady-szerelem történetét sem dolgozta fel tudományosan senki. Jellemző az Ady-kutatás elhanyagoltságára, hogy a költő egész ciklust írt *Őszi piros virágok* címen a „Ki látott engem” kötetben, s még azt sem állapították meg hitelesen, ki az a nő, akihez Ady ezeket a verseket írta. Ady közel félévi mária-grüni tartózkodásáról hitelesen keveset tudunk, alig van tudomásunk arról a sokfelé ágazó szerelmi hálózatról, amely ekkor keletkezett. Ezzel áll összefüggésben az a kérdés is, hogyan készítjük el Ady verseinek kritikai kiadását, ha még azt sem tudjuk pontosan, hogy Ady melyik versét kihez írta. Heine híres „mouche”-ának egész irodalma van, de mi Lédán kívül úgyszólván senkit sem ismerünk, de még Lédát sem teljesen. Az előadó számos Ady-verset említ meg, amelyeknek a tárgya, a hőse ismeretlen, holott tudományos eszközökkel meg lehetne őket állapítani. *Ady Endre házasságának története* szintén tudományos feldolgozásra vár; vajon van-e az Ady-kutatásnak ennél tiszteletreméltóbb feladata? A házasságról szóló feljegyzések tele vannak ellenmondásokkal. Csinszka szerepét tisztázni kell, a reá vonatkozó leveleket, adatokat rendszeresen kellene összegyűjteni.

Hány Adyval kapcsolatos *nő-probléma* vár még tisztázásra! Ilyen a „Kíváncsi”-probléma, a Bimbó utcai nő kérdése, az Esztike-ügy, a Sztojka Józsefné-féle levelezés stb.

Komoly feladat vár az Ady kutatásra *Ady és a baloldali politika viszonyával kapcsolatban*. Ilyenek: a szociáldemokrata párt, radikális párt, Áchim András, Mezőfi Vilmos, a Népszava belső háborúja Ady körül, a Magyar Szabadgondolkodók mozgalma. Még élnek kortársak, akik ezekről eleget

tudnak; az előadó meg is említi néhányat. Áchim parasztlapja is bizonyára megvan valahol, leveleket is lehetne felhajtani, de fájdalom, nem történik semmi.

Senki sem gyűjtötte még össze *Ady és a románok kapcsolatára vonatkozó adatokat*. Pedig Ady volt az egyetlen magyar költő, akinek szoros nekszusa volt román költőkkel, írókkal (Goga, Isac), akivel a román sajtó Erdélyben is, a régi királyságban is még életében sokat foglalkozott, verseit lefordították. Gazdag tárház ez és senki sem nyitja fel. Elszórtan akadunk adatokra. Erre példaképpen megemlíti az előadó Varga József romániai utazásának szép eredményeit. Meg kellene teremteni az együttműködést e tekintetben a bukaresti, kolozsvári, marosvásárhelyi magyar és román irodalomtudományi körökkel.

Nem dolgozták fel tudományosan a *duk-duk affért* sem. Levéltári adatok is akadnának. Ezzel karöltve említi meg az előadó, hogy a *Holnap-mozgalom* hiteles történetét sem ismerjük, adatai homályban rejlenek. Előadó megkezdte ezt a gyűjtést.

Nem ismerjük tudományos feldolgozásban *Ady ellenségeinek arcképcsarnokát*. Azt lehetne hinni az irodalom mai adataiból, hogy Rákosi Jenőn kívül nem volt az Ady-költészetnek ádáz ellensége. Szász Károly (az ifj.), Kenedi Géza, Négyessy László, Görcsöni Dénes támadásai és igen sok gyalázkodó röpirat hajszás kirohanásai ismeretlenek még az avatottak előtt is.

Az előadó ezután *Ady és a színház* kapcsolatáról szól, s érdekesen mutatja ki, milyen küzdelmet vívott Ady önmagával a színpadért, amelynek dalait szomjazta, de egyetlen ifjúkori műve kivételével sohasem érte el.

Az előadó rátér *Ady Endre anyagi, egzisztenciális küzdelmeire*. Gazdag példákkal ecseteli, milyen hatalmas anyag állana itt a kutató rendelkezésére, ha valaki rendszeresen akarna mindent megtudni Ady pénzügyi vergődéseiről. De csak szétszórt feljegyzésekkel van itt-ott dolgunk. A Vér és arany költőjének tehát nemcsak szerelmeit, de az aranyért való harcait sem ismerjük tudományosan.

Az előadó ezután még számos olyan problémát vet fel, amelyet ki kellene deríteni. Ilyen például az *Ady—Tisza-kérdés*. Ady és Tisza viszonyát, már Ady debreceni és nagyváradai működésétől kezdve meg kellene vizsgálni. Ez a viszony az elvi és személyi kérdések tengerén át hullámszik, és sok ellmondás is akad benne. Az eddigi feljegyzések (Ady Lajos, Hegedüs Lóránt stb.) feltétlenül megkövetelnék a tisztázást.

A rengeteg feladat elvégzésének módjáról beszél ezután az előadó. Kifejti, hogy ezt egységes vezetés alá rendelt kollektív munkával lehet csak sikeresen elvégezni. Sürgősen egy kézbe kell tehát letenni az Ady-kutatás új elkezdését és folytatását. Lehetőleg olyan vezetőt kell találni, aki eddig is az Ady-kérdés terén dolgozott, tájékozott, vannak eredeti gondolatai és csaknem minden idejét ennek a feladatnak szentelheti, és aki a munkatársait ki tudja válogatni s be tudja gyakorolni. Mellékes munkától nem lehet eredményt várni. Hiszen csak egy megfelelő, megközelítően teljes bibliográfia megteremtése is mennyi munkaerőt igényel! De a feladat nem legyőzhetetlen.

A dokumentumok beszerzésére pénzről kell gondoskodni. Az Ady-irodalomtudományak fontos politikai koloritja is van, és erre áldozni kell.

Az Ady-kutatás és irodalmi munka felkarolására fel kell támasztani az *Ady-múzeum* c. folyóiratot. Senki sem szeret az asztalfióknak dolgozni.

Az előadó is sok témát elejt, mert nincs hely, ahol a dolgozatok megjelenjenek. Példaképpen elmondja, hogy az 1900-ik évben megjelent nagyváradi Színházi Ujságban több ismeretlen Ady-verset talált, de két éve képtelen lapot vagy folyóiratot találni, amely erről szóló dolgozatát közölje. (A dolgozat időközben megjelent az Irodalomtörténeti Közlemények 1957, 1–2, számában. — A szerkesztő). Ezzel a kérdéssel áll kapcsolatban a *tudományos írói munka jobb pénzbeli megbecsülése*. Egy silány szépirodalmi könyv és egy magasszínvonalú irodalomtudományi könyv díjazása között mutatkozó kiáltó aránytalanság fájdalmas tünet. Reméli, hogy ezen rövidesen változtatni fognak.

A *kutató és gyűjtő munkát is jobban kell honorálni*. A kutatói munka ma már egészen önálló speciális munkakör, amely nem azonos, csak rokon az irodalomtörténetírással. Képtelenség, hogy az, aki Vajda vagy Ady életének és műveinek méltatására, elemzésére, megvilágítására vállalkozik, mint Komlós Aladár vagy Bóka László, könyvtárakban, levéltárakban fecsérelje el az idejét. A nagy operatőr-orvosok számára, mielőtt a kést a kezükbe veszik, a belgyógyász, röntgenológus és más diagnoszták elkészítik leleteiket, és ő ezeknek az alapján lát hozzá a műtéthez. Ugyanígy kell az irodalomkutatónak is a maga munkája eredményeit az író elé odatenni. Ez nem jelenti azt, hogy a kutatás nem volna szintén irodalmi vagy tudományos munka. Mennyi leleményesség, detektívszellem, finom érzék, műveltség, a kor és a tárgy ismerete kell ahhoz, hogy valaki sikerrel kutasson, és adatait felvilágosító magyarázatokkal kíséresse. Ez természetesen nem jelenti azt sem, hogy magának az irodalomtörténet írójának nem kell kutatnia; ő ismeri fel az árnyalatokat, de ez már csak a kutatás betetőzése lehet. A kutató és gyűjtő munkát tehát sokkal jobban meg kell becsülni, mint eddig.

Az Ady-kutatás *könyvészeti akadályairól* is meg kell emlékezni. Nagyon sok, Adyval foglalkozó könyv nem áll rendelkezésre. Az előadó felsorolja azokat a műveket, amelyek hiába keresett, és amelyek egy része még a könyvtárak katalógusaiban sem fordul elő. Napirendre kell tűzni nélkülözhetetlen könyvek újabb kiadását is. Magának Adynak is vannak hozzáférhetetlen munkái. Ilyen például a Rövid dalok egyről-másról, amely sehol sem kapható, és nem is teljes.

Az Irodalomtörténeti Intézetben *Ady-könyvtár létesítésére van szükség*. Lényegében arról van szó, hogy valahol koncentrálni kell az Ady-kincseket. Ez áll elsősorban a dokumentumokra, ritkaságokra, levelekre, fényképekre stb. Véget kell vetni a könyvtári sovinizmusnak. A kutatók nem szaladgálhatnak egyik könyvtárból a másikba, sokszor hiába. Vagy ha ez nem lenne megvalósítható, legalább egységes katasztert, nyilvántartást állítsanak össze az Ady-dokumentumokról. Ha tudni akarom, hol fekszik ez vagy az a levél, ne legyek kénytelen futkosni, levelezni, hanem az Irodalomtörténeti Intézetben nyomban megkapjam a felvilágosítást, tájékoztatást. Fogalma sincs senkinek, hogy a fővárosi könyvtárakon kívül hol vannak Ady-dokumentumok. A levéltári anyagról meg éppen nincs ismeretünk. A fővárosi könyvtárak anyaga sem áll korlátlanul külső emberek rendelkezésére. Nem ismerjük, mi van a nagyváradi, a debreceni múzeumban, Szegeden vagy másutt. Ezt a nyilvántartást tehát sürgősen el kell készíteni. A tervezett könyvtárnak legyen a célja az Adyra vonatkozó munkák, füzetek, könyvek beszerzése és megőrzése is. Rengeteg kincs lappang magánkezekben. Mikor én Ady Endre Nagyváradon című könyvemem megírtam — úgymond az előadó —

véletlenül megtudtam, hogy egy Bárd Vilmos nevű (azóta elhunyt) nyug. fővárosi tanítónak igen szép gyűjteménye van Adyval foglalkozó művekből. Felkerestem és elémultam, hogy egyszerű embereknél milyen nagyszerű gyűjtemény van felhalmozva, sokszor nélkülözhetetlen ritkaságokból is. Hány ilyen magángyűjtő van, csak ügyesen fel kellene hajtani. Egy központi Ady-könyvtár, ahol egyes művek több példányban is megvannak, rop-pant megkönnyítené a kutató és az irodalomtörténész munkáját. Persze ezt nem lehet bürokratikus eszközökkel elérni, hanem mindennek utána kell menni, bizonyos üzleti ügyességgel, az állami antikvárium közreműködésével.

Az előadó ezután számos teljesen ismeretlen, egyes újságokban elszórtan megjelent Ady-verset sorolt fel, amelyekről semmiféle gyűjtemény sem tud.

Azzal végzi, hogy ki kell mozdítani az Ady-kutatást a holtpontról. A mai tespedést komoly, szervezett, tudományos színvonalú munkának kell felváltania.

(Hegedűs Nándor)

*

Hegedűs Nándornak tömérdek sürgető problémát feltáró és sok kitűnő ötletet sugalló előadását élénk, termékeny vita követte. Azaz vitáról volta-képpen nem is beszélhetünk, hiszen a bizottság minden tagja egyetértett a teendők fontossága tekintetében, csak a sürgősségi sorrendet kellett kialakítani. Az Ady-kutatás hatalmas területét figyelembe véve természetes az is, hogy Hegedűs előadásának igen gazdag anyagát az ülés résztvevői még jó néhány javaslattal megszerezték.

Lengyel Géza felhívta a figyelmet arra, hogy Léda húga, Brüll Berta Debrecenben él. Vétkes mulasztás, hogy még nem hallgattuk meg Ady életének egyik koronatanúját. A Nyugat egyik főembere, Fenyő Miksa New Yorkban él. Kapcsolatba kell lépni vele, nemcsak Adyra vonatkozó emlékezéseinek megírása ügyében, hanem azért is, hogy megtudjuk, mi lett gazdag Ady-kéziratgyűjteményének sorsa. Ady világnézeti fejlődésével kapcsolatban megemlíti Lengyel, hogy a Budapesti Naplónak volt akkoriban egy Szabadgondolat c. napi melléklete.

Bóka László elsősorban a teljes Ady-bibliográfia elkészítését sürgeti. Az eddigi anyag minden gazdagsága ellenére is hiányos és rendszertelen. Időrendi, szerzői, tárgyi és források szerinti csoportosítással kell minél használhatóbbá tenni a szinte áttekinthetetlen anyagot. Fontos feladat az Ady-dokumentumok számbavétele és összegyűjtése. Ebben a munkában nagy szerep vár a Petőfi Sándor Irodalmi Múzeumra is.

Vincze Géza a külföldön, főként Erdélyben föllelhető Ady-nyomokra és emlékekre hívja fel a figyelmet. Az ottani magyar lapok és folyóiratok is gyakran közölnek adatokat. Különösen a kolozsvári Útunk segítségével lehet jelentős az Adyról szóló emlékezések és a rá vonatkozó dokumentumok gyűjtésében.

Földessy Gyula beszámol a debreceni múzeum Ady-szobája számára átadott emléksajátlatos fogyatkozásáról és hiányairól. Sokkal nagyobb gondosságra, lelkiismeretességre és felelősségre volna szükség a gyűjtemények gondozásában.

Komlós Aladár mint tisztázandó és részletesebben kidolgozandó témát Ady és a Világ c. lap viszonyát említi. Az elfeledett, ismeretlen adatgyűjtések közül felhívja a figyelmet Gömöri Jenőre a bécsi Tűz c. lapban (1921). A

bibliográfia készítésének és a dokumentumok számbavételének szervezését az Irodalomtörténeti Intézetnek kellene vállalnia. Magának a gyűjtésnek a központja pedig legyen az Irodalmi Múzeum.

Kovalovszky Miklós örömmel állapítja meg, hogy Ady összes művei kiadásának nyomában és a költő születésének nyolcvanadik évfordulójára hosszú pangás után megelégnék az Ady-kutatás. Kívánatos azonban e felújuló tevékenységnek *szervezett irányítást* adni, mert a tennivalók között vannak fontos, sürgős és halaszthatatlan feladatok. Ez utóbbiaknak halogatósa pótolhatatlan mulasztás volna. Ilyen például a még élő Ady-kortársak, barátok és ismerősök személyes *emlékezéseinek összegyűjtése*, szinte az utolsó órában. Ennek érdekében fel kellene támasztani a több mint három évtizede félbemaradt *Ady-Múzeumot*, akár önálló sorozatként, akár az Új Magyar Múzeum keretében. Egy ilyen kiadvány mint az Adyra, korára és életművére vonatkozó közlések és adatok gyűjtőhelye, sok lappangó emléket, ismeretlen adatot, kiadatlan kéziratot, levelet segítene az irodalomtörténet nyilvánossága elé tárni. Nagy előny volna az is, hogy a kutatók egy helyen összegyűjtve, kritikailag megsűrve és feldolgozva találhatnák meg az anyagot.

E gyűjtésnek ki kellene terjednie a költő barátainak és a vele szorosabb kapcsolatban volt *kortársak egyéniségére, szerepére* is. A róluk visszaverődő fény jobban megvilágítaná Ady alakját is. Teljes, kritikai életrajzának megírásához nélkülözhetetlen segítség egy ilyen előmunkálat. Elsősorban a legrégibb és kevésbé feltárt életszakaszokra vonatkozó emlékek és adatok összegyűjtése a legsürgősebb.

Az életrajz és a kritikai kiadás szempontjából egyaránt fontos a *levelezés* gyűjtése. Általában szükséges egy pontos, módszeres *nyilvántartás* készítése a közgyűjteményekben s a magántulajdonban levő Ady-kéziratokról, levelekről, dokumentumokról. Sok emléknél eltűnése és elpusztulása a vizsgálat-ságos időkben pedig arra int bennünket, hogy *másolatot*, illetve fényképet vagy mikrofilmet készítsünk a még meglévőkről. Minderre természetesen fel kell hívni a közönség figyelmét, s a munkához megnyerni a gyűjtők és irodalombarátok közreműködését, támogatását.

A szorosabban vett *irodalomtörténeti feladatok* hosszú sorából még a következőket emelte ki: a kiadatlan, lappangó és kéziratot művek, levelek folyamatos gyűjtése a kritikai kiadás számára; a kötetben meg nem jelent ifjúkori és krocki-versek (Rövid dalok) teljes gyűjteményének összeállítása; az Ady-művek pontos időrendi jegyzékének elkészítése az életrajzzal való párhuzamosítás és ezáltal az egyes művek keletkezésének megvilágítása végett; Ady írói fogadtatásának, értékelésének és utóéletének történeti-kritikai megrajzolása; az Ady-életrajz hézagos szakaszainak kitöltése, homályos helyeinek megvilágítása, a még élő kortársak segítségével.

Az Adyra vonatkozó fontos, de beszerezhetetlen *forrásmunkák* (Schöpflin, Földessy, Hatvány, Makkai stb.) újra kiadása valóban igen szükséges, de lehetőleg átdolgozott vagy legalább jegyzetezett változatban. A Magvető Kiadónál tervbe vett jubiláris Ady-Album ügye is megfeneklett. Talán pótolni lehetne az ünnepi évfordulóra egy Ady-képeskönyvvel. Távolabbi, a kritikai kiadás utáni cél a verseknek népszerű, magyarázatos kiadása.

Több más hozzászólás után a bizottság megállapodott az Ady-kutatás legfontosabb teendőiben és sürgősségi sorrendjükben:

1. *Kortársi emlékezések összegyűjtése.* (Egy ilyen kiadvány szerkesztésére, összeállítására közben megbízást kapott Kovalovszky Miklós. — A szerk.).

2. Az *Ady-Múzeum* mielőbbi megindítása a rendszeres gyűjtőmunka és közlés lehetőségének biztosítására.

3. Részletes, *teljes bibliográfia* készítése, tárgyi, időrendi, szerzők és lelőhelyek szerinti csoportosításban.

4. *Ady-émlékek* és dokumentumok szervezett *gyűjtése és nyilvántartása*.

5. Egy *központi Ady-gyűjtemény* és könyvtár létesítése, lehetőleg az Irodalomtörténeti Intézetben.

6. Az eddigi *Ady-életrajzok* és emlékezések *anyagának megrostálása*, helyreigazítása, valamint a hézagos, homályos részek tisztázása, illetve *kiegészítése* a még élő szerzőkkel.

7. *Ady-problémák monográfia-szerű feldolgozása*, illetve összefoglalása (Ady és Léda, Ady és a baloldal, Ady szerelmei, Ady-viták, Ady és az iskola, Ady és a Nyugat, Adynak egy-egy vidékhez, városhoz kapcsolódó életszakasza vagy kapcsolatai stb.). Kívánatos volna, ha ilyen témákat az egyetemek disszertációként feldolgoztatnának.

A bizottság elhatározza végül, hogy az Irodalomtörténeti Intézet szervezeti lehetőségeit felhasználva az örvendetes lendülettel megindult munka folyamatos és eredményes végzésére minden erőfeszítést megtesz.

A vitát összefoglalta :

Kovalovszky Miklós

KLANICZAY TIBOR

HOZZÁSZÓLÁS BALASSI ÉS RIMAY VERSEINEK KRITIKAI KIADÁSÁHOZ.

A legutóbbi évek irodalomtörténeti munkásságának legnagyobb értékei közé tartoznak Balassi Bálint és Rimay János műveinek kritikai kiadásai Eckhardt Sándor összeállításában.¹ Ezek a kiadások nemcsak a régi magyar irodalom e két fontos személyiségének életművét tették végre megbízható módon hozzáférhetővé, hanem általában példát mutattak a kritikai kiadások helyes szerkesztésére. A vállalkozás úttörő érdemét különösen akkor értékelhetjük helyesen, ha tekintetbe vesszük, hogy nincs olyan magyar klasszikus író, akinél a helyes szöveg megállapítása akkora nehézségekbe ütközne, mint éppen Balassi Bálintnál. Ugyanez vonatkozik egyúttal hű tanítványának Rimay Jánosnak munkásságára is.

Nem szükséges itt ezeket a nehézségeket részletezni. A két költő életművének, s a két kritikai kiadásnak ismerői tisztában vannak ezzel. Tudják, mennyire bonyolult dolog hiteles verseiknek elválasztása kortársaik, követőik írásaitól. Rimay életműve például csak most válhat valóban tudományos vizsgálat tárgyává, miután Eckhardt leválasztotta róla Madách Gáspárnak helytelenül neki tulajdonított — sokszor elég gyarló — írásait. Az is közismert, hogy Balassitól és Rimaytól sajátkezű verskézirataink nincsenek; kivéve a Stoll Béla által a kritikai kiadás megjelentése után felfedezett sajátkezű Balassi-kéziratot, mely azonban mindössze öt versszakot tartalmaz.² Nem rendelkezünk a költők életében megjelent nyomtatott kiadásokkal sem, kivéve Rimay epicediumát; a később megjelent nyomtatott kiadások pedig egyrészt rendkívül zavarosak, másrészt énekeiknek csak egy részét foglalják magukban.

A szövegahagyomány ilyen bonyolult állapota mellett elképzelhetetlen, hogy az első kritikai kiadás minden problémát végérvényesen megoldjon. Éppen az első sikeres kritikai kiadás teszi lehetővé, hogy a további kutatás a teljes anyag, az énekek összes szövegeinek, változatainak ismeretében tovább fejlessze a kiadás eredményeit, újabb összefüggéseket ismerjen meg, és a művek időrendjének s szövegekritikájának tisztázatlanul maradt kérdéseit fokozatosan megoldja.

A Balassi- és Rimay-kutatás már Eckhardt Sándor előtt is jól tudta, hogy a Balassi- és Rimay-filológia alapproblémája a rendelkezésre álló kéziratok és nyomtatott kiadások keletkezésének, forrásainak és egy-

¹ Balassi Bálint *Összes Művei I—II.* Bp. 1951—1955.; Rimay János *Összes Művei* Bp. 1955.

² STOLL BÉLA: Balassi Bálint ismeretlen versrészletei. *MNy* 1952: 166—70.

mással való összefüggéseinek a tisztázása. Ezen a téren SZILÁDY ÁRON, DÉZSI LAJOS, WALDAPFEL JÓZSEF, VARJAS BÉLA és JENEI FERENC³ már jelentős eredményeket ért el, s ezeket tetőzte be Eckhardt munkája.

Számottevőbb eredményt a Balassi- és Rimay-filológia terén ezután is elsősorban a kéziratok és régi nyomtatott kiadások problémáinak tisztázása útján lehet elérni. Ilyen további vizsgálatnak a lehetősége most Eckhardt kiadásainak birtokában kedvezőbb mint valaha. Ezzel a kedvező lehetőséggel igyekszem élni ebben a tanulmányban, melyben felülvizsgálom Balassi- és Rimay kéziratok és nyomtatott szöveghagyományának egész problematikáját, s ezen az úton megpróbálom a kronológia és szövegkritika terén eddig elért eredményeket továbbfejleszteni. Ha sikerül némi előrehaladást elérnem, akkor ez megkönnyíti majd a régi magyar irodalom e két nagy költője érdemi irodalomtörténeti vizsgálatát. Hiszen a helyes szöveg és a versek helyes időrendjének ismerete nélkül az irodalomtörténeti és esztétikai megállapítások felette ingatagok maradnak.

1. BALASSI „MAGA KEZÉVEL ÍRT KÖNYVE”, S LESZÁRMAZOTTAI

1. A Balassi-kódex első lapján olvasható az a fontos megállapítás, hogy a kötetben szereplő Balassi-költevényeket „az magha kezéuel jrt keoniuebul jrtak ky szorul szora”. A kódex vizsgálói megállapították már, hogy ez a megjegyzés nem vonatkozhat a kódex Balassi-részének egészére, hogy Balassi autográf kézírata nem tartalmazhatta mindazokat az énekeket, melyeket a kódex Balassi neve alatt közöl. Legutóbb VARJAS BÉLA, a kódex kiadója meggyőző érvekkel bizonyította, hogy Balassi saját összeállítása, azaz a „maga kezével írt könyv” eredetileg a 61. énekkel, a végek énekével („Vitézek mi lehet”) zárult. A végek éneke a kódex 97. és 98. lapján található, a 99. lapon pedig már a Balassi egy „másik könyvére”, tíz istenes ének kéziratára, utaló megjegyzést találjuk. VARJAS szerint ez nem származhatott Balassi kezétől, mivel egy ilyen megjegyzésnek csak egy másoló részéről lehet értelme.⁴ Balassi nyilvánvalóan akkor írta össze énekeit, amikor vers-termése a Balassi-kódex első 61 énekből, az általa regisztrált három elvesztett énekből és a másik könyvbe lemásolt tíz istenes énekből állott.

Ez a körülmény lehetővé teszi, hogy pontosan meghatározzuk a „maga kezével írt könyv” keletkezésének időpontját. A 61 ének közül a legkésőbbre datált vers az 1589 júniusában Zsófiához írott költemény; a kódex további részében viszont találunk már egy 1589-ben, Szent Lőrinc nap után (augusztus 10.) szerzett éneket, a Margarétáról szólót. E két időpont közé helyezhető tehát a „maga kezével írt könyv” keletkezése: 1589 júliusában foglalkozott a költő munkásságának rendezésével és összeírásával. Egyéb körülményekből

³ SZILÁDY ÁRON: Gyarmathi Balassa Bálint költeményei, Bp. 1879. XLV—XLIX.; DÉZSI LAJOS: Balassa és Rimay „Istenes Énekei”-nek bibliographiája. (Függelék Radvánszky János Rimay-kiadásához.) Bp. 1904. — DÉZSI LAJOS: Balassa Bálint Minden Munkái. I—II. Bp. é. n. XCVIII—CXXXV.; — WALDAPFEL JÓZSEF: Balassi költeményeinek kronológiája. ItK. 1926: 185—210, 271—285.; — VARJAS BÉLA: Balassa Bálint Istenes Énekeinek első kiadása. (Kny. a Kszo.-ból.) Bp. 1940.; — VARJAS BÉLA: Ferenczfi Lőrinc és az első Balassa-kiadás. It. 1941: 57—64.; — VARJAS BÉLA: Balassa-kódex. Bp. 1944. V—XXXIV.; — JENEI FERENC: Az első Balassi-kiadás történetéhez. It. 1951: 343—346.

⁴ VARJAS: Balassa-kódex XIX—XX.

is kitűnik, hogy Balassi vers-összeállítása csak 1589 tavaszán, nyarán készülhetett. Dobó Krisztinát ugyanis már mint Pethő Gáspárnét, Losonczy Annát viszont még mint Ungnotnét emlegeti, ami csak ebben az időszakban volt lehetséges, mivel Dobó Krisztina 1588-ban ment férjhez gersei Pethő Gáspárhoz, Losonczy Anna viszont 1589 szeptember végén cserélte fel az Ungnád nevet a Forgách Zsigmondéval.⁵

A költőt tervezett elbujdosása indíthatta verseinek összegyűjtésére, igen gondos számbavételére, s lemásolására. 1589 elején hagyta abba — reménytelenségét látva — a Júlia-ostromot; február—március táján Bécsben és Pozsonyban jár, talán ismét valami hivatal, vagy új katonai beosztás elnyerése végett, nyilván sikertelenül. Az év első hónapjaiban még kétségbeesetten pörösködik: március 19—20-án a pozsonyi törvényszék előtt hadakozik Végles és Újvár ügyében s ekkor utasítja vissza felháborodással teli levelében András nagybátyja rágalmait. A tavasz vége felé azonban Balassi aktivitása — legalábbis a rendelkezésünkre álló életrajzi adatok tanúsága szerint — jelentősen csökken, Balassi Andrással vívott nehéz pörében sem kezdeményez újabb akciókat, állandó utazgatásairól és kóborlásairól sem hallunk.⁶ Valószínű, hogy 1589 május—júniusára végleg elhatározta a Lengyelországba bujdosást, s a hátra levő hónapokat otthon Liptóújjváron töltötte előkészületekkel, ügyeinek rendbetevésével. Ebben az időben fordulhatott figyelme fokozottan verseire, mint élete egyetlen eredményes tevékenységére. Családi élete tönkre ment, maradék birtokainak, s otthonának Liptóújjvárnak az ügye egészen bizonytalan: legalább szellemérek, költői tehetségének gyümölcsseit akarta biztosítani, az elkallódástól megmenteni, mielőtt elhagyja az országot. Hogy nyomtatott kiadásra is gondolt-e, azt nem tudhatjuk, de arra mindenesetre, hogy versei gyűjteményét kezei közül „kiadja”, lemásolni engedje, vagy ő maga lemásoltassa barátainak való megküldése végett. Hiszen a kódex 99. lapjának bejegyzése a másik könyvbe írt 10 istenes éneket éppen azzal különbözteti meg a Balassi könyvébe lemásolt 61. énektől, hogy egyelőre „nem is adja azokat ki”.

VARJAS BÉLA szerint Balassi a „Vitézek mi lehet”-tel lezáruló sajátkezű könyvét, annak elkészülte után, egy másolónak adta át, aki másolatába a kódex 99. lapján a sajnos csak csonkán olvasható megjegyzést leírta. Majd ezután VARJAS szerint a másoló hozzáírta azokat az énekeket, melyeket Balassi ugyanez év augusztusában és szeptemberében még itthon szerzett, folytatva a versek Balassi által megkezdett számozását; később pedig hozzájutott még Balassi 10 lengyelországi szerelmes verséhez, melyeket szintén hozzámásolt az előbbiekhöz, de már az új számozással.⁷ Ez az új számozás annak a jele, hogy valami határozottan új kezdődik a kódexben a Célia-énekekkel, illetve, hogy az utolsó folyamatosan számozott énekekkel valami végződik, befejeződik. Ez az ének Balassinak hazájától való búcsúverse, mely a 75. számot viseli. Sajnos éppen ezen a helyen a Balassi-kódex csonka: a jelenlegi 128. és 129. lapok között egy vagy két levél elveszett, s így a búcsúének vége, valamint a Célia ciklus eleje hiányzik. De hiányzanak ezen kívül azok a magyarázó megjegyzések is, melyek a kódex egyes részeinek befeje-

⁵ ECKHARDT SÁNDOR: Az ismeretlen Balassi Bálint. Bp. 1943. 82, 180.

⁶ VÖ. DÉZSI: Balassa... Munkái I, LXX, LXXI.

⁷ VARJAS: Balassa-kódex XXI.

zésénél, illetve kezdeténél szoktak állni, s amelyek nyilván feleletet adtak volna arra a kérdésre, hogy a Célia-énekeknek miért van új számozásuk.

Nézetem szerint e magyarázó szövegek hiányában sem tétélezhetünk fel mást, minthogy a 62—75. számú énekek szervesen hozzátartoznak még Balassi maga kezével írt könyvéhez : nem az ősmásolatba kerültek bele, hanem még Balassi saját könyvébe. Ezek között a versek között egy olyan sincs, amelyik Balassi kibujdosása után keletkezett volna, s így nagyon valószínű, hogy lemásolásukra még 1589 augusztusában — szeptemberében került sor. Könnyen feltételezhető, hogy a júliusban összeállított kötethez szolgáló eme pótlásokat már nem maga a költő, hanem valamelyik íródeákja az ő rendelkezésére másolta le, de ugyanabba a könyvbe. Így állításom nem ütközik VARJASNAK azzal a megállapításával, hogy a 99. lapon levő megjegyzés nem a költőtől, hanem valaki mástól származik.

A kódex 62—75. számú énekei tehát véleményem szerint a „maga kezével írt könyv” függelékét, supplementumát alkotják, s így a költő saját maga által tervezett és rendezett gyűjteménye végül is nem a 61., hanem a 75. számú búcsúénekekkel zárul. A költő nem érezhette könyvét a „Vitézek mi lehet”-tel szervesen lezártnak, ezért is határozhatta el annak kiegészítését, folytatását. Ezzel szemben a búcsúének s különösen a versek fiktív elégetésére vonatkozó utolsó strófája, irodalmi érzékre és öntudatra valló hangulatos befejezést ad.⁸

2. A Balassi-filológia számára elsőrendű jelentőségű mind a 75 éneknek az ismerete. Ezt azonban nélkülöznünk kellett, mert a Balassi-kódexből hiányoznak a 31. és a 64—70. számú énekek. Különösen ez az utóbbi hiány okozott állandó fejtörést Balassi buvárainak. A „maga kezével írt könyv” supplementum-része két vallásos énekkel kezdődik 62. és 63. szám alatt; ezt követi a hét ének számára fenntartott hely, melyre a Balassi-kódex egy későbbi tulajdonosa Zrínyi énekeit kezdte bemásolni. SZILÁDY ÁRONTÓL kezdve BÓTA LÁSZLÓ nemrég megjelent cikkéig⁹ szinte egybehangzóan azt állították a kutatók, hogy a 61. számú vitézi ének után a másik könyvben levő tíz istenes éneket írták be, vagy legalább is akarták beírni. E tíz ének közül szerintük megvan kettő, a 62. és 63. számú, a többi azonban hiányzik. Azt a nehézséget pedig, hogy a 71. szám alatt már a Margarétáról szóló szerelmes vers következik, s így a meglévővel együtt összesen csak kilenc hely marad a tíz istenes ének számára, azzal hidalták át, hogy feltételezték valamelyik másoló felületességét, tévedését. Voltak akik arra gyanakodtak, hogy a hét, illetve szerintük nyolc, hiányzó ének helye nemcsak a Balassi-kódexben, de az ennek forrásul szolgáló ú. n. ősmásolatban is üresen állott.¹⁰ Ennek az állításnak a tarthatatlan voltát BÓTA LÁSZLÓ meggyőző módon kimutatta, hebizonyí⁴va, hogy itt sem lehetett szó egyébről, mint amire másutt is számos példa van a kódexben : a nyomtatásban is megjelent versek másolását későbbre halasztották. Tehát az ezekre a helyekre való verseknek ott kellett lenniök az ősmásolatban, s természetesen Balassi „maga kezével írt

⁸ WALDAFFEL is feltételezte már, hogy a 75. számú énekig terjedő csoport verseit Balassi közvetlen környezetében, az ő tudtával írták össze. (Balassi . . . kronológiája I: 2.) — A búcsúének sorozatzáró szerepére ECKHARDT SÁNDOR hívta fel a figyelmemet. Az utolsó strófa külföldi párhuzamait kimutatta WALDAFFEL : EPhK. 1929 : 242 ; 1941 : 315.

⁹ BÓTA LÁSZLÓ : Balassi istenes verseinek kronológiájához. ItK. 1954 : 426.

¹⁰ WALDAFFEL : Balassi . . . kronológiája 192—3.

könyv"-ében is.¹¹ Próbáljuk most új módszerrel megállapítani, hogy melyik ez a hiányzó hét ének; hét és nem nyolc, mert mint látni fogjuk semmi ok sincs arra, hogy a másoló számozási tévedésére gondoljunk.

Ismeretes a Balassi-kutatók előtt, hogy az első nyomtatott kiadások Balassi és Rimay istenes énekeit összekeverve bocsájtották ki, s csak valamelyik 1650 körüli váradi kiadás szerkesztője választotta azokat szét a rendelkezésére álló Balassi és Rimay kéziratok gyűjtemények segítségével. Az így létrejött „rendezett” kiadás szerkesztője az alapul vett kéziratokat hitelesebbnek tekintette, mint a korábbi „rendezetlen” kiadásokat, s ezért nemcsak a szerzőség megállapítása végett fordult hozzájuk. Átvett belőlük — mind Balassi, mind Rimay esetében — minden olyan vallásos, vagy az istenes énekek közé is beiktatható hazafias, vitézi verset, melyek a rendezetlen kiadásokból hiányoztak; Balassi énekei közül három addig kiadatlan közül („Áldott szép Pünkösddnek” „Pusztában zsidókat”, „Ó én édes hazám”). Általában a kéziratok szövegét vette alapul a korábbi nyomtatott kiadásokkal szemben, s ezért ezektől eltérő variánsokat hoz, — a kritikai kiadások ezt félreérthetetlenül kimutatják. Végül a két költő énekeinek szétválasztásával egyidejűleg megváltoztatja mindkét költő énekeinek a rendezetlen kiadásokbeli sorrendjét. Ez a sorrend-változtatás nem a véletlen műve, mert a XVII. századi kéziratok és nyomtatott énekeskönyvek tanúsága szerint az énekek sorrendje terén nagyfokú konzervatívizmus uralkodik. Igen ritka eset az, hogy egy kézirat másolója, vagy egy nyomtatott énekgyűjtemény újra kiadója változtat az énekek előtte fekvő sorrendjén. Valószínűnek kell ezért tartanunk, hogy a váradi kiadó a versek új sorrendjének megállapításakor nem önkényesen járt el, hanem az előtte fekvő, s számára nagy tekintellyel bíró kéziratok ének-sorrendjéhez igazodott.

Számunkra most éppen ez az ének-sorrend a lényeges, mert Balassi vallásos énekeinek a rendezett kiadásokban található és a kódexben megfigyelhető sorrendje között szoros kapcsolat tapasztalható. Mivel a legkorábbi — váradi — rendezett kiadások elvesztek, a legrégebbi ránk maradt rendezett editionnak, a löcsei 1670. évi kiadásnak alapján kell az összehasonlítást elvégeznünk. Vessük tehát össze az istenes énekek kódexbeli és a löcsei kiadásbeli sorrendjét: ¹²

Balassi-kódex

Löcsei kiadás

Adj már csendességet
 Oh szegény megromlott (Rimay vers)
 Lelkemnek hozzád való buzgó
 [kiáltása
 Ó én kegyelmes Istenem
 Bizonnyal esmérem rajtam nagy
 haragod
 Ó én Istenem im mi törtinék
 Ó szent Isten kit kedvedben
 Kegyelmes Isten kinek kezében

¹¹ BóTA id. mű 426—7.

¹² A löcsei kiadás tartalomjegyzékét lásd: DÉZSI... bibliographiája 31—43

1—10. Világi szerelmes versek	
11. Áldott szép Pünkösdsnek	
12—30. Világi szerelmes versek	
31. Elveszett	
32. Áldj meg minket Uristen	Áldj meg minket Uristen
33. Bocsásd meg Uristen	Bocsásd meg Uristen
34—60. Világi szerelmes versek	
61. Vitézek mi lehet	Áldott szép Pünkösdsnek
62. Nincs már hová lennem	Vitézek mi lehet
63. Az én jó Istenem	Nincs már hová lennem
64. Nincs lemásolva	Az én jó Istenem
65. „ „	Az te nagy nevedért
66. „ „	Mennyei seregek boldog tiszta lelkek,
67. „ „	Az Szentháromságnak I.
68. „ „	Az Szentháromságnak II.
69. „ „	Az Szentháromságnak III.
70. „ „	Segélj meg engemet
71—73. Világi szerelmes versek	Mint az szomju szarvas
74. Pusztában zsidókat	Pusztában zsidókat
75. Ó én édes hazám	Ó én édes hazám
	Végtelen irgalmu
	Mert ki megtér (Rimay strófája!)

A két lajstrom alapján máris több fontos megállapítást tehetünk:

a) A kódex és a lőcsei kiadás istenes énekeinek bekeretezett csoportja (az „Áldj meg minket Uristen”-től az „Ó én édes hazám”-ig) azonos sorrendet mutat. Ez alól egyetlen kivétel az „Áldott szép Pünkösdsnek”, melyet a váradi kiadó úgy látszik célszerűnek tartott a „Vitézek mi lehet” elé helyezni, talán a tematikai rokonság miatt.

b) A lőcsei kiadás jelzett részében megtalálható Balassi „maga kezével írt könyv”-ének valamennyi vallásos, illetve vallásos kiadvánnyal összeegyeztethető éneke, s csak a teljesen világi, szerelmes versek hiányoznak.

c) Az a három ének („Áldott szép Pünkösdsnek”, „Pusztában zsidókat”, „Ó én édes hazám”), mellyel a váradi kiadó Balassi énekeinek számát szaporította, éppen Balassi kéziratának három olyan költeménye, mely a már korábban is kinyomtatott verseken kívül az Istenes Énekek között helyet foglalhatott.

d) Az „Az én jó Istenem” kezdetű éneket, mely a kódexben a 63. számot viseli, s mely után a hét le nem másolt ének számára fenntartott hely következik, a lőcsei kiadásban pontosan hét vers követi.

E kétségtelen tények alapján megkockáztatható az a feltevés, hogy a váradi kiadó rendelkezésére álló Balassi-kézirat a „maga kezével írt könyv” valamely másolata volt. Ez esetben pedig nyilvánvaló, hogy a kódex 64—70. számú hiányzó hét éneke azzal a hét énekkel azonos, amely a lőcsei kiadás megfelelő helyén olvasható. Az is érthető, hogy a kódex másolói — szokásuktól eltérően — nem jelezték e verseknek legalább a címét és kezdő szakaszát. A gyors másolás során kihagyott énekek jelzése mint tudjuk arra szolgált, hogy utólag a birtokukban levő valamelyik nyomtatott kiadásból a kihagyott

verseket bemásolják — ami azonban elmaradt. A 64—70. számú énekek esetében azonban erre a jelzésre sem volt szükség, mert a másoló észrevette, hogy az előtte fekvő nyomtatott kiadásban az énekek ugyanabban a sorrendben következnek, mint a másolt kéziratban. Mindez azt a kérdést is eldönti, hogy a Balassi-kódex másolói melyik nyomtatott kiadást használták: valamelyik rendezett kiadást, lehet, hogy a legelső.

3. A Balassi-kódex, illetve a „maga kezével írt könyv” hiányzó hét versére vonatkozó feltevésem bizonyítása érdekében számba veszem most az összes lehetséges ellenvetéseket.

Az eddigi kutatás már bebizonyította, hogy a rendezett kiadás szerkesztője nem dolgozhatott Rimay tervezett Balassi-kiadásának kézírata, vagy egy a Balassi-kódex egész anyagát magában foglaló kézirat alapján.¹³ Ez esetben nem követhette volna el azt a hibát sem, hogy az „Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép” kezdetű Rimay-verset a Balassi énekek között hagyja. De vajjon nem lehetett-e munkájának alapja egy olyan kézirat, amely a Balassi-kódex teljes Balassi-részének énekanyagát magában foglalta, vagyis nemcsak az első 75 következetesen számozott verset, hanem a Célia-verseket és az utánuk következő kétes hitelű vegyes ének-anyagot is? Erről nem lehet szó, mert ez esetben a váradi kiadó a Balassi-rész végén található vegyes anyag istenes énekeit is beiktatta volna Balassi költeményei közé; a kódex által helytelenül Balassinak tulajdonított „Forog az szerenese” kezdetű Illésházy verset pedig kiadásának a „más egynehány szép énekek” számára kijelölt részéből áthelyezte volna Balassi verseinek sorába. Hiszen a váradi kiadó bővíteni igyekezett a gyűjteményt és a kezében levő kéziratból mindent felvett, ami a vallásos kiadványba beilleszthető volt; feltétlenül közölte volna tehát a „Boldog az ki akarsz lenni életedben”, vagy a „Segítségül hilak téged jó Istenem” kezdetű verseket, melyek a kódexben Balassi lengyelországi szerelmes énekei után következnek. A váradi kiadó kézírata tehát csak a kódex első 75 énekét, vagyis Balassi „maga kezével írt könyv”-ének verseit tartalmazhatta.

Feltevésünknek ellent mond BÓTA LÁSZLÓNAK az a látszólag igen valószínű állítása, hogy a Balassi-kódex másolói előtt valamelyik rendezetlen kiadásnak, pontosabban a bártfainak kellett feködnie, mert az a három Balassi-ének, mely a rendezett kiadásban jelenik meg először nyomtatásban, a kódexben teljes szövegével szerepel.¹⁴ A másolók ezek leírását nem halasztották általános gyakorlatukhoz híven későbbre, csak jelezve helyüket, hanem teljes egészükben lemásolták őket. Utalnom kell azonban VARJAS BÉLA ama megfigyelésére, hogy a kódex másolói közül, csak az I. kéz volt következetes a nyomtatásban is megjelent énekek kihagyásában.¹⁵ A szóban forgó három éneket viszont nem ez a következetesen takarékoskodó kéz másolta, hanem a tavaszi-éneket a 3., a zarándokéneket és a búcsúéneket pedig a máskor is tévedő 4. kéz. BÓTA megállapítása tehát nem teszi lehetetlenné, hogy kitaratsunk azon nézetünk mellett, hogy a Balassi-kódex másolói valamelyik rendezett kiadást ismerték.

Balassi „maga kezével írt könyv”-ében 1589 szeptembere után keletkezett vers nem lehetett. Feltevéseim elhibáztak volnának, ha a kódex

¹³ ECKHARDT Balassi kiad. I, 10—11.

¹⁴ BÓTA id. mű 428.

¹⁵ VARJAS: Balassa-kódex XXVIII.

64—70. helyére feltételezett hét ének közül valamelyik bizonyíthatóan későbbi keletkezésű. Ilyen ének azonban nincs. Igaz, hogy ECKHARDT SÁNDOR e versek közül néhányat a lengyelországi bujdosás idejére, vagy a lengyel út utáni évekre datált, de mindig csak formai, stiláris megfontolások alapján, s egyszer sem perdöntő filológiai érvekkel.¹⁶ Így tehát kronológiai szempontok nem mondanak ellent az általam javasolt megoldásnak. Sőt a kronológiai szempontok BÓTA LÁSZLÓ figyelemreméltó észrevételei folytán egyenesen megerősítik nézetemet. BÓTA ugyanis a kérdéses hét ének közül azt a kettőt, melyet ECKHARDT 1589 utánra datált („Mennyei seregek”, „Mint a szomju szarvas”) tartalmi megfontolások alapján határozottan 1589. évinek, vagy annál is korábbiak tartja.¹⁷

4. Találunk-e olyan egyezéseket az egyes versek kódexbeli és a rendezett kiadásokban megörökített szövegei között, melyek szoros rokonságot bizonyítanak, s egyben eltérést a rendezetlen kiadások szövegétől? Lássunk erre néhány példát.

A kódexben a sorrendben legelső istenes ének az „Áldj meg minket Uristen” kezdetű, melynek címe és első három versszaka azonban a kódexből sajnos hiányzik, mert a másolók ezen a helyen kettőt lapoztak az előttük fekvő kéziratban. Mégis megállapítható, hogy a kódex és a lőcsei kiadás szövege azonos és a bécsi és a bártfai kiadásokénál hitelesebb forrásra megy vissza. Az ének második szakasza például több jelentős eltérést mutat a rendezetlen és a rendezett kiadásokban:

A bécsi és a bártfai kiadás szövege:

Enged ezt mi nekünk kegyelmes Istenünk,
Hogy mindnyájan *téged* igazán ismerjünk,
Hadd az kicsiny *hitünkkel igazán örvendjünk*,
Mikor meg itilsz Uram, kegyelmezz meg mi nekünk.

A lőcsei kiadás szövege:

Engedd meg ezt mi nekünk kegyelmes Istenünk,
Hogy mindnyájan *tégedet* igazán ismérjünk,
Hadd az kicsiny *hitűkkel együtt örvendezzünk*,
Mikor meg itélsz Uram, kegyelmezz meg mi nekünk,

Az eltérések esetében mindig a lőcsei kiadásnak van igaza. Az első és második sorban a szótagszám dönti el a kérdést,¹⁸ a harmadik sorban pedig egyrészt az értelem, másrészt az ének lengyel forrásával való összevetés. Ezt az összevetést már ECKHARDT SÁNDOR is elvégezte kritikai kiadásában és ennek

¹⁶ Balassi kiad. I, 268, 271. — Érdekes, hogy WALDAFFEL majdnem ráhibázott már a kódexből kihagyott énekek megfejtésére, mert észrevette, hogy az „Az én jó Istenem” kezdetű Buchanan zsoltár után a kódexben és a rendezett kiadásokban egyaránt éppen hét istenes ének következik. Az innen adódó következtetéseket azonban rögtön el is utasította és hangsúlyozta, hogy a kódexből hiányzó hét ének nem lehet azonos a lőcsei kiadás megfelelő énekeivel, mert ezek között van az 1591-ből származó „Kegyelmes Isten”. Itt azonban WALDAFFEL elnézte a lőcsei kiadó tartalomjegyzékét, mivel a „Kegyelmes Isten” nem e hét ének között szerepel, hanem a Balassi-kódexsel párhuzamos énekek csoportja előtt. (Balassi . . . kronológiája 271—2.)

¹⁷ BÓTA id. mű 423—4.

¹⁸ Kár, hogy a kritikai kiadás a hibás szótagszámú szöveget tartja meg.

eredeményeként a lőcsei változatot vette át szövegébe.¹⁹ Még tanulságosabb a negyedik szakasz egyik eltérése. Itt ugyanis a bártfai és a bécsi kiadás is eltér egymástól, s ez a strófa már a Balassi-kódexben is bent van; így négy szöveg áll rendelkezésünkre. Ennek a strófának a második sora a különböző változatokban így olvasható:

Bécsi kiadás:	Mert lám csak ő viseli <i>minden</i> gondunkat
Bártfai kiadás:	Mert lám csak ő viseli <i>minden mi</i> gondunkat
Lőcsei kiadás:	Mert lám csak ő viseli <i>mindenütt</i> gondunkat
Balassi-kódex:	Mert lám csak ő viseli <i>mindenött</i> gondunkat

A lőcsei kiadás és a kódex szövege tehát egyezik, bizonyítva ezzel hogy a váradi kiadó előtt fekvő Balassi-kézirat a kódexszel azonos szövegű volt. Ugyanezt megerősíti még az ének címjelzése is. A bécsi és bártfai kiadás így jelzi az éneket: *Istennek áldásáért való Könyörgés*. A lőcsei kiadásban ezzel szemben ez a szöveg bukkan fel az ének élén: *Egy lengyel ének ígeről ígére, és ugyan azon notára, Blahosz launáz etc.* Minden Balassi-filológus egyetértett eddig abban, hogy a kétféle címjelölés közül az utóbbi származik magától a költőtől, mert ugyan ilyen típusú, az ének forrására, idegen notájára utaló megjelölést, nagy számban találunk a Balassi-kódexben.

A kiadások és a kódex címei egyébként még két esetben nyújtanak fontos tanubizonytságot. A „Nincs már hová lennem” kezdetű ének a bécsi kiadásban *Szép könyörgés*, a bártfaiban *Más könyörgés*, a lőcseiben pedig *Egy szép új könyörgés* címen szerepel. A Balassi-kódexben viszont ez áll: *Egy könyörgés új az ő kleinesz kind etc. notájára*. Ez esetben tehát a váradi kiadó nem vette át teljesen a kézirat címszövegét, de hogy ismerte, azt egyértelműen bizonyítja az új szócska beillesztése a címbe. A Buchanan zsoltár nyomán írott „Az én jó Istenem ha gyertyám nékem” kezdetű ének a bártfai kiadásban *Psalmi 27. Translatio. Ungarico carmine juxta Buchananii paraphrasin* címmel szerepel. A lőcsei kiadásban ehhez még az *Egy Olasz Ének notájára* megjelölés is csatlakozik. Ez a kiegészítés csak a Balassi-kódex szövegével egyező kézirat alapján történhetett, mert a kódexben az ének előtt ez olvasható: *Psal. 27. Translatio Ungarico Carmine juxta Buchananii Paraphrasin Egi olasz enek notajara*.

Vessünk egy pillantást arra a három énekre is, mely a lőcsei kiadásban jelenik meg először nyomtatásban, nézetem szerint a Balassi-kódexével egyező szövegű kézirat nyomán. Az első ezek közül a *Borivóknak való*. A kódex latin megjelölést is alkalmaz: *In laudem temporis*. A lőcsei kiadásban csak a latin cím olvasható, de teljesebb formában: *In laudem verni temporis*.²⁰ Nagyon valószínű, hogy ez az eredeti cím és a Balassi-kódex másolója csak hanyagságból felejtett ki a *verni* szót. Azon nem csodálkozhatunk, hogy a magyar *Borivóknak való* címet a váradi szerkesztő nem vette át kegyes célokat szolgáló kiadványába. Magában a szövegben a lőcsei kiadás több ízben helyesebb alakot hoz, mint a kódex, ami az ezt az éneket másoló 3. kéz hanyagságából ered. ECKHARDT felismerte, hogy a tavaszi ének kódexbeli szövege tele van hibákkal, s ezért a lőcsei kiadás helyes variánsait veszi át. Kár, hogy eljárását nem terjesztette ki a címre is.

¹⁹ Balassi kiad. I, 163.

²⁰ Az 1670. évi kiadásban ugyan sajtóniba folytán *verri* alak áll, de ezt a további kiadások is kijavították.

Több fogodzót nyújthat számunkra a „Pusztában zsidókat” kezdetű zarándokének. Ennek a szövege ugyanis a rendezett kiadásokon és a kódexen kívül a Kuun-kódexben és az unitárius énekeskönyvekben is felbukkan.

Az egyes változatok összevetéséből kiderül, hogy a lőcsei kiadás és a kódex szövege mindössze három ízben tér el egymástól, akkor is csak kis mértékben; az unitárius énekeskönyv és a Kuun-kódex viszont sokszor egészen más — a költő fogalmazásától távolabb álló — változatokat ad.

Végül a harmadik ide tartozó versnek, a búcsúéneknek a szövegében alig van eltérés a kódex és a lőcsei kiadás között. A két szöveg szoros kapcsolatát még jobban kiemeli a latin cím azonossága: *Valedicit Patriae, amicis, iisque omnibus quae habuit carissima.*

Vizsgáljunk azonban most meg egy olyan éneket, melynek a Balassi-kódexben nincs nyoma, de feltételezésem szerint az alapszövegben benne volt. Ezek közé tartozik a három szentháromság-himnusz. Az első himnusz szövegében az alábbi főbb eltéréseket figyelhetjük meg a bártfai és lőcsei kiadások között:

- 5. sor Bá Ments s vezess ki Uram az sok veszélyből — Lő Ments és veszess ki Uram a sok vészből
- 12. sor Bá Az sok vizek közt csak te kezed ója — Lő A sok vész közt, csak az egy Isten ója
- 15. sor Bá tréfálnak — Lő csufolnak
- 19—20. Bá Ennek, úgy mond, mely veszett állapotja, Isten az, nem ember ki szabadítja — Lő Ennek, úgy mond, a mint vagy on ő dolga, Lehetetlen, hogy senki szabadítsa.
- 22. sor Bá Érzi lelkem — Lő Érti lelkem
- 24. sor Bá egy szál módját — Lő egy csepp módját
- 25—26. Bá Azért én lelkem érzette sok módját, Ne hallgasd el meg szabadulásomat — Lő Azért én lelkem érzette sok jódat, Ne halogasd meg szabadításodat.
- 30. sor Bá Egyik az, hogy — Lő Egyik ez, hogy
- 32. sor Bá kétségesskednek — Lő kétségében estek
- 33. sor Bá Terjeszd ki rám — Lő Terjeszd ki hát
- 34. sor Bá szemeim könyves voltát — Lő szemeim nedves voltát
- 44. sor Bá teljes mind föld — Lő rakva mind föld

Az eltérések keletkezése csak úgy képzelhető el, hogy a második váradi kiadás szerkesztője előtt egy a rendezetlen kiadásokétól eltérő szövegváltozat feküdt. Megállapítható továbbá, hogy ez a kézirat többnyire közelebb állt a költő eredeti szövegéhez, mint a rendezetlen kiadások. ECKHARDT, aki az istenes énekeknél szövegközlése alapjául a legkorábbinak tartott kiadást, azaz a bártfaival majdnem mindig egyező bécsit vette, három esetben (12, 25—26, 30 sorok) korrigálni kénytelen szövegét a lőcsei kiadás szerint. Ez a jelenség nemcsak ennél a versnél tapasztalható. ECKHARDT lépten-nyomon emlegeti kritikai kiadása jegyzeteiben, hogy a lőcsei kiadás jobb szöveg alapján készült, mint a rendezetlen kiadások. Így például a második szentháromság-himnusz 14. sorában a bécsi kiadás hibás szövege („Csak te tőled várok sok jó szerencsét”) helyett a lőcsei kiadás változatát fogadja el helyesnek („Sok jó szerencsét, várok csak te tőled”). Az „Az te nagy nevedért” kezdetű zsoltár esetében pedig négy ízben javítja a rendezetlen kiadások szövegét a lőcsei alapján.

Mindezek alapján bizonyítottnak vehető, hogy a rendezett kiadásokban és a kódexben egyaránt meglevő szövegek közt a közös forrásból való származás folytán igen szoros kapcsolat áll fenn; azoknak a verseknek a szövegéről pedig, melyek a kódexben ma nincsenek meg, de feltételezésem szerint a „maga kezével írt könyv”-ben bent voltak, kimutatható, hogy a rendezett kiadás szerkesztője egy a rendezetlen kiadásokétól eltérő, s azokénál jobb szöveget használt.

5. A kódex és a lőcsei kiadás ének-sorrendjének összehasonlításából kiderült, hogy a váradi szerkesztő Balassi énekeinek az élére helyezte azokat az énekeket, melyek a rendelkezésére álló kéziratban, azaz Balassi saját könyve másolatában nem lehettek meg. Ezek a fejtegetésünk elején közölt táblázat szerint a következők :

Adj már csendességet
 Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása
 Ó én kegyelmes Istenem
 Bizonnyal esmérem rajtam nagy haragod
 Ó én Istenem im mi törtinék
 Ó szent Isten kit kedvedben
 Kegyelmes Isten kinek kezében

Ha feltevésem igaz, akkor a verseknek e csoportjához vagy egy másik kézirattal rendelkezett, vagy pedig egyáltalán nem használt itt kéziratot, hanem egyedül a rendezetlen kiadásokra volt utalva. Ez az utóbbi lehetőség a valószínűbb, ezért ebből kell kiindulnunk. Ez esetben az énekek e csoportjában nem találhatunk olyan méretű eltéréseket a bártfai és a lőcsei kiadás között, mint az eddig tárgyalt énekeknél. Itt az eltérések ugyanis nem származhatnak más kézirat használatából, hanem csak szövegromlásból. A bártfai kiadástól a rendelkezésünkre álló legkorábbi rendezett kiadásig hosszú az út, ezért szövegromlásokra számíthatunk. Ezeknek a szövegromlásoknak azonban élesen el kell különülniök a többi versnél található szövegjavításoktól. Míg a Balassi „maga kezével írt könyv”-ében megvolt énekek esetében a rendezett kiadások jobb, javított szöveget hozhattak, addig a Balassi könyvéből hiányzó istenes énekek szövegein nem javíthattak, csak ronthattak az egymást követő kiadások. Míg a fentebb tárgyalt énekek legjobb szövegének azt kell tartanunk, amely a rendezett kiadásban maradt fenn, addig az „Áldj meg minket Uristen”-t megelőző, felsorolt néhány ének esetében a bártfai kiadás kell, hogy jobbnak bizonyuljon, ha egyáltalán eltérések kimutathatók.

Az énekek vizsgálata ezt általában igazolja. Meg kell jegyezmem, hogy a bártfai kiadás csonkasága miatt néhány versnél a lőcsei kiadás szövegét nem a bártfai, hanem az azzal majdnem teljesen egyező bécsi kiadás szövegével kellett összehasonlítanunk; a két szöveg közti távolság így még nagyobb, ami a szövegromlásokból eredő különbségek esélyeit is fokozza. Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy a bécsi—bártfai és lőcsei kiadásban ezeknek az énekeknek a címei — jelentéktelen, szövegromlásból eredő, eltérésektől eltekintve — teljesen egyeznek, holott — mint láttuk — a kéziratból javított énekek címeinél a rendezett kiadás gyakran egészen mást hoz, mint rendezetlen elődei. Ami most már magukat a szövegeket illeti, a „Bizonnyal ismérem rajtam nagy haragod”, az „Ó én Istenem im mi törtinék” és a „Kegyelmes Isten” kezdetű énekek szövege a bécsi—bártfai és a lőcsei kiadás között jóformán

csak hangtani eltéréseket mutat, vagy olyan a sok kiadás során érthetően előadódó változtatást, mint :

Bé És ajánlja — Lő Ajánlja is (Bizonyal ismérém 48. sor)
Bé szívemnek — Lő lelkemnek (Ó én Istenem 17. sor)

Lényegesebb eltéréseket találunk az „Ó szent Isten kit kedvedben” kezdetű énekben :

Bé szegénység — Lő *szégyenség* (3. sor)
Bé *gerjed* — Lő terjed (6. sor)
Bé üssek — Lő *üsse* (9. sor)
Bé *légyen* — Lő léssen (11. sor)
Bé *egység* — Lő egésség (14. sor)

A kiemelések azt jelzik, hogy ECKHARDT kritikai kiadásában melyik változatot fogadta el helyesnek. Azokban az esetekben, ahol ECKHARDT a bécsi változatot tartja helyesnek, világosan felismerhető, hogy a lőcsei kiadás alakjai könnyen érthető és magyarázható szövegromlások. Ugyanez azonban feltételezhető a 3. sorban is, noha ECKHARDT a lőcsei változat mellett dönt arra hivatkozva, hogy a *szégyenség* igen elterjedt szó a régiségben ; — a *szegénység* azonban éppen olyan jól beleillik a szövegbe, s Balassi is használja. Egyedül a 9. sor esetében biztos, hogy a lőcsei kiadás alakja jobb, de ez esetben pusztán a bécsi kiadás egy sajtóhibájának a kijavításáról van szó, amit feltehetőleg nem az 1670-es kiadás, hanem már az előtte járó elveszett editiók is végrehajtottak.²¹

A „Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása” kezdetű ének esetében is megállapítható, hogy a lőcsei kiadásban felfedezhető eltérések többnyire szövegromlásból erednek. Két sorban is megfigyelhetünk például szótagszám hibát egy-egy fölösleges töltelék szótag beiktatása folytán ; két ízben pedig az egyes számnak többes számra való önkényes megváltoztatását, a közösség céljaira való alkalmazását látjuk.

Van két olyan vers is a szóban forgó énekek között, amely ellent mond eddigi megállapításaimnak : az „Adj már esendességet” és az „Ó én kegyelmes Istenem” kezdetű. Ezek szövegtörténete azonban különösen bonyolult, mert ezek Balassi más verseitől függetlenül is igen széles körben elterjedtek : az első bekerült már az 1600 körül megjelent első unitárius énekeskönyvbe, a másik pedig a század elején már több vegyes tartalmú kéziratot énekeskönyvben is felbukkan, mégpedig igen eltérő változatokkal. Elképzelhető ezért, hogy a váradi szerkesztő is ismerte a korábbi nyomtatott kiadásoktól eltérő valamely változatukat. E két ének ezért joggal kivételt képezhet, és mivel a lőcsei kiadás szóbanforgó ének-csoportjába tartozó többi öt ének a fent részletezett törvényszerűségeket mutatja, bizonyításunkat nem ingathatja meg.

6. Ezzel sikerült — úgy vélem — elhárítani minden nehézséget az elől, hogy a rendezett kiadás egyik forrását Balassi „maga kezével írt könyve” valamely másolatában keressük, s ennek következtében megfejtjük a Balassi-kódex, 64–70. számú hiányzó énekeinek titkát. Együttal

²¹ Megerősíti nézetemet, hogy a nemrég előkerült lőcsei 1671. évi kiadás, amely kijavítja az előző évi editio számos sajtóhibáját, a korábbi kiadások *szegénység* változatát hozza. Vö. Kszc. 1955 : 119.

egy fontos következtetést már is levonhatunk több ének szövegkritikájára vonatkozóan. Mindazoknál az énekeknel, melyek a Balassi-kódexből ma hiányoznak, vagy csak egy versszakkal vannak képviselve, de eredetileg megvoltak a költő saját könyvében. a legjobb szövegnek azt kell tekintenünk, amely a rendezett kiadásokban maradt ránk. ECKHARDT ezeknek az énekeknek az esetében a rendezetlen kiadások szövegét, mint korábban megjelent szöveget választotta kiadása alapszövegül. Most viszont bebizonyosodott, hogy a rendezett váradi kiadás szövegét őrző lőcsei 1670. évi kiadás változatai közelebb állnak a költő szándékához, mert közvetlenül Balassi „maga kezével írt könyv”-ére mennek vissza.

Egy hiány azonban még ezután is maradt a kódexben: nem ismerjük Balassi eredeti kézírata 31. sz. énekét, mely a Balassi-kódex egyik másolójának hanyagságából, az előtte fekvő kézirat egyik levelének átlapozása folytán hiányzik. Mivel az ezt megelőző harminc ének mind világi vers, a 32. és 33. ének viszont vallásos, a hiányzó költeményben szerelmi, vagy istenes verset egyaránt kereshetünk. BÓTA LÁSZLÓ szerint ezen a helyen az egyik fiataalkori istenes éneknek kellett állania, s mivel terjedelme szempontjából csak az „Ó szent Isten kit kedvedben” kezdetű fiataalkori vallásos vers illeszthető be a Balassi-kódex alapjául szolgáló elveszett kéziratba, a 31. sz. énekek ő ezt tartja.²² Ezt a feltevést azonban el kell vetnünk, mert mint feljebb közölt összehasonlító táblázatunkból kitűnik, az „Ó szent Isten” kezdetű ének nem tartozik azok közé, melyeket a rendezett kiadás szerkesztője kéziratból ismert, pedig ha ezt bent találta volna kéziratgyűjteményében, akkor sorrendben az „Áldj meg minket Uristen” kezdetű, a kódexben 32. szám alatt szereplő ének elé helyezte volna, s a vers szövegén is meglátszana a jobb, hitelesebb variáns ismerete. Ha a 31. szám alatt istenes ének állott, akkor ez csak az lehetne, amely a lőcsei kiadásban jelenleg megelőzi az „Áldj meg minket Uristen”-t; ez a vers, a „Kegyelmes Isten kinek kezében” kezdetű, azonban nem lehetett bent Balassi 1589-ben lezárt gyűjteményében, még kevésbé a házasság előtt írt versek sorában, mert 1591-ben, az „Oceanum mellett” szerezte. Vizsgálatunk ezen a helyen tehát csak azzal a negatív eredménnyel jár, hogy a 31. számú elveszett ének nem lehetett vallásos vers; itt egy szerelmi költemény veszett el.

7. A kódex hét hiányzó énekének meghatározása lehetővé teszi, hogy megvizsgáljuk a „Vitézek mi lehet” után következő kilenc istenes éneknek a „másik könyv”-ben megvolt tíz vallásos verssel való viszonyát. Tisztázódott, hogy a kódexben nem tévedésből van csupán kilenc istenes vers számára hely hanem 1589-ben eredetileg is csak ennyi került be Balassi könyvébe. Végleg el kell tehát ejteni azt az álláspontot, hogy a 99. lapon olvasható bejegyzés ellenére mégis egyszerűen átmásolták a másik könyv tíz énekét Balassi könyvébe. Szó lehetne azonban arról, hogy ez a kilenc ének mind a másik könyvből vétetett, de ezt a lehetőséget is el kell ejtenünk.

Egyrészt három itt szereplő énekről nagyon valószínű, hogy 1589 nyarán frissen szereztetett, s így nem másolhatták máshonnan. A „Nincs már hová lennem” kezdetű ének címében olvasható új szócska például nyilván azt jelzi, hogy ez nem egy már korábban megírt vers, hanem új szerzemény. Úgy vélem megerősíti ezt a datálást az ének 10. sora is: „Ne gyalázzon engem

²² BÓTA id. mű 429.

kevély ellenségem". A „kevély ellenség” kifejezés valószínűleg Júliára vonatkozik, akire név nélkül Balassi gyakran hivatkozik 1589 nyarán, azután. hogy az utolsó Júlia-énekben kijelentette: „többé nem említvén Júliát immár versül”. Így Júlia név nélkül jelen van a „De mit gyötresz engem”, a „Pusztában zsidókat” és az „Ó én édes hazám” kezdetű ekkor szerzett énekekben is; ez utóbbiban még hozzá a most tárgyalt vershez nagyon hasonló formában van megnevezve: „szerelmes ellenségem”²³. Énekünket ezért a 10. sor célzása és kifejezése is pontosan az 1589 nyarán szerzett költemények közé utalja. A kódexben rögtön ez után következő Buchanan parafrázis („Az én jó Istenem”) sem keletkezhetett korábban, mivel a költő épp akkor foglalkozik Buchanan *Jephtá*-jának fordításával. Végül a „Mennyei seregek” kezdetű zsoltár tartalmi szempontok, valamint ECKHARDTnak e zsoltár és a búcsúének rokonságára vonatkozó megfigyelése folytán szintén nem tekinthető korábbinak.²⁴ E két utóbbi énekkel váltotta be Balassi azt az 1589 júliusában tett, s a kódex 99. lapján olvasható ígérletét, hogy még több psalmust le fog fordítani.

Másrészt az is bizonyítható, hogy a kódexbeli kilenc ének még akkor sem lehetett volna bent mindenestül a másik könyvben, ha közülük egyről sem tudnánk, hogy új szerzemény. Van ugyanis négy olyan istenes vers, melyek a kutatás egybehangzó bizonyossága szerint Balassi korábbi — legkésőbb házassága idején készült — énekei, de nem szerepelnek a kódex első 61. verse között. Ez a négy ének („Bizonyal esmérem rajtam nagy haragod”, „Ó én Istenem im mi törtinék”, „Ó szent Isten kit kedvedben”, „Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása”) tehát benne kellett, hogy legyen a másik könyvben, a kódex kritikus kilenc verse között viszont nincsenek.²⁵ Sőt talán a másik könyvben kellett lennie a később elveszett, de Rimay által említett „Pokolbeli kísértetek faggatnak” kezdetű éneknek is, mert ezt is fiatakorinak kell tartanunk. Erre utal a még Bornemiszára emlékeztető kezdősor, a házassága előtt írt „Boesásd meg Uristen” utolsó sorával („Tusakodván ördöggel”) való rokonság s a csak egy fiatakori énekben (*Aenigma*) előforduló *faggatnak* szó. Ha már most a kérdéses kilenc éneket, mind a másik könyvből próbálnánk származtatni, akkor ott 13, vagy 14 éneket kellene feltételeznünk, holott csak tíz volt benne.

Ezek szerint tehát elképzelhetetlen, hogy a kilenc éneket mind a másik könyvből írták ki. Ugyanakkor az is lehetetlen, hogy mind a kilenc vers ekkor, 1589 nyarán keletkezett. A sok tekintetben kezdetleges első Szentháromság-himnusz például nem készülhetett 1589-ben, Balassi költészetének legérettebb szakaszában. Nem gondolhatunk tehát másra, minthogy ezen énekek között újak is s a másik könyvből átvettek is vannak. Hogy mi indíthatta a költőt arra, hogy egy-két hónappal verseinek összeírása után, új szerelmes és istenes énekeivel együtt, a másik könyvben levő tíz vers egy

²³ Nem érzem meggyőzőnek BÓTÁnak azt az érvelését (id. mű 424), hogy az új szócska itt *újabb* helyett állna, és azt jelentené, hogy a Báthorinál és Ungnotnénál hányódó korábbi „könyörgés” pótlására írt versről van szó. Nézetem szerint a „könyörgés” szót Balassi itt egészen stereotip értelemben használja. Hasonlóképpen erőltetett a „kevély ellenség” kifejezésnek Dobó Ferencre való vonatkoztatása (422).

²⁴ Balassi kiad. I, 256.

²⁵ ECKHARDT kiadásában az első három Balassi fiatakori házassága előtt írt éneknek tartja. BÓTA az első kettőre vonatkozóan ezt kétségbevonja (id. mű 429), pedig mindkét ének Balassi fiatakorára jellemző versformában íródott, s így meggyőzőbbnek tartom ECKHARDT álláspontját.

részét — s csak egy részét! — bemásoltassa a „maga kezével írt könyv”-be, vagyis verseinek terjesztésre szánt gyűjteményébe, azt nem tudhatjuk. Mivel a másik könyvben felejtett énekek minden valószínűség szerint még házassága előttiek, talán azt akarta elkerülni, hogy ezek bekerüljenek könyvének abba a részébe, mely a házassága utáni verseket tartalmazza.²⁶

Bár egyelőre még maradt egy jó adag bizonytalanság a kilenc ének eredete körül, bizonyos kronológiai megállapításokat mégis megtehetünk. Egyrészt biztosnak kell vennünk, hogy a „Nincs már hová lennem”, az „Az én jó Istenem”, a „Mint az szomju szarvas” és a „Mennyei seregek” kezdetű énekek, melyeket ECKHARDT részben lengyelországiaknak, részben a lengyel út utániaknak tartott, 1589 őszén már készen voltak, mert a „maga kezével írt könyv” ekkor már lezáródott. Másrészt valószínű, hogy a „Mint az szomju szarvas” kivételével ezek az énekek 1589 nyarán keletkeztek, míg a kilenc ének között szereplő többi istenes verset ennél korábbinak tekinthetjük. Ezek az eredmények több ponton egybevágznak BÓTA LÁSZLÓNAK az énekek tartalmi elemzéséből levont időrendi következtetéseivel.

8. Balassi „maga kezével írt könyvé”-t az ő megbízásából íródeákjai több példányban lemásolhatták s így keletkezhetek azok a kéziratos Balassi-versgyűjtemények, melyek létezését a kutatás eddig kimutatta. Ezek egyike volt a Batthyány—Zrinyi-féle kódex, valamint az ECKHARDT által joggal feltételezett erdélyi kézirat,²⁷ s egy ilyen másolat volt a váradi kiadó kezében is.

A „maga kezével írt könyv” egy másolata lehetett az a kézirat is, mely Wesselényi Ferenc nádor birtokában volt, s amelyből ő többször idézgetett. Ez a másolat nyilván a nádor nagyanyján, a költő Céliáján át származott a verskedvelő főúrra s ebből a kódexből ismerhette Balassi szerelmi költészetét a Wesselényi udvarában szolgáló Gyöngyösi István is. ECKHARDT feltételezte, hogy ez a példány került később Ráday Gedeon tulajdonába, mivel Ráday példányában Balassi énekein kívül Barakonyinak és Széchy Máriának is voltak énekei. Ráday azt is állítja, hogy az egész kódex Barakonyi keze írása, amit ECKHARDT kétkedéssel fogad.²⁸ Ha arra gondolunk, hogy Ráday birtokában az a példány volt, amelyet Wesselényi nagyanyjától örökölt, akkor valóban nem lehet szó Barakonyi kezeírásáról. Úgy vélem azonban, hogy nincs okunk kétségbe vonni Ráday állítását s ezért a Ráday-példányban inkább a Wesselényi birtokában volt kódexnek egy Barakonyi által készített másolatát kell gyanítanunk. Barakonyi azután az általa lemásolt kódexbe írta később bele Széchy Mária és a saját verseit. Ennek a megoldásnak a valószínűségét nagyon fokozzák a Wesselényi, illetve Széchy Mária és Barakonyi közötti szoros kapcsolatról valló adatok. Wesselényi például gyakorta közbenjár Barakonyi érdekében; Barakonyi 1656-ban 2000 ft-ot adott kölcsön

²⁶ Igen bizonytalan volta miatt csak jegyzetben merem összefoglalni a „másik könyv” tíz versére vonatkozó feltevésemet. Mindenekelőtt eltekintek a „Lelkemnek hozzád való” kezdetű énektől, mert ez esetben Balassi szerzősége ellen komoly érvek hozhatók fel, melyekre később részletesen kitérek. A tíz ének között így lehetett négy házassága előtti („Bizonyal esmérem”, „Ó én Istenem”, „Ó szent Isten”, „Pokolbeli kísértetek”), ezeket nem íratta át a költő nagyobb „kiadásra szánt” gyűjteményébe; valamint hat házassága utáni („Az te nagy nevedért”, „Segélj meg engemet”, „Mint az szomjú szarvas” és a három szentháromság-himnusz), ezek végül bekerültek a „maga kezével írt könyv” kiegészítő részébe.

²⁷ Balassi kiad. I, 4—6.

²⁸ Balassi kiad. I, 5.

Széchy Máriának ; Széchy Mária egyes iratai Barakonyi levéltárába kerültek stb.²⁹ A Muránytól nem messze. Torna megyében birtokos Barakonyi minden-
 esetre bejáratos lehetett Wesselényiékhez, s így módja volt lemásolni Balassi
 verseit. Barakonyi kódexe később valamilyen módon Sárospatakra került,
 ahonnan azt azután Ráday megszerezte, de sajnos hamarosan el is vesztette.³⁰

A költő barátjának és tanítványának, Rimay Jánosnak a birtokában
 is volt egy másolat Balassi „maga kezével írt könyv”-éről, s ez a kézirat
 volt főforrása a tervezett Balassi-kiadás összeállításakor. ECKHARDT SÁNDOR
 kritikai kiadásának bevezetésében szintén foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy
 mely kézirat alapján dolgozott Rimay, de azt a lehetőséget, hogy a Balassi-
 kódex szövegét ismerte, elveti.³¹ Ezt mindenekelőtt arra alapítja, hogy Rimay
 híres bevezetésében az általa meg nem talált Balassi-énekek közt említi a
 „Szit Zsuzsánna tüzet” kezdetűt, amely pedig a kódexben megvan. Egyúttal
 ECKHARDT arra is következtet, hogy Rimay talán a Celia verseket sem ismerte.
 A Celia-dalok és a lengyel Zsuzsánnához írott vers azonban a Balassi-kódexnek
 már abban a részében van, amely nem lehetett a „maga kezével írt könyv”
 organikus része, s így nem szerepelhetett a róla még a költő életében, sőt
 talán még 1589-ben készített másolatokban sem. Mellesleg jegyzem meg, hogy
 a Célia énekeket ismernie kellett Rimaynak, erre maga ECKHARDT utal,
 amikor Rimay egyik szerelmes versét az egyik Célia-ének szabad átköltésének
 minősíti.³² Van azonban ECKHARDTnak még egy olyan érve is a kódex anyagá-
 nak Rimay által való használata ellen, amely már a „maga kezével írt könyv”
 szövegére vonatkozik. „Az is eltér a kódex szövegétől, — írja — hogy Rimay
 csak két Júlia-ének latin kivonatáról tud, holott nagy részük élén latin argu-
 mentum áll.” ECKHARDT itt téved, mert igaz, hogy több Júlia-ének előtt
 olvashatunk latin megjegyzéseket: „De Julia venante”, „Inventio poetica”.
 „Sibi canit et musis” stb., de ezek mindig csak bevezetik egy-két szóval az
 argumentumnak egyébként magyar nyelvű szövegét. Tisztán latin nyelvű
 és kissé részletes argumentum viszont csak a két utolsó Júlia-éneknél található.
 Rimay, aki versei elé sokszor a vers terjedelmét jóval meghaladó argumen-
 tumokat szerkesztett, nem tekinthette igazi argumentumnak az „Inventio
 poetica”, „Altera inventio” stb. jellegű megjelöléseket. Számára elfogadható
 latin argumentum csak az említett kettő lehetett. Így nincs semmi akadály
 annak, hogy Rimay részéről a „maga kezével írt könyv” egyik másolatának
 használatát feltételezzük. Hangsúlyozni kell azonban, hogy csak másolatról
 lehetett szó, az eredeti Balassi-kézirat nem kerülhetett hozzá. Előszavában
 ugyanis közli, hogy Balassi énekeit, azok „sok helyben való bontakozási
 miatt” megigazította, vagyis hibás másolatok voltak a kezében, nem pedig
 az eredeti hiteles szöveg.

²⁹ A fiu-utód nélkül meghalt Barakonyi Ferenc levéltára vejéhez, Gyulai Ferenc-
 hez került és azután a Gyulai grófok levéltárába olvadt. A levéltár így a legutóbbi időkig
 fenn is maradt a Nyitra megyei Szokolócon, de a második világháború után csak csekély
 töredéke maradt meg. A fennmaradt iratok jelenleg a pozsonyi Mezőgazdasági levéltár-
 ban őrzötteknek, s szerencsére köztük van a Gyulai-levéltár 1836-ban készült clenchusa.
 Ebből számos már elvesztett Barakonyi-iratról értesülünk ; Wesselényivel, illetve Széchy
 Máriával kapcsolatos iratokról olvashatunk például 1871, 2118 és 2242 számok alatt.
 — Barakonvihoz lásd még : KLANICZAY : Barakonyi Ferenc. Magyar Századok Bp.
 1948. 120—122.

³⁰ ECKHARDT : Megjegyzések, adatok Balassihoz. MNy. 1952 : 177—178.

³¹ Balassi kiad. I, 7.

³² Balassi kiad. I, 260.

9. Minket természetesen az eredeti Balassi-kézirat további sorsa érdekel a legjobban. Ezért néhány szót kell még szólnunk az ún. ősmásolatról s annak összeállítójáról. A Balassi-filológia „ősmásolat”-nak nevezte el azt a kéziratot, mely Balassi „maga kezével írt könyv”-ének másolatával kezdődött, s melyből a jelenleg Balassi-kódex néven ismert kéziratot másolták. VARJAS BÉLA, — a kódex eddig legalaposabb vizsgálója — a következőkben összegezi, amit az „ősmásolat”-ról megállapítani tudott:

„Még Balassa életében (1589—1590 táján) készült a költő „maga kezével írt” könyvéből, amelyhez a LXII. énektől a Coelia-ciklus végéig az ősmásolat írója gyűjtötte össze több kéziratból az énekeket. Balassa életének vége felé az ősmásolat új tulajdonos birtokába vándorolhatott, aki a Balassa-versek végén levő számozatlan énekeket 1610 előtt jegyezhetette a kézirat-hoz. Még ugyanaz a másoló vagy talán már egy másik írta hozzá 1610 táján Rimay költeményeit és a „mostani poéták” verseiből az első hármat. Akárcsak Balassa verseinek eredeti gyűjteménye, az ősmásolat is elkallódott.”³³

VARJAS e megállapításait mindenekelőtt korrigálnunk kell azokkal a tanulságokkal, amelyeket a „maga kezével írt könyv” jobb megismeréséből levonhatunk. Így mindenekelőtt a 62—75. számú énekek — feltehetően nem Balassi saját írásában — már magában az eredeti kéziratban is benne voltak. De vajon a Balassi-kódex közvetlen elődjének tekintett ősmásolat keletkezett-e — legalább részben — még Balassi életében? VARJAS véleménye szerint az ősmásolat tartalma — melyről a Balassi-kódex pontos képet ad nekünk — 1590-től 1610-ig, több személy műveként alakult ki. Ezt az álláspontot nem tartom elfogadhatónak.

A Balassi-kódex elődje nézetem szerint egy átgondoltan, tervszerűen összeállított gyűjtemény, amelyet nem húsz év alatt fokozatosan másoltak össze, hanem egyidőben, még pedig a VARJAS által helyesen jelzett 1610 körüli években. Ezt elsősorban a kódex egyes részei előtt álló bevezetésekre alapítom, melyek feltétlenül ugyanazon személytől kell, hogy származzanak. Ezek a szövegek a következők:

1. Keövetkeznek Balasi Balintnak keölem keölem fele Szerelmes Énekj, kik keozött eginéhanj Isteni dicziret. és Witezsigről ualo Éneki uagion.

Ezeket penigh az magha kezéuel jrt keoniueébül jrtak ky szorul szora. vétek keués hellien esset benne, az sem egyebtül lótt penigh hanem az Balasi jrasanak nehéz oluasassa miatt, de afeól megh lehet; külem külem mjndenik Eneket mykor mjrol, es kiról szerzette, megh jrta, az Nótajatis mjndenikinek föl jedzette. Az kj azert gieoneorkedik benne innént igazan megh tanulhatia mint kölj szeretcoit szeretnj, és mjkjpen kolj nekj köniorgeni, ha keduetlen és wad hozá; de nem mindent heouit ugj az szerelem tüze Talam mjnt eotett(1)

2. Keövetkeznek Rimai Ianosnak Keolemb külemb file Enekei, jollehet minden szerzisse szinte itt ninczen, mert mind Keonjuestül az Tiszába ejtettik uolt, amelj keonjuben mjnd épen megh uoltanak. az ulta egiúue nem szedhettek eoket csak ennjreis az mjnt itt vannak.

Kiket méltó hogy a Balasi irasatul mesze ne hadgiunk, mert Balasj Balinton kjuól csak egj Magyar sem érkezhetik el vile, bar ugian igen igjekezikis rajta: kiról eteleted tehet akar kj az irasat oluassa, azmint Balasi Balintis igj szolot felöle eltiben (mond) ha ugj megj elő dolgodban azmint elkeztit

³³ VARJAS: Balassa-kódex XXIX—XXX.

giakoroluan azt nem hogj elnem érkeznél uile, de meghis foghsz halladni ; Seot halala orajanis eotet ualotta Balasj Helieben valonak lennj : keruen arra hogy azeo halalat verseiuel ekesicze megh : Kit uéghezis ujtt Rimaj Ianos, melj irassat atób Eneki utan helihestettünk. (148)

3. Kezdennek itt mar külö[nb] Kólómb fele szept Enekek, mellieket ez mostanj poetak szerzettek, akaruan az Poetasagban elmejeket farasztuan futatnj az Balasj Balint elmeieue [1], es Poetasagaban el ernj es megis halladnj meljnek bizonj chak az egjkeis ketség nem hogi mind kettő. (176)

A kódex három fő-részt bevezető szövegek az egész gyűjtemény előre átgondolt egységes koncepciójára vallanak : először jönnek Balassinak, a költő-fejedelemnek a versei, ezt Rimay művei követik, mert Rimay az egyetlen magyar, aki „elérkezhetik” vele, bár sokan igyekeznek erre ; s végül itt vannak ezeknek az igyekvőknek, a „mostani poétáknak” a versei, akik Balassit utolérni és meg is haladni szeretnék, noha e reményük felette kétséges. A gyűjtemény összeállítója tehát a kor költészetének szinte valamely reprezentatív gyűjteményét akarta létrehozni Balassi munkásságával az élen. Nemcsak a bevezető szövegekben felismerhető ismétlődő stereotip kifejezések, és a stílus azonossága vallanak tehát egy szerzőre, hanem mindenekelőtt a szövegeken végig vonuló koncepció, amely értékelő, kritikai szempontokat is tartalmaz. Bevezetései alapján azt is tudjuk az összeállításról, hogy Rimayt személyesen jól ismerte ; a jó másfél évtizeddel korábban elhunyt Balassihoz azonban nem állhatott közel, hiszen írásának olvasása is nehezebbre esett.

Ez a művelt, irodalmi érzékkel rendelkező tájékozott világias literátor igyekezett a leghitelesebb források alapján dolgozni. Meg tudta szerezni Balassi eredeti verskézirátát, a „maga kezével írt könyv”-et, és pontosan tájékozva volt a Rimay-énekszövegek sorsáról is. Tudta, hogy az a könyv, amely Rimay összes verseit (természetesen csak a koraiakat és a XVII. század első évtizedében írottakat !) magában foglalta, a Tiszába esett, s ezért ő maga igyekezett összeszedni annyi Rimay-éneket, amennyit csak tudott. Bár e gyűjtő munkájára — mint láttuk — büszke is, a kódexnek általa gyűjtött anyagát mégsem tarthatjuk egyenértékűnek a Balassi kéziratából másolt résszel. Ennél ugyanis biztosan tudjuk, hogy a költő eredeti kéziratát másolta, s hogy az énekek címeit is a költő kéziratából vette ; a Rimay-rész esetében ez nem biztos, nem állíthatjuk, hogy Rimay versszövegei a költő autográf kézírataiból származnak. A Rimay énekek kódexbeli címeiről például határozottan az az érzésem, hogy azokat az összeállító adta, a Balassi-féle címjelölések mintájára. Mindezt a Rimay-versek szöveggkritikájánál is figyelembe kell vennie a kutatásnak.³⁴

Meg kell még jegyeznem, hogy a kódexben az idézettekén kívül még két bevezető, magyarázó szöveget találunk. Az egyik Balassi házassága előtti énekeinek végén, illetve a házassága után szerzett énekei előtt van. Ez a szöveg mai fogalmazásában származhat szintén az 1610 körül dolgozó kódex-összeállítótól, de az itt közölt tudnivalókról (mely versek veszték el, miért nevezte a költő szerelmesét Júliának stb.) biztosan szó volt már Balassi könyvében is, s így a másoló szerepe legfeljebb csak az átfogalmazás lehetett.

³⁴ VARJASNAK az ősmásolat Rimay-részének elkészülésére vonatkozó időmeghatározását (1610 körül) ECKHARDT nem vonta kétségbe. A Rimay-énekek kronológiájánál ezt a körülményt mégsem vette tekintetbe. Három éneket („Könyvörülj én rajtam”, „Hogy feledkezik el”, „Udvar s irigy tiszték”) ugyanis Rimay későbbi korszakába sorol, noha benne vannak a kódexben, tehát 1610-nél aligha lehetnek későbbiek.

A másik ilyen jegyzet már biztosan nem tőle származik, hanem már forrásában is ott volt: ez a 99. lapon levő megjegyzés a másik könyvben őrzött tíz istenes énekről. Feltehetően valamilyen összekötő szöveg lehetett a húcsú-ének után és a Célia versek előtt is, ez azonban a kódex csonkulása miatt sajnos elveszett.

Az úgynevezett ősmásolatnak -- melyet helyesebb lenne Balassi — Rimay kódexnek nevezni, hiszen csak a fele „másolat” — a Balassi „maga kezével írt könyv”-éhez való viszonyát mindezek alapján másképp látom, mint VARJAS. Mivel Balassi könyvét ugyanakkor kellett, hogy lemásolják, amikor az egész kódexet szerkesztették, a „maga kezével írt könyv” lemásolására nem kerülhetett előbb sor, mint a XVII. század első évtizedének a végén. A kérdés most csak az, hogy vajon az ekkor dolgozó szerkesztő toldotta-e hozzá a lengyelországi szerelmes verseket és a Balassi-részt lezáró vegyes tartalmú s kétes hitelű verscsoportot, vagy pedig ekkorra már ezeket is ott találta a „maga kezével írt könyv” végén. Ezt az utóbbit tartom valószínűnek, a kódex összeállítójának képzettségét és figyelmét tapasztalva nehezen hihető, hogy ő sorolta volna Illésházy 1604-ben írott versét Balassi énekei közé. Sokkal inkább elképzelhető, hogy a „maga kezével írt könyv”-nek Balassi által írt, majd az ő irányítása alatt a 75. sz. énekkel bezáróan folytatott és befejezett anyagához később más valaki, vagy esetleg maga a Balassi megbízásából már eddig is másoló íródeák írta hozzá a lengyelországi szerelmes verseket. Itt azután VARJASSAL egyetértésben csak arra lehet gondolni, hogy a kódex — azaz Balassi könyve, nem pedig az ősmásolat, mint VARJAS véli — gazdát cserélt, s egy avatatlan kéz írta ezután hozzá 1605 táján a Balassiéknak vélt heterogén verscsoportot. Ezután juthatott Balassi most már többszörösen megtöltött kézírata a Balassi — Rimay kódex, vagyis az ún. ősmásolat, szerkesztőjének birtokába.

Mivel nem tudjuk megállapítani, hogy ki volt ez az 1610 táján dolgozó művelt, irodalomkedvelő férfiú, az eredeti Balassi-kézirat további sorsáról sem tudhatunk semmit. Balassi „maga kezével írt könyvé”-nek és leszármazottainak tárgyalását annak megállapításával zárom, hogy a Balassi-kódex másolásának idejét a VARJAS által megjelölt 1635 — 1650 közötti időnél későbbre, az 50-es évekre helyezem, mivel a kódex másolását meg kellett, hogy előzze a rendezett váradi kiadás megjelenése, ami pedig az 1650 körüli éveknél korábbra bajosan tehető.

II. RIMAY KÉT ELVESZETT KÉZIRATA

A Balassi-életmű filológiai kérdéseinek megoldásában óriási előnyt jelent a költő által szerkesztett könyv tartalmának az ismerete. Rimaynál viszont ezt nélkülözniünk kellett, mert műveinek egyetlen olyan gyűjteményét sem ismerjük, amely az ő saját összeállításának bizonyult. A fiatalkori verseit tartalmazó kódex, melyet valószínűleg ő maga írt össze, a Tiszába esett: a Balassi-kódexnek — ezt a megsemmisült kéziratot mintegy pótolni akaró — Rimay-része viszont nem magának a költőnek a gyűjtése. Tudunk Rimay verseinek sajtó alá rendezett gyűjteményes kéziratáról is, a költő utolsó éveiből, de ez sem maradt ránk.³⁵ A szerzőre visszamenő kéziratoknak

³⁵ Rimay kiad. 161.

ez a hiánya a legfőbb oka annak, hogy a Rimay-filológia terén még lényegesen hátrább vagyunk, mint Balassi esetében. Az alábbiakban megkísérlem most rekonstruálni Rimay két elveszett kéziratát, melyek tartalmát azonban különböző töredékek, illetve a nyomtatott kiadások mégis megőrizték. A Balassi halálára írt emlékkiadvány eredeti teljes kézírata lesz az egyik, Rimay verseinek sajtókész kézírata a másik.

I. FERENCZI ZOLTÁN Rimay-életrajza Rimay három Balassinak szentelt kiadványáról, illetve kiadvány-tervezetéről szól.³⁶ Az egyik a XVI. század végén nyomtatásban is megjelent epicedium; a másik a Balassiak emlékére írt latin költemények fordítását tartalmazta volna, s ezt egy védő bevezetés, apológia előzte meg; a harmadik pedig Rimay tervezett Balassi-kiadása. Az első munkának két példánya ma is megvan, a Balassi-kiadásról pedig annak fennmaradt előszava tudósít, de vajon létezett-e valóban a FERENCZI által másodiknak említett emlékkiadvány? FERENCZI s ő előtte már RADVÁNSZKY BÉLA e feltevésére Rimaynak egy a Madách Gáspár hagyatékában fennmaradt latin írása szolgáltatott alapot. Ebben Darhoz Kristófhhoz címezve, Rimay a következőket írja:

„Egyébként, hogy amaz elhunyt hősökre vonatkozó és reám eső tartozásom tisztét ellássam, és hogy a te szándékodat és munkádat is, melyet korábban az ő dicséretükre szenteltél, azoknál legalábbis, akiknél a latin nyelv ismerete és használata hiányzik, ismertté tegyem, — az ilyenek gyakori biztatásától is indítatva — azt a keveset, amit tehettem, mint látod gyenge tudással a mi köznyelvünkön az ő életükről és halálukról írt költeményeket — az őket magukat, hazáját és a széptudományokat nagyon becsülő Nagyságos és Tekintetes stb. Nádasdy Tamás úrnak címzett bevezető védőiratunkkal együtt — kiadtuk, olyan módon pedig, hogy téged (aki számára — gyakorta emlékszünk rá — a mi dolgaink mindig becsesek) az ő gyámjukul jelöllek ki, és mindazokkal szemben, akik a hamis hírnek adnak hitelt, s akik dühös fenekedéssel az erényeket, melyek a nyugalmas nyugalomra vannak szánva, kellemetlenül nyugtalanítják. őrizetbe és védelembe helyezhessem.”

Mivel Darhoz Kristóf 1595-ben Bártfán csakugyan kiadta a két Balassi-testvér halálára írt latin emlékverseket, nem volt alaptalan az a feltevés, hogy Rimay itt ennek a gyűjteménynek az általa történt lefordításáról beszél. Ebben az esetben ez a Darhozhoz címzett ajánlás e gyűjtemény elé készült a Nádasdy Tamásnak ajánlott apológiával együtt. ECKHARDT SÁNDOR — bár nem száll vitába FERENCZI érveivel — Rimay fenti állításait nem egy elveszett kiadványra, hanem Rimay ismert epicediumára vonatkoztatja. Álláspontját megerősíti a latin ajánlás néhány további mondata. Rimay ugyanis az idézett rész után mindjárt így folytatja szövegét: „Ha pedig ezek az én gyenge kísérleteim úgy tetszenek neked, hogy van bennük, ami egyesek közönséges elméjét közönséges módon illeti, másutt meg kevésbé felelnek meg megértésüknek, tudjátok meg, hogy abban őt követtük...” Majd alább: „... az ő utánzásának és példájának ösztönzésére nem tudtuk teljesen elfeledni ebben az írásban a díszítést, édességet s egyúttal a komolyságot... Ha te (mint reméljük) helyesléseidet kifejezve jó példával jársz mások előtt, alig kételkedem abban, hogy a mi rosszakaróink sértéseit megvetve többi zsengeinket is, ... napvilágra hozzuk.” Rimaynak ezek a kijelentései

³⁶ FERENCZI ZOLTÁN: Rimay János Bp. 1911. 18—38.

³⁷ Rimay kiad. 34—37. ECKHARDT fordítását helyenként megváltoztattam.

nehezen vonatkoztathatók a Darholcz gyűjteményében megjelent harmadrangú latin verselők szerzeményeinek fordításaira. Sokkal nagyobb írói becsvágy és öntudat nyilatkozik meg e sorokból, semhogy azokat ilyen esetleges fordításokra érthetnénk. Rimay saját zsengeit, mestere példamutatása nyomán írott saját költeményeit ajánlja barátja védelmébe.

A Darholcz-féle gyűjtemény lefordítására vonatkozó feltevés cáfolatára még egy konkrét bizonyítékot is felhozhatok. A Darholcz által kiadott versek egyikét, Tolnai Balog János egyik epigrammáját ugyanis Rimay valóban lefordította, s ez a fordítás az eredeti latin verssel együtt ott szerepel az Istenes Énekek nyomtatott kiadásainak az éln. ECKHARDT felismerte, hogy Rimaynak az a fogalmazvány-töredéke, mely az Ipolyi-levéltárban maradt fenn, Tolnai Balog magyarra fordított versének magyarázatával, illetve méltatásával kezdődik. Rimay itt így nyilatkozik a latin epigramma szerzőjéről: „Írt sokat többetis ditsirettel mind az keet Attiafi felöl, de ez egnihani szep mestersegő ighiczke menit kell az töb irasanakis tulaidonitanunk, szép zoeöld czégéreét mutattya.”³⁸ Tolnai Balog valóban több verset írt Darholcz kiadványa számára. Rimay sorai azonban arról tanúskodnak, hogy ő a többit nem fordította le, hiszen különben szavainak nem volna értelme. A Darholcz-gyűjtemény teljes magyar fordítása tehát sohasem létezett, Rimay mindössze Tolnai Balog egyik epigrammáját költötte át magyarra, s ez nem alkothatott önálló kiadványt.

ECKHARDT a Rimay kritikai-kiadás jegyzeteiben utal arra a korábbi véleményemre,³⁹ hogy a fennmaradt két epicedium-példány esetleg csonka, s hiányzik belőlük a címlap, a Nádasdy Tamásnak szóló ajánlás, valamint a Darholczhoz címzett előszó, mely mint láttuk csak az epicedium bevezetésére készülhetett. Erre a feltevésemre több gyanús körülmény adott okot. Az epicedium-példányokon nincs igazi címlap, mely a szerző nevét, az egész mű címét, a nyomtatás helyét és idejét megnevezné. Ehelyett a kiadvány az epicedium-ciklus első énekének címével és prózai argumentumával kezdődik: „Generosi ac Magnifici Domini Valentini Balassa de Gyarmath, ad Castra Strigoniensia iter et procinctus”, majd magyarul: „Az Nagyságos Gyarmathi Balassa Balintnac Eztergam ala valo keszületü”. Nyilvánvaló, hogy ez nem az egész ciklusra vonatkozik, hanem csak annak első darabjára, melyben valóban Balassi készülődéséről van szó. Egyébként is, mint arról a Darholczhoz címzett előszóból, valamint magának az epicediumnak a tartalmából értesülünk, az ének-sorozat nemcsak a költőnek, hanem mindkét hősi halált halt Balassi-fivérnek volt szentelve. A kiadvány éln álló címlap, illetve az ehhez kapcsolódó bővebb argumentumhoz hasonló bevezetés egyébként a ciklus minden éneke előtt megtalálható, s így nem férhet ahhoz kétség, hogy az egész mű címe hiányzik a kiadványból.

A fennmaradt példányok csonkaságára vonatkozó feltevést, a kiadvány tüzetesebb vizsgálata után, mégis el kell ejteni. Valószínűtlen ugyanis, hogy mindkét ismert példány pontosan ugyanazon a helyen csonkult volna meg; a nyomtatvány csonkaságának bizonyítására a fenti tartalmi megfontolások mellé könyvészeti érveket felsorakoztatni nem lehet. Sőt a kiadvány első levele arra mutat, hogy az első ének címét valamilyen okból címlap-szerűen akarták elrendezni. Míg ugyanis a többi ének címe folyamatosan beleilleszkedik

³⁸ Rimay kiad. 47.

³⁹ Rimay kiad. 175.

a szövegbe, addig az első ének címe és argumentuma, jelentős helypazarlással, az egész első levelet betölti. Végül Balassi és Rimay istenes énekeinek kiadásában, melyekben az epicedium mindig közölve van, sohasem találkozunk az egész ciklus címével. Így bele kell nyugodnunk abba, hogy az epicedium úgy hagyta el a sajtót, ahogy a fennmaradt példányok mutatják.

Más kérdés azonban, hogy vajon ez a szerző eredeti szándéka szerint történt-e? Erre csak határozott *nem*-mel felelhetünk, mivel birtokunkban van a kétségtelenül e versek elé szánt latin előszó. De egyébként is elképzelhetetlen, hogy Rimay a barátja emlékét megőrkítő vers-ciklust ilyen suta formában akarta volna a nyilvánosság elé bocsátani. Ha tehát a nyomtatványt nem is tekinthetjük csonkának, magát a művet annak kell tekintenünk, s ezért meg kell próbálnunk Rimay eredeti tervezetét, s feltehetőleg annak elkészült teljes kéziratát rekonstruálni.

A Darholczhoz címzett latin előszóban félreérthetetlenül közli Rimay, hogy a szóban forgó kiadványt egy a Nádasdy Tamásnak ajánlott apológiával vezette be. Erre a latin előszó egy későbbi helyén is utal, Balassi ellenségeiről, s a nagy költő elleni vádokról s rágalmakról szólván: „Mi pedig itt ezekkel szemben közbevetnők magunkat, ha a mi apológiánkban pajzsunkat már fel nem emeltük volna . . .” Ennek a mondatnak csak akkor van értelme, ha a szóban forgó apológia ugyanabban a kiadványban, még pedig a latin előszó előtt olvasható. Ha az apológia és a latin előszó különböző kiadványok számára készültek volna, akkor Rimay nem mulaszthatta volna el, hogy a Balassit ért vádak ellen a latin előszóban is határozottan fel ne lépjen. Tévesnek kell tartanunk ezek után ECKHARDT SÁNDOR eljárását, aki a Darholczhoz címzett előszót *Balassi Bálint apológiája* címmel látta el. Nem ez az apológia, hanem egy másik, Nádasdynak címzett írás volt az, mely Rimay eredeti kiadványtervezete szerint a latin előszó előtt kellett hogy helyet foglaljon. Véleményem szerint ennek az elveszett apológiának a töredékei azok a fogalmazványok, melyek az Ipolyi-levéltárban ránk maradtak, s melyeket ECKHARDT *Előszó-töredékek egy Balassi-kiadáshoz* címen iktatott be kiadásába.

Ez a töredékes magyar nyelvű szöveg kétségtelenül apologetikus jellegű, Rimay polemikus éllel ír, azt hangsúlyozva, hogy Balassi érdemei messze nagyobbak vétkeinél. Az is kiderül szövegéből, hogy írásának elveszett részében „bévséggel” szaporította Balassi Bálint dicséretét. Vajon nem az „apologia” hangját kell éreznünk ezekből a sorokból: „En azért a ki minden ez országban velem eggiut előknek az eletekre es erdemekre vigiazok, s ki szolgálnys akarok minden böchiulet erdemleö embereknek, yöuendöben valo yoo neunek . . . ezeket (t. i. a Balassi-fivérek) az yoo hirnnek az öröksegebeöl ki hadgyame kik mind hazayoknak es nemzetsegeknek sokat szolgaltatnak, s mind en hozzaam böchiuletes yoo akarattal woltanak?” Feltevésünk mellett szól e töredék magyar nyelve is. Valószínű ugyanis, hogy a Nádasdynak ajánlott apológiát Rimaynak magyar nyelven kellett írnia, hiszen mennél szélesebb olvasóközönséget akart meggyőzni Balassi érdemeiről, a Darholcznak írott ajánlás szerint amúgy is elsősorban a latinul nem tudókra gondolt műve megírásakor. Míg a kérdéses töredék mindenben megfelel a keresett apológia követelményeinek, addig semmi jel sines arra, hogy Balassi-költevényeinek tervezett kiadásához bármi köze lenne.

Véleményem szerint ugyanehhez az apológiához tartozott az a kis töredék is, melyet Madách Gáspár kézírata őrzött meg, s melyet ECKHARDT a Balassi emlékére írott Rimay-szövegek közt 4. szám alatt közölt. Ebben a

töredékben sem Balassi költői érdemeiről van szó, mint a tervezett Balassi-kiadás előszavában, hanem emberi értékeiről. Rimay itt éppen azt hangsúlyozza, hogy Balassi sokkal többet szolgálhatott volna hazájának, ha hagyták volna; s ennek bizonyosságául Balassinak éppen egy olyan levélrészletét idézi, melyben a költő a vitézi élet iránti vágyáról ír, szembeállítva ezt a „versfaragás”-sal, az utóbbi kárára. Ez a gondolat semmiképpen sem illeszthető a tervezett Balassi-kiadás előszavának gondolatvilágába, de annál inkább beleillik egy apológia érvelésébe.

Mivel az Ipolyi-levéltár töredékének az elején Tolnai Balog verséről van szó, Rimaynak erről készült fordítását is a Balassi-halála után készült emlékkiadvány részének kell tekintenünk. A Tolnai Balog-fordítás és az Ipolyi-féle töredék összefüggésére ECKHARDT is rámutatott, s a töredéket éppen a vers miatt hozta Rimay tervezett Balassi-kiadásával összefüggésbe.⁴⁰ Tolnai Balog verse és Rimay fordítása valóban ott állott Rimay kiadástervezete élén,⁴¹ ez azonban nem zárja ki, hogy a versfordítás eredetileg az epicedium-kiadvány számára készült.

A tervezett Balassi-kiadás összeállítása — ECKHARDT meggyőző bizonyítása szerint — legkorábban az 1610-es években történhetett, vagyis jó húsz évvel Balassi halála után. Nehezen elképzelhető, hogy Rimaynak az 1610-es években jutott volna eszébe Tolnai Balog húsz évvel előbbi, merőben alkalmi jellegű epigrammáját lefordítani. Ezt egyébként Rimay vers-fordításának formai kezdetlegességei is megerősítik: a gyöngébb verselés és rímtechnika Rimay költői fejlődésének korai szakaszára utalnak. A Balassi-kiadás összeállításakor azonban már érett költő, amit világosan szemléltet a „Bálint, nevezetben ki voltál Balassa” kezdetű, kétségtelenül a kiadás számára szerzett vers is. Ha a Balassi dicséretét hirdető két éneket összevetjük, formai okok alapján is Rimay két különböző korszakába kell utalnunk azokat.

2. Összefoglalva fejtegetéseimet, Rimay eredeti emlékkiadványát a következőképpen rekonstruálhatjuk:

1. Az egész mű címe. (Ez elveszett.)
2. Tolnai Balog latin epigrammája és Rimay fordítása. (Fennmaradt az Istenes Énekek kiadásaiban. Eckh. kiad. 7.)
3. Magyar nyelvű apológia Nádasdy Tamásnak ajánlva. (Töredékei fennmaradtak az Ipolyi-levéltárban; egy részletét Madách kézírata őrizte meg. (Eckh. kiad. 8. és 4.)
4. Latin nyelvű ajánlás Darholz Kristófhoz címezve. (Madách Gáspár másolatában maradt ránk. (Eckh. kiad. 2.)
5. A két Balassi halálára szerzett emlékversek. (A nyomtatott kiadások szerint. (Eckh. kiad. 1.)

Az így rekonstruált teljes műben határozott tervszerűséget figyelhetünk meg. A tervezett kiadvány élén álló Tolnai Balog-epigamma Rimay munkáját szorosan Darholz emlékkiadványához kapcsolja, ami a latin előszó szerint szándékában is állott. A magyar nyelvű apológia a szélesebb olvasórétegnek szól és Balassit az egész közvélemény előtt akarja megvédeni a rágalmaktól. Azzal, hogy az apológiát Nádasdy Tamásnak dedikálja, egy főúr nevének tekintélyé-

⁴⁰ Rimay kiad. 185.

⁴¹ Vö. Solvirogram előszava (DÉZSI: . . . bibliographiája 21.)

vel is emeli hőse érdemét. A humanista barátjához címzett latin előszó ezzel szemben a tudós világnak hívatott beajánlani Rimay emlékverseit. Rimay ebben a latin előszóban ugyanazon ékes latin stílusban ír, mellyel Justus Lipsiusnak írt levelét is fogalmazta. Maga az epicedium így méltó előkészítéssel, a mű hőséhez és szerzőjéhez méltó tálalásban kerülhetett volna az olvasók elé.

Az egész kiadvány-tervezet 1595—96 táján keletkezett, mivel nem előzhette meg Darholz 1595-ben megjelent gyűjteményét, de nem keletkezhetett 1596 október 13-a után sem. Ekkor esett el ugyanis Eger, melyről Rimay a latin előszóban még mint „egész Európának bástyájá”-ról emlékezik meg. A rekonstruált mű egyes részei világosan szemléltetik számunkra a 90-es évek Rimayjának gondolkodását, szemléletét és Balassi-portróját. Az egyes szövegeket szoros tartalmi, gondolati egység is összefűzi: Balassi mint hős szerepel bennük elsősorban és csak másodsorban esik szó a költőről, akkor is csak a humanista olvasóknak szánt latin előszóban. Rimay a kiváló embernek a nagy hazafinak és bátor hősnek, valamint ugyancsak hős fivérének akart itt emléket állítani, nem pedig a költőnek. Ezt élete későbbi szakaszában pótolta.

Mi okozta végül, hogy a teljes műből csak annak törzsanyaga jelent meg, nem tudhatjuk. A nyomdász az utolsó pillanatban az első emlékvers címét és argumentumát emelte esetlenül az egész kötet címévé, aligha a szerző tudtával és beleegyezésével. Szerencsére az elhagyott szövegek egy része így is ránkmaradt. A nyomdász gondatlanságát kell látnunk a ciklus második énekének egy súlyos értelmetlenségében is. A kiadás szerint ebben a versben Minerva a „hadvezérlő Pallás”-szal beszélget, ami kettős értelmetlenséget rejt magában: Minerva nem beszélgethet Pallás-szal, hiszen a két név ugyanazt az istent jelenti, Pallas pedig sohasem volt „hadvezérlő”. A vers értelméből amúgy is kiderül, hogy itt Pallas, azaz Minerva és a „hadvezérlő” Mars beszélgetéséről van szó. Balassi maga is írja egyik versében, hogy „Pallás és vitéz Mars” seregébe menekül a szerelem elől. Az ének szövegének 1. és 55. sorában ezért a „Pallás” nevet a „nagy Márs” kifejezésre kell javítani. Erre minden okunk megvan, mivel Madách Gáspár kéziratai közt megtaláljuk az epicedium első énekének utolsó és a második ének első versszakait. A második ének első sorában pedig ott a helyes „nagy Márs” alak áll, s ennek megfelelően az ének előtti argumentum is módosult.⁴² Mivel Madách Rimay saját kéziratai alapján dolgozott, s a teljes epicedium-kiadvány meg nem jelent részeiből is megőrzött egyet s mást, teljes joggal feltételezhetjük, hogy Madách ez esetben a szöveg hiteles változatát örököltette meg, annak ellenére, hogy a másolatában fennmaradt epicedium-strófák egyébként tele vannak hibákkal. Sajnálatos ezért, hogy a kritikai kiadás meghagyta a hibás és értelmetlen „Pallás” alakot.

3. ECKHARDT SÁNDOR Rimay-kiadásában megállapítja, hogy a rendezett váradi kiadás szerkesztője nemcsak különválasztotta Balassi és Rimay verseit, hanem közöl 19 addig még kiadatlan Rimay-éneket, sok esetben a szerzettetés körülményeire utaló személyes jellegű feliratokkal, továbbá kiadja Rimay hosszadalmas ének-bevezetéseit, kivonatait, illetve kommentárait, melyek a korábbi kiadásokban szintén nem szerepeltek. Mindebből ECKHARDT arra a következtetésre jut, hogy „Rimay sajtókész kézírata volt a II. váradi

⁴² Rimay kiad. 177.

kiadó előtt".⁴³ Talán sikerül most valami közelebbit is megtudnunk erről a kéziratról.

A Rimay-filológia már eddig is rámutatott arra, hogy a rendezett kiadásokban megjelenő hosszú ének-bevezetések egy része megtalálható Madách Gáspár egyik kéziratában, az I. Madách—Rimay kódex VII. számú füzetében. Itt 16 ének 15 argumentuma olvasható, ugyanis a 15. szám alatt közölt kivonathoz két ének tartozik. Ha az ének kivonatok és a rendezett kiadás Rimay-énekeinek sorrendjét összehasonlítjuk, rögtön kiviláglik a kettő közötti összefüggés.⁴⁴

Madách-kézirat

Könyörülj én rajtam
 Kiáltok hozzád mélységből
 Reménységem te légy nekem
 Ó ki későn megyek
 Ó kegyelmes Isten
 Örök életnek
 Boldog kinek az Ur vétkét
 Hívek keresztyének
 Ó Uram Isten
 Egyedül tebenned
 Vitézség embernek
 Virtus lelki jóság

Kerekded ez világ
 Udvar s irigy tiszték
 Hitető szerencse
 Senkit a pénz és kincs

Lőcsei kiadás

Könyörülj én rajtam
 Kiáltok hozzád mélységből
 Reménységem te légy nekem
 Ó ki későn futok
 Ó kegyelmes Isten
 Örök életnek
 Boldog kinek vétkét
 Hívek keresztyének
 Ó Uram Isten
 Egyedül tebenned
 Vitézség embernek
 Virtus lelki jóság
 Ez világ mint egy kert
 Kerekded ez világ
 Udvar s irigy tiszték
 Hitető szerencse
 Senkit a pénz és kincs

Egy kivétellel a sorrend teljesen egyezik, ezt az egyezést még jobban kiemeli, hogy mind a Madách kéziratban, mind a lőcsei kiadásban a tizediknek közölt „Egyedül tebenned” kezdetű vers után az a szövegrész olvasható: „Második része. Melyben e világi életünknek állapotjából származó akadályoknak orvosló eszközt szedegethetjük elménkbe.” A stílus alapján aligha vitatható, hogy ez is Rimay fogalmazása, s ez még inkább megerősíti, hogy a váradi kiadó valóban Rimaynak sajtókész kéziratából, illetve annak valamely másolatából dolgozott. A Madách-kézirat kivonatai pedig szintén ugyane sajtókész összeállításból másoltattak. Az egyetlen eltérés: az „Ez világ mint egy kert” kezdetű éneknek a „Virtus lelki jóság” után való beiktatása a kiadásban, sokféleképpen magyarázható, esetleg még maga Rimay változtatott a sorrenden, vagy a kiadó tért el attól ez esetben.

4. Ipolyi Arnold kiadta Ráday Andrásnak Rimayhoz 1629. március 25-én írott levelét, melyben többek között a költő verseinek kiadásáról is szó van. Idézzük a levél erre-vonatkozó, már sokszor közölt részét: „Küldje fel Kegyelmed az Virtusról Componált éneket Ferenczfi Uramnak. Ezeket az eneket

⁴³ Rimay kiad. 171.

⁴⁴ Rimay kiad. 164. — A Madách-kéziratot teljes szövegével kiadta RADVÁNSZKY BÉLA: Rimay János munkái Bp. 1904. 309–325.: a lőcsei kiadás tartalomjegyzékét lásd Dézsi . . . bibliographiáján 31–41.

kik Madacz Gaspar Uramnál voltak, minden argomentomjua! úgy mint harminczhetnek kell lenni, jó Corrigalással ha Kegyelmednek teczenek egy czomoban kj kellene njomtattatnunk . . .”⁴⁵ Mivel Ráday egy olyan 37 éneket tartalmazó kéziratról beszél, mely Madáchnál volt, s amelyben az énekek argumentumai is benne voltak, feltételezhető ennek valami kapcsolata a Madách-féle argumentum-másolatok, illetve az azzal azonos szövegű és sorrendű rendezett kiadás között. Ha számba vesszük a rendezett-kiadásban közölt Rimay verseket akkor meglepő eredményre jutunk.

Az Istenes Énekek rendezett kiadásában a Rimay versei számára elkülönített részt az egyik Owen-epigramma fordítása nyitja meg, majd 38 különböző ének következik: végül a Balassi-epicedium zárja azt be. A 38-as szám fel kell, hogy keltse figyelmünket: Ráday András ugyanis egy olyan Rimay-kéziratot emleget, melyben 37 ének volt. Nézetem szerint az egy számnyi különbség ellenére joggal feltételezhetjük, hogy a váradi szerkesztő előtt fekvő Rimay-kézirat a Ráday-féle gyűjtemény valamely másolata lehetett. Mindekelőtt küszöböljük ki a két szám közötti eltérésből adódó nehézséget. Ezt az eltérést többféleképpen is magyarázhatjuk.

Először is Ráday levelében szó van „az Virtusról Componált” énekről, melynek utólagos megküldését kéri, ez tehát nem tartozott a 37 ének közé. A rendezett kiadás Rimay-énekei között azonban ez is ott van s így feltételezhető, hogy ez a 38. vers. A kérdést az bonyolítja, hogy a virtusról szóló éneknek két változatát ismerjük. A kiadásokban közölt rövidebb szöveg mellett Madách másolatai között fennmaradt ennek egy hosszabb változata is. Elképzelhető, hogy Ráday tudott erről a hosszabb szövegről is, s ezt sürgette, s ebben az esetben a kiadásokban közölt rövidebb változat az eredeti 37 ének egyike volt. Erre azért is gondolhatunk, mert ez az ének mind a kiadásokban, mind pedig Madách argumentum-másolataiban sorrendben a 12. helyen áll, tehát nem egy utólag hozzábiggyesztett darab. A számok közti eltérés abból is adódhat, hogy egy argumentumhoz két vers tartozott, amint azt a Madách-féle kivonat-másolatoknál láthatjuk. Ebben a kéziratban az egyes argumentumok pontosan meg vannak számozva, de a 15. számú argumentumhoz nem egy, hanem két vers tartozik („Hitető szerencse” és „Senkit az pénz és kiacs”). Ha a Ráday kezében levő kéziratban is meg voltak számozva az egyes énekek, és a 15. szám alatt ott is e két ének együtt szerepelt, akkor lehet, hogy ő csak az utolsó ének sorszámát alapján beszélt 37 versről, holott valójában ez 38-at jelent. Arról is szó lehet, hogy a „Mi Urunk, s édes Atyánk” és az „Adjunk hálát Istenünknek” kezdetű rövid énekek Rimay szándéka és kézírata szerint egynek számítottak. A két vers egyike prédikáció előtti, a másik prédikáció utáni dícséret, csind a kettő három strófából áll, s mint ECKHARDT feltételezi, mindkettőt meh nyelvből fordította.⁴⁶ A kiadásokban a két ének közvetlenül egymás után következik, s míg az első előtt hosszabb kivonatot találunk, addig a másodikat csak a „Post concionem dicenda” rövid szöveg előzi meg. Könnyen elképzelhető, hogy ezt az utóbbit csak amolyan belső címnek kell felfogni, s ez esetben a váradi kiadó nem a költő szándékai szerint járt el, mikor tipográfiailag elválasztotta az előzőtől. Végül az is lehetséges, hogy az utolsónak, 38.-nak közölt „Az idő ósága nevel magas fákat” kezdetű epigramma amolyan záróversesekének tekintendő s Ráday András ezt nem számította hozzá a többi

⁴⁵ IPOLYI ARNOLD: Rimay János államiratai és levelezése. Bp. 1887. 321.

⁴⁶ Rimay kiad. 209.

énekhez. Ha a kérdés teljes bizonyossággal nem is dönthető el, annyi bizonyos, hogy a 37-es és 38-as számok közötti eltérésre több magyarázat is lehetséges, s így végsőfokon feltételezhető, hogy a Ráday által emlegetett „harminchét” ének azonos a löcsei kiadásból ismert „harmincnyolccal”.

E szerint Rimay kiadásra szánt kézírata, melyet a váradi kiadó használt, pontosan belekerült a rendezett kiadásba, vagyis az énekek — esetleg néhány jelentéktelen eltéréssel — a szerző elképzelése szerint jelentek meg. A váradi kiadó voltaképpen a költő óhajának engedelmeskedett.

A váradi kiadó szemmel láthatóan minden általa ismert olyan Balassi és Rimay ének kiadására törekedett, ami csak egy kegyes célú kiadványba beilleszthető. Láttuk, hogy a Balassi-énekek esetében maradéktalanul kiválasztotta azokat a hazafias-vitézi énekeket, melyek az előtte fekvő kéziratban szerepeltek, de korábban nem adták ki őket. Nyilván Rimay versei esetében is így járt el, s a birtokában levő Rimay-gyűjtemény egyetlen énekét sem hagyta ki. Mivel azonban a Rimay neve alatt közölt énekeken kívül még néhány tőle származó vallásos és hazafias verset ismerünk, meg kell állapítanunk, hogy Rimay sajtókész kézírata nem tartalmazta minden énekét, mégcsak összes vallásos versét sem. Innen érthetjük meg, hogy az „Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép” kezdetű híres verset, továbbá a „Mert ki megtér” kezdetű töredéket Balassi énekei közé, az „Ó szép, drága zálag” kezdetűt pedig a „más egynehány szép énekek” közé illesztette a váradi kiadás gondos szerkesztője. E versek ugyanis nem szerepeltek a Rimay által kiadásra összeállított kéziratban, s ezért a kiadónak semmi oka sem volt arra, hogy a korábbi rendezetlen kiadások beosztását ezeknél az énekeknél megváltoztassa.

A rendezett kiadások csoportjában tűnik fel Rimaynak két Owen nyomán írt kis epigrammája. ECKHARDT kritikai kiadása szerint Rimay e két epigrammát az általa összeállított Balassi-kiadás számára írta, s egyiket Balassi verseinek élére, a másikat pedig annak végére helyezte.⁴⁷ Ezt arra építi, hogy a rendezett kiadásokban e két epigramma közrefogja Balassi-énekeit. Csakhogy ez a közrefogás úgy történik, hogy a második epigramma már a könyv Rimay részébe esik, s így nem a Balassi-énekek lezárását, hanem a Rimay-énekek bevezetését szolgálja. Azt írja továbbá ECKHARDT, hogy az első epigramma megtalálható a Balassi-kiadás elé szánt bevezetésnek a Madách Gáspár hagyatékában fennmaradt másolata végén is. Ez az állítás is téves, mert az előszó-másolat végén nem az epigramma, hanem a „Bálint, nevezetben ki voltál Balassa” kezdetű elogium olvasható. Így tehát nincs arra bizonyíték, hogy az Owen epigrammáknak bármi közük is legyen Rimay tervezett Balassi kiadásához. ECKHARDT azon az alapon, hogy az Owen-epigrammákat a Rimay-féle Balassi-kiadással kapcsolja össze, kénytelen azt is feltételezni, hogy a II. váradi kiadó ismerte Rimay sajtókész Balassi-kéziratának valamely másolatát. Erre szintén nincs semmi bizonyíték; a Rimay-féle Balassi-kézirat használatának semmi nyomát sem látjuk a rendezett kiadásokban. Ezért csak arra gondolhatunk, hogy a két epigrammát Rimay nem a Balassi, hanem a saját verseinek kiadása elé szánta, s ezek benne voltak a 37, illetve 38 éneket tartalmazó Rimay-kéziratban. A váradi kiadó azután úgy látszik szerkesztési okokból csak az egyiket hagyta meg Rimay énekei élén, a másikat az egész kötet elejére helyezte. Mindenesetre e két epigrammát törölni kell a Balassi-émlékével kapcsolatos Rimay-írások sorából.

⁴⁷ Rimay kiad. 184–185.

Miként a Balassi-énekek esetében történt, az egyes Rimay-verseknek és a címeknek a különböző kiadásokban megfigyelhető eltérései, itt is igazolják feltevésünket. Nagyon jellemző ugyanis, hogy a bártfai és a lőcsei kiadásban egyformán helyetfoglaló Rimay-énekek között egy sincs. melynek címe a két kiadásban azonos lenne. Minden egyes esetben nyilvánvaló, hogy a váradi kiadó előtt külön kézirat feküdt, s a már kiadott versek esetében is erre támaszkodott. Erre vallanak a szövegeeltérések is. Míg a bécsi és bártfai kiadások szövegei lényegében megegyeznek, addig a lőcsei kiadás számos új változatot hoz. A változatok összehasonlításánál itt is általában a lőcsei kiadáséi bizonyulnak jobbaknak, akár csak a Balassi-énekek esetében. Erre ECKHARDT is több ízben rámutat és a lőcsei kiadás alapján javítja a bécsi, illetve bártfai kiadások szövegeit. Hadd mutassunk fel egy-két olyan esetet is, amikor ECKHARDT nem ismerte fel a lőcsei szöveg helyesebb voltát.

A „Reménségem te légy nékem” kezdetű ének (Eckh. 43. sz.) 8. sora a különböző kiadásokban így hangzik :

Bé Bá Látván, hogy igen rád szorult
Lő Látván, hogy igyed rád szorult.

Nyilvánvaló, hogy az utóbbi változat a helyes, az egész énekben amúgy is Rimay ügyéről, *iggyéről* van szó. Az *igen* szó a jelzett helyen egyébként is rendkívül pongyola, pusztán töltelék jellegű. Az „Oh kegyelmes Isten” kezdetű vers (Eckh. 45.) 5–6. sorai :

Bé Bá Bűnöm *rút fertelmét*, kék mérgét vesd el szemed elől,
Irgalmad szépségét, *hó színét*, viseld raytam fellyül.
Lő Bűnöm *piros szennyét* s kék mérgét vesd el szined elől
Irgalmad szentségét. *hó színét* viseld rajtam felyől,

A jelen esetben mind a két változat értelmes szöveget ad. Hogy mégis a lőcsei tekintendő hitelesnek, azt az ének elé írt argumentum néhány sora dönti el : „ha az mi vétkeink oly *veressek* volnának, mint az *skárlát szín*, is *hófejérségövé* tétetnek általa, s ha mint az *igen piros festék* úgy *piroslanánk* is előtte, gyapjúhoz hasonló *fejérséget* vesznek tőle”. Nyilvánvaló, hogy Rimay itt a piros és fehér szín ellentétével akarja gondolatát kifejezni. s így az énekben is csak a „piros szennyét” kifejezés lehet helyes.

Más forrás és a rendezetlen kiadások szövegénél jobb kézirat használatára vall az is, hogy több ének a lőcsei kiadásban teljesebb szöveggel jelenik meg, mint a korábbiakban. Így az „Üdvar s irigy tiszték” kezdetű ének jelentős bővítéssel ; az „Egyedül tebenned” kezdetű vers pedig mely a bécsi és bártfai kiadásokban csak első strófájával van képviselve, teljes szövegével szerepel itt. Következtetéseimet végül az is megerősíti, hogy míg a jelzett 38 ének esetében mindig kimutatható egy a szerzőhöz közel álló kézirat használata, azok a Rimay-énekek, melyek a rendezett kiadásokban nem soroltattak a helyükre, szinte változatlanul követik a bártfai kiadást. Igaz, hogy mind a Balassihoz sorolt hazafias panasznak, mind pedig a vegyes anyagba szorult „Ó szép drága zálog”-nak a címében vannak bizonyos eltérések, de ezek pusztán a korábbi kiadások címeinek bizonyos bővítésében, vagy rövidítésében merülnek ki, s így egymásból következnek. nem pedig egy más kézirat alapján kerültek a kiadásba.

A Rimay-énekek helyes szövegeinek meghatározása szempontjából tehát itt is a kritikai kiadástól eltérő eredményre jutottunk : a rendezett

kiadásokban Rimay neve alatt közölt énekek legjobb szövegének akkor is a lőcsei kiadásból ismert változatot kell tartanunk, ha a vers már korábban is megjelent a rendezetlen kiadásokban.

5. Vizsgálódásunk eredményeképpen tehát megismerhetjük Rimay saját kiadójára szánt kéziratának az anyagát. Kiindulva a lőcsei kiadásból az alábbiakban adhatjuk a feltételezett Rimay-kézirat tartalomjegyzékét:

Owen két epigrammájának fordítása

- *1. Könnyörülj én rajtam
- *2. Kiáltok hozzád mélységből
- *3. Reménségem te légy nékem
- *4. Oh ki későn futok lelkem orvosához
- *5. Oh kegyelmes Isten, nézz szépen
- *6. Örök életnek, szép idvösségnek
- *7. Boldog kinek az Ur vétkét
- *8. Hívek keresztyének, jer ne tévelyegjünk
- *9. Oh Uram Isten, melly távol estem
- *10. Egyedül te benned

Második része. Melyben e világi életünknek állapottyából származó akadályoknak orvosló eszközt szedegethetjük elménkbe.

- *11. Vitézség embernek ez földön élete
- *12. Virtus lelki jóság
- *13. Ez világ mint egy kert
- *14. Kerekded ez világ
- *15. Udvar s irigy tiszték
- *16. Hitető szerencse, nem kell ajánlásod
- 17. Senkit az pénz és kincs
- *18. Világon ég alatt
- *19. Az Ur az égbe
- *20. Kinek tegyek panaszt
- 21. Legyen jó idő csak
- *22. Kedvező szemekkel
- 23. Enyhíts meg Ur Isten
- 24. Hogy feledkezik el
- 25. Ha az Isten nékem
- 26. Tarts meg Uram engem
- *27. Az jóhitű ember szelid ez világon
- *28. Egyes Jehova, tekints reánk
- 29. Nincsen segettségem
- 30. Jőjj mellém szent Isten
- 31. Igaz általut
- 32. Katonák hadnagya
- 33. Minden dolgok között
- 34. Nem lehet szebb dolog az keresztyénségnél
- 35. Szűz Mária lakozván Nazarethben
- *36. Mi Urunk s édes Atyánk
- *37. Adjunk hálát Istenünknek
- 38. Az idő ósága nevel magas fákat

A csillaggal megjelölt versek élén ott találjuk Rimay hosszabb-rövidebb kivonatait, az un. argumentumokat. Mint látjuk, a költő nem kommentálta következetesen valamennyi versét, s ez esetleg azt a kétséget is felébreszthetné, hogy talán mégsem a költő saját, kiadásra előkészített, gyűjteményével van dolgunk. Ez a következetlenség azonban nem bizonyít feltevésem ellen. Ugyanis mint láttuk, a „Hitető szerencse” és a „Senkit az pénz és kincs” kezdetű verseket a Madách-féle argumentum-másolat szerint eleve egy argumentum alá foglalta a költő, s ezért érthető, hogy az utóbbi vers a lőcsei kiadásban mindössze egy rövid címmel van ellátva: *Laus mediocritatis*. Hasonló összekapcsolásról lehet szó a 20. és 21. számú énekek esetében is. A 20. számú „Kinek tegyek panaszt” kezdetű énekhez, egészen logikusan kapcsolódik a következő „Legyen jó idő csak” kezdetű vers, mely felett csak a *Lelki vigasztalás* rövid felirat áll. A 22. számú éneket megint négy argumentum nélküli vers követi. Ezt a négy éneket azonban a lőcsei kiadásban olvasható rövid címeik szorosán összekapcsolják; mind a négy valamely ellenség ellen tiltakozik ilyen címekkel: *Az inségnek és nyomoruságnak enyhítésére* („Enyhíts meg Ur Isten”), *A kétségnek mérges kisirteti ellen* („Hogy feledkezik el”), *Hatalmaskodók ellen* („Ha az Isten nékem”), *Az Anyaszentegyház tagjainak háborgatói ellen* („Tarts meg Uram engem”). Ez a négy vers ugyanakkor logikusan kapcsolódik a 22. számú, „Kedvező szemeddel” kezdetű énekhez, illetve annak kommentárjához; ebben ugyanis az áll, hogy „minden sok háboruk, minden nagy fájdalmak s minden mély kétségek ellen is erőssítő s vastagító bátorságra kell minden tehetségünket azért Isten segítsége mellénk hívásából nekünk erőködnünk . . .” Ez az argumentum feleslegessé tette, hogy a következő négy vers előtt is hosszabb kommentár álljon.

A 29. énektől kezdve azonban már ennyi következetességet, szerkesztői elképzelést sem látunk. A „Nincsen segítségem” kezdetű verset ugyan még felfoghatjuk valamennyire mint a 28. számú „Kegyess Jehova” kezdetű ének gondolatmenetének, érzéseinek és gondolatainak folytatását, de ezután már végkép eltérő jelenségeknek vagyunk tanúi. A 30–33. számú énekeknel ugyanis argumentum, vagy rövid cím helyett az énekek keletkezési körülményeinek tömör elbeszélése áll a versek előtt; a két következő éneket pedig az ebben az összeállításban szokatlan rövid latin tárgymegjelölések vezetik be. Itt még az is feltűnő, hogy a 34. számú „Nem lehet szebb dolog az keresztyénségnél” kezdetű énekhez írt Rimay kivonatot, de ezt nem a rendezett kiadások, hanem a bártfai kiadás közli, amely más kézirat alapján dolgozott. A „Cantici Beatae Mariae Virginis paraphrastica explanatio” felirattal közölt 35. számú Szűz Máriáról szóló éneknek pedig a Balassi-kódexből ismerjük egy a keletkezés körülményeire utaló feliratát. E két esetben tehát feltétlenül mód nyílott volna arra, hogy a korábbiakkal összhangban álló címek, bevezetések kerüljenek a kiadásra szánt kéziratba.

A 36–37. számok alatt olvasható a prédikáció előtt és után elmondandó két kis három strófás ének. Ezek a merőben alkalmi, minden egyéni mondani-valót nélkülöző s egyébként is fordított énekecskék joggal kerültek a gyűjtemény végére. E két éneket ugyanis már csak „Az idő ósága nevel magas fákat” kezdetű epigramma, egy a vers előtt le is közölt latin distichon bővített újraköltése követi, mint a halál utáni hírnévre utaló, amolyan peroratio.

Végeredményben tehát azt állapíthatjuk meg, hogy a gyűjtemény túlnyomó részében egy többé-kevésbé következetes, de mindenképpen tudatos-ságra valló szerkesztés érvényesül, ami megerősíti azt a vélekedésünket, hogy

a rendezett kiadások ezen énekcsoportja sértetlenül követi Rimay elveszett kéziratát. Ugyanakkor a gyűjtemény végefelé bizonyos egyenetlenség mutatkozik, a 29. számú énektől a gyűjtemény össze van csapva. Ezzel függhet össze az is, hogy míg a 10. ének után ott áll, hogy „Második része”, addig több ilyen szakaszra osztást nem találunk. Így tehát az első rész 10, a második pedig 27 éneket foglal magába. Ezeket a következetlenségeket vagy azzal magyarázhatjuk, hogy Rimay, összeállítása vége felé már nem törekedett különösebb rendre és pontosságra, vagy pedig azzal, hogy a végső elrendezés, az utolsó énekek csoportjának a többiekhez való amolyan odabiggyesztése már nem Rimay, hanem Madách Gáspár műve volt, mivel a kézirat Madáchon keresztül jutott Ráday Andrásához.

Az irodalomtörténetírásnak vizsgálat tárgyává kell majd tennie az összeállítást a benne megnyilvánuló esetleges koncepció, a versek és kommentárok meghatározott rendjén keresztül érvényesülő szemlélet szempontjából. Ez azonban már kívül esik kizárólag a filológiai kérdéseket tárgyaló jelen dolgozatom körén.

6. Rimay sajtókész kéziratának a megismerése néhány ponton lehetővé tesz kronológiai megállapításokat is. Ráday András levele szerint 1629 márciusában a kész kézirat már nála volt, s így az anyag összeállítása 1628—29 telére datálható. Mindazok az énekek tehát, melyek a rendezett kiadásokban Rimay neve alatt vannak közölve, 1628-nál később nem keletkezhetnek. A két Owenepigramma, melyeket Rimay kézírata elejére, s „Az idő ósága nevel magas fákat” kezdetű verseike, melyet gyűjteménye végére helyezett epilógusként, a kézirat összeállításának idején, tehát 1628—29 telén készülhettek.

A Rimay-gyűjteményébe bekerült 37—38 ének időrendjére a kiadásbeli sorrend is ad egy kevés támpontot. Szemmel látható ugyanis, hogy Rimay érettebb alkotásait helyezi gyűjteménye elejére, s fiatalabbkori zsengei kerültek versei sorozatának végére. Rimay kéziratának tartalomjegyzéke alapján megállapíthatjuk, hogy a lajstrom végén álló énekek egy részét már ECKHARDT is korai versnek tartotta tartalmi vagy formai szempontok alapján. Ezek a „Nincsen segettségem”, „Jőjj mellém szent Isten”, „Katonák hadnagya”, „Minden dolgok között”, „Nem lehet szebb dolog az keresztényéségnél”. Nagyon valószínű, hogy az a többi néhány ének, mely a versek e csoportjában van, szintén fiatalkori, azaz még az 1590-es évekből való. E néhány ének közül az egyikről, a Homonnai István kértére írt „Igaz általut” kezdetűről később külön is megfogom állapítani a 90-es évekből való szereztetést. Ugyanezt lehet azonban feltételezni a „Szűz Mária lakozván Nazarethben”, a „Mi Urunk s édes Atyánk”, s az „Adjunk hálát Istenünknek” kezdetű énekekről is, s ezért ezeket is áthelyezhetőnek érzem a 90-es évek csoportjába; nincs semmi ami ennek ellene mondana.

Míg a kéziratban megvolt énekekről biztosan tudjuk, hogy 1628-nál később nem készülhettek, addig az innen hiányzó versekről nem állíthatjuk, hogy feltétlenül 1628 utániak. Nem került belc Rimay kiadásra szánt kéziratába több olyan vallásos, illetve hazafias ének sem, melyekről biztosan tudjuk, hogy jóval korábbiak, így az „Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép”, az „Oh szép drága zálag” és a „Mennyekben lakozó imálandó fölség” kezdetű. A kései szereztetés gyanúja azonban határozottan fennáll a hét Rimay-énekekkel kapcsolatban, melyeket az I. Madách—Rimay kódex 4. füzetében találunk:

Mit jegyez ez e kép (Religio-magyarázat)
 Bódog aki gonoszt kerül
 Az rossz feslett erkölcs
 Illik én nekem édes Istenem
 Reménségem vagyon nékem
 Az Ur engem sanyarita
 Ez asztalhoz mostan kik letelepedünk (Leges mensales)

A hét ének közül ötöt, mégpedig az első hármat és az utolsó kettőt ECKHARDT is Rimay kései korszakába sorolt, így ezeket most már bizvást datálhatjuk pontosabban 1629 és 1631 közé, mert nem valószínű, hogy Rimay éppen a versei összeállítását megelőző egy-két évben szerzett énekek közül egyet is kihagyott volna. Két éneket azonban, az „Illik énnekem édes Istenem” és a „Reménségem vagyon nékem” kezdetűeket, ECKHARDT a fiatalkori Rimay-versek közé helyezett. Eljárását csak az utóbbi versnél indokolja: az erős Balassi-hatás miatt helyezi a költő korai korszakába.⁴⁸ ECKHARDT szempontja kétségkívül nagyon meggondolkoztató, mert az erős Balassi hatás főleg Rimay korai verseinél jelentkezik. Így ennek a versnek az ügye bizonytalan, nem sorolhatjuk fenntartás nélkül az 1628 — 1631 közötti termés közé. Az „Illik énnekem édes Istenem” esetében már nem látok ilyen problémát; az énekekben erős a halál-hangulat, s így az Rimay utolsó éveinek terméke is lehet. Mivel pedig a Rimay által összeállított kéziratban nincs benn, minden valószínűség amellettszól, hogy 1628 utáni.

III. AZ ISTENES ÉNEKEK KIADÁSTÖRTÉNETE

I. Balassi és Rimay *Istenes Énekei*-nek kiadástörténetét először DÉZSI LAJOS tekintette át az összes addig felkutatott példány könyvészeti feldolgozásakor.⁴⁹ Az általa ismert legrégebb kiadás a marosvásárhelyi ref. kollégium egy Bártfán kiadott példánya, melyben Balassi és Rimay énekei összekeverten kerültek közlésre. Ez a bártfai rendezetlen kiadás Balassi és Rimay versein kívül más szerzőktől való „egynehány szép Isteni Dicsiretek”-et, majd „Pécseli Király Imrenek edgynehány szép Eneki”-t is közli. A marosvásárhelyi ref. kollégium könyvtárának unicum példánya sajnos elől erősen megcsönkült, s így a címlapja, előszava, s jónéhány verse elveszett. DÉZSINEK sikerült azonban a hiányzó részeket csaknem teljesen rekonstruálnia a kassai 1665-i kiadás segítségével, melynek első 198 lapja a bártfai kiadás utánnymomata. E kassai kiadásból megállapíthatta DÉZSI, hogy Balassi és Rimay verseit megelőzte a Solvirogram álnév alá rejtőző kiadó előszava, továbbá Rimaynak az általa tervezett Balassi-kiadás elé írt elogiuma („Bálint nevezetben ki voltál Balassa”) és Tolnai Balog latin epigrammája, annak Rimaytól származó fordításával együtt.

A bártfai rendezetlen kiadás címlapját is rekonstruálni lehetett a kassai editióból, kivéve a kiadás évét. A címlapon ez állhatott: „Az Néhai Tekintetes és Nagyságos Vitéz Urnak, Gyarmati Balassa Bálintnak Istenes Éneki. Most ujonnan sok Kedves Énekekkel, Pécseli K. Imrének istenes Énekeivel megbövíttetett.” Kiténik ebből, hogy az a kiadás, amely Pécseli Király énekeit

⁴⁸ Rimay kiad. 193.

⁴⁹ Id. bibliographiája; RADVÁNSZKY Rimay-kiadásának függelékében.

is magában foglalja, nem lehet az első kiadás, hanem ezt meg kellett, hogy előzze egy olyan, amelyikben Pécseli Király versei nem szerepelnek. Ezért DÉZSI kénytelen feltételezni egy a jelenleg ismert bártfai kiadást megelőző őskiadást, melyet ő első bártfai kiadásnak nevez, a Pécseli énekeit is tartalmazó birtokunkban levő „második bártfai kiadás”-sal szemben. Az *Istenes Énekek* első kiadása így egyelőre ismeretlen maradt.

Fordulatot jelentett a kérdés történetében VARJAS BÉLA felfedezése és publikációja 1940-ben.⁵⁰ A marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban az *Istenes Énekek* egy eddig ismeretlen rendezetlen kiadásának unicum példányát fedezte fel, melyről sikerült megállapítania, hogy azt 1632–35 között Bécsben nyomták.

Feltűnő, hogy a bécsi kiadás első 26 éneke megegyezik a bártfai kiadás első 26 énekével, azonos sorrendben követik egymást, s szövegeikben is csak minimális eltérések mutathatók ki. A bártfai kiadással való szoros érintkezések a bécsi kiadás további részeiben is találhatóak. Pécseli Király énekei viszont itt nem szerepelnek. Mivel a bártfai kiadást általában 1635 tájára, vagy valamivel ennél is későbbre datálják, logikus volt VARJASnak az a feltevése, hogy a bécsi kiadásban az *Istenes Énekek* legelső edícióját kell látnunk, s hogy ez volt az, amelyet a bártfai kiadó azután más énekekkel és Pécseli Király énekeivel is megbővített. A DÉZSI által feltételezett első (elveszett) bártfai kiadás helyébe VARJAS tehát ezt a bécsi kiadást állította. Feltevését megerősíteni látszott az 1699. évi nagyszombati kiadás címlapjának az az utalása, amely „A Bécsi első Editió”-ra hivatkozik, mint elődjére. A nagyszombati kiadás nemcsak szoros rokonságban van a felfedezett bécsi kiadással, hanem ennek utánnomata, kevés bővítéssel. Mi értelme lehet azonban itt az „első” jelzőnek, teszi fel a kérdést VARJAS s így felel rá: „Egyáltalán nem valószínű, hogy a század folyamán Bécsben több Balassa-kiadás jelent volna meg, ilyenről az irodalom sem tud. A „bécsi első editió”-nak csak egyféle magyarázatát adhatjuk, tudniillik, hogy az *Istenes Énekek* valamennyi kiadása közül a legkorábbi volt, ami a bécsi kiadás fent vázolt megjelenési időpontjával is teljesen egybevág.”⁵¹

VARJAS érvelését azóta a kutatás teljesen elfogadta, s a bécsi kiadás, mint az *Istenes Énekek* legelső kiadása vonult be az irodalomtörténeti köztudatba. Számos körülmény azonban arra készítet, hogy ebben a kérdésben perújrafelvételt kezdjek, mert véleményem szerint a szóbanforgó bécsi kiadás semmiképpen sem lehet az *Istenes Énekek* legelső kiadása. Az alábbiakban megpróbálom bebizonyítani, hogy a bécsi kiadást meg kellett, hogy előzze már Solvirogram kiadása, mely nagyrészt egyezett a jelenleg ismert bártfai edícióval, de Pécseli Király énekeit nem tartalmazta. Ennek az elveszett őskiadásnak a nyomán keletkezett — egymástól függetlenül — a bécsi és a bártfai kiadás, melyek egymással közvetlen kapcsolatban nem lehetnek.

2. A Solvirogram Pannonius név alá rejtőző ismeretlen, előszavát ezzel a mondattal kezdi: „Sokan vadnak, kik felette igen ez Istenben elnjugot, hazája szerető vitez Urnak munkájára régtül fogva vágnak, de mind edgyütt, s igazán sohol nem találhatnák”.⁵² Ez a kijelentés arra, utal, hogy az előszóíró által sajtó alá rendezett gyűjteményt megelőzően Balassi énekei nem jelentek

⁵⁰ VARJAS: Balassa Bálint *Istenes Énekeinek* első kiadása. (Kny. a Ksze-ből) Bp. 1940. — A felfedezett bécsi kiadást VARJAS hasonmásban is kiadta (Bp. 1941.).

⁵¹ VARJAS: Balassa... első kiadása 25.

⁵² Solvirogram előszavát lásd: DÉZSI... bibliographiája 21—23.

még, vagy legalább is ő korábbi nyomtatott kiadást nem ismert. Csak kéziratból ismerte Balassi énekeit, s tudta, hogy ezek mind együtt vannak a „Rimái Iánosnak le-irt könyvében, melyet ugyan ezen vitéz Urnak emlékeztire ki-akarván bocsájtani, ez énekek eleiben írt Elogiákat is helyhezette volt.” Itt csak Rimay tervezett Balassi-kiadásának kéziratáról lehet szó, ennek élén találta Solvirogram a „Bálint nevezetben ki voltál Balassa” kezdetű Rimay-éneket, valamint Tolnai Balog epigrammáját, annak Rimaytól származó fordításával együtt. Ezeket ezután Solvirogram az általa szerkesztett kiadásba átvette, s annak elején, az ő előszava után helyezte el.

Rimay kiadástervezetének az ismeretét az előszónak az a része is elárulja, ahol Balassit a szerelmes versei miatt rá szórt rágalomokkal szemben védelmezi, rámutatva, hogy a nagy költő „régii tudós embereket” követett a szerelmi énekek írásakor. Ez nyilvánvalóan Rimay előszavának a visszhangja, melyet e szerint Solvirogram szintén olvasott. Az egész előszónak s az azt lezáró két Balassi-strófának a stílusa is teljesen Rimay modorára emlékeztet, annak hatását tükrözi. A sajnós több helyen megcsonkult előszóból az is kiderül, hogy Solvirogram Balassi összes versei közül emelte ki az Istenes Énekeket. A szerelmes versekről szóló elmékedése, s ezek nyelvi kiválóságának dícsérete után hiány van az előszóban, majd a szöveg így folytatódik: „... annak békét hagyok, hanem ím ez néhány Istenes Éneket, mellyeket töb foglalatosági között mikor hozzá érkezett, kit Psalmusokból, kit az Új testamentomban lévő idvösséges Locusokból, kit pedig csak a' maga inventiojából irt... ki-cresztem.” A szöveg csonkasága ellenére is nyilvánvaló, hogy az előszó írója itt Balassi világi verseinek „hagy békét”, és csak az Istenes Énekek kiadására vállalkozik.

Az előszó számos eleme tehát arra mutat, hogy Solvirogram Balassi istenes énekeit kéziratból adta ki, még pedig Rimay gyűjteményének felhasználásával. Már pedig a bártfai kiadás jelentős része szinte teljesen egyezik a bécsi kiadással. Ezért ha kitartunk a bécsi kiadás elsősege mellett, akkor Solvirogramról azt kellene feltételeznünk, hogy miközben ő úgy tünteti fel magát, mint aki első ízben nyomtatattja ki egy általa megnevezett kézirat nyomán Balassi verseit, állításával szemben nem tesz mást, mint egy néhány évvel korábban megjelent nyomtatott kiadást bővítget, változtatás nélkül átvéve annak jelentős részét. Vajjon mi indította volna őt ekkora falsificatióra? Nem valószínűbb Dézsvivel egyetértve Solvirogramban keresni az *Istenes Énekek* első kiadóját?

Feltűnő ugyanakkor, hogy a bécsi kiadás előtt nem állhatott előszó. A fennmaradt példány élén ma az A/2 ívjelzést viselő levél található, s ezen már a versek kezdődnek. A kiadvány elejéről tehát mindössze csak egy levél hiányzik, s ezen volt a címlap, s esetleg annak hátlapján valami epigramma, de komolyabb előszó semmi esetre sem. Pedig nehezen elképzelhető, hogy amennyiben a bécsi kiadásban jelentek volna meg első ízben nyomtatásban Balassi Istenes Énekei, azt ne méltatták volna előszóra a kiadók, aki pedig olyan Balassi jelentőségét jól ismerő művelt férfiak voltak, mint Ferenczfi Lőrinc és Nyéki Vörös Mátvás.⁵³

3. A kutatásnak igen sok fejtörést okozott már az a sajátosság, hogy Balassi és Rimay verseit eleinte összekeverve adták ki, egyedül Balassi neve

⁵³ VARJAS: Ferenczfi Lőrinc és az első Balassa-kiadás. It. 1941: 57—64.; — JENEI FERENC: Az első Balassi-kiadás történetéhez. It. 1951: 345—346.

alatt. Megnyugtató magyarázat erre a jelenségre eddig nem is született; a bécsi kiadás elsőségének a feltételezése pedig még a helyes elindulást is lehetlenné tette. ECKHARDT SÁNDOR a következőképpen jellemzi a problémát:

„Ferencziék kiadásuknak katolikus jelleget akartak adni, s mivel a luteránus Rimay János verseit is közzé akarták tenni, Rimay nevét elhallgatva elkeverték őket Balassi Bálintéi közé... Ferencziék egyúttal rossz példát adtak a későbbi protestáns kiadóknak, kik a bécsi egyveleget vették mintául és a kassai kiadás címlapjának tanúsága szerint szintén elhallgatták Rimay nevét.”⁵⁴ A bécsi kiadás eljárását tehát ECKHARDT helytelennek ugyan, de érthetőnek tartja. ezzel szemben a bártfai kiadás sajtó alá rendezőjének — akit az istenes énekek második kiadójának tart — munkájáról ezt sem mondhatni: „Már kevésbé érthető. — írja ECKHARDT — hogy a luteránus Bártfa luteránus kiadója miért vette kiadása alapjául a bécsi kiadás szövegét, ahol Balassi és Rimay énekei összekeverve jelentek meg Rimay névének említése nélkül. Még megértenők eljárását, ha egyszerűen a bécsi kiadás új kiadását adta volna kötetében. De bizonyos, hogy Rimay énekeinek egy elég terjedelmes kézírata volt a kezében, mert a bécsi kiadással való egyezés csak egy bizonyos határig megy (a 86. lapig) s onnantól kezdve Rimaynak tizenegy addig még napvilágot nem látott énekét közli ugyancsak Balassi neve alatt, fokozva ezzel az első kiadás bűneit.”⁵⁵

Mint azt ECKHARDT is írja, a bártfai kiadás eljárása teljesen érthetetlen, ha feltételezzük, hogy az a bécsi nyomán készült. De nagyon ingatag az a magyarázat is, amit ECKHARDT a verseknek Ferencziék részéről való összekeverésére ad. Rimaynak Ferenczivel való kapcsolata valószínűtlenné teszi, hogy ilyen misztifikáción törték volna a fejüket. Tartózkodtak egy ismert protestáns prédikátor, vagy más egyházi személy nevének kiírásától, de egy a katolikus főpapokkal is szívélyes viszonyt tartó evangélikus nemessel szemben egy ilyen elikkasztási eljárásnak semmi értelme sem lett volna. De mégis lehetne erre gondolni, amennyiben a bécsi kiadás szerkesztői ezt következetesen véghez viszik. Az a tény azonban, hogy Rimay nevét kétszer is kiírták (az epicedium első éneke, valamint a „Mennyekben lakozó imádandó fölség” kezdetű vers előtt), arra mutat, hogy egyáltalán nem volt szándékukban Rimay nevét elhallgatni, sőt nagyon is megbecsülték őt, mert Balassin kívül ő az egyetlen szerző, akinek nevét feltüntették; még maga a számos verssel szereplő szerkesztő, Nyéki Vörös Mátyás is szerényen a V. M. monogram mögé rejtőzött. A bécsi kiadás szerkesztőiről tehát azt kell feltételeznünk, hogy ők a Balassi neve alatt kiadott Rimay-énekekről nem tudták, hogy azok Rimayéi, ami csak úgy lehetséges, hogy a verseket egy előttük fekvő kiadásban már összekeverve találták.

A kérdés ugyanis sokkal egyszerűbb, ha arra a lehetőségre gondolunk, hogy a bártfai kiadásban olvasható bővebb, teljesebb Balassi—Rimay egyveleg jelent meg előbb, s ebből válogatott azután a katolikus kiadás szerkesztője, a szerzőség tekintetében áldozatul esve a korábbi kiadás hanyagságának. Ebben az esetben a versek keveréséért nem két kiadás szerkesztőit kell felelőssé tenni, hanem csak egyét, vagyis Solvirogramot, az elveszett első kiadás kiadóját. A bécsi kiadásnak Rimay névével kapcsolatos következtelenségére csak így kaphatunk megnyugtató feleletet, s egyben a protestáns kiadónak is

⁵⁴ Balassi kiad. I, 9.

⁵⁵ Rimay kiad. 170.

csak a versek összekeverésének hibáját kell tulajdonítanunk, nem pedig azt, hogy e hibát, annak ismeretében tovább növelte. Ezek után csak az elveszett első kiadás eljárása szorul magyarázatra, amire később még visszatérek.

4. A bártfai kiadásban Balassi és Rimay versei ugyan össze vannak keverve, de ez a kiadás mégis rendezettebb, mint a bécsi. A bártfaiban az összekevert Balassi és Rimay verseket Rimay epicediuma követi, majd ezután jönnek az egyéb költőktől származó énekek. Ezzel szemben a bécsi megtartva a Balassi és Rimay-versek összekeverését, az epicediumot is felforgatja, sőt több más költőtől származó éneket is belekever a Rimay-versek közé, s végül a Pázmány imádságos könyvéből kiemelt hét bűnbánó zsoltárt is ide helyezi. Hangsúlyozom, hogy ez a heterogén anyag mind a bécsi kiadásnak abban a részében foglal helyet, mely végig „Balassa Bálintnak Istenes Éneki” élőfejet visel, vagyis az első 126 lapon. A 127. lapon kezdődik csak a könyv második része, a „Másoktól szerzett Istenes és acetatos énekes formán való szerzett dichiretek és könyörgések”. Az itt kezdődő rész élőfején csak ennyi áll: „Istenes Énekek.” Míg tehát a bártfai kiadó kötetének Balassi névvel jelzett részében csak Balassi és Rimay művek, addig a bécsi kiadás Balassi számára fenntartott részébe ezeken kívül mindenféle egyéb vegyes anyag is került. Ha a két gyűjtemény éneksorrendjét közelebről szemügyre vesszük, akkor azt találjuk, hogy a bécsi kiadás énekeinek zilált sorrendje a bártfai kiadásból ismert éneksorrend alapján könnyen kialakulhatott, míg fordítva a folyamatot aligha képzelhetjük el.⁵⁶ A most következő összeállításban elhagyom az első 26, mindkét kiadásban azonos sorrendben olvasható, éneket.

Bártfai kiadás

Bécsi kiadás

.....

Nem lehet szebb dolog az keresztyénségnél

*Könyörülj én rajtam

*Kiáltok hozzád mélységből

*Reménségem te légy nékem

Örök életnek, szép idvösségnek

Boldog kinek az Ur vétkét megbocsátta

Hívek keresztyének jer ne tévelyegjünk

Oh Uram Isten melly távol estem

Vitézség embernek föld fölött élete

Virtus lelki jóság

Kerekded ez világ

Udvar s irigy tisztek

Katonák hadnagya

Vitézek mi lehet

Oh szegény megromlott s elfogyott

No nem kesergetlek

Bocsásd szent lelkedet (Epic. I.)

Had vezérlő Pallás (Epic. II.)

Im hol édes hazám (Epic. III. 1.)

⁵⁶ Tőlem függetlenül hasonló eredményre jutott JENEI FERENC Nyéki Vörös Mátýásról szóló befejezés előtt álló tanulmányában.

Végtelen irgalmú (Epic. III. 2.)	Végtelen irgalmú (Epic. III. 2.)
Pallas nem nyughaték (Epic. IV.)	
Delos szigetéből az minap Diana (Epic. V.)	
Kérdhedd ez koporsót (Epic. VI.)	
Csudálható nagy dolog (Epic. VII.)	
	Meg ne fedj engemet (Bűnbánó zsoltt.)
	Boldogok akiknek .. ..
	Meg ne fedj engemet .. ..
	Végtelen irgalmu .. ..
	Uram halld meg szómat .. ..
	Sok háborúságban .. ..
	Hajts meg füleidet .. ..
(Külömb külömb féle Istenes Énekek)	
Oh szép. drága zálag	Óh szép drága zálag
Forog az szerencse	
Ifjúságom vétke	
Egekben lakozó szentséges háromság	Egekben lakozó szentséges
	Forog az szerencse
Sublimi te Pater aethere	Sublimi te Pater aethere
Szegény fejem Uramhoz óhajt	Szegény fejem Uramhoz óhajt
	Pallas nem nyughaték (Epic. IV.)
	Delos szigetéből az minap Diana (Epic. V.)
	Kérdhedd ez koporsót (Epic. VI.)
	Csudálható nagy dolog (Epic. VII.)
	Bocsásd szent lelkedet (Epic. I.)
	Had vezérlő Pallás (Epic. II.)
	Im hol édes hazám (Epic. III. 1.)
	Szánja az Ur Isten
	Nagy keserves szívvel
	*Könyörülj én rajtam
	*Kiáltok hozzád mélységből
	*Reménségem te légy nékem (Istenes Énekek)

.....

A bártfai kiadás a „Szegény fejem Uramhoz óhajt” kezdetű vers után még számos éneket közöl, de ezek közül már egy sincs bent a bécsi kiadásban. Ugyanígy a bécsi kiadás második „Istenes Énekek”-kel jelzett részében sincs olyan ének, mely a bártfaiban is olvasható lenne. Próbáljuk most megérteni a bécsi kiadó eljárását. Miért hagyta abba a Balassi—Rimay énekek kimásolását a 26. ének után? Erre egyszerű a felelet: a soron következő „Nem lehet szebb dolog a keresztyénségnél” kezdetű Rimay-vers határozottan protestáns jellegű, s egy katolikus kiadvánnyal összeférhetetlen. Nyéki Vörösnek úgy látszik ettől az énektől egyelőre elment a bizalma az előtte fekvő nyomtatott kiadás soron következő verseinek átvételétől. Igaz, hogy a bártfai kiadásban az ezt követő énekek közül nem mindegyiknek van

protestáns felekezeti jellege, de akad még több ilyen is, így a „Hívek keresztényének”, valamint a „Vitézség embernek” kezdetű. A katolikus szerkesztő idegenkedését a versek e csoportja iránt Rimaynak az udvari életet bíráló énekei is felkelthették és kegyességi céljaira úgy látszik az itt található vitézi, hazafias és elmélkedő versek sem voltak elég alkalmasak.

A bécsi kiadás szerkesztője ezért tovább haladt az előtte fekvő nyomtatott kiadás vizsgálatában, s elérkezett az epicediumhoz. Erről rögtön látnia kellett, hogy ez már nem Balassi-szerzemény, hiszen az élén ott állt Rimay neve. Észrevette és tudta azonban, hogy a versciklusba beillesztett „Végtelen irgalmu” kezdetű zsoltár Balassi szerzeménye, s ezért ezzel folytatta az énekek közlését, megtartva persze az epicedium III. énekének a zsoltárt követő befejező részét is, mely a bártfai kiadás szerint a zsoltár szerves folytatása. Ezután ez a zsoltár azt az ötletet adta Nyéki Vörösnek, hogy ide illessze a hét bűnbánó zsoltár sorozatát, mely az ő műve volt.⁵⁷ Hogy itt egy általa behozott új elemről az előtte fekvő kiadásban nem szereplő énekesoporról van szó, azt ő maga jelzi ezekkel a szavakkal: „Nota Bene. Ez ötvenedik psalmus; mivelhogy szent Dávid Királynak az hét penitentia tartó Söltári közzül egyik: Jó és heles alkolmatosságért, az több psalmusokis, mellyek hasonló versek módgyára fordítottanak ide helyheztenenek.”

A hét bűnbánó zsoltár után az alapul vett kiadás vegyes énekanyagát vette szemügyre Nyéki Vörös, s annak első hat éneke közül ötöt átvett, egy kivétellel egyező sorrendben. A bártfai kiadás vegyes anyagának élén álló énekek közül mindössze Szepsi Csombor Mártonnak „Ifjuságom vétke” kezdetű énekét hagyta ki, feltehetőleg azért, mert annak 11. strófája a hit által való üdvözülés protestáns dogmájának jegyében íródott. A bécsi kiadó ezután visszatért az epicediumhoz, de azt nem kezdhette előlről, mert akkor immár harmadszor is le kellett volna közölnie Balassi 50. zsoltárát, ezért ott folytatta az epicedium énekeinek a közlését, ahol a III. ének 2. felének közlésekor abbahagyta, vagyis az utolsó négy éneknél, s csak utána tért vissza az első két és fél énekhez. Ezután két olyan XVI. századi protestáns ének következik, mely a bártfai kiadásban nincs meg: „Szánja az Uristen” (Szegedi Kis István híres éneke a tatár rablásáról) és „Nagy keserves szívvel könyörgének, az Istennek zridó népek” (Németi Ferenc zsoltára). Nézetem szerint ez a két ének csak úgy kerülhetett be Nyéki Vörös kiadásába, hogy Solvirogram elveszett kiadásában is benne volt, de a bővített bártfai kiadás elhagyta.

Végül a bécsi editió összeállítója még egyszer átvizsgálva a kihagyott Balassiéknak vélt Rimay énekeket, talált köztük három olyat, melyek megnyerték tetszését, s ezeket pótlólag felvette, szigorúan tartva magát a három ének adott sorrendjéhez: „Könyörülj én rajtam”, „Kiáltok hozzád mélységből”, „Reménségem te légy nékem”. (A fenti jegyzékben csillaggal jelöltem meg e verseket.) Ezzel Nyéki Vörös Mátyás befejezte az általa megismert *Istenes Énekek*-kiadás énekeinek válogatását, s könyvének első részét lezárta. Az ezután következő második rész már teljesen az ő saját szerkesztése, jórészt saját verseiből.

5. A bécsi kiadásnak Balassi nevével jelzett első része tehát minden nehézség nélkül levezethető egy olyan kiadásból, melyben a versek összeállítása, sorrendje túlnyomó részben megegyezett azzal, amelyet a bártfai kiadásból ismerünk. Van ugyanakkor néhány olyan eset, amely kizárja, hogy

⁵⁷ Nyéki Vörös szerzőségére lásd: JENEI id. mű 346.

a fordított eljárást tételezzük fel, vagyis, hogy a bártfaiban levő éneksorrend a bécsi nyomán alakult ki.

A bécsi kiadás katolikus jellegű kiadvány, erre utalnak a könyvecske képei, a könyv függelékében elhelyezett — többségében Nyéki Vöröstől származó — kifejezetten katolikus jellegű énekek, Nyéki Vörös bűnbánó zsoltárainak Pázmány imádságoskönyvéből való átvétele, továbbá, hogy Rimay egyetlen olyan éneke sem szerepel a kiadásban, melynek érezhetően protestáns jellege van. Mégis van a kötetben három olyan ének, mely tartalmánál fogva ugyan nem összeegyeztethetetlen egy katolikus jellegű kiadvánnyal, de amelyet csak határozottan protestáns kiadványból lehetett volna átvenni. ami a kiadást katolikus szellemben, s katolikus kegyességi céllal szerkesztő Nyéki Vörös Mátyásnak aligha juthatott eszébe. Az egyik Szepsi Csombor Mártonnak „Egekben lakozó szentséges háromság” kezdetű éneke, mely a katolikusokat gyakran gúnyoló öntudatos református szerző útleírásában az *Europica Varietas*-ban jelent meg; a másik kettő pedig Szegedi Kis István és Németi Ferenc említett énekei, melyek ekkor kizárólag XVI. századi nyomtatott protestáns énekeskönyvekben voltak olvashatók. Nehezen feltételezhető, hogy Nyéki Vörös a győri kanonok, Balassi istenes énekeinek gyűjteményét ilyen kifejezetten protestáns kiadványokból vett énekekkel próbálta gyarapítani. Ezeknek az énekeknek a bécsi kiadásban való megjelenését csak úgy tudom elképzelni, hogy már a bécsi kiadást megelőzően Balassi istenes énekeinek egy másik kiadásában is ott voltak, s mivel nem volt bennük semmi, ami a katolikus szerkesztőt bántotta volna, saját kiadásában is benne hagyta őket.

A bártfai kiadásnak a bécsiből való származtatása a Szepsi Csombor vers révén különösen képtelenségnek látszik. A bártfaiban ugyanis ott van Szepsi Csombor másik — ugyancsak az *Europica Varietas*-ból ismert — éneke, „Ifjuságom vétke” kezdettel. Ha feltételeznénk, hogy mégis a bécsi kiadás katolikus szerkesztője emelte ki Szepsi Csombor könyvéből az egyik éneket, akkor a bártfai kiadót igen kiváló irodalomtörténésznek kellene tekintenünk, mert a másik Csombor vers általa való közlése ez esetben csak úgy képzelhető el, hogy felismerte a bécsi kiadásban olvasható „Egekben lakozó szentséges háromság” kezdetű versben Csombor szerzőségét s ezért gyorsan felkutatta másik, Nyéki Vörös által elhagyott énekét is és melléje helyezte kiadásában. Nyilvánvaló, hogy ilyesmi teljesen valószínűtlen.

Hasonló képtelenség adódik, ha a Rimay-epicediumnak a bécsi és a bártfai kiadásban való közlését, úgy akarjuk elképzelni, hogy a bártfai követte a bécsi editiót. A bécsi kiadás mint láttuk, az epicediumot darabokra tördelve s eredeti sorrendjét felkavarva közli. Erről a darabokra tördelt epicediumról a kritikai kiadás megállapította, hogy nem egészen azonos a szövege az eredeti kiadáséval. A latin argumentumok például elmaradtak, a magyar argumentumok szövege pedig sokszor módosult; az énekek szövegében is akadnak kisebb-nagyobb eltérések. Hadd említsünk néhány jellemző példát. A II. ének argumentuma az eredeti kiadásban arról szól, hogy Minerva Pallashoz (tévesen Mars helyett) fut, kérve őt, hogy Balassit mentse már meg a sok földi szenvedéstől, a bécsi kiadásban viszont nem Minerva, hanem maga Balassi siet Pallashoz és ő maga esedezik hozzá haláláért.⁵⁸ Az I. ének argumentumának végén

⁵⁸ A kritikai kiadás ezen a ponton félreérti a bártfai-kiadás szövegét. ECKHARDT szerint (Rimay kiad. 177.) a bártfai kiadásban az argumentum végén ez olvasható:

meg van nevezve a szerző, Rimay János, holott az eredeti kiadásban ez nem szerepel. A III. ének Balassi-zsoltárának befejeztével az eredeti kiadás csak ennyit mond: „Eddig az psalmus”; a bécsi kiadásban viszont ez áll: „Eddig az Psalmusból, s-ez immár Poética Inventio”.

Ezekre az eltérésekre az is jellemző, hogy a bécsi kiadás e tekintetben nem áll egyedül: ugyanezek a változatok találhatók az epicediumnak az *Istenes Énekek* bártfai kiadásában olvasható szövegében is. A bécsi és bártfai kiadás szövege tehát ezen a ponton is szorosan összefügg. Csakhogy míg a bécsi kiadásban az epicedium szét van tördelve, addig a bártfaiban az teljes rendben az eredeti szerkezet szerint olvasható. Ha már most a bécsi kiadást az *Istenes Énekek* első kiadásának tartjuk, s a bártfait e kiadásból keletkezettnek, akkor hogyan lehetséges, hogy a bártfai kiadó rekonstruálni tudta az epicedium eredeti szerkezetét? Ez csak úgy történhetett volna, hogy az epicedium eredeti kiadását is ismerte és ennek alapján hajtotta végre a rekonstrukciót. Ha azonban az epicedium eredeti kiadása ott volt a bártfai kiadás sajtó alá rendezőjének a kezében, s ennek segítségével korigálta a bécsi kiadás hibás sorrendjét, akkor miért csak a sorrendet állította helyre, miért nem tért vissza az eredeti kiadás szövegéhez, s annak argumentumaihoz is? Úgy vélem, nehéz ezt a következtetlenséget, és bonyolult kettős eljárást feltételezni. Sokkal valószínűbb, hogy az epicedium kissé módosított szövege először úgy jelent meg az *Istenes Énekek* első kiadásában, hogy az eredeti sorrend megmaradt; majd egy ilyen kiadást véve alapul, forgatta fel a sorrendet a bécsi kiadás szerkesztője.

Megerősíti ezt, hogy a bártfai kiadásban az epicedium III. éneke két külön versre van bontva. Az éneknek azon a pontján, ahol a beleszótt Balassi zsoltár kezdődik, ezt olvassuk: „Mas. Halála előtt való betegségében, ezt az Psalmust fordította az Beza verseiből, mellyről ez előtt való Éneknek utolsó rhytmusába emlékezik.” A *Más* szóval a bártfai kiadó itt félreérthetetlenül új ének kezdetét jelzi. Egy ilyen közlés alapján még inkább érthető, hogy Nyéki Vörös Mátyás az epicedium III. énekének a Balassi-zsoltárral kezdődő második felét külön versként kezelte és azt összefüggéséből kiemelte. Egyidejűleg meg rövidítette az ének címét is, s csak ennyit hagyott meg belőle: „Halála előtt való betegségében ezt az 50. Psalmust fordította”. Elhagyta tehát a Béza versére való utalást, valamint azt, hogy az előbbi ének utolsó versszaka erről a zsoltárról szól. Béza nevének elhagyása egy katolikus kiadványban teljesen érthető, az előbbi énekre való utalásnak pedig itt nem lett volna értelme, mivel ezt az előbbi éneket Nyéki Vörös Mátyás kiadványának későbbi részébe helyezte. Ennek az éneknek a példája világosan szemlélteti, hogy a Nyéki Vörös-féle különös közlés teljesen elképzelhető a bártfai kiadásban található szöveg alapján, míg a kiadások fordított sorrendje elképzelhetetlen.

6. Ha a mindkét kiadásban egyaránt meglevő verseket magukat vetjük össze, akkor számos olyan mozzanatra bukkanunk, mely azt bizonyítja, hogy a bécsi kiadásban található szövegeken nem alapulhatnak a bártfai kiadás

„Nótája lehet: Forog a' Szer BALASSI BALINT”. Szerinte a bártfai kiadó itt azért közli Balassi nevét, mert a „Forog az szerencse” kezdetű éneket tévesen Balassinak tulajdonította. Itt azonban nem erről van szó, a névnek semmi köze sincs a nótajelzéshez. Balassi neve itt mint a versben elképzelt beszélgetés első szereplője van említve: a kiadás ugyanis az ének első szakaszát tévesen Balassi szájára adja.

szövegei, de a szövegek viszonya fordítva sem képzelhető el. Az egyetlen megoldás egy őskiadás feltételezése, melyen a bécsi és bártfai kiadások egyaránt épülnek.

Az alábbiakban nem mutatom be mindegyik éneknek az eltéréseit, hanem csak néhány jellemző esetet.

Ó én kegyelmes Istenem

	Bá	Bé
11. sor	<i>hegyes ár</i>	sebes aar
12. „	<i>keservesen</i>	nagy keservesen
15. „	Holot a' te	<i>Hol az te</i>
17. „	<i>Saultul</i>	Saultól

Az aláhúzott változatok adják a helyes alakot. Az első két esetben a bécsi kiadás szövege hibás: a 11. sorban értelmetlen, a 12.-ben pedig rossz a szótagszám; a harmadik példa viszont a bártfai kiadás hibás voltát mutatja szótagszám-eltérés miatt; a negyedik esetben megint a bártfai őrizte meg a Balassi nyelvében megvolt helyes alakot.

Az én jó Istenem, ha gyertyám nékem

Az ének címe a bártfai kiadásban:

„Mas. Psalmi 27 Translatio, Ungarico carmine juxta Buchanani paraphrasin.” A bécsi kiadásban ezzel szemben csak ennyi van: „Mas. Psalmi XXVII.” Az első látásra is nyilvánvaló, hogy a bécsi kiadás szerkesztője Buchanan nevét akarta elhallgatni, s ezért rövidített a címen. Az eredeti cím — s ezt a Balassi-kódex is tanúsítja — az, amelyiket a Bártfai kiadás hoz.

Dicsőült helyeken mennyei paradicsomban

Ez az ének Balassi „Mennyei seregek” kezdetű zsoltárát követi mindkét kiadásban. A bártfai kiadás így jelzi: „Azon Psalmus J. P. C.”, a bécsi pedig: „Idem Psalmus, incerto authore.” Solvirogram, aki e verset első ízben felvette az Istenes Énekek gyűjteményébe, észrevette, hogy Balassi „Mennyei seregek”-je és ez az ének egyaránt a 148. zsoltár átköltése, s ez utóbbit érdemesnek találta Balassi verse után beiktatni. Az ének szerzőjének általában Pécseli Király Imrét gondolták, a J. P. C. monogram alapján. Ezt a monogramot azonban nem lehet összeegyeztetni Pécseli nevének sem magyar, sem latin írásával, ezzel szemben pontosan ráillik Kanizsai Pálfi János ezidőben dunántúli református püspök nevének gyakran használt latin alakjára: Joannes Paulides Canisaeus. Érthető, hogy a győri kanonok Vörös Mátyás az akkori dunántúli református püspök nevét nem kívánta megörökíteni. Ha azonban ő az első kiadó, akkor a bártfai editió sajtó alá rendezője honnan tudhatta, hogy a szerző J. P. C. Csak arról lehet tehát szó, hogy az első kiadásban benne volt a szerző monogramja, s ezt helyettesítette Nyéki Vörös az „incerto authore” kifejezéssel.

Oh szép drága zálág

Ez az ének, melyet ECKHARDT meggyőző érveléssel Rimaynak tulajdonít, a bártfai és a bécsi kiadásban erősen eltérő szöveggel szerepel. ECKHARDT határozottan a bártfai kiadás helyessége mellett foglal állást, ennek szövege egyezik Rimay nyelvével, stílusával, költői képalkotásával. A bécsi kiadás erősen elmosza a költő egyéni sajátosságait, feltehetően azért, mert túl merésznek találta képeit és kifejezéseit. Ha a bécsi kiadást vesszük elsőnek, akkor a bártfai kiadóról azt kellene feltételeznünk, hogy valóságos szövegkritikai eljárást folytatott, vagy pedig, hogy neki birtokában volt egy jó kézirat, s a bécsinek a szövegét ezzel helyettesítette. Sokkal valószínűbb, hogy a helyes szöveg volt először kiadva, s ezen változtatott Nyéki Vörös.

Egekben lakozó szentséges háromság

Szepsi Csombor énekének a bártfai kiadásbeli szövegét, a ránk maradt unicum példány csonkulása miatt nem ismerjük. Ezért a bécsi kiadás szövegével ez esetben a rendezett lőcsei kiadás szövegét kell szembeállítanunk, de ez is indokolt, mert a „külömb külömb énekek” szövegén a rendezett kiadás szerkesztője nem változtatott, tehát itt legfeljebb szövegromlással számolhatunk, de egyébként a lőcsei kiadásból nagyjából azt a szöveget kapjuk, amely a bártfaiban állt. Ez a vers, mint már említettük, Szepsi Csombor *Europica Varietas*-ában jelent meg először, s innen kellett, hogy kiemelje azt az *Istenes Énekek* első kiadója.

Hasonlítsuk most össze az *Europica Varietas*, a lőcsei és a bécsi kiadások eltéréseit :

<i>Europica Varietas</i>	Lőcsei kiadás	Bécsi kiadás
8. sor szelekis	a szelek	szelek-is
18. „ sehol nincsen	nintsen sohul	ninchen sohul
40. „ futkosnak	futosnak	futosnak
43. „ Avagy vyult	Avagy ujúlt	Avagy nyúlt
55. „ testembül	testemből	testemből
56. „ életrül	életről	életről
68. „ légyen maradásom	legyen maradásom	legyen megh maradásom

Sorra véve most az eltéréseket, több típussal találkozunk. A 18., 40., 55. és 56. sorban a lőcsei és a bécsi kiadás egyező változattal tér el az eredetitől, vagyis az *Istenes Énekek* első kiadásakor kellett, hogy történjék ez a néhány jelentéktelen változtatás, s azután a különböző kiadások ezt csak így közölhették. A 8. sorban a bécsi őrzi a helyes, eredeti alakot, az *Istenes Énekek* első kiadásába tehát ez a sor jól került be, s az 1670-ig megjelent számos kiadás valamelyikében romlott a szöveg a lőcsei kiadás alakjára. Számunkra a legfontosabb azonban a 43. és 68. sor eltérése. A bécsi kiadás szövege mindkét esetben hibás, a lőcseié viszont hibátlan, az eredetivel egyező. Pedig ha a bécsi kiadás lenne az *Istenes Énekek* első edíciója, akkor a későbbi kiadások-

ban, s így a lőcsei ben is a hibás alakoknak kellett volna megmaradniuk, mert az aligha képzelhető el, hogy valamelyik későbbi kiadó újra elővette volna az *Europica Varietas*-t, hogy a szöveget ellenőrizze; de ha erre még is sor került volna, akkor viszont a többi eltérést is kijavította volna.

Számos olyan példát idézhetnék még, ahol a protestáns rendezetlen kiadás szövege a helyesebb alakot mutatja, mint a bécsi, s így az előbbi nem származtatható az utóbbiból. De nem kevés az olyan eset is, amikor a bécsi őrzött meg helyes alakokat, ami viszont arra mutat, hogy a bécsi kiadás nem keletkezhetett a ma ismert bártfai kiadásból, hanem csak ennek elődjéből, Solvirogram elveszett első kiadásából. Ezek szaporítását azonban szükségtelennek érzem. Az eddig elmondottak alapján a bécsi és bártfai kiadás egymáshoz való viszonya csak úgy képzelhető el, hogy mindkettő egy közös forrásra megy vissza, s így a bécsi kiadás nem lehet első kiadás, hanem csak második. Ezek után VARJASnak az az érve, melyet az 1699. nagyszombati kiadásnak arra a jelzésére alapít, hogy az a „bécsi első editió” nyomán készült, nem változtathat már a kérdés megítélésén. Amúgy is vitatható, hogy vajon a nagyszombati kiadás ezen valóban azt értette-e, hogy a bécsi kiadás a legelső kiadása Balassinak. Ilyen bibliográfiai szempontokat nem okvetlenül kell feltételeznünk egy XVII. század végi kiadótól. De ha mégis feltételezzük, hogy ő ilyen bibliográfiai adatközlésre törekedett, értesülései könnyen pontatlanok lehettek. Hiszen ha a bécsi kiadás címlapján nem volt feltüntetve, hogy az egy már meglévő protestáns kiadás nyomán készült — s ez több mint valószínű —, akkor a nagyszombati nyomda honnan tudhatta volna ezt?

7. Az Istenes Énekek legelső kiadása ezek szerint nem foglalhatta magában sem Pécseli Király Imre, sem Nyéki Vörös énekeit; e bővítések az ismert bártfai, illetve bécsi kiadásoknak köszönhetőek. Egy Pécseli Király, illetve Nyéki Vörös verseit nem tartalmazó korai rendezetlen kiadásnak a létezését még egy közvetett úton is valószínűsíteni tudom.

A Széchenyi Könyvtár kéziratárában Oct. Hung. 1063. jelzet alatt található Tholnay Ferenc vegyes tartalmú kézírata, melyet a Balassi-kutatás eddig nem ismert.⁵⁹ Tholnay Ferenc a kötetben található bejegyzések szerint 1618—20 táján írta össze kódexét, de vannak későbbi bejegyzések is, melyek talán szintén ő tőle származnak. A vegyes tartalmú kötetben különböző prózai írások mellett verseket is találunk, s közöttük Balassitól, Rimaytól, Pécseli Királytól és Nyéki Vöröstől származó, a nyomtatott kiadásokból ismert énekeket. A bennünket érdeklő énekekre vonatkozó adatokat, a Tholnay-énekeskönyv megfelelő lapjaira utalva az alábbiakban adom:

69a— 70b Gazdag bő kegyelmű (Pécseli Király verse)

71a— 72a Egyedől tebenned (Rimay verse)

Egy későbbi kéz utóbb az ének elé írta: „Balasy B. Istenes Eneki 29.”

72a— 72b Oh kegyelmes Isten nézz szépen reám (Rimay verse)

Ugyanazzal az írással az ének előtt: „Rimai eneke”. Ezt a

későbbi kéz áthúzta, s helyébe írta: „Istenes Eneki B. B. 25.”

Ugyanez a kéz a szövegen erős javításokat eszközölt, néha egész sorokat mással helyettesített, s hozzáírta az éneknek a kéziratban eredetileg hiányzó ötödik strófáját.

⁵⁹ A kézíratra, melyet Busa Margit talált, Stoll Béla hívta fel figyelmemet.

- 83a— 84a Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása (Balassi verse)
 Ugyanazzal az írással az ének előtt: „Cantio Florida”.
 A másik kéz fölé írta még: „Rimayé” [!].
- 91b— 92b Hajts meg füleidet (Nyéki Vörös bűnbánó zoltára)
- 93b— 94a Remensegem nincs már nekem (Ismeretlen költő verse) Címe:
 „Cantio elegans”. A másik kéz a cím fölé írta: „B. B.”
- 100b—101b Mint álgyu golyóbis (Rimay epicediuma III. énekének befejező
 része)

Az ének fölé később vagy egyazon kéz különböző időpontokban, vagy különböző kezek feljegyezték: „123. B. B.”; „Poetica Inventio Bal. Bal.”; „Balasy Balinthe”. Az ének végére pedig utólag bejegyezték: „Balassa Balintnak Istenes Enekj 125.”
 Az ének szövegét a bejegyző itt is többször javította.

A Tholnay énekeskönyvébe utólag jegyeztető, javítgató kéz — amely talán szintén Tholnayé, csak későbbi időből — több ének elé egy nyomtatott kiadás lapszámaira való utalást jegyzett fel, és a megismert kiadás alapján két szöveget erősen át is javított. A kézirat tulajdonosa által használt nyomtatott kiadásról az alábbiakat állapíthatjuk meg:

a) Címe ugyanaz volt, mint a bártfai és kassai, s feltehetőleg a bécsi kiadásé is: „Balassi Bálintnak Istenes Eneki”. Rendezetlen kiadás volt, mert az „Oh kegyelmes Isten” és az „Egyedől tebenned” kezdetű Rimay-verset, valamint az epicedium-részletet Balassinak tulajdonítja, noha az első esetében a kéziratban eredetileg a szerző helyesen volt megnevezve. Az egyes verseknek a szövege ebben a nyomtatott kiadásban, azonos volt az ismert rendezetlen kiadásokéval, mert a 3. és 7. vers szövegén utólag eszközölt javítások pontosan egyeznek az énekeknek a bécsi és bártfai kiadásokban közölt variánsaival.

b) A Tholnay-kézirat tulajdonosa által használt kiadásban nem voltak bent sem Pécseli Király, sem Nyéki Vörös versei. Sem a bártfaiban megtalálható „Gazdag bő kegyelmű” kezdetű Pécseli, sem pedig a bécsiben közzétett „Hajts meg füleidet” kezdetű Nyéki Vörös vers szövegénél nem találunk nyomtatott kiadásra való utalást, vagy egy nyomtatott kiadás ismeretében való javításokat.

c) Három ének mellett találtunk a kiadás lapszámára való utalást. Érdeemes ezeket a lapszámokat összevetnünk azokkal a lapszámokkal, melyeken ugyanezen énekek a bártfai és a bécsi kiadásban megtalálhatók:

	Tholnay-kézirat	Bártfai	Bécsi
Oh kegyelmes Isten	25	35	17
Egyedől tebenned	29	41	20
Mint álgyu golyóbis	123—5	181—3	48—9

Kitűnik tehát ebből, hogy a Tholnay-kézirat lapszámatalásai nem vonatkoznak sem a bécsi, sem a bártfai kiadásra. Megállapítható, az is, hogy az egyes számsorok teljesen arányosak, vagyis egyforma elrendezésű, de más alakú, szedésű három kiadvány adatai állnak előttünk. Az egyes számsorok arányos-

sága csak egy ponton bomlik meg : az epicedium-részletnek a bécsi kiadásban való elhelyezkedésénél, aminek az az oka, hogy Nyéki Vörös ezt a részletet, mely Balassi 50. zsoltárához csatlakozik, helyéről kiemelve sokkal előbbre helyezte, miként azt fentebb már tisztáztuk. Ebből pedig az is következik hogy a kézirat lapszámutalásai egy olyan rendezetlen kiadásra vonatkoznak, mely a bártfaihoz állt közelebb.

d) A Tholnay-kéziratban van két különös bejegyzés. Balassi „Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása” kezdetű verse elé Rimay nevét jegyezték fel, a nyomtatott kiadásra pedig nem utaltak. Az ismeretlen szerzőtől származó „Reménségem nincs már nékem” kezdetű ének elé viszont odaírták : „B. B.” Az utóbbi esetben valószínűleg arról van szó, hogy a bejegyzések írója csak a tartalomjegyzéket nézte és ott a „Reménségem te légy nékem” kezdetű Rimay-verssel tévesztette össze. A Balassi-ének esete azonban rejtélyes, s erre ezért később külön visszatérek.

A Tholnay-énekeskönyv utalásai nyomán tehát egy jelenleg ismeretlen rendezetlen kiadásról szereztünk tudomást. E kiadás a bártfai típushoz áll közelebb, de hiányoztak belőle Pécseli Király énekei. Ezért a kézirat tulajdonosa által használt kiadás nézetem szerint nem lehetett más, mint Solvirogram őskiadása, az *Istenes Énekek* elveszett első editiója. Ennek a kiadásnak a létét tehát a Tholnay-kézirat alapján is bizonyíthatjuk. Együttal több Balassi és Rimay-ének eddig ismeretlen variánsával is gazdagodtunk. Az „Egyedől tebenned” és az „Oh kegyelmes Isten” kezdetű Rimay-verseknek a keltezéséhez is közelebb jutottunk : 1618-nál később nem keletkezhettek.

8. Ezek után foglaljuk össze mindazt, amit az elveszett első kiadásról tudunk. Ez a kiadás tartalmilag teljesen megegyezhetett a bártfai kiadással, annak 245. lapjáig. Ezen a lapon ér véget a „Szegény fejem Uramhoz óhajt” kezdetű ének, amely az utolsó azok közül, melyek mind a bártfai, mind a bécsi kiadásban előfordulnak. Hogy a bártfai kiadás vegyes énekanyagának ezután következő versei közül egyesek bent voltak-e az első kiadásban, vagy sem, az nem állapítható meg. Pécseli Király énekei azonban semmi esetre sem voltak benne. Valószínű ugyanakkor, hogy volt az első kiadás vegyes anyagában néhány olyan ének, melyet a bártfai kiadásból kihagytak, köztük Szegedi Kis Istvánnak és Némethi Ferencnek a bécsi editióban is olvasható énekei.

Az első kiadás véleményem szerint közvetlenül Rimay halála után, 1632-ben jelenhetett meg. Solvirogram előszava Balassiról mint „Istenben elnyugodt” emberről, vagyis halotról beszél, de Rimaynál ugyanezt nem említi. Ezért az a gyanunk támadhat, hogy az előszó esetleg még Rimay 1631. december 10 táján bekövetkezett halála előtt íródott. Mivel máshonnan tudjuk, hogy Balassi és Rimay versei Rimay életében nyomtatásban nem jelentek meg, a kiadvány megjelenése már nyilván a Rimay halálát követő esztendőre maradt. Az elveszett őskiadásnak ez a datálása egyúttal összhangban van az immár másodikként tekintendő bécsi kiadásnak VARJAS által megállapított datálásával (1632—35). A megjelenés helye vagy Bártfa lehetett, amint DÉZSI is gondolta, de elképzelhető Lőcse is. A rendezett kiadás előszava — mint ismeretes — a megbírált rendezetlen kiadásokként a bártfai, a lőcsei és az első váradi kiadást említi (a bécsit a rendezett kiadás szerkesztője nem ismerte). Elképzelhető, hogy a felsorolt kiadások nem ugyanilyen egymásutánban követték egymást, s az említett lőcsei kiadás nem követte, hanem meg-

előzte a fennmaradt bártfai edíciót.⁶⁰ A kérdést pontosabban eldönteni, sajnos nem tudjuk, mivel Solvirogram Pannonius személyét nem sikerült megállapítanunk, s így nincsenek további támpontjaink.

Solvirogram előszava Rimay Balassi-kéziratára hivatkozik, s a bevezető elogiумok átvétele, Balassi szerelmes verseinek ismerete, valamint Rimay bevezetésének az ő előszaván megmutatózó hatása kétségtávkívül bizonyítja, hogy valóban ismerte Rimay gyűjteményét. Mégis a versek szövegét nem merítette közvetlenül Rimay sajtókész Balassi-kéziratából. Rimay ugyanis azt írja tervezett kiadása bevezetésében Balassi istenes énekeiről: „Ez énekeinek eleiben pedig mindeniknek deák summácskát jegyztettem, az három első Himnusát ő maga is deák Argumentomocskával ékesítvén, kiből arányozám, hogy bizonyos emberek kedvéért nem alkotmatlanul helyheztetek az többi eleiben is deák nyelven való rövid Argumentomocskákat.”⁶¹ Solvirogram kiadásának a bártfai és bécsi kiadásokban megőrzött énekszövegei előtt azonban hiába keressük e latin argumentumokat. Mindössze a három szentháromság-himnusz előtt találunk ilyet, ez azonban mint Rimay mondja, magától Balassitól származott. Sőt Rimay szavaiból az is kiderül, hogy az ő összeállításában e három himnusz állt Balassi istenes énekei sorozatának az élén, mert a „három első Himnus”-ról beszél. A kiadásokban e himnuszok nem a versek élén állnak, tehát az első kiadásban az énekek sorrendje sem igazodott Rimay tervezetéhez.

Mind a Balassi, mind a Rimay énekek szövegei sokszor mutatnak eltérést az énekeknek a rendezett kiadásokban közölt szövegével szemben. A rendezett kiadás szerkesztője — mint fentebb kimutattam — a versek nagy többségénél a Balassi, illetve Rimay hiteles kéziratain alapuló másolatok nyomán dolgozott, s így az ő általa közreadott szövegeket kell hitelesebbnek tekintenünk. ECKHARDT az énekeknek a rendezetlen kiadásokban megmutatózó, több esetben nyilvánvalóan nem a szerzőtől származó eltéréseit Nyéki Vörös számlájára írta és az énekeknek a kegyességi célokhoz való idomításával magyarázta.⁶² Miután megdőlt a bécsi kiadás elsőségére vonatkozó feltevés, másképpen kell megítélnünk azokat az eltéréseket, melyek csak a bécsi kiadásban olvashatók, mint azokat, amelyek a bécsi és bártfai kiadásban közösek. Nyéki Vörös szövegváltozatainak csak az előbbieket tekinthetjük: így például az „Oh szép drága zálag” kezdetű énekeknek a bártfai kiadásban levő helyesebb szövegtől való eltéréseit. Ebben az esetben ugyanis szemmel látható a bécsi kiadás sajtó alá rendezőjének az a törekvése, hogy Rimay nyersebb és vallásos szövegében szokatlan kifejezései eltűnjenek a szövegből. Ezzel szemben a bécsi és bártfai kiadásban egyaránt felelhető hibás variánsokat — s ezek vannak többségben — már nem tulajdoníthatjuk Vörös Mátyásnak: ezek a szövegváltozatok már Solvirogram kiadásában is benne kellett, hogy legyenek. Itt egy újabb nehézség merül fel: hogyan vehe-

⁶⁰ ECKHARDT „Egy ismeretlen Balassi kiadás” című cikkében (Kszc. 1955 : 120-121.) kétségbevonja, hogy volt egyáltalán rendezetlen löcei kiadás. Álláspontja onnan ered, hogy a kolozsvári 1677. évi kiadás előszavát ekkor keletkezettnek gondolja, s annak egy löcei editióra való utalását az 1670. évi rendezett kiadásra vonatkoztatja. Véleményem szerint azonban semmi ok sincs arra, hogy a kolozsvári kiadásban fennmaradt előszóban ne a legkorábbi rendezett váradi kiadás előszavát lássuk, miként azt Dézsi tette, s így az előző állításának hitelét sem vonhatjuk kétségbe.

⁶¹ Rimay kiad. 43.

⁶² Balassi kiad. I. 9.

tett át az első kiadó Rimaytól ilyen hibás Balassi-szövegeket, sőt hibás Rimay-szövegeket? Végül a két költő énekeinek az összekeverése végkép lehetetlenné teszi, hogy az elveszett első kiadás anyagát közvetlenül Rimay sajtókész Balassi-kéziratából származtassuk.

Erre a bonyolult problémára megnyugtató választ nem is adhatunk. Biztosra veszem azonban, hogy nem valami misztifikáció eredménye a két költő énekeinek az összekeverése. Solvirogram abban a hiszemben kellett, hogy legyen, hogy csupa Balassi-éneket közöl. Az általa Balassiének tartott énekek sorát zárta azután le Rimay epicédiumával, melyről tudva, hogy az Rimay műve. névét nem is mulasztotta el kitenni. Tévedésének oka egy félrevezető kézirat s egy pontatlan másoló lehetett. Rimay talán nem adta oda tervezett Balassi-kiadásának letisztázott kéziratát Solvirogramnak, hanem egy másik kódexet, melybe előzőleg Balassi verseit összegyűjtötte, s amelynek egy további részébe saját verseit írta le.⁶³ Solvirogram azután egy másolóval kiíratta az istenes verseket, s ez a másoló egyformán másolt ki Balassi és Rimay verseket. Az így összegyűlt énekeket rendezhette el azután a kötet szerkesztője a bártfai kiadásból ismert sorrendben, és ő írhatott számos ének elé rövid magyar nyelvű címet, vagy argumentumot. Az énekeknek címmel való ellátásában azonban korántsem volt következetes, mert számos esetben meghagyta a Balassitól, illetve Rimaytól származó eredeti címeket. Azok a címek, amelyek megegyeznek, vagy a Balassi-kódex, vagy a rendezett kiadás címadásaival, a szerzőktől származnak, az ettől eltérőket kell Solvirogramnak tulajdonítanunk.

A Balassi és Rimay versek összekeverésére adott jelen magyarázat természetesen nem kielégítő és rendkívül bizonytalan. Az első kiadás keletkezésének e legbonyolultabb kérdését egyelőre nem sikerült tisztázni.

A bécsi és bártfai kiadásoknak Solvirogram első edíciója nyomán való keletkezése a korábbi fejtegetések alapján már lényegében tisztán áll előttünk. Nyéki Vörös Mátyás kiválogatta az első kiadásból mindazokat az énekeket, melyeket megjelentetni óhajtott, s részben átcsoportosítva azokat együttesen kiadásának „Balassa Bálintnak Istenes Eneki” élőfejjel ellátott részébe helyezte. Ebbe a részbe illesztette még bele a hét bűnbánó zsoltárt is. Kiadványának második részét már teljesen önállóan állította össze jórészt saját, részben pedig mások verseiből. A Pécseli Király verseivel bővített bártfai kiadás nem új szerkesztés, mint a bécsi, hanem híven követi elődjét, legfeljebb annak vegyes anyagából elhagyott egy-két éneket. Solvirogram kiadásának a bővítése, főként Pécseli Király verseivel, minden bizonnyal a nyomdász önálló vállalkozása volt. A lőcsei és bártfai nyomdák ezidőben igen önállóak; egymás után jelentetik meg a debreceni református énekeskönyv, valamint a Szilvásújfalvi-féle halottas énekeskönyv új kiadásait, s azokat tetszésük szerint bővítik.

9. A Balassi- és Rimay-kéziratokra vonatkozó megállapítások nyomán a rendezett kiadás keletkezése is teljesen érthetővé vált. A váradi kiadó Balassi „maga kezével írt könyve” másolatának, valamint Rimay versei sajtókész kéziratáé egy másolatának jutott a birtokába, s e kéziratok alapján

⁶³ Ez esetben egy olyanféle kódexre lehetne gondolni, mint amilyen a Barakonyi volt: elől ott voltak másolatban Balassi énekei, majd azután a kézirat tulajdonosa saját verseit is bejegyezte a könyv még üres lapjaira.

választotta szét Balassi és Rimay verseit. Az e kéziratokban szereplő, addig kiadatlan istenes énekeket pedig felvette kiadásába. E két kézirat tartalmát már teljesen ismerjük, s így tudjuk, hogy ezekben nem található meg a váradi kiadó minden a korábbi kiadásokban Balassi neve alatt közreadott verset. Alapul véve a bártfai kiadást, a váradi kiadónak az alábbi versek hovatartozása felett kellett megfelelő útbaigazító kézirat híján döntenie:

Bizonyal esmérem rajtam nagy haragod

Ó én Istenem, im mi törtinék

Ó szent Isten kit kedvedben

Kegyelmes Isten kinek kezében

Adj már csendességet

Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása

Ó én kegyelmes Istenem

Oh szegény megromlott, s elfogyott

Epicedium

Végtelen irgalmu

Mert ki megtér (Rimay „Reménségem vagyon nékem” kezdetű énekének, az epicedium bártfai kiadásbeli szövegébe bekerült egyik strófája.)

Az epicedium nem okozhatott problémát, mert a bártfai kiadás kiírta a szerző nevét. Az epicedium szövegéből megtudta viszont, hogy a „Végtelen irgalmu” kezdetű zsoldár Balassi alkotása, s ezért ezt külön is közölte kötete Balassi-részében, sőt — azt gondolván, hogy a „Mert ki megtér” kezdetű strófa is az epicediumnak egy Balassitól származó betétje, ezt Balassi zsoldára után, a Balassi-rész végére helyezte. A többi ének közül a „Bizonyal esmérem”-ről a versfők révén biztosan tudta, hogy Balassi-szerzemény, de a további verseknél végkép nem volt mire támaszkodnia. Mivel azonban sejtette, hogy a birtokában lévő Balassi-kézirat nem tartalmazza Balassi valamennyi istenes versét, a Rimay-versek kéziratáról viszont joggal hihette, hogy teljes, mert az kiadásra volt előkészítve, e fennmaradt énekeket egyszerűen Balassi-nak tulajdonította. Így esett meg, hogy Rimay híres éneke, az „Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép”, évszázadokig Balassa műveként vált ismeretessé.

A rendezett kiadás sajtó alá rendezőjének kilétét nem nehéz megállapítanunk, a fennmaradt kiadói előszó alapján. DÉZSI az 1677. évi kolozsvári kiadás élén található előszóról joggal feltételezte, hogy az eredetileg a legelső rendezett váradi kiadás előtt állott, mivel itt a kiadó éppen a korábbi rendezetlen kiadások miatt panaszkodik, és bejelenti a két költő verseinek szétválasztását.⁶⁴ Az előszó élén ez áll: „Lectori Benevolo Typogr. S.” Az előszó szerzője tehát a váradi nyomdász, vagyis Szenczi Kertész Ábrahám. Szenczi Kertész Ábrahámnak joggal tulajdoníthatjuk az új rendezett kiadás szerkesztésének érdemét. Nem a közönséges nyomdászok közül való volt, hanem külföldön tanult, képzett, tudós ember, Tótfalusi Kis Miklós elődje. Tudós tipográfusi munkáját II. Rákóczi György annyira megbecsülte, hogy 1648-ban nemesi oklevelet adott neki, s ebben igen elismerően nyilatkozott nyomdászti tevékenységéről, mellyel nevének dicséretet, egyházának dicsősé-

⁶⁴ DÉZSI . . . bibliographiája 30. — Az előszó szövegét közli uo. 57–59.

get, s az egész országnak hasznot hozott.⁶⁵ Kertész Ábrahám előszeretettel adott ki énekeskönyveket, különösen 1648 és 1654 között. A református énekeskönyvet nemcsak újra kiadta, de különböző új összeállításban is nyomtatta annak anyagát. Az egyik általa átszerkesztett énekeskönyv (RMK I, 898.) elé névvel aláírt előszót is írt. Semmi sem mond tehát annak ellene, hogy az *Istenes Énekek* rendezett kiadásának szerkesztését neki tulajdonítsuk.

Kertész Ábrahám előszava segítőársakról is megemlékezik: „a két méltóságos személynek Istenes énekit, jó akaróim fáradságos munkájok által edgyüvé szedegettem. és . . . . ki-bocsátottam. E „jóakarókat” a Szenczi Kertész Ábrahámmal szoros kapcsolatban álló református egyházi személyek között kell keresni, s ezek sorában különösen Séllyei Balog Istvánra, 1652 és 57 között II. Rákóczi György udvari papjára, gyanakodhatunk. Séllyei Balog, akinek 1646 és 1657 között több műve jelent meg Kertész nyomdájában, 1639-ben üdvözlő verset írt Darholcz Kristófhhoz, mikor az lefordította Tolnai Balog János *Novissima Tuba* című művét.^{65a} Balassinak és Rimaynak a Darholcz családdal, valamint a Balassiról emlékverset író Tolnai Balog Jánossal való szoros kapcsolatát ismerve, elképzelhető, hogy Szenczi Kertész Ábrahámmal a szükséges kéziratok a Darholcz—Séllyei Balog úton jutottak.

A rendezett kiadás keletkezésének pontos évét nem tudjuk megállapítani, sőt az is bizonytalan, hogy hány rendezetlen és hány rendezett váradi kiadás volt. Kertész Ábrahám előszava csak az első váradi kiadást említi mint rendezetlent, amiből DÉZSI jogosan következtet arra, hogy a második váradi kiadás már rendezett volt.⁶⁶ Ennek azonban van bizonyos nehézsége.

A négy váradi kiadásból mindössze egyetlen könyvtáblából kiáztatott két leveles töredéket ismerünk. E töredék egy 1650-ben Nagyváradon megjelent könyv kötéséből került elő, a Comico tragoedia 1646. évi váradi kiadásának töredékével együtt. FRAKNÓI, a töredékek felfedezője ennek alapján az *Istenes Énekek*-töredéket is 1646-ra datálja.⁶⁷ Bár az évszám nem tekinthető biztosnak, az nagyon valószínű, hogy a töredék 1650 előtti. A töredéken az epicedium első énekének és a „Forog az szerencse” kezdetű Illésházy-versnek a részletei olvashatók, s mindkét levél az S ívhez tartozik. DÉZSI szerint emiatt rendezett kiadásnak kell lennie, mert míg a rendezetlen bártfai kiadásban a két ének között 15 levél a távolság, addig a rendezett 1670. évi lőcsei-ben csak 7 levél. DÉZSI azonban rosszul számolt, mert a lőcsei kiadásban a távolság nem 7 levél, hanem 18, s egyébként is e két ének elhelyezkedése teljesen azonos a rendezetlen és a rendezett kiadásokban: az epicedium ugyanis a vegyes énekanyagot közvetlenül megelőzi mindegyik kiadásban, a „Forog az szerencse”, pedig is vegyes anyag elején áll mindkét fajta kiadásban. Így nincs annak akadályja, hogy ezen valószínűleg 1650 előtti kiadásban egy rendezetlen kiadást lássunk.

A bártfai kiadáshoz hozzá van kötve egy vele egyidőben, egyazon szedéssel és formában megjelent kis könyvecske: *Isten eleibe fölbocsátandó áhítatos imádságok* címen. Ez úgy látszik a rendezetlen kiadások megszokott

⁶⁵ NAMÉNYI LAJOS: A nagyváradi nyomdászat története. Ksze. 1901: 281—292.

^{65a} Tolnai Balogról és a *Novissima Tuba* szerzőségéről lásd: ZOVÁNYI JENŐ: Kisebb dolgozatok a magyar protestantizmus történetének köréből. Sárospatak 1910. 116—9.

⁶⁶ DÉZSI . . . bibliographiája 30.

⁶⁷ Ksze. 1878: 272.

függeléke, miként valamennyi ismert rendezett kiadáshoz viszont a *Via Jacobaea* című kegyes kiadvány járult. Hogy a *Via Jacobaea* már a váradi rendezett kiadások mellett is ott volt, azt az a körülmény is bizonyítja, hogy a váradi kiadásokon egymástól függetlenül alapuló lőcsei és kolozsvári rendezett kiadásokhoz is hozzátartozik. Fennmaradt már most az *Isten eleibe fölbocsátandó áhítatos imádságok*-nak egy 1652-ben Váradon nyomtatott példánya (RMK I. 865.). Ez nyilván az *Istenes Énekek* egy rendezetlen kiadásának a függeléke lehetett, de a könyvecske első fele az istenes énekkel sajnos elveszett. E szerint tehát 1652-ben is még egy rendezetlen kiadás jelent meg Váradon, amely, ha egy 1650 előtti kiadással is számolnunk kell, már a második váradi kiadás s ez esetben a második váradi kiadás is rendezetlen volt. Bár véglegesen nem bizonyítható sem az 1650. előtti, sem pedig az 1652. évi rendezetlen váradi kiadás léte, e körülmény mégis óvatosságra kell, hogy intsen bennünket. Egyelőre tehát nem tudhatjuk biztosan, hogy melyik váradi kiadás volt az *Istenes Énekek* első rendezett kiadása, s hogy az mikor jelent meg. A fentiek alapján mindenesetre valószínű, hogy 1652 után, de természetesen még 1660., Várad elfoglalása előtt.⁶⁸

IV. ADALÉKOK EGYES BALASSI ÉS RIMAY ÉNEKEKHEZ

Bocsásd meg Uristen (Balassi 36.)⁶⁹

Az éneknek van két olyan változata, melyet a kritikai kiadás nem ismert és nem értékesített. Az egyik Szenczi Molnár Albert oppenheimi énekeskönyvének (RMK I, 435.) 139-140. lapján olvasható. Ez az érdekes változat eltér valamennyi ismert szövegtől, általában közelebb van azonban az unitárius énekeskönyv és Hajnal Mátyás variánsához, mint az *Istenes Énekek* nyomtatott kiadásaiban közölt szövegekhez. Érdekes, hogy az első szakasz nem egyezik teljesen a kezdőstrófa ama szövegével, melyet Szenczi Molnár zsoltárfordításának előszavába belefoglalt, amiből arra következtethetünk, hogy a zsoltárelőző írásakor emlékeztetből idézte Balassi versszakát.

A másik ismeretlen változat egy 1632. évi nyomtatvány végéhez kötött két üres levélre és a kötéstábla belső lapjára van feljegyezve. A Széchenyi könyvtárban található nyomtatvány címe: „Szép Imádságos Könyvecske, Embernek mindennemű szükségében való szép hasznos és aitasos Könyörgésekkel és Isteni Dicsiretekkel, mostan uyjonnan fel ekositettet és örögbitettet. Nyomtattatott Lőcsen, Brewer Lórintz által. 1632.” (RMK I, 624/a.) Ez a variáns a Kuun-kódelexben olvasható szöveghez áll a legközelebb, de néhány helyen ettől is eltér.

A „Bocsásd meg Uristen” változatainak száma ezzel nyolcra emelkedett, ami ékesen bizonyítja az ének rendkívüli elterjedtségét és igen népszerű voltát. Ez az ének nemcsak Balassi „maga kezével írt könyv”-ének összeállítását követően, a többi verssel együtt terjedhetett el, hanem már azt megelőzően,

⁶⁸ Itt említtem meg, hogy a székelykeresztúri volt unit. gimn. könyvtárban (jelenleg Marosvásárhelyt) az *Istenes Énekek* egy eddig ismeretlen kései kiadására bukkantam. Ez a kiadás megjelent: „Posonyban és Pesten, Fűskúti Landerer Mihály betűível 1796.”

⁶⁹ Az egyes énekek után álló számok minden esetben Eckhardt kritikai kiadásainak ének-sorszámaira utalnak.

vagyis 1589 előtt is, külön lapokon. Ezt azért is feltételezhetjük, mert ha a nyolc különböző változatot egymás mellé állítjuk, a szövegek két családját különböztethetjük meg: az egyikbe tartozik az unitárius énekeskönyv, Szenczi Molnár, Hajnal, a Lipesei- és Kuun-kódex, valamint a most ismertetett kézirat; a másikba viszont az *Istenes Énekek* rendezetlen és rendezett kiadása. A két énekesoport közötti nagyszámú eltérés alapján arra kell gondolnunk, hogy e versnek két redactioja volt, s hogy két alapszöveggel kell számolnunk: az egyik az eredeti, a házassága alkalmával készített szöveg, s ez az ami szelvényben elterjedt. Lehet, hogy Balassi maga tudatosan is terjesztette ezt az éneket viharos házasságkötése idején, hogy ország-világ előtt bizonyítsa ezzel szándékai tisztaságát. Ezt a szöveget azután 1589-ben versei összeírásának idején átjavította, s az így kialakult második redactiót írta be a „maga kezével írt könyv”-be. ECKHARDT SÁNDORNnak a Balassi fennmaradt sajátkezű verskézirataról szóló fejtegetései óta világosan látjuk, hogy a költő tudatosan is alakította utóbb versei szövegét.⁷⁰ Nagyon valószínű, hogy 1589-ben versei összeírásakor, költői életműve rendezésekor, számos ilyen javításra sor került, s a kissé átalakított versek egyike a „Bocsásd meg Uristen”. Ezt az átjavított második redactiót természetesen nem a rendezetlen, hanem a rendezett kiadás őrizte meg hívebben, hiszen ez a költőhöz egészen közel álló kéziratot használt, míg Solvirogramhoz a költő szövegei nem jutottak sértetlenül.

A kritikai kiadásban ezek szerint helyesebb lett volna a lőcsei kiadás szövegét venni alapul, mint a költő későbbi változatához legközelebb álló szöveget. ECKHARDT azonban Lajnal Mátyás szövegét részesítette előnyben főként a 9—10. és a 43—44. sorban mutatkozó eltérések miatt. A 9—10. sorokban azonban a lőcsei kiadás semmivel sem nyújt rosszabb változatot, mint Hajnal:

Hajnal: *Látván sok számtalan vele tölt javaidat,
Kért viszont téged nem szolgál, jó-tölt Urat,
Háládatlanságát látván s hamisságát,
Ugyan utálja magát.*

Lőcsei kiad.: *Látja magán való számtalan nagy sok jódat,
Kért, — tudja — téged mint tisztelt, jól-tölt urat;
Háládatlanságát, látván hamis voltát,
Ugyan szégyenli magát.*

A második szöveg értelme hibátlan: a költő tapasztalta magán Isten sok jóságát, pedig jól tudja miként tisztelte ő mindezekért jótévőjét; e hálátlanság és hamisság miatt szégyenli is magát. A „téged mint tisztelt” szövegrész itt tehát a költő öngúnyját fejezi ki: jól tudja, mennyire nem becsülte meg Isten jóságát. A 43—44. sor két változata a következő:

Hajnal: *Irgalmasságod is annál inkább megtetszik,
Mennyivel több hünöm téled megengedtetik,
Mit engedhetnél meg, ha nem vétkeznének
Te ellened az hívek.*

⁷⁰ ECKHARDT: Jegyzetek a Balassi-verskézirathoz. It. 1954: 279—280.

Lőcsei kiad. : Irgalmasságod is annál inkább kitetszik,
Amennél több vétünkünk nekünk megengedtetik,
Inkább kegyelmedben, mint büntetésedben,
Te irgalmad tündöklök.

Meg kell jegyezni, hogy a rendezetlen kiadások szövege a kérdéses két sorban teljesen megegyezik a lőcsei kiadásával, míg az összes többi változat Hajnal variánsával azonos. ECKHARDT szerint az *Istenes Énekek* kiadói „talán dogmatikai aggályosságból” mosták el Balassinak a zoltáron alapuló merész gondolatát.⁷¹ Ezt a magyarázatot nem érzem elfogadhatónak, mert ha Szenci Molnár és Hajnal Mátyás, két ilyen egyházi férfiú, nem érzett dogmatikai aggályosságot, akkor miért érezte volna azt Solvirogram, és Szenci Kertész Ábrahám. Abban viszont feltétlenül igaza van ECKHARDTnak, hogy a Hajnal-féle változat magától a költőtől kell, hogy származzék, mivel egyik fiatalkori szerelmes versében („Nő az én gyötrelmem”, 11. sor) szinte szó szerint megtaláljuk e sort, kedveséhez írtéve. Ez azonban nem zárja ki, hogy a másik változatot is Balassinak tulajdonítsuk, s verseinek 1589. évi összeírásával, javítgatásával hozzuk kapcsolatba. Balassit talán a rimelésnek az első kidolgozásban való pontatlansága ösztönözte a két sor átfogalmazására.

Mint látjuk, egyik kritikus esetben sincs akadálya annak, hogy a rendezett kiadás variánsát helyesnek, a költőtől származónak, s a költő „maga kezével írt könyv”-éből eredőnek tekintsük. A kritikai kiadás új kiadásában ezért nézetem szerint a lőcsei kiadás szövegét kellene majd alapul venni, mint a költő legutolsó szövegét, Hajnal és a többiek változatával szemben, melyek a költő korábbi fogalmazását őrzik.

Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása (Balassi 37.)

Ennek az éneknek is két olyan változatára kívánom felhívni a figyelmet, melyet a kritikai kiadás nem ismert. Az egyik sajátos módon a bártfai kiadás vegyes részében, a „más egynehány szép isteni dicsiretek” között található, a 272—4. lapokon. Ez az ének tehát az *Istenes Énekek* bártfai kiadásában kétszer van lenyomatva : egyszer Balassi neve alatt, egyszer pedig a más költők versei között. Ez a második szöveg ugyanakkor eltér az előzőtől, annak jeléül, hogy nem ugyanazon kézirat alapján nyomtatták le kétszer a verset. Hogy Solvirogram eredeti kiadásában is bent volt-e a második szöveg azt nem tudhatjuk pontosan, de valószínűleg nem. A szöveg újra való beiktatását a bártfai nyomdának kell tulajdonítanunk, amely Solvirogram első kiadását különböző énekekkel, köztük Pécseli Királyéval kibővítette. A bővítés során a nyomdász nem vette észre, hogy ez az ének már Balassi versei közt is szerepel a kőtetben.

A másik változatot már említettem: ezt Tholnay Ferenc kézírata közli (83a—84a). Ez a szöveg is eltér az *Istenes Énekek* kiadásában lévő változattól és nem egyezik a bártfai kiadás második közlésével sem. A fő nehézséget itt az okozza, hogy Tholnay kéziratába az a kéz, amely valószínűleg az *Istenes Énekek* elveszett első. — Solvirogram által szerkesztett, — kiadása alapján bejegyzéseket eszközölt, az ének fölé ezt írta: „Rimaie”. Hogy min alapulhatott ez a bejegyzés, azt pillanatnyilag el nem dönthetjük, de fel kell hívnunk mégis a figyelmet az ének szerzőségének kissé bizonytalan voltára.

⁷¹ Balassi kiad. I, 207.

Ez az ének ugyanis a rendezett kiadás Balassi részének első nyolc éneke között foglal-helyet. Erről az énekesoporról már megállapítottam, hogy Szenczi Kertész Ábrahám ide azokat a verseket helyezte, melyeket sem a rendelkezésre álló Balassi-kéziratban, sem pedig a hirtokában levő Rimay-kéziratban nem talált. Kézirat hiányában a szerzőség megállapítása részéről nem nyugodhatott olyan biztos alapokon, mint a többi vers esetében; a váradi kiadó ezekről csak gondolta, sejtette, hogy Balassi versei, s nem Rimayéi. Szenczi Kertész eljárása azonban, mint tudjuk, e verscsoport egyik tagja esetében nyilvánvalóan téves: az „Oh szegény megromlott” kezdetű Rimay-ének is idekerült. Joggal felvethető ezért a kérdés, hogy vajon a többi hét ének szerzőségének ilyen találmányra való meghatározásába nem csúszhatott-e szintén hiba? E hét ének (lásd az erre vonatkozó táblázatomat a tanulmány 269. lapján) szerzősége ugyanis e szerint pusztán a váradi kiadó sejtése alapján van meghatározva, s ezért önmagában az a tény, hogy ezek az énekek a rendezett kiadásokban Balassi neve alatt szerepelnek, nem bizonyítja Balassi szerzőségét. A szerzőség meghatározásában csak maguk a versek adhatnak számunkra támpontot, s hat éneknél Balassi szerzősége a versfők, a versben lévő datálás, a versforma s egyéb formai szempontok alapján vitathatatlan. A hetedik éneknél, a szóban forgó „Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása” kezdetű versnél azonban gondolkodóba kell, hogy ejtsen bennünket Tholnay Ferenc kéziratának bejegyzése, valamint a bártfai kiadásban való kettős közlés. A verset persze csak akkor lenne jogunk Balassitól eltulajdonítanunk és Rimay életművéhez sorolnunk, ha magából a szövegből találnánk erre érveket. Egyetlen olyan sort találtam, amely jól beleillenk Rimay stílusába: „Jóval forró kegyelemnek élő kutfeje” (6. sor); s amelyhez hasonlólt idézhetünk is Rimaytól, egyik éneke elejéről: „Igaz általut, Jókkal forró kut.” Ez azonban még kevés ahhoz, hogy a kérdést eldöntsük. Így egyelőre csak a kétely csíráit igyekszem elültetni az ének szerzőségének háromszázéves meghatározásával szemben.

Szerelem istenném Vénusnak ereje (Balassi 69.)

Balassi Bálint ezt az énekét 1589 júniusában szerezte egy bizonyos „Sófi nevére”. ECKHARDT az ének gyászruhás címzettjét az éppen ezidőtájt születi gyászoló Perényi Zsófiával azonosítja, és ebből arra következtet, hogy a költő ekkor a Perényi Zsófiával való esetleges házasság tervét forcsatta fejében.⁷² A feltevésnek az a legfőbb nehézsége, hogy Balassinak e házassági tervéről semmiféle adatunk sincs s nehéz is lenne azt beépíteni a költő életének 1589. évi adatai közé. Ha a költő 1589 júniusában Perényi Zsófiáért lánholt volna, akkor elbujdosása okai között miért nem említi e sikertelen kísérletet, miért csak irigyeire és Júliára hivatkozik verseiben és barátainak adott nyilatkozataiban?

A „Nyolc ifiu legény” kezdetű ekhós vers jegyzeteiben is utal ECKHARDT Perényi Zsófiára. Az ének hatodik szakasza ugyanis így hangzik:

Ezután ötödik, ki mentül kisebbik, Credulus attyafia,
Mingyárt előszóla felszóval kiáltva Ekhót nevezi, hujja:
Ki az kire engem gyujtott (mond) ily igen Vénus futo {SOFIA?}

Mivel a Credulus név alatt maga Balassi lépett fel, ECKHARDT joggal tételezi

⁷² ECKHARDT: Az ismeretlen Balassi Bálint. Bp. 1943. 193—195.

fel, hogy Credulus atyjafia a költő öccse, Ferenc lehetett. Mint lehetőséget említi azt is, hogy az itt említett Sófia esetleg azonos Perényi Zsófiával. Úgy érzem lehetséges ezeket az adatokat úgy összekapcsolnunk, hogy megnyugtató feleletet kapjunk a Zsófia-problémára. A nyolc ifjú legény versengéséről szóló költeményben kétségkívül mindegyik szereplő szerelmesének nevét kérdi a visszhangtól. Ilyenformán Zsófia csak Credulus atyjafiának, vagyis Balassi Ferencnek lehetett a kedvese. Fel kell ezért tételeznünk, hogy nem Bálint, hanem Ferenc szerette volna Perényi Zsófiát feleségül venni, s a költő így nem saját udvarlásának céljára, hanem öccse kérésére, az ő részére, írta a Zsófia-verset. Ezt a feltevést az is erősíteni látszik, hogy Balassi a versfőkbe is belefoglalta Sófia nevét, holott házassága óta már felhagyott az akrostichonok gyártásával, mint egy primitívebb költői gyakorlat szokásával. Egy más valaki nevében írt versnél ezért könnyebben feltételezhető a versfökhöz való visszatérés, mintha ő maga akart volna vele udvarolni. E megoldás egyetlen nehézségét abban látom, hogy a vers nagyon egyéni hangú, utalni látszik a korábbi sikertelen szerelmekre. De elvégre elképzelhető, hogy Balassi az öccse megbízásából, öccse eszményképéhez írt versben is saját bújáról-bajáról énekelt. Ezért is vette fel költeményeinek „maga kezével írt” gyűjteményébe. Ha a költő öccsére vonatkozó feltevéssem megáll, akkor kétségessé válik, hogy a harmadik szentháromság-himnuszt ECKHARDT jogosan hozza-e kapcsolatba Perényi Zsófiával, s hogy ez az ének is 1589-ben keletkezett-e.⁷³

Vitézek karjokkal, kígyók fulákjokkal (Balassi 71.)

A Margarétáról szóló ének kilencedik szakasza így szól :

*Hónál fejérb lábát, zöld pázsiton harmat ha néha nedvesíti,
Hogy mezitláb járván csak multságában szép virágit csipkedi,
Akkor bokrok megül nézvéen szerelmétül élek örülvén neki ;*

A harmatos zöld fűvön mezitláb járó lány képével, részben azonos szavakkal, az Árgirus históriájának egyik strófájában is találkozunk :

*Fejér gyenge lába, mint hattyunak tolla,
Saru az ő lábán akkoron nem vala,
Csak a lába feje, mint hó látszik vala,
Zöld harmatos pázsit nedvesíti vala.⁷⁴*

A kiemelt részek világosan szemléltetik az azonosságot. Felvetődik ezért a kérdés, vajon nem egy korábbi elveszett magyar virágénekre mennek-e vissza az azonos kifejezések és az egyező kép? Balassi költeményeinek és az Árgirus-históriájának az egymásra hatására ugyanis aligha gondolhatunk.

Ime ez szivembe lövé egyik nyilát (Balassi 76.)

Balassinak ez az elől csonkán ránkmaradt éneke a Balassi-kódex ama részében található mely igen gondatlanul van összeállítva s kétes hitelű verse-

⁷³ Balassi kiad. I, 249.

⁷⁴ Stoll Béla kiadása : Magyar széphistóriák. Bp. 1955. 161.

ket, valamint biztosan nem odaváló darabot (Illésházy éneke) is tartalmaz. ECKHARDT utal is a hitelesség kérdésére, de miután az énekben az egyik Angerianus-epigramma és egy Propertius-elégia hatása ismerhető fel, azt Balassi művének tekinti.⁷⁵ Bár semmi különösebb ok sincs arra, hogy ECKHARDT megállapításának helyességét kétségbe vonjuk, mégis, nézetem szerint helyesebb lett volna e verset a kiadás elkülönített részében, mint kétes hitelű darabot hozni, a kódex e részében található másik három bizonytalan eredetű énekkel együtt. Ez a három ének: „Boldog az ki akarsz lenni élt tedben”, „Segítsél hila téged jó Istenem” és „Gyámoltalan már az én életem”. Az sincs ugyanis kizárva, hogy e három vers közül egyik-másik szintén Balassié.

Ó én kegyelmes Istenem. (Balassi 91.)

Ennek az éneknek egy ECKHARDT által számba nem vett változata található a Lugossy-kódex 84b—85b lapjain. A Decsi- és Lipcsei-kódexekben olvasható változatokhoz hasonlóan ebben is bent van Adoni Péter bővítése, illetve a bővítésnek csak a négy utolsó szakasza. Az éneket 1630-ban másolták a Lugossy-kódexbe. Címe és nótajelzése: „Confessio de Peccato Notaja Irgalmasságnak”. Érdekes e változat negyedik szakasza, mert szemléletesen mutatja, hogy miként alkalmazzák közösségi célokra Balassi verseit:

Kritikai kiadás   Hol az te irgalmasságod,
Kivel *verte*det gyógyítod?
Hol az te erős jobb karod,
Kivel *hived* szabaditod?

Lugossy-kódex: Hol az te irgalmasságod,
Kivel *hiveid* biztatod,
Hol az te erős job karod,
Kivel *neped* szabaditod.

Az ének keletkezését ECKHARDT 1590—91-re Balassi lengyelországi tartózkodására teszi. Bár ezt határozottan nem lehet bizonyítani, s bizonyos formai és tartalmi ellenvetések is felhozhatók e keletkezés ellen, ECKHARDT datálását mégis igen valószínűnek tartom.⁷⁶ Tudjuk ugyanis, hogy Balassi 1591-ben Braunsbergből három istenes énekeeskét küldött Rimaynak. ECKHARDT szerint ezek egyike lehetett versünk is.⁷⁷

Eger, vitézeknek ékes oskolája (Balassi 96.)

Balassi e kétsoros töredékét Rimay említi tervezett kiadása bevezetésében azon énekek sorában, melyek szövegét nem tudta megszerezni. ECKHARDT

⁷⁵ Balassi kiad. 258—259.

⁷⁶ Lásd Bóta id. mű 424.

⁷⁷ Balassi kiad. I, 258. — ECKHARDT a Braunsbergből küldött énekek közé sorolta a „Nincs már hová lennem” kezdetűt is, mely azonban benne volt Balassi könyvében s így még bujdosása előtt keletkezett. A három lengyelországi énekeeske nézetem szerint a „Kegyelmes Isten”, „Adj már esendességet” és „Ó én kegyelmes Istenem” kezdetű versek.

szerint a verset Balassi talán egri szolgálata idején írhatta, de később nem emlékezett rá, s ezért nem vette fel versei gyűjteményébe.⁷⁸ Ez a magyarázat nem elég meggyőző. Balassi ugyanis nagyon számon tartotta verseit és a „maga kezével írt könyv”-ben pontosan felsorolta melyek azok, amelyek elvesztek. Egyébként is a töredék stílusa, hangulata alapján inkább az 1589. évben szerzett énekekkel rokonítható. Van valami hasonlatosság e két sor és a búcsúének Egert emlegető strófája között :

Töredék : Eger vitézeknek ékes oskolája,
Jó katonaságnak nevelő dajkája

Búcsúének : Egriek, vitézek, végeknek tüköri,
Kiknek vitézségét minden föld beszéli,

1589-ben a költő bizonyos fájdalmas rezignációval búcsúzik a végek világtól, s a közelgő elválásnak, az életét leginkább tartalommal megtöltő magyar vitézi élettől való eltávolodásának mélabúja ott rejtőzik már a *Végek dicséreté*-nek utolsó strófájában is. Ennek az évnek a természetébe tehát igen jól elhelyezhető lenne az az ének, melynek emlékét a töredék őrzi. Ha azonban a verset 1589 nyarára datáljuk, akkor joggal felvethető az a kérdés, hogy miért hiányzik a kódexből, illetve miért nem került be a „maga kezével írt könyv”-nek 1589 augusztus—szeptemberében összeállított supplementum-részébe. Nem tartom ugyanis valószínűnek, hogy az 1589 nyarán írt versek közül egy is kimaradhatott volna a költő saját gyűjteményéből, hiszen éppen ebben az időben fordult leginkább a figyelme költői alkotásai felé. Ebből a megfontolásból kiindulva, azt a feltevést kockáztatom meg, hogy az az elveszett, ismeretlen vers, melynek e két sor a töredéke volna, nem is létezett, s hogy ez a töredék csupán a búcsúének variánsa. A két sor tökéletesen beleillik hangulatilag, stílusosan és verselés szempontjából is a búcsúénekbe. A „vitézek oskolája” kifejezés is ott van a búcsúénekben : „Vitézlő iskola, immár Isten hozzád!”

Talán eredetileg ezzel a két sorral akarta a költő kezdeni éneke második szakaszát, s éppen a kifejezések ismétlődésének elkerülése végett helyettesítette azután mással. Tudjuk, hogy Balassi ekkortájt már gondosan, tudatosan alakítgatta verseit, lehetséges ezért, hogy a Rimay megőrizte „töredék” pusztán Balassi versíró műhelyének egyik önmagában is igen szép forgácsa.

Mennyekben lakozó imádandó fölség (Rimai 20)

Rimaynak ez az éneke csak az *Istenes Énekek* bécsi kiadásából ismeretes, s annak is a Nyéki Vörös által teljesen önállóan szerkesztett függelék-részében foglal helyet. Mivel ez az ének az *Istenes Énekek* más kiadásaiban nincs meg, nem lehetett benn Solvirogram első kiadásában sem, és Rimaynak sajtókész kéziratában sem ; hiányzik ugyanakkor a Balassi-kódex Rimay-anyagából is, pedig ECKHARDT formai tökéletlensége folytán a fiatalkori versek közé sorolja. Ennek a versnek tehát a többitől eltérő külön története van, s valamiképpen Nyéki Vörös Mátyásnak, a győri kanonoknak a kezébe jutott, mikor az az első kiadást átszerkesztve az *Istenes Énekek* bécsi kiadását sajtó alá rendezte.

⁷⁸ Balassi kiadás I, 276.

Erről az énekről tudta, hogy Rimay-vers, s ezért a más költőktől származó énekek között, a szerző nevét kiírva („Author Joannes Rimai”) közölte. Az alábbiakban megkockáztatok most egy feltevést a vers történetére.

Van Rimaynak egy levele Náprágyi Demeterhez 1603-ból.⁷⁹ A levél a rangkülönbség ellenére is köztük meglevő barátságra, tudományos és irodalmi eszmecserére mutat. Mindketten a stoikus filozófia hívei, s ez közel hozta őket egymáshoz. Ismeretségük valószínűleg akkor keletkezett, amikor Rimay az 1590-es években Erdélyben tartózkodott, ahol azidőtájt Náprágyi Demeter az erdélyi püspöki széket töltötte be. Rimay említett levelét ezekkel a sorokkal zárja: „Az Úristen Nagyságodot tartsa kedves áldásának áldomásába meg, és az Szerencsétlenségnek felborzadott savány tele után adjon zsiros gyöppel bévelkedő Szerencsés Nyarat is érni Nagyságodnak, kinek kedves virágjával ékesüljen az én fejem és süvegem is meg Amen. Im erről az materiáról csinált egy énekecskémét is küldöttem Nagyságodnak, ut similes habeant lactucae labras.” Rimay tehát éneket küldött Náprágyihoz, és feltehetőleg nemcsak ez alkalommal, de máskor is, sőt már Erdélyben is adhatott oda neki ének-kéziratokat. Az itt említett ének ugyanis nem lehet azonos a Nyéki Vörös által közölttel, mert ennek nem az a „matéria”-ja, amelyet Rimay levelében említ. Tekintettel azonban arra, hogy Náprágyi később győri püspök lett, s hogy ez levele is a győri káptalan levéltárában maradt fenn, könnyen feltételezhetjük, hogy a „Mennyekben lakozó imáandó fölség” kezdetű ének kézírata szintén Náprágyi útján került Győrbe és ott maradt Náprágyi távozása után is. Itt — esetleg a káptalan levéltárában — akadhatott rá Nyéki Vörös erre a költeményre. Mivel a vers fiatalkori alkotás, Rimay korábbi verseinek abban a gyűjteményében lehetett benne, amelyik a Tiszába esett, s úgy látszik utána sem Rimay, sem a Balassi—Rimay kódex összeállítója nem tudták szövegét megszerezni.

Az jó hitű ember szelid ez világon (Rimay 21.)

Rimaynak ezt a vallásos énekét a rendezett kiadásokból ismerjük, benne volt tehát Rimaynak saját maga által sajtó alá rendezett kéziratában. Terjedelmes argumentumot is szerkesztett eléje. Ennek ismeretében igen meglepő, hogy ugyanez az ének némileg eltérő szöveggel megjelent már a debreceni református énekeskönyvnek Szilvásújfalvi Anderko Imre által kibővített 1602. évi kiadásában. (RMK I, 376.) Az énekeskönyv 49b—50b lapjain olvasható a vers *LXXXVI Psalmus* címen, az „Irgalmazz Ur Isten” nótájára.

Tekintve, hogy ECKHARDT az éneket formai gyengeségei miatt Rimay fiatalkori művének tartja,⁸⁰ semmi akadályja sem volna annak, hogy az 1602-ben megjelent szöveget Rimay első fogalmazásának tartsuk, melyet később versei összeállításakor, s az argumentumok megírásakor erősen átdolgozott. A nehézséget csak az okozza, hogy a debreceni énekeskönyv következő, 1616. évi kiadásában az ének szövege előtt, a zsolttárra való utalás mellett ez is ott áll: „Scaricza Matheje”. Az énekeskönyv újkiadója tehát a nagynevű prédikátor és zoltárfordító Skaricza Máténak tulajdonítja az éneket. Véleményem szerint azonban ez a körülmény nem változtat az ének hitelességén. A református énekeskönyv kiadói nem egyszer tévesen tulajdonítanak egy-egy

⁷⁹ Rimay kiadás 33—235.

⁸⁰ Rimay kiadás 192.

verset valakinek. Hogy itt a nyomdász tévedéséről lehet szó, azt valószínűvé teszi, hogy csak az 1616-os s az ezután következő kiadásokban szerepel Skaricza neve, az 1602-esben azonban, ahol az ének először megjelent, nem. Skaricza szerzőségét már csak azért is el kell ejtenünk, mert teljesen érthetetlen lenne, hogy Rimay az egyébként eléggé középszerű verset miért kebelezte volna be saját alkotásainak gyűjteményébe. Szerintem tehát a debreceni énekeskönyvből Rimay versének első, bővebb kidolgozását ismerjük meg. Végül érdekes világot vet ez a változat arra, hogy Rimay öregkorában mennyire változtatta, alakította verseit. Az ének első kidolgozása az 1602. évi énekeskönyv nyomán számtalan kiadást megért. Benne volt Szenczi Molnár 1602. évi oppenheimeri énekeskönyvében is (116. 7.); nótajelzése itt: „Mennyei felsegnee: vagy Irgalmazz Ur Isten.”

Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép (Rimay 37.)

A kritikai kiadás jegyzeteiben érdemes lett volna megemlíteni a MÁRDÉLYI PÁL által felfedezett ún. Barakonyi-toldalékot.⁸¹ A kolozsvári református kollégium könyvtárában fennmaradt az *Adriai tengernek Syrenaiia* egy Barakonyi tulajdonában volt példánya, melybe Barakonyi a nyomtatott szöveg előtti levélre Rimay híres versét másolta le valamelyik nyomtatott kiadásból, természetesen Balassinak tulajdonítva, hiszen a rendezett kiadások is Balassi neve alatt hozták. Ugyancsak Barakonyi a nyomtatott szöveg utáni levelekre az egyik Zrínyi-síratót másolta le 1674 május 30-án Torna várában. Barakonyi másolata jelzi, hogy Rimay-énekét a korai kuruc idők felvidéki nemessége mennyire időszerűnek, s saját helyzetére is jellemzőnek tartotta.

Igaz általut, Jókkal forró kut (Rimay 38.)

ECKHARDT SÁNDOR kritikai kiadásában ennek az éneknek a címét így közölte a lőcei 1670. évi kiadás alapján: „Az jó emlékezetű, . . . Homonnai István uram kértére csinálta ez következő *kis éneket*.” A lőcei 1671. évi kiadás felfedezése után ezt korrigálta; ez a kiadás, mely az előző évi editió sajtóhibáit kijavítja, ugyanis így közli a cím utolsó két szavát: „*két énekét*”.⁸² Megjegyzem, hogy az 1670-es kiadásban sem „kis” állott, hanem „kés”, vagyis csak a szó utolsó betűjében történt sajtóhiba. A helyes változatot megismerve, ECKHARDT természetesen az éneket követő versre is vonatkoztatta a címet, s ezért a „Katonák hadnagya” kezdetű szép vitézi ének keletkezését is Homonnai István kérésével hozta összefüggésbe. Mivel azonban az előző verset a Bocskay-szabadságharc idejére datálta, ez utóbbit is oda kellett helyeznie, bár közli, hogy az ének törökellenessége ellene mond annak, hogy Bocskay korából keltezzük. A kérdésnek egyszerű a megoldása: a két vers összetartozásának felismerése folytán ugyanis nem a „Katonák hadnagya”-t kell Bocskay korára, hanem az „Igaz általut”-at a 15 éves háború korai éveire helyezni. STOLL BÉLA az RMKT XVII. I. kötetében sajtó alá rendezi Homonnai István két énekét, melyet az 1590 körüli években írt, s megállapítja, hogy ez a Homonnai 1599-ben halt meg. Rimay minden bizonnyal ennek az öregebb

⁸¹ ERDÉLYI PÁL: Barakonyi Ferenc költeményei. Kolozsvár 1907. 177.

⁸² ECKHARDT: Egy ismeretlen Balassi-kiadás. Kszo. 1955: 120.

Homonnai Istvánnak, a 15 éves háború törökverő hadvezérének és egyben költőnek a kérésére írta a szóban forgó két éneket, s így mindkettő 1593 95 táján keletkezhetett, s egy csoportba tartozik Rimaynak a 15 éves háború eseményeivel kapcsolatban másik két énekével („Minden dolgok között”. „Jójj mellém szent Isten”).

Oh ki későn futok lelkem orvosához (Rimay 44.)

Az ének keltezéséhez közlöm azt az adatot, hogy Szepesi Csombor Mártonnak „Ifjuságom vétke” kezdetű 1616-ban szerzett éneke ennek a Rimay-versnek a nótájára készült. Ez a nótajelzés áll a vers élén, annak első kinyomatásakor, Csombor *Europica Varietas*-ában. Így Rimay éneke 1616 előtt keletkezett.

Mit jegyez ez e kép S mi legyen értelme (Rimay 66.)

Rimaynak ez az éneke *Az keresztyén Religio ábrázatja, képének természeti tulajdonságiból való igaz magyarázatja* címet viseli. A kritikai kiadás nem közli, hogy a vers milyen kép nyomán íródott. A Religionak azt a szimbolikus ábrázolását, melyről Rimay ezt az énekét írta, Szenczi Molnár Calvin-fordításának címlapján találhatjuk meg (RMK I, 540.) Calvin *Institutio*-ja magyar kiadásának címlapján két allegorikus nőalakot látunk: baloldalt a Religiot, jobboldalt a Fidest. A kötetben a Bethlen Gáborhoz címzett dedicatio után Molnár Albert egy versben külön megmagyarázza a Religio-képet *Értelme az Religio képének* címmel. A Rimayénál lényegesen rövidebb vers az Ember és a Religio párbeszéde, melyben az Ember sorba megkérdezi a Religiot, hogy mit jelentenek azok az attributumok, melyekkel a képen ékesítve, illetőleg jellemezve van.

Rimay János pontosan ugyanezt a képet magyarázza el, csak sokkal hosszadalmasabban. Ő már nem a párbeszédes formát választja, de hogy a Szenczi Molnár könyvében látható kép és Szenczi Molnár verses magyarázata adta neki az ötletet a vers megírására, arra a párbeszéd megőrzött esőkevénye mutat: az első két szakaszban a néző szól, s magyarázatot kér, majd azután a Religio felel és hosszan kifejti „ábrázatjának értelmét”.

A Rimay éneke tárgyát képező kép megtalálásával meghatározhatjuk az ének keletkezésének alsó időhatárát is: nem keletkezhetett 1624 előtt, mert Molnár *Institutio*-fordítása ebben az évben jelent meg.^{82a}

^{82a} Már a tanulmány nyomdai munkálatai közben lettem figyelmes egy érdekes adalékra, melyet csak egy jegyzetben tudok ide illeszteni. BOTHÁR DÁNIEL tollából egy kis cikk jelent meg az ItK. 1911. évfolyamában (357–65) Cassai Andrásról. Ebben Cassai András újfalvi prédikátor Bártfán, 1644-ben megjelent könyvét ismerteti (RMK I, 755.), amely egy prédikációt, több imádságot és néhány verset tartalmaz az özvegyiség szomorú állapotáról. Cassai *Poetika Elaboratio Authoris* címen, saját szerzeményeiként közli e verseket, s BOTHÁR DÁNIEL így is tárgyalja őket. Az általa is leközölt állítólagos Cassai-versek közül azonban négy Balassi-ének van, mégpedig az „Az te nagy nevedért” és a „Mennyei seregek” kezdetű zsoltár, valamint az első és a harmadik szentháromság-himnusz. Egy lapalji jegyzetben már a szerkesztő SZILÁDY ÁRON is megjegyezte, hogy ezek Balassi versei. E négy éneknek Cassai által való eltulajdonítása

EREDMÉNYEK

A Balassi és Rimay kéziratok s nyomtatott kiadások leszámazására és összefüggéseire vonatkozó vizsgálataim eredményeit a mellékelt táblázatban próbálom szemléltetni. A táblázaton csillag jelöli a ma nem ismert, csak kikövetkeztetett kéziratokat és kiadásokat; aláhúzás jelzi a ma is meglévőket. Azokat a legfontosabb kéziratokat, ill. nyomtatott kiadásokat, melyek rekonstruálására elsősorban törekedtem, a csillagon kívül keret is kiemeli. Rimay epicediuma kéziratát és kiadását nem foglaltam bele a táblázatba, mert ezek úgylis eléggé elkülönülnek, a táblázat áttekinthetőségét viszont zavarták volna.

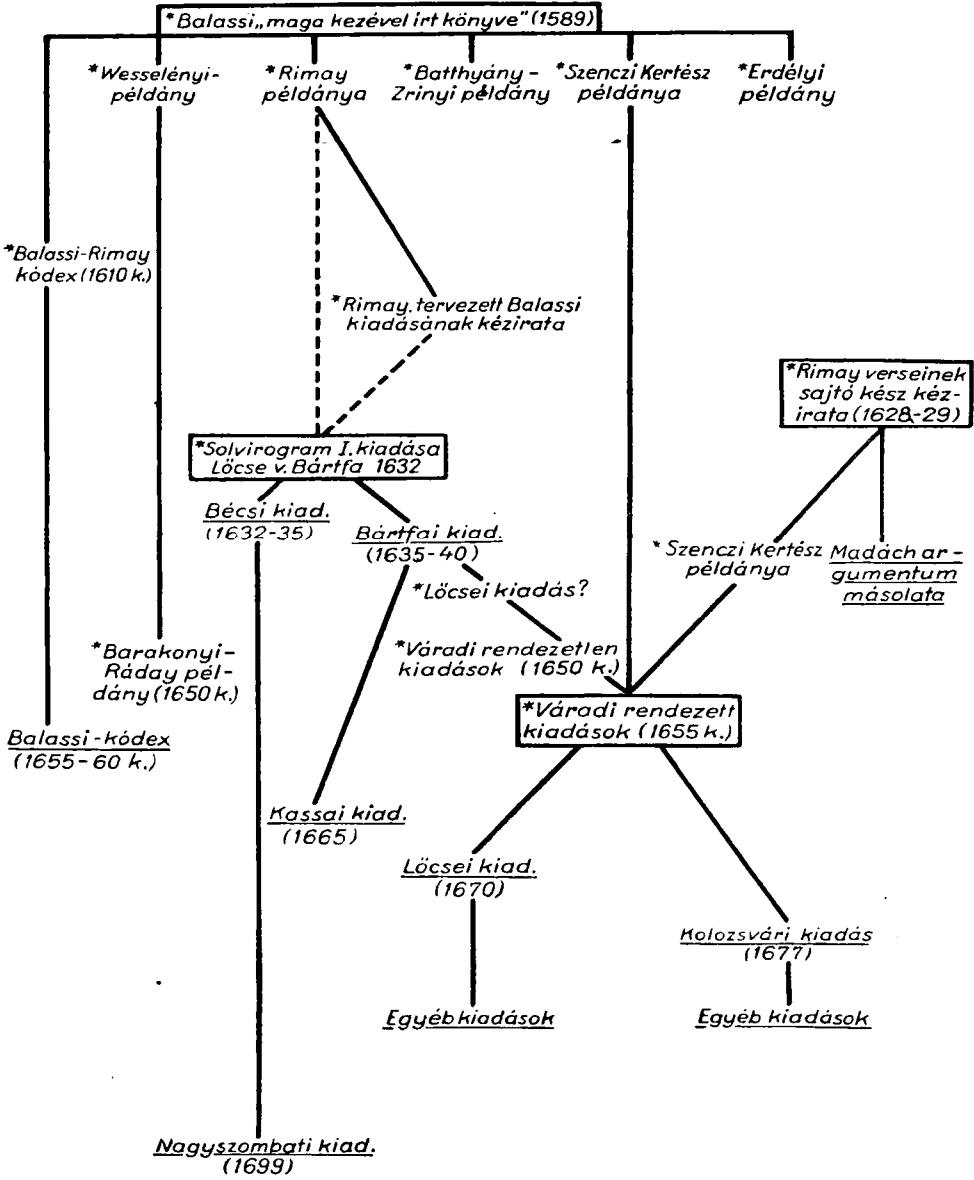
Vizsgálataim több igen lényeges ponton nem vezettek megnyugtató eredményre, s így a további kutatásra még több fontos kérdés megoldása vár. A leglényegesebb megoldatlanul hagyott feladatok az 1610 körüli Balassi—Rimay-kódex és Solvirogram kiadása körül sokasodnak. Nem sikerült eddig megállapítani, hogy ki volt a Balassi—Rimay-kódex összeállítója, s hogy melyek voltak gyűjteményének, a Balassi-kódexből sajnos hiányzó Rimay-énekei. Hasonlóképpen nem tudjuk, ki volt Solvirogram és nem világos kiadásának keletkezése, a Balassi és Rimay versek összekeverése. A további kutatás remélhetőleg ezeket a fontos kérdéseket is meg fogja oldani.

Kutatásaim sikeres része, amely bizonyos elveszett kéziratoknak és kiadásoknak az eddigiéknél pontosabb rekonstrukciójához, illetve ezek egymáshoz való viszonyának megállapításához vezetett, lehetővé tette azonban, hogy fontos szövegkritikai és kronológiai következtetéseket vonjunk le belőlük Balassi és Rimay verseire nézve.

Balassi énekeinek időrendjében a legtöbb zavar az istenes énekek körül volt. Kutatásaim éppen ezen a ponton vezettek néhány új eredményre, melyek alapján Balassi istenes énekeinek legvalószínűbb kronológiáját a következőképpen képzelem el:

1584 vége előtt	Áldj meg minket Uristen (4)
	Bizonyyal esmérem rajtam nagy haragod (5)
	Ó én Istenem im mi történik (6)
	Ó szent Isten kit kedvedben (7)
	Láss hozzám idvösségemnek Istene (100) Elveszett!
	Pokolbeli kísértetek faggatnak (99) Elveszett!
1584 végén	Bocsásd meg Uristen (36)
1585—1588	Az te nagy nevedért (38)
	Segélj meg engemet (40)
	Mint a szomju szarvas (93)

érdekes mozzanata Balassi versei utóéletének. Cassai ugyanis változtat a szövegeken: igyekszik azokat, — céljának megfelelően — az özvegyesség témájához közelhozni, s az özvegyek számára vigasztaló énekekké átalakítani. A 148. szoltár „felserdült ifjak” kifejezése helyébe például „kesergő sok özvegyek” kerül, és így tovább. Cassai közlései szövegtörténeti szempontból is szolgálnak tanulsággal. Ő ugyanis nem a rendezetlen, hanem a rendezett kiadások szövegeit közli, vagyis a jobbik változatokat, holott azok 1644-ben nyomtatásban még nem lehettek kiadva. Cassainak tehát kéziratból kellett átvennie a négy Balassi-ének szövegét, s ezért változatainak helyük van a Balassi-költemények kritikai apparátusában. — Végül egy további adalékot is megemlítek pótlásként: Balassi „Bizonyyal esmérem rajtam nagy haragod” kezdetű énekének, 4. strófája fel van jegyezve a XVII. század elejéről származó Tatrosy-verses könyv (OSZK Oct. H. 939) 12 b. lapján.

A Balassi és Rimay kéziratok s nyomtatott kiadások genealógiája.

Szenci Molnár Albert Calvin-fordításának címlapja; középen baloldalt a Religio allegorikus képével, mely Rimay Religio-versét ihlette

- Az Szentháromságnak első személye (8)
 Az Szentháromságnak, kinek imádkoznak (41)
 Az Szentháromságnak harmadik személye (70)
 ? Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása (37)
- 1589 Nincs már hová lennem (89)
 Az én jó Istenem (88)
 Mennyei seregek (94)
 Pusztában zsidókat (74)
- 1591 Kegyelmes Isten (90)
 Adj már csendességet (92)
 Ó én kegyelmes Istenem (91)
- 1594 Végtelen irgalmú (95)

Rimay énekeinek időrendbe állítására eddig az egyetlen kísérlet ECKHARDT kritikai kiadásában történt s az ő megállapításai meg is vetették a további kutatások alapját. A Rimay kéziratokra és kiadásokra, valamint egyes Rimay-versekre vonatkozó vizsgálataim most néhány ponton lehetővé tették ECKHARDT eredményeinek továbbfejlesztését. Eltekintve a szerelmes versektől, melyekről újat nem tudtam mondani, Rimay istenes, bölcselkedő és hazafias énekeinek legvalószínűbb időrendjének az alábbi tartom:

- 1593 Minden dolgok között láthatsz vizáltatást (26)
- 1593-1595 Igaz általut, Jókkal forró kut (38)
 Katonák hadnagya, Istennek jobb karja (28)
- 1595 Jöjj mellém szent Isten (27)
- 1595-1596 Epicedium (1)
 Isten asszonyokkal égben az Istenek (7)
- 1600 előtt Oh szép drága zálag (19)
 Mennyeekben lakozó imálandó fölség (20)
 Az jó hitű ember szelid ez világon (21)
 Nincsen segítségem kivüled Istenem (22)
 Nem lehet szebb dolog az keresztyénségnél (23)
 Szűz Mária lakozván Názarethben (56)
 Mi Urunk s édes Atyánk (54)
 Adjunk hálát Istenünknek (55)
 ? Reménségem vagyon nékem (25)
- 1601-1606 No nem kesergetlek (29)
 Ez világ mint egy kert (30)
 Kegyes Jehova, tekints reánk mennyből (31)
 Ha az Isten nékem setétségben fényem (32)
 Vitézség embernek ez földön élete (33)
 Enyhíts meg Ur Isten bus szivem keservét (35)
 Tarts meg Uram engem (36)
 Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép (37)
 Kedvező szeméddel (39)
- 1610 előtt Legyen jó idő csak, fecske száll házamra (34)
 Könyörülj én rajtam (41)
 Hogy feledkezik el (53)
 Udvar s irigy tiszték (61)
- 1616 előtt Oh ki későn futok lelkem orvosához (44)

- 1618 előtt Egyedül te benned mellém híván neved (50)
Oh kegyelmes Isten, nézz szépen reám (45)
- 1628 előtt Bálint nevezetben ki voltál Balassa (6)
Kiáltok hozzád mélységből (42)
Reménségem te légy nékem (43)
Örök életnek, Szép idvösségnek (46)
Boldog, kinek az Ur vétkét megbocsátta (47)
Hivek, keresztyének, jer ne tévelyegjünk (48)
Oh Uram Isten, Melly távol estem (49)
Az Ur az égben Mint királyi székben (51)
Kinek tegyek panaszt Ur Isten nem tudom (52)
Kerekdéd ez világ, gömbölyü mint laptá (60)
Senkit az pénz és kincs (62)
Világon ég alatt nincs oly féle állat (63)
Hitető szerencse nem kell ajánlásod (65)
- 1628—1629 Itt egy asztalt látunk körül telepedve (64)
Owen-epigrammák (5)
Az idő ósága nevel magas fákat (68)
- 1629 Az rossz feslett erkölcs ha csak rád lehel is
- 1629—1631 Illik én nekem, édes Istenem (24)
Ez asztalhoz mostan kik telepedünk (57)
Mit jegyez ez e kép S mi legyen értelme (66)
Bódog, aki gonoszt került (59)
Az Ur engem sanyarita (67)

Tanulásokkal jártak vizsgálataim a szövegkritika számára is. A kéziratok és nyomtatott kiadások újonnan megállapított összefüggései egy sor korrekciót tesznek lehetővé a kritikai kiadások szövegein. E korrekciókat távolról sem soroltam fel mind, csak egyes példákat szolgáltatam annak az álláspontomnak az igazolására, hogy a vallásos és hazafias, vagyis a XVII. századi nyomtatott kiadásokban előforduló, verseknek a Balassihoz illetve Rimayhoz legközelebb álló, s így legautentikusabb szövegét az 1670. évi löcsei kiadás nyújtja számunkra.⁸³ Külön meghatároztam az énekeknek azt a kisebb csoportját, melyre ez a tétel nem érvényes.

A rendezett kiadások forrásainak az ismerete azt is lehetővé tette, hogy nagyjából megállapíthassuk mely címek, argumentumok származnak maguktól a költőktől. Ezt azért is hangsúlyozom, mert a kritikai kiadások nem tesznek különbséget a különböző forrásokban található címek között. Nyilvánvaló ugyanis, hogy míg a rendezett kiadás címeit, illetve argumentumait — a kivételt képező csoporttól eltekintve — hiteleseknek kell tekintenünk, addig a Balassi-kódex Rimay-részének, valamint a Solvirogram kiadását követő bécsi és bártfai kiadásoknak a cím-jelölésére ez nem érvényes. Solvirogram címei közé is becsúszhattak Balassitól, illetve Rimaytól származó címek, de ezt esetenként kell igazolni, s az sincs kizárva, hogy ebbe a kiadásba Rimaynak olyan cím-jelölései is bekerültek, melyeket a költő sajtókész kéziratában már mással helyettesített.

⁸³ Ennek sajtóhibáit azonban mindig korigálni kell az ECKHARDT által ismertett 1671. évi löcsei javított kiadás alapján (Ksze. 1955 : 118—121).

FÜGGELÉK

Kiadatlan Balassi és Rimay vers-változatok

Az alábbiakban közreadom Balassi és Rimay néhány énekének azokat a változatait, melyeket ECKHARDT kritikai kiadása nem ismer. E szövegeket tanulmányom során mind felhasználtam, illetve említettem.⁸⁴

Bocsásd meg, Uristen, ifjúságomnak vétkét (Balassi 36.)

Bün boczánatért

Boczásd meg Ur Isten ifjúságomnac vétkét,
Soc hitetlenségét undoc fertelmességet,
Töröld el rutságát, minden álnokságát,
Könnyebits lelkem terhét.

Az én busult lelkem én nyavallyas testemben
Tétova budosic mint madár az szélvészben,
Töled olly igen fél, néked szólni sem mér,
Akar esni kétségben.

Látván magán valo szántalan jovaidat,
Kiert viszont téged mint szolgált jo tött Urat,
Hálá adatlanságát, Latván hamisságát,
Ugyan utallya magát.

Akarna tehozzád ismet örömet terni,
De soc büne miát nem mér elődbe jönni,
Töled elijedött, tudván hogy soc bünt tött,
Szined igen rettegi.

Semmie nincz pedig, mivel elődbe jöjjön,
Kivel jo tédédért viszont téged tisztelyön,
Nagy alázatossan, méltó haragotban
Téged megengesztellyön.

Soc kísértett éri, gyakorta ijegeti,
Töled rettegteti kétségre sietteti,
Ki miát mayd el vész ha véle jol nem tész,
Magát pokolra eyti.

Jaygatván gyakorta emléti szent nevedet,
Mondvan, vayha az Ur hozzá venne engemet,
Bizony kedvét lelnem, mert ötet követnem
Mint édes Istenemet.

Batoritsad Uram azért bizato[!] szoddal,
Mit használsz szegénneec öröc kárhözattyával,

⁸⁴ Az egyes énekek kezdősoránál ECKHARDT kiadásainak sorszámára utalok. A szövegeket betűhíven közlöm, de néhány régi betűtípust következetesen átírtam: f = s; ſz, ß = sz; z = z; ô = ö; û = ü.

Hadd inkább diczérjén, ez földön élteben
Téged hálá adással.

Az te szódat Uram mihelyen meghalhattya,
Ottan szent nevedét hálá adással kiáltya
Kiterjesztet kézzel, sűrő könyves szemmel,
Magat read boczáttya.

Legörögvén könyve ortzáján ugy megkövet,
Te magadis szánnád Látván mint keseredet,
Nagy zokogásokkal, siralmas szép szockal
Kér fejénc kegyelmet.

Irgalmasságodis annálinkab megtetzic,
Mentől töb büneinc nékünc megengedtetie,
Mit engedhetnél meg, hanem vétkeznénc
Te ellend[!] az hivec.

No tudom haragjat tovább raytam nem tartya,
Mert az ő jób kezét békeségre kinyuytya,
De czac ő olyanoknac, kie utanna járnac
Mert ő mindenec Ura.

Térj azért én lelkem mostan te Istenedhez,
Szép könyörgéseckel békéllyel szent kezehez,
Mert ő hazzáfogad, czac reabizd magad,
Igen irgalmas Ur ez.

Hidgyünc mind öröcké igazán czac ő benne,
Büntől örizkedgyünc, ne távozzunc el töle,
Aldott az Ur neve, öröcké menyekbe,
Ki ma megkegyelmeze.

Eneklem ezeket megkeseredett szivvel,
Várván Ur kegyelmet fejemre szent lelkevel,
Tétova budosván vétkemét siratván,
Tusakodván ördöggel.

Szenczi Molnár Albert 1612. évi oppenheimi énekeskönyve (RMK I, 435.) 139—140.

Cantyo

Boczasd meg ur Isten ifjusagomnak vetket
sok hitetelenseget undok fertelmesseget
töröld el rutczagat minden alnoksagat
konnëbiczd lelkem terhet

Az en busult lelkem en nÿaualyas testemben
testoua buÿdosik mind madar az szel ueszben
tüled oly igen fel read nesznÿ nem mer
akar esnÿ ketczegben

Lattya magan valo szantalan nagi sok iodat
mellyert uyszont teged szolgal mint iol tot urat
haladatlansagat lattya hamys uoltat
ugyan szegyenly magat

Akaruan nagy szokszor te hozad oh meg terny
de bune y myat nem mer elodben meny
toled oly igen fel tuduan hog y vetkezet
sz yned igen retteg y

Semm y e ninz peny g mell y el odben meny en
mell y io tetedert uyszont teged ty sztell y en
nagy alazatosan melto haragodban
teged meg engesztell y en

Sok k ysertet erri, mynden kepen Ieszty
tuled retteget y ketesre [!] syettety
mel y myat ma yd el uezs, ha uelle iol nem tez
magat pokolra e yty,

Ja ygatuan nagy soksor emlyty szent nevedet,
monduan ua yha az ur hosza fogna engemet
b yszony nem uetkesznem csak otet kouetnem
mint edes Istenemet,

Bator yte z ad uram azert bistato szodal
myt hasznalz szegennek orok karhoszatt y aual,
had Inkab d yczir y en ez fold on elteben
szep magasztalasokal,

Az te szodot Uram my hell y en meg halgatt ya
ottan szent neuedet mint att yamat kyalt ya
ky teriedet kezel szuro kon yues szemel
magat read boczatt ya

Le goroguen kon yue orcaian ug y meg kouet
magad is megh szannad latuan mint keseredet
mint szokogasokal sy ralmas szep szokal
ker feienek keg yelmet

Irgalmassagodis annal inkab megh teczik,
az mel yben tob bun om tuled megh engettetik
mit engethetnel megh ha nem vetkeznenek,
te ellened az hivek,

Nem tartod te tovab haragod tudom rajtam,
mert az bekessegre te iob kez ed kj njutva,
de csak olljanokra kik utannad iarnak,
mert vagi mindennek Ura

Tery azert en lelkem kegielmes Istenedhez,
szep kon yergesekkel bekely el szent keszehez,
mert uh hosza fogad csak rea had magad
igen kegielmes ur ez

Hidgyünk mind öröke egjedül csak öh benne
 büntül orýzkedgyünk ne tauoszunk el tole
 aldot az öh neue öröke menýegben
 ký majd meg keg[yel]mesze⁸⁵

Eneklem ezeket ilý keseru[es] szýuel
 uaruan ur kegýelmet fe[i]emre szent lelkeuel
 tetoua buýdosuan bünömen bankoduan
 tusakodvan ördögel.

Finis

Szep Imadsagos Könyvecske, . . . Lócse 1632. (OSzK RMK. I, 624a).
 Bejegyzés a kötet két utolsó üres levelén.

Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása (Balassi 37.)

Lelkemnek hozzád valo buzgo kiáltása,
 Jusson elődben valaha már ohaytása,
 Ne hadgy vesznem bünöm miat lelkem váltsága,
 Nyujts-ki segítő karodat szabadságomra.

Angyaloknak s-embereknek erös Istene,
 Joval forro kegyelemnek élő kút feje,
 Irgalmas és türhető vagy te mindenekbe,
 Engedd löllyek kedvet szent szinednek előtte.

Látod engem sok háboru mint körül fogott,
 Veszedelem minden felöl már el-buritott,
 Nagy hatalma immár csak te reád szoritott,
 Emberi segítségül mindentül meg-fosztott.

Ne hadgy azért én Istenem veszedelmemben,
 De belölem a' faydalmat vedd-ki kegyessen,
 Akar vigasztalásoddal s-akar más képen,
 Csak könnyebbicsed hogy ne legyen türhetetlen.

Hald-meg én imádságomat kit te alkuttál,
 Ha bünömért ostoroddal meg-hódoltattál,
 Jusson eszedben az mit régenten fogadtál,
 Hogy mihelt néked könyörgünk szabaditanál.

Elsz Istenem s-nem akarod veszedelmünket,
 De kívánod meg-tértünket és életünket,
 Ne hadgy-el engemet-is nyomorult hivedet,
 Ki bünéből hozzád térvén tégedet követ.

Ne emlekezzél ez után gonoszságimról,
 Mond ezt inkább én lelkemnek te jóvóltodból:
 Im én ki te idvösséged vagyok sok búdból,
 Ki-menteni jelen vagyok azért ne busuly.

Az Istenes Énekek bártfai kiadása (RMK I, 1573.) 272—275.

⁸⁵ A [ ]-ben levő kiegészítéseket a papír rongáltsága tette szükségessé.

Cantio Florida

Lelkemnek hozzad valo buzgo kialtasa,
iusson elődben valaha már ohaitassa,
ne hagi vesznem bünöm miat lelkem valtsaga,
niuicz ki segitő karod te szabadsagomra.

Angyaloknak-s-embereknek erős Istene,
Joual foro kegyelemnek elő kutfeie,
irgalmas hiü türhető vagi te mindenekben,
enged lელიek keduet szent szinednek előtte.

Latod engem sok haborum mint el boritot,
ueszedelem minden felöl körniül be fogot,
nagy hatalmad mind csak te read marasztot,
emberi segitsegtől-s-mindentől megfosztot.

Ne hadgy azért en Istenem veszedelmemben
szivemből az banatot ved ki kegyelmessen,
akar vigasztalassodal-s-akar mas keppen,
csak könnyebicz hogy ne legyen már türhetetlen.

Halgasd meg Imatsagimat kit te alkottal,
ha bünömért ostorodal meg hodoltattal,
jusson eszedben az mit regenten fogattal,
hogy mihelt neked köniörgök azonnal szabaditanal.

Elsz Istenem-s-nem akarod veszedelmemet,
csak kivanod meg tertemet es eletemet,
ne hadj el hat mostanis niomorult hivedet,
ki büneből hozzad terven tegedet köuet.

Ne emlékezzel ez utan gonossagimrol,
mond ezt inkab en lelkemnek te io keduedből,
im en es ki te iduösseged vagiok sok bünből
kimenteni en jelen vagiok azért ne busuly.

Tholnay Ferenc kézírata (OSzK Oct. Hung. 1063.) 83a—84a.

Oh én kegyelmes Istenem (Balassi 91.)

Confessio de Peccato Notaja Irgalmassagnak

Oh en kegyelmes Istenöm,
mely igön meg' verel engöm,
kegyelmez meg' mar enneköm,
ne haggy bunömben el veznöm.

Nem tagadom mert vetköztem,
hitömet gyakron meg szegtem,
rut förtelmes volt eletöm,
de hizöm mar meg' fizettem.

Legyön eleg' <yön> azért immar,
 en vallottam sok but sok kárt,
 rut szegyön mint egy hegyös árr,
 szivemben keservessen Jarr.

Hol az te irgalmassagod,
 kivel hiveid biztatod,
 hol az te erős Job karod,
 kivel neped szabaditod.

De te David io Istene,
 ki az ö szerenczejere
 vetöttel bunömert erre,
 ter hozzam mar kegyelömrre.

Regen Davidot Saultul,
 szabaditad mented büntül,
 noha sokszor vetöt rutul,
 kiert meg' verted azon tul.

Ellenöd valo sok vetköm,
 mint Dauide olyan neköm,
 kiert mint en erdőmlöttem,
 vezöt kesserves eletöm.

Bünömön talalt bün utan,
 könyöruly lelköm faydalman,
 tegy szegyönt azok orczajan,
 kik reiam törnek meltatlan.

Engöm penig' bozzujokra
 emely föl iob allapatra,
 ne essek hogy czak heiaban,
 biztam magamat Uramra.

En eletöm nag' örömrre,
 fordiczad tisztössegödre,
 mint Josephöt Uri tiztre,
 föl emeled ekössegre.

Taplaly engöm io voltoddal,
 latogass meg' szent Fiaddal,
 ki <va> meg' valtal halalaval,
 az halalbol szent kenyaval.

Elös és merges nyelvöket,
 verd meg' az hitötlenöket,
 kik en alam asnak vermöt,
 vezesd bele ö fejöket.

Regy ekös állapotban,
 hogy tegödet igassagban,
 diczerielek örömemben,
 ki lakozol menyorszagban.

Kiert az mig' elök Isten,
diczerlek Fölsegös Isten,
ki könyörülz illy vezöttön,
aldot legy örökke Amen.

Finis adest eodem die 17 Mensibus⁸⁶

Lugossy-kódex (OSzK Facs. I, 499.) 84b—85b.

Az jó hitü ember szelid ez világon (Rimay 21.)

LXXXVI. Psalmus

Nota. Irgalmaz Ur Isten, etc.

Az jo hitü ember szelid ez világon,
Senkire nem tamad bator boszszut lasson,
Meg elegszik azzal hogy az Vrra fusson,
Ellensege ellen es im igyen szollyon.

Figyelmezzel Vram kerlek ide hozzam,
Mert ha meg tekinted nagy az en nyavalyam,
Szegeny fejem immar szinten meg alazam,
Hogy ellensegimnek magamat le haytam.

Az artatlansagnak ellene nem vetek,
Türesemmel inkább sok ideig elek,
De te read nezven maydan el merülök,
Meg szabadulasaert miglen hozzad erök.

Azert te szolgadnak sies otalmara,
Hogy az gonoszokkal ne jussak halalra,
Csak tegedet varlak az en valtsagomra,
Es raytok erettem boszszu-allasokra.

Engemet-is immar vidamits meg egyszer,
Hog' el vegye soldgyat az faytalan ember,
Hiveid romlasat ne örüllye többször,
Kiert meg epedtem en nagy sok ezörszer.

Vigaztald meg az te szolgadat Vr Isten,
Mert lelkem emelem te hozad szüntelen,
Lam csak te vagy az jo kegyelmes Vr Isten,
Mindenekhöz az kik vadnak igaz hitben.

Veghetetlen az te jo teted mi hozzank,
Menyböl-is az földre szemeid mi reank
Mikoron imadunk sies ide hozzank
Hogy meg ne emeszen szantalan nyavalyank.

⁸⁶ Az énekünk előtt álló verset 1630 augusztusában másolták.

Sok Istenek közzül kiket ez világ nesz,
Nincs senki hasonló hozzád ki csudat tesz
Temerdek sok nepet mellyet egyedül birsz
Szent tiszteletedre csak te magadert hijsz.

Azert engedelmes neked minden allat
Valamely te szeles kezekben akadhat
De fellyeb az ember okos es fő allat
Jo voltodert teged mindenüt imadhat.

Mert csak te vagy fölseg ez szeles vilagon
Kinek massa nincsen uralkodasaban,
Mindent arra vihethz, hatalmassagodban,
Kiket egyedül birsz, szabad akarathban.

Vtaidra oktas engemet Vr Isten,
Hogy ellyek ez földön te esmeretedben,
Erösits naponkent az te felelmedben,
Hogy en szivem aldigyon teged igaz hitben.

Dicsirlek-is inkab szivemböl öröcke,
Mert jo voltod latom hozzam mindenestül,
Hala legyen neked hogy lelkem meg mented,
Es az en fejemet halalos insegböl.⁸⁷

Sok faytalan nepek ime ram omlanak,
Kik nagy erőszackal ream tamadtanak,
De hogy szent Neveden semmit nem adanak,
Azert mind fejenkent meg gyalasztattanak.

Mert kesz vagy Vr Isten te az kegyelemre,
Haylando az jora mi segitsegünkre,
De sc'k türes utan ha tersz büntetesre,
Gonoszok el vesznek csak hamar vegtere.

Te nagy jo voltodban es fogadasodból,
Könyörül en raytam az en nyavalyamban,
Reszeltesd szolgadat te aldomasodban,
Tarts meg szolgáloznak fiat az halalban.

Hogy az kik gyüölnek, eletemet banvan,
Legyenek miattam mind meg gyalasztatvan,
Lassak meg hogy engem szeretz Vram nyilván,
Keserüsegemböl örökre tamasztvan.

Ezek a Davidnak kevely nepe ellen,
Buzgo imadsagi ez földön elteben,
Irta be nyoleczvan-hat szep dicsiretiben,
Hogy nyomorusagban tanullyunk mi ebben.

1602. évi debreceni énekeskönyv (RMK I, 376.) 49b—50b.

⁸⁷ Ennek a szakasznak két utolsó sorát az 1616. évi kiadás az alábbira változtatta :
Hala legyen neked en tülem veg nélkül
Hogy meg mented lelkem halalos insegből.

Oh kegyelmes Isten nézz szépen reám nyavalyásra (Rimay 45)

Rimai Éneke

Oh kegyelmes Isten néz szépen ream nyavalyásra,
teriedz ki finiedet-s-keduedet ne bisz es hadgi masra,
ne uezsd is eltemet-s-keduemet meg nyomorodasra,
geriezd fel inkább szivemet, aldozattul uig akdasra.

Bünöm rut förtölmet kék mérget uezd el szined elöl,
Irgalmaid szepseget ho sinet uisseld raitam felö [!],
titzogas vizedel-s-lelkedel engem kivöl belöl,
hogi el ne szakadgiak-s-valliak, igaz hü otalmaid mellöl.

Edes hü paztorom Christusom emeld fel botodat,
legeltes uezerel, hol io heli, örisz mint Juhodat,
haliam edes sodat sok jodot,-s-öröm mondo szodat,
ez eltemben csak te szabí es rendelí Jo modot.

Föllyebben keduezhez, mint uerhez, mert kegyes szüö uagy,
kegyele . . .⁸⁸ szerez meg nem vetsz, senkit vagi kis vagi nagí,
iol erted sebünköt-s-vetkünköt mert vagi lelki hadnagy
-s-ugi sem uedczel tüled irgalmaid mert elég nagy.

Tholnay Ferenc kézírata (OSzK Oct. Hung. 1063.) 72a—72b.

Egyedöl te benned (Rimay 50)

Cantio Elegans.

Egyedöl te benned
mellem hiuan neved
szent Jehoua remenyem,
hü Igereteben,
Fiad erdemeben
bizom hol iarok-s-kelek
te benned nyugodvan
mint lelkem oszlopan
minden iokkal be telek.

Szegien uallot orczat
valion ö . . . ki lát⁸⁹
ki fölöt ki niult karod,
uetkes voltabanis
nincz köztünk czakegiis
kinek uezttet kiuanod,
csak hogi benned hidgien
rea vigiasz igen
haiatis szamon tartod.

Nem tilt uetkes uolta
tüled senkit soha

⁸⁸ Ezt a szót egy tintafolt miatt nem lehetett teljesen kibetűzni.

⁸⁹ Ezt a szót nem sikerült kibetűzni: de semmiképpen sem lehet azonos a nyomtatott kiadásokban itt álló *azon* szóval.

söt azokat szolítod,
 elueszet voltokot
 magad szanod banod
 utokra igazgatod,
 busult haragodot
 azon ki meg bantot,
 ezuda mint lagithatod.

Veghetetlen örueny
 tekinthetetlen finy
 hato es bö kegyelem,
 nagy könnyien keduezhét
 fiadból ki folit uér
 rank ha haragod gerjed,
 vezödöt terited,
 kesedet enyhited,
 lelkünköt hofi ne ueried.

Fiad aldozattiat
 mint lölköm zalogiat
 enis tartvan sziuemben
 sok bum-s-bünöm után,
 ki már meg tört s főzöt,
 kinzot minden igiemben
 te elődben niutom
 s magam rad boritom
 hofi velem van Istenem

Ha te Jo Uram lesz
 eletemnek kedvesz?
 kivel mint gondolhatok,
 bünömtől tagulvan,
 büntől szabaduluan
 könniü szerrel jarhatok,
 az mikor szolitas,
 vagi hivacz magadhoz
 keszen elő alhatok.

Hogý ezt ted en uelem
 Nem nez abban engem
 sem bünöm akadaliat,
 hanem magad friget
 szent Fiad erdemet
 ki meg kerlelt szent Attiat,
 te uagy mi örömkünk,
 tarcz meg uegig kösztünk
 Christusnak felkölt napiat.

Tholnay Ferenc kézírata (OSzK Oct. Hung. 1063.) 71a—72a.⁹⁰

⁹⁰ A kritikai kiadásokhoz kapcsolódó adalékok közlésének végén megemlítem még, hogy a Rimay-kiadásból kimaradt egy már publikált Rimay-levél: Rimaynak 1606-ban Perneszy Erzsébethhez írott levele. Lásd: EPhK. 1904 : 518.

EMLÉKKÖNYV

PAIS DEZSÓ

hetvenedik születésnapjára

Írták: tisztelői, barátai és tanítványai. Szerkesztette: Bárczi Géza és Benkő Loránd. Budapest, 1956. Akadémiai Kiadó. 711 lap, 27 ábra, 7 melléklet

1956. március 20-án a Magyar Tudományos Akadémia, az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a Magyar Nyelvtudományi Társaság küldöttsége testes díszkötetet adott át a hetvenedik születésnapját az évtizedes hagyományú keddi „kruzsok-nap”-ra időzítő Pais Dezsónek. Az ő nevét viselő Emlékkönyv egyesíti a mai magyar nyelvtudománynak úgyszólván minden vezető képviselőjét és egyszerű munkását, hogy az ilyen vállalkozások nemes hagyománya szerint egy folytonos alkotásban telt élet fordulóján munkák virágcsokraival köszöntse a Mestert, akinek televényéből, az ő ültetése nyomán sarjadt e csokrok legtöbb szála. De a tiszteletadásnak ilyen ünnepi megnyilvánulásai között is szinte páratlan a Pais-Emlékkönyv gazdagsága. Ennek titka és egyúttal magyarázata nyilván az ő emberi és tudósi egyéniségében rejlik.

Bárczi Géza a kötet bevezető tanulmányában a régi barát és pályatárs avatott tollával rajzolja meg Pais Dezsó pályafutását, amely kitartó céltudatossággal, szenvedélyes kutató kedvvel gyűrűzi be, egyre táguló körökben, a magyar nyelvtudomány területét. Mint irodalomtörténész indult el, s ez a messi pályakezdsé alapozta meg az írói kifejezés eszközei, a stílus iránti érzékét és érdeklődését, amely négy évtized múlva olyan termést érlelt meg, mint A magyar irodalmi nyelv c. úttörő munkája. Kezdsé éveinek kényszerpihenőjét szülővárosában, a zalaegerszegi levéltárban búvárkodva hasznosította. A régi írások nemcsak megyéjének változatos történelmi múltját tárták ki előtte; az ódon nyelvű forrásokból lépten-nyomon talányok, megoldásra izgató kérdések bukkantak elébe. A tudósban szunnyadó s folytonosan problémákat kereső örök kíváncsiság itt, ekkor csapott a nyelvészet felé. És az alkalmi időöltésnek induló kutatás tanulságai segítették kialakítani tudósi egyéniségének két alapvonását. A levéltár évszázados, fakult, poros írásai az egykori magyar életről adtak távoli, gyakran már homályos híradást. A fiatal nyelvbúvárt nemcsak a talányos értelmű kifejezések, rejtélyes nevek és szóalakok mögött rejlő tudományos probléma izgatta, hanem talán elsősorban az egykori életnek, a volt valóságnak az a darabja, amelyet a megoldás megvilágíthat a múlt halott homályában, eleveenné varázsolhat a feledésből. Valóságérzékét az élet szenvedélyes szeretete és szüntelen, éber, termékeny érdeklődés hatja át, s ez óvja meg őt a tudós ridegségtől, az egyoldalúvá merevedéstől. A sokaktól öncélúnak tartott nyelvtudomány vezető képviselője a maga egész életművével vallja, hogy „a tudomány az életért van”.

A zalaegerszegi levéltár iratai közül hozott másik nagy tanulság az adatok, a tények tisztelete. A nyelvészeti kutatás alapja, a következtetések kiinduló pontja, pillére csak a nyelvi tény lehet. Rá kell építenie az alkotó képzetnek az elmélet bonyolult épületét, a megoldás zárókupoláját vagy akár csak egy munkahipotézis, megoldási ötlet szerény, de szilárd boltívé is. Pais Dezsó nem tartozik a tudomány légvárépítői közé; mindig a nyelvi valóság talajára alapozza fejtegetéseit, hogy a gondolat-építményt — mint a nyelvtudományban elég gyakori — ne ítélje egyhamar lebontásra az idő.

Mi, idősebb tanítványai, akik még mint a Tanárképzőintézet előadójával találkoztunk vele a 20-as évek vége felé, elsősorban bámulatos adatismeretét csodáltuk, s kissé a tudósnak elvonuló, munkájába zárkózó aszkétatípusaként tekintettük őt, bár készséggel és szívesen volt segítségünkre. Én magam nemcsak névtörténeti tanulmányainak köszönhetek sokat; első tanulmányom megszületésénél személyes tanácsaival és szerkesztői támogatásával bábáskodott. Mindenesetre mint befejezett, zárt egyéniség állt előttünk. Ám ha a közhit azt tartja, hogy az ember egyéniségének alakulása a férfikor érettségével lezárul, fejlődése kiteljesedik, Pais Dezső eleven cáfolat erre. Amikor Gombocz Zoltán tragikusan elárvult katedrájának örökébe lépett, egyre inkább új embert ismertünk meg benne. (Bár az is lehet, hogy addig nem ismertük őt igazán, emberi közelségből.)

A professzori hivatás nagyobb távlati és sokrétű, nemcsak tudományos, hanem emberi feladatai új erőket és képességeket szabadítottak föl benne. Egyénisége egyre jobban kinyílt új környezete felé, s maga is szinte megifjodott a körülötte áramló fiatalság ózonában. És nemcsak az ország első, nagymultú nyelvészeti katedráján működő tudósnak helyzeti és szellemi tekintélye vonzotta feléje az embereket, hallgatóit és az idősebb nemzedéket egyaránt, hanem legalább ugyanolyan mértékben az a természetes közvetlenség, mindenkit egyként megbecsülő emberség, a kedély törhetetlen derűje, és sajátos szellemes humora, amellyel éppen „hivatalos” tekintélyét leplezi és feledteti. A baráti közvetlenség és a szívből jövő segítő szándék viszont néha a nyers őszinteség köntösébe öltözik. A kitárulkozó lélek különös, férfias szemérem-reakciója ez. Mert jellemének szikla-alapja a megalkuvást, taktikázást nem ismerő és nem tűró elvhűség, a nyílt egyenesség, magánvéleményben, vitában és hivatalos nyilatkozatban egyaránt. A meggyőződésnek ezzel a szilárdságával és a szókimondásnak ebből fakadó bátorságával vívta ki magának a legnagyobb tiszteletet, hívei és ellenfelei körében egyaránt. Ő maga is a jellemet becsüli legjobban az emberekben, s megveti az érdeket hajhászó hízelgést és a kétszínű vagy akár csak óvatoskodó ravaszságot. Elkerülhetetlen, hogy ilyen egyéniség összeütközésekbe ne kerüljön emberekkel. Őneki azonban életeleme a harc, s erre meggyőződésének heve és ereje sarkallja. Tudományos vitáiban sajátos, egyéni bajvívó művészete ragad meg bennünket, a tudománypolitika és szervezés csatározásaiban pedig szívós kitartását csodáljuk. A maga igazáért és a jó ügyért mindig kész sikraszállni, gyakran hálátlan és népszerűtlen feladatot vállalva.

Jellemének ragyogó példája mellett személyi varázsának és vonzásának köszönhető, hogy pótolhatta Gombocz Zoltán sajnálatos mulasztását: tanítványokat, egy új nyelvész-nemzedéket nevelt, céltudatos módszerességgel. A legjobb, legmaradandóbb tanítás a jó példamutatás, és Pais Dezsőnek egész tudományos pályafutása és munkássága, emberi egyénisége és magatartása termékeny példa. Elsősorban mint a problémalátó képesség és a kutató szenvedély megtestesülése. Tőle tanulhattuk meg az adatoknak, a nyelvi nyersanyagoknak a tiszteletét, s a rájuk épülő ötleteknek, következtetéseknek, megoldásoknak merész, de a valóságtól soha el nem szakadó ívelését: realitás és fantázia termékeny, dialektikus kapcsolatát. Mindez arra tanít bennünket, hogy a tudományos alkotó munka alapja a gazdag és széleskörű anyagismeret, a biztos tudás, de erre is csak a gondolkodás bátorságával, a képzelet lendületével lehet építeni. Mint szerkesztő nemcsak nyelvészeket, hanem filológusokat is nevelt, olyan időszakban, amikor a filológia kiszorult folyó-

iratainkból, s az alaposág és a pontosság erényének nem sok becsülete volt. A szigorú módszeresség nagy iskoláját azonban Pais Dezsőnél érdekesség, élvezetessé teszi a mester sokirányú érdeklődése, témáinak és problémáinak színes változatossága. Kutatásainak hatalmas területén, ötleteinek, tanácsainak gazdag tárházában tanítványai a tudomány igényeivel és a maguk egyéni hajlamával egyaránt összhangzó bő téma-választékot találhatnak; tréfás, zsörtölődő, de mindig baráti buzdításából, szervező erejének szívósságából pedig személyes ösztönzés árad feljűk.

Ilyen értelemben a Pais-Emlékkönyv nagyrészt a jubiláló professor tudományos nevelő tevékenységének eredményéről ad jellemző összefoglaló képet, hiszen a kötet 119 szerzőjének csaknem a fele közvetlenül vagy közvetve az ő tanítványa volt. Mesterük tiszteletére felajánlott munkájuk tehát akarva-akaratlanul is magán viseli az ő hatásának bélyegét. Ezen túl azonban jellemző képet ad a kötet nyelvészeink érdeklődési köreiről, munkaterületeikről s általában a magyar nyelvtudomány mai problémáiról, irányairól, előtérben álló feladatairól. A munkatársak hatalmas seregszemléje pedig egymagában is a fellendülésnek, a termékeny és tehetséges utánpótlásnak beszédes képe. Igen öröndetes a vidéki és külföldi nyelvészek részvétele is. Jellemző, hogy a több mint 62 íven is csak szigorú korlátozásokkal tudtak a szerkesztők helyet adni a közleményeknek, s ezek így is szorosan a nyelvtudomány területére szorítkoznak. Az irodalom, néprajz és más rokon tudományágak, amelyekkel az Emlékkönyv ünnepeltjének szintén többé-kevésbé eleven kapcsolatai vannak, sajnos, már kiszorultak a kötetből.

A szerkesztők azonban bölcs körültekintéssel és hasznos tervszerűséggel nemcsak a rendelkezésre álló terjedelemmel gazdálkodtak jól; az egyes tanulmányok tárgyválasztásának előkészítésével a szerzők egyéni érdeklődésének és munkaterületének szakirányát is igyekeztek összeegyeztetni azzal a tervvel, hogy mai nyelvtudományunk egész területéről áttekintést, keresztmetszetet adjanak. Nem rajtok múlt, hogy a kép helyenként kissé egyenlőtlen, bár éppen ezért jellemző is, mert így tükrözi a való helyzetet. Aránytalanul szerény például az általános nyelvészeti, az elméleti jelentéstannal foglalkozó és a tudománytörténeti (külföldi vonatkozású egy sincs köztük), valamint a lexikográfiai tanulmányok száma, (holott szótárirodalmunk új virágzásának korát éljük), s gazdagabb lehetne a névtörténeti fejezet, hiszen ebben a kutatási ágban éppen Pais Dezső munkássága irányt mutató és ösztönző; a Nyelv-helyesség és helyesírás c. fejezet sem tükrözi eléggé a nyelvészet gyakorlati, alkalmazott ágainak mai fejlettségét, termékeny korszakát.

Annál öröndetesebb az irodalmi nyelv és a stílus kérdéseivel foglalkozó, nyelvészeti vonatkozású tanulmányok nagy száma. Leggazdagabb a Szó-és szólástörténet c. fejezet, részben nyilván azért is, mivel a korlátozott terjedelmet ide vágó cikkekben lehetett legjobban hasznosítani. Nyelvtani kérdések is szép számban szerepelnek a kötetben, ami részint a készülő akadémiai leíró nyelvtan munkálatainak és az általa keltett érdeklődésnek tulajdonítható.

A szerkesztők a kötet gazdag anyagát tervszerűen, áttekinthetően csoportosították. Erről a tagolásról természetesen lehet vitatkozni; javasolhatnánk némi átcsoportosítást (pl. Hangtörténet helyett egy általánosabb hangtani fejezet felvételét, külön nyelvtörténeti csoportosítást a tanulmányok közt, a tájszómagyarazatoknak a Nyelvjárások fejezetbe illesztését, a Nyelvemlékek c. fejezetnek a magyar nyelvi csoport élére való iktatását stb.) de a szerkesztők utószava már előre feltárja a csoportosítás nehézségeit (ilyen pl.

némely tárgykör anyagának csekély aránya, egyes cikkek vegyes jellege, a csoportok helyenkénti érintkezése vagy egybeolvadása). Innen a fejezet-címeknek néhol kényszerű pontatlansága, ill. összefoglaló, általános jellege. Az esetleges észrevételekre nyomós ellenérv az a tény, hogy a legtöbb tanulmányt átszövi a nyelvtörténeti szemlélet, s bennük szinte mindig nyelvjárási anyagot is felhasználnak a szerzők.

A kötet anyagának gazdag tarkasága lehetetlenné teszi, hogy részletes beszámolót adjunk róla; meg kell elégednünk távlati áttekintéssel, és azzal, hogy tárgykörönként néhány általánosabb érdekűnek látszó cikk említésével szemléltessük a témák sokrétű változatosságát. A lektorok munkája is fölment bennünket az egyes cikkek bírálata alól, ami egyébként is sokszorosan meghaladja egy ember ismereteit. A velük való tárgyi és szakmai vita majd azok feladata lesz, akik e gazdag anyagot munkájukban hasznosítani fogják.

Pais Dezső egyéniségéhez illő szerény mértéktartással és tárgyilagossággal mindössze három közlemény foglalkozik az ő személyével: Keresztury Dezső üdvözlő költeménye, Bárczi Gézának tudományos értékelést és meleg emberi arcképet egyaránt adó tanulmánya s a legtárgyilagosabb, de legbeszédesebb méltatás: Pais Dezső 45 évi irodalmi munkásságának jegyzéke (Mikesy Sándor összeállítása).

Az általános nyelvtudomány köréből Herman József a nyelvtani szerkezet és a gondolkodás viszonyáról ír problémafelvető cikket. Ehhez kapcsolódik Papp István tanulmánya az ősi szófajokról, elsősorban a nomen-verbum kérdésről. Tamás Lajos a „nyelvi jel” természetéről folytatott újabb vitákról számol be. Vértés O. András az asszociációs hangváltozások (hasonulás, elhasonulás, hangátvetés, egyszerezítés) lélektani alapjait vizsgálja.

A tudománytörténeti fejezetben Gáldi László Baróti Szabó Kisded Szótára anyagának kialakulásához közöl adatokat. Hajdú Péter a hazai szamojédkutatások történetét tekinti át. A Kövesi Magda Kazinczy és Debrecen szembenállását mutatja be a Debreceni Grammatikával kapcsolatban. Rubinyi Mózes Verseyhy Ferenc nyelvészeti munkásságáról ad képet. Szabó T. Attila egy erdélyi magyar oklevél-szótár tervéről számol be.

A magyar nyelvi vonatkozású tanulmányok több nagy csoportba tagolódnak. A Hangtan c. fejezet élén Benkő Loránd a nyelvjárási *á—a* labializáció eredetét kutatja. Hasonló tárgyú Sulán Béla cikke is. Deme László az *l* asszociatív hatásainak eredetét tárgyalja. Az élőbeszéd egyik fontos elemének, a szólamnak fonetikai vizsgálatáról közli eredményeit Hegedűs Lajos. Fonetikai tanulmány Tarnóczy Tamásé is: Az egyéni hangszínek objektív vizsgálatáról.

A szóalaktani tanulmányok közt Balázs János a *leg-* felsőfokjel eredetéről ad új magyarázatot. D. Bartha Katalin a hangzónyújtó névszótövek tővégi magánhangzóit tárgyalja, Jókay Zoltán a főnevek kötőhangzóit foglalja rendszerbe. Kelemen József a *nőttön-nő*-féle kifejezésekről ad történeti áttekintést. B. Lőrinczy Éva a mellérendelő összetételek osztályozásának kérdését igyekszik tisztázni. Nyelvtudományunk nesztora, a 85 éves Melich János a *-da, -de* nyelvújítási képző történetét írta meg.

A Szójelentéstan c. fejezetben Balassa László rokonszó-elemzést ad az alvást jelentő igék köréből. H. Bottyánfy Éva a Münchener kódex néhány többjelentésű igéjét vizsgálja jelentéstani szempontból. Károly Sándor a fokhatározók egy csoportját (*aránylag* és társai) foglalja össze. Ízt jelentő melléneveink egyikének, az *édes*-nek néhány „lappangó” jelentését tárja fel Lőrincze

Lajos. Martinkó András a tulajdonnév jelentéstanáról közöl elméleti fejtegetést.

A mondattani kérdéseket tárgyaló tanulmányok közt Bánhidi Zoltán a *fog* időképző XIX. századi előretörését és jelentésfunkcióit mutatja be. Bárczi Géza Zrínyi tárgyias igealakjaival és használatuknak ingadozásaival foglalkozik. Elekfi László az alanytalan igéket elemzi. Klemm Imre a létege mondatbeli szerepét tárgyalja finnugor összehasonlító alapon. A kötőszóval kezdett önálló mondatoknak a nyelvhelyességi babonákat érintő kérdéséről ír H. Molnár Ilona. Tompa József a melléknévi igenevek módhatározó-ragos alakváltozatait mutatja be gazdag anyagon (*kérőn, merően, kéréleg, örülten* stb.).

Az igen gazdag szó- és szólástörténeti anyag még nehezebbé teszi a válogatást. P. Balázs János a *lánchíd* szó történetét vázolja föl. Czeglédy Károly a *magyar* népnév legrégebb előfordulásait vizsgálja. Szómagyarázatokat, szófejtéseket közöl: Bakos Ferenc (*pulya*), Grétsy László (*antal* — *andalog*), Hadrovics László (*gálya, bárka, sajka*), Harmatta János (*hang*), Juhász Jenő (*bogár, madár; játék, játszik; kilenc*), N. Kakuk Zsuzsa (*konok*), Mészöly Gedeon (*bűz*) K. Sal Éva (*folyik*), Úrhegyi Emília (*genny*), Wacha Imre (*csoma ~ csuma*). Kniezsa István A magyar nyelv szláv jövevényszavai c. munkájához fűz magyarázó fejtegetéseket Pais Dezső bírálatával kapcsolatban. Ligeti Lajos a vitás török etimológiák tisztázásáról ír. Németh Gyula mintegy ehhez kapcsolódva fejtegeti *úr* szavunk török eredetét.

Pais Dezső egyik legkedvesebb kutatási területe a tulajdonnév-történet. Ebben a tárgykörben Györffy György a Tihanyi alapítólevél helynevei közül a *Culun* nevet az Izsák melletti Kolon tó nevével azonosítja. Karácsony Sándor Zsigmond személyneveink XVII. századi állapotát és használatát foglalja össze. Moór Elemér eltűnt szavak nyomait kutatja helyneveinkben.

A nyelvjárási tanulmányok a nyelvjárástörténeti érdeklődés előretörését mutatják (Abaffy Erzsébet, Kubínyi László, Papp László, Végh József). Gálffy Mózes és Márton Gyula erdélyi magyar nyelvjárási kérdésekről, Szathmári István pedig a kisújszállási ízéről ír.

Az Irodalom, irodalmi nyelv c. fejezetben a nyelv művészetének és tudományának termékeny kapcsolata érvényesül Pais Dezső emlékezetes tanulmányának hatásaként. Bóka László egy középkori latin himnusz egykorú és Babits-féle fordításának szókinésén mutatja be az alapszókinés változatlanságát, mint az irodalmi művek halhatatlanságának titkát. Eckhardt Sándor régi irodalmunk nyelvjárási felszólító alakjaihoz közöl adatokat. Horváth János Aranyra vonatkozó emlékeztést idéz edesapja feljegyzéseiből. Korompay Bertalan a Lúdas Matyi valószínű forrásaként a hasonló tárgyú ukrán és orosz népmeséket ismerteti. Ruzsiczky Éva Kazinczynek irodalmi nyelvünk egységéért és a nyelvjárási változatok ellen vívott harcát részletezi. Az irodalmi nyelv egységesülési folyamatának XVI—XVII. századi helyesírási mozzanataira mutat rá Török Gábor. Zolnai Béla az argónak néhány írónknál való használatára közöl adatokat.

Rokon fejezet a Stílus, stílustörténet. R. Hutás Magdolna József Attila, T. Lovas Rózsa pedig Katona Bánk bánjának indulatszó-használatát elemzi. O. Nagy Gábor a frazeológiai szókapcsolatok stilisztikai szerepét vizsgálja. Szilágyi Ferenc Csokonai szókinésének néhány problémáját veti fel. Terestyéni Ferenc a romantika jelzőhasználatának jellegzetességeit mutatja be.

A Nyelvhelyesség és helyesírás tárgykör első cikkében Fábán Pál az idegen helynevek magyar nyelvi használatának elvi rendezését sürgeti. Nagy

J. Béla a helyesírás és a műveltség, ill. a tudomány viszonyát fejtegeti. A helyesírás XVII—XVIII. századi bizonytalanságáról ad képet Trócsányi Zoltán.

A Nyelvemlékek c. fejezet zárja az Emlékkönyv magyar nyelvi részét. Berrár Jolán a Debreceni és a Veszprémi kódex közös sajátosságait egy azonos alapszövegre vezeti vissza. Imre Samu a Szabács viadalának eredetiségét bizonyítja.

A Rokon és idegen nyelvek c. harmadik tárgykörben természetesen az uráli nyelvekkel foglalkozó rész vezet. Cs. Faludi Ágota a chanti magánhangzó-illeszkedésről ír. Fokos Dávid a finnugor mértékjelölő főnévi jelző és a mértékhatározó kifejező eszközeivel foglalkozik. Erkki Itkonen etimológiai fejtegetéseket közöl. Lauri Kettunen a finn, ill. az észti népeposznak nevet adó *Kaleva*, *Kalevi* név eredetét tárgyalja. Sz. Kispál Magdolna a magyar és a manysi fosztóképző magyarázatát adja. Lakó György a finn-permi kori földművelés terminológiájához közöl adatokat. Lavotha Ödön a visszaható igék keletkezését világítja meg. N. Sebestyén Irén a *Nemvagy*, *Mavagy* típusú védőnevek ősi uráli jellegére mutat rá. B. A. Szerebrennyikov a finnugor igeeképzők egy csoportjáról ír.

Az altaji nyelvek körében Fekete Lajos a török—perzsa *doquz* (kilenc → kilencből álló egység → ajándék) szó magyarázatát ajánlja fel *doquz*-ként Pais Dezsőnek. U. Kóhalmi Katalin a mandzsú-tunguz és a mongol nyelv egy uráli szavának eredetét kutatja.

Az indoeurópai nyelvekkel foglalkozó tanulmányok csoportjában Benigny Gyula az óitáliai nyelvek vokalizmusát vizsgálja, Décsy Gyula a cseh *čakan* ~ *čekan* szót a magyar *csákány*-ra vezeti vissza. Mollay Károly a germanisztika és a magyar nyelvtudomány közös érdekű feladataira hívja fel a figyelmet.

A kötet anyagát függelékként egészíti ki Pais Dezső irodalmi munkásságának felsorolása, a tanulmányok csoportosításának kérdéseiről szóló szerkesztői utószó, a tárgykörök és szerzők szerinti tartalomjegyzék s végül gondos szó-, név- és tárgymutató (Juhász Jenő munkája).

A futó, de így is hosszúra nyúlt seregszemle képet ad a kötet változatos gazdagságáról és sokoldalú értékéről. A Pais-Emlékkönyv nemcsak az ünnepektől megtisztelése; megtiszteltetés azok számára is, akik szerepelnek benne. Azzá teszi a könyvnek az alkalomhoz méltó különleges ünnepi köntöse. A támogatást nyújtó Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Nyelvtudományi Társaság mellett az Akadémiai Kiadót illeti érte a köszönet, elismerés és dicséret. A „szakmabeliek” számára külön kedves érdekesség Kubinyi László remek karikatúrája Pais Dezsőről és a krúzsok-asztalról.

A Pais-Emlékkönyv azonban nemcsak egy nagy tudós és egy kiváló emberi egyéniség jubileumának alkalmi emléke marad. A benne levő hatalmas anyag annyi ötletet és ösztönzést fog adni nyelvtudományunknak, hogy közvetve is mindig Pais Dezső szelleme és hatása fog sugározni belőle, valahányszor az elkövetkező nyelvésznevezdékek leírják majd munkájuk során a hivatkozást: Pais-Eml.

Kovalovszky Miklós

A MAGYAR NÉPZENE TÁRA

A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szerkesztette *Bartók Béla* és *Kodály Zoltán*. III/A és III/B *Lakodalom*. Sajtó alá rendezte *Kiss Lajos*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955 és 1956. XLIV + 1089 és XV + 701 l. (A táncokat *Lugossy Emma* ismerteti.)

A MNT III. kötete a lakodalomhoz fűződő ének- és táncanyag bemutatásával folytatja a magyar zenés népszokások ismertetését (a tisztán hangszeres darabok csak néhány dallamszólammal vannak képviselve). Ez az anyag akkorának bizonyult, hogy két kötetre kellett elosztani: a III/A kötet 930 dallamot közöl 162 oldalas jegyzet- és táblázat-apparátussal (még a jegyzetek között is bőven akadunk dallamokra); a III/B kötetre 370 dallam (45 oldalas jegyzettel) és 231 tánc leírása, azonkívül 44 tánc Lábán — Knust-féle táncírással való közlése maradt (47 oldal jegyzettel). Az A-kötet 88, a B-kötet 113 részben színes fényképet is mellékel. Így a lakodalmas dallamok a MNT eddigi sorozatában külsőre a legjelentősebb szakaszt képviselik. Megjelenésük érthetően alkalmat ad a recenzensnek az egész sorozat néhány problémájának megvilágítására.

Mikor a sorozat szerkesztői úgy döntöttek, hogy népdalainknak kb. egynegyedét a *népszokások keretében* adják közre, nyomós okok alapján cselekedtek. Tudták, hogy a regölés révületbe ejtő áradatát, vagy az eljegyzési hajnalkiáltás kozmikus híradását nem lehet csupán az „alkalomhoz kötött dallam” kategóriájába és néhány szám keretébe befogni, mert hiszen ezek a dalok sokadmagukkal együtt nem pusztán ének, hanem valóságos dráma, nem pusztán népszokást kísérő jelenség, hanem a szokás lényeges mozzanata. Nem akarták, hogy a dallamok közlésekor éppen a lényegre való rámutatás menjen veszendőbe: annak az *életmomentumnak* hangsúlya, mely a szerkesztőknek is, mint mindnyájunknak legmélyebb népzenei szívügyünk. Hiszen maga a kiadványsorozat is az élethez kapcsolódó, nem attól elvonatkoztatott tudományt akar szolgálni.

Így szövődött egybe a dallamkiadás a néprajzi leírással, a dallamfilológia a néprajzi vizsgálattal és a kiadáshoz kapcsolódó dallamgyűjtés a néprajzi szokás gyűjtésével. De már az első két kötet kiadása folyamán kiderült, hogy a néprajzi szempontok érvényesítése helyes és hasznos lehet, de csak cum grano salis: ha megszabjuk azt a *mértéket*, melyen innen a kiadvány zenei követelményei kielégíthetők. Mert ha pl. valamely dallamtípus olyan népszokással függ össze, mely még maga sincs néprajzilag kellő módon kivizsgálva, akkor a szerkesztő csak három közül választhat: *vagy sürgősen szövetkezik néprajzi szakemberrel*, aki a maga felkészültsége alapján felveheti a versenyt a zenei szerkesztés tempójával és még idejében megadja a dallamok rendezéséhez szükséges szokáskeretet, *vagy megelégszik avval, hogy csupán csak utal a dallam szokásbeli funkciójára*,¹ *vagy pedig vállalja a szokásgyűjtés és leírás terhét*.

A MNT szerkesztői az utolsót választották, amint megmutatkozott, nem éppen a kötetek előnyére. Ugyanis a szokásgyűjtés a szerkesztést lassította meg, a leírás pedig a kötetek terjedelmét és zenei áttekinthetőségét befolyásolta hátrányosan. Ez utóbbi veszélyt az első kötet még igen ügyesen kikerülte; a II. kötet is igyekezett figyelemmel lenni a fentebb említett mértékre, de annyi szokást kellett felölelnie és azok között még annyi néprajzilag fel nem dolgozott akadt, hogy a szokás- és dallamszempontok összeegyeztetése nem történhetett meg kielégítő módon.² Maga a kötet is már nem annyira imponálóra, mint ijesztőre vastagodott. A III/A—B kötet a választott harmadik megoldás krízisét jelenti. Maga a népszokás (ha majd minden más

¹ Ez a megoldás egyáltalán nem is jött számításba. Pedig a jól megválasztott, címszerű funkciójelzés a szakmában jártas olvasónak eléggé szuggesztív irányítást ad a dallam olvasásához.

² V.ö. a kötet ismertetését: Ethnographia, 1954, 281—2.1.

megszűnt, ez lesz a maradék, egyetlen „Népszokás”), éppen azért, mert annyira általánosan divó, vidékenként, sőt úgyszólván helységenként más és más, örökkön változó folyamat, mely mindig új anyagot olvaszt magába és ugyanakkor a réginek egy részét elejti, a legnehezebb téma. Proteus- mivoltából kifolyólag állandó újrafelvételre kényszeríti a néprajzost; nincs is a magyar lakodalomnak kimerítő monografiája, csupán csak vázlatos összefoglalása. Ugyanez áll a szokás zenei részére, melyet KODÁLY így jelemez: „A mai lakodalom zeneanyaga meglehetősen heterogén. A réginek újjal, legújabbal keveredése hű tükre az állandó forradalmi átalakulásnak, amelyen népünk keresztülmegy.”³ BARTÓK véleménye, melyet Kiss Lajos bevezetője idéz, még erősebben hangsúlyozza, mennyire nehezen kinyomozható a lakodalmas dallamok útja.⁴

Ezeket a nehézségeket még az is tetézte, hogy a szerkesztők igen tágra szabták a közlendő anyag kereteit. KODÁLY az előszóban (III/A, VII—X 1.) a kiadvány céljául a *lakodalom teljes zenei képét* tűzte ki. Ennek megrajzolására 1.) azok a dallamok közlendők, „melyek a lakodalom egyes fázisaihoz szorosan kapcsolódnak, s máskor nem használatosak. Ezért már pusztán dallamukról felismerhetők.” 2.) „A mulató, borívó dalok sokaságá”-ból, melyek sok vidéken csak lakodalomban kerültek elő, „néhányat mutatóba közölni” kellett, „még ha nem volt is szövegükben lakodalmi vonatkozás.”⁵ 3.) „Kriptádiáinkat is hozzáférhetővé kellett tenni a tudományos kutatás számára.” (A szöveg nem jelzi, hogy ebbe minden kriptádiánkat beleértünk-e, vagy itt is csak mutatóba kapunk egy bizonyos számot.)⁶ A felsoroltakból a 2. és 3. csoport elrendezése, különösen pedig a dallamok számának megállapítása kényes feladat elé állítja a kötet gondozóját. A 3. csoport még azzal a nehézséggel is jár, hogy az eddig elfogadott néprajzi keretet még megtoldja egy tisztán *szövegi műfaj-kerettel* és így alkalmat ad a kötet mértéken felüli bővítésére; ugyanakkor tekintélyes számú dallamot kivon a későbbi, zenei rendezésű kötetekből.

A lakodalmas anyag gondozója, Kiss Lajos, nagy körültekintéssel látott a nehézségek megoldásához. Bevezetőjében (III/A, XI—XVI. 1.) beszámol a dallamkiválogatás és -osztályozás alapelveiről. „Komoly problémá”-ja: *a dallamok lakodalmas voltának megállapítása*, jórészt az anyag rendezési kulcsa is. Három dallamcsoportot állít fel: az elsőbe azokat a dallamokat veszi, melyeknek állandó, meghatározott szerepük, funkciójuk van, a lakodalom

³ III/A, VII. 1.

⁴ U. o., XIII. 1.

⁵ E megokolással kerül az A-kötetbe az alkalmi dalok jó része, hogy megvilágítsa azt az állandó alászállási folyamatot, mely az úri és a parasztlakodalom között századokon keresztül tartott. A B-kötet még megtoldja ezeket egy sor játékkal és tánccal. Néprajzilag az anyag besorolása nem áll ilyen biztos alapon: a dallamokkal összefüggő szokások jó része eredetileg nem az úri *lakodalom*, hanem az úri *lakoma* vagy *vendégség* alkotórésze volt. Mulatódal, hősdal, mutatványos játék és tánc, valamint hangszeres asztali zene világszerte és évezredekre kimutathatólag az ünnepi lakoma elmaradhatatlan kísérői. A jelen dallamok jó része is nem annyira a lakodalomból, hanem disznótoros, templombúcsús, névnapi mulatozásokból ismerős. Elsődleges szerepükre a kiadvány nem utal (Kádár István históriájával kapcsolatban az A/587. sz. jegyzet sem hivatkozik a déli szomszédnépeknél szokásos lakodalmi balladaéneklésre).

⁶ Ezekre vonatkozólag is meg kell jegyeznünk, hogy néhány szövegcsoporthoz kivételével, melyek kimondottan lakodalmi funkciót töltenek be, előadásukra legtöbbször éppen nem a lakodalom, hanem (mint a jegyzetek is gyakran kiemelik) a részeg állapot ad indítást.

egy bizonyos mozzanatához kapcsolódnak, s máskor nem szerepelnek". A második csoportba azok a dallamok tartoznak, „amelyek szorosan a lakodalom anyagához kapcsolódnak ugyan, de nem fűződnek szigorúan *egy* mozzanathoz, hanem szerepelhetnek a lakodalom különböző fázisaiban. Sok esetben szövegeik sem lakodalmias vonatkozásúak... Ez esetben a lakodalmias elem hordozói maguk a dallamok, amelyekhez... sok más... szöveg is tapad". A harmadik csoportba tartoznak „a lakodalomhoz kísérőjelenséggként... fűződő... mulató dalok."

E világos csoportosítás alapján az olvasó azt várja, hogy a lakodalmias kötet három részre tagolódjék: az első rész dallamai a szokásfázisok rendjében, a második csoportbeliek variánsaik szerint, végül a harmadik csoport, melybe „mutatóba néhány" mulató nóta és kriptádia kerül (lehetőleg olyan, melynek kapcsolata a lakodalommal nyilvánvaló), továbbá esetleg néhány szigorúan szertartásos tánc. A jelen anyag alapján ítélve egy 7—800 dallamos kötetben el is férne mindez.

Várakozásunk ellenére a rendező nem ezt a következtetést vonja le saját alapelveiből, hanem a Bevezető folytatásában (XII—XIV. 1.) a harmadik csoportra vonatkozólag felveti a „valóban lakodalmias" dallamok legbiztosabb kritériumának kérdését. Az ajánlott megoldás bizonytalan és zavaros; míg a XIII. lap tetején azt olvassuk, hogy a jelleget „legbiztosabban a szöveg dönti el, ha benne félreérthetetlen utalás van a lakodalommal összefüggő cselekményekre", két bekezdéssel alább már ez áll: „Nem tekinthetjük lakodalmiasoknak azokat a dalokat, amelyek nem lakodalmias dallam társításai lakodalmias szöveggel, valamint azokat, amelyek csak szövegük aktualitása révén kapcsolódnak egy-egy lakodalmias mozzanathoz". Ugyanezt a reménytelen hanyórást a dallam- vagy szövegelsőség Scyllája és Charybdise között látjuk mind a két kötetben: rengeteg bennük az olyan dallam, mely kimondottan nem lakodalmias dallam társítása lakodalmias szöveggel, ill. csak szövegének aktualitása révén kapcsolódik egy-egy lakodalmias mozzanathoz.⁷

Honnan ez a szinte szándékos bizonytalanság-keresés? Nemigen csalódunk, ha azt mondjuk: a rendező *sok* dallamot akart publikálni, és erre őt a szerkesztők által elvben elfogadott és gyakorolt eljárás csábította: *a szerkesztéssel egyidejű dallamgyűjtés*.

A kettő ütközésére a nagy kiadás megindulása előtt valószínűleg senki sem gondolt. Elfogadott tételnek számított, hogy a 30-as évekre már a magyar népzene minden fontos dallamcsoportja képviselve volt az akadémiai gyűjteményben;⁸ ugyanezt hangsúlyozza KODÁLY is a Magyar Népzene előszavában.⁹ Természetesnek látszott tehát, hogy kiadás szempontjából a gyűjtemény

⁷ Itt nem úgy állunk, mint pl. a gyermekjátékokkal vagy a regősdallamokkal, ahol elképzelhető, hogy *néhány esetben* a klasszikus szöveghez, ill. cselekményhez a többi dallamoktól teljesen elütő, nyilván ragadványdallam társul: a néprajzi elvű közlés a kép teljessége és élethűsége kedvéért bátran bemutathatja ezeket is, mert közlésük nem túlságosan zavarja a szokás zenei képét. Itt azonban a kiadvány nem csupán „mutatóba" közöl „néhány" ragadványdallamot, meg nem is szolgálja az élethűséget azzal, hogy pl. *egy szöveget* a maga teljes dallamcífraságában bemutat. (Ezt meg lehetett volna tenni az „Édesanyám, adjon Isten jó estét" 66 dallamának közlésével; ehelyett csupán egy bő 3 oldalnyi jegyzetrébuszt kapunk az A/961—4 lapon, melvben a kadenciák, szótagszámok és hangnemek pusztá felsorolásának nem sok értelme van.)

⁸ Lajtha Újra megtalált magyar népdaltípusa az I. Kodály-Emlékkönyvben csak a típuscsoport-értelemben volt új felfedezés.

⁹ V. 1.

lezárt egész, melynek közlését a továbbfolyó népzene gyűjtő munka nem fogja lényegesen befolyásolni; a később gyűjtött variánsok mint pótkötet-anyag jöhetnek számba. A kiadással párhuzamos gyűjtőmunka csak a régi kiadványok és gyűjtések kétes és hiányos dallamainak ellenőrzésére lett volna szükséges, ami nem hátráltatta volna érezhetően a szerkesztők munkáját.

Mikor azonban eldőlt, hogy a zenés népszokások kerülnek először kiadásra, a helyzet lényegesen megváltozott, talán sokkal lényegesebben, mint maga a szerkesztőség is gondolta. A MNT első kötetében, a játékok imertetésekor derült ki, mennyi gyűjtés szükséges a dallamok elhelyezkedésének és csoportosításának megvilágításához. Az igaz, hogy eredménye valóban jelentős volt és megérdemelt sikert is aratott. De jelentkezett nem sejtett hátránya is: a nagy idővesztés, mely a kötetek szabályos megjelenését igen hátrányosan befolyásolta. A vesztés még csak kiegyenlítődt az első kötet egységes és kerek képében, de már a második kötet előmunkálatai előtt felágaskodhatott a kérdés: mi felel meg jobban a nagy kiadás rendeltetésének: az 1944-ig összegyűjtött anyagot a teljes szerkesztőgárda beállításával éventként egy kötetes tempóban közölni-e, vagy pedig az első 5–6 kötet mindegyikének kiadása előtt a népszokásvizsgálat kiegészítésére lázas gyűjtésbe fogni, mégpedig úgy, hogy még megközelítőleg sem lehessen határát szabni (hiszen olyan típusra vagy fázisra akadhatnak, melyet az egész ország területén végig kell nyomozni)? Hogy az utóbbi megoldás a nyugodt, világos szerkesztést milyen hátrányosan befolyásolja, arra világos bizonyíték a III/A–B kötetben felhalmozott „rendezés után érkezett változatok” (a rendező kifejezése) és utólagos jegyzetek zűrzavara. Ha pedig 1949-től 1958-ig az évek számát összevetjük a megjelent kötetekkel, azt látjuk, hogy a *gyűjtés program körülbelül a felére szállítja le a kötetek számát* (ugyanakkora költségelőirányzat mellett). Ezzel szemben hivatkozhatnánk valaki pl. Kerényi kitűnő játékösszefoglalására, mint a gyűjtés tiszta nyereségére. A tanulmány valóban komoly nyereség, de a zenei közlés nélküle is megáll; meg is jelenhet külön kötetben úgy, hogy nem lassítja a publikáció folyamatát.¹⁰ De hol van hasonló értékű tanulmány a többi kötetben, melyet fel lehetne hozni a vontatott megjelentetés alátámasztására?

A „lezárt gyűjtés” az élő népzenejű területen elképzelhetetlen, tehát a MNT-hoz mindenféleképpen pótkötetek is sorakoznak majd (a II. és III. kötet bevezetési is utalnak a további anyagkutatásra). Így csupán az anyag teljesebbé tételére irányuló pótgűjtés nemigen lehet indokolt, a kiadás munkájára különképpen akaszzkodó gyűjtés pedig semmiféleképpen sem válik a kiadványok javára. Csak a bizonytalan felvételeket vagy a kevés számú dallamot kiegészítő gyűjtés látszik teljesen indokoltnak.¹¹

¹⁰ A külföldi olvasó szempontját sem szabad szem elől téveszteni. Kötetnyi tanulmányok csak megterhelést jelentenek számára. A néprajzi keretben történő dallamközlés az ő számára amúgy is csak idegen nyelvű vagy kétnyelvű kiadvány formájában oldható meg, vagy különben el kell fogadnunk azt a tételt, hogy az alkalomhoz kötött dallamok szokásleírás nélkül is adekvát módon közölhetők.

¹¹ Jó néhány bizonytalan vagy egyetlen dallam a III/A kötetben is pótgűjtés után kiált: A/811 (egyedüli, szöveg- és dallampárhuzam nélkül); A/855 (egész 4. sora romlott); A/847; A/636 (jegyzete a téves: nem a 3. vsz. kezdődik a dallam 4. sorával, hanem a 3. vsz. adja a helyes formát); A/513 (regősdallamra emlékeztető fordulatok Hevesben!)

A fentiekhez tegyük hozzá, hogy a III/A—B kötet rendezője kitűnő gyűjtő. Az A-kötet 246—50., 277—90. és 394—401. sz. dallamai különösen dícsérik eddig is elismert fáradhatatlan kutatóbuzgalmát: új, izgató, kutatásra serkentő típusokat tudott még a legutóbbi időkben is felmutatni. De Kiss Lajos ezenfelül egyenesen szenvedélyes gyűjtő is, aki nem tud lemondani dédelgetett dallamairól és mindent elkövet, hogy valamilyen címen bejuttassa őket a kötetbe, akár odavalók a szigorú rendszerező szempontjából, akár nem. A gyűjtő-esztéta legyőzi benne az objektív rendezőt. Így a „valóban lakodalmas”-fogalomba bonyolódásból úgy igyekszik kimenekülni, hogy szisztematikus küllemű, de kellően rugalmas keretet teremt, melyben minden kényelmesen elfér, amit a szerkesztő érdekesnek talál. Ezt a keretet „A lakodalmi szokások áttekintése” c. fejezetben (III/A, XVII—XLII. 1.) állította fel; mint a lapszám mutatja, kiadós néprajzi tanulmány formájában (a hozzátartozó forrásművek felsorolása az 1023—1049. lapon).¹² Az ott felállított száznál is több lakodalmi mozzanattól kiválasztva azokat, amelyekhez dallamok is fűződnek, a zenei anyagot a lakodalom lefolyásának rendje szerint akarta beosztani, még pedig a Bevezető szerint (XIV. 1.) két részben: a III/A-ban a lakodalom szorosan vett szertartásos anyagát, a III/B-ben a járulékos anyagot: a n.ulató- és ivónótákat, továbbá a lakodalmi játékok és táncok dallamait és mozgás-leírásait. Látható, hogy ez a tervezet jóval meghaladja azt az előirányzatot, melyet főntebb KODÁLY előszavából idéztünk; az is igaz, hogy „a lakodalom teljes zenei képe” kifejezés mindezt megbírja (megbírná még a falusi fuvószenekari partitúrákat is).¹³

¹² A tanulmány bővíti SZENDREY ZSIGMOND és SZENDREY ÁKOS összefoglalását (A Magyarság Néprajza IV. kötetében), de sem új szempontokat nem ad, sem lényeges többletet nem hoz a régihez, azonkívül ragaszkodik a típuslakodalom-ismertetéshez is, amelyben az egyes fázisok esetleg földrajzilag elkülönülnek, de időbelileg nem: felsorolásuk jelen időben történik, a múlt században dívott mozzanaté éppen úgy, mint az egy-két évtizedesé. Itt-ott úgy érezzük, hogy Szendreyék utalásait a kiadvány nem vette eléggé figyelembe: nem találjuk pl. az általuk említett (i. m. 199—201. l.) siratóésti (Magyarpalád, Oroszhegy) és esküvőt követő szokások (Pécsvárad) zenei vizsgálatának eredményeit. A magyar irodalom lelkiismeretes felsorolását örömmel olvassa benne minden néprajzos. A Bevezető elején található, a házassági ritusok eredetére vonatkozó próbálkozást (valószínűleg nem szándékos benne az a fogalmazás, mely szerint a kiindulás mintha a nőrablás volna) már csak azért sem vehetjük komolyan, mert a közölt irodalomban nyoma sincs a házaságot tárgyaló újabb külföldi munkáknak: WESTERMARCK 1893-as művén kívül csak DYK és PAASONEN szerepelnek a 40-es évekből (az előbbi is csak recenzióból citálva). Az 1937. előtti irodalmat l.: K. R. WIKMAN: Die Einleitung der Ehe (Acta Academiae Aboensis Humaniora XI., Abo 1937, XLIV, 395. l. Irod. a XXI—XLIV. lapon, köztük Westermarek újabb munkái is) és CIAP (P. GEIGER): Bibliographie Internationale des Arts et Traditions Populaires, Basel 1939—41., 98—102. l.

¹³ Itt említjük meg a lakodalmi táncszókkal, kurjantásokkal kapcsolatos botlást, melyet a III/B kötet XI. lapján olvasunk: „Mutatóba közlünk néhányat zenei lejegyzéssel is (hasonlóan a III/A köt. 414. sz. beszédszerű, rögtönző vőfélyverséhez), hogy a kötetlen beszéd zenei előadásra válásának rejtélyes folyamatához adattal szolgáljunk.” A közölt idézet előtt két sorral maga a rendező írja: „Ritkán jelentkezik kialakult, állandó dallammal, ilyenkor is *csujjogtatva*, beszédhez hasonló kiáltozás alakjában fordulnak elő.” Tehát az eredetileg dallamos előadás fakul beszéddé, itt kiabálássá, nem pedig fordítva. A III/A 414. is interpunkciós recitáció, ami az öreg énekes előadásában elveszti határozott hangközeit (a főszöveg kótaképe jegyzet nélkül a külföldit könnyen félrevezeti).

Az így előállt két kötet tartalmát állítsuk most egymás mellé.

III/A		III/B. dallamrész	III/B táncleírás
I. Leánykérés	1—2		
II. Kézfogó	3—22		
III. Dunnatöltés	23—27		
IV. Koszorúkötés			C 174—192 (és passim)
Pártaszedés	28—31		
V. Télizöldszedés	32—44		
VI. Ajándékvívés (167., 176., 178)			
VII. Ágyvitel	45—73		C 150—5
VIII. Csigacsinalás			
Konyhatánc	74—5		
IX. Siratóest	75—81		
X. Menyasszonyöltöztetés	82—99		
XI. Esküvő	100—213	III. Paptánc	C 140—9., 193—205
		142—159	
XII. Menyasszonykikérés	214—232		
XIII. Menyasszonybúcsúzó	233—312		
XIV a Menyasszonyi induló			
b Menyasszonykisérés	313—413	XII. Táncszók	C 173
		351—369	
XV. Ételköszöntők	414—424		
XVI. Köszöntők	425—438		
XVII. Alkalmi dalok		I a Mulató dalok	
a A kakas, Egyszer két lányok		1—31	
b A házasságról, Ádám-Éváról		b Ivó nóták, „dussok”	
c Katekizmusi ének		32—112	
d Kánai menyegző	439—517		
XVIII. Molnárcsók	565—582	V. Szakácsasszonyok	
XIX a Kásapénz-szedés		tánca	
		166—181.	C 156—165
b Gyűjtés a muzsikusoknak	583—590		
XX. Menyasszonyfektetés			
a Kikérés táncra	591—645		A 1—59
b Menyasszonytánc	646—792		C 213—215 C 206—208
		IV. Hivatlanok tánca	
		160—165	
		II. Lakodalmi játékok	
		113—141	

III/A	III/B dallamrész	III/B tIncleírás
	VI. Táncos társasjátékok 182—216	B 60—139
	VII. Mutatványos táncok 217—258	
	VIII. Mulatási táncok 259—288	
XXI. Hajnali ének	793—800	
XXII. Menyasszonyporkolás	801—814	C 209—211
XXIII. a Hérész		C 212
b Kárlátó		
c Tyúkverő	815—847	
XXIV. Pártabúcsúzó	848—853	
XXV. Kontyolás	854—883	
	IX. Kontyolási táncok 289—316	
XXVI. Menyeeske- bemutató	884—894	
	X. Újasszony-tánc 317—346	
XXVII a Vendégeküldöző	XI. Vendégeküldő-tánc 347—350	
b Vendégbúcsúzó		C 166—172
895—930		C 216—231

Első benyomásunk az összevetésből az, hogy a Bevezető szerint (III/A, XIV. I.) a kötet a dallamokat a „lakodalom lefolyásának időrendjében” közli, „úgy, amint az egyes fázisokhoz, mozzanatokhoz kapcsolódnak”, de ez nyilván csak az A kötetre áll és még arra sem teljesen. A fázisok felállítása nagyon bőkezűen történt; egy-két dallam kedvéért külön fejezetet kapunk. A VI. fázis egyáltalán nem befolyásolja a dallamok rendjét, míg az I., IV., VIII., XIV/b, XV—XVI., XIX/b, XXIII. és XXVII., végül a XXVI. sz. fejezetek megfelelő összevonás után kevésbé aprózták volna el az anyagot.¹⁴ Az egyes fázisok különleges kényszerítő ok nélkül alfázisokra oszlanak, melyek nem hogy elősegítenék az áttekintést, hanem inkább a zavart növelik. Pl. a XI. és XII. fejezetben a templomba és vissza, a házakhoz és onnan való vonulások vidékenként annyira eltérnek, szövegeiket annyira cserélgetik, hogy teljesen reménytelen a dallamokat a szokásrend alapján csoportosítani. Aki mégis megpróbálja, a sok utalással vagy a szokásokban, vagy a dallamok közt teremt konfúziót.

A B kötet dallamrésze, még ha el is fogadjuk, hogy az I. és a XII. csoport jóformán minden szakaszban szóhoz jut, különösebb ok nélkül felfogatja az előbb meghirdetett rendet. A táncleírás érthetően önálló szempontok szerint csoportosít (A : szertartásos táncok ; B: táncos társasjátékok és mutatványos

¹⁴ Különbösen a rendező maga is eléggé hangoztatja, hogy a dallamok és szövegek jórésze több fázisban is szerepel (v. ö. pl. a Hérész és Vendégeküldő számain).

táncok; C: a lakodalom egyéb mozzanataihoz fűződő mulató-táncok); ez, úgy látszik, a B-kötet dallamrészének rendjére is hatással volt. Különben a B-kötet mulató-dalai, lakodalmi játéakai és táncos társasjátéakai, amennyiben csak mutatóban szerepelnének, eléfnének az alkalmi dalok közt. A III., V., IX., X., és XI. fejezet már csak megismétlése az A-kötet megfelelő fejezeteinek. A P-kötet Bevezetője így különbözteti meg a kettő anyagát: ez „a lakodalom járulékos anyagát tartalmazza”, dallamai „a lakodalmi mulatás, szórakozás céljait szolgálják”; az A-kötet anyaga „a lakodalom főszereplőjéhez: a menyasszonyhoz s egyéb szereplőihez (vőlegény, örömszülők, násznagyok, vőfélyek, nyoszolyók stb.) kapcsolódik, míg az utóbbi: a szórakoztató anyag dalai a lakodalom többi résztvevői (gazdasszonyok, hérésszesek, násznép, lesők) köré csoportosulnak...” mindez *elgondolásnak* elfogadható, de a *valóság* más: az A VII., VIII., XIV., XXIII., XXVII. és a B I., III., VII. fejezetek jórésze bátran kötetet cserélhetne. A dallamok végül is inkább egy kötetbe kíváncsoznak és kellő rostálás után el is fértek volna benne.

Nem ok nélkül rágódtunk ilyen hosszan az egy vagy két kötet kérdésén. Jórészt a kétkötetes megoldás hibája, hogy kevés olyan kiadós variáncsoport került bemutatásra, mint Kodály menyhei dallamai, melyekhez szerencsére csatolni lehetett Manga és Putz újabb gyűjtéseit is.¹⁵ Egy kötetben könnyebb szívvel mondhatott volna le a szerkesztő a szertartáshoz lazábban kapcsolódó dallamokról, hogy azok árán a többi minden *variáncsával együtt* közölje. Így is gyönyörködhetünk a fentiekén kívül néhány szép csoportban: a „Zörög a kocsi”¹⁶ rejtélyes kelet-nyugati ötvözetében, a „Kakasnóta”, ill. „Egyszer két lányok” oly szívósan fennmaradt páratlan ütemű dallamában és különösen a menyasszonytánc nyugati-középkori dúr-kvintváltó, páratlan ütemű dallamának esodálatos párosütemű átváltozásában. És természetesen annál jobban sajnáljuk, hogy még annyi sok ilyen értékes zenei tanulságot nyújtó csoport ki sem alakult, mert csak néhány példány kerülhetett a dallamokból a gyűjteménybe,¹⁷ hogy hely maradjon az érdektelen, a gyűjteményt helyenként kvodlibetté tarkító énekeknek. (L. pl. a VIII. fázis két dallamát; ugyanígy bármilyen más két dal odakerülhetne.) Közel 200 ilyen egyes dallam árválkodik majdnem annyi 2-es és 3-as csoport szomszédságában, kiszakítva természetes variáncskörnyezetéből és előre megterhelve a következő köteteket

¹⁵ A kiadvány különösen az utóbbi adatait olyan bőven citálja, hogy a mátyusföldi lakodalom szinte monografikusan van kezelve, míg a többi vidékekről elvben nem készül kimerítő szokásleírás.

¹⁶ Kár, hogy ez a csoport sem teljes; a csángó változatokból csak ízelítőül közöl egyet az A/958—9. lap jegyzete.

¹⁷ Hogy csak 3 példát említsünk: 1. „*Az árgyélus kismadár*” minden valószínűség szerint szertartásos dallam; kár volt hangsúlyozatlan hagyni, hogy variánsai az egész országban elterjedtek (M. F. 296/b, Pográny; M. F. 1036/b, Gyergyókilyénfalva; M. F. 456/d, Szentegyházasszalu; M. F. 1003/c és M. Sz. 698., Felsőíregh; kétsorosak: M. F. 381/a, Zetelaka; M. F. 1033., Gyergyótekerőpatak; M. Sz. 1088. és 1420., Gyergyócsomafalva; mint verbunkos: M. F. 2396/b, Szentgál; M. F. 2743/a, Kis Ar. — 2. Ugyancsak vizsgálatra méltó az a csoport (III/A89—90., 92—94. „*Megkötötték nekem a koszorút*”), melynek egy moldvai variánsát a B kötet függelékében találjuk csoportjára való utalás nélkül. Trunki változatát az F. 47. sz. lemezeről Bartók jegyezte le. Román variánsát l. 200 Cintece 29. sz. L. még Faragó—Jagamas 20/B, Kodály—Vargyas 209. — 3. Kár, hogy a „*Szól a kukukk*” szövegileg is érdekes családjából csak az A/95. került a gyűjteménybe. A 96. sz. nem az egyetlen szövegvariáns, mint a jegyzet állítja; a Dunántúlról még az akadémiai gyűjteményben is akad néhány. Többi változatait l. Domokos—Rajeczky: Csángó népzene I., 24—30. sz.

nehézkés utalásokkal.¹⁸ Legtöbbjük a *szöveg* pórázán került akarva nem akarva helyére.

Magunk is hangsúlyozzuk: rítusdallamokról lévén szó, érdemes különösen gyűjtéskor ráemlékezni, mennyire szívós és fontos elem a szöveg is. Kiss Lajos fentebb említett gyűjtési eredményei is jórészt szövegnyomozás alapján adódtak. (Az ugyancsak fentebb idézett A/89—94. csoportban is valószínűleg szöveg alapján kerültek egymás közelébe a dallamilag rokon darabok.) De sohasem szabad szem elől tévesztenünk, hogy dallamrendezéskor a szöveg szempontok nem kerülhetnek annyira előtérbe, hogy még a terminológiát is megzavarják. Pedig ez jónéhányszor megtörténik ebben a kiadványban. Ha pl. az A/870—879. sz. dallamokat a jegyzet lakodalmas *dallam*-nak jelöli, az olvasó természetesen egyetlen variáncsoportot vár. Pedig csak a 870—876. az; a 877.-re egy pótgjegyzet azt mondja: „a hagyományos kontyolási szöveg más dallamra” (1010. l.), a 878—879-re viszont már semmit: azoknak t. i. csak néhány szövegstrófája rokon, különben semmi kapcsolatuk a csoporttal. Vagy pl. a B/32—58. számok a jegyzet szerint (373. l.) „háromsoros szerkezetű variáncsoport bordal szöveggel”, de ha megnézzük, különálló dallam a 32—41., 42., 43—49. és 50—58. sz. — Vagy az A/856—60. csoport jegyzete szerint (1008. l.): a „Ne búsuljon senki menyecskéje” kezdetű dallam fríg záradékos alakjai”. A jelölés nyilván szövegoldali, pongyola. (Ha a csoport a szöveg kedvéért került ide, miért csak a fríg záradékos alakok?) — Az ilyen jelölések nemcsak zavarók és megtévesztők; arra mutatnak, hogy a szerkesztő szeme előtt a rendezéskor is a szöveg csoportok álltak, nem pedig dallami egységek, vagyis *szerkesztési* munkájában nem tudott megszabadulni a *gyűjtési* szempontoktól.

A *dallamok jegyzetei* bő tájékoztatást nyújtanak előadóikról és szokásbéli szerepükről (az utóbbinál természetesen elkerülhetetlen a sok ismételt kifejezés; éppen így a B kötet dallam- és táncrészében az azonos jegyzetek megismétlése). Ugyancsak lelkiismeretes és kimerítő utalásokat kapunk a hazai irodalomra, valamint a szomszédnépek dallamgyűjteményeire. A zene-történeti vonatkozásokat és az újabb külföldi népzenei irodalmat szem előtt tartó filológiai munka részben egyenetlen,¹⁹ részben nem üti meg azt a mértéket, amit ma elvárunk. Sietünk megjegyezni: nem éppen a rendező hibájából; *népzenei könyvtáraink többévtizedes hátramaradottsága* az oka. A 30-as években, KODÁLY összefoglaló, BARTÓK és SZABOLCSI összehasonlító tanulmányainak idejében mindinkább érezni lehetett, hogy összehasonlítási anyagunk és a rendelkezésünkre álló tudományos irodalom tulajdonképpen csak közvetlen környezetünkre és a tőlünk keletre eső területekre szorítkozik. A nyugati és távolabbi területek csak néhány, egyáltalán nem kielégítő kiadvány és tanulmány erejéig voltak szakembereink könyvtárában, de különösen köz-könyvtárainkban képviselve. A hiányokat egyelőre feledtette hazai témáink eléggé ismeretlen volta és vezető írónk zsenialitása. De KODÁLY már a Magyar Népzene több fejezetében figyelmeztetett az összehasonlító munkák hiányára (gregorián, középkor stb. területén), és a feltörő rémet kutatás idején, a 30-as

¹⁸ Egy ilyen nehézkes példa a több közül: az A/54. II. dallamát a 815. II.-nél kell keresnünk, onnan viszont a jegyzethez utasítanak. A jegyzetben csak betűjelzést találunk, de a B kötetben megkereshetjük a kótás alakot.

¹⁹ Néhol igen bő; másutt semmi utalás. Az A kötet alkalmi dalaihoz csatolt irodalom jó része másodkézi utalás; már maga a felsorolás módja sem igen segíti elő a tájékozódást.

évek fordulója körül nyomatékosan hangoztatta, hogy egész tudományosságunk nyelvvel együtt német járszalagon halad. Sajnos, ez a felismerés és figyelmeztetés pusztán akadémikus jellegű magatartás maradt; maga a talaj is zilálódott, amire hasson. Így azokban az években, amelyekben a német Volksliedarchiv köré csoportosult kutatók állami támogatással, de még inkább jövőendő feladataik komoly és következetes számbavételével nemesak minden elérhető idegen népzenei kiadványt összegyűjtöttek, de a történeti összevető munkához szükséges források (gregorián kódexek stb.) fotokópiáit is megszerették, nálunk még a hasonló munkálatokra irányuló tervezetések is süket, helyesebben: bedugott fülekre találtak.²⁰ Pedig még az első Kodály-Emlékkönyv idején is lett volna mód népzenei könyvtár beszerzésére. Így a MNT munkálatai kellő könyvtári háttér nélkül indultak meg; az eddigiekből még a legkiegyensúlyozottabb első kötet sem tud megfelelő irodalomra hivatkozni. A lakodalmas anyagra ugyanez a sors várt: sem a népszokási referenciák (l. a fent említett irodalmi hiányokat), sem a dallamok nem kielégítők. Hogy csak egy példára hivatkozzunk: a Nyitra vidéki hajnaliáltás (A/3—7. sz.) jegyzete szerint (928—9. l.) „egyházi eredetű dallam”; ennek megvilágítására ugyanott „egy bővültebb alakú egyházi népének-változat” szolgál. Korszerű fogalmazással legfeljebb csak azt állíthatjuk, hogy a dal jelenlegi területére valószínűleg egyházi ének közvetítésével kerülhetett; a dallamot ma már semmi esetre sem tekintjük egyházi eredetűnek. Az idézett egyházi ének első két sora sem a dallam egyházi eredetét, legfeljebb csak a dallam egyházi területen való meghúzódását bizonyítja. Számtalan európai stílusrokonára való hivatkozást hiába keresünk a kötetben.²¹ Mennyivel világosabb és nagyvonalúbb, az idézett jegyzetnél messzebbre mutató KODÁLY néhány sora a Magyar Népzene 47—8. lapján (melyre különben Kiss Lajos jegyzete is utal)! Az ilyen esetekben mutatkozik meg, hogy az anyag gondozása nem éri el a publikáció feladatainak magasságát. A MNzT Kodály tanulmánya után 20 évvel nem elégedhet meg avval, hogy a mátyusföldi dallamokkal kapcsolatban Bartošt és Sušilt idézi vagy ügyetlenül folytatja és hamis vágányra tereli Kodály gondolatait, hanem tudomásul veszi a népzene-tudomány és zenetörténet végleges egybekapcsolódását, még pedig abban a konkrét formában, hogy felhasználja és idézi az 1940 utáni irodalmat (a jelen esetben pl. a fentebbi Kodály-utalást kiegészíti Z. Nejedlý megjegyzéseivel, aki éppen az A/23—26. és 32—43. sz. dallamcsoportra vonatkozólag szolgál tanulságos dallamidézetekkel, Závise és Frauenlob nevén át a 14. századi cseh és középeurópai dallamvilágra irányítva figyelmünket²²).

A *B* kötet *táncléírásait* a bel- és külföldi szakemberek bizonyára nagy érdeklődéssel fogadják, hiszen eddig ez a legnagyobb és legrészletesebb

²⁰ Bartha Dénes ilyen irányú felhívásának 1947-ben sem volt visszhangja. L. Zirci Szemle, IV. 197—200.

²¹ Szerkesztőnk amúgy feltűnően szabadon hoz változatviszonyba dallamokat. L.: A/45—50. és 847.; 276/a és a Boldogasszony Anyánk; 563—4. és 856—861.; 577—581. és 580—582.; 816—819. és 130—131.; 847. és 429—430., 894. és a „Búsul a lengyel”; B/120—124. és a 380. lapon közölt dal.

²² ZDENEK NEJEDLÝ: Dějiny husitského zpěvu I. (Prága, 1954.), 196—199. l. (Nem érdektelen hogy az idézett „Otep myrrhy” éppen az Énekek énekéből veszi szövegét.) Hogy mennyire eldöntetlen a személyhez kötött kompozíció és a közös európai dallamkincs kérdése, arra vö. azt a mi-modusu dallamcsoportot a MIGG I. kötetében Agnus Dei címszó, Br. Stäblein cikke), melyet Nejedlý a 389—395. lapon Závise neve alatt hoz.

képet nyújtó gyűjtemény, ami a magyar táncokról megjelent. Dícsérni kell a kötet gondozóját, hogy ezt a munkát elismert, gyakorlati szakemberre bízta. A leírások részletes megtárgyalását néprajzi és táncszakértőknek kell átengednünk.

Ami azonban a következő kötetek felépítését érinti: fel kell hívnunk a figyelmet, hogy nemcsak az a kérdés, vajon a lakodalomnak vagy bármely más szokásnak lényeges alkotórésze-e a tánc, hanem az, vajon a dallamtárnak lényeges alkotórésze-e a táncleírás? Meg kell gondolnunk, hogy a hangszeres táncdallamok pontos lejegyzései, melyeket Bartók, Kodály, Lajtha és mások készítettek (sőt lehetőleg az esetleges kíséret többi szólamaié is), föltétlenül közlésre kell hogy kerüljenek a sorozatban, hiszen, hogy csak mást ne említsünk, a vokális és hangszeres cifrázat viszonya enélkül nem tanulmányozható. Másrészt az ilyen lejegyzések egyáltalán nem felelnek meg a táncleírások céljaira; azokba csak vázlatos dallamközlés való. A dallamtár tehát egészen más tényezőket emel ki a táncból, mint a tánckötet, ezért nem is ajánlatos a kettőt összeolvasztani. A táncok közlése, ha egyáltalán szóba kerül, pótkötetekbe való. Bemutatásuk a B kötet számára is, bármennyire szép legyen maga az anyag, jónéhány dallam és szövegjegyzet megismétlésébe került.

Az Akadémiai Kiadó mindent megtett a kötetek komplikált és nehéz anyagának méltó bemutatására. A felmerült hibák legnagyobb része is a többszöri anyagátrendezésnek tudható be,²³ nem pedig a felületes kiadásnak. Id. és ifj. Nekolny Rezső kótairó munkája hatalmas és szép teljesítmény. A kedves ismerősként köszöntött Csikós Tóth-rajzok mellett új típust mutatnak Karsai Zsigmondéi. A fényképfelvételek közül igen szépek Balogh Rudolf és Dulovits Jenő balavásári, dejtári és kakasdi képei.

Rajeczky Benjamin

*

VÁLASZ RAJECZKY BENJAMINNAK A MAGYAR NÉPZENE TÁRA III/A ÉS III/B KÖTETÉRE ÍRT BÍRÁLATÁRA

Rajeczky terjedelmes bírálatában a fent említett kötetek ismertetését egybeköti a Magy. Tud. Akadémia Népzene kutató Csoportja munkamódszerének felülvizsgálatával, és bőven foglalkozik a sorozat előző kötetivel, valamint a népszokások dalainak kiadása körüli problémákkal. A felhozott érvek és felvetett ötletek egészséges megvitatására alkalmas kívánok nyújtani, és ezért szükségesnek tartom, hogy a kiadást megelőző körülményeket megvilágítsam, és utána reflexiókat fűzzek a bírálat pontjaihoz.

Naiv elképzelés volna, azt hinni, hogy a MNT. anyagában rendezett csoportban, szerkesztésre kész állapotban szerepeltek a lakodalmi dallamok. Ellenkezőleg, a munka kezdetén arra voltunk utalva, hogy a zenei anyagból a gyűjtők megjegyzései alapján kiválogassuk mindazokat a dalokat, amelyekről feltehető volt, hogy lakodalmas vonatkozásúak. Az így félre tett házagos, tarka anyag első rendezése után alakult ki a zenével egybekötött lakodalmi fázisok sorrendje. Ez az eljárás korántsem bizonyult elegendőnek. A zenei anyagon kívül vizsgálat alá kellett vetni a *néprajzi* anyagot is. Rengeteg sok (főleg kéziratos) néprajzi leírást kellett átböngészni annak megállapítására, hol

²³ Különösen néhány jegyzetbeli utalás zavar, melynek számai egy előző rendezésből kerültek oda.

akadnak lakodalmas dalok. Kóta csak alig került elő az említett szöveges leírásokban, azonban dalokra való utalás annál több, miért is ez utalások és egyéb adatok alapján további gyűjtéssel kellett a hiányokat pótolni. Ezt a munkát még a kötet szerkesztési munkálatai előtt végeztük el túlnyomórészt, miért is a kiadás időpontját alig befolyásolta. — 1954 elején a lektori vélemény alapján az összegyűjt anyagot egészséges szelekciónak vetettük alá (ekkor került ki pl. az anyagból az eredetileg e kötetbe szánt, zeneileg rendezett közel 400 párosító dallam).

Célunk mindezzel az volt, hogy a lakodalom zenei képének megrajzolása érdekében minden funkcionális dallamot a maga helyén közöljünk. Minden egyes dallamot megvizsgáltunk zeneileg, hogy hozzátartozik-e valamelyik zenei kategóriához, néprajzilag pedig, hogy van-e, és ha van, milyen szerepe van a lakodalomban, akad-e a helyi adatokon kívül más helyről származó adat is a dal lakodalmas voltára; végül kritikailag felülvizsgáltuk szövegét is. Bár tekintetbe vettük KODÁLY találó megjegyzését, hogy „egy lakodalmas dal nem születik annak, hanem azzá lesz”, mégis elálltunk a legtöbb régi stílusú lakodalmas funkciójú dal közlésétől, ha volt más szövegű változata is; ilyenkor csak a legfontosabb lakodalmas szerepű dalokat vettük figyelembe (természetesen változataik nélkül). Még rigorózusabban jártunk el az új stílusú dalokkal szemben, ezeket csak akkor közöltük, ha változataik többsége lakodalmas szövegű volt. A közölteket kivételesen fontos lakodalmi funkciójuk és ritka lakodalmas szövegük következtében vettük a kötetbe.

Már a fentiekből kitűnik, mennyire nehéz megvonni a határvonalat úgy, hogy akár két ember is egy véleményen legyen. Arra azonban tekintettel kellett lennünk, hogy az adatok alapján a létező lakodalmi fázisok mindegyikére jusson dalpélda; ilyenkor néhány helyen a gyengébb anyagot is figyelembe kellett vennünk éppen a kötet néprajzi szemlélete következtében.

Az anyag rendezésére egyedül célravezetőnek a *lakodalmi mozzanatok időrendje* mutatkozott, amely a dalok funkció szerinti csoportosítása révén, egyedül volt képes biztosítani a zeneileg heterogén anyag áttekinthetőségét, a zenei típusokét a zenei mutatók úgyszólván biztosítják. Az anyag terjedelme miatt a kötetet kettéosztottuk a szigorúbban vett *szertartási* dalokra és a *járvulékos anyagra*, amelyhez — a menyasszonyfektetés táncanyagán kívül — az összes táncokat hozzávettük. A legvégén került sor a táncszók és kurjantások közlésére, amelyek zenei vonatkozása a legesekélyebb.

Most pedig szerkesztési elveink rövid ismertetése után válaszolok a bíráló megjegyzéseire. Rajeczky elismeri a népszokások keretében való népdalkiadványok jogosságát, kívánja azonban, hogy „megszabjuk azt a mértéket, melyen innen a kiadvány zenei követelményei kielégíthetők”. Ajánlja, hogy néprajzi szakemberrel szövetkezzék a szerkesztő, aki megadhatja a dallamok rendezéséhez szükséges szokáskeretet. Ez meg is történt mind a három kötetben: egyik legkiválóbb néprajzi szakemberünk, Szendrey Ákos lexikon-szerű szó- és szokásmagyarázatot adott az első két kötethez, a III/A—B kötetet pedig néprajzi szempontból igen gondosan lektorálta. Megjegyzéseit túlnyomó részben érvényesítettük is. Szakemberekkel való szövetkezés (néprajzos, táncos, fényképész, filmes, nyelvész stb.) volna az ideális megoldás, e kötetnél is igyekeztünk ezt megvalósítani a kiadvány természetének megfelelő mértékben. A bíráló által elképzelt módon a néprajzos állandó gyámkodására azonban nincs szükség, a dalokhoz kapcsolódó szokásleírást a zenei gyűjtőnek is el kell tudnia végezni. Inkább fordítva: a zenéhez nem

értő néprajzos szokta elhanyagolni a zenei részt, amely pedig sokszor a szokás lényegét adja.

A másik lehetőség, amit a bíráló felhoz, hogy ti. a dallamközlésnél csak *utaljunk* a dal szokásbeli funkciójára, elfogadhatatlan, mert a kiadvány nem csak „a szakmában jártas olvasónak” szól, hanem az egész magyar zenei közvéleménynek. Igenis a harmadik utat kellett választanunk: a dallamgyűjtéssel párosult néprajzi leíró munkát. Ez könnyen megoldható feladat a zenei folklorista számára, akinek néprajzi jártassága e tudományos leíró munkában nem lebecsülendő. E gyűjtések nagy hasznát látja a néprajz is, mert hiszen igen sok ismeretlen adat került elő tisztán zenei vonatkozások révén.¹ A leíró munka kétségkívül növeli a kötet terjedelmét, de áttekintését nem befolyásolja olyan károsan, mint azt a bíráló érzi. Ugyanezen a véleményem volt ő maga, amikor a *Jeles napok* ismertetésében a következőket mondja (Ethn. 1954: 308): „A kötetet összeállító népzene kutatók a szokások és a zene egységének figyelembevételével fogtak a kiadás munkájába, és igyekeztek a közlésben olyan kompromisszumra jutni, mely a néprajz és a népzene igényeinek egyaránt eleget tesz. Ezt hangsúlyozza KODÁLY, amikor az előszóban rámutat, hogy a Népzene-tár köteteinek főcélja a pontos anyagközlés, azaz a jelen esetben a dallamok szokáskeretének ismertetése is, de nem célja a keletkezésekre és összefüggésekre vonatkozó elméletek felállítására és alátámasztására, sem a hiteles és eredeti alakok minél teljesebb kimutatására: a kötet lemond a külföldi irodalommal való egybevetésről, és megelégszik annak pusztá felsorolásával, különösen azért, mert a részletes tanulmányok a kötetet a használhatatlanságig megduzzasztanák.” Feltűnő, hogy a bíráló a fenti szempontból az I. kötetet dicséri, a II.-at mintegy mentegeti, a III. kötet szerinte a fenti megoldás krízisét jelenti. Ezt a krízist szerintünk a kötet teljes mértékben kiállotta.

A bíráló kifogásolja, hogy a szerkesztők igen tágra szabták a közlendő anyag kereteit; így KODÁLY az előszóban a kiadvány céljául a lakodalom teljes zenei képét tűzte ki. A mi véleményünk szerint ez az egyetlen lehető megoldás. Tudva tudjuk, mennyire szürkül, hanyatlik, felejtődik napról-napra a lakodalom szokás- és zenei anyaga, így kötelességünk az utolsó pillanatban e leghatalmasabb népszokásunk zenei anyagáról teljes összefoglaló képet nyújtanunk, még akkor is ha ez a „terjedelem rovására” megy.

Rajeczky félreérti a harmadik csoportnál alkalmazott *szövegkritikát*. Szavai szerint: „a harmadik csoport.....az eddig elfogadott néprajzi keretet még megtoldja egy tisztán szövegi műfaj-kerettel, és így alkalmat ad a kötet mértéken felüli bővítésére.” Sarkalatos tévedés! Ellenkezőleg, ott ahol egy harmadik csoportbeli dallamot néprajzi adatok alapján lakodalmasnak találtunk, és a dal funkciójára több más adat is utalt, *megszorításként* a szöveget még külön is megvizsgáltuk. Ez a szövegvizsgálat korántsem jelenti az anyagduzzasztás lehetőségét, ellenkezőleg az anyag redukálását szolgálja. Nem hiszem, hogy félreérthetők volnának ilyen értelemben a III/A köt. Bevezetőjében mondottak, (XII—XIII. 1.).

Rendezés tekintetében a bíráló alapelvül a lakodalmas dalok minőség szempontjából való három csoportra való osztását szeretné úgy, hogy az első

¹ Bizonyítja ezt, hogy legkiválóbb néprajzos szakemberünk által összeállított „lakodalmas szokásokra” vonatkozó kérdőívek pontjait a Népzene kutató Csoport adatai alapján érdemlegesen kibővítette.

csoporthalálai a szokás-frázisok rendjében, a második csoportbeliek variánsaik szerint, a harmadik csoportbeliekből „mutatóba néhány”, és hozzá néhány szigorúan szertartásos tánc adná a rendszerezést. Az ilyen csoportosítás először is nem egységes elven alapszik, másodsor pedig az anyagot teljesen áttekinthetetlené tenné. Az egyetlen lehetséges megoldás az anyagnak a *fázisok időrendjében* való csoportosítása (egy-egy kötetben belül). Ismét feltűnő, hogy a bíráló a mi nézetünket vallja a II. kötet recenziójában: „...a Jeles Napok dallamai a szokások rendjében sorakoznak... Világos, hogy ez az elrendezés teszi szükségessé a kompromisszum zenei részét: a dallamok csak az egyes szokásokon belül sorakoznak a maguk zenei rendjébe, és így vállalniuk kell a belső összefüggés nélküli egymásra következő jeles napok tarkaságát. Kerényi György a kötet szerkesztője éppen erre való tekintettel érdemel külön dicséretet: az egyes fejezetek dallamait úgy csoportosította, hogy a legjellegzetesebb és a szokással belsőleg legjobban összenőtt típusok kerültek a fő helyre variánsaikkal együtt, maguk mögé szorítva a kevésbé jellegzetes vagy a lazán összefüggő és a keverék-dallamokat. Ahol lehetett, a cselekmények szertartási egymásutánja az egyes fejezeteken belül is segített sorbarakni a dallamokat..... Tehát a II. kötet dallamai nem adnak, nem is adhatnak olyan egységes képet, mint a Gyermekjátékok-éi, ezt a hátrányt azonban pótolja a dallamok szépsége és hajlékonysága.... (Ethn. 1954 : 307—308).” Azt látjuk tehát, hogy a bíráló maga is az időrendi csoportosításnak volt a híve, ezért érthetetlen, miért tért el ez elvétől éppen a legnagyobb, legterjedelmesebb, és így szokás-anyag tekintetében legnehezebben áttekinthető népszokásunk, a lakodalom esetében.

A bíráló hosszasan igyekszik azt bizonyítani, hogy célunk *sok* dallam publikálása volt, s erre a „szerkesztéssel egyidejű dallam-gyűjtés” eljárása csábított. Már előbb kijelentettük, hogy a szerkesztés és dallamgyűjtés nem egyidőben történt, csekélyszámú, hézgapótló adattól eltekintve. De nincs igaza abban sem, hogy nagy gyűjteményeink teljességet mutató, lezárható és e formában kiadható anyagnak tekinthetők. Természetes a legfőbb típusok jórészt megvannak, de hol vannak a tudományos összehasonlításra feltétlenül szükséges változat-tömegek! Arról ne is szóljunk, mennyi ismeretlen dallamtípus bukkant elő a 30-as évek óta! Ezért nem hibáztatható egy kiadvány, ha kivételesen „rendezés után érkezett változatokat” közöl a jegyzetben. Különben ugyanez az eljárás megvolt az I. és II. kötetnél is, ahol a szerkesztő a „rendezés után érkezett” kifejezést helyesen elkerüli. (Csak az I. kötetben több mint 40 ilyen akadt.) Különben erre vonatkozólag ismét Rajeczky szavait idézem (Ethn. 1954 : 30) : „A szerkesztő gondosságát dicséri az a sok pótlólag (!) beiktatott anyag, mellyel a rendelkezésre-álló gyűjtést akár zenei, akár szokási szempontból kiegészítette.”

A kötet terjedelmének fokozására azt a vádat hozza fel a bíráló, hogy „szisztematikus küllemű, de kellően rugalmas keret” szolgál arra, hogy a szerkesztő elhelyezhesse kedves dalait. Ezzel szemben a kötet élén álló néprajzi bevezető: a lakodalom mozzanatainak lexikális áttekintése (az előző kötetek letűrendbeli néprajzi magyarázataival szemben időrendben) szükségessé volt a dalok szerepének megértéséhez. Idézem Rajeczky véleményét az *előző* kötetek néprajzi bevezetőire vonatkozólag (Ethn. 1954 : 308) : „... Meggyőződésünk, hogy Szendrey tudását a kötet jóval kiadósabban is kamatoztathatta volna, ha magyarázatait egy-egy szokás rövid bevezető-ismertetésének

keretében nyújthatja. A jelen formánál vagy az az érzésünk, hogy a magyaránivalót túlszűkre szabták, . . . vagy azt látjuk, hogy a dallamok jegyzetei különállóan és teljesen rendszertelenül adnak felvilágosítást gyakran fölösleges bőbeszédűséggel." Téves Rajeczky felfogása, hogy az említett néprajzi bevezető típus-lakodalom leírása volna, — tisztán lexikálisan, de időrendben foglalja össze a lakodalom megkülönböztethető fázisait, s ezeket sok száz áttanulmányozott forrásmű adatai igazolják. Még hozzáfűzhetjük, hogy ezt a népszokás-keretet nem előre meghatározottan és a gyakorlattól függetlenül, mesterkélten találtuk ki, hanem a gyűjtő és leíró munka után a rendszerezés kapcsán foglaltuk össze. Külön örömeinkre szolgál, hogy eddig ismeretlen adatainkkal az általános néprajznak is szolgálatára lehettünk.

Rajeczky kifogásaira az időrendi-csoportosítás hibáival szemben már cikkünk elején megfeleltünk, amikor a kötet szerkesztési elveiről beszéltünk. Az időrendi csoportosítás elvét a két kötetben külön-külön a legkövetkezetesebben véghezvittük; a kettő egybekapcsolása (a III/A kötet elején álló szokás-áttekintés alapján) a laikus olvasónak sem okozhat nehézséget. Tekintetbe kellett vennünk, hogy a zenével kapcsolódó lakodalmi szokások egyik legfontosabbika a tánc. Amint a gyermekjátékok és a jeles napok szokásainak közlése nemcsak hiányos, hanem érthetetlen volna játék-, mozgás- és cselekvényleírás nélkül, ugyanúgy hiányos volna a lakodalom zenei képének megrajzolása a dalokhoz fűződő mozgáselem leírása, és a lakodalmas funkciójú táncok közlése nélkül. Ez utóbbi esetben a tánchoz kapcsolódó dalok nem mindig lakodalmas szövegek.

Ami a bíráló javaslatait illeti egyes mozzanatok egybefogása, valamint azok alfázisokra való tagolása tekintetében: ezek vitatható, de teljesen lényegtelen dolgok. Szerintem a kötetben alkalmazott csoportosítás teljesen tiszta, áttekinthető és a célnak így a legjobban megfelelő.

Több apró-cseprő dologban szeretnék a bírálónak választ adni.

A *kurjantások* esetében a keleti vidékeken még dallamesírakat találunk, amelyeket kiabálás-szerűen, *csujjogatva* adnak elő. Ezzel szemben a többi részekben a kurjantások sehol nem zárt dallamszerűek, hanem ritmikus kiáltások. Hogy a két típus mit az összefüggés, arról nem kötetünk feladata végleges következtetést levonni. A Bevezetőből idézett a kurjantásokra vonatkozó szavak sem kívántak végleges megállapítást leszűrni.

Hogy a III/A kötet anyaga elsősorban a főszereplők, a B köteté pedig a többi szereplő köré csoportosul, néhány apró eltéréstől eltekintve fennáll. Ez sem volt kategórikus kijelentés részünkről, inkább szempont a további kutatásokra.

A bíráló általában a kötet terjedelmét kifogásolja, mégis ellentmondásba kerül magával, amikor egyes variáns-csoportok *teljes* közlését kívánja. Az „Árgyelus kismadár . . .” nem közölt „változatai” erősen eltérnek a főalaktól (l. III/A 779-792 j.); és egyetlen-egynél sem akadtunk a legszorgosabb „pótgyűjtés” alkalmával sem lakodalmi vonatkozásra.

A „Szól a kakas” (III/A 96.) további változatai, amelyeket a bíráló említ, post festa érkeztek.

A III/B Függelékében közölt dalnak csak most előkerült *teljes* szövegéből derült ki, hogy nem fonóbeli, hanem lakodalmas dal (ez is bizonyítja, szigorú szövegkritikánkat, mert csak *biztos* adatok után közöltük). NB. A dalra vonatkozó adatokat a bíráló a Függelék j.-ben megtalálhatja.

A bíráló erősen túloz, amikor „*érdektelen*, a gyűjteményt helyenként kvodlibetté tarkító énekekről” beszél. Válaszoljon ő maga a vádjára (Éthn.

1954 : 308) : „A régi és új típusú hazai gyökerű és idegen származású dallamok hullámzó tömege láttán sok, különösen zenész olvasó megkérdi : nem volna-e ajánlatosabb a szokásba utólag bekapcsolódott dallamokat saját stílusuk kötetébe iktatni, itt pedig csak a zeneileg is a szokás különös színezetét mutató példákat közölni? Erre elsősorban a néprajzos ad negatív választ : ősrégi szokás is jelentkezhetik teljesen új dallamokkal, sőt : a »régi dallamok» is minden valószínűség szerint messze elmaradnak korban a »szertartási talajtól, melybe belenőttek, nem is említve azt, hogy a szokásba pusztán apropóképpen befurakodott új dallam sok esetben magát a szokásba új motívummai bővítheti, tehát a szokás ismertetéséből *ki nem maradhat* — de még a zenész sem örülne, ha pl. a névnapki köszöntők különböző kötetekbe szóródnának széjjel, és sehol sem láthatná azt a meglepő stílus-tagozódást, ami a jelenlegi közlés alapján a dunántúli, alföldi és erdélyi köszöntőkben oly szépen megnyilvánul . . . . .”

Ami a VIII. fejezet két dalát illeti : a *csigacsinálás* alkalmával általában mulatás folyik, mégis akadt két helyen állandóan ez alkalommal énekelt dal, amelyet főleg ilyen különleges szerepük miatt közöltünk. Elvünk különben is az volt, hogy lehetőleg minden lakodalmi mozzanatot zenei példával is illusztráljunk. (A III A/74. dálnak különben van több más lakodalmi vonatkozású változata pl. a III B/ 345—345 j.).

A bíráló a 870—879 j.-re vonatkozólag terjedelmes dörgedelemben részesíti a szerkesztőt. Kár, hogy nem vette észre, hogy a 879-es szám utolsó számjegye 6 kellene hogy legyen, nyomdai hiba következtében megfordult a szám.

Szörszálhasogatónak látszik a III/A 856—60 j. taglalása is. Ez a dallamtípus Kodály első közlése óta „Ne búsuljon senki menyecskéje” címmel közismert. A dallam fríg végű változatai mindenütt lakodalmiasok. Viszont a bíráló észrevehette, hogy a 861. nem fríg változat. (E típus többi változatát helyszíne miatt nem közöltük).

Kifogásolja a bíráló, hogy a zenetörténeti vonatkozásokat és az újabb külföldi népzenei irodalmat szem előtt tartó filológiai munka részben „egyenetlenségben, részben nem üti meg azt a mértéket, amit ma elvárunk”, — bár hozzáteszi, hogy nem a rendező hibájából, hanem mert nincs népzene-könyvtárunk. Erre vonatkozólag maga a bíráló idézi Kodály idevonatkozó szavait (fentebb idézve).

A 3. és 7 j.-re vonatkozó megjegyzésére csak annyit : teljesen megfelel a tudományos gyakorlatnak, hogy utaltam Kodály idevonatkozó adataira. További megjegyzéseim tisztán néprajzi vonatkozásúak a kótatámlapok megjegyzései alapján. A közölt, bővílt változatra Kodály hívta fel figyelmet. A bíráló által hiányolt művek adatai újabb keletűek, és rendelkezésemre sem állottak (ebben a lektorok segítségemre lehettek volna).

A Jegyzetek-re vonatkozólag az a véleményem, hogy ezekben nem kereshetünk tökéletes filológiai megoldásokat (l. Kodály Bevezetője MNT. II). A variáns-csoportok feldolgozása is a jövő feladata lesz. Addig is igyekeztünk az általunk hozzáférhető adatokat közölni a további kutatás elősegítésére ; inkább vállalva a túlszigorú bírálat kifogásait, mintsem, hogy ne közöljünk minden kézenfekvő anyagot, indítékot adva a további kutatásra.

Összegezve a fentieket, néhány kisebb horderejű, kevésbé lényeges dolgon kívül, amelyekre fentebb megadtam a választ, két fő kifogás domborodik ki a bírálatból. Az első a funkció szerinti csoportosítás ellen szól. Hang-

súlyozom, hogy nem rendszerezésről, hanem anyagrendezésről van szó, ami tisztán az anyag áttekinthetőségét szolgálja. A másik, a kötet arányai ellen szóló véleménye erősen vitatható. Kodály előszava valóban világosan megjelölte a kötet célját. Ez a cél determinálta az anyag rendezését és terjedelmét. Mivel a kiadvány elsősorban és főleg a magyar közvéleménynek szól, a szokások kiveszése idején nem mulasztható el egyetlen zenei adat sem, amely népi életünk megvilágítását célozza.

Kiss Lajos

KOMLÓS ALADÁR : IRODALMI ELLENZÉKI MOZGALMAK A XIX. SZ.
MÁSODIK FELÉBEN

(Akadémiai Kiadó, Budapest, 1956. — Irodalomtörténeti Füzetek, 7. szám. 116 lap.)

1. Korábban Komlóst jelentékeny esszék jóhírű szerzőjeként ismertük, akinek munkáiban nemzedéke jellemvonásai közül sok rokonszenves szövődött össze szolid, széparányú egységbe. Teljessé érlelt íráskészség, az írnitadás önmagában tetszelgő Narcissus-kultusza nélkül, gondolatbőség, fegyelmezett ítéllettel mindig határok között tartva, intellektuel gögtől mentesen, belső feszültség, lírai átélés, élményt közlő szuggesztivitás, melyet tárgyszeretet, tárgyyszerűség és mértéktartó ízlés fogott tiszta formába, ötvözött szilárd anyaggá, s óvott túlzó eredetiségtől, ötletek és divatok kedvelésétől egyaránt.

A második világháború körül és után ereje javát irodalomtörténeti kutatásokra adta, sűrű egymásutánban bocsátva közre dolgozatait. Tanulmányaiiban egy-egy vitatott részletkérdést, vizsgált időszakának egy-egy jellemző korproblémáját világította meg példás tárgyismerettel; s emellett föltáratlan filológiai anyagot közölt, s kiadásokat készített elő. Igazi műfajának mégis a portrét rajzoló életrajz-monográfiát véli a tudományos köztudat. Most azonban összegző munkát, hogy manapság közkedvelt szóval éljünk: szintézist vállalt feladatául. A XIX. sz. második felének irodalmi ellenzéki mozgalmait foglalta össze a tárgyhoz képest rövid, alig hét éves tanulmányban. Ez a feladat kétségkívül nem volt könnyű.

2. A XIX. sz. második fele középhelyet foglal el a teljesen ismeretlen és az alaposan föltárt, földolgozott irodalomtörténeti korszakok között. Másfél-két évtizede ugyan még valóban ismeretlen föld volt javarészt ez a terület is, azóta azonban egész tartományok, szigetek, szigetsoportok kerültek a korszak mappájára, mégis teljes térképével nem rendelkezünk mindmáig. Az összegzésre törekvő kutatónak ezekben a félig föltárt, irodalomtörténetileg ki nem alakult arculatú korszakokban kell a legtöbb nehézséggel megküzdenie. Össze nem csiszolt, ellentétes értelmű és értelmezésű adatok, vélemények konglomerátumából kell egységet alkotnia, ismeretlen, félig ismert és teljesen megvilágított tényektől, részletekből kell egyenletes folytonosságot teremtenie. S mindehhez itt, ebben az esetben ellenzékről, egy olyan korszak ellenzékéről van szó, amelyben az irodalomnak még az a fele sincs megnyugtatóan szintézisbe foglalva, amelynek ellentétes vetülete, ellentétes előjelű párja arnyékkénti kísérője ez az ellenzék.

Az egyik alapkérdés éppen itt rejlik. Nem Schlemil históriája ismétlődik-e itt, csakhogy fordítva, hiszen csak az arnyéket látjuk, de az arnyékvetőt nem. Márpedig az ellenzékiség fogalmának tartalma nagyon is történeti, évről-évre

változó, s változása az uralmon levő irányzat alakulásától elválaszthatatlan. Sikerülhetett-e ilyen körülmények között az ellenzéki mozgalmakat nem csupán kronológiai rendbe foglalni, hanem lényegüket értelmezni is.

3. Komlósnak az ellenzékről adott definíciója első pillanatra talán meg is hökkenti az olvasót. Az ellenzéknek ebben a korban, úgymond könyve első lapján, azok az írók alkotják, „akik ilyen vagy olyan okból kóbor farkasok módjára az irodalmi élet erdejében, mintegy a szabad ég alatt tanyáznak, s szegényen, kitagadottan, keserűen néznek a hivatalos pozíció napján sütkérező pályatársaik jól ellátott kis csoportjára”. Vajjon, nem túlságosan szűk s tág is-e egyúttal ez a meghatározás, s nem kitérés-e minden elvi szempontnak a fogantatás elöl? — kérhetőné aggódva valaki. Csakhogy, lehetséges-e ezeknek a majd félszázadra terjedő, nagyva is töredékes lehetű mozgalmaknak olyan definícióját adni, hogy az e mozgalmak minden egyes mozzanatára és ágára érvényes, vagy legalábbis elfogadható legyen, olyan definícióját, amelybe Zilahy Károly, Rákosi Jenő, Asbóth János ellenzékiisége csakúgy beleilleszthető, mint Bodnár Zsigmondé, Palágyi Lajosé vagy éppen Dengi Jánosé, Gáspár Imréné, Kaposi Józsefé? Hiszen még ugyanannak az írónak ellenzékiisége is nem egyszer változtatta e korszakban időhaladtán nemcsak arculatát, de lényegét is.

Az irodalomtörténeti definíciókkal szemben támasztott követelményekben manapság gyakran találkozunk a természettudományos szemléletnek a szellemtudományok területére való jogtalan behatolásával, káros alkalmazásával. Már pedig az irodalomtörténeti definíciónak semmiképpen sem lehet a fizikai vagy a kémiai képlet, meghatározás ellenpárja. Egy mozgalom vagy éppen mozgalmak sorozata lényegének, mivoltának kérdésére nem a definícióknak, hanem a róluk, e mozgalmakról szóló műveknek kell pontos és kielégítő feleletet adniok.

Komlós könyve elején adott definíciójában e mozgalmak jelleméből egy olyan lényegi közös vonást ragadott meg, amelyhez e mozgalmak minden egyes mozzanata, jelensége és jellegzetessége szervesen kapcsolható úgy, hogy az összegző utolsó fejezetre az olvasó már e mozgalmak menetének és karakterének nemcsak leíró rajzát látja maga előtt, hanem értelmező elemzését is. Komlós egész módszerére jellemző az, hogy óvakodik a tételekből való kiindulástól, anyagát nem illuztrációként tekinti, a jelenségektől, a tényektől mintegy a szemünk előtt jut el a konkluziókig. Könyve nem egyszer (például a Figyelő, Palágyi Menyhért munkássága vagy a Magyar Szemle tárgyalásakor) nem is csupán ismert tények összegzője, hanem egyúttal anyagfőltáró adatközlés is.

4. A tanulmány tengelyében Gyulai személye, illetőleg a Gyulaihoz való viszony, még pontosabban a Gyulai-ellenesség kérdése áll. S most megint aggódva kérhetőné az elvek féltékeny őre, vajjon, nem kevés-e ez egy összegző tanulmány magvának, vajjon nem a pozitívizmus valamiféle földujulásáról van-e itt szó. Csakhogy a tanulmány tulajdonképpen nem is Gyulai személyének, mégcsak nem is Gyulai esztétikájának, elvrendszerének, hanem ezek irodalmi és közéleti funkciójának kérdését teszi forgató tengelyévé. Komlós irodalomtörténeti szemléletének egyik legjellemzőbb vonását funkcionálisnak nevezhetnénk, ha ezt a szót a filozófiai szaknyelv már másfajta jelentésre le nem foglalta volna.

Ez a funkció alapján, ez a betöltött történeti szerep alapján történő ítékezés segíti elő, hogy ezeknek az ellenzéki mozgalmaknak sokszor emlege-

tett, sőt hánytorgatott alapellentmondása megnyugtató magyarázatot és ezzel föloldást nyerjen a tanulmányban. Ez az ellentmondás abban rejlik, hogy ezek az ellenzéki csoportok jogosan, sőt többségükben helyesen és igazságosan bírálták ugyan Gyulai szerepét, tevékenységének szándékaitól független objektív következményeit, de azok az esztétikai elvek, azok a cikkekiből kikövetkeztethető elvrendszerek, amelyeket Gyulai esztétikájával szembeállítottak, legtöbbször alulmaradnak nemcsak tisztázottság, következetesség és teljesség tekintetében, hanem az irodalom lényegi kérdéseinek, társadalmi, nemzeti, történeti szerepe és meghatározottsága kérdésének megítélésében is. Ha valaki elvontan, keletkezésük és föladatuk problémáival mitsem törődve, mint egy eszmelaboratóriumi üvegbura alatt, az irodalmi progresszió valamiféle plátói ösképéhez mérve hasonlítgatná össze a két tábor elveit, a haladóbb jelzőt föltétlenül Gyulainak s követőinek juttatná.

Komlós, úgy tűnik, nemcsak az ellenzék szerepét érti mélyen, hanem, ennek előfeltételeként, Gyulaiét is, vagyis — előbbi parabolánkhöz visszatérve — nem ismétlődött meg Schlemil fordított históriája, az árnyékvetőt is látjuk a tanulmányban, nem csak az árnyékot. Külön fejezet rajzolja meg, természetesen a tanulmány nézőpontjából ugyan, de rendkívül sokrétűen és mély igazságszeretettel a népnemzeti iskola kánonjainak legfőbb szerzőjét és őrét.

Gyulai esztétikai elvei az ötvenes években Kemény és Arany mellett, és nem kis mértékben az ő hatásukra, alakultak ki. Ekkor ezeknek az elveknek, mint általánosításoknak, konkrét tartalma nagyrészt azonos volt az egységes egész nemzetnek az irodalomban kifejeződő törekvéseivel. A hatvanas években azonban, bár a szavak, a megfogalmazások és az elvek szavai, jórészt továbbra is azonosak maradtak, konkrét tartalmuk, koruknak szóló jelentésük egyre inkább csak egy osztálynak, az uralkodó osztály egy rétegének az irodalomban megnyilatkozó törekvéseit fejezte ki. Az egyes osztályok érdekei ugyanis egyre határozottabban váltak el egymástól ezidőre, s az érdekeknek ez az elválása mennél inkább az érdekeknek a szembekerülésévé lett, annál nagyobb mértékben erősödött Gyulai elvrendszerének verbális volta, s ennek az elvrendszernek jelentése, hivatása most immár egyre inkább az uralkodó osztály nemesi rétegeinek az irodalom síkján történő érdekvédelmére szűkült.

A nyolcvanas évekre ez a verbális jelleg és ez a védekező funkció már teljesen eluralkodott a hivatalos irodalom esztétikájában. A nemzeti jelleg általában helyes elvét például továbbra is fölntartották, sőt nagyon is hangoztatták, ámde a nemzetinek még az ötvenes években kialakult fogalmát, a fogalom ekkori tartalmát nem voltak hajlandók bővíteni, s így a városi-polgári irodalom eleve kívül rekedt azon. S a példákat erre a verbális, defenzív jellegre bőven szaporíthatnánk az irodalom bármely területéről, a verszánéről csakúgy, mint a műfajelmélet vagy a tragikum-felfogás területéről. Ez utóbbiról szólva például elég talán itt arra a jellemző folyamatra utalni, mint alakított Gyulai, — mint hinni szokás, — nagyrészt Kemény s Arany (állítólagos) tragikumszemléletéből kánonokat, sőt dogmákat, s még inkább arra, mint magyarázta ezeket tovább a fennálló társadalmi rend védelmére Beóthy. Komlós világosan kifejtette azt az összefüggést, amelyet az ellenzéki mozgalmak legmélyebbre látó eszmélkedői — Asbóth, György Aladár, Palágyi Menyhért s mindenekelőtt Komjáthy — is megpendítettek már, azt az összefüggést tudniillik, amely Tisza politikájának s Gyulai irodalomirányításának szerepe, feladata között fönnállott. Az előbbi demokratikus parlamentarizmus,

az utóbbi egységes egész nemzeti irodalom és népies realista szemlélet látszata mögött egy osztály uralmát rejtette.

5. Gyulai irodalomirányító funkciójának tisztázása, mintegy párhuzamosan, kettősfényű lámpából, megvilágította azt a funkciót is, amelyet az ellenzék ebben a századharvadban betöltött vagy betölthetett volna. A tanulmány szemléletének és módszerének helyes volta, reális értéke mellett talán az tesz leghathatósabban tanuságot, hogy benne, oly sok ingadozás, oly sok értékelés és értéksökkentés után az ellenzéki mozgalmak képviselői közül kiki tehetségének, erkölcsi rangjának, főképpen betöltött szerepének megfelelően az őt megillető s a kor kutatóját is megnyugtató helyhez jutott.

Komlós nem félt illúziók szertefoszlásától, akár a falakon belül, akár kívül szülték és nevelgették is nagyra azokat. Zilahy Károlynak szokatlan mértékben fölnagyított szerepe, s szinte a patetikus dagály magasságaiba emelt zseni-volta meglehetősen megcsökkent, megapadt itt. Érthető ez, hiszen az utolsó évtizedek konstrukcióiban neki szánt szerep történeti lehetősége az ő tevékenységének esztendeiben még létre sem jött. Gyulai elvrendszere ezidőben még tartalmában és funkciójában is a nemzeti törekvések igazi kifejezője volt, s Zilahy polémiái nem túlságosan sok és jelentős korrekciót és bővítést szolgáltattak ehhez az elvrendszerhez. Hasonlóképpen Tolnai is jónéhány grádussal lejjebb foglalta el helyét annál, mint ahol azt az őskerelő lelkesedés megérthető, de semmiképpen sem jogosítható túlzással csak nemrégiben is számára kijelölte.

S ugyanakkor a dolgozatban néhány olyan érdemes író, irodalmár, irodalomközéleti egyéniség tevékenységének számbavétele is megtörtént, akikről nevükön túl, nagyon is méltánytalan módon, terjedelmes irodalomtörténetekben sem találunk szinte semmit. Említhetnénk példának a merész-logikájú, szocialistabarát György Aladár vagy a keményzsigmondian európai műveltségű és látókörű Asbóth János nevét.

S az ellenzékiekén kívül a hivatalos irodalom képviselőinek portréja is gazdagodott egy-egy ecsetvonással, egyeseké, mint például Kemény Zsigmondé, valamivel melegebb fényt, másoké, mint például Arany Lászlóé, egy kevés ridegebb árnyalatot kapott. Mert hiszen nyilvánvalóan mégsem egészen közömbös tény az, hogy Kemény elvbarátai mögött és azok ellenére emberséggel, sztoikus fölülemeléssel és méltányossággal veti latba erejét Vajdának a Kisfaludy Társaságba való választásáért, jóllehet neki csakugyan lett volna oka sértődöttségre a jelölttel szemben, Arany László viszont, számunkra ma már szinte érthetetlen módon, hideg elszántsággal fog össze Gyulaival a választás sikere ellen.

Az ellenzéki mozgalmak közül a tanulmány a legerősebb hangsúlyt a nyolcvanas évek ellenzékeire, a Reviczky, Komjáthy és a Palágyiak körül kialakulóra veti. Joggal, hiszen Gyulai irodalomirányító szerepének diktatórikus volta, esztétikájának verbális, defenzív jellege ekkorra vált teljessé és ezzel együtt ekkorra érlelődött meg egy ellene indítandó frontális támadásnak nemcsak a vágya, hanem valamelyes lehetősége is. (Például a Koszorú utolsó évfolyamaiban, az Új Nemzedékben). A támadás, természetesen, még most nem, csak a Hét, illetőleg a Nyugat idejére hozhatott győzelmet.

A tanulmány egyik legerdekesebb fejezete a Gyulai bukásáról és a bukást követő új népszerűségéről szóló. A pszichológus, az irodalom-szociológus bizonyosan nagy figyelemmel, sőt egyetértéssel olvassa majd, az irodalomtörténész

azonban, ha eddig nem fogalmazta meg, nem summázta ellenvetéseit a tanulmánnyal szemben, ennél a fejezetnél feltétlenül megteszi. Miről van tehát szó?

6. Arról, hogy a tanulmány szemléleti és módszertani alapelvét, illetőleg alaptételét nem alkalmazza mindig kellő következetességgel, teljességgel és dialektikával. Így aztán Gyulai nem egyszer, s nem is a legkevésbé fontos pontokon csupán, mint egyedi írói jelenség s nem, mint egy társadalmi-irodalmi funkció hordozója áll a tanulmány középpontjában. Ennek következtében ez a centrum nem is bírja mindazokat a jelenségeket, problémákat magához asszociálni, amelyek pedig feltétlenül ebbe a kérdéskörbe tartoznak. Azok az írók például, akik támadásaikat, hogy úgy mondjuk, nem expressis verbis Gyulai ellen irányították, hanem az ellen a funkció és az ellen az elvrendszer ellen, amelynek ő a megtestesítője, nem egyszer kimaradtak vagy nem kaptak kellő helyet és súlyt a tanulmányban. Nem kétséges például, hogy azoknak az esztétikai, irodalomelméleti elveknek, amelyeket Toldy István műveinek, mindenekelőtt az Anatole-nak szereplői fejtegetnek, finomra fent polemikus éle Gyulai esztétikája ellen szól. Mégis Toldy egészen kimaradt a tanulmányból. Pedig nem is magános támadó volt ő sem. Legszerosabb baráti köréhez, részint elvbarátaikhoz csupa olyanok tartoztak, akik maguk is Gyulai-ellenesek voltak, s irodalmi és elméleti munkáik vagy megjegyzéseik egyaránt a népnemzetivel való elégedetlenségről tesznek tanúságot. Elég talán Rákosi Jenőre, Asbóth Jánosra, a fiatal Ábrányi Fmilre, Kaas Ivorra, Dóczy Lajosra utalnunk.

Más oldalról mutatja a könyv e gyengéjét Asbóth János esete. Róla ugyan több ízben szól a tanulmány, bizonyító idézeteket is vesz tőle, de ennek ellenére még a töredékét is aligha kapta meg annak az elemző figyelemnek, amelyre pedig éppen ebben a tanulmányban feltétlenül számot tarthatna. Nemesak azért, mert a maga korának irodalmi irányaihoz oly mély értéssel szólott hozzá, mint ahogy az élő irodalom kérdéseire a magyar kritika történetében Kemény Zsigmond, Erdélyi János és Németh László között vajmi kevesen szólottak, hanem mert olyan velőbe és vesébe ható íróniával és éleslátással ebben a korban szinte senki sem mutatott rá a hivatalos irodalom propagálta népiesség életképtelen, magát túlél, jövőtlen voltára, mint ahogy ő Beóthyról szóló nagyszerű tanulmányában. Igaz, ő sem Gyulairól szólt. De éppen ez a nagyszerű tanulmányában. A növendék kétségtelen tehetsége ellenére is gyengén sikerült kísérletein át mutatja meg, hogy a mester esztétikája mit, milyen irodalmat képes már csak földajkálni. Mert hiszen amit Asbóth Beóthyról, „a megkésett esemeteről” mond, az elvi lényegét illetően szinte változatlanul igaz Lévayra éppen úgy, mint Jakab Ödönre, Vargha Gyulára vagy a népnemzeti valamennyi epigonjára.

Egyáltalán: a tanulmány látóhatárát nem egyszer összeszűkíti, gondolatnak, kérdéskijelöléseinek társító erejét megbéklyózza az a tény, hogy a Gyulai szövetségesei, küzdőtársai és neveltjei ellen intézett támadásokra meglehetősen kevés figyelmet fordít, márpedig a hetvenes évek végétől egyre hevesebbek ezek a támadások, nem egyszer hevesebbek, mint maguk a Gyulai ellen intézettek. Irmei például a Koszorúban Arany Lászlónak még író voltát is kétségbevonta, s ismeretes Reviczky kegyetlen hadbaszállása Szász Károly ellen.

S bizonyosan érdemes lett volna nemcsak Gyulainál, hanem, úgy lehet, még Gyulai körénél is távolabb tekinteni, hiszen — dicséretükre legyen mondva — a nyolcvanas évek ellenzéki jei nem csupán az Akadémiával szemben voltak ellenzékiek, hanem mindenkivel, akiről úgy vélték, hogy nem áll eléggé vilá-

gosan az igazság és a szegények oldalán. Nagyon tanulságos például az a maró kritika, amelyben a fiatal Palágyi Menyhért a Mese a varrógépről megjelenésekor a népszerűsége útján éppen induló Kiss Józsefet az Irodalmi Lapokban azért leckézteti, mert szociális bátortalanságát, művészi gyengeségét szentimentalizmus mögé rejti. S a másik „sikeres”, Csiky is meg-megkapja a maga kardvágásait, különösen. — hogy a Koszorú fordulatával éljünk, — „a Gergely-napi aranyak” osztása alalmán.

Ezeknek a problémáknak a fölvétele, az ellenzéknek Gyulai táborán kívül még más írőkkal, csoportokkal való szembesítése, kétségkívül könnyen vezethetett volna az ellenzékiség jelentésének túlzott, elhígító kiterjesztésére. Nagyon is megokolt volt tehát Komlós óvatossága; rövid utalás azonban a kérdésekre talán mégis hasznos lehetett volna, mert kívülrekesztésük viszont az oppozíció fogalmának mintha talán túlzott összeszűkítésével, formálissá válásával fenyegetne.

Mindenekelőtt azonban a dezinált utód, Beöthy szerepe kérdésének rajzát szerettük volna a tanulmányban megtalálni, ha mindjárt csak vázlatos rajzát is. Mert hiszen, ha a Komjáthy fölállította Tisza Kálmán — Gyulai párhuzamot nem is folytathatjuk erőszakos sémazserkesztés nélkül egy Tisza István — Beöthy párhuzammal, az mégis kétségtelen, hogy az uralkodó osztályok irodalmi érdekvédelmét elsősorban ő (és Rákosi Jenő) vette át. A tanulmány mintha csakugyan megfeledezett volna alapelvéről, jóllehet az a funkció, amelyet Gyulai betöltött, az agg kritikus visszavonulásával, nyilvánvalóan nem szűnt meg, csak átalakult és gazdát cserélt. S Komlós tudja legjobban, mint igyekezett Beöthy a polgári tendenciájú, a városi színezetű irodalmat, Komjáthy és Reviczky költészetét a kozmopolitizmus, nemzetietlenség és magyartalanság vádjával diszkreditálni.

Annál inkább sajnáljuk Beöthy problémájának kívülrekedését, mivel annak tárgyalása bizonyosan felszínre hozta volna a századvégi irodalom, illetőleg kritika egyik — ha szabad úgy mondanunk — legizgalmasabb kérdését, annak a — járatos és kedvelt, s ez esetben nagyon is túlzó szóval élve — „lázadásnak” a kérdését, amelyet a hivatalos irodalom gypűin belül Péterfy kísérelt meg. Hogy Péterfy filozófiai érdeklődésével, világirodalmi tájékozottságával, alanyias impresszionabilitásával, kesernyés szkepszisével kiűt a népnemzeti iskolából, ez a vélekedés az irodalomtörténeti köztudatban eléggé általános. Sőt hallhatni, s mind gyakrabban hallhatni azt a véleményt is, hogy ő valójában közelebb állott az ellenzékiek mentalitásához, mint a hivatalos irodalomhoz. NÉMETH LÁSZLÓ félig-meddig már át is vitte az ellenzék táborába, együtt említve őt Zilahyval, Asbóthtal, Komjáthyval, Reviczkyvel a Nyugat elődei-nek sorában. Joggal-e, nem feladatunk eldönteni, de legyen szabad az irodalomtörténetírásunktól mindmáig igazában számba nem vett tragikum-tanulmányára utalnunk, amelynek vallomása tán nem oly lüktető fájdalomú, nem oly rejthetetlenül alanyi, mint a Keményről szóló, de filozófiai okfejtése mögött semmivel sem kevésbé személyes és jellemző, mint azé. S ez a filozófiai okfejtés nem valamiféle mélyebb árnyalása vagy egyéni variálása a hivatalos irodalom felfogásának a tragikum eredetét, a költői igazságszolgáltatást és az irodalom hivatását illetően, hanem teljes szakítás, sőt szembefordulás azzal. Keletkezése után nyomban föl is hangzott a táboron belüliek figyelmeztetése s ő lemondott talán valamennyi közt legmélyebb s legezektább tanulmányának közléséről, s mintegy helyette, megírta az ő sainte-beuveien világos, kétértelmű magyarázkodástól mindig tartózkodó életművéhez képest majdnem zavaros-

nak mondható dolgozatát a költői igazságszolgáltatásról, valahogy úgy, hogy az áldozattá vált, vagy inkább áldozatul esett nektárból is maradjon valami és az istenek is elégedettek legyenek. Mindazonáltal ANGYAL DAVID még más fél évtized múltán is, a háromkötetes kiadás bevezetőjében, nagy ügyvel-hajjal magyarázta s mentegette Péterfynek ezt az eltévedését.

Mindez természetesen nem jelenti azt, mintha Péterfyt csakugyan, forma szerint is, az ellenzékiek sorában akarnánk ezután számontartani; a kor irodalmának kérdéseit nagyobbreszt, a hivatalos irodalom és az ellenzék vitájának problémáit pedig szinte kivétel nélkül kikerülte ugyan, de azért, hogy tanulmányai javarészt a Budapesti Szemlében jelentek meg, hogy a kor irodalmi közvélekedésében Gyulai pártfogoltjának számított, hogy tartózkodott az akadémiai csoport tagjainak bírálatától, sőt irántuk, — ha nagyon diplomatikusan is, mint pl. Lévay-kritikájában, — egy-két elismerő gesztusra is hajlandó volt, egyszóval: tehetségének súlyával, felfogásbeli különbségei ellenére is, feltétlenül Gyulai táborát erősítette az irodalmi élet mozgásában. Éppen ezért ennek a kérdésnek a kifejtését és megoldását éppenséggel nincs sem szándékunk, sem okunk s jogunk Komlós tanulmányától számonkérni; ha ezt tennénk, féltő, hogy az ellenzéki fogalmát tartalmatlanná bővítenénk. Csupán utalni kívántunk erre a bizonnyal nem jelentőség nélküli problémára, amelynek megoldása nagyban hozzájárulhat, egyebek közt, annak a világnézeti magatartásnak, annak az életérzésnek a megvilágításához is, amely az ellenzék többi tagjára is oly jellemző, s ugyanakkor egyáltalán nem sajátja a hivatalos irodalom képviselőinek. A tanulmányban inkább csak a probléma fölvetését, mintegy „virtuális” jelenlétét szerettük volna látni.

7. Mert éppen itt, ezen a ponton, a Péterfyt és ellenzéki kortársait rokonító s különböztető eszmélkedés alkalmán válik konkrétta, megfogalmazhatóvá az a hiányérzet, amely a tanulmány folyamán többször fölbukkan az olvasóban, amely egytestvér a könyv előbb tárgyalt gyengítő vonásával, s amely mögött tán nem is lényegtelen kérdés rejtőzik. Az ellenzék alakjai a tanulmányban némiképp úgy állnak a hivatalos irodalommal szemben, mint egyes barokk oltárok két oldalán elhelyezett szentek szobrai: egymásnak fordult felük remekül kidolgozva, aranyozva, a másik, a fal felé fordult felük azonban megmunkálatlan avagy éppen hiányzik. Azt kitűnő tömörségű összegzéseken, idézetválogatásokon át mindvégig jól látjuk a tanulmányban, mit vetettek az egyes ellenzéki csoportok Gyulai szemére, de az a kérdés meglehetősen kimunkálatlan vagy nem egyszer majdnem hiányzik a tanulmányból, hogy milyen filozófiai elvek, rendszerek alapján, segítségével kísérelték hitelét venni Gyulai elvrendszerének, mit állítottak vele szembe és helyébe, mi adta támadásaik filozófiai hátterét. Bizonyosan nem közömbös kérdés ez a mozgalmak megítélésénél, sikertelenségük magyarázatának egyik kulcsa lehet itt, különösen, ha meggondoljuk, hogy ritkán találkozzunk irodalmunk történetében oly intenzív filozófiai érdeklődéssel, mint éppen ennek az ellenzéknek néhány képviselőjénél.

Ezt a hiányt azonban semmiképpen sem róhatjuk föl Komlósnak. Hiszen egy-egy összegző munka rendszerint a már föltárt anyagra támaszkodik, s az ez esetben vajmi kevés volt; s meg kell azonban állapítani, hogy Komlós ezen a téren is jóval túlment a már meglévő anyag pusztá összegzésén, maga is sok új adalékot szolgáltatott ebben a vonatkozásban is. A kutatás itt azonban még csakugyan nagyon is a kezdeti stádiumában van és az erőszakolt konstrukciók vagy éppen „előre gyártott” sémák veszélye itt valóban rendkívüli. Mégis hadd

utaljunk egy fontos, úgy lehet, az ellenzékiek túlnyomó többségénél közös jellegzetességre.

Az ellenzékiek közül legtöbben valamely Hegel utáni vagy éppen Hegel-ellenes filozófiai rendszerhez kapcsolódtak. Asbóth történetiszemléletében ugyan sok volt még a hegeli elem, de az elhatározó befolyást mégis az ifjabb Mill gyakorolta reá, bár Schopenhauer és Hartmann alapos ismerete sem maradt rá hatástalan. Bodnár maga szólott a Havi Szemlében Hartmannról, mint egyik legfontosabb filozófiai élményéről, többször hivatkozott Langéra és Spencer olvasása is érezhető nyomot hagyott gondolkodásán. Reviczkynek Schopenhauerhoz való kapcsolata közismert és az is, hogy Komjáthy is az ő filozófiájától indult el, hogy később a gnózis, Carlyle és Nietzsche tanai iránt mutasson érzékenységet. Irmei Gobineauról írt, dicsérte őt a Koszoróban, Palágyi Menyhért pedig kezdetben inkább a szociáldarvinizmussal mutatott ugyan rokonságot, de már a nyolcvanas években s még inkább a kilencvenesekben erősen az ún. természetfilozófia befolyása alá került.

Az ellenzék tehát, — ez a kettős, író-filozófus névsor (amelynek összeállítása inkább csak tapogatózás, semmint tényszerű, már teljesen igazolt állítás) erről látszik tanúskodni — mindenekelőtt az idealista bölcelet szubjektív válfajai iránt mutatott érdeklődés, és tagjai közül nem a legjelentéktelenebbek viseltettek különös érzékenységgel a voluntarisztikus irányzatok iránt. Ez kétségtelen tény, ha az egyes nevek összekapcsolását nem is teljesen így igazolja majd a részletes vizsgálat. Ha már most ezt a tényt mi is Komlósnak helyes, a funkció szerint mérő alapelve segítségével ítéljük meg, alighanem olyanféle — ily rövid elmefuttatásban ugyan bizonyosan meglehetősen sémaszerűnek látszó — konklúzióhoz juthatnánk, hogy az ellenzék gyengeségének egyik forrása éppen ezeknek az irányzatoknak a recepciójában rejlett. Lázadáshoz ösztönzést, fegyvert adhattak ezek az irányzatok s egy-egy értékes elemet is a továbbjutásra, de egy a Gyulaiénál haladóbb elvrendszer kialakításához vajmi keveset. Az irodalmi ellenzék Komlós által megnyugtatóan magyarázott és föloldott alapellentmondásának, a szándék és az elvek, a funkció és az elvek ellentmondásának egyik fő forrásvidékét alighanem ezen a területen kell a további kutatásnak keresnie.

8. Az essayíró és a filológus munkája között bizonyos ellentétes jelleget sejt az irodalmi közvélekedés és többnyire a két műfaj művelői is valamelyes bizalmatlansággal szoktak egymás művére tekinteni. Pedig alig van szerencsésebb ötvözet mint e két értekező válfaj jóarányú társulása. Komlós eddigi munkáiban, főképpen protrészerű életrajzmonográfiáiban, mindenekelőtt pedig Reviczky-jében, szép példáit láttuk ennek a társulásnak. Mostani könyve esik azonban műfaját tekintve, legtávolabb eddigi munkáitól. A filológiai dolgozat stílusjegyeinek aránya ebben jóval nagyobb is, mint volt azokban. Mégis megtartott most is annyit az esszé sajátságaiból, amennyi megóvjá munkáját a filológiát mindig kísértő szárazságtól és szürkeségtől. Nemesak átértette, átlátta ugyanis e harmadfél évtized irodalmi életét, mint problémák szövevényét, hanem át is élte, mint élő, emberi sorsokból növekvő, emberi sorsokat kibontakoztató s emberi sorsokat elbuktató történeti organizmust, helyzetet, állapotot. Stílusának személyességét, belső hevét és érzelmi részesességét ez az élmény magyarázza, mint ahogy ez magyarázza azt a majdnem szépirói hangütést is, amely az egész munkán filológiai jellege ellenére is, áthallik.

Így lép a teljes művön átvitt, ha tán nem is mindig következetesen és nem is mindig eléggé széleskörűen átvitt, alapelv által biztosított szigorú

gondolati egység mellé a stílus zárt, következetes egysége, hogy fokozza és teljessé tegye annak hitelét. A korszak kutatója nem is térhet ki e hitelesség elismerése elől, bár azt, természetesen, tudja, hogy az ellenzék kérdése ezzel az összegezéssel nem zárult le végképp. Ám az bizonyos, hogy a kérdés további kutatói ezt a tanulmányt kézikönyvként forgatják majd és egy újabb összegzés csak belőle indulhat ki és csak reá épülhet, sőt elvi alapvetését is bizonyosan meg kell tartania. S ez egy irodalomtörténeti munkának alighanem legszebb dícsérete.

Németh G. Béla

KOMLÓS ALADÁR: TEGNAP ÉS MA

(Bp. 1956. Szépirodalmi Könyvkiadó. 357 l.)

A két világháború közötti korszak irodalmi köztudata Komlós Aladárban a költő és a regényíró mellett elsősorban a nagy kultúrájú, biztos ítéletű kritikust és esztétát (többek között az új magyar líra szintetikus értékelését legelőször megkísérlő mű szerzőjét) becsülte. Újabban viszont, Vajda Jánosról szóló könyve, Reviczkyről írt kismonográfiája, az 1867 utáni irodalmi ellenzékiességgel foglalkozó úttörő tanulmánya és több más munkája révén inkább mint a magyar irodalomtörténetnek és különösen a századvég irodalmának egyik legtermékenyebb és legszerencsésebb kutatóját ismerjük és tiszteljük őt. Korántsem lenne helyes ebben a bizonyosfokú irányváltoztatásban a mától való elfordulást látni. Komlóst éppenséggel nem valami öncélú filológusi becsvágy készítette az említett stúdiumokra; ő a XX. század problémáiból kiindulva, a modern magyar irodalom előzményeit, forrásvidékét kutatva jutott el az 1849 utáni korszak irodalmához. Cseppet sem meglepő tehát, hogy új tanulmánykötetében, amely 1945 óta írt cikkeinek és tanulmányainak egy részét tartalmazza, a szorosabban irodalomtörténeti tárgyú dolgozatok mellett az élő irodalom kérdéseivel foglalkozó cikkeket is találunk. Az egyes írások jellegükre, terjedelmükre és értékükre nézve elég eltérőek; a kötet egységét Komlós szemléletének és módszerének sajátos vonásai teremtik meg.

Ami e tanulmányok olvasásakor nyomban szemünkbe tűnik, az minde- nek előtt szerzőjük hatalmas tárgyi tudása, rendkívül széleskörű anyagisme- rete. Komlós fölényes biztonsággal mozog anyagában. Figyelme az elsődleges kutatási területétől választott korszak irodalmának legkisebb, látszólag telje- sen jelentéktelen mozzanataira is kiterjed — s ezek az apró, mellékesnek tűnő adalékok a tőle felismert összefüggések fényénél nem egyszer nagyonis fonto- sakká és érdekessé válnak. Komlós eredményei az utolsó száz év magyar irodalomtörténetének nem egy kérdését helyezték az eddigétől eltérő megvilá- gításba; s ezek az újszerű beállítások Komlós igazán sikerült írásaiban éppen azért nem hatnak pusztán tetszetős, rögtönzésszerű ötleteknek, mert érvényü- ket a szerző adatok hosszú sorával tudja dokumentálni. Egyik, különösen tanulságos dolgozata pl. azzal a vitával foglalkozik, amely az ún. „irodalmi kozmopolitizmus” kérdéséről a múlt század 70-es, 80-as éveiben lezajlott. Komlós nagyszámú egykori megnyilatkozásra támaszkodva bizonyítja be, hogy a „nemzeti” és a „kozmpolita” álláspont jelmezeiben voltaképpen az irodalmi Deák-pártnak és a nagyvárosi értelmiségi irodalomnak harca folyt. A „kozmpolitizmus” jelszava ekkoriban sajátos, a szó azóta kialakult

jelentésétől merőben eltérő értelemmel bírt; ezekben az évtizedekben ugyanis éppen a konzervatívizmus szószólói, a fennálló rend védelmezői bélyegezték kozmopolitáknak az új, haladóbb törekvések képviselőit.

Komlós némely más tanulmányát is vitathatatlanul megilleti az úttörés érdeme. Így ő vállalkozott (még 1948-ban) elsősül arra, hogy a kortársi kritikákat áttekintve összefoglalóan értékelje József Attila költészetének egykorú visszhangját. „A nemzeti művészet nyomában” című tanulmány pedig, mely az 1900 körüli évek magyar építészetének, zenéjének és irodalmának törekvései közötti rokonságra és kapcsolatra figyelmeztet, a különféle területek szempontjait átfogó komplex módszerű kutatásra ad kitűnő példát. E dolgozathból irodalomtörténetek, zenetudósok és a művészettörténet kutatói egyaránt termékeny ösztönzéseket meríthetnek, hiszen valamennyiük közös (és egyre sürgetőbb) feladata, hogy a XX. század elejének nagy művészi áramlatait: a „Nyugat”-mozgalom kialakulását, Bartók és Kodály zenei forradalmát, a nagybányai festőiskola létrejöttét stb. mint egy hatalmas szellemi megújulás egységes folyamatának egymással szervesen összefüggő részeit vegyék végre szemügyre.

Komlós néhány kisebb cikke is ugyanilyen meggyőző módon tisztáz fontos irodalomtörténeti problémákat. Inkább csak példaképpen utalunk „A félreértelt *Vén cigány*” című írására, mely Vörösmarty költeményének helyes értelmezéséhez ad kulcsot kezünkbe. Komlós kimutatja, hogy a *Vén cigány* költője korántsem a krimi háborútól várta a magyarság sorsának jobbra fordulását, amint azelőtt vélték. A versben valójában egészen más, ezzel éppen ellentétes mondanivaló fejeződik ki: a nagy hatalmak rablóháborúi fölött érzett felháborodás, amely a nemzet bilincsbevétele miatti kétségbeeséssel és egy szabadabb, igazságosabb világ eljövetelének reményével olvad össze. Nem kevésbé érdekes és jelentős felfedezést tett Komlós akkor, midőn Kemény Zsigmond egyik cikksorozatának forrását a fiatal Engelsnek „A munkásosztály helyzete Angliában” című munkájában találta meg. — Nyomban rámutatva arra is, hogy Engels forradalmasító tartalmú fejtegetéseit Kemény konzervatív, a birtokos nemesség befolyásának megőrzésére irányuló célzattal illesztette be a maga gondolatmenetébe. Ugyancsak a tudományos szocializmus magyarországi visszhangjához szolgált adalékot az a cikk, amely a múlt század utolsó évtizedeinek egy méltatlanul elfeledett, kitűnő publicistájával, György Aladárral foglalkozik. György Aladár ugyanis több bátor hangú, őszinte rokonszenvtől áthatott írásban tájékoztatta a kiegyezés korának olvasóközönségét a marxizmus tanításairól s az I. Internacionale tevékenységéről.

Mesteri művelője Komlós az írói portré műfajának, az egy-egy író egyéniségének sajátos vonásait tömörre fogott áttekintésen keresztül felvilágosító jellemrajznak is. Így pl. megragadó képet rajzol „Az igazi Rab Ráby”-ról, a magyar feudalizmus bűnei ellen szenvedélyes elszántsággal és kitartással harcoló Ráby Mátyásról, akinek német nyelven írt, rendkívül érdekes emlékiratai Komlós fordításában nemrég magyarul is megjelentek. A tanulmány egyetlen hibája, hogy hőse iránt érzett — némileg a felfedezés örömeivel párosuló — lelkesedése messzemenően igazságtalanná és elfogulttá teszi Jókaival szemben, akinek regényét (életműve egyik csúcsát) Ráby emlékirataitól való tárgyi és felfogásbeli eltérései miatt súlyosan elmarasztalja, lebecsülve egyúttal a nemzeti függetlenségért, az osztrák gyarmatosítás ellen a XVIII. század végén vívott küzdelmek jelentőségét is.

Találó megfigyelésekben és finom elemzésekben gazdag az Arany Lászlóról szóló esszé is, a „Délibábok hőse”-nek értelmezését illetően mégis vitába kell szállnunk vele. Komlós szerint „Hübele Balázs sorsának kulcsa nem a származása és nem a fiatalsága, hanem az, hogy forradalmi eszmékkel van tele egy korban, melyben forradalom nem lehetséges.” (92. l.) E megállapítás — úgy hisszük — erősen idealizálja Arany László versesregényének hőseit, hiszen Balázs valójában éppen nem forradalmisága miatt bukik el, hanem azért, mert egyéniségének eredendő gyengeségei: kapkodó, állhatatlan természete, az igazi jellemzilárdság és céltudatosság hiánya, s a cselekedni-akarási és cselekedni nem-tudás innen adódó feloldhatatlan kettőssége eleve alkalmatlanná teszik a forradalmi cselekvésre éppúgy, mint a 67 szellemében végzendő békés gazdasági reform-munkára, mellyel falujában egy ideig szintén megpróbálkozik. S bármekkora rokonszenvvel és együttérzéssel fordul is hőse felé a költő a mű lírai hangvételi részeiben, Balázs alakjának illetően ábrázolása objektív jelentését tekintve egyúttal egy létjogosultságát immár elvesztett, hatékony társadalmi tevékenységre képtelen, züllésnek és rothadásnak indult réteg határozott bírálata. E bírálat érvényét nem csökkenti, ellenkezőleg: csak jobban aláhúzza az, hogy Balázs — érzéseinek nemessége, törekvéseinek önzetlen volta révén — még mindig a legvonzóbb, legértékesebb tagja osztályának, melynek többi képviselőit, a Horpaszok és Szíj Mukik társaságát Arany László az egyértelműen elutasító gúny és megvetés hangján jellemzi. (Hadd jegyezzük meg: a „Délibábok hőse” — mint erre Komlós is figyelmeztet — rendkívül sokrétű, bonyolult mondanivalójú mű, s nem egy lényeges vonását szerencsésen ragadja meg a tanulmány, ám az itt vitatott kérdést: a költemény társadalomkritikai tartalmát véleményünk szerint SOMOGYI SÁNDOR Arany László-monográfiája elmélyültebben és meggyőzőbben világítja meg.)

A kötet legnagyobb szabású tanulmánya a századvég költőivel foglalkozik; a kor három reprezentatív lírikusának: Kiss Józsefnek, Reviczky Gyulának és Komjáthy Jenőnek portréját rajzolja meg. Ebben a tanulmányban Komlós módszerének úgyszólván minden értékes vonása megtalálható: elsősorban a tényekhez való feltétlen hűség és a művészi megformálás sajátosságai iránti nagyfokú érzékenység. (Bár ami az utóbbit illeti, tagadhatatlan, hogy a tartalmi és a formai analízis nem mindig áll igazi kapcsolatban egymással. Komlós éles szemmel figyeli meg a vizsgált művek formai sajátosságait, ám olykor nem tudja őket szerves összefüggésbe hozni a mondanivalóval.) A tárgyalt költőket — egy bonyolult, kiüttlalan korszak kifejezőit — a maguk ellentmondásosságában állítja elének. Nem próbálja „vörösre festeni” őket, nem farag belőlük forradalmárokat, de távol áll attól a felfogástól is, amely — egyes hibás és félreérthető nézeteikre támaszkodva — a néptől, a népelet problémáitól teljesen elidegenedett kozmopolitákat vél látni bennük. Sikeresen alakítja ki Komlós az életrajzi mozzanatok és a művészi módszereket elemző részek közötti helyes arányokat is. Ebből a szép tanulmányból egyébként már kirajzolódnak annak a készülő nagy monográfiának körvonalai, amely a magyar líra Arany és Ady közé eső periódusát fogja bemutatni. Nem kétséges, hogy e munka megírására senki sem hívatottabb ma Komlós Aladárnál.

Komlós tudósi egyéniségének sarkalatos vonásaiként a tények tiszteletét, a történeti igazsághoz való ragaszkodást és az esztétikai értékelés igényét jelöltük meg. E tulajdonságok — a polémiák elől soha meg hátráló bátor harci kedvvel párosulva — szükségszerűleg élesen szembefordították őt azzal a magát marxistának nevező vulgáris, sematikus irodalomszemlélettel, melyet

a tények merőben önkényes kezelése, időszerű vagy csak időszerűnek vélt politikai szempontoknak való alárendelése, valamint az esztétikai sükettség jellemez. „Magyar irodalom a középiskolában” című, öt évvel ezelőtt írt tanulmányában példák tömegén mutatta be azokat a súlyos torzításokat és tárgyi tévedéseket, amelyeket az ilyenfajta álmarxista módszerek az iskolai oktatásban eredményeztek — és ez a bírálát még ma sem veszítette el minden időszerűségét.

Ugyanilyen bátran és következetesen vette védelmébe Komlós a *Nyugat*-mozgalom örökségét, nem riadva vissza a csalhatatlannak hirdetett tekintélyekkel és hivatalosan szentesített dogmákkal való szembeállástól sem. Ismeretes, hogy a bizonyos ideig korlátlan egyeduralmat élvező szektáriánus nézetek képviselői szinte a *Nyugat* irodalmának egészét — néhány nagy író, elsősorban Ady és Móricz alkotásainak kivételével — felettébb kedvezőtlen megítélésben részesítették, mint a dekadens polgárság öncélú, formalista művészetét. Komlós, akinek esztétikai és irodalomtörténeti felfogását oly sok szál fűzi az ún. „nyugatos” szemlélethez, s akinek egész tudományos életművét a haladó polgári irodalom jogfolytonosságának feltárására irányuló törekvés fogja egységbe, természetesen kezdettől fogva határozottan elutasította ezt a mélységesen hamis, torz és történelmietlen beállítást. „Haladó hagyomány-e a *Nyugat*? című cikkében világos és meggyőző okfejtéssel mutatta ki, hogy a *Nyugat* plebejus, illetve polgári szárnyához sorolt írók munkásságában — legalábbis pályájuk 1919 előtti szakaszát tekintve — nem az ellentétes, hanem a közös, megegyező vonások a fontosabbak, és hogy ebben a periódusban a forradalmiságtól távolabb álló „nyugatosok” tevékenysége is a progresszív táborát erősítette. Ez a kitűnő cikk megírása idején, 1952-ben nem jelenhetett meg. Az azóta eltelt évek során irodalomtörténészeink többsége Komlóstól függetlenül is eljutott egy ilyenfajta, árnyaltabb és dialektikusabb szemléletmódhoz (azt is sejtjük ma már, hogy a *Nyugat* köré tömörült írókat aligha lehet oly mechanikusan — és nem egyszer eléggé önkényes ismérvek alapján — két csoportra osztani, amint egy időben szokásos volt, hiszen e két „szárny” között rengeteg átmenet és kölcsönhatás figyelhető meg) — és Komlós éppen azt érezheti legszebb elégtételének, hogy megállapításai, amelyeket annakidején szinte egyedül hangoztatott a dogmatikus, szűkkeblű ítéletek áradatával szemben, most, hogy végre napvilágot láthattak, úgyszólván magától értetődőeknek hatnak.

Rendkívül érdekes problémát vet fel „A költőiség és a mai magyar líra” című tanulmány is, fejtegetései azonban nem mentesek bizonyos ellentmondásoktól. A dolgozat alaptétele tökéletesen helytálló. Eszerint a líra eszközei: a szókincs, a képek nem valamiféle elvontan létező „költőiség” hordozói; csak akkor válnak költőivé, ha általuk bizonyos érzelmi tartalom (Komlós fogalmazásában: „Költői megismerés... egy érzelmi viszony megismerése” 295. l.) fejeződik ki. S Komlós jól látja azt is, hogy „a szavak bármely rétege költőivé válik, ha költői mondanivalót fejez ki, azaz egy érzellem képszerű leplévé válik.” (297. l.). Viszont a továbbiakban, az 1950—52 körüli magyar líra „költőietlenségének”, „prózaiságának” okait vizsgálva, hűtlenné válik saját helyes kiindulópontjához. A „költőietlenség” forrását nem e líra tartalmi elemeiben: az élményszerűség hiányában, a valóság mélyére hatoló költői átélést bizonyos felületi rekvizitumok felhasználásával helyettesíthető, sematikus, illusztratív jellegben keresi, hanem abban, hogy „új költészetünk igen nagy, egyelőre költőietlennek tartott életanyagot

kénytelen kifejezni”, és olyan magyarázatokkal próbálkozik, hogy „a mi életünk gépek közt folyik le, márpedig az új, s különösen a gépi készítmények megjelenésük pillanatában rendszerint még költőietlenek” (313. l.). A prózaiság ellenszereként pedig csak azt tudja ajánlani, hogy „a szokincs költőietlenségét még a szokottnál is nagyobb mértékben kell hangulati telítéssel, a nyelv szemléletességével és a vers zenéjével ellensúlyozni” (u. o.). Persze igazságtalanság lenne Komlós 1952-ben írt cikkén olyan dolgokat számonkérni, amelyeket akkor még szinte senki sem látott — és nem is láthatott — tisztán. Hiszen a szematizmus igazi gyökerére: politikai, világnézeti okaira csak az 1953 óta eltelt esztendőök ébresztettek rá bennünket — s ezek az évek egyúttal egy új lírai fellendülés sokat ígérő kezdeteit is meghozták.

Vázlatos megjegyzéseink bizonyára nem adtak teljes képet a könyv gazdag és sokrétű problematikájáról. E kötet írásai úgyszólván csak „melléktermékei” szerzőjük munkásságának, ennek a méreteit és tudományos súlyát tekintve egyaránt imponáló, bár még korántsem befejezett s legjelentősebb alkotásait csak ezutánra tartogató életműnek — mégis alig van köztük olyan, amely valaminő újszerű, termékeny szempontra ne hívná fel figyelmünket. A hivatalos elismerésből Komlósnak mindeddig vajmi kevés jutott osztályrészül (ehelyett nemegyszer méltatlan támadások érték) de talán kárpótolja őt ezért annak tudata, hogy eredményeinek, megállapításainak jórésze ezentúl irodalomtudományunk szerves és lényeges része lesz. S kell-e, egy tudós munkásságáról szólva, ennél nagyobb dícséret?

Oltványi Ambrus

FRANCIA KLASSZIKUSOK MAGYAR KIADÁSA

Az utóbbi években tanúi lehettünk annak, milyen nagy érdeklődéssel fordul olvasóközönségünk a világirodalom s különösen a próza klasszikusai felé. Ennek az élénk érdeklődésnek az okait felkutatni érdemes lenne, hiszen olyan következtetéseket vonhatnánk le, amelyek — úgy hiszem — jelentősek mind olvasóközönségünk műveltségi helyzetének, mind pedig művelődési politikánk irányának szempontjából. A világirodalom klasszikusainak széleskörű megismertetésében kétséget kizáróan nagy szerepe van annak a tudatos művelődéspolitikai törekvésnek, hogy a legjobb irodalmi művekkel formáljuk az olvasók világnézetét, irodalmi ízlését és igényét. A kulturális örökségnek ez a megbecsülése a lenini művelődési politika hagyományaira támaszkodik, s bátran elmondhatjuk, hogy ezen a téren népi demokráciánk nagy eredményeket ért el. A közelmúltban sokan fogtak hozzá „az értékék általános revíziójához” s ennek során sok igazságtalan megállapítás is elhangzott az elmúlt évek művelődési politikájáról. Sommás ítéleteket hallottunk például arról, hogy népi demokráciánk művelődési politikája elzárkózott a nyugati kultúrától. Nos, a könyvkiadásnak a külföldi irodalom kiadása területén elért eredményei elegendő bizonyítékot szolgáltatnak az ilyen általánosító ítéletek megcáfolására. Miután ebben az áttekintésben francia írókról, francia művekről lesz szó, hadd idézzem a francia irodalom magyar fordításban megjelent műveinek adatait: 1945-től 1956 végéig, összesen 257 művet jelentettünk meg, 2 755 400 példányban. Lehetett volna többet kiadni, de véleményünk szerint ezek a számok is világosan bizonyítják, hogy könyvkiadásunk nem zárkózott el a francia kultúra elől. A megjelent fordítások

közül különösen nagy sikernek örvendtek a francia klasszikusok írásai. Olvasókörünk egyik legkedvelt könyve Stendhal Vörös és feketéje, amely a legkülönbözőbb kiadásokban összesen 196 000 példányban jelent meg (csak az Olesó Könyvtárban 160 000 példányban). Ez a példa persze nemcsak azt bizonyítja, hogy könyvkiadásunk helyes úton járt a francia irodalom megjelentetésében, hanem azt is, hogy olvasókörünk helyeslésével találkozott ez a tevékenység. Dicsekvés nélkül állíthatjuk — a könyvforgalom adatai és az olvasók levelei támogatják ezt az állításunkat — hogy a magyar nép igen széles rétegei ismerkedhettek meg az elmúlt években a haladó kultúra értékeivel, s egyik-másik klasszikus mű nálunk valóságos népkönyvvé vált. Mindez azt jelenti, hogy a ponyva nagymértékben háttérbe szorult, hogy a klasszikus művek kiléptek az iskolai kötelező olvasmányok unalmas kategóriájából és eleven hatást gyakorolnak az olvasókra, s végül jelenti azt is, hogy az olvasókörünk általánosságban magasabb műveltségi szintet ért el, mint amilyen a felszabadulás előtti években állt.

Azt hiszem, mindenki, aki szíven viseli népünk művelődésének ügyét, örömmel fogadja ezt a fejlődést, amelynek jelentőségét igazán csak akkor érthetjük meg, ha visszagondolunk a felszabadulás előtti tömegolvasmányokra, vagy ha megnézzük, hogy egyes kapitalista országokban ma is milyen termékekkel árasztják el a könyvpiacot. Fel kell hívnunk a figyelmeztetést azonban arra, hogy a klasszikusok kiadása terén, az arányokat illetően kerülni kell a túlzásokat. Könyvkiadásunknak a klasszikusok megjelentetése mellett törekednie kell arra, hogy a mai külföldi irodalmat is megismertesse a legjelentősebb, legértékesebb alkotások kiadásával. Ha ez nem történik meg, olvasókörünk túlságosan a múltba fordul, s ami ezzel együtt jár, helytelen illúziókat táplál a meg nem ismert modern külföldi irodalom egyes irányzataival szemben.

Nem célok itt a külföldi irodalom kiadásának kérdéseit részletesen taglalni. De szükségesnek láttam a fenti gondolatokat előrebocsátani, mert csak ebben a keretben lehet helyesen értékelni a Világirodalom Klasszikusai sorozat s ezen belül a francia klasszikus művek kiadásának jelentőségét. Ezt a nagy vállalkozást az Új Magyar Könyvkiadó 1955-ben indította el s eddig a sorozatnak 33 kötete látott napvilágot, ezek közül kilenc mű (13 kötet) a francia irodalomból készített fordítás.¹

A sorozat francia kötetait vizsgálva az első kérdés, amit fel kell vetni, a kiválasztás kérdése. Mi dönti el, hogy egyik-másik író egyik-másik mű vagy akár műfaj beleillik ebbe a sorozatba? Milyen sorrendiséget választott a kiadó az egyes művek megjelentetésére? Az Elveszett illúziók előszavában GYERGYAI ALBERT a következőket jelenti ki: „A Világirodalom Klasszikusai nem volnának méltók e szűz névre, ha nem fogadnák maguk közé a legnagyobb francia regényíró, s annak is egyik legnagyobb, talán legnagyobb regényét, az Elveszett illúziókat.” Majd megindokolja, miért

¹ Molière : Válogatott írásai (több fordító munkája)
 Montesquieu : Perzsa levelek, ford. : Rónay György
 Voltaire : Kisregényei, ford. : Benedek Marcell
 George Sand : Mauprat ; ford. Szávai Nándor
 Hugo : Nyomorultak, ford. : Lányi Viktor, Révay József
 Balzac : Elveszett illúziók, ford. : Benedek Marcell
 Stendhal : Vörös és fekete, ford. : Illés Endre
 Flaubert : Bouvard és Pecuchet, ford. : Tóth Árpád
 Maupassant : Válogatott novellái, (több fordító munkája)

tartja Balzacot a legnagyobb francia regényírónak, miért éppen ezzel a regény-nyel kívánja őt, a művészetét bemutatni, „s mi teszi Balzacot klasszikussá, vagyis az ókor bölcs, hűvös és távoli remekíróinak egyenrangú társává, amikor őt is, témáit is, egy századdal halála után olyanannyira közelinek, annyira magunkénak érezzük”. A többi kötet előszava nem teszi fel ezt a kérdést, irodalomtörténész, műfordító és kiadó természetesen találja, hogy a kiválasztott művek ebben a sorozatban szerepelnek. Pedig e kérdés tisztázása nem is olyan egyszerű. Már maga az bonyolítja a dolgokat, hogy nem világos, mit nevezünk klasszikusnak. A könyvkiadási terminológiában gyakran éltünk a leegyszerűsítéssel, hogy klasszikusnak neveztünk minden olyan szerzőt, aki már meghalt. Ilymódon Thomas Mann ma már klasszikus, de két évvel ezelőtt nem volt az. Lehetne furcsább példákat is idézni. Világos, hogy ez a meghatározás nem helyes. Az is nyilvánvaló, hogy a klasszikus fogalmát nem szűkíthetjük valamely irodalmi irányzat megjelölésére, amelyet — mondjuk — a romantikával állítunk szembe. GYERGYAI ALBERT megfogalmazásában az a gondolat csillan meg, hogy az ókori „bölcs, hűvös és távoli” írókat nevezhetjük igazán klasszikus íróknak, tehát többek között az időbeli távolság lehetne a klasszicitás kritériuma. Ezt a kritériumot azonban maga GYERGYAI sem fogadja el, hiszen Balzacot és művét klasszikusnak tartja. Balzac — amint ő mondja — „életet ad és életkedvre serkent — s ez a legtöbb amit a nagy alkotótól kívánhatunk”. Tehát a klasszikus fogalma a gyakorlatban is — értékítéletet fejez ki: nagy mű, nagy művész — klasszikus. A Világirodalom Klasszikusai-ban eddig megjelent francia művek „klasszicitása” általában nem vitatható, egy-két esetben azonban érdemes vitába szállni a szerkesztőkkel. Leginkább Flaubert Bouvard és Pecuchet-jének a sorozatba való beiktatását látom problematikusnak. Közismert, hogy Flaubert nem tudta befejezni ezt az írását s ez a befejezetlenség önmagában is elegendő ok arra hogy meggondoljuk a sorozatba való beillesztését. Elismerem, lehetnek esetek, amikor a befejezettséget a klasszicitás szempontjából nem lehet döntő kritériumnak tekinteni, de ez inkább csak olyankor fordulhat elő, ha valamely nagy írónál nincs meg a válogatás lehetősége. Flaubert-nel viszont nem ez a helyzet. Véleményem szerint helyesebb lett volna, ha a Világirodalom Klasszikusai sorozatban Flaubert Madame Bovary-ja, vagy akár az Érzelmek iskolája jelenik meg.

Beszélnünk kell a sorrendiség kérdéseiről is, arról, hogy miért éppen az említett könyvek jelentek meg a francia klasszikus irodalomból. Két kötet kiadása bizonyos aktualitáshoz kapcsolódik: Montesquieu Perzsa leveleit és George Sand Mauprat-ját a Béke Világtanács által kitűzött évfordulóra jelentettük meg. A többieknél ilyen körülmény nem merült fel s megjelenítésükben semmiféle elvet nem követ a kiadó. Nagyon jól tudjuk, hogy az egyes fordítások megjelentetése sok körülménytől függ, nem utolsósorban magának a fordítónak a munkájától. Ha mégis szóvátesszük ezt a problémát, azért látjuk indokoltnak, mert szeretnénk, ha a teljes sorozat a francia irodalomból a legjellemzőbb, legértékesebb műveket tartalmazná. Nem volna jó, ha bármiféle esetlegesség érvényesülne az egyes művek kiadásában s megtörnő ezt az elvet.

Rátérve most már az egyes kötetekre, annak az irodalomtörténeti munkának a jelentőségét szeretném hangsúlyozni, amely az előszavakból, a gazdag jegyzetanyagból táruul élénk. A világirodalom egyes korszakai-val, íróival vagy műveivel foglalkozó magyar monográfiák száma az utóbbi

időben nem nagy, s ha vannak is figyelemre méltó, értékes, önálló munkák e téren, mégis azt kell mondanunk, hogy irodalomtörténészeink zöme inkább a külföldi irodalom kiadásában működik közre — igen eredményesen. Ez a tevékenység annál is értékesebb, mert nemcsak a szakemberek előtt világít meg egyes problémákat, hanem a széles olvasó közönséghez hozza közelebb a külföldi alkotásokat. Ismeretterjesztésről van itt szó, mégpedig a Világ-irodalom Klasszikusai esetében, magasszínvonalú ismeretterjesztésről, amely lehetővé teszi egyes kérdések részletesebb megvilágítását, újabb kutatási eredmények közlését is.

Az előszavak nagyrésze él ezzel a lehetőséggel, hiszen a szerzők olyan szakemberek, akik egyaránt ismerik a legújabb külföldi irodalmat és a magyar kutatások új adatait. Miután különböző szerzők írták az egyes kötetek előszavait, természetes az, hogy ezek jellege különböző, az azonban már nem annyira természetes, hogy nem igyekeznek néhány általános szempontot érvényesíteni. Mielőtt azonban erről a kérdéstről beszélnek, vizsgáljuk meg részletesebben — a kronológiai sorrendet követve — az egyes előszavakat.

Molière Válogatott vígjátékaihoz Illyés Gyula írt előszót, s ebben szépen, nagyon meggyőzően elemzi a műveket és a kort, amelyben azok megszülettek. Külön is ki kell emelnünk azt a finom érzékenységet, mellyel Molière portréját megrajzolja. Egy-két ponton azonban hiányérzetünk is támad. Így például — véleményünk szerint — érdemes lett volna részletesebben is kitérni Molière és a királyi abszolútizmus kapcsolatára, hisz ez a Molière-kutatás egyik legvitatottabb kérdése. Az előszó viszonylag keveset beszél a színpadi művészetéről, a molière-i oeuvre formai kérdéseiről. *Montesquieu Perzsa levelei* előtt Szigeti József tanulmányát olvassuk. Ha e munkát a sorozat többi előszavához hasonlítjuk, a különbség azonnal szembeötlik: Szigeti tanulmánya inkább filozófiai jellegű összefoglaló, míg a többi előszó írói arckép, vagy másfajta szépirodalmi igényű áttekintés. Szigeti részletesen és érdekesen elemzi a marxizmus világánál magát a kort, azokat az eszmeáramlatokat, amelyek jellemezték és Montesquieu egyes műveinek társadalmi—filozófiai problémáit. Tekintve, hogy a kötet csak a Perzsa leveleket tartalmazza — ami véleményem szerint hibája is —, úgy érezzük, hogy az általános áttekintés mellett szükség lett volna kissé részletesebben foglalkozni Montesquieu szépírói tevékenységével s a levélműfajjal, amelynek akkora divatja volt a XVIII. század eleji Európában. Ezzel kapcsolatban mód nyílt volna arra is, hogy Montesquieut a szépíró és a publicistát az előszó jobban elhelyezze a korabeli francia világban s munkásságát nemcsak utódaival, hanem elődeiével is egybevesse. Itt első sorban Fontenelle-re és Bayle-re gondolok. Benedek Marcell előszava *Voltaire Kisregényeihez* írói arckép, néhol lexikális összefoglalás kiváló irodalomtudó-sunk friss, eleven modorában. Itt is, mint Molière-nél az író egész életművéről kapunk tehát képet s ezt a módszert e kötetek esetében feltétlenül helyeselni kell. Azt hiszem, érdemes lett volna azonban Voltaire életét kissé részletesebben ismertetni, nemcsak érdekességei miatt, hanem azért is, mert ennek az életnek az eseményei az egész XVIII. század történetének igen fontos momentumai. Vitatkozni lehetne arról, hogy Voltaire röpiratai tényleg annyira elvesztették aktualitásukat, mint ahogy azt Benedek Marcell látja. Nem akarom ezeket a röpiratokat a kisregényekhez mérni, amelyek valóban élők, elevenek, de úgy gondolom, hogy egyik-másik röpirata — s ezt könyvkiadásunkban be is bizonyítottuk (Gyergyai Albert szerkesztésében kiadtuk Voltaire Válogatott írásait) — ma is elég széles érdeklődést vált ki. Azt hiszem, nem

lett volna haszontalan az előszóban megvilágítani a voltaire-i esprit és irónia kérdését és beszélni azokról a szépirodalmi eszközökről, melyekkel Voltaire olyan hatásosan tudott bánni. Végül talán nagyobb teret kaphatott volna Voltaire szerepe a polgári forradalom ideológiai előkészítésében és későbbi hatása, így többek között Magyarországon is.

A sorozatban megjelent további „francia kötetek” a XIX. század világába vezetnek. Gyergyai Albert *George Sand Mauprat*-jához írt bevezetőjében élvezetes és ugyanakkor jól dokumentált összefoglalót ad az író egész életművéről. A George Sand — Balzac szembeállítás érdekesen világítja meg a romantika és a realizmus viszonyát, s ha itt valamit hiányolni lehet, ez főleg az, hogy a két fogalmat, a két irányzatot nem ismerteti részletesebben a szerző. Hugo legkiválóbb magyar ismerője, Benedek Marcell írt bevezetőt a *Nyomorultakhoz*. Ez az előszó is általános áttekintés, néhol inkább ismertető, mint értékelő jelleggel. S nagyon szép befejezéssel, amely Hugóban és műveiben a roppant természeti erő megtestesülését látja. Egy-két értékelésével (például a Ruy Blas esetében a mese és a történelmi dráma végtelen szembeállításával, a politikai tevékenység szerepe és Hugo 1843-utáni terméketlensége) lehetne vitakozni. De legfőképpen azt hiányoljuk, hogy az előszó nem világítja meg közelebbről magának a regénynek a problematikáját. Véleményem szerint ez az egész sorozat előszó-kérdésnek tisztázatlanságából is fakad. A következő regénynél ugyanis ennek csaknem az ellenkezőjét látjuk. Gyergyai Albertnek *Balzac Elveszett illúziók* c. művéhez írt bevezetése, melyet minden részében szép, meggyőző írásműnek találunk, elsősorban a regény elemzését nyújtja. *Stendhal Vörös és feketéjéhez* fűzött előszavában maga Benedek Marcell is főleg a kiadott művel foglalkozik, bár ismerteti az előzményeket és Stendhal későbbi működését is. Az előszó csak éppen érinti Stendhal utóéletét, pedig ez a Stendhal-kutatás egyik legérdekesebb kérdése. *Flaubert Bouvard és Pécuchet*-jéhez Kardos László „Flaubert utolsó regénye” címen írt előszót. Maga a cím is jelzi, hogy itt nem összefoglalóról van szó, az előszó szerzője pusztán egy műről kíván tájékoztatást adni. Kardos László bevezetőjében elsősorban Flaubert pesszimizmusával foglalkozik, melynek általános jellegét — indokoltan óvatos formában — igyekszik megcáfolni. Egyetértek az előszó szerzőjével abban, hogy Flaubert nyilatkozatát a pesszimizmusról, a szenvedélytelenségről, a személytelenségről fenntartással kell fogadni. Burzsoázia-elleni gyűlölete valóban állandó és általános, de azt sem szabad elfelejteni, amit 1872-ben egy George Sandhoz intézett levelében írt: „Úgy gondolom, hogy az egész kommünt gályarabságra kellett volna ítélni és arra kényszeríteni ezeket a vérengző hülyéket, hogy láncal a nyakukban, fegyencekként hordják Párizs romjait. Ez ugye-e sértette volna az emberiességet? Gyöngédek vagyunk a veszett kutyákhoz, de nem vagyunk ilyenek azok iránt, akik megharaptak?” Csak mellékesen jegyzem meg, hogy harmincezer communard-t gyilkoltak meg. Az ismert francia polgári irodalomtörténész, ALBERT THIBAUDET Flaubert ilyenfajta kifakadásaival kapcsolatban írja, hogy ezekben az ő burzsoá-tulajdonosi mivolta mutatkozik meg. Az, aki nem látott olyan társadalmi erőt, amely változtatni tud az egész társadalom helyzetén, az emberiségbe vetett hitét csak elvontan, erős transzponálással tudja kifejezni, s ezért lép fel elsősorban a szépségáldozó-papjának szerepében. Nagyon érdekes és az eddigiektől módszerében, eszközeiben eltérő Illés Endrének a *Maupassant Novellákhoz* írt előszava. Kis mozaikokból állítja össze az író azt a Maupassant-képet, mellyel az olvasót meg kívánja ismertetni. Nagy erénye ennek az

előszónak, hogy könnyedén, de nagy biztonsággal beszél Maupassant élet-szemléletéről, írásművészetéről. Egyetlen kis megjegyzésem volna. Amikor Paul Morand pamfletjéről beszélt, nem ártott volna megemlíteni, hogy a másik, a hitlerista megszállók ellen harcoló igazi Franciaország az illegalitás-ban is megvédte Maupassant-t a rágalomokkal szemben: 1942-ben Claude Morgan a titokban megjelenő *Lettres Françaises*-ben leplezte le ezt a gyászos kísérletet.

E vázlatos áttekintés is bizonyítja, hogy az egyes kötetek előszavai — ha sok vonatkozásban el is térnek egymástól — általában értékes, magas színvonalú tanulmányok. A francia irodalom kiváló magyar ismerői arra törekcsenek, hogy a leghaladóbb kutatások eredményeit felhasználva tájékoztassák az olvasóközönséget. A sorozat szerkesztésének hibájául kell felrónunk viszont azt, hogy az előszavak összeállításában nem igyekezett bizonyos egységesítésre, valamiféle logikus álláspont kialakítására. Fentebb is említettük, hogy némely előszóban egy-egy író egész munkásságával foglalkoznak, másokban csak egy művet boncolgatnak. Az életműből készült válogatásoknál természetesen találjuk az általános áttekintést, de nem mindig helyes ez egyes műveknél. Ha például egy írónak több műve is szerepel a sorozatban, milyen elvet fog követni a szerkesztés? Minden esetben megismétlik az általános összefoglalást, vagy egyetlen műnél sem adnak ilyen áttekintést, hanem külön elemzéseket? Más vonatkozásban is helyes lett volna egységes szempontok kialakítása. Így például érdemes lett volna külön felhívni a szerzők figyelmét arra, hogy a formai kérdésekkel többet foglalkozzanak, hiszen az ilyenfajta elemzés eléggé háttérbe szorult az utóbbi évek kritikájában és irodalomtörténetében. Úgy gondolom, hogy a magyarországi kapcsolatok problémáját is előtérbe kellett volna állítani és ilyen módon közelebb hozni a francia írókat, a francia műveket a magyar irodalomhoz és olvasóhoz.

Szeretnék röviden kitérni a jegyzetelés nehéz műfajára is. Úgy gondolom, hogy a klasszikusoknál feltétlenül szükséges bizonyos fogalmak, tények megmagyarázása. Éppen ezért nem értem, miért hiányoznak a jegyzetek a Perzsa leveleknél, amelyekben sok burkolt utalást is meg kellett volna magyarázni. A többi kötet jegyzetelése általában megfelelő s tényleges segítséget nyújt az olvasónak. Úgy gondolom érdemes azonban néhány problémát itt is felvetni. Nagyon gazdag például a jegyzet-anyaga a két Molière-kötetnek. Süpek Ottó jegyzetei tisztázzák az egyes vígjátékok létrejöttének körülményeit, tartalmi vonatkozásait s adatokat szolgáltatnak Molière magyarországi hatásához is, tehát nem egyszerűen lexikális jellegű jegyzetekről van szó, hanem tömör, irodalomtörténeti összefoglalásokról, amelyek általában igen sikerültek. De éppen ezért kell szóvá tennünk egy-két apró dolgot. A jegyzetek írója a Kényeskedők elemzésénél azt állítja, hogy „a finomkodás, a kényeskedés társadalmi és stílusgyökerei a XII. századig, a trubadur költészet választékos formakereséséig nyúlnak vissza.” (I. köt., 467. old.). Bizonyos analógiák természetesen vannak, de nem hiszem, hogy a XII. századi „préciosité” társadalmi gyökereit a XII. századi délfranciaországi fejlődéshez lehetne visszavezetni. Ilyen gazdag jegyzetelés esetén nem helyes az, ha Corneille-ről pusztán annyit írunk, hogy „a francia klasszikus tragédia megteremtője”. Az Úrhatnám polgár török motívumait leegyszerűsítve magyarázza, amikor a törökös „divat történelmi alapját a királyság külkereskedelmi politikájában” keresi. (II. köt., 555. old.) XIV. Lajos külpolitikájában általában is nagy szerepet játszott a török birodalom, különösképpen az Ausztria

elleni harcban. Néhol hiányos a jegyzetelés. Hadd említsek meg ezzel kapcsolatban egy példát. A Tudós nők híres jelenetében, ahol Philaminte és Beliza a szolgálólánnyal vitakozik, nagy szerepet játszik a francia szövegben a „grammaire” szó. Illyés Gyula fordításában ez a sokat emlegetett rész így hangzik :

Léptenként rátapos-sz, te! — a grammatikára!
 — mondja Beliza, mire Mari ezt feleli :
 Hun tiprok bárkinek csibéjére, tikára?

A franciában a szolgálóleány a „grammaire” — nyelvtan — és a „grand'mère” — nagyanya — szavakat keveri össze. A magyar fordításban Illyés Gyula eredeti módon, de véleményem szerint, nem kielégítően oldotta meg e szójátékot. Helyes lett volna a francia eredetire jegyzet formájában utalni.

A jegyzeteléssel kapcsolatban más kötetekben is merülnek fel problémák. Voltaire kisregényei közül például egyik-másik, mondjuk a Vadember, több jegyzetet kívánt volna meg, különösen a vallási-egyházi vonatkozásoknál. Akadnak ebben a kötetben jegyzetek, amelyek nem elég pontosak (pl. a Guyonnéről szóló azt sem mondja meg, hogy mikor élt e kegyes hölgy és nem emlékezik meg a Fénelonnal való kapcsolatáról, bosszantó sajtóhibát találunk a Leszczynski-jegyzetnél). Pontatlanságok találhatóak a Stendhal-kötet jegyzeteiben is. Egy helyütt a lettre de cachet-i királyi büntetőparancsnak fordítják, holott elfogatóparancsot jelent. (525. old.) Az előszó megemlíti, hogy Stendhal Vörös és feketéjének meséjét a Törvényszéki Híradóból vette. Ez a Törvényszéki Híradó nem más, mint a Gazette des Tribunaux. Az erről szóló jegyzet viszont így szól: „1826-ban alapított jogügyi hetilap. A Vörös és fekete tárgyi alapjához Stendhal egy (!) újság két cikkét is felhasználta”. (528. old.) A jegyzet nem nagyon érthető, valószínűleg értelemzavaró sajtóhiba is van benne. Ezen túlmenően azonban a Gazette des Tribunaux elsősorban törvényszéki tudósításokat közölt s ezek között szerepelt a Laffargue- és a Berthet-perről szóló tudósítás is, mely nem két cikkben jelent meg, hanem sok folytatásban, s amelyeket Stendhal felhasznált a regényben.

Csak néhány példát említettem s ezt is inkább csak azért, hogy a jegyzetelés jelentőségére is felhívjam a figyelmet. Egyébként úgy gondolom, hogy egy ilyen sorozat jegyzetelésnél is helyes volna bizonyos egységes elveket követni.

A fordítások kérdésével külön tanulmányban lehetne és kellene foglalkozni, hiszen olyan sokoldalú vizsgálatra van szükség. Itt csak néhány problémát szeretnék érinteni. Az egyik a régi fordítások felhasználása. A Molière-kötetek jegyzetei azt bizonyítják, hogy a szerkesztők gondosan megvizsgálták a régi fordításokat, s azok teljes ismeretében döntöttek arról, hogy melyek kerüljenek a kötetekbe. Bár döntésükkel általában egyetértek, mégis felteszem a kérdést, nem lett volna-e érdemes egyik-másik régebbi fordítást közölni. Így pl. Csiky Gergely Úrhatnám szolga-fordítását, amelyről a jegyzetírő is azt tartja, hogy „hú és kitűnő magyarságú fordítás.” Maupassant novelláit sokan fordították a múltban is. E fordítások közül egyeseket a válogató is felvett a kötetbe, de talán többet is lehetett volna közölni. Gondolok itt pl. Király György vagy Laczkó Géza egyes fordításaira. (A Tellier-házból és a Rondoli-lányokból.) Fordítási irodalmunknak is vannak haladó hagyományai, helyes ha azokat jobban megbecsüljük. Nagyon egyetértünk azzal,

hogy a Bouvard és Pécuchet-t nem fordították újból, hanem Tóth Árpád régi fordítását közölték a szükséges javításokkal.

Mindezzel nem akarom lebecsülni azt a nagy erőfeszítést, melyet könyvkiadásunk az utóbbi években fordítási irodalmunk színvonalának emeléséért tesz, s melynek látható eredményei ezek a kötetek is. Az ismertetett francia művek tolmácsolásában legjobb műfordítóink működtek közre. Benedek Marcell Elveszett Illúziók-fordítása, Benedek Marcell és Gyergyai Albert Voltaire-fordításai, Illyés Gyula Molière- Illés Endre Stendhal- és Maupassant-fordításai nagymértékben gazdagítják fordítási irodalmunkat. Elmondhatjuk, hogy ezek a fordítások — de a többi fel nem sorolt jeles fordító munkája is — újat hoznak a múlthoz képest. Újat hoznak először is abban a vonatkozásban, hogy jobban ragaszkodnak az eredetihez, hűségesebben követik az eredeti szövegében és stílusában, mint a régi fordítások. Ebben nagy szerepet játszik az a kiadói gyakorlat is, amely az utóbbi években komoly ellenőrzésnek veti alá a fordításokat. És újat hoznak művészi érték szempontjából is. Bár a magyar fordítási irodalom bővelkedik sok művészi értékű műben, főleg a költészetben, mégis megállapítjuk, hogy e fordítások a művészi színvonalat tekintve is haladást jelentenek. Különösképpen a költészettel szemben elmaradt prózai fordítási irodalmunk fejlődött ezekben az években. Érdemes volna vitatni stíluskérdéseket, olyan problémákat, hogy pl. helyes-e Molière darabjainak magyar köntösbe öltöztetése, de e vázlatos ismertetés keretében erre nincs módunk.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a Világirodalom Klasszikusai sorozatban megjelent francia művek fordításai irodalmunk nagy nyereségei s az előszavak, jegyzetek irodalomtörténetileg is hasznos munkát jelentenek. Reméljük, hogy a következő kötetekben kiküszöbölik azokat a szerkesztési és egyéb hiányosságokat, amelyeket megemlítettünk, s reméljük különösen azt, hogy a Világirodalom Klasszikusai következő kötetei is hozzájárulnak ahhoz, hogy a sorozat befejezésekor a francia irodalom legjellemezőbb művei alapján kapjon az olvasó áttekintést a francia irodalmi kultúráról.

Köpeczi Béla

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Szabolcsi Bence</i> : A 75 éves Kodály Zoltán	1
<i>Ujfalussy József</i> : Kodály Psalmusa	5
*	
<i>Kodály Zoltán</i> : Bartók Béláról	11
*	
<i>Bóka László</i> elnöki megnyitója:	13
<i>Marót Károly</i> : A szarének	15
<i>Bóka László</i> elnöki zárószava	71
<i>Bóka László</i> : Ányos Pal emlékezete	73
*	
<i>Elekfi László</i> : A logika állítmány-fogalma és az állítmányi névszó	95
Mutatvány az Akadémiai Nagyszótárból. (A Nagyszótári Osztály részéről közléteszi: <i>Gáldi László és Wacha Imre</i>)	151
<i>Szauder József</i> . A romantika útján. (Adalékok Kölcsey Ferenc emberi és írói egyéniségének kialakulásához.)	173
<i>Trencsényi-Waldapfel Imre</i> : Aristophanés pályakezdése	207
<i>Vita:</i>	
<i>Soltész Katalin</i> : „Az ősi magyar igekötők” című kandidátusi disszertációjának vitája. (A vitát összefoglalta: <i>Károly Sándor</i>)	235
<i>Imre Samu</i> : „A Sabác Viadala mint nyelvi emlék” című kandidátusi disszertációjának vitája. (A vitát összefoglalta: <i>Deme László</i>)	241
<i>Kispéter András</i> : „Juhász Gyula” című kandidátusi disszertációjának vitája. (A vitát összefoglalta: <i>Garamvölgyi József</i>)	245
<i>Dcsy Gyula</i> : „Egy XVII. századi orvosi kézirat mint szlovák nyelvemlék” című kandidátusi disszertációjának vitája. (A vitát összefoglalta: <i>Pákozdi Endre</i>)	253
<i>Az Osztály életéből:</i>	
Az Ady-kutatás új feladatai (Hegedüs Nándor)	257
Az előadás vitáját összefoglalta: <i>Kovátovszky Miklós</i>	261
<i>Szemle:</i>	
<i>Klaniczay Tibor</i> : Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához ...	265
Emlékkönyv Pais Dezső 70. születésnapjára (<i>Kovátovszky Miklós</i>)	339
A Magyar Népzene Tára: III/A—III/B kötet (<i>Rajeczky Benjamin</i>)	344
Válasz Rajeczky Benjaminnak „A Magyar Népzene Tára III/A—III/B kötetére írt előrelátára” (<i>Kiss Lajos</i>)	355
<i>Komlós Aladár</i> : Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében (<i>Németh G. Béla</i>)	361
<i>Komlós Aladár</i> : Tegnap és ma (<i>Otványi Ambrus</i>)	369
Francia klasszikusok magyar kiadása (<i>Köpeczi Béla</i>)	373

ÁTTEKINTŐ TÁBLÁZAT
A JÁRULÉKFOGALMAKNAK SZUBSZTANCIAFOGALMAKHOZ VALÓ MONDATTANI VISZONYAIRÓL

A járulékfogalom típusai és altípusai (jelentésük szerint)	Jelzőként	Értelmezőként	Tulajdonítványként	
			a) mint a mondat állítmánya	b) mint a mondat alanya
1. Tulajdonság	Ez a <i>piros</i> rózsza (virít).	Ez a rózsza, a <i>piros</i> (, virít).	Ez a rózsza <i>piros</i> .	Ez a rózsza <i>piros</i> (, nem a másik).
2. Mennyiség	Ez a <i>huszonöt</i> dió (elgurult).	Ez a dió, <i>huszonöt</i> (, elgurult).	Ez a dió <i>huszonöt</i> .	Ez a dió <i>huszonöt</i> (, nem az).
	<i>Három liter</i> tej (otthon van).	(Otthon van) a tej, <i>három liter</i> .	A tej <i>három liter</i> .	A tej <i>három liter</i> (, nem a bor).
3. Helyzet	Az <i>alsó</i> pole (mozog).	A pole, az <i>alsó</i> (, mozog).	Az a pole az <i>alsó</i> .	Az a pole az <i>alsó</i> .
	A <i>második</i> könyv (érdekel).	Az a könyv, a <i>második</i> (, érdekel).	Az a könyv a <i>második</i> .	Az a könyv a <i>második</i> .
4. Birtokos	<i>Péter</i> tolla (jól fog).	Az a toll, <i>Péteré</i> (, jól fog).	A toll <i>Péteré</i> .	A toll <i>Péteré</i> (, nem a könyv).
	Az <i>én</i> fám (nem terem).	A fa, az <i>enyém</i> (, nem terem).	A fa az <i>enyém</i> .	A fa az <i>enyém</i> (, nem a ház).
5. a. Fogalmi osztály	—	*(A fa, a <i>növény</i> , ...)	A fa <i>növény</i> .	A fa <i>növény</i> (, nem a kerítés).
b. Szűkített körű fogalom	—	Budapest, a <i>szép város</i> (, a Duna mellett fekszik).	Budapest <i>szép város</i> .	Budapest <i>szép város</i> (, nem Miskolc).
Egyedített fogalom	—	Bp., <i>Magyarország fővárosa</i> , ...	Bp. <i>Magyarország fővárosa</i> .	Budapest <i>Magyarország fővárosa</i> .
c. Egyedi fogalom	—	—	(Most beszéltem valakivel; Tóth Aladárt még nem ismerem.) — Hiszen ő <i>az!</i> Ez <i>ő!</i>	(Melyik ember itt Tóth Aladár?) — <i>Ő az.</i> Ez <i>ő.</i>
	—	—	(Ott jön valaki. Ráismersz?) — <i>Ő az.</i> Ez <i>Tóth Aladár</i> .	(Melyik ember ő?) <i>Ő az</i> (, akire mutatok). Ez <i>Tóth Aladár</i> .
	—	Ez, <i>Tóth Aladár</i> (, szerkesztette a Zenei Lexikont).	—	—
d. Viszonyfogalom	*(<i>Öcsém</i> Sándor megérkezett).	Sándor, az <i>öcsém</i> (, megérkezett).	Sándor (az) <i>öcsém</i> .	Sándor az <i>öcsém</i> .
6. a. Színjátzó szerep	A <i>Hamlet</i> Major Tamás (nem olyan jó, mint a Wurm M. T.)	*(Major Tamás <i>mint Hamlet</i> ma is...)	Major Tamás <i>Hamlet</i> .	Major Tamás <i>Hamlet</i> (, nem Várkonyi Zoltán).
b. Foglalkozás	<i>Lakatos</i> bátyám (jól keres).	Bátyám, a <i>lakatos</i> (, jól keres).	Bátyám <i>lakatos</i> .	Bátyám <i>lakatos</i> (, nem a sógorom).
c. Állapot	A <i>gyermek</i> Marika (sokat olvasott).	*(Marika <i>mint gyermek</i> sokat olvasott).	Marika <i>gyermek</i> .	Marika <i>gyermek</i> (, nem Zsuzsa).
d. Használat, viszony	—	Az ildom, <i>vezérelvünk</i> (, mindig célra vezetett).	Az ildom (a) <i>vezérelvünk</i> .	Az ildom a <i>vezérelvünk</i> .
Viszonyszerű szerep	—	Az élmunkás, a <i>mintaképünk</i> (, nagy megbecsülésben részesül).	Az élmunkás a <i>mintaképünk</i> .	Az élmunkás a <i>mintaképünk</i> .
e. Hasonlítással azonosított fogalom	<i>Alabástrom</i> nyaka (megigéztett).	*(Nyaka, ez a fehér <i>alabástrom</i>).	Nyaka <i>alabástrom</i> .	—
	—	*(A víz, a nagy <i>úr</i> , hánytavetette őket.)	A víz <i>úr</i> .	A víz az <i>úr</i> .
f. Minősítő fogalom	Az a (<i>nagy</i>) <i>legény</i> Pista...	Pista, az a (<i>nagy</i>) <i>legény</i> (, nem mer idejönni).	Pista (<i>nagy</i>) <i>legény</i> ám.	Pista ám a (<i>nagy</i>) <i>legény</i> .
7. a. Egyéni név	<i>Horváth Péter</i> kartárs (itt volt).	Ez a kartárs, <i>Horváth Péter</i> (, itt volt).	Ez a kartárs <i>Horváth Péter</i> .	*(Az igazgatónk <i>Horváth Péter</i> , nem a portásunk.)
Egyedi név	A <i>Hernád</i> folyó (megáradt).	Ez a folyó, a <i>Hernád</i> (, megáradt).	Ez a folyó a <i>Hernád</i> .	*(Nálunk a folyó <i>Sajó</i> , nem a kutya.)
b. Köznév	A <i>kolibri</i> madár (nálunk nem él).	Ez a madár, a <i>kolibri</i> (, nálunk nem él).	Ez a madár (a) <i>kolibri</i> .	—
8. Anyag	A <i>tölgyfa</i> bútor (sokáig tart).	Az ilyen bútor, a <i>tölgyfa</i> (, sokáig tart).	Ez a bútor <i>tölgyfa</i> .	Ez a bútor <i>tölgyfa</i> .
Tartalom	—	—	Az élet hosszú <i>harc</i> .	Az élet hosszú <i>harc</i> (, nem a halál).
	*(Ez a csupa <i>vér</i> arc ijesztő volt.)	—	Arcod <i>csupa vér</i> .	Az arcod csupa <i>vér</i> (, nem a nyakad).
(Hozzá tartozást és hasonlítást kifejező azonosítás)	<i>Gyermek</i> kedély (jellemozte).	—	Kedélye <i>gyermek</i> .	*(Kedélye <i>gyermek</i> , nem a kora.)

* A teljesen zárójelbe tett példák vagy nagyon ritkák és szokatlanok, vagy nyelvtani alakjuknál fogva némileg kiütnek a megfelelő típusból.

ÚJABB KIADVÁNYOK A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNY KÖRÉBŐL

K Ö N Y V E K

<i>Borzsák István</i> : Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei...	20,—
<i>Décsy Gyula</i> : Eine slowakische medizinische Handschrift aus dem 17. Jahrhundert	70,—
<i>Deme László</i> : Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái....	45,—
<i>Horváth János</i> : Vitás verstani kérdések („Nyelvtudományi Értekezések”)	8,—
„Irodalomtörténeti Füzetek” sorozatból:	
<i>Fejős Imre</i> : Vörösmarty arca, füzve	8,—
<i>Fenyő István</i> : Az Auróra. Egy irodalmi zsebkönyv életrajza, füzve	8,—
<i>Forgách László</i> : Bajza és Belinszkij, füzve	8,—
<i>Hegedűs Nándor</i> : Ady Endre Nagyváradon, füzve	16,—
<i>Komlós Aladár</i> : Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében, füzve	12,—
<i>Péter László</i> : Espersit János, füzve	8,—
<i>Pukánszky Kádár Jolán</i> : A drámaíró Csokonai, füzve ..	8,—
<i>Szadeczký-Kardos Lajos</i> : Miscellánia, füzve	8,—
<i>Trócsányi Zsolt</i> : A Nagyenyedi Kollegium történetéhez (1831—1841), füzve	8,—
<i>Gulyás Pál</i> : Magyar írói álnév-lexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei. Függelék: néhány száz névtelen munka jegyzéke	120,—
<i>Horváth János</i> : Tanulmányok	80,—
<i>Juhász Jenő</i> : Mutató a „Nyelvtudományi Közlemények” 1—50. kötetéhez	250,—
<i>Károly Sándor</i> : Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. „Nyelvtudományi Értekezések” sorozatában, füzve	50,—
<i>Kubinyi Mária</i> : Libri manuscripti Graeci in Bibliothecis Budapestinensibus asservati	30,—
<i>Lakó György</i> : Észak-manyasi nyelvtanulmányok. „Nyelvtudományi Értekezések” sorozatában, füzve	6,—
<i>Lutter Tibor</i> : John Milton, Az angol polgári forradalom költője	35,—
<i>Marót Károly</i> : A görög irodalom kezdetei	50,—
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén, füzve	20,—
II. Nyelvészkongresszus anyaga	85,—
Pais-Emlékkönyv. Nyelvészeti tanulmányok	80,—

Ara: 72, - FI